YU ISSN 0459-1070

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXIX

ЛЕСКОВАЦ

1989.

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

*

Редакциони одбор
ДЕСАНКА КОСТИЋ
ХРАНИСЛАВ А. РАКИЋ
ЖИВАН СТОЈКОВИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ
ЖИВОЈИН СТОЈИЉКОВИЋ

*

Одговорни уредник
ХРАНИСЛАВ А. РАКИЋ

Штампа:

Графичко предузеће
„Напредак" Лесковац, тел. 52-215

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XXIX

ЛЕСКОВАЦ, 1989.

ЧЕСКОВАЧ 1880

ЧЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

НАЦИОНАЛНОГ МУЗЕЈА У ЧЕСКОВЦУ

UDK 949.711

Др **Владимир Стојанчевић**

Јужно поморавље у историји српског народа XIX века (1878)

У 19. веку, до 1877/78. године, подручје Јужног поморавља, како је познато, налазило се у саставу Османског царства. Али мање је познато како су историјска збивања на овом подручју утицала на радикалну измену дотадашњих укупних односа између турске управе и српског народа, с једне стране, и како је, с друге стране, антитурски ослободилачки покрет становништва нишког, лесковачког, врањског и пиротског краја, на један револуционаран начин у суштини, у неколико махова, угрозио опстанак турске власти. У историјском раздобљу од првог српског устанка 1804. године па до српско-турских ратова 1876—1878. године вршила се темељита промена дотадашњих односа између турске управе и српског народа и то у двоструком правцу. Са турске стране, уопштено казано, ишло се на што потпунију отоманизацију целокупног нетурског становништва на Балканском полуострву, што је наилазило на велики отпор хришћанске раје, против које је она била највише и уперена. Са српске стране, што се тиче крајева Јужног поморавља, испољавала се све више ослободилачка идеја као негација идеји отоманизације. Супротност ова два интереса, турске државе и српског народа, и њихова међусобна тежња да се што више поларизују, како би извели своје посебне намере и остварили циљеве, довели су до сукоба. Ранкеова констатација о суштини узрока првог српског устанка 1804. године, да су једни, тј. Срби, хтели напред, а други, тј. Турци, да су хтели назад, односно да сачувају стечено, могла се са правом односити и на подручје Јужног поморавља.

Дубока противност турске државне системе, како би фигуративно рекао Светозар Марковић, и пробуђена народна свест, о нужности да се та система промени, као противна народним интересима, створила је најпре психолошку и моралну основу о немогућности мирног опстанка турске власти у српском народу. Мере државне реформе, зване „низами џедид“ у циљу реорганизације и јачања Турске, имала су се извести и новом фиксалном политиком, чија је материјална основа почивала на новим дажбинским обавезама хришћанске раје. Затим, у материјалној свери односа, дошло је до даљег погоршања друштвено-економског положаја. У аграрно-правним односима настало је све чешће, и насилно, потискивање и замена тимарско-спахијског система установом читлучења и читлука, чиме се класични десетак увећавао, као четвртина или трећина, за три или четири пута.

У конкретно датој историјској ситуацији, то се у крајевима Јужног поморавља изражавало у губљењу баштина српских сељака и стварању приватног турског поседа на селу, односно у замени стандардних спахијских десечарских производних односа са читлучком зависношћу сељака. А то је практично значило наметање нових производних односа на штету сељака, како по обавези обима производње тако и у степену експлоатације сељачког рада, односно производа његовог рада. Арбанашка колонизација западних предела прокупљанске, лесковачке и врањске казе, и наметање „господара“ — или читлуксахибијских ага и сеоских субаша, бекчија, равничарским селима јужноморавског подручја, осетно јаки после Свиштовског мира 1791. године, јављају се као нови чиниоци и у економском и у друштвеном животу српске народне средине, пре све-

га у животу сеоског српског становништва. Ове нове појаве у политичком и економском систему у Турској, негативно су утицале нарочито и на установу кнежинске самоуправе и аутономност српске сеоске општине где се представнички органи народне самоуправе замењују стално засељеним управним и судским службеницима турских обласних паша, око 1800. године регрутовани махом од арбанашких дошљака.

Увођење нових установа и прописа којим су се регулисали односи између становништва и турских власти дестабилизовало је дотадашњи правни и друштвени живот српског становништва, пореметило не само његов правни (безбедносни) и производни статус већ и сам начин живота у породици и селу, али и у широј друштвеној заједници српског народа под турском влашћу. Српско село нашло се у опасности да масовно постане приватна сопственост муслимана, а српски сељак зависан на имањима новонасталих ага и бегова. Читав процес пропадања тимарско-спахијског система ишао је у правцу самовласног присвајања и земље и раје, као беговске, „господарске" имовине, са свим последицама на целокупан живот српског народа под турском влашћу.

Отпор новим мерама из друштвених, правних и економских односа нужно је водио друштвено-класном сукобу између владајућег система и све више обесправљеног законом незаштићеног српског сеоског становништва јужноморавског подручја. Сукоб је постао неминован када су Пазваноглуове субаше и сејмени (из Видинског пашалука) око 1800. године, почели упадати у насеља нишке и пиротске нахије, а арбанашке башибозучке дружине у српска села лесковачке и врањске нахије. Устанак у Београдском пашалуку 1804. године послужио је само као повод за учестану акцију турских *тевтиша* и непоштедну пљачку српских села, што је — како изгледа — изазвало припреме за народни устанак најпре на подручју нишке и пиротске нахије, почетком 1805. године, затим и у прокупљанској нахији, а нешто касније и у врањској нахији. Лесковачки башкнез Стојан, на кога је пала турска сумња да је припремао народ на одметништво, био је најкрупнија жртва моћног лесковачког *ћитуглије* Шашит паше. Буна Заплањаца — на међи четири нахије: нишка, пиротска, лесковачка и прокупљанска, и у непосредној близини Власинског „кола" (среза) врањске нахије, био је исходни догађај у нововековној друштвеној и политичкој историји целог јужноморавског подручја. Сићевачка клисура у нишкој нахији, планински предео Висок у пиротској, Црна Трава са Власином у врањској, Поречје и Доња Јабланица у лесковачкој нахији, као и подјастребачка села прокупљанске нахије биће, потом, предеоне целине преко којих ће српско становништво јужноморавског подручја стајати у тесним политичким и организационим везама са ослобођеном Србијом у првом српском устанку. Од почетка 1805. године Јужноморавци са Нишављанима и Топличанима, Јабланичанима и Власинцима супротставиће се — активно и са оружјем — негативном току своје историје не би ли, по примеру српских устаника у Београдском пашалуку и у тимочким пределима Видинског пашалука, али и у братској заједници са њима, преокренули историјски ход догађаја у своју корист.

За све време трајања првог српског устанка, нарочито 1805, 1806, 1807, 1809, 1811. и 1812. године подручје Јужног поморавља стајало је у центру војно-политичких циљева Карађорђа и Правительствујушчег совјета, а — упоредо са тим — становништво Јужног поморавља, после неколико буна и устанака и великих емигрирања у ослобођену Србију, представљало је знатан чинилац у политичкој и војној историји обновљене српске државе у првом српском устанку. Да поменемо такозване титуларне војводе и пограничне војне команданте у саставу српске устаничке војске на јужном (нишком) фронту српско-турског ратовања 1806—1811. године, као што су били: Мита и Маринко Петровићи, пиротске војводе, Стреља Петровић лесковачки војвода (побратим Карађорђев), браћа Поповићи војводе нишке, Риста Исајловић, војвода прокупљански, Никола Мандрда барјактар из Пољанице врањске нахије, лесковачки кнез Момир Стојановић, учитељ Прока Н. из Пиротске нахије, трговац нишки Стефан Ивковић (члан Правительствујушчег совјета), поп Стојан из Велике Грабовнице иначе избеглица свештеник у Смедереву, и други.

Не улазећи у детаље, треба рећи да је, нарочито 1806, 1807. и 1809. године, народни устанак био обухватио велики део територије у сливу Јужне Мораве, а да су се Карађорђеве војске,

или њене претходнице, уз садејство народних устаника из Јужноморавских предела налазили истурени, нарочито 1807. године, на развођу река Косанице и Лаба, Сијеринске и Каменичке Криве реке, у Клисури ветерничкој код Просеченице и изнад Масурице, у целој Власини, Лужници, северном делу Пиротске нахије заједно са Ак-паланском (Белом Паланком), Калном и Светониколским превојем на Старој планини. По слободној процени, са ове територије потекла је велика струја бежаније и емиграције на територији ослобођеног дела северне Србије од неколико десетина хиљада лица, али не мање од 50—60.000. Ова емиграција појачала је, затим, становништво ослобођене Србије и српско-турски фронт на Јастрепцу, Делиграду, Грамади и код Калне са више хиљада бораца, али је то за последицу имало популационо слабљење попришта народних покрета и буна (устанака) у Јужном поморављу, као и, са друге стране, нови талас продирања Арбанаса са Голака и Лаба у правцу Прокупља, Лебана, Бујановца и села врањске Пољанице и Масурице.

Током 19. века, све до ослобођења ових крајева 1877/78. године, турско-српске противности, не само у политичким збивањима, у аграрним односима и друштвеној комуникацији, већ и у погледима на свет и у начину живота, у верском погледу, показивали су, нарочито, на линији судара српских села са насељеничким арбанашким селима, крајњу нетрпељивост, односно сталан препад институција турске локалне управе на српско становништво. Тако, поводом Грчког устанка 1821. године, настао је велики прогон народних старешина и верских (црквених) представника који се завршио — између осталог — и тзв. погибијом Нишких мученика. Дванаест или петнаест година касније, прогоне се Лесковчани, Нишлије и Пирођанци због њихове тежње да се новом српско-турском границом (из 1833. године) обухвате и њихове нахије. Године 1841. велики народни устанак обухватио је свих пет нахија Јужног поморавља, заједно са суседним крајевима. Врањанци нарочито страдају 1843. и 1844. године од Арнаута који учествују у покрету Дервиш Цара, а 1846. године лесковачка емиграција у Србији преко познатог Мирче Стојановића покушава да организује нови народни устанак и, уз помоћ кнеза Милоша, да прошири границе Кнежевине Србије и на скоро цело Јужно поморавље и предео Загорје у Западној Бугарској.

За време Кримског рата 1853—1856. године, нишко-лесковачки и пиротски крај су у припремама за антитурску оружану акцију, ако би руска војска прешла преко Дунава, или ако би Кнежевина Србија ушла у рат са Турском. Та тајна активност трајала је и по закључењу мира између Турске и Русије, да би добила нови подстрек по доласку кнезова Милоша и Михаила поново на владу у Србији 1858. односно 1860. године. У међувремену, у овим акцијама су главну реч водили, међу Србима на подручју Јужне Мораве познати вођи устанка из 1841. године и група истакнутијих нишких првака на челу са познатим Колетом (Николом) Рашићем. На почетку своје управе кнез Михаило добио је једно „проширење“ како је писало, „велико као врата“, у коме су се износила бројна турска недела и зулуми, са потписима на десетине лица. Жалбе и тужбе на турске власти са подручја Јужног поморавља, као и из суседног Знепоља, у много примерака, са почетка 1860-их година, допирала су и до руске владе, као израз и тежња становништва „Старе Србије“, како су се потписивали и наводили, да се турским зулумима стане на пут, и да се уведе српска управа.

У ово време за револуционарно расположење у српском сељаштву Јужног поморавља била су типична два догађаја: путовање по овим крајевима великог везира Мехмед паше Кибризлије, да извиди питање тзв. господарлука, отетих сељачких земаља, затим и стварање српске националне тајне револуционарне организације у Нишу крајем 1874. године, чија се организациона мрежа простирала до Пирота и Трна, Врања и Гњилана, и настављала на сличну организацију у приштинском и призренском крају. Главни њен организатор био је Нишлија Тодор Станковић, потоњи српски конзул у Старој Србији (иза ратова 1876—1878. године). Од Лесковчана да поменемо још само њих неколико који су се, у овом националном послу, посебно истицали, као што су били: Нешко Митровић, трговац, учитељ Јосиф Хаџи Костић, лесковачки парох поп Красић, и угледни домаћин из Рупља трговац Анђелко Хаџи Димитријевић, затим и чувени Власотинчани браћа Стојан и Јова Стоилковићи.

Када је 1876. године избио српско-турски рат ова национална организација

Срба са подручја Јужног поморавља много је допринела свом ослобођењу, помажући у сваком погледу српску војску која је, после опсаде нишке тврђаве, пошла у три правца: према Пироту и Трну, Лесковцу и Врању, на Прокупље и Куршумлију. Познато је да су српску војску, у њеном наступању, јако помагали устанци сеоског становништва на Власини, у доњој Јабланици, затим у Посечју и врањској Пољаници. После битке на Грделици, почетком јануара 1878. године, потпуном поразу турске војске у Грделичкој клисури, много су доприненосили становници њених села планинских (Никола Илић описао је детаљније, са ослоном на службене релације Српске врховне команде, све главније борбе на овом подручју).

Становништво, заправо људи Јужног поморавља — ако се резимирају резултати досадашње српске историографије о његовој историји у 19. веку — међу којима треба истаћи и један број домаћих људи, (а од Лесковчана посебно Јосифа Хаџи Костића, Драгољуба Трајковића, Сергија Димитријевића, проту Драгутина Ђорђевића, Јована Јовановића) људи Јужног поморавља били су и сами активни и храбри стваоци историје свога краја. Сагледавање проблема историје крајева Јужног поморавља и судове о људима и становништву овога подручја изнео сам у својој књизи „Лесковац и Лесковачка нахија у 19. веку, 1804—1878. године". Томе за ову прилику, додајем и ово: историјска прошлост Јужног поморавља у 19. веку пребогата је збивањима и догађајима чији је историјски значај превазилазио локалне оквире, и који су се уклапали, стога, у ширу проблематику и развојне процесе националне историје српског народа уопште. Штавише, политичка и друштвена проблематика Јужног поморавља представљала је, умногоме, и окосницу спољне и националне политике влада Кнежевине Србије у њеној државној политици која је ишла на ослобођење и уједињење српског народа под турском влашћу, а највећим делом, по свему изгледа, управо на подручју граница Нишког санџака из времена ослобођења 1877/78. године, тј. практично целог Јужноморавског слива. Укупна историјска кретања у другој половини 19. века, а нарочито српско-турски ратови 1876—1878. године су то сасвим јасно показали. Континуитет целокупне историје ових крајева, од средњег века па до 19. века, у сваком погледу, ишао је стално напред, и у смислу непрекидне, латентне или отворене борбе, за очување или за стицање слободе, и за живот у националној заједници српског народа и његове државне организације, како за време пре доласка Турака тако и у борби са турским царством, све до 1877/78. године.

Vladimir Stojančević

SOUTHERN POMORAVLJE IN HISTORY OF SERBIAN PEOPLE IN THE 19TH CENTURY

Throughout the 19th century the people of southern Pomoravlje actively created the history of their region. The author exposed the history of southern Pomoravlje in his book **Leskovac i Leskovačka nahija u 19. veku (Leskovac and its district in the 19th century.)** The conclusion of this article was that the past of southern Pomoravlje was abundant in events whose significance exceeded the local limits, so that they were incorporated in general problems and processes of development of the national history of all Serbian people. Moreover, the political and social problems of southern Pomoravlje represented the framework of foreign and national policy of the Principality of Serbia related to the liberation and unity of the Serbian people under Turkish rule.

UDK 75.03

Гојко Суботић

Обнова зидног сликарства у Светом Прохору Пчињском крајем XV века

Рана прошлост древног светилишта, заснованог на месту где је, према предању, обитовао и пророковао пустиножитељ Прохор Пчињски, још увек је више позната по легендама које га окружују него по занимљивим и поузданим материјалним траговима који су се очували. Велики комплекс столећима је мењао свој лик, а управо почетком овога угрожено је и само његово језгро, образовано око светитељевог гроба. За познавање некадашњег изгледа целине најзначајнији су зато описи начињени пре него што је почела изградња огромне вишекуполне цркве која је својим сводовима скрила стара здања. Том приликом сасвим је нестао низ простора на западној страни који су у различитим епохама придруживани најстаријем делу култног места. Главни храм, северно од гроба св. Прохора, изгубио је и сам тада западни и делове северног и јужног зида, заједно са добро очуваним фрескама и ктиторским натписима над улазом. Пре тога, читки текст сачувао је податак да је храм био живописан тачно пре пет столећа, 1488/9. године. То је подстакло и учеснике овогодишњег научног скупа да му посвете део својих саопштења.

Недовршена археолошка и конзерваторска истраживања, особито у капели где почива тело св. Прохора, не допуштају да се темељитије прикаже живот споменика у ранијим временима. Али већ прво уклањање малтера са фасада главне цркве омогућило је да се потврди истинитост појединих извора и чак наслути историјска основа одређених предања исплетених око светитељеве појаве. Постало је, пре свега, и без свестраније анализе и неопходних нових ископавања, јасно да је храм у свом основном једнобродном облику и вероватно у истој величини био изграђен већ у XI, а најкасније у XII веку, знатно пре обнове о којој се старао архиепископ Сава III (1309 — 1316).

Према досадашњим сазнањима, најстарија целина зидног украса у манастиру потицала је из првог раздобља обнове уметничког живота под турском влашћу. Црква св. Прохора, међутим, била је бар у два маха живописана пре него што је добила последњи слој крајем XV века. Претходне фреске су само на оштећеним местима видљиве, углавном у доњој зони, али свакако потичу из последњих година владе краља Милутина.

Познија историја манастира, нарочито у време турског надирања, када се граница померала преко овог краја, слабо је позната. Неизвесна је у њој остала и судбина цркве. Промењени, топли тонови на зидним сликама уверавају да је бар један део површина у унутрашњости страдао у пожару и да су вероватно због тога 1488/9. замењене новим на свежој малтерној основи.

Према ктиторском натпису, фреске су исликане о трошку Марина, сина свештеника Радоње из Кратова. С поштовањем и, изгледа, доследно поновљени су тада распоред и тематика старог украса. Али рушењем западног дела цркве почетком овога века знатан број сцена је сасвим уништен. Целокупна њихова садржина не може се зато сагледати, тим пре што је храм остао и без свода, отворен према унутрашњости великог новог здања. Може се једино претпоставити да су у темену свода били насликани Христос Сведржитељ, Старац дана, Приуготовљени престо и, можда, Христос Анђео Великог савета. Испод њих могао је

„Не дотичи ме се“, јужни зид

бити изложен и низ пророка у попрсјима који су наговештавали и славили Христову појаву.

Ниже, Велики празници текли су дуж свих зидова, од Благовести којима је на источном зиду придружен Сусрет Марије и Јелисавете, преко Рођења које се само у фрагменту задржало на јужном зиду, ка изгубљеним површинама у наставку, дуж свих осталих страна. У следећој зони, циклус Страдања сачувао је у целини Тајну вечеру, а делимично Прање ногу и Молитву у Гетсиманском врту на јужном зиду. Њихов наставак могао је бити изложен и само на подужним зидовима, разуме се, ако је црква, чија се дужина не зна, била довољна да прими све основне сцене, а западну страну препусти развијеним композицијама Великог празника и, можда, Чуда Христових. Низ Мука се на северној страни завршавао Путем на Голготу, Пењањем на крст и Оплакивањем.

Најнижи појас композиција имао је на источном зиду одвојене приказе Причешћа апостола хлебом и вином, а до њих на северном и јужном — у олтарском простору — представе Мирносица на гробу и „Не дотичи ме се“. На преосталим површинама у наосу била су, изгледа, само Чуда Христова — Исцељење раслабљеног и, затим, слепог на јужном, а Исцељење таште Петрове и, у наставку, прокажених на северном зиду. Неизвесно је да ли се овде циклус простирао и на западу или запремао само бочне стране наоса. Избор се једноставним сажимањем или ширењем могао прилагодити расположивим површинама без опасности да се тиме окрњи целина или наруши природни ток излагања.

У олтарској апсиди добила је место Богородица Ширa од небеса са Христом на грудима и арханђелима са стране у медаљонима, а у доњем делу, по свим зидовима олтарског простора разместено је Поклоњење жртви. На увученој, лучно завршеној површини поред иконостаса — уз пролаз према капели са моштима јужно од наоса — почасно место је добио св. Прохор Пчињски са младим св. Романом. Њихова заједничка појава сећала је на пророштво старог испосника у долини Пчиње: исто име као ђакон носио је касније ловац Диоген коме је Прохор предсказао царску будућност. Даље према западу, на јужном зиду, сачувани су једино још св. Сава Српски и св. Георгије, а на супротном пре-

остале су само врло оштећене фигуре светих ратника из времена краља Милутина. Преко њих, крајем XV века биле су, верујемо, насликане још једном исте личности.

Програмски затворена целина чији пун обим и сви сегменти нису данас познати припадала је, изгледа, ранијој иконографској пракси на коју се мајстор ослонио приликом обнове. У односу на велике споменике из Милутиновог доба са којима би се посредно могао поредити, сачувани програм био је сажетији, прилагођен једноставнијем облику и мањим димензијама цркве. Било би свакако занимљиво знати у којој је мери уметник с краја XV столећа следио композициони слог старијих слика који се само на неким местима опажа. Мало је, међутим, вероватно да ће се конзерватори одлучити да скину изванредно очувани горњи слој да би се упознао несигурни изглед фресака нарушене фактуре и измењеног колорита из друге деценије XIV столећа.

Фреске из 1488/9. године одају дух класицизма и у одређеној мери подсећају на уметност Палеолога, али изразита виткост фигура, лакоћа сликане архитектуре сложених, разуђених облика и прозрачност целине везују их пре за сликарство из времена кнеза Лазара и деспота Стефана, чију је традицију ова уметност у одређеном смислу настављала.

До недавног открића млађих слика у припрати Нове Павлице, из времена турске власти нису у Србији били познати споменици старији од Светог Прохора Пчињског. Изгледало је, наиме, да је након пада Деспотовине уметничка делатност сасвим прекинута све до своје шире обнове осамдесетих година XV века. Ипак, зидни украс у Новој Павлици из 1464. настао је у посебним околностима, залагањем бившег деспота Михаила Анђеловића, рођеног брата Махмуд-паше, великог везира и беглербега Румелије. Опште прилике у то време још нису омогућавале манастирима и мање утицајним појединцима веће подухвате.

Живопис Нове Павлице слабо је очуван и недовољно очишћен да бисмо могли одредити порекло његовог мајстора. Неизвесно је зато да ли ће се и у Србији моћи да препозна непрекинута активност одређене сликарске радионице као у Костуру, на пример.

Исцељење раслабљеног, јужни зид

Недовољно проучене фреске Светог Прохора очевидно нису биле дело сликара из неког удаљеног средишта, али су остале без уочених непосредних аналогија. Из истог времена, међутим, потиче више стилски подударних споменика. Чак у тој мери блиских да не треба сумњати да припадају руци истог мајстора. Две године по сликању Светог Прохора Пчињског, 1491, на метоху манастира Јована Рилског у Орлици, добила је фреске и црква апостола Петра и Павла, које су данас видљиве само на источном и западном зиду. Представе су изведене брижљивим сликарским поступком, карактеристичним пре за иконопис и уметност минијатура, а на местима где је начињено пробно чишћење показују и отворен, веома свеж колорит какав се у то време није сретао на споменицима монументалног сликарства.

Једина слична али доста оштећена целина, такође са представама малих формата, сачувала се на зидовима старе цркве у пећини манастира Горњака у браничевском крају. Избор ликова и сцена, и поред малих димензија, био је знатно ужи, а њихов распоред прилагођен једноставном подужном простору: у темену полуобличастог свода добили су места Приуготовљени престо и Христос Пантократор, у нижим појасевима попрсја пророка и сцене Великих празника, а у последњој зони појединачне фигуре светитеља, међу којима на јужном зиду св. Сава и Симеон Српски. Време у којем је испосница настала и одређена блискост живописа са споменицима моравског сликарства навели су најпре на

Богородица са Христом у олтарској апсиди

закључак да је украс изведен крајем XIV века, али је касније истакнута и могућност да потиче из XV столећа. Фреске су, наиме, доста страдале од влаге која је и на боље очуваним површинама нагризла завршни слој пигмента, па је због тога отежано њихово стилско процењивање. Ипак, карактер сцена, типови физиономија и особена моделација — понегде због оштећења сведена готово на цртеж и теже препознатљива — исти су као у Светом Прохору Пчињском и Светим апостолима на метоху Рилског манастира. Не треба зато сумњати да су и фреске у горњој цркви чувеног кучајског манастира настале у приближно исто време, око 1490. године. Чудно сликање малих представа чак и када су на располагању биле површине довољне за развијање композиција, цртачка вештина и дотераност форме могу се разумети ако се фреске упореде са минијатурама једног рукописног јеванђеља, пореклом из манастира Слепча у Македонији. Богато украшени кодекс који се данас чува у Црквеном музеју у Софији био је, верујемо, дело истог уметника. Он је одлично владао различитим сликарским дисциплинама, а у рукопису, поред ликова јеванђелиста, са изузетном умешношћу изводио је раскошне орнаменте и иницијале.

За боље разумевање његове појаве и средине у којој се образовао занимљиво је да су се у монументалним делима испољиле извесне црте особене за рад сликара минијатура. С изузетком Светог Прохора, где је, изгледа, поновљен претходни распоред и поштован карактер старих представа, сликане су сцене и фигуре малих величина и веома чистих облика. Истовремено, преовладавали су топли тонови у широком избору и понекад жестоким сазвучјима, непознатим зидном сликарству.

Сама околност да је уметник стварао у различитим уметничким дисциплинама није необична. Познати су многи примери да су се мајстори минијатура бавили иконописом, као и да су фрескисти сликали иконе на дрвету.

Св. Јован Златоусти и св. Атанасије Велики, олтарска апсида

Са основом се може претпоставити да је и аутор слепчанског јеванђеља, поред зидног украса, радио и иконе, али да оне нису сачуване или нису познате.

Порекло сликара из Светог Прохора Пчињског, Орлице и Горњака, усамљеног по стилским одликама у позном XV веку, може се само наслутити. Очевидно је да је иза тако образоване и зреле личности стајала не само снажна ликовна традиција него и одређена средина у којој уметник није био усамљен. Чини се, наиме, могућним да је мајстор потицао из Кратова, у то време чувеног по богатству својих рудника и хришћанском становништву које је имало свој духовни живот. Град је у исто време био познат и по уметничкој обради метала и живој преписивачкој делатности. У културно развијеној клими са атељеима који су се касније надалеко прославили, у близини споменика који су надахњивали високим вредностима и обимним иконографским програмом, поједини мајстори књижног украса прихватили су се, верујемо, и сликања икона и фресака. Данас смо у прилици да њихов рад с краја XV века препознамо само у живопису описаних споменика. Чудним стицајем околности, сви су били везани за култове балканских анахорета — Прохора Пчињског, Јована Рилског и Григорија Си-

Лик св. Прохора, јужни зид

Архијерej из Поклоњења жртви, јужни зид

најита Млађег. У уметничким токовима XV столећа дело њиховог непознатог мајстора имало је посебно место. Оно се стилски веома разликовало од познатих сликарских школа са средиштима у Охриду и Костуру, које су биле ослоњене на искуство и дух другачијег локалног наслеђа.

Gojko Subotić

THE RESTORATION OF WALL PAINTING IN SAINT PROHOR PČINJSKI MONASTERY

In the place where, according to the legend, Saint Prohor Pčinjski reposed, or, more precisely, northwards of his grave, a temple was built. Its frescoes and the inscription of the founder of the monastery (ktitor), situated above the entrance, are still in good condition. The fact that the temple was painted in fresco exactly five centuries ago, in 1488 and 1489, is stated there. The personality of the painter reveals the skilled and experienced artist who originated from Kratov and whose work was similar to the monuments dedicated to Jovan Rilski and Gligorije Sinajit the Junior. There is a great difference in style between the paintings of those artists and those belonging to the famous schools of painting founded in Ohrid and Kostur.

UDK 949.711

Љупка Васиљев

Помен Лесковца у рукописном служабнику из 1453. године?

Врло сложени политички услови у којима се развијала српска држава за време владавине деспота Стефана Лазаревића а касније и њеног легитимног наследника деспота Ђурђа Бранковића знатно су утицали на књижевна кретања, како у црквеним тако и у световним круговима.

Познато је да је и наследник деспота Стефана деспот Ђурђе Бранковић окупљао писмене и учене људе, световњаке и монахе, што говори о континуитету и развоју српске књижевности и њеној надградњи.

Непосредно после косовске трагедије књижевност се интензивно развија, стварају се дела изузетне вредности, појављују нови жанрови, развијају нови до тада непознати стилски облици — једном речју јавља се нова епоха у српској средњовековној књижевности.

За прве деценије XV века карактеристично је да градови постају све виши центри књижевног стварања у којима се појављују дела историјског садржаја.

Смедерево постаје средиште културног и политичког живота о чему нам сведоче многи културноисторијски споменици, као и рукописи настали у периоду од 1430. до 1459. године. Поред Смедерева и Браничева живе и друга културна средишта као што су стари манастири Косова, затим Ново Брдо, Сребрница и др.

Несумњиво је да је и данашњи Лесковац био један од таквих писарских центара. О томе сведочи један сачувани служабник из времена деспота Ђурђа Бранковића на чијим се страницама од л. 194. до 197. налази опширни запис писара рукописа. У првом делу овога записа доносе се подаци о имену писара, месту и времену настанка рукописа, док су у другом делу молитве које сведоче о литерарним квалитетима овог писара, свакако и њиховог аутора.

Рукопис са поменутим записом се чува у ризници Дечанског манастира под сигнатуром 131, писан је на папиру са укупно 198 листова. На почетку као и на још неколико других места је изгубљено по неколико листова. Један лист из овог кодекса, први из двадесете свешчице данас се чува у рукописном фонду Народне библиотеке Србије, Рс 538.[1]

Рукопис је састављен из три временски различита дела: основни и најзначајнији је из времена записа, 1453. године, други, мањи, је са краја XV века а два листа су додата у XVII веку.

Највећи део рукописа писала је једна рука — рука писара записа, осим листа 14 који је писала нека друга рука.

Рукопис је писан врло лепим калиграфским полууставом и има сва обележја српске редакције. Украшен је са неколико заставица компонованих од кругова, преплета и биљних мотива, док су иницијали рађени у геометријско-биљном стилу. Заставице и иницијали су цртани цинобером. Боје су интензивне, поједине су доминантне, као црвена и жута, док су зелена, плава и тамно-мрка само местимично нанешене.

Како је предмет овог рада запис рукописног дела XV века њега овде доносимо у оном обиму како је писан у кодексу (први део записа, стр. 16).

Иако је први део овог записа коришћен и више пута цитиран у литератури, он ипак није до краја разрешен. Разлог овоме видимо пре свега у томе што већина аутора који помињу запис нису били у непосредном контакту са оргиналом, већ га цитирају према казивању других или га преузимају из литературе.

л.194 Въ а⟨ь⟩нн бл⟨а⟩гоүьстивѣаго, и хр⟨и⟩столюбьıвааго и б⟨о⟩гохранимааго, г⟨осподи⟩на деспота гюр'гıа, и г⟨о⟩с⟨по⟩гıе деспотице Єрїне. и г⟨осподи⟩на грьгоүра, и стефана. и г⟨осподи⟩на деспота Лазара, и г⟨о⟩с⟨по⟩гıе деспотице Єлене. съписа се книга сїа, въ монастьıри прѣ ү⟨и⟩стьııе вл⟨а⟩д⟨ьı⟩ү⟨и⟩це наше б⟨огороди⟩це Испѣнїа. Въ лѣт⟨о⟩ ѕ̃.ц̃.ѯ̃.а̃. (6961 = 1453) м⟨ѣ⟩с⟨е⟩ца, феврварїа ·ѕ̃· д⟨ь⟩нь. м⟨о⟩н⟨а⟩х Никандрь оү Лес-кшвцоү.

Тако је Сергије Димитријевић добио овај запис од Ђорђа Сп. Радојчић и први га је објавио 1952. године у својој транскрипцији.[2] Десет година касније, тачније 1961. о овом запису Драгољуб Трајковић,[3] том приликом чини грешку и име писара Никандра наводи као Никанора, што чине и сви остали аутори касније.[4]

Радош Требјешанин 1985. такође цитира запис уз напомену да се овај рукопис 1931. год. налазио у Библиотеци Богословије у Призрену не наводећи одакле је узео овај податак. И он писарево име такође помиње погрешно.[5]

Само делимично тумачењу записа доприноси и једна реч из записа која је овде идентификована са другом.

Манастир у запису, како смо видели, има назив Испенија Богородице. Испеније Богородице, без икаквих ограда или објашњења изједначује се са Успенијем Богородице. Поред тога лоцира се различито.

Тако Сергије Димитријевић помен манастира Испенија доводи у везу са Црковничком црквом храма Успења пресвете Богородице.[6] Супротан његовом мишљењу је став Драгољуба Трајковића, који сматра да у помену манастира Испенија треба видети стару лесковачку цркву „пресвете Богородице“ која се налази, како он наводи, у самом Лесковцу, а не како мисли Сергије Димитријевић да је то Јашуњски манастир који је у ствари посвећен Ваведењу а не Успењу Богородице.[7] Радош Требјешанин претпоставља да би то могла бити она мала црквица која је откривена пре другог светског рата и налази се у источном подножју Хисара.[8]

Мишљења смо да би у тумачењу помена манастира Испенија Богородице требало управо кренути најпре од значења саме речи *испеније*. Да ли је *Испеније* Богородице исто што и *Успеније?* Или је можда аутор овог записа, монах Никандр начинио грешку заменивши почетно *У* у речи *испенија* са словом *И?*

Одмах морамо рећи да црква Испенија Богородице нигде више у постојећој грађи није поменута.

Објашњење да је писар можда направио грешку, преписујући механички текст свакако овде не долази у обзир јер се ради о његовом властитом тексту. Евентуално би могао направити овакву омашку неки странац, али у овом случају несумњиво је у питању српски писар. С друге стране, не треба губити из вида и то да је Никандр писар изванредних квалитета, и да у његовом тексту практично грешака нема.

Идемо, дакле, на објашњење да је Никандр, знајући право значење речи *испеније*, ову реч управо тако и написао, за разлику од *успенија* чије му је значење такође било сасвим јасно.

Шта реч *испеније* конкретно значи? У реченицама је у оваквом облику нисмо нашли. Али смо нашли глагол *испети*[9] *(испети се)* у значењу успети се, досегнути што већу висину, па се овај облик *испеније* свакако мора довести у везу са глаголом *испети*. У том случају Испеније Богородице значило би уздизање Богородице, за разлику од Успеније Богородице чије је значење уснуће, односно смрт.

У монументалном живопису Успеније и Испеније су две различите иконографске теме. Направимо овде једну паралелу са празником Богородице у сликарству и текстовима синаксара.

У почетку је слављен само један Богородичин празник уопште и то у вези са рођењем Христовим, а не Успенијем. Из општег празника Богородичиног развило се касније Успење Богородице.[10]

Увођење празника Успење Богородице у Византији приписује се цару Маврикију (588—602). Он је у знак захвалности што је 15. августа победио Персијанце увео овај празник као обавезан за целу државу. У VIII веку празник Успенија је већ свуда раширен и утврђен тако да из овога периода има много беседа и химни на Успење Богородице. Из извора сазнајемо да је развој овог празника трајао од VI до VIII века за шта сведоче писмена предања која су ишла паралелно са историјским развојем празника.

Копти су славили 16. јануара оплакивање Марије, према једном календару из VII века, касније у IX веку према подацима једног синаксара истога дана славе *смрт и телесно васкресење Богородице.*

У старом римском псевдо-Јеронимовом мартирологију из VII века 18. јануара се слави depositio (смрт) beatae Mariae, а 14. августа assumptio — узнеће на небо.

У једном каснијем римском календару из VIII века изостављен је први од два празника, а задржан је под утицајем само други празник 15. августа, који се у Риму славио већ за папе Сергија I (687—701).[11]

Испеније Богородице, односно узнеће Богородице је као литерарни византијски извор тек у XIV веку преко химнографије ушло у византијску иконографију. Ова композиција код нас се слика у комбинацији са Успењем Богородице.

Може се претпоставити да је ова иконографска тема била насликана и у манастиру Богородице испенија у Лесковцу.

Пошто је овај манастир био можда једини, или у сваком случају редак по својој посвети као и по иконографској композицији, лако је, баш због тога могао изгубити првобитно значење и бити замењен сасвим сличним уобичајеним поменом успења Богородице. Ово тим пре што је у језику народа по значењу и по конструкцији реч успење изједначена са речју испење (успети, испети).

Манастир Богородице Испенија везује се, како смо видели у запису, за место Лесковац. Да ли је Лесковац из записа данашњи град Лесковац?

У најновијој књизи Славенке Ерцеговић-Павловић и Десанке Костић *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја* наишли смо на драгоцени податак за који мислимо да би могао, између осталих, да се искористи у смислу лоцирања манастира Испенија и места Лесковца из поменутог записа. На око 12—15 км од Лесковца је локалитет *Манастириште* који се налази на ушћу Чукљеничке и Мале реке. На њему постоји мала капела *Успење Св. Богородице* која лежи на једва уочљивој апсиди некада старије богомоље. Цели овај комплекс ограђен је зидом за који се претпоставља да следи траг обимног зида средњовековног манастирског комплекса.[12]

По нашем мишљењу, Лесковац из записа, као и манастир Испења тј. Успења Богородице могу се довести у везу са данашњим Лесковцем и локалитетом Манастириште који и по самом том називу а и по капели Успења Богородице која се наслања на ранији објекат говори у прилог претпостаке да је ту некада био манастир и то Успења Богородице. Напред смо већ објаснили како је *испење* прешло у *успење.*

Лесковац је по свом месту и положају на средишњој баканској саобраћајници и повезивао се са Цариградом преко Ниша, затим преко Македоније са Солуном. Нарочито у средњем веку, у време деспота Ђурђа Бранковића Лесковац је био повезан преко важнијих рудника, Новог Брда и Јањева са Новим Пазаром, Пећи, Скопљем а са друге стране, преко Прокупља и Јастрепца са Крушевцом, Београдом и Смедеревом. Све ово је доприносило да се Лесковац развије у економско и културно средиште. Самим тим долазимо до логичног закључка да је једино овај Лесковац могао бити онај, поменути у запису па није ни имало потребе да га писар Никандр ближе одређује неким другим географским појмом.

Име писара Никандра у записима више нигде нисмо нашли, што је мало необично кад се већ по овом рукописном Служабнику види да је он био један врло образовани писар а из текста *молитава у запису* — да је у време када је писан овај рукопис, како сам о себи каже, био млад. У једном Поменику[13] из истог времена где је као ктитор забележен Ђурђе Бранковић са својом породицом, међу личностима блиским његовом двору нашли смо и име монаха Никандра. Није искључено да се тај Никандр може идентификовати са монахом Никандром, писаром Дечанског служабника и аутором записа који има значај и по својим литерарним квалитетима.

Напомене

1. Љупка Васиљев, **Илуминација као један од елемената датирања средњовековних ћирилских рукописа,** Славянска палеография и дипломатика, София, 1980, 168—185.

2. Сергије Димитријевић, **Грађа за проучавање Лесковца и околине,** Лесковац, 1952, св. I, 68.

3. Драгољуб М. Трајковић, **Немањина Дубочица,** Београд, 1961, 42.

4. Олга Зиројевић, **Лесковац у XV и XVI веку,** Лесковачки зборник, Лесковац, 1969. књ. IX, 167; Ангелина Ф. Еман, **Рударска црква храма св. Параскеве у општини ле-**

сковачкој, Лесковачки зборник, књ. XVII, Лесковац, 1977, 226.

5. Радош Требјешанин, **Манастирски поседи у лесковачком крају од 1219. до 1878. године,** Лесковачки зборник, Лесковац, 1985, књ. XXV, 379.

6. Сергије Димитријевић, нав. дело.

7. Драгољуб Трајковић, **Глубочица у новијим историографским и другим подацима,** Библиотека Народног музеја у Лесковцу, Лесковац, 1968, књ. 15, 19.

8. Радош Требјешанин, нав. дело.

9. Рјечник хрватскога или српскога језика, Југословенска кадемија знаности и умјетности, дио III, Загреб, 1887—1891, 920.; Вук Стеф. Караџић, Српски рјечник, Београд, 1898, 244.; Речник српскохрватског књижевног и народног језика, Београд, 1973, књ. VIII, 220.

10. Лазар Мирковић, Хеортологија, Београд, 1961, 53.

11. Лазар Мирковић, нав. дело, 47—56.

12. Славенка Ерцеговић-Павловић, Десанка Костић, **Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја,** Београд, 1988, 53.

13. Љубица Штављанин-Ђорђевић, **Један недовољно познати поменик из времена деспота Ђурђа Бранковића,** Археографски прилози, Београд, 1987, књ. 9, 331—347.

Ljupka Vasiljev

LA MENTION DE LESKOVAC DANS LE SLUŽABNIK DE MANUSCRITS

Le manuscrit qu'on conserve dan le trésor du monastère de Dečani, sous la cote numéro 131, renferme une note très importante faite par le clerc Nicandre où, en 1453, on mentionne Leskovac. Par analyse de la note, l'auteur constate qu'il s'agit de la ville de Leskovac qui était un des centres notariaux à l'époque du despote Stevan Lazarevitch et de héritier, despote Đurađ Branković. D'ailleurs, le notaire Nicandre travaillait dans la chapelle d'Assomption de la Vierge de la localité de Manastiriš-te.

UDK 721.424

Иван М. Ђорђевић

О властеоским спомеиницима у источним областима српске средњовековне државе

Сасвим на почетку желим да изнесем нека своја размишљања о карактеру оваквих скупова, посебно у односу према теми која се овде саопштава. Пре свега, избор теме увелико превазилази место и намену скупа. Ова чињеница већ сама по себи говори. Намера је да се на овом простору и у овом граду укаже на један повећи период наше духовне и културне историје, и тиме ова територија не издваја од целине. Међутим, ограничено време излагања упућује на сажетак без ширег описивања толико потребних података. То је у неку руку и добро, јер ће само објашњење наслова теме дати суштину тумачења које тежи да што дубље проникне у идеје и мисли наших далеких предака, и то из угла њиховог погледа на свет и без оптерећења које нам наша савременост доноси.

Прво неколико речи о значењу појма властеоски споменик. Ради се, дакако, о црквеним задужбинама великаша које су у већем броју сграђене управо у источним областима српске средњовековне државе. Наше схватање цркве као монумента, у најширем смислу, своди се на три значења: црква је монумент једног човека или породице; она је, такође, монумент мање или веће области; и коначно, она је монумент једне државе, у овом случају српске средњовековне државе. Међутим, наше доба је подложно разноразним деобама те се и стари споменици употребљавају у различите сврхе. Морам рећи да су и људи од струке до недавно, додуше несвесно, правили сличне грешке. Зато је једино методолошки исправно разматрање одређене споменичке целине у односу на време настанка. Дакле, онако како стоји у наслову — „у источним областима српске средњовековне државе". То већ много значи. Наиме, ако се погледа распоред споменика српске властеле у источним областима — од Поганова на северу до Меникејске горе на југу — онда се заиста сме говорити о посебној групи која је створена да чини духовни и културни бедем бића нације. Ова констатација има посебну тежину у односу на чињеницу да српски владари своје задужбине граде у централним, свакако безбеднијим областима српске државе. На овом месту треба скренути пажњу на ширење српских граница и у вези с тим настанак властеоских задужбина. Када се одређени регион освоји заслужна властела добија ту поседе у баштину али и на управу. Пошто је то неретко значило освајање вишег места на хијерархијској лествици звања и дужности, а великаш као суверен области мора испуњавати захтеве свога ранга, он је дужан да на свом подручју оснива Божију кућу за себе и свој народ. Тиме ствара могућност за лично спасење, а сопственим примером околини показује да његова задужбина превазилази једноставни религиозни праксис. Уз то, треба поменути два занимљива податка. Прво, један број властеоских цркава се после низа година од настанка прилаже чувеном манастиру Хиландару на Светој гори, и друго, неке велможе поклањају изузетну пажњу познатим светим местима своје области — Рила, Лесново, Меникејска гора — на тај начин што већ постојеће манастирске целине или обнављају или из темеља поново граде. Овакви даровни подухвати подразуме-

вали су остварење одређених ктиторских права, могућност замонашења или сахране у манастиру. Тиме се, у ствари, заокружује идеално замишљени овоземаљски животни циклус сваког правог хришћанина.

У средишту нашег веома сажетог посматрања стоји необично важно схватање: свака задужбина кроз садејство вербалних и ликовних порука — натписи, записи, повеље, портрети — доноси опис стања власти, односно њен распоред у оквиру мање или веће државне целине, као год и у односу на замишљену небеску државу. Напослетку, овде се могу разазнати знакови владајућег идеолошког система, што је без сумње највиши циљ и домет ових порука.

Предлажем само неколико репрезентативних примера за илустрацију. Угледни балкански монашки центар, манастир Светог Јована Рилског (данас у Бугарској) ушао је у оквире српске државе после битке на Велбужду. Само коју годину касније, 1334/5 један од најзначајнијих велможа Стефана Дечанског и Душана протосеваст Хреља подиже манастирски пирг са параклисом који украшава фрескама.[2] Натпис од опеке на јужној страни почиње речима: „При државе господина превисокога Степана Душана краља сазда овај пирг господин протосеваст Хреља...“[3] Ово мешање praepositio loci et temporis може се по свему судећи наћи и у цркви Светог Јована Богослова у Земену (такође данас у Бугарској) у којој је око 1360. непознати властелин деспота Дејана, господара жегligовског и радомирског краја, поручио други слој живописа.[4] На жалост, изнад ктиторске композиције остао је само део натписа:

...авѫ деспотѣ дѣѧна,
исписа сѫ сн храмь стаго іѡана Богословца.

Врло вероватно сам почетак је гласио „при“ или „у државе деспота Дејана“. Чак и да је у уништеном делу стојало име цара Уроша, видљива је промена садржаја власти.[5]

Из сачуваних повеља које се односе на властеоске задужбине наводим два занимљива податка. Око 1334—1336. краљ Душан поклања манастиру Хиландару раскошну грађевину Светог Арханђела Михаила у Штипу коју је, по његовим речима, саградио поменути протосеваст Хреља

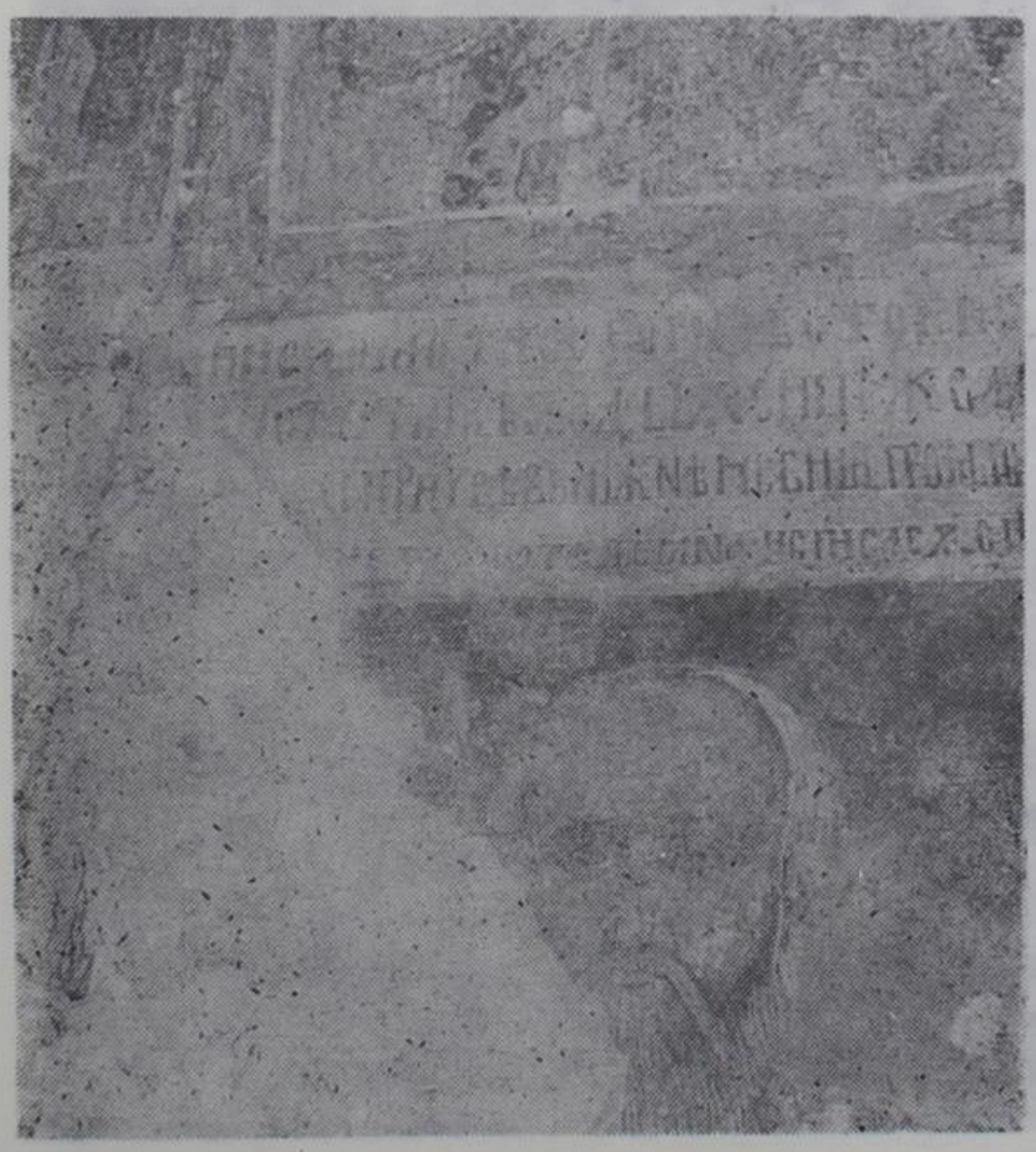
отъ основанныѧ любовию доуше
си въ память краѣевства ми и въ память его

дакле за владара и за себе.[6] С друге стране, изгледа да је дворска канцеларија цара Душана имала угледну и богату властелу. Тако дијак анагност Драгоје иступа на Сабору, вероватно оном у Скопљу 1349.[7] и саопштава да је „више Габрова у Беласици“ почео зидати чак две цркве — Богородицу Пречисту и Свете Арханђеле.[8] Као миљеник двора добио је благослов цркве а од цара имања.

Коначно, ако постоји властеоски споменик који у потпуности описује наше схватање, то је свакако Лесново, задужбина најмоћнијег великаша краља и цара Душана великог војводе, севастократора и деспота Јована Оливера.[9] Просто је невероватно како се поклапају подаци о настајању ове целине и подаци Оливеровог успона по хијерархијској лествици титула. На месту мале и неприкладне грађевине, у којој је до 1330. лежало тело светог Гаврила Лесновског, велики војвода Јован Оливер гради цркву посвећену великом војводи вишњих сила, арханђелу Михаилу. То се догодило „у дане Стефана краља“ 1341, о чему сведоче камени натписи-повеља над западним и јужним улазом у цркву.[10] У исто време свакако је био поручен полијелеј, на чијем ланцу се излива Оливерова војводска титула.[11] Неколико година касније, сигурно после пролећа 1346.[12] ливци полијелеја у медаљоне кола стављају нову титулу — севастократорску[13], што чине и сликари у соклу испод ктиторске композиције на северном зиду наоса;[14] овај податак упућује на помисао да је живопис завршаван у тренутку када је Оливер био севастократор.[15] Сасвим занимљиво, изгледа да је на самом крају овог посла у манастир стигла вест како је ктитор добио деспотску титулу, па му је портрет замењен новим, са разуме се новим натписом.[16] Напослетку, пошто је на Сабору у Скопљу 1347. Лесново постало седиште новооснованe злетовске епископије[17] наметнула се потреба за подизањем припрате. И ово је извео Јован Оливер, свакако заједно са првим злетовским епископима, Јованом и Арсенијем.[18] Посао је окончан августа 1349. године, како стоји у натпису на грчком језику над улазом у наос.[19] Овде је Божанска инвеститура[20] представљена на најбољи начин, у слогу са царским и властеоским портретима. На северном зиду видимо да је свако на вертикалној лествици на свом

месту. Највиши, општи идеал свих, из сегмента неба Христ супшта круне на царску породицу, Јелену, Душана и Уроша. Испод њих су деспотица Марија, деспот Јован Оливер са децом Дамјаном и Крајком. Практично и јасно, што је ранг појединца у хијерархији већи Божија милост као верификација ауторитета је израженија. Тачно то као вербална пракса стоји поред Оливерового портрета у наосу: „Ја роб Божији Јован Оливер, по милости Божијој и господина ми краља Стефана био сам код Срба велики челник, потом велики слуга, потом велики војвода, потом велики севастократор за верно њему поработаније по милости Божијој и велики деспот све српске земље и поморске и учесник Грком".[21] С друге стране, у припрати деспот Јован Оливер. злетовски епископ и веома учени сликари као пандан Богданско инвеститури и портретима постављају на јужни зид централне илустрације 148—150 псалма.[22] Са целом васељеном цареви и кнежеви подједнако су дужни да Хвале Господа (Пс. 148, 11); њихово највеће дело у том смислу било је испуњење кардиналне врлине љубави према Богу и ближњем, а задужбина је значила материјално остварење ове тежње.

Још од почетка тридесетих година XIV века, некако од првих Душанових освајања, у српском друштву се слободније размишља о изједначавању лепоте небеског и земаљског двора, што је у крајњој линији водило условној могућности успињања по хијерархијској лествици аналогија, управо онако како је поступио велики војвода Јован Оливер поручујући цркву у славу великог војводе вишњих сила арханђела Михаила.[23]

Земен, Свети Јован Богослов, ктиторски натпис и портрет непознатог ктитора, око 1360.

Напомене:

1. М. Динић, Реља Охмућевић. Историја и предање, Зборник радова Византолошког института IX, Београд 1966, 97.

2. Л. Прашков, Хрельовата кула, София 1973.

3. Ibid., сл. 4; Г. Томовић, Морфологија ћириличких натписа на Балкану, Београд 1974, 55.

4. Л. Мавродинова, Земенската църква, София 1980, 23—203.

5. Ibid., 136.

6. С. Новаковић, Законски споменици српских држава средњега века, у Београду 1912, 402; за анализу повеље cf. С. Ћирковић, Хрељин поклон Хиландару, Зборник радова Византолошког института 21, Београд 1982, 103—117.

7. Н. Радојчић, Српски државни сабори у средњем веку, Београд 1940, 131—132.

8. С. Новаковић, op. cit., 758.

9. О Леснову cf. N. L. Okunev, Lesnovo, L'art byzantin chez les Slaves, I/2, Paris, 1930, 222—263.

10. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, Београд 1902, 30; Г. Томовић, Повеља манастира Леснова, Историјски часопис XXIV, Београд 1977, 91, сл. 1. Као великi војвода Јован Оливер је 1342. г. поручио и један минеј, Љ. Стојановић, op. cit., 31; В. Спасовъ, Славянский восточный орнаментъ по рукописямъ древняго и новаго времени, Сакт Петербург 1887, таб. XVIII/1.

11. В[ОЄВО]ДА ОЛН[ВЄ]Р М[А]РИА ANNA За фрагмент полијелеја знамо једино по цртежу Пере Поповића у G. Millet, L'ancien art serbe, Paris 1919, сл. 11. По нашем сазнању овај податак до сада није коришћен.

12. Б. Ферјанчић, Севастократори и кесари у српском царству, Зборник Филозофског факултета XII-1, Београд 1970, 257—259.

13. С[Є]В[АСТО]К[РА]Т[ОРЪ] ѠЛ[И]В[Є]Р МАРА ANNA Ђ. Бошковић, Белешке са путовања, Старинар III сер. VII, Београд 1932, 91, сл. 11; С. Габелић, Нови податак о севастократорској титули Јована Оливера и време сликања лесновског наоса, Зограф 11, Београд 1980, 54.

14. Због иконостаса XIX века данас се дâ видети само почетак СЄВАСТѠ.., С. Габелић, op. cit., 54, сл. 1, 2, 8.

15. Ово је закључак С. Габелић, op. cit., 61, који се може прихватити.

16. Cf. издање натписа код Г. Томовић, op. cit., 87. Одавно овај натпис, у коме се Јован Оливер помиње као деспот а Душан као краљ, побуђује пажњу истраживача, управо због времена настанка портрета и самим тим остале декорације, за различита мишљења cf. В. Ј. Ђурић, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974. 212; Г. Томовић, op. cit., 87; С. Габелић, op. cit., 60—61. Сасвим сигурно у праву су они који мисле да је натпис исписан одједном и да је изведен када и портрет. Појава севастократорске титуле у соклу само на први поглед уноси забуну, Наиме, досадашњи истражи-

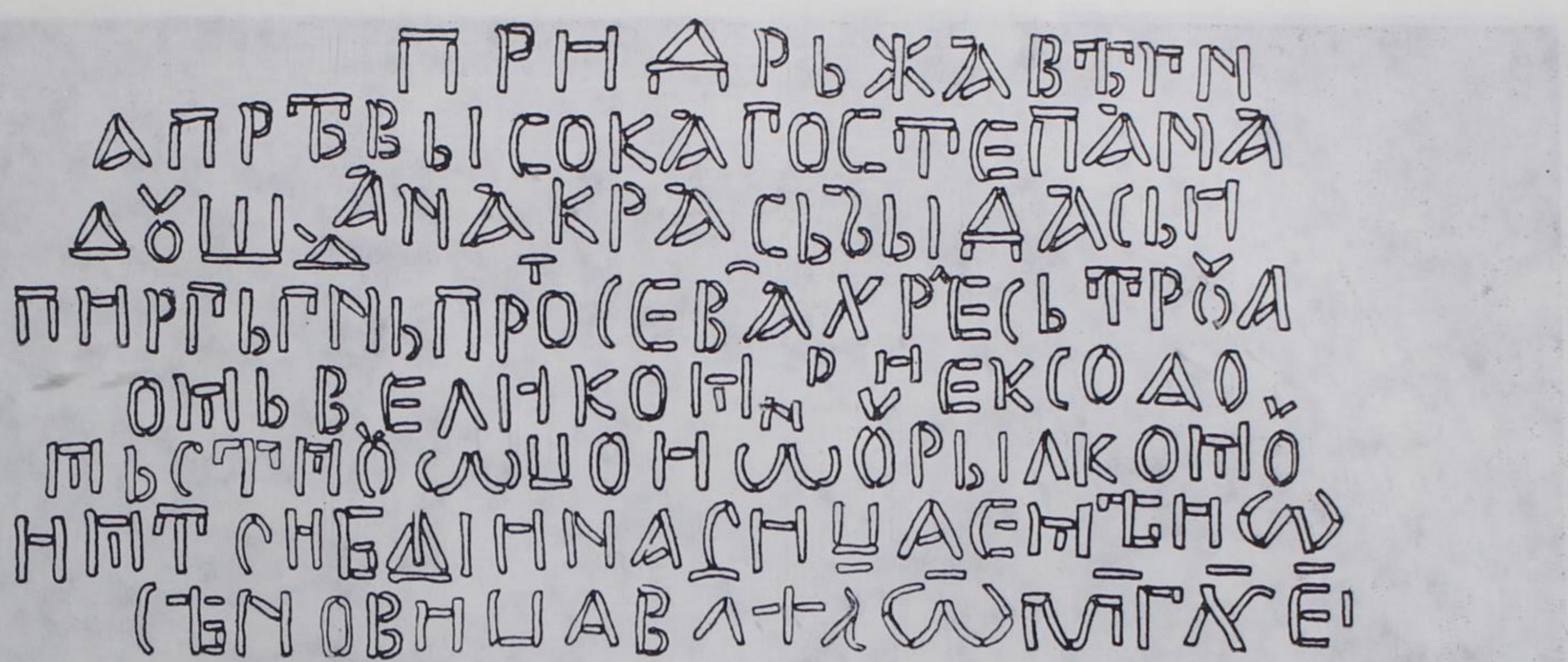
Лесново, Свети арханђео Михаило, 1341. и 1349.

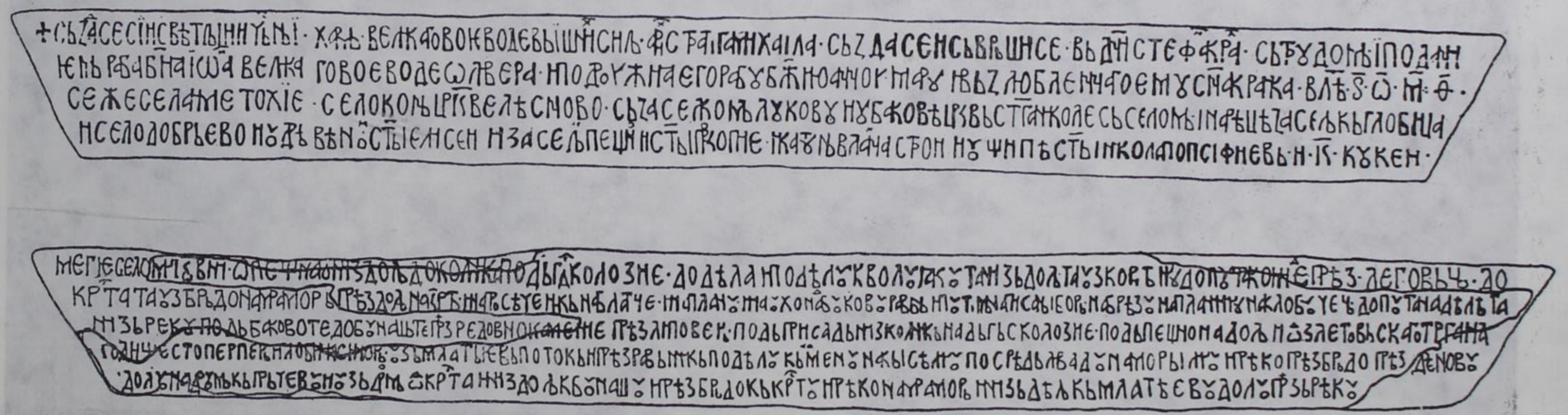
Лесново, Свети арханђео Михаило, портрет Јована Оливера у наосу, 1346/7.

Лесново, Свети арханђео Михаило, арханђео Михаило, припрата, 1349 (из фонда Галерије фресака, Београд)

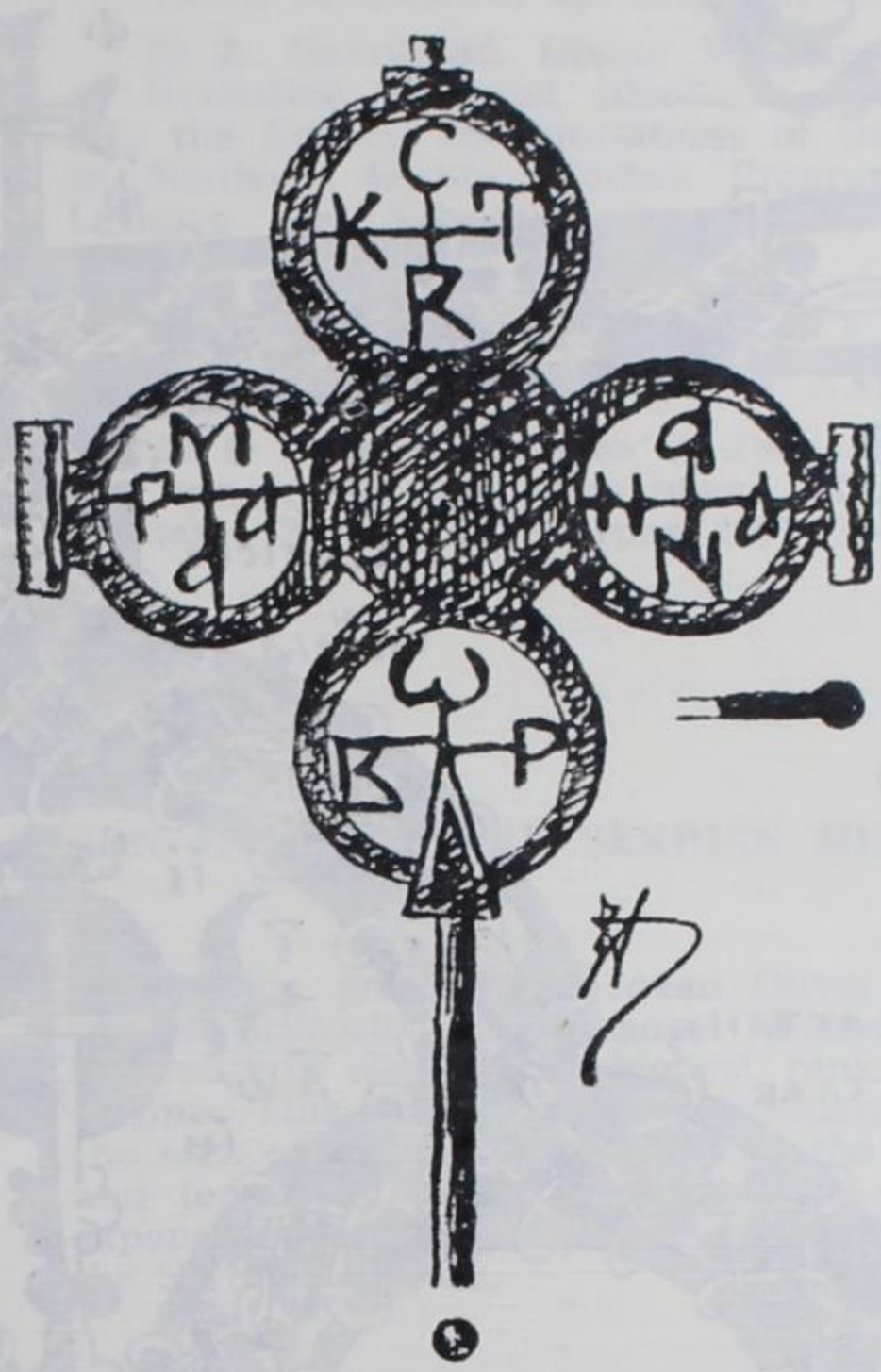
Рила, натпис протосеваста Хреље, 1334/5. (по Л. Прашкову)

Лесново, Свети арханђео Михаило, натписи над западним и јужним улазом, 1341 (по Г. Томовић)

Лесново, Свети арханђео Михаило, ланац полијелеја, 1341. (по П. Поповићу)

Лесново, Свети арханђео Михаило, део кола полијелеја, 1346/7. (по Б. Бошковићу)

Лесново, Свети арханђео Михаилю, натпис „севасто", 1346/7. (по С. Габелић)

Минеј великог војводе Јована Оливера, лист изгорелог рукописа београдске Народне библиотеке, 1342. (по В. Стасову)

вачи овог портрета нису приметили да је Јован Оливер насликан на слоју који се по интензитету боје основе разликује од слоја на коме је изведен арханђео Михаило, такође у оквиру ктиторске композиције. И линија горње бордуре је невешто спојена, cf. нашу фотографију бр. 3 и таблу у боји у Историја српског народа, I, Београд 1981, т. XLII.

17. С. Новаковић, op. cit., 676—681; М. Јанковић, Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку, Београд 1985, 123—127.

18. М. Јанковић, op. cit., 161, сл. на стр. 160.

19. N. L. Okunev, op. cit., 224, Фиг. 162.

20. Z. Gavrilović, Divine Wisdom as Part of Byzantine Imperial Ideology — Research into the Artistic Interpretations of the Theme in Medieval Serbia. Nathex Programmes of Lesnovo and Sopoćani, Зограф 11, Београд 1980, 46—48.

21. Г. Томовић, op. cit., 89.

22. N. L. Okunev. op. cit., Pl. XXXVII.

23. О томе и посебно С. Габелић, Црвени коњанички лик арханђела Михаила у Леснову, Зограф 8, Београд 1977, 55—58.

Ivan M. Đorđević

ON THE MONUMENTS OF NOBLEMEN IN EASTERN PARTS OF THE SERBIAN MEDIEVAL STATE

The monuments of noblemen are church memorials of the people of high rank, built in large number just in eastern parts of the Serbian medieval state. A representative example of such monuments is Lesnovo, a memorial of great duke and despot Jovan Oliver, the most powerful nobleman of the Emperor Dušan. In the place where a little and inappropriate building in honor of Saint Gavrilo Lesnovski used to be, the great duke Jovan Oliver built a church dedicated to Archangel Michael, which showed hjs rise to the highest ranks of the empire. This church is a nice illustration of the idea of equalizing beauties of the celestial and terrestrial court in accordance with the expansion of earthly power of noblemen in the Serbian Empire.

UDK 721.424

Никола Дудић

Симболошке представе на надгробним споменицима удолини Јужне Мораве

Надгробни споменици у долини Јужне Мораве формирали су се и настајали под различитим утицајима, као и остали споменици Србије, али их можда издвајају посебности не толико везане за обликовну страну настајања, већ декоративна обрада и њена иконографија. Чини нам се да је њена веза за неке архаичне токове популационих и културних кретања изразито оријентисана реком Моравом и Вардаром. Приобаље ових река пребогато је античким, римским и касноантичким локалитетима. Иконографски репертоар касних римских надгробних стела преносиће се врло често на наше надгробно камење (Т. I,—1,2). Хришћанска црква трансформише паганско уводећи га у свој свет збивања. Рађа се нови иконографски језик.

Страх и неизвесност пред вечитом непознаницом умирања, питања шта бива после смрти, вера у спасење и васкрсење и жеља да се сачува живот за вечност, па макар и у неком другом, само наслућиваном, нематеријалном облику, неки су међу многим разлозима за подизање надгробних споменика. Надгробни белег као последња материјална потврда нашег постојања, као отелотворење тајанственог и недокучивог, понеће нека обележја и својства, одреднице дефинисане у свету реалног бивствовања, а истодобно као једини могући прилаз ирealном, ванземаљском — свету тајновитом у коме се очекује немогуће, и који је једина претпоставка нашег вечитог трајања. Језик знакова и симбола уводи нас у апстрактно, унутрашње садржајно богатство каменог надгробника.

У једном ранијем осврту на надгробне белеге Лесковца и околине, бавили смо се законитостима формалног настајања и развоја споменика. Том приликом поменули смо и богато изражен репертоар астралних симбола и знамења. Овом приликом позабавићемо се превасходно знацима и симболима на надгробном камењу. Анализом споменика долине Ибра, Студенице, Рашке и Дежеве — споменика студеничког типа, открили смо неке значајне специфичности, које на први поглед изгледају искључиво везане за тај регион и те споменике. Уношењем нових и ширих значења функције споменика и богаћењем његовог ирealног садржаја, остварује се могућност релације на ширем плану. Откривају се занимљиве везе надгробних белега у долини Јужне Мораве са студеничким типом.

Слојевитост порекла и сложеност интерпретације симбола упућују нас, као што смо већ рекли, на различите утицаје. За наша разматрања уочићемо два правца примања. Средњовековни хришћански свет се није ослободио есхатолошко-сотериолошких ранохришћанских поимања бивствовања. Чини нам се да је у временима страдања, беде и ратовања овакав начин размишљања чак био у успону. Сурова реалност живљења тражила је свој пандан у загробном спасењу. Преко Христа-сотера преламало се и људско спасење од овоземаљског безнађа и греха. Пут страдања и искупљења иде линијом умирања, где смрт није умирање већ поновно рађање, нови модалитет. Православерна црква слави лепоту умирања и упућује на пролазност овоземаљског живота. Распламтела машта ствара слике о страшном суду, рајском насељу, вечном блаженству и паклу.

Врхунска представа страдања као чина искупљења и спасења је инкарнирани Христ разапет на крсту — распеће. Распеће је врло често праћено симболичном и питорескном фигураци-

јом. Још чешће Христ је окружен у небесима сунцем и месецом, док му је под ногама Аврамова лобања — место лобноје. Постоје различита тумачења месеца и сунца на представама распећа, но ми ћемо се задржати на њима као симболима Старог и Новог завета. Као што месец позајмљује своју светлост од сунца, Стари закон је необјашњив без тумачења Јеванђеља. На једној страни је синагога, на другој хришћанска црква. Христ у средини и његово страдање симболизује превођење из мрака у светлост — спасење (Т. I — 3).

Оријентално и хелинистичко порекло ових астралних фигура је несумњиво. Митрини споменици посвећени тауроктоном божанству, показују велики број примера повезаности сунца и месеца са неком божанском личношћу.

На фронтону Пантеона Фидија је уз рођење Атине ставио сунце које се диже и месец који залази на хоризонту.

Сцене распећа имају значајно место у иконографији зидног сликарства наших средњовековних и каснијих цркава, па је сасвим јасан њихов утицај и употреба на надгробним белезима Србије. На неким споменицима у долини Нишаве појављују се целовите рељефне представе распећа са свим атрибутима: ликовном представом Христа, Аврамовим гробом, сунцем и месецом, Богородицом, анђелима, — директно пресликане са фресака.

Уско везан уз сцене распећа појавиће се на зидовима цркава и голготски крст са представом дрвета живота, Голготом и Адамовим гробом. У XIV веку голготски крст је честа појава у вратима сакралних објеката, где има изразито апотропејску улогу (Т. II-1, 2).

Разматрањем веровања да је камен, заправо надгробни камен, прибежиште душе долазимо до врло значајне, затворене симболошке целине: човек, споменик, крст, дрво и до њиховог супституционалног односа. Свакако да је крст касније прикључен елемент овом систему, али његов значај, посебно за наше надгробњаке веома је уочљив. Ови односи значајно су заступљени код ликовне представке покојника. Овом прликом констатујемо да споменик као тело умрлог и замена покојника игра важну улогу при могућим тумачењима симболошких представа. Веровање о умирању као промени стања живљења даје надгробном белегу значење прага на прелазу живота и смрти. Гроб и споменик су степеница између овоземаљског и загробног, веза реалног и ireалног.

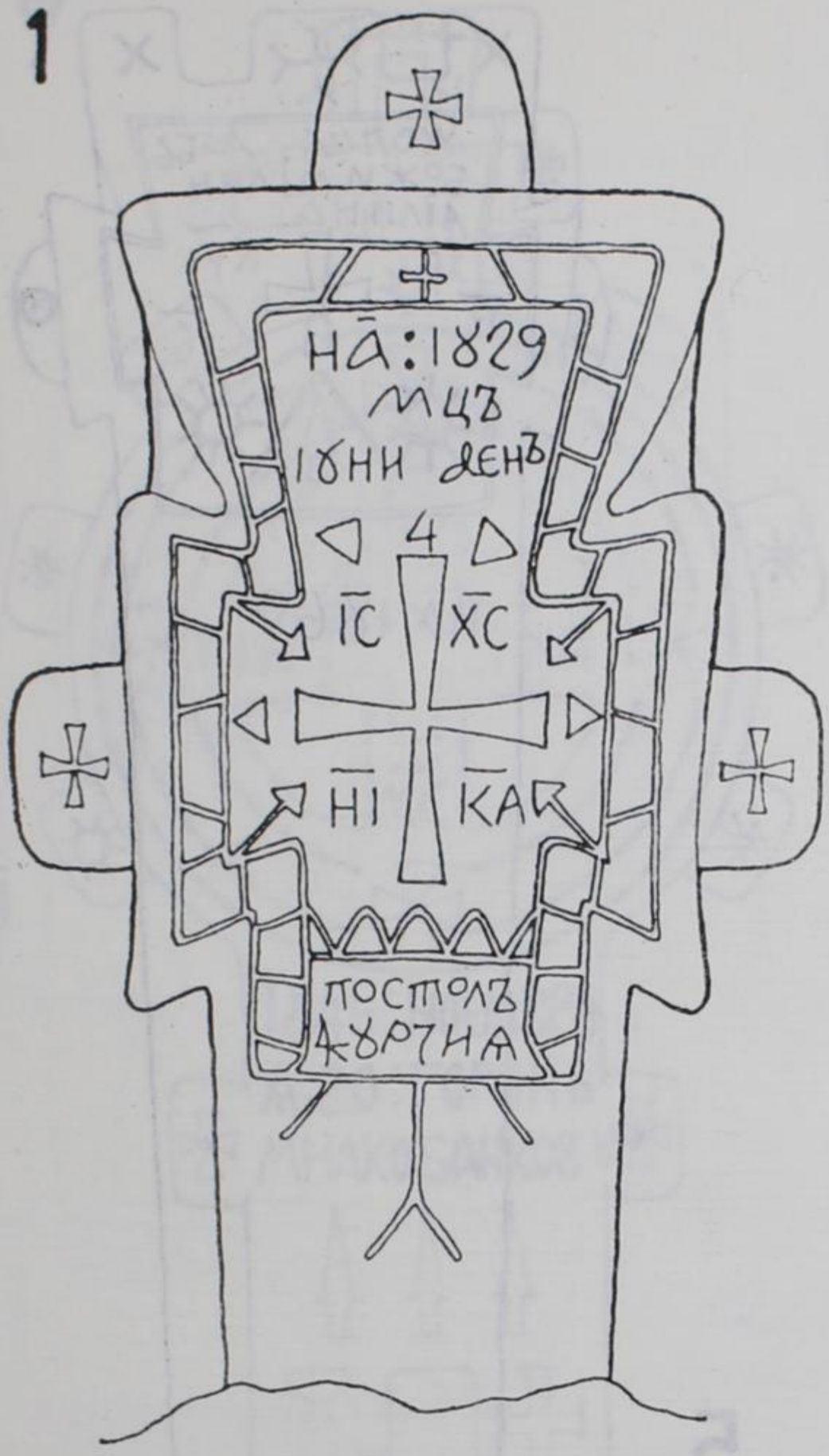
Овакав третман надгробног камена, и имајући у виду значај распећа, Христово страдање и све инсигније које их прате у учењу хришћанске цркве, отвара нам једно ново гледање на симболошке представе крста, у свим његовим видовима, на нашим надгробним споменицима. Појединачни симболи, астрални или ма који други, ређа се појава. Само симболошке скупине — системи и њихово везано појављивање, пружају нам већу могућност очитавања и доступност унутарњем садржају (црт. 3, 4, 5, 7, 8, 9, 11).

На надгробним споменицима врло ретко ће се појавити и комплетне, затворене симболошке целине, као што је распеће. Сусрећемо се каткад са већим или мањим деловима, а често долази до мешања. Успостављају се специфични односи примарних симбола.

Пратећи Христово страдање за искупљење људског рода, опроштај грехова, човеку мора да буде предочен и јасно дефинисан прави пут. Сигурно да је једно од најпогоднијих места за то надгробни камен. На њему се мора рећи куда одлази онај коме је знамен намењен, а исто тако то је опорука живима. Постојање је стално распето у дихотомији зла и добра, греха и избављења, мрака и светлости, знања и незнања. У лутању између стварног и ireалног човек тражи поистовећење, начин да се приближи недокучивом. Инкарнирани Христ страдалник је идеал. Врши се пресликавање у коме су замене могуће. Реч је недовољна, допуњава је слика пуна набоја.

Покушаћемо да кроз неколико шематских приказа дамо представе распећа и голготског крста на споменицима студеничког типа и надгробних белега у долини Јужне Мораве. (Т. II, Т. III). Основна поставка супституционалног односа човек — споменик — крст дрво остаје иста. Појединачне симболошке представе су такође ту. Каткад нека од њих мења место или изостаје, али је читљивост могућа. Сунце се понекад појављује и у горњој зони као симбол поновног рађања, небеског савршенства (црт. 7, 8). На неким надгробницама оне се мултиплицирају и добијају на изражајности, а истовремено обогаћују општи декоративни утисак (црт. 7, 8, 9; Т. — III). Скоро сви споменици поседују симболошку пред-

1

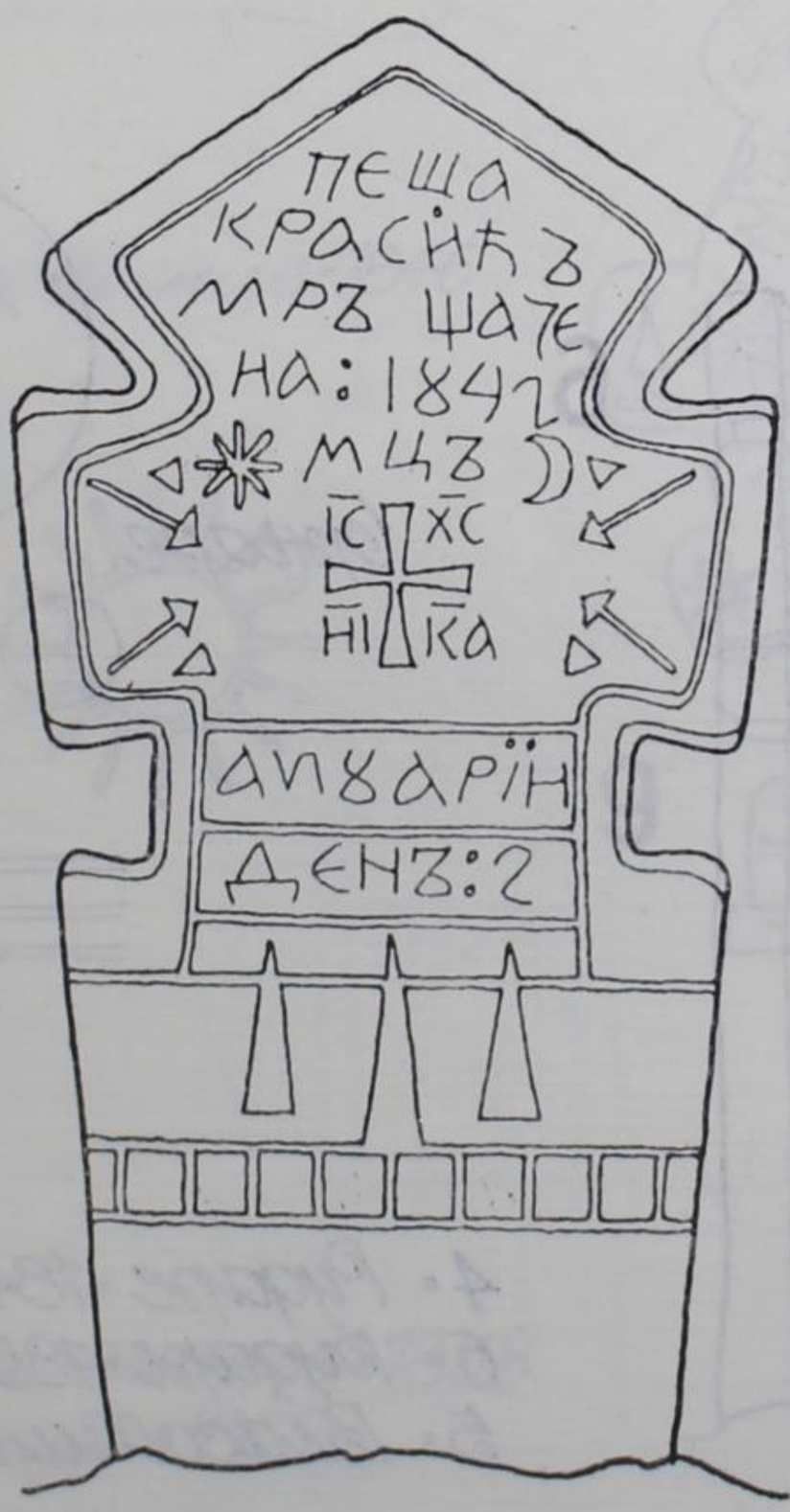

Шајинце•1862

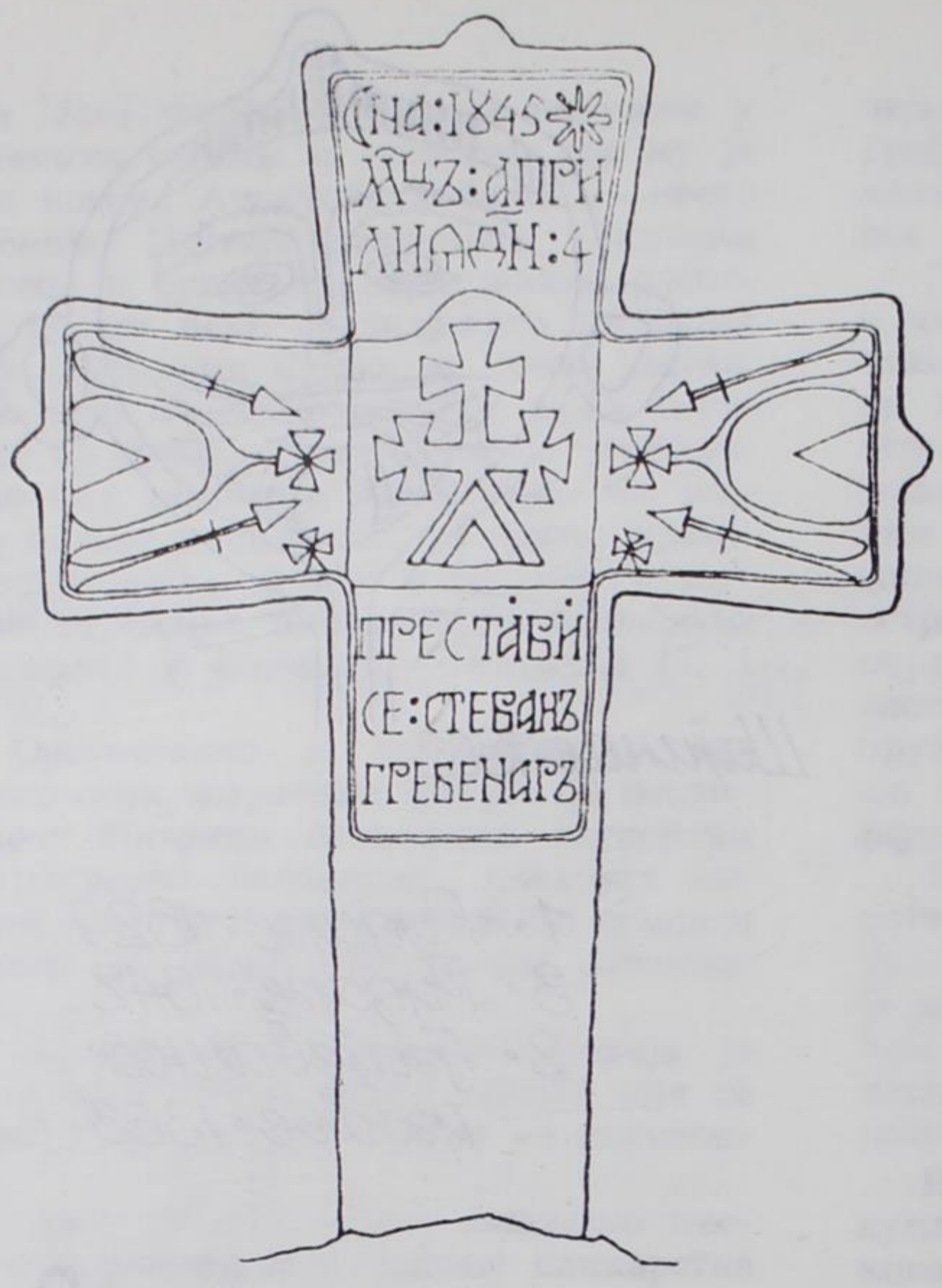
1• Рударе•1829
3• Рударе•1842
2• Грајевачко гробље•1868

2

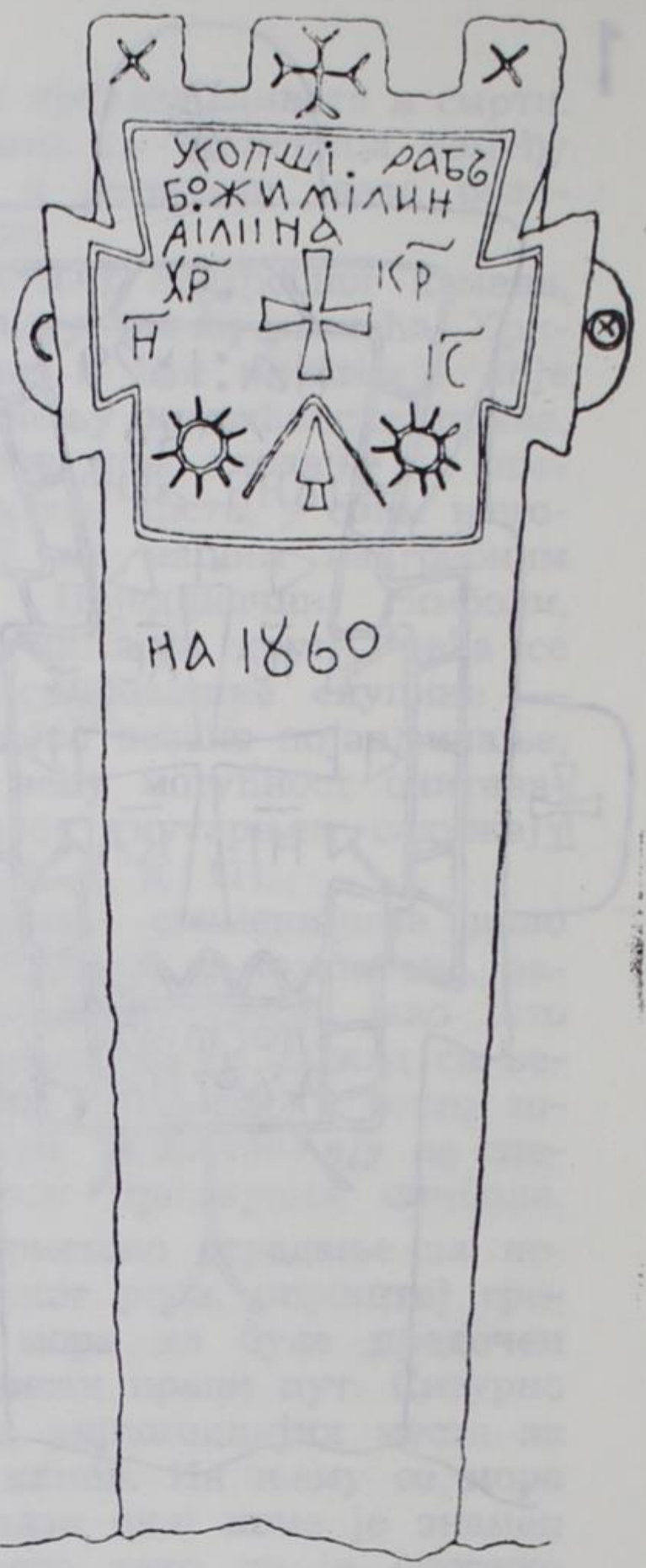

3

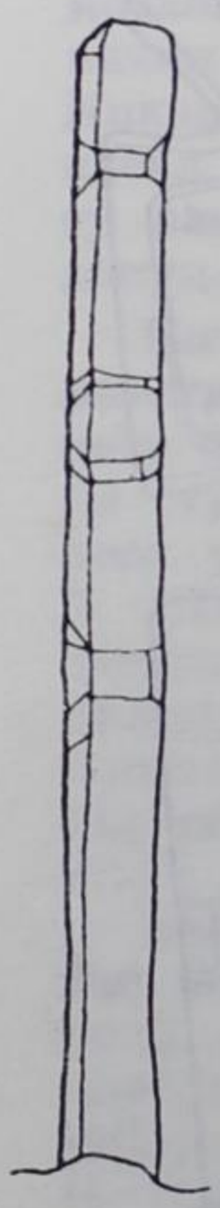
4

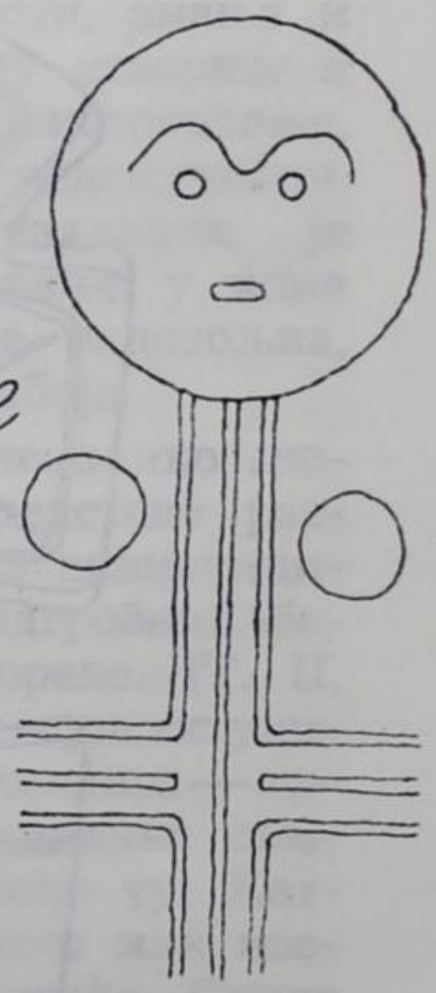

5

6

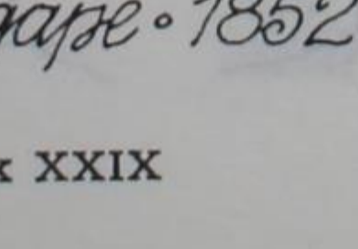
Брњаре

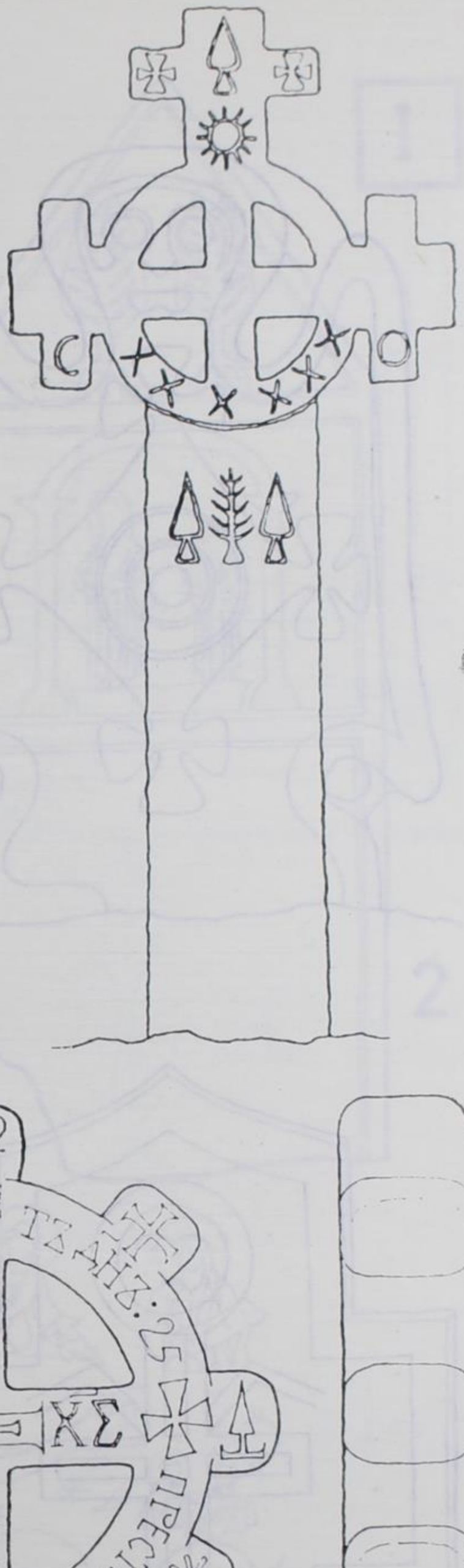
4. Рударе · 1845
6. Рударе · 1854
5. Власотинце · 1860

7

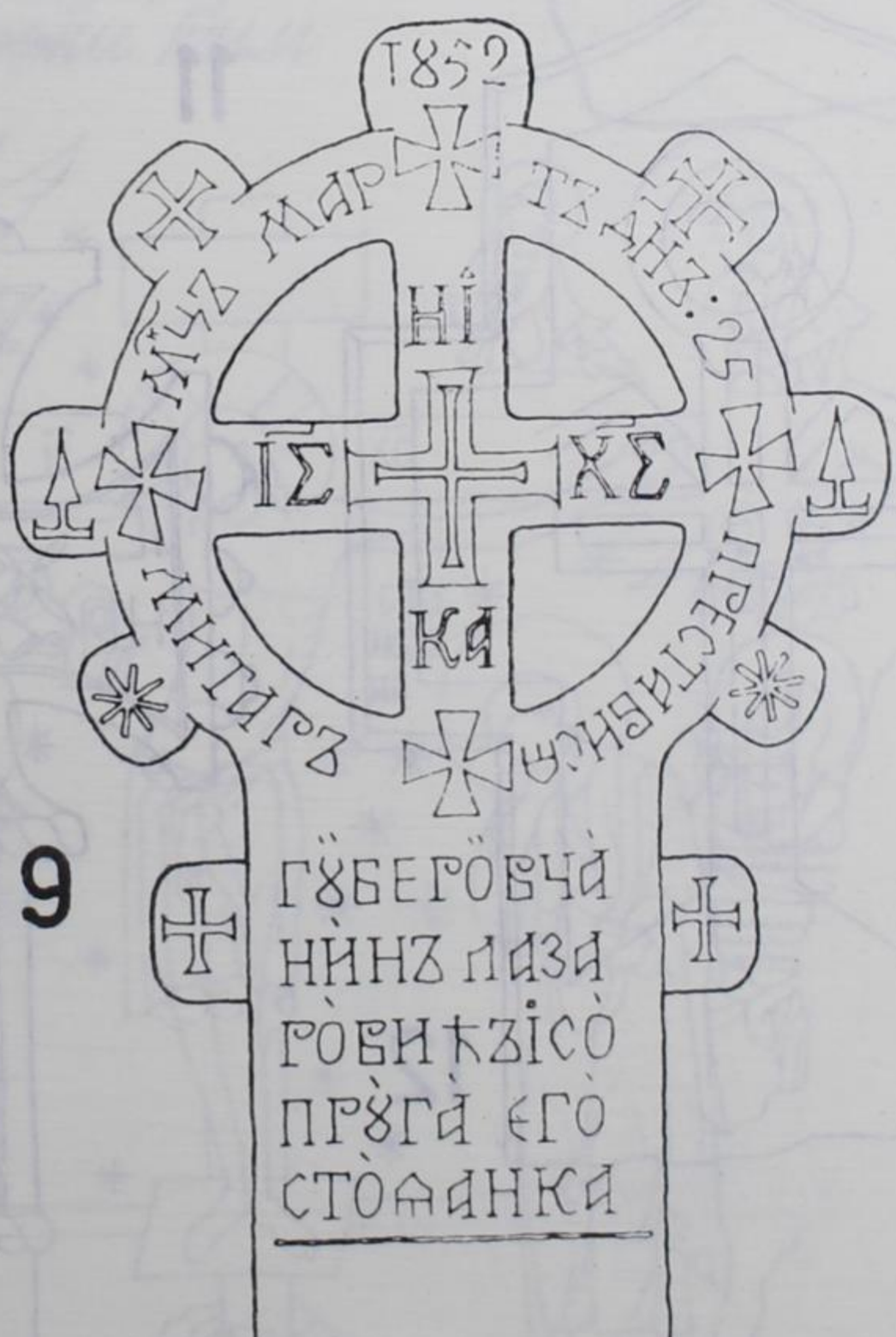

7. Власотинце·1846

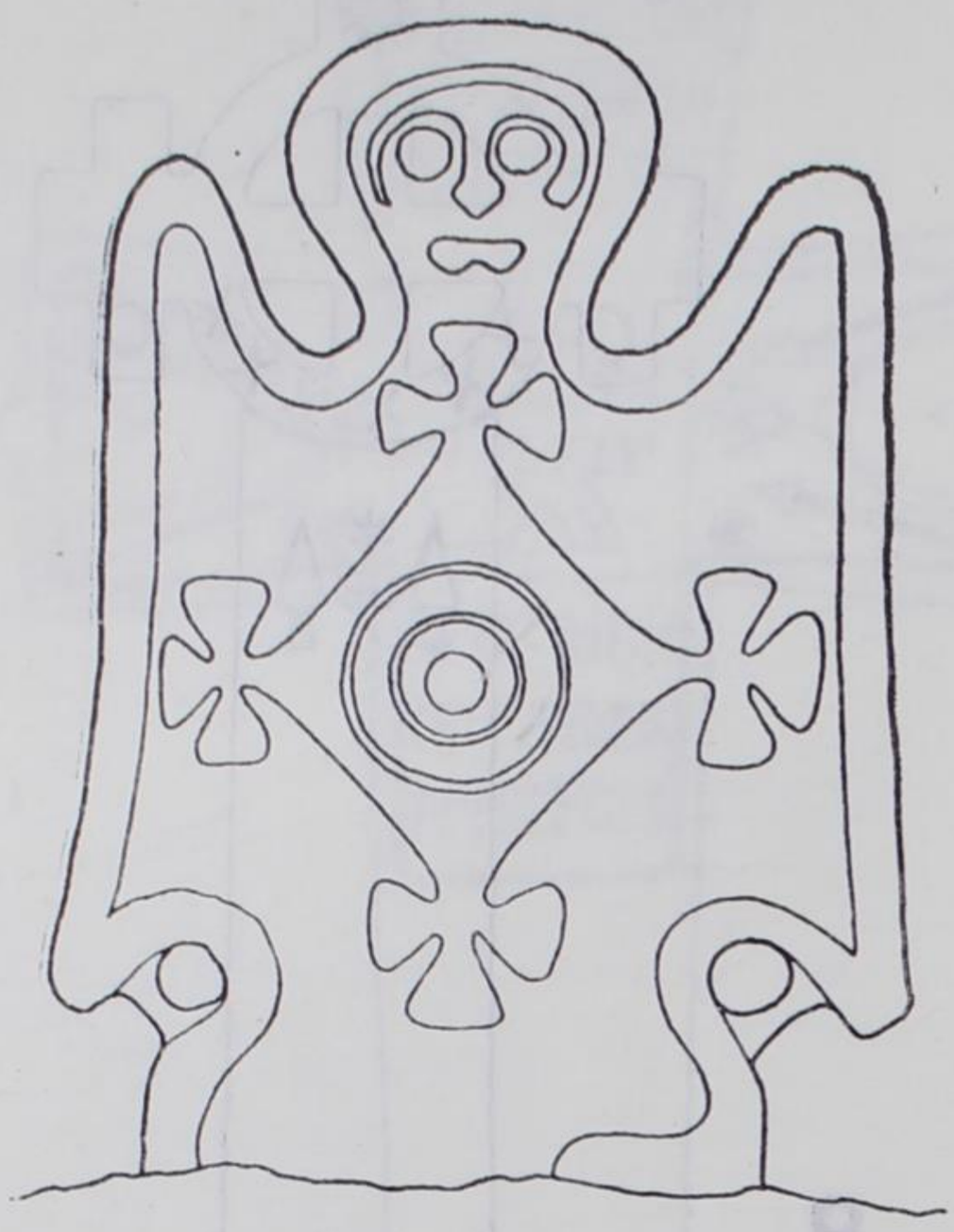
8

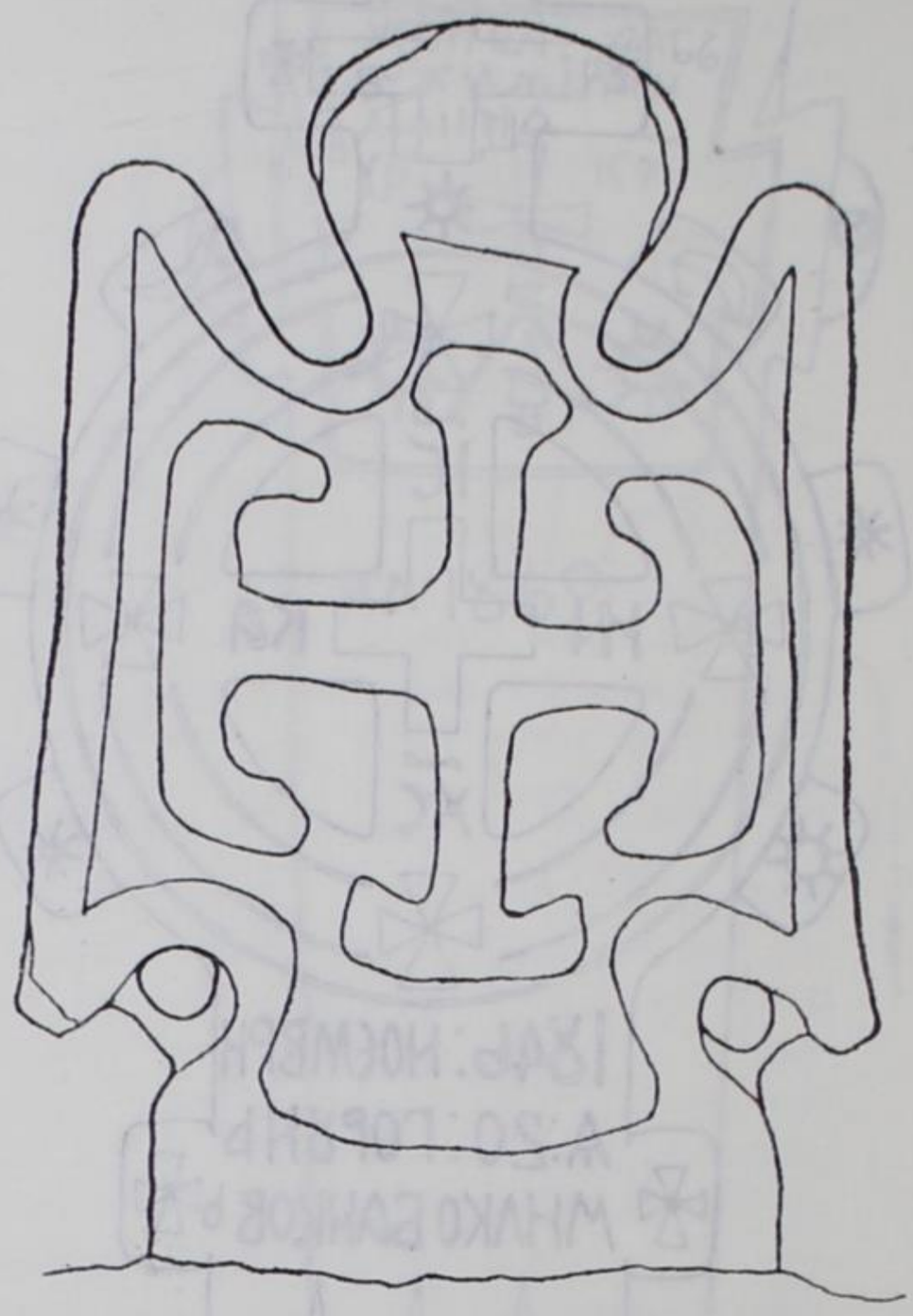

9

8. Власотинце·1853
9. Рударе·1852

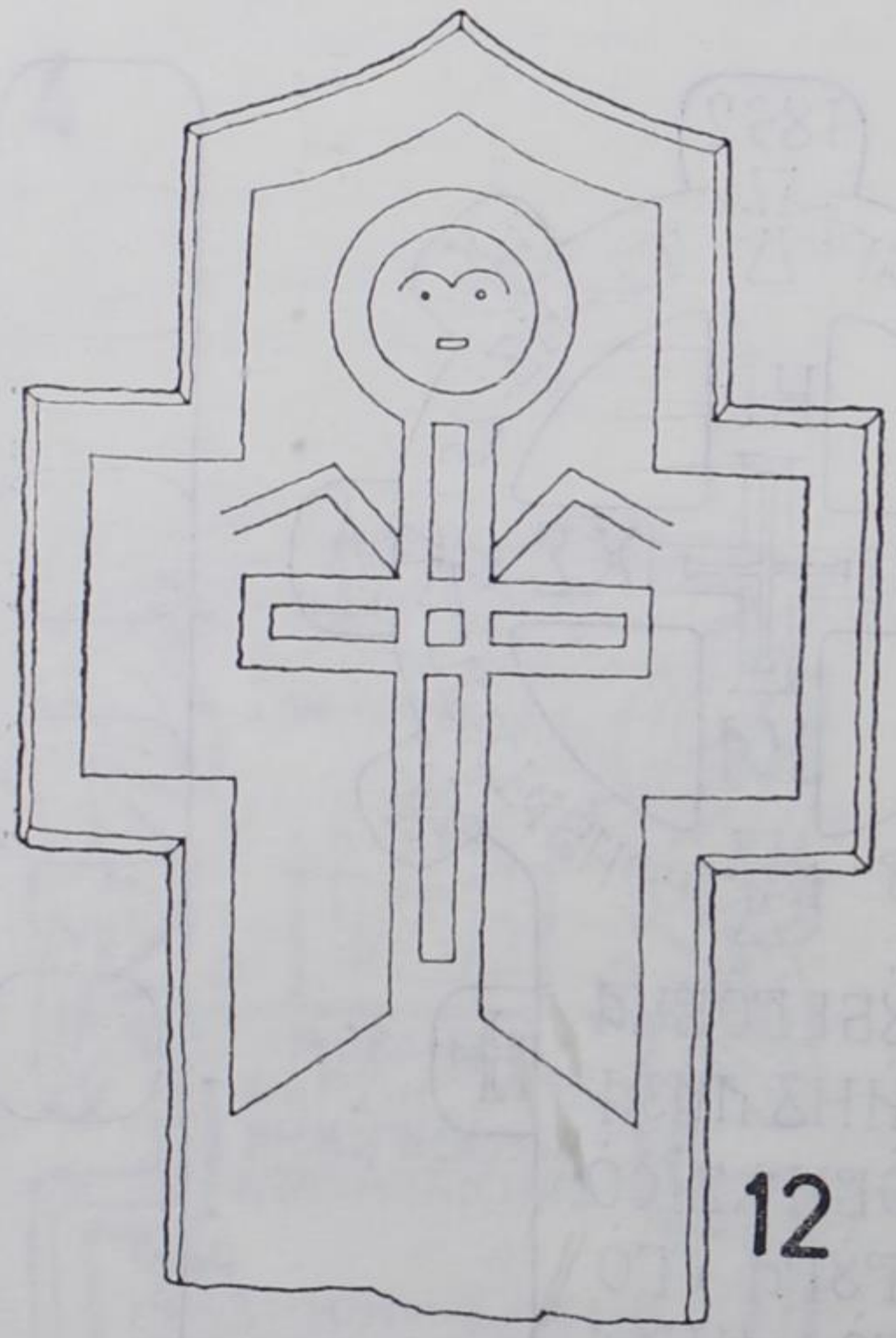
10

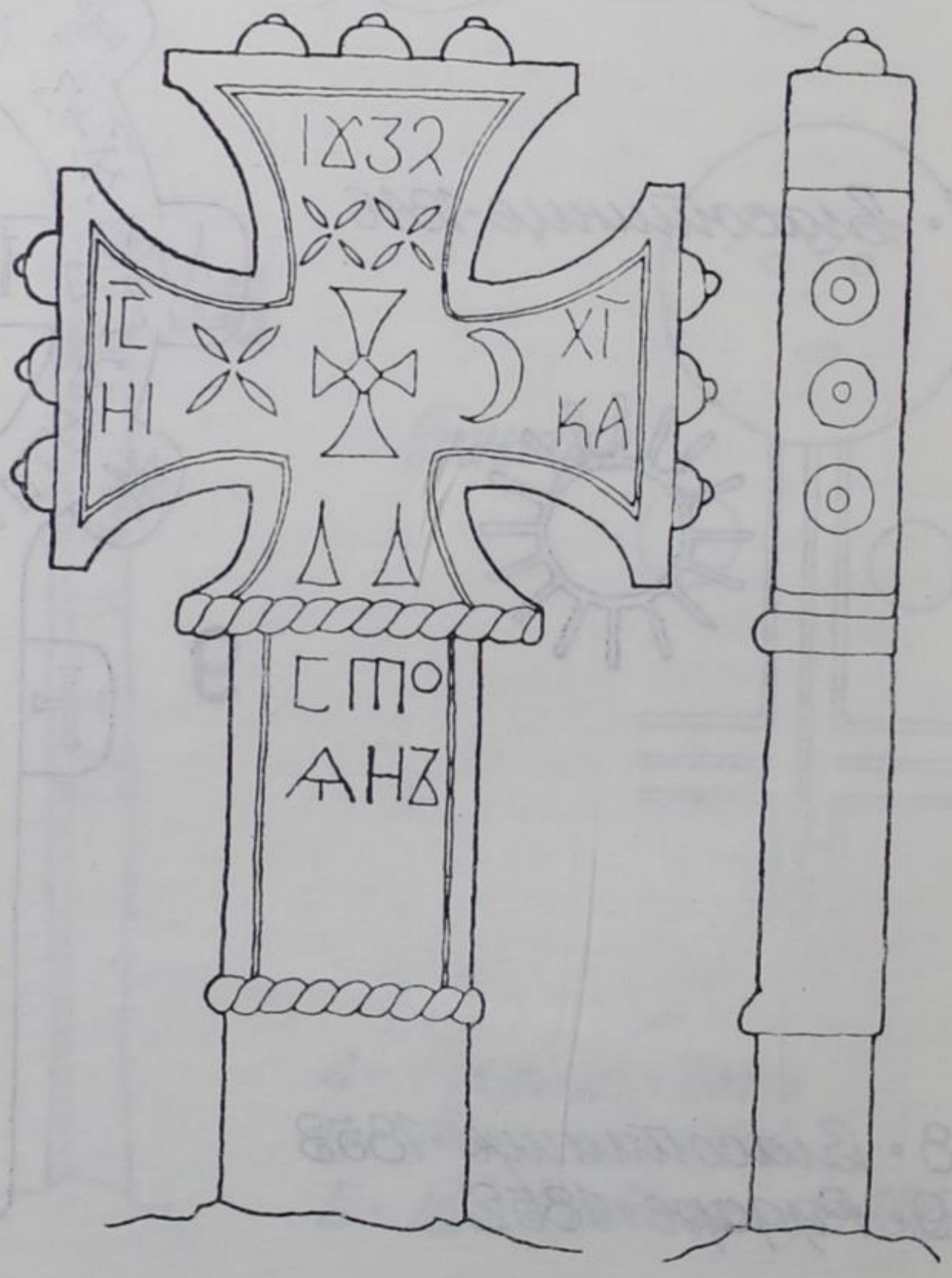

11

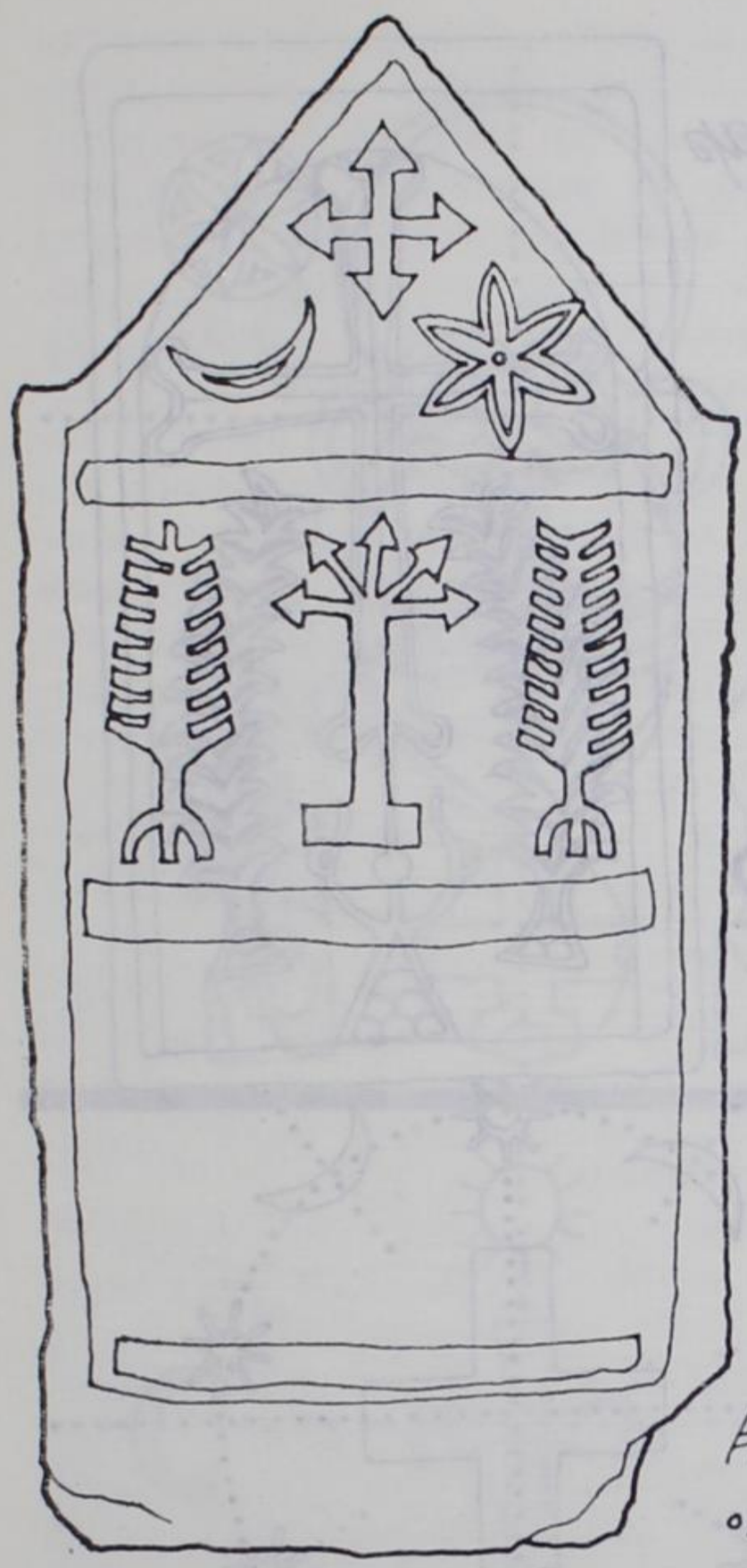
11. Рудare. 1832

12

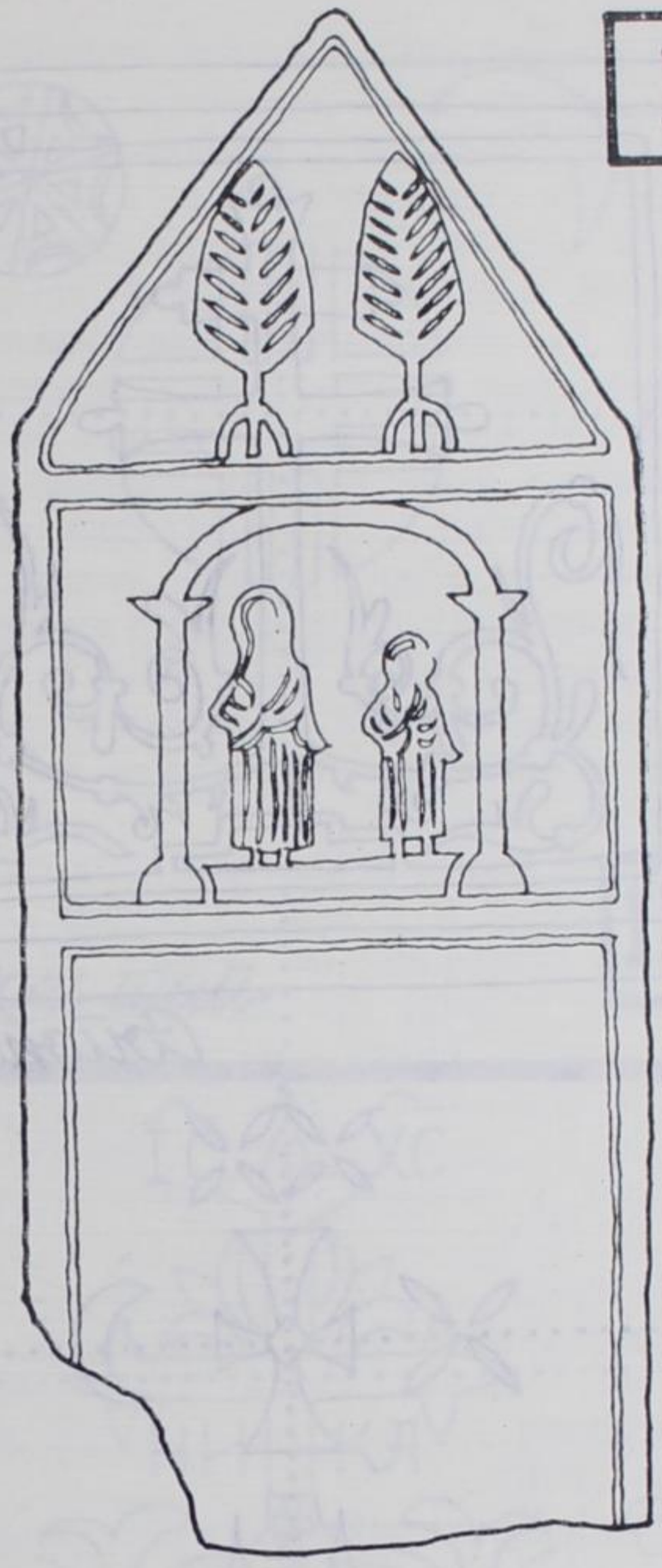

10. Брадва. Врања
12. Брњарце. Бурановац

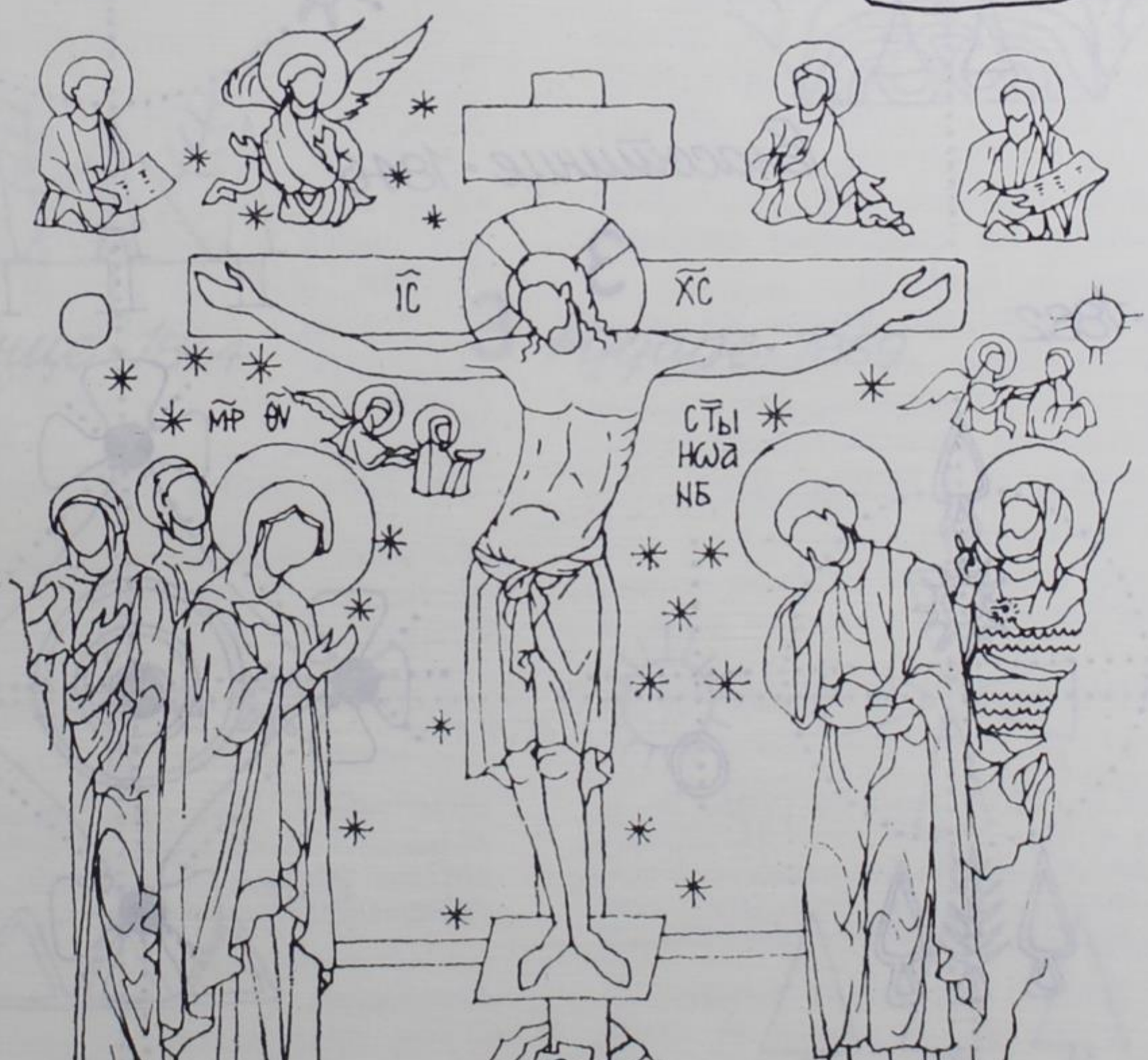

1

Кавадарци
•Нов Рим

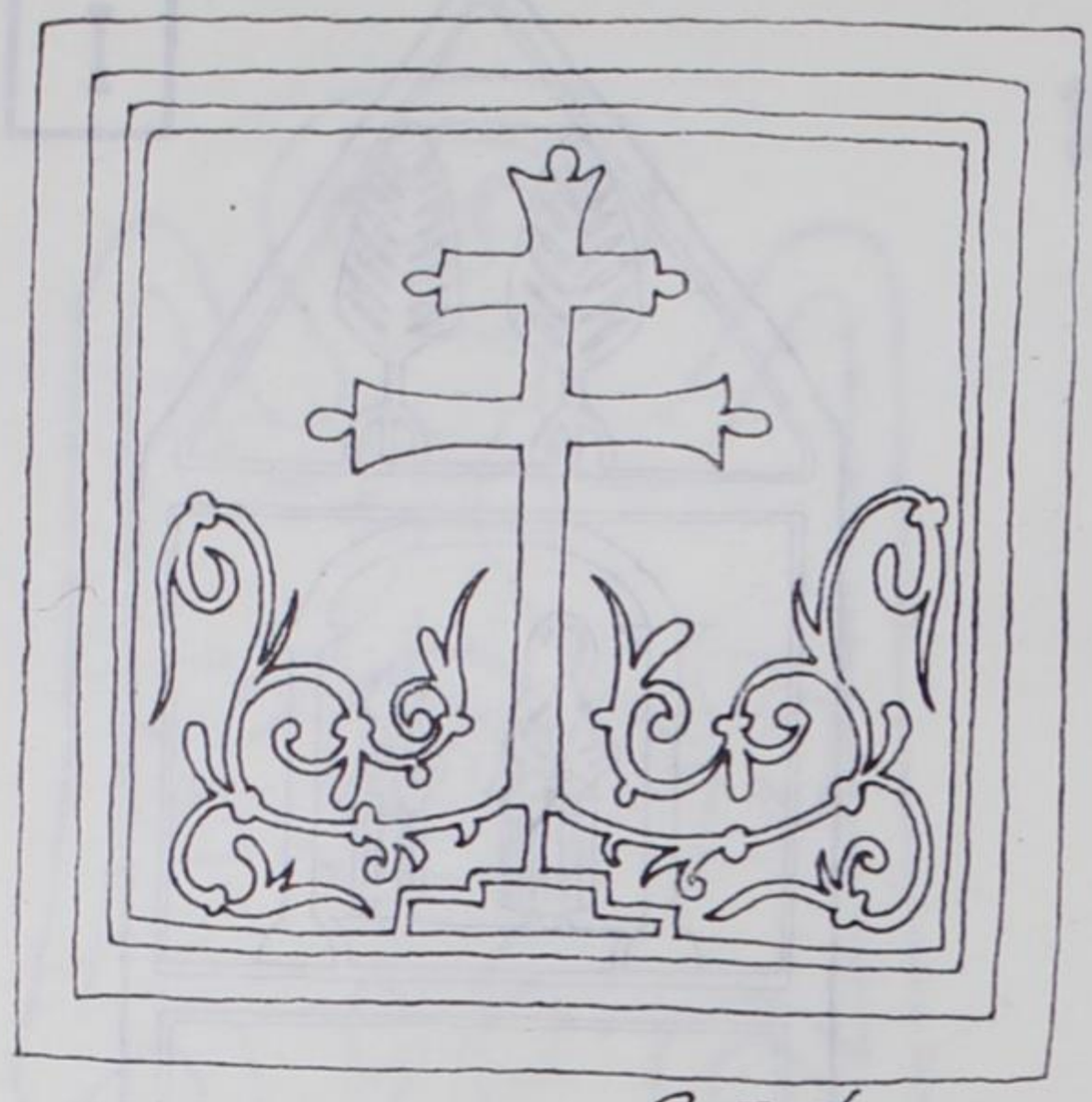

2

3

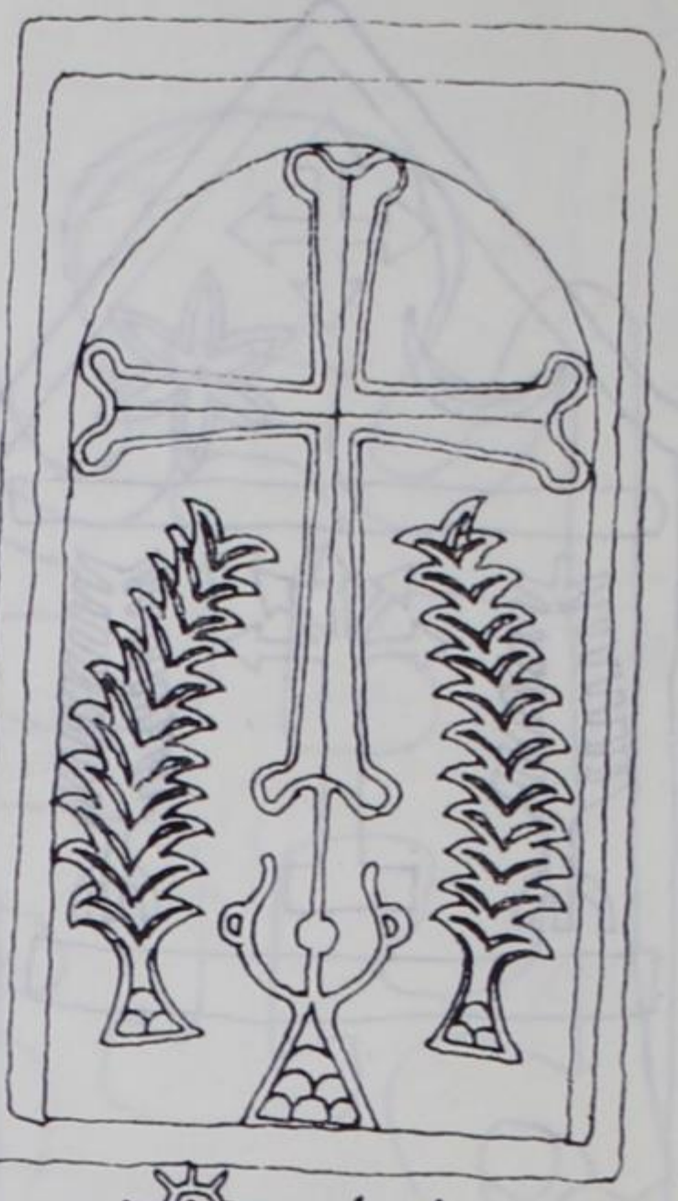
Ман. Стрменица • распеће

Хиландар

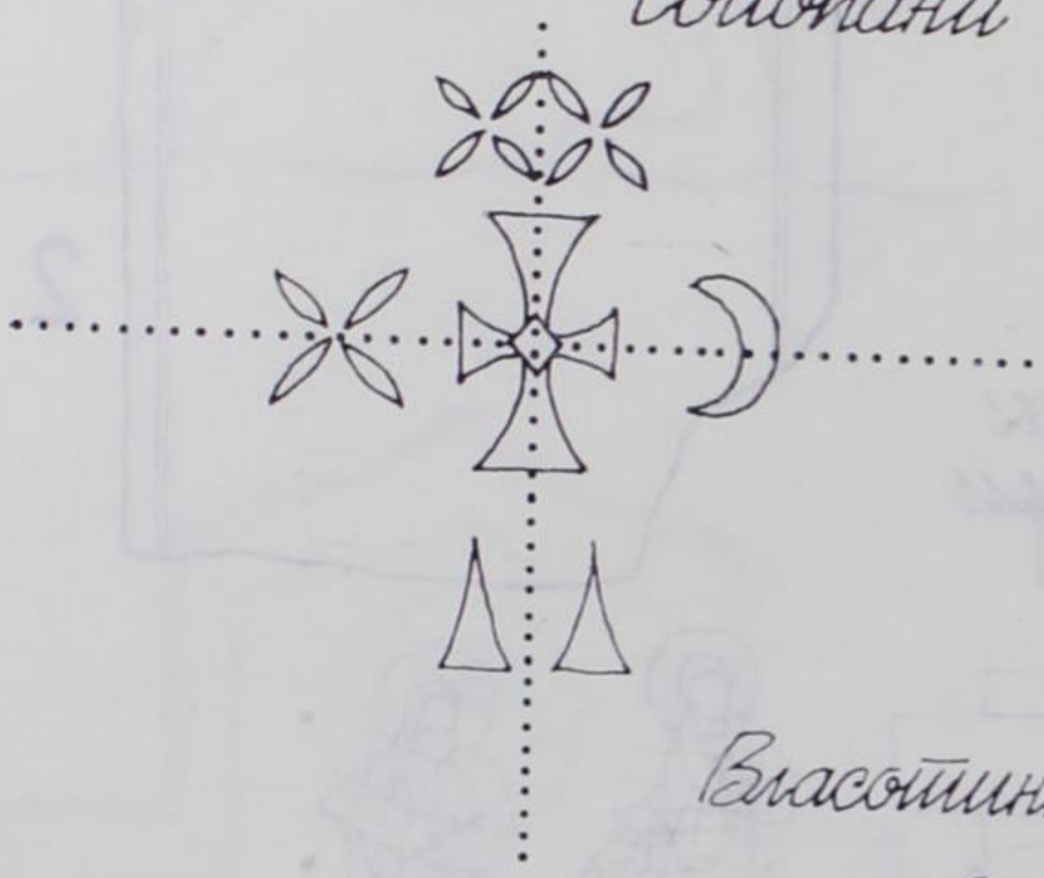
1

II

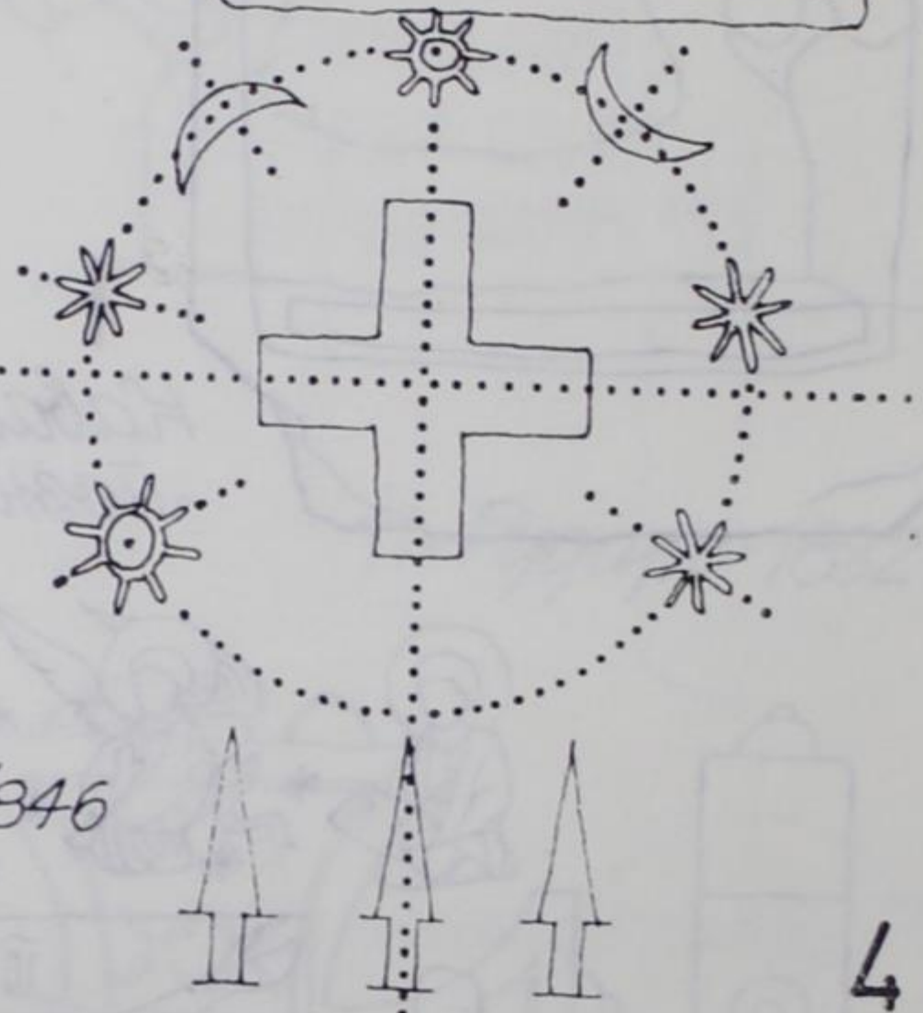
2

Сопотани

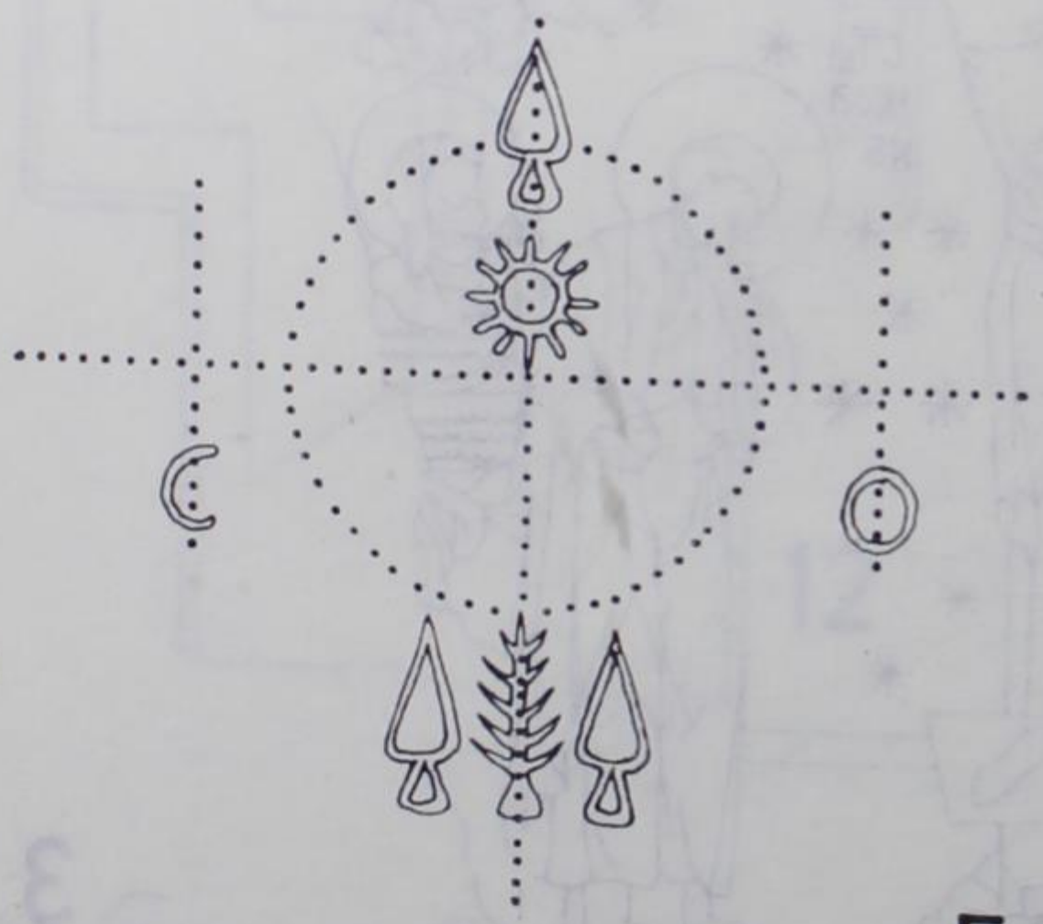
Власотинце · 1846

3

4

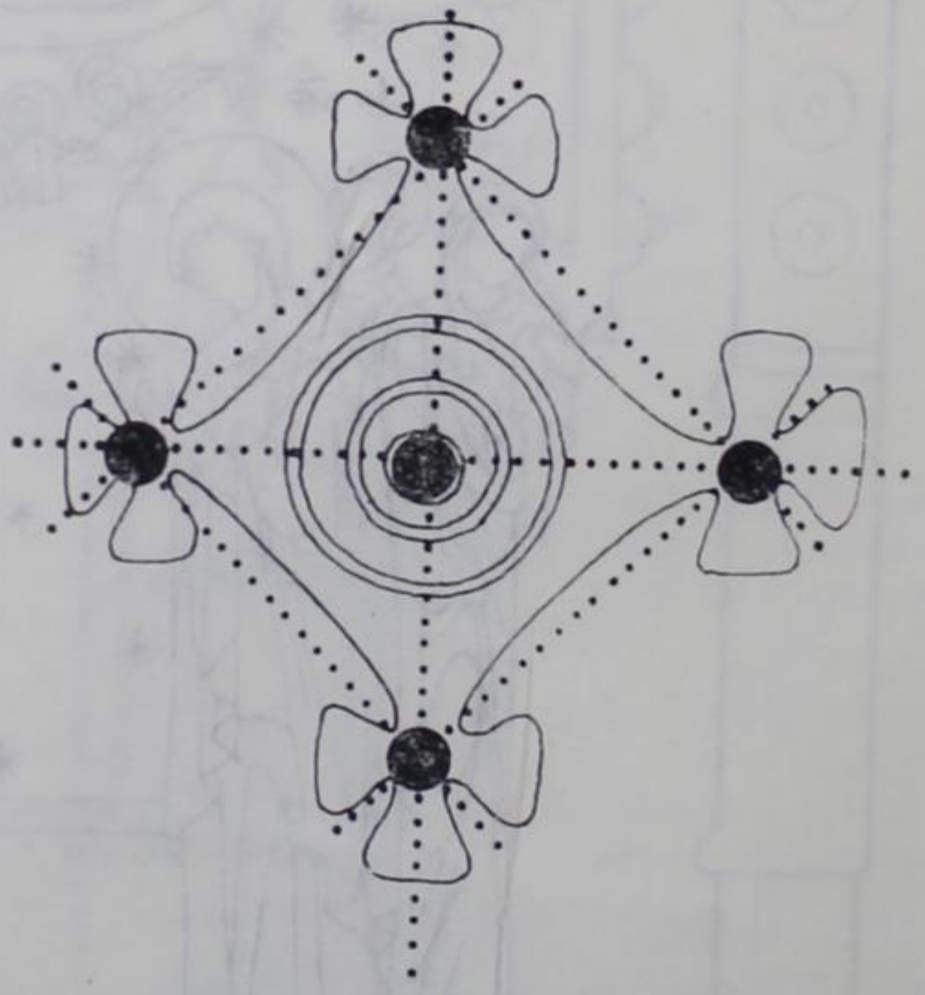
Рударе · 1832

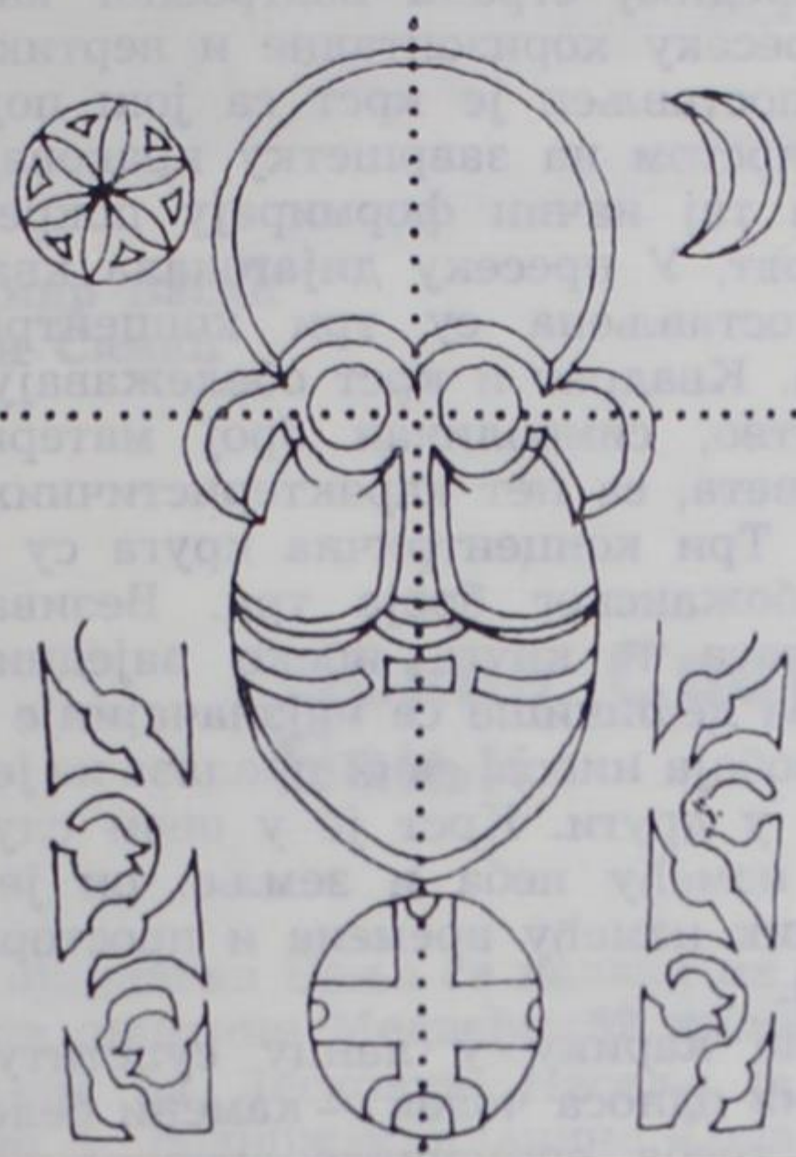
Власотинце · 1853

5

Градња

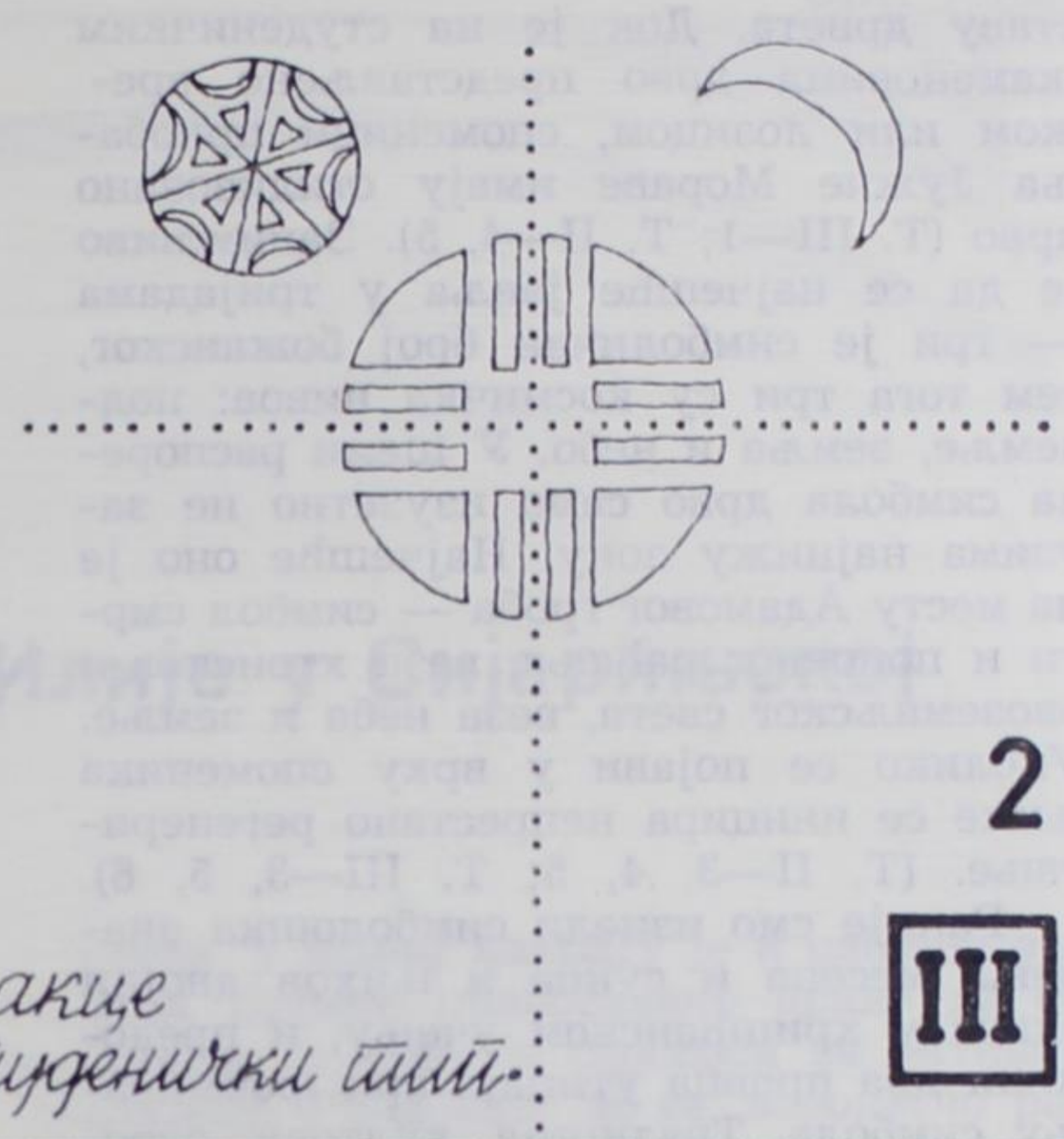

6

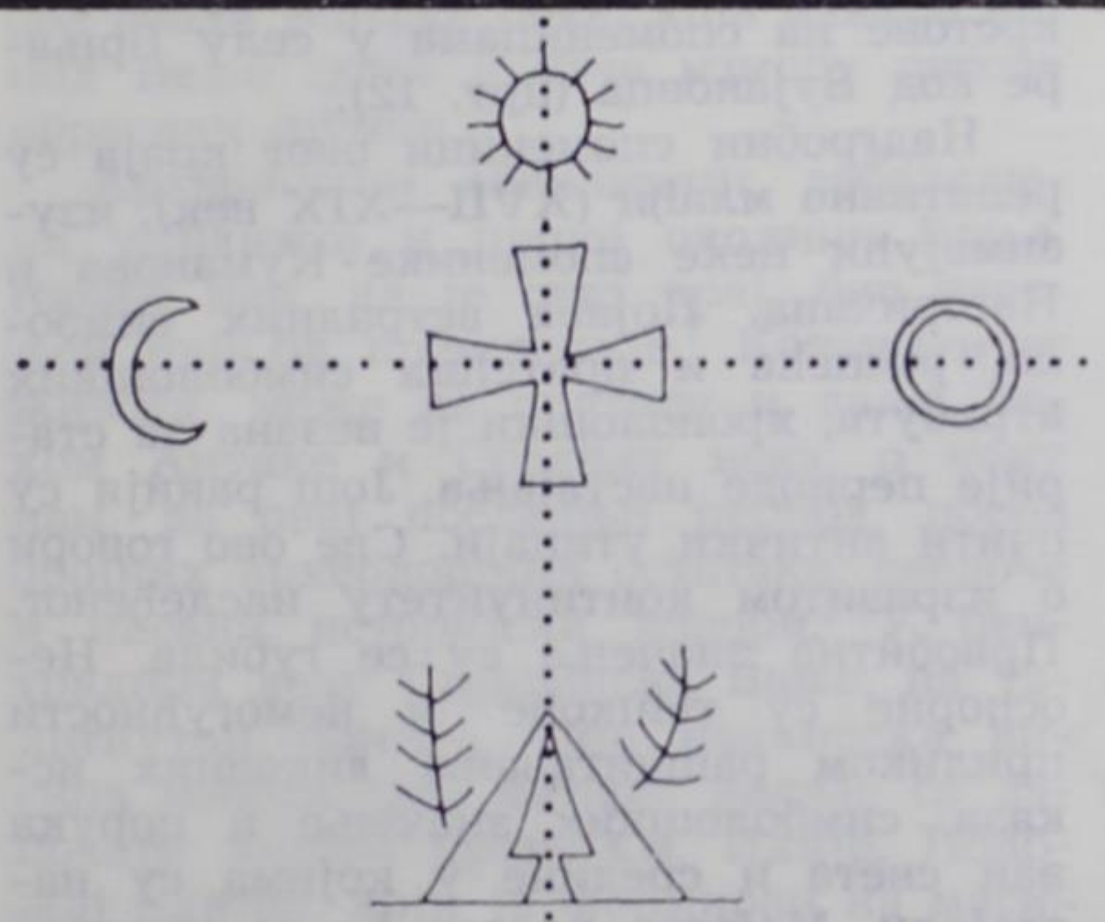
1

Гелакце
•стиденички гиит•

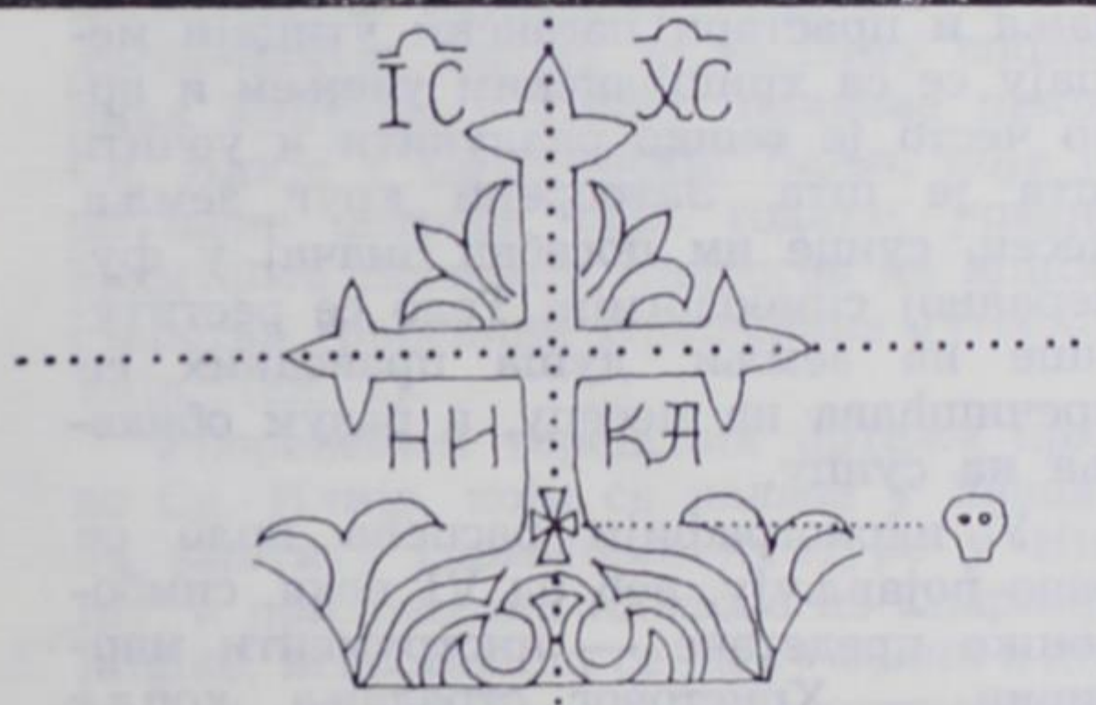

2

III

3 Власотинце • 1864

4 Рударе • 1869

5 Грдјевачко гробље • 1868

6 Власотинце • 1864

ставу дрвета. Док је на студеничким каменовима дрво представљено врежом или лозицом, споменици приобаља Јужне Мораве имају стилизовано дрво (Т. III—1; Т. II—4, 5). Занимљиво је да се најчешће јавља у тријадама — три је симболичан број божанског, сем тога три су космичка нивоа: подземље, земља и небо. У шеми распореда симбола дрво само изузетно не заузима најнижу зону. Најчешће оно је на месту Адамовог гроба — симбол смрти и поновног рађања, веза хтонског и овоземаљског света, веза неба и земље. Уколико се појави у врху споменика њиме се иницира непрестано регенерисање. (Т. II—3, 4, 5; Т. III—3, 5, 6).

Раније смо изнели симболошка значења месеца и сунца и њихов двојни однос у хришћанском учењу, и предочили два правца утицаја при формирању симбола. Традиција, култови, варовања и прастари пагански утицаји мешају се са хришћанским учењем и врло често је тешко разлучити и уочити шта је шта. Затворени круг земља, месец, сунце им посебан значај у фуneралној симбологији. Тело се реституише на земљи, душа праведних се пречишћава на месецу, а разум обнавља на сунцу.

У иконографији распећа врло се рано појављују, већ од VI века, симболошке представе — инструменти мартирии — Христовог страдања, копље и сунђер. На надгробним белезима у долини Јужне Мораве они су чешћа појава, нарочито на гробљима околине Лесковца (црт. 1, 3, 4, 6).

Разматрајући појаве крста на надгробним споменицима овог краја и његових већ раније поменутих односа посебно је занимљив велики човеколики крст из Градње код Врања (црт. 10). На предњој страни надгробног камена на пресеку хоризонталне и вертикалне осе, постављен је крст са још појединим крстом на завршетку кракова, који на тај начин формирају покренути квадрат, У пресеку дијагонала квадрата постављена су три концентрична круга. Квадрат и крст обележавају четворство, симболичан број материјалног света, са пет карактеристичних тачака. Три концентрична круга су симбол божанског броја три. Везивањем квадрата и круга преко заједничког центра дефинише се најзначајније место пробоја нивоа, свих прелаза из једног света у други. Крст је у овом случају веза између неба и земље, он је посредник између времена и простора (Т. II—6).

Као карику у ланцу супституционалних односа човек — камени белег — крст треба споменути антропоморфне крстове на споменицама у селу Брњаре код Бујановца (црт. 12).

Надгробни споменици овог краја су релативно млађи (XVII—XIX век), изузимајући неке споменике Куманова и Нагоричана. Појава астралних симбола, распећа и пратећих симболошких атрибута, хронолошки је везана за старије периоде настајања. Још ранији су очити антички утицаји. Све ово говори о изразитом континуитету наслеђеног. Првобитна значења су се губила. Неоспорне су тешкоће и немогућности приликом рашчитавања ликовних исказа, симболошких значења и порука ван света и средине у којима су настајали. Мајстор клесар ће се трудити да пренесе наслеђено. Време и нове околности доносе заборав, промену. Сунце ће постати цвет, или је можда у мрачном сазнању неповратног он остао као једина нада немогућег.

Nikola R. Dudić

DES REPRESENTATIONS SYMBOLQUES AUX PIERRES TOMBALES DANS LA VALLEE DE LA JUŽNA MORAVA

Les pierres tombales dans la vallée de la Južna Morava qu'on formait sous les influences différentes ont des particularités qui concernent leur forme ainsi que leur traitement décoratif. Au surplus, les pierres tombales de cette région sont relativement plus récentes et portent l'empreinte des influences des temps anciens portant de nouveaux sens et de nouvelles solutions plastiques.

UDK 726.54

Чедомир Васић
Зоран Симић

Црква Светог Илије у Сијаринској Бањи

Сијаринска Бања се налази на територији општине Медвеђа, 52 километра удаљена од Лесковца. Насеље је смештено у подножју планине Голак, на обе обале Бањске реке, која извире испод Веље главе и тече између висова обраслих шумом.

Археолошки локалитети, забележени у ближој и широј околини Бање, говоре нам. да је овај крај. био насељен још од преисторије.[1] Континуитет живота може се пратити и даље, током Антике и Средњег века, о чему нам, за овај последњи период, поред бројних археолошких остатака, сведоче и писани историјски извори.[2] У централном делу Сијаринске Бање, на уздигнутом платоу, чија надморска висина износи 465 метара, налазе се започети зидови цркве Св. Илије. Положај платоа, који је формиран на масиву мермерног оникса, на левој обали Бањске реке, веома је доминантан и стратешки значајан у односу на комуникацију која иде клисуром Бањске реке правцем североисток—југозапад (сл. 1)

Својом карактеристичном основом, црква Св. Илије одавно је изазивала интерес истраживача ранохришћанске сакралне архитектуре. Њена крстообразна форма и олтарска апсида, спољa тространа а у унутрашњости цркве потковичаста, уз знатну употребу опека римског формата у масама зидова, навела је више аутора да је у својим радовима помену као рановизантијски сакрални објект, а према стилским карактеристикама, сврстају у анадолски тип цркава.[3] Тако детерминисана она је имала своје место у ранохришћанској сакралној архитектури. Из тих разлога и са образложењем да се ради о знаменитој грађевини нашег културног наслеђа, у првом наврату је и одбијен захтев Српске православне цркве да се објекат доврши и оспособи за активну службу. Увидевши да се. вероватно ради о забуни, Српска православна црква, доставила је Заводу за заштиту споменика културе у Нишу планове цркве Св. Илије у Сијаринској Бањи, које је за њене потребе 1930. године, урадио архитекта Василије Андросов из Министарства грађевина Краљевине Југославије.[4] (сл. 2).

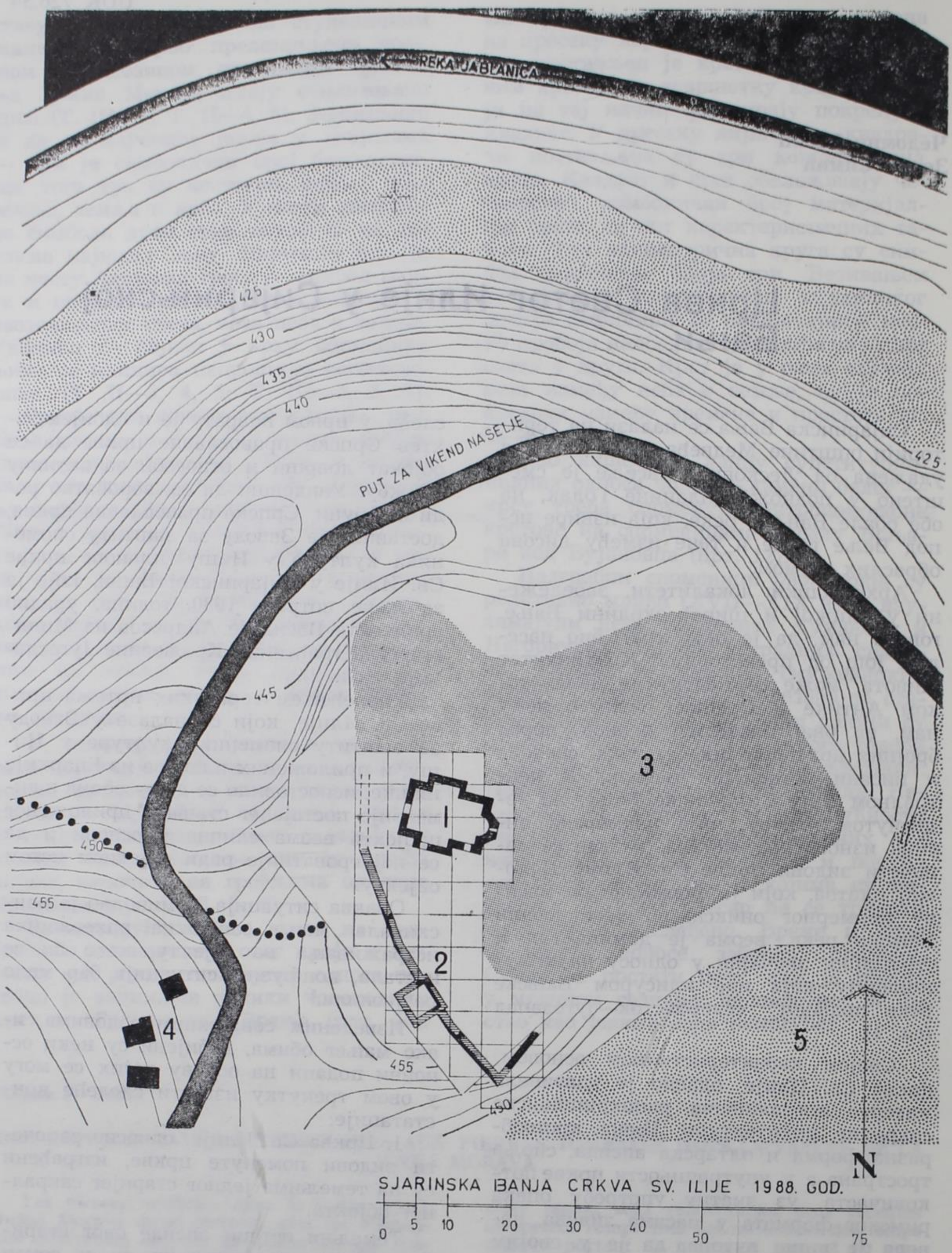
Упоређењем теренских цртежа цркве Св. Илије, који се налазе у Заводу за заштиту споменика културе у Нишу, и приложених планова из Епархије нишке, испоставило се да су облик и димензије постојећег стања и приложеног пројекта веома сличне у основи и да се највероватније ради о једном истом објекту.

Оваква ситуација, неминовно је изискивала мања сондажна археолошка истраживања на објекту, како би се настала, конфузна, ситуација бар мало разјаснила.[5]

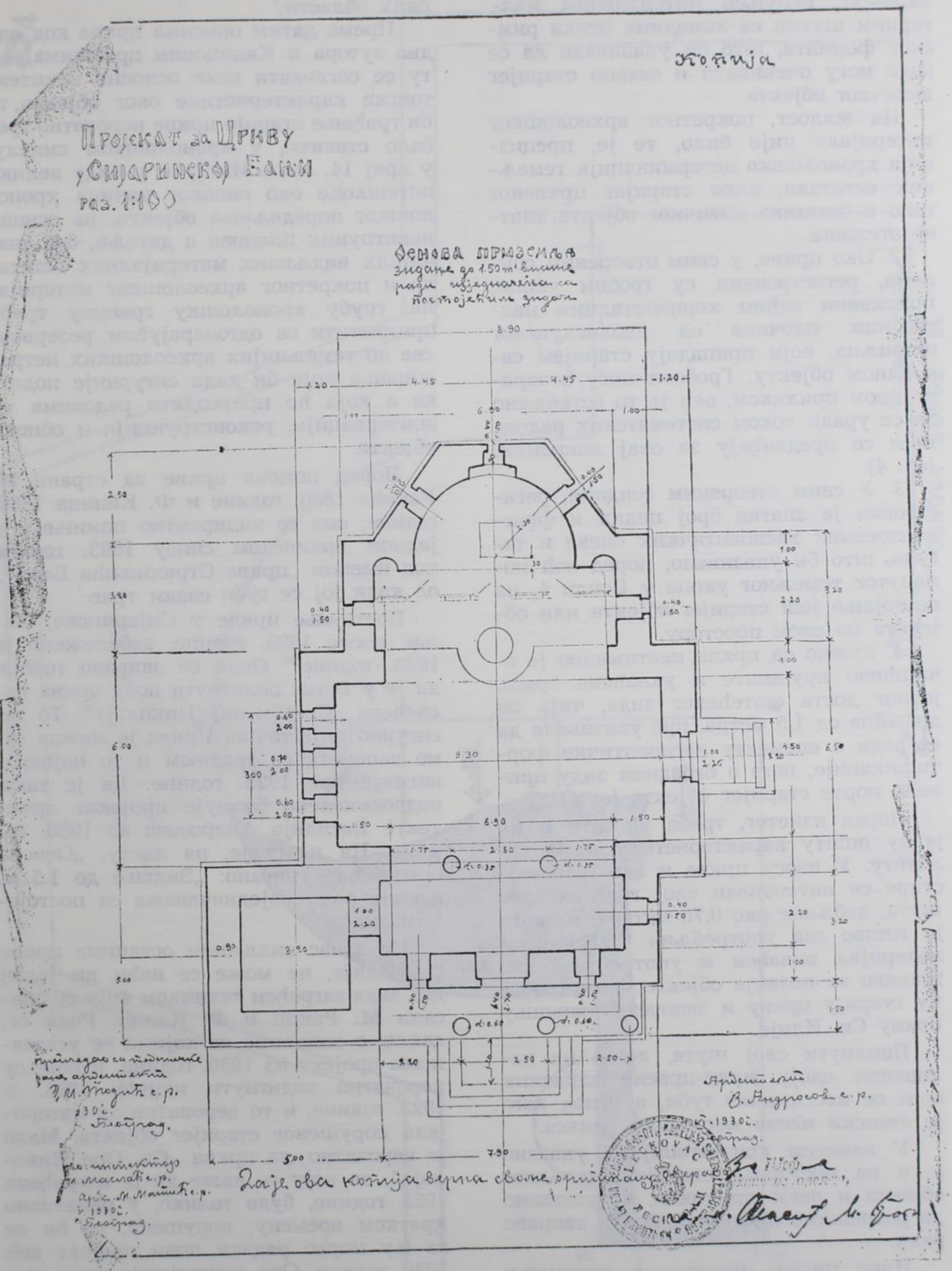
Изведеним сондажним радовима, иако мањег обима, добијени су неки основни подаци на основу којих се могу у овом тренутку извести следеће констатације:

1. Црква Св. Илије, односно започети зидови поменуте цркве, изграђени су на темељима једног старијег сакралног објекта.

Темељни остаци апсиде овог старијег објекта регистровани су у сонди 4/87 (сл. 3). Поред субструкције зидова олтарског простора старије цркве, нађено је и нешто ситнијих фрагмената фреско живописа који би указивали да је унутрашњост цркве била осликана, и већи број комада опека и тегула. У овој сонди, испод темеља старијег црк-

REKA JABLANICA
425
430
435
440
PUT ZA VIKEND NASELJE
425
445
450
455
455
450
1
2
3
4
5
N
SJARINSKA BANJA CRKVA SV. ILIJE 1988. GOD.
0 5 10 20 30 40 50 75
■ 1 NE ZAVRŠENA CRKVA IZ 1923 GOD ■ 2 ODBANBENI BEDEM REGISTROVAN 1987 GODINE ■
■ 3 AKTIVNO GROBLJE SJARINSKE BANJE ■ 4 MONTAŽNE KUĆICE ■ 5 PARKOVSKE POVRŠINE ■

Слика 1.

Пројекат за Цркву
у Сиријској Бањи
раз. 1:100
Основа приземља
зидање до 1.50 m' висине
ради ујединавања са
постојећим зидом
Копија
8.90
1.20
4.45
4.45
1.20
6.90
1.00
0.40
1.50
2.30
0.30
2.50
3.90
6.00
0.60
2.00
0.70
3.00
9.30
1.50
6.90
1.75
2.80
1.75
d: 0.35
d: 0.60
1.00
2.20
3.20
0.90
5.00
7.90
2.50
4.50
6.50
2.25
1.00
Пројектовао са пројектанте
зана архитектонски
Ђ. М. Јовић с. р.
1930 г.
Београд.
Архитектонски
В. Андросов с. р.
1930 г.
Београд.
Конструктор
Ст. Масалић с. р.
Арх. М. Мајић с. р.
1930 г.
Београд.
Ова копија верна својем оригиналу
Београд
Ст. Масалић М. Ђорђ

Слика 2.

веног објекта, констатован је такође један укоп ширине 1.20 м, правца север—југ, испуњен интензивним малтерним шутом са комадима опека римског формата, што би указивало да се овде могу очекивати и остаци старијег античког објекта.

На жалост, покретног археолошког материјала није било, те је, прецизнија хронолошка детерминација темељних остатака, како старијег црквеног тако и остатака античког објекта, знатно отежана.

2. Око цркве, у свим отвореним сондама, регистровани су гробни укопи, покривени већим хоризонталним надгробним плочама од дволискунског шкриљца, који припадају старијем сакралном објекту. Гробови нису отварани овом приликом, већ је то остављено да се уради током систематских радова који се предвиђају за овај локалитет (сл. 4).

3. У свим отвореним сондама, регистрован је знатан број целих и фрагментованих касноантичких опека и тегула, што би указивало, поред већ поменутог темељног укопа у Сонди 4, на постојање још старијег објекта или објеката на овом простору.

4. Јужно од цркве, местимично је очишћено круниште и ухваћена траса, једног доста оштећеног зида, чија би дебљина од 1.5 метра, пре указивала да се ради о елементу касноантичке фортификације, него о оградном зиду црквене порте старијег објекта (сл. 1).

Поред изнетог, треба указати и на једну општу карактеристику на локалитету. У наосу цркве и око ње, простире се интензиван слој грађевинског шута, дебљине око 0.70 метара, из кога је готово сав употребљив грађевински материјал повађен и употребљен као градиво за позније објекте, регистровану старију цркву и започету данашњу цркву Св. Илије.

Поменути слој шута, лежи на незнатном слоју црко-црвене здравице који се местимично губи, а испод кога је стенски масив мермерног оникса.

У изнетим констатацијама указано је и на постојање старијег сакралног објекта и овом приликом покушаћемо да разрешимо о којој се цркви заправо ради.

Прве писане податке о постојању цркве у Сијаринској Бањи имамо код Мите Ракића[6] и Феликса Каница[7], који поред описа цркве даје и шему њене основе и детаљ фасаде дела апсиде, напоминьући да се црква налази у центру античког кастела. Овај податак касније преузимају и сви истраживачи ових области.[8]

Према датим описима цркве код ова два аутора и Каницовим цртежима, могу се сагледати неке основне архитектонске карактеристике овог објекта, те би грађење старије цркве вероватно требало ставити, у хронолошком смислу, у крај 14. века. Имајући у виду велике потешкоће око оваквог начина хронолошког опредељења објекта, на основу непотпуних планова и детаља, без значајних видљивих материјалних остатака и покретног археолошког материјала, грубу хронолошку границу треба прихватити са одговарајућом резервом, све до темељнијих археолошких истраживања која би дала сигурније податке а која ће претходити радовима на конзервацији, реконструкцији и обнови објекта.

Поред помена цркве од стране М. Ракића 1880. године и Ф. Каница 1889. године, она се индиректно помиње и у једном архивском спису 1893. године под именом „црква Страхиньића Бана“,[9] од када јој се губи сваки траг.

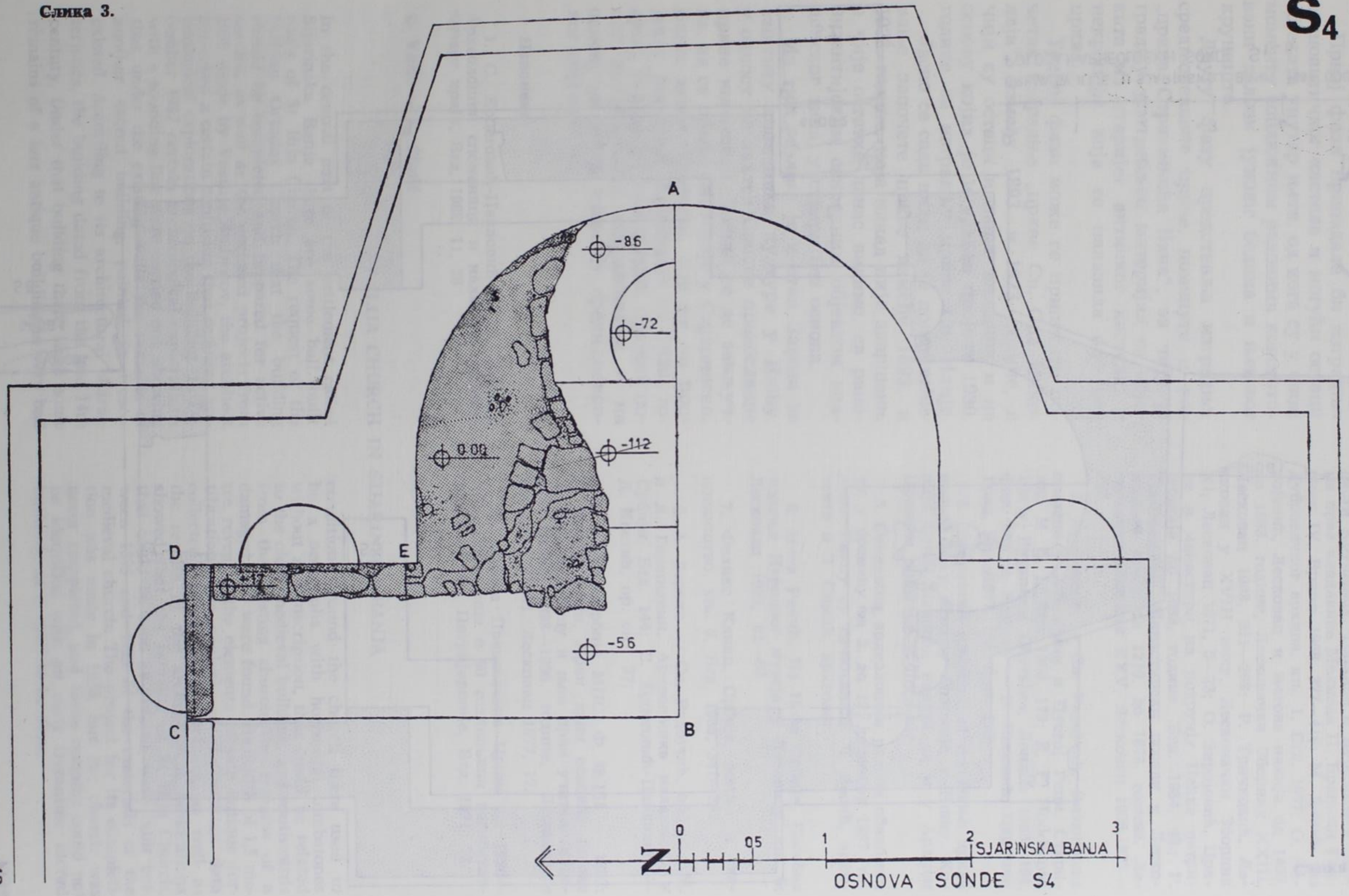
Постојање цркве у Сијаринској Бањи, после 1893. године, забележено је 1923. године.[10] Овде се заправо говори да је у Бањи подигнута нова црква посвећена „Светом оцу Николају“. То засигурно није тачно. Црква је можда само започета са градњом и то највероватније пре 1923. године. Да је тако, недвосмислено указује пројекат архитекте Василија Андросова из 1930. године. На њему је, на листу, „Основа приземља“ уписано: „Зидање до 1.5 м. висине ради изједначавања са постојећим зидом“.

На данас видљивим остацима цркве Св. Илије, не може се наћи ни један део зида сазидан техником коју су описали М. Ракић и Ф. Каниц. Ради се, дакле, о зидовима са којима се усаглашава пројект из 1930. године, и који су вероватно подигнути између 1893. и 1923. године, и то вероватно од материјала порушеног старијег објекта. Мало је вероватно, да црква „Св. Оца Николаја“, за коју се каже да је изграђена 1923. године, буде толико, у релативно кратком времену, порушена, да би се за њу морао радити нови пројект већ 1930. године. Она једноставно, како смо већ истакли, никада није била завршена.

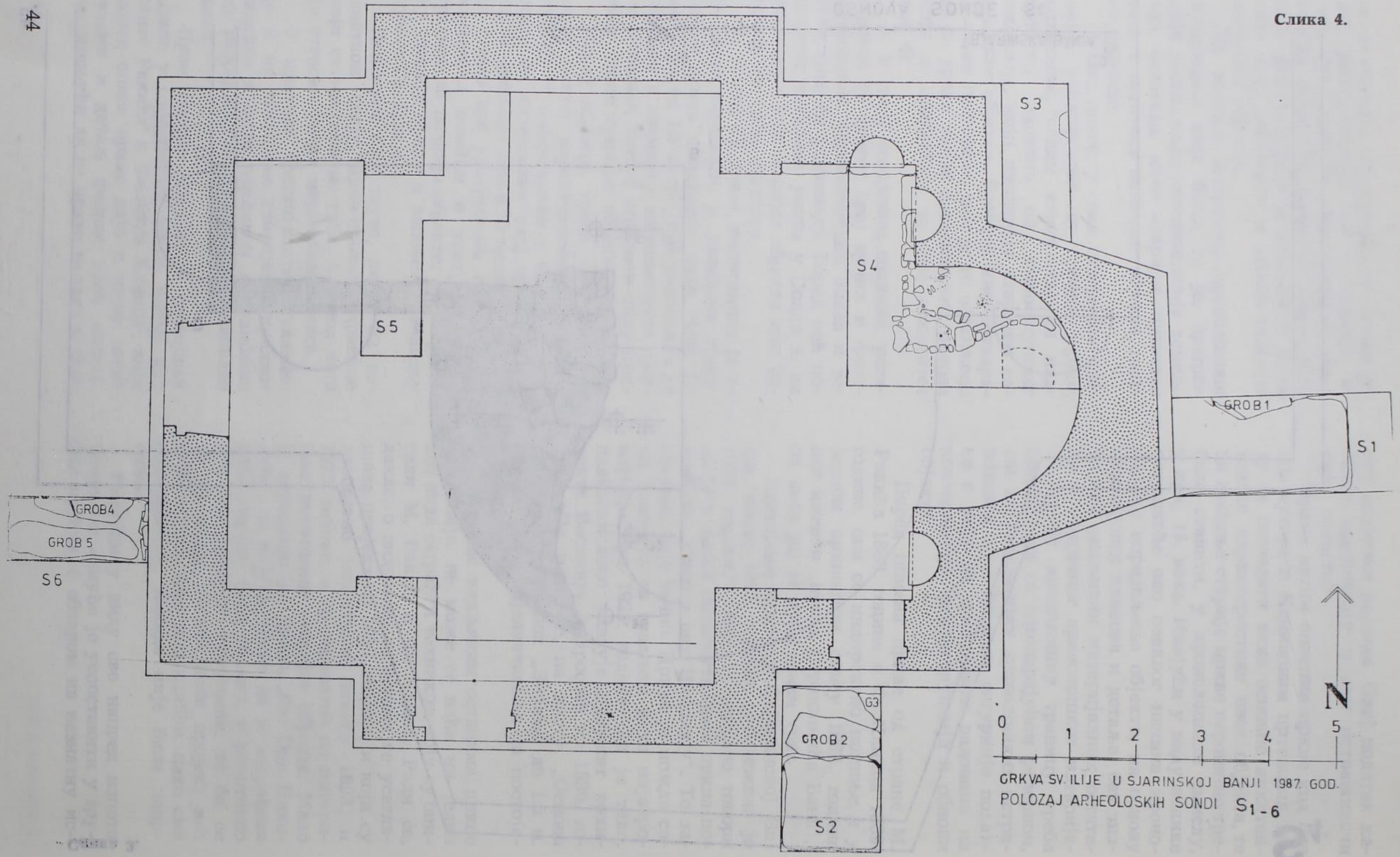
Имајући у виду све напред изнете чињенице, могуће је успоставити у грубим цртама, с обзиром на незнатну ис-

Слика 3.

S_4

A
-86
-72
-112
0.00
-56
D
E
C
B
0
05
1
2
3
SJARINSKA BANJA
OSNOVA SONDE S4

Слика 4.

S3
S4
S5
S6
S1
S2
GROB 1
GROB 2
GROB 4
GROB 5
G3
N
0
1
2
3
4
5
GRKVA SV. ILIJE U SJARINSKOJ BANJI 1987. GOD.
POLOZAJ ARHEOLOSKIH SONDI S1-6

траженост, редослед грађевинских фаза на овом археолошком локалитету.

Првој фази припадала би изградња касноантичког кастела и могући остаци објеката унутар њега, од кога су у овом моменту сондажним радовима констатовани делови јужног бедема и његовог круништа.

Другу фазу представља изградња средњовековне цркве, поменуте и као „црква Страхињића Бана“, за чију је градњу употребљен материјал са објеката из старијег античког кастела, и некропола која се налазила око ове цркве.

Трећој фази може се приписати почетак изградње „цркве Св. Оца Николаја“, између 1893. и 1923. године, и чији су остаци и данас видљиви и на основу којих је и урађен пројект 1930. године за изградњу цркве Св. Илије.

Јасно се сада види да је поистовећивање започете цркве између 1893. и 1923. године, која никад није завршена, а чије остатке данас видимо, са рановизантијским сакралним објектом анадолског типа, у ствари без основа.

Из тих разлога је и став Завода за заштиту споменика културе у Нишу, у односу на захтев Српске православне цркве коригован. Дошло се до закључка, да се црква Св. Илије у Сијаринској Бањи може обновити, али не по пројекту Василија Андросова из 1930. године, већ да се уради нови пројект после археолошких истраживања и на основу остатака старијег средњовековног објекта.

Напомене:

1. С. Ерцеговић-Павловић — Д. Костић, Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја, Бгд. 1988, 11, 28

2. С. Ерцеговић-Павловић — Д. Костић, ор. cit.; О. Зиројевић — И. Ерен, Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II, Врањски Гласник IV, Врање 1968, 377—416; М. Динић, Из Дубровачког архива, књ. 1, Бгд. 1957; О. Зиројевић, Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године, Лесковачки Зборник XXIII, Лесковац 1983, 211—268; Р. Тричковић, Лесковац у XVIII веку, Лесковачки Зборник XI, Лесковац 1971, 5—23; О. Зиројевић, Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године, Бгд. 1984, 43.; Р. Требјешанин, Манастирски поседи у Лесковачком крају од 1219. до 1878. године, Лесковачки Зборник XXV, Лесковац 1985, 377—392.

3. А. Дероко — Св. Радојчић, Византиске старине у Јабланици и Пустој Реци, Старинар Н. С. I, Бгд. 1950, 179; R. F. Hoddinott, Early Byzantine Chyrshes, Лондон 1963, 194, фиг. 106; В. Кондић — В. Поповић, Царичин Град, Бгд. 1977, 152, фиг. 115.

4. Комплетни планови за подизање цркве налазе се у Архиву Епархије у Нишу. Копија истих планова налази се и у Архиви Црквене општине у Лесковцу.

5. Сондажни археолошки радови обављени су у времену од 2. до 12. децембра 1987. године. Екипу су сачињавали Ч. Васић, архитекта и З. Симић, археолог.

6. Мита Ракић, Из Нове Србије, Посебна издања Народног музеја у Лесковцу, књ. 6; Лесковац 1987, 61—62.

7. Феликс Каниц, Србија, земља и становништво, књ. 2, Бгд. 1985, 341—342.

8. А. Дероко — Св. Радојчић, ор. cit.; М. и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Бгд. 144; С. Ерцеговић-Павловић — Д. Костић, ор. cit.; 37;

9. Архив Србије МПС. Ф 38/161 — 1893; Р. Требјешанин, Први дани основне школе за албанску децу и њен први учитељ Хусејин Бабић 1898—1906. године, Лесковачки Зборник XVIII, Лесковац 1977, 17.

10. Српска Православна Црква од 1920—1970, Споменица о 50 годишњици васпостављања српске Патријаршије, Бгд. 1971, 73.

Č. Vasić — Z. Simić

ST ILIJA CHURCH IN SIJARINSKA BANJA

In the central part of the settlement called Sijarinska Banja there are some half built walls of St Ilija Church. The request of the Serbian Ortodox Church that the building should be completed and prepared for active service, as well as the enclosed projects from 1930 made by Vasilije Androsov, the architect provoked a certain confusion that required archeological explorations on the building. In December 1987 certain archeological explorations with a sounding line were carried out, showing that under the existing walls the remains of another sacred building, painted in fresco. existed. According to its architectural characteristics, the building dated from the late 14th century. Under that building there were some remains of a late antique building in very bad condition. Around the church there used to be a necropolis with horizontal tombstones without any inscription, that could be related to the older medieval building, and southwards from the existing church the remains of a damaged wall were found. Its width of 1,5 metre revealed the elements of late antique fortification. The analysis of the written data collected during the exploration, as well as the results of the archeological explorations showed that the remains of St Ilija Church, that could be seen at present, were built between 1893 and 1923 of the materials of the medieval church. The project for its completion was made in 1930, but the church was never completed, and these remains could not be identified with an early Byzantine sacred building, as it used to be done.

UDK 72.03

Др Зоран Маневић

О вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Лесковцу

У Вучју, надомак Лесковца, постоји напуштена, опљачкана и руинирана вила Теокаревића, некадашњег власника Фабрике вунених производа. Улазна врата су изваљена, паркет делимично однет, прозори полупани. Са камина у улазном холу опљачкан је мермер. У собама на спрату и у поткровљу настањени су дивљи голубови и слепи мишеви. Трагови људи, ретких посетилаца ове уклете виле, видљиви су по баченим поломљеним флашама, обијеним плафонима, опљачканом купатилу. Од укупне, без сумње богате опреме некадашњег купатила, остао је насред суседне спаваће собе само један изваљени биде; са овом техничком направом ни голубови, ни слепи мишеви, ни људи нису знали шта да раде.

Однос према овој кући је карактеристичан однос који уопште имамо према нашем градитељском наслеђу насталом у новије доба. И јавне објекте, и стамбене зграде, и просторе између њих, најчешће запуштамо, и када та запуштеност сиђе испод граница толерантности, онда је наша прва уобичајена реакција у кидању сваког интимног контакта са затеченим стањем, у рушењу, уништавању, брисању из памћења. Наш однос према грађевинама и просторима чији нас изглед више не задовољава превише је емотиван, премало рационалан. Ми их се стидимо. Овај ирационални однос у пуној је супротности са сва три основна становишта са којих се мора прићи вредновању градитељског наслеђа новијег доба, становишта економичности, историчности и остварења уметничког доживљаја у простору који нас окружује.

Са становишта економичности, недостатак воље да се уз релативно мала улагања поправи и приведе некаквој намени изграђени простор виле у Вучју безумни је чин. Уместо да се даље амортизује као раднички дом, као читаоница, библиотека, клуб или бар као резиденција пословних пријатеља Фабрике, ова грађевина насилно прекида свој нормални амортизациони век већ у доба своје „прве младости“, неколико деценија после подизања. Из каквих је скривених могућих разлога ова грађевина осуђена на пропадање? Психолошки мотиви или нерешени имовинско-правни односи, који у доба непосредно после револуције могу налагати да се наслеђе бивших власника не користи данас нам се чине наивним или увелико превазиђеним. Здрава економија не признаје набоје револуционарних узбуђења.

Историчност виле у Вучју далеко превазилази податак да је припадала породици Теокаревића. Историјско значење грађења ове виле садржи и битне карактеристике идеала српске буржоазије која је средином тридесетих година, на периферији свих наших градова, укључујући и Београд, градила своје резиденције и летњиковце у тада помодном „холивуд стилу“, у облику средњовековних замкова, рустичних неоготичких енглеских вила, чак и у облику традиционалне јапанске куће. Историчари друштвених стања могли би из анализе виле у Вучју, њене локације, величине, облика или опремљености, извести мноштво закључака о жељама и стварним могућностима међуратних домаћих индустријалаца, као што се на сличан начин могу анализирати и виле данашњих политичара, трговачких путника, повратника из иностранства.

И најзад, уметничка вредност виле у Вучју свакако није изузетна, али је значајна. И поред свег угледања на „типове вила из базара“, и поред елемената слатког кича („комадић Швајцарске у околини Лесковца“), вила у Вучју је део градитељског опуса Григорија Самојлова, градитеља палате биоскопа „Београд“ на Теразијама у Београду,

летње позорнице у нишкој Тврђави, низа стамбених објеката, па и уређења непосредне околине виле у Вучју, улаза у фабрички круг, управне зграде као и низа приземних стамбених објеката намењених службеницима Фабрике. Дело Григорија Самојлова је и задужбина Теокаревића у Вучју, можда најзначајнији пример међуратне црквене архитектуре у нас.

У једно срећније доба анализа економских, историјских и уметничких вредности виле у Вучју могла би постати модел за слична истраживања вредности других ауторских дела, присутних у новијој архитектури Лесковца. Да је својевремено, макар и у облику скице, урађена анализа вредности зграде у Ул. Радоја Домановића 1—3, лесковачки урбани миље био би сачуван од трагикомичне ситуације у којој је једном споменику културе од националног значаја грубо одузето право на нормални живот.

Пример из Ул. Радоја Домановића опомиње нас да објекти који преживе намеравана рушења, који преживе егзекуцију, постају изузетно неугодни сведоци наших дилема, нејасних одлука, неинвентивности, духовног слепила. Зачетак свих трауматичних ситуација у реконструкцији урбаног ткива лежи у недостатку запажања присутних вредности. Многе од ових вредности бивају при реконструкцији неповратно изгубљене. Још већа штета по урбани миље настаје од неконтролисаног понашања нових структура које се подижу у вештачки створеном историјском вакууму, без икаквих одредница. Урбани хаос у центру Крагујевца, или тоталитаристички ритам крушевачког „чешља", управо су резултат недостатка претходних студија које би вредност градитељског наслеђа утврђивале у сваком детаљу: сваке куће, сваке улице, сваког јавног простора.

Родоначелник оваквог комплексног истраживања града је покојни загребачки историчар уметности Милан Прелог, а инстиуција која се већ дуже од једне деценије предано бави историјом градова и вредновањем наслеђа јесте Институт за историју уметности при Филозофском факултету у Загребу. Током протекле године Институт за историју уметности при београдском Филозофском факултету приступио је организацији у основи сличног научноистраживачког пројекта коме је циљ да, у сарадњи са другим културним институцијама, музејима и заводима за заштиту споменика културе, интервенише између незаштићене прошлости и агресивне будућности, истражујући на мултидисциплинарној основи скривене присутне вредности, предлажући како да оне постану елемент хомогенизације а не елемент деструкције градског миљеа.

У склопу овог пројекта, у јулу 1988. године, београдски Институт за историју уметности и лесковачки Народни музеј започели су реализацију програма вишегодишњег истраживања вредности споменичног наслеђа Лесковца и околине. На потезима од примарног интереса, као што су Булевар председника Тита, Улица Јужноморавских бригада или Улица Светозара Марковића, започето је стварање основне документације фотографским бележењем изгледа сваког објекта. У даљем раду предвиђено је прикупљање ликовних извора који сведоче о изгледу града, историјском или садашњем, цртежа, слика, разгледница, прикупљање писаних извора, новинских текстова, путописа, записа, сећања, архивске грађе. Неопходно је, такође, критички преиспитати све досадашње идеје о развоју града, како на нивоу генералног планирања, тако и на нивоу детаљног планирања или урбанистичког пројектовања. Истраживачки пројекат чија реализација управо започиње има пре свега за циљ да судбину града подреди рационалним процесима, заснованим на научно верификованим закључцима. Управљање судбином развоја једног града, у целини или у детаљу, исувише је одговорна дужност да би се у данашње доба могло препустити ирационалним полазиштима.

Dr Zoran Manević

ON EVALUATION OF RECENT ARCHITECTURAL INHERITAGE IN LESKOVAC

Interesting, though ont particularly large, the architectural inheritage of Leskovac and its vicinity has been neither adequately treated nor protected and esteemed so far. That is the reason why the Belgrade Institute of Art History and the National Museum of Leskovac made a mutual project and started on realizing the program of monumental inheritage investigation in the region of Leskovac. At first, the program involved only the town itself, and preparing of basic documentation for every object started. Collecting of designs and all other written documents was planned too. The project also involved critical reevaluation of all relevant literature, general plans and architectural projects.

UDK 726.54.025

Александар Радовић

Ревитализација комплекса манастира Прохора Пчињског са посебним освртом на приступ ревитализације старог конака

Манастирски комплекси као целине представљају специфичан сегмент културног наслеђа Србије, како по основним, суштинским одликама, тако и по просторним и амбијенталним вредностима. Наши манастири су одувек привлачили посебну пажњу најшире јавности почев од научних и стручних радника, до све бројнијих знатижељника и туриста. Последњих година све су чешће туристичке посете, а поготову је изражен интерес за организовање обиласка манастира и то како из земље тако и из иностранства. Наша најстарија туристичка агенција „Путник“ истиче посебну заинтересованост гостију из нордијских земаља, с тим што се у реализацији програма скоро по правилу инсистира на ноћењима у манастирима. Већ код овог захтева искрсава објективна препрека, због недостатка смештајних услова, па се такви програми и не реализују, што има негативне последице, како у погледу унапређења туристичке привреде (што је за Србију од велике важности), тако и са становишта шире афирмације наше културне традиције.

Међутим, поред уважавања ових проблема нас превасходно интересује аспект трајне заштите и очувања манастирских целина као, можда најкарактеристичнијег дела укупног споменичког фонда Србије. Сва наша дугогодишња настојања да истраживачким и конзерваторским интервенцијама, остваримо заштиту појединих објеката, или целина, нису дала најпотпуније резултате. По завршетку радова, након неколико година, по правилу се мора поново интервенисати у циљу одржавања већ третираних објеката, из простог разлога што манастири нису у могућности да сами финансирају ни најмање текуће одржавање. То је постао тако озбиљан проблем, да је Републичка заједница културе увела чак и посебну позицију у својим финансијским плановима управо за овакве потребе.

Више је него очигледно да се решење проблема трајне заштите и очувања споменика културе, па и манастира, мора тражити у стварању услова да се њиховим сталним коришћењем обезбеђују и средства за улагања у текуће одржавање. У том смислу нека искуства већ постоје, мада још увек не постоје оцене о постигнутим резултатима, па се може говорити само о личном виђењу ствари. Занимљиви су напори СР Македоније, где су неки манастири уређени и презентовани искључиво као споменици културе без монаштва, (Св. Јован Бигорски) или као комерцијални објекти (Нерези). Не може се тврдити да су то права решења, напросто зато што се на тај начин остварује само физичка заштита, са мање или више успеха, а не и целовита заштита свих споменичних својстава. У САП Војводини, тек су у зачетку опсежније активности на заштити фрушкогорских манастира, док су у осталим крајевима реализовани само појединачни програми и то најчешће непотпуно.

На основу оцене наведених примера, као и наших искустава на заштити манастира у југоисточној Србији, можемо закључити да је свеобухватна ревитализација манастира најпотпуније решење за њихову трајну заштиту. На тим основама заснива се приступ програму заштите манастира Св. Оца Про-

хора Пчињског код Бујановца, чија је реализација започета 1985. године.

Комплекс манастира Прохора Пчињског, иако још увек недовољно истражен, садржи бројне, вишезначне споменичне вредности, како материјалне тако и духовне природе, почев од самог предања о Св. Оцу Прохору Пчињском, преко историјских чињеница, ликовних, архитектонских, просторних и природних вредности, до самосвојних карактеристика живота монашке заједнице.

Садржај комплекса чине следећи објекти: црква са криптом Св. Прохора Пчињског (XI) значајно обновљена у време краља Милутина између 1309—1316. године, као и крајем XIX века; стари конак, такозвани „врањански" подигнут 1854. године са јужним крилом дозиданим 1861. године; северни конак сагрђен 1891. године, митрополија и амбар такође из друге половине XIX века, нови конак подугнут 1912—1913. године, воденица из 1871. године, капија, оградни зид и низ економских објеката. Последњих година откривени су археолошки остаци старијих сакралних и профаних грађевина. О манастиру се стара игуман са три монахиње, што ни из далека не може бити гаранција успешног одржавања овако великог комплекса, са великим имањем, које манастир поседује (30 хектара оранице и 30 хектара шуме). Особље манастира користи само нови конак и економске објекте, док су остали конаци и воденица били напуштени и у знатној мери руинирани. Повременим улагањем средстава у санацију појединих објеката, остваривана је само њихова делимична заштита, коју је требало после неколико година обнављати, јер су објекти будући ван употребе пропадали у врло кратком року. Тако се није могло у недоглед, па су истраживане могућности за радикалнији захват, који би обезбедио трајну заштиту и живот манастира као целине. Притом је основни постулат да манастир пре свега егзистира као активна монашка заједница, на начин како то предвиђају прописи Цркве и у оквирима, општих друштвених услова.

Концепција ревитализације манастира заснива се на обнови, ревитализацији и економској експлоатацији само једног објекта у комплексу, који би тако постао извор економских услова за интензивнији развој и живот самог манастира. Реч је о највећем „старом конаку", оном који је 1854. године у време тутора Хаџи Михаила Погачаревића подигнут, „народном милостињом" односно прилозима еснафлија, трговаца, занатлија и других верника, врањског краја. Сагрђен је као коначиште својих ктитора и оних којима они то одобре, па је сасвим разумљиво и наше опредељење да се ревитализацијом овај конак поново оспособи за смештај гостију, и то на принципима комерцијалне експлоатације, уз уважавање свих споменичних својстава. Јужно крило и северни конак после обнове остају на коришћењу манастиру за смештај њихових гостију, уз могућност уступања у случајевима већих посета, наравно под посебним условима уз посебну материјалну накнаду. Митрополија се обнавља, уређује и оспособљава као резиденција епископа, а нови конак се обнавља и задржава своју основну намену — смештај монаштва. У њему је и музеј АСНОМ и велика манастирска трпезарија, која је уређена као у време одржавања I заседања АСНОМ. Пошто манастир нема друге погодне трпезарије, нити сама музејска поставка задовољава потребе, стоји обавеза да се питање одговарајуће музеолошке презентације I заседања АСНОМ реши на бољи начин, тако да се задовоље и потребе манастира и потребе достојног обележавања најважнијег датума у историји македонског народа. У јужном крилу старог конака уређен је посебан простор за ризницу у којој ће бити изложен покретни споменички фонд, од археолошких налаза и икона, до етнографског и историјског материјала.

Простор у порти манастира после систематских археолошких истраживања уређује се зависно од резултата ископавања, уз адекватну презентацију свих откривених археолошких остатака. Сама црквена грађевина само је делимично конзерваторски третирана, с тим што треба рачунати са завршавањем археолошких истраживања и конзервацијом живописа.

Економски део са великим баштама и воћњацима остаје у својој првобитној намени, с тим што може представљати основу за материјални напредак манастира, самим тим што се остварују широке могућности за пласман производа преко обављених конака. То би чак било и неопходно у смислу обезбеђења понуде, а такође и у смислу јачања и проширења монашке заједнице. Све у циљу обнављања живота у манастиру, јер се само тиме остварује његова аутентична ревитализација а потом и сигурнија програмирана и кон-

тролисана туристичка експлоатација, превасходно на страном тржишту.

То никако не значи да ће у првом плану бити туристи и туристичко коришћење манастира. Напротив, ми наше манастире, па и овај, једино можемо, и морамо заштитити и афирмисати као живе, аутентичне амбијенте, у којима важе врло одређена правила организовања живота и понашања. У том циљу се програмом ревитализације манастира, знатан садржај уређује и предаје манастиру на даље несметано коришћење (јужно крило „старог конака", северни конак, митрополија и нови конак), док се само западно крило, оријентисањем свих виталних комуникација ка спољашњим просторима, усмерава на економску експлоатацију у оквиру радне организације „Врело" — Бујановачка Бања. И то као један од елемената програма „Козјак" који трасира развој шире околине манастира у циљу стварања услова за спречавање исељавања из ових крајева.

У оквиру целовитог програма ревитализације манастира, посебно је деликатан проблем ревитализације „старог конака", с обзиром на захтеве у погледу обезбеђења свих услова за савремено коришћење. Његово техничко стање пре почетка радова било је крајње критично, услед дугогодишње запуштености, дотрајалости материјала, дејства атмосферилија, па чак и пожара. А ради се о најмонументалнијем манастирском конаку у нас, који се одликује богатом декоративношћу и функционалним решењима уз видан утицај светогорског концепта.

Основно опредељење, да конак и убудуће задржи своју изворну намену, да служи за смештај гостију манастира, неминовно се мора ускладити са данашњим условима и потребама. Сва деликатност подухвата састоји се у томе да се у што већој мери испуне савремени услови, а да се при том у највећој мери очува интегритет споменика, његова пуна аутентичност и изворност.

То је остварено добрим делом захваљујући чињеници да се намена подудара са првобитном. Тако су смештајне јединице само допуњене купатилима, наравно уз обезбеђење осветљења и грејања, па су све собе углавном задржале свој аутентични садржај и изглед. У том погледу важно је истаћи да је занемарљив обим архитектонских интервенција (уклањање или дозиђивање зидова и сл.), па се захвати адаптације у стамбеном делу скоро и не уочавају. То се односи на други и трећи спрат, док је простор тавана лаким конструкцијама и једноставном обрадом, преуређен као поткровље такође за смештај гостију. Објекат располаже са укупно 106 постеља у двокреветним собама и апартманима, са потпуним комфором на нивоу високе Б категорије.

Нешто су веће интервенције у приземљу и на првом спрату, што је и логично с обзиром да се ради о потпуно другачијој намени од првобитне. Док су ту некада биле коњушнице и собе за послугу, данас је тај простор адаптиран и уређен за рецепцију, одмор и боравак гостију, затим за кухињу, магацине, трпезарије, салоне, продавницу, санитарни чвор, гардеробе итд. Но и у овом случају, осим проширења простора у приземљу због рецепције, није било потребе за великим грађевинским променама, а сви елементи имају највећим делом првобитну обраду и обликовање. Нема потребе посебно истицати да су очувани не само карактеристични простори (холови, доксати, чардаци), већ скоро сви простори и то у неокрњеном и ненарушеном облику.

Када је реч о односу према материјалима, примењен је принцип поштовања свих оригиналних материјала који су у добром стању. Задржани су сви зидови од камена, уз нужно инјектирање и асеизмичко обезбеђење. Такође су задржани сви здрави конструктивни елементи од храстовог дрвета, што се нарочито односи на видљиве и спољне елементе (доксати, чардаци, тремови и сл.). Међутим, највећим делом конструкција је била сграђена од буковог дрвета, које је за више од 130 година потпуно уништено црвоточином и влагом. Стање тих елемената је било тако лоше да се могло очекивати и рушење објеката за највише 3—5 година. Да не би била створена лажна слика о конструктивном склопу, сва дотрајала букова грађа замењена је јеловом, а не храстовом грађом. Замењена је и скоро сва фасадна и унутрашња столарија, плафонске и подне облоге, као и све зидне испуне. Уместо санитарно неприхватљивог ћерпича, уграђен је сипорекс, који остаје невидљив испод малтера. Међутим, код свих замена строго је поштован оригиналан облик и начин обраде, а као егзамплари сачувани су поједини комади, или сегменти у изворном материјалу.

Опремању објекта такође је посвећена највећа пажња. Приступ се заснива на тежњи да се омогући несметано,

функционално коришћење објекта у савременим условима, а да притом опрема буде у што већој мери уклопљена у амбијент с тим да се не створи утисак боравка у етнографском музеју, већ у старом објекту уређеном са мером по данашњим условима живота. Сва опрема је посебно пројектована са ослањањем и реминисценцијама на традиционалне елементе и облике, осим наравно техничке и технолошке опреме. Израда је у масивном јеловом и јасеновом дрвету са фином завршном обрадом, осим опреме оцаклије и воденице, која је урађена по принципу копирања етнографских експоната. Посебну вредност представљају подни застори. Инвеститор је организовао откуп ћилима из овога краја, тако да је сада у конаку оформљена, можда највећа збирка шареница и ћилима, од које је већи део искоришћен за покривање подова или кревета.

Гардероба упосленог особља је наменски креирана, као што су са великом пажњом формирани, кућни ред, јеловник и општа правила организовања и коришћења објекта. Свему томе доприноси и посебан маркетинг елаборат, који у први план истиче вредности манастира и привлачност боравка у тако специфичном и атрактивном амбијенту.

На крају, треба истаћи да је ово први већи, можда и стварно велики програм успостављања паралелне, боље рећи заједниче егзистенције активног манастира и активног туризма у њему, на обострану и општу корист. Ако ништа друго, бар су спасене драгоцене споменичке вредности и учињен бар један корак даље у промишљању путева заштите споменика културе ове врсте.

Aleksandar Radović

REVITALIZATION OF THE PROHOR PČINJSKI MONASTERY COMPLEX

In order to reconcile the functions of an active monastery and the needs of tourism, the Bureau for the Protection of Monuments in Niš has started on the revitalization of the Prohor Pčinjski Monastery Complex. It has been done owing to the fact that the unity of those functions and needs is of general benefit, apart from being useful for both parts. Further steps should be undertaken in that direction.

UDK 7.03

Балша Ђурић

Допринос Радивоја Љубинковића истраживањима у југоисточној Србији

Дуга турска окупација и ратови вођени на овом тлу били су узрок рушења многих споменика, њиховог претварања у џамије и давања других намена. И добронамерни нови ктитори су преправкама и поновним осликавањима изменили изглед многих средњовековних и других споменика наше прошлости. Окрећући се старим узорима оставили су за собом и читав низ дилема, што је уједно представљало и додатни мотив у раду будућих истраживача. Уз то, период разарања наше културне баштине много је дужи од времена у коме се ради на њеном обнављању и изучавању.

Историографији наше историје уметности до сада није поклоњена дужна пажња. За то постоји више оправданих разлога, међутим ниједан од њих не произилази из непоштовања личности и дела оних вредних посленика који су изучавали наше споменике из даље и ближе прошлости.

Радивоје Љубинковић спада међу оне истраживаче уметности који су својим радом допринели угледу наше историје уметности. У том смислу биће занимљиво сагледати допринос Р. Љубинковића чије је интересовање било посвећено највећим делом споменицима југоисточне Србије.

Рођен је 31. октобра 1910. године у Шапцу. Као петогодишњак уз српску војску прошао је пешице кроз Албанију. Од тада почиње да побољева од плућа, што ће га пратити целог живота. Када је требало да се определи за свој животни позив, да не би противречио оцу почео је да студира права у Београду. Упоредо је слушао и предавања на катедри за Историју уметности, да би се временом сасвим пребацио на њу Године 1934. заједно са својом супругом Мирјаном Ђоровић-Љубинковић добија стипендију за усавршавање у Паризу, код тада већ познатог и признатог проучаваоца наше средњовековне уметности Габријела Мијеа. Код њега је Р. Љубинковић научио оно што ће га красити целог живота: да прво треба бити ванредно поткован знањем из књига, и на терену онда потврђивати или негирати мишљење из литературе. Занимљиво, своја документа је повукао са Правног факултета 1938. године, а дипломирао је историју уметности код професора Владимира Петковића 1939. године.[1] Од 1949. године Р. Љубинковић је био ангажован око стварања Савезног института за заштиту споменика културе. Већ 1951. године Љубинковић је покренуо и годишњак Савезног института за заштиту споменика културе „Зборник заштите споменика културе“. Око „Зборника“ је окупио већину наших искусних стручњака на пољу заштите споменика, као и читав низ младих и перспективних сарадника. Због тога се може рећи да је један од оних људи који су утемељили и развијали нашу службу заштите споменика. Још док је био у Савезном институту за заштиту споменика културе, почео је да сарађује са Археолошким институтом Српске академије наука и уметности. Као производ те сарадње запажени су и његови прилози у књизи *„Археолошки споменици и налазишта у Србији“*, књиге I и II.[2] Од 1957. године Љубинковић је почео да ради у Археолошком институту Српске академије наука и уметности, као научни сарадник. Тиме су му се отвориле и веће могућности за теренска истраживања. Поред учествовања у рекогносцирању територије Србије, у Археолошком институту руководио је низом археолошких ископавања, у трајању од више година, у Нишу, Новом Брду, у

Гаљати на Ђердапу, у Петровој цркви у Бијелом Пољу, Станичењу, Љубостињи, Прокупљу и на многим другим локалитетима. У овим истраживањима сарађивао је и са својом супругом др Мирјаном Љубинковић, а радио је редовно уз учешће бројне екипе млађих сарадника. На жалост, иако је током радова прикупио велики део новог материјала, само мањи је успео да обради за живота, остављајући својим сарадницима да тај посао доврше.[3] Р. Љубинковић је био и један од иницијатора великих и опсежних археолошких истраживања старих градова, посебно Пореча, Новог Брда и Старог Бара. Приликом проучавања иконографских тема, Љубинковић је током рада продубљивао проблем непосредне зависности иконографије од савремених политичких и друштвених прилика, као и од других историјских и материјалних услова. Такав рад је допринео и настанку бројних студија о нашој културној историји. Посмртно је Археолошки институт издао у Београду 1982. године *„Студије из средњовековне уметности и културне историје"*. Ту су сакупљени његови радови који су из различитих разлога данас теже приступачни ширем кругу читалаца. Када се погледа овај избор радова може се бар делимично уочити разноврсност тема које су интересовале овог аутора и озбиљност са којом им је приступао.[4]

Р. Љубинковић је пуно времена посветио изучавању споменика у југоисточној Србији. На несрећу само је незнатни део тих истраживања објављен широј научној јавности. Већина тих акција и њихових резултата остало је у рукописима, сем за Станичење о коме се припрема монографија. Велики допринос су у сваком случају и извештаји са терена на којима је Љубинковић радио, на пример о Нишкој тврђави и манастиру Темска код Пирота.

Народни музеј у Нишу започео је 1962. године, уз подршку и сарадњу Археолошког института, коме је и поверио руковођење радовима, систематско ископавање Нишке тврђаве. О том послу, у коме је и сам учествовао, Љубинковић је писао у *„Археолошком прегледу"*.[5] Рад на овом локалитету је требало да покаже величину тврђаве и њен значај у предтурском периоду. Међутим, овај чланак је ипак само извештај са терена и указује на оно што је затечено на локалитету. Не говори се много о осталим историјским аспектима које је обично Љубинковић узимао у разматрање. Током рада уочио је да су материјални остаци били измешани. Било их је из различитих временских периода и са различитих страна: римски, византијски, средњовековни, турски, па и новији. Керамика и новац били су основа за релативно датовање осталих налаза. Р. Љубинковић је посебно скренуо пажњу на бројне налазе целих или фрагментованих керамичких посуђа, међу којима је било лепих примерака римске, рановизантијске, а посебно ранословенске, српске и турске керамике.

Истраживањем је свакако разрешено низ питања која су у науци постојала поводом значаја Нишке тврђаве, али истовремено су овим ископавањима отворена и нека нова питања на која свакако треба ускоро очекивати одговор, а може се очекивати и да се наставе истраживања како у самом Нишу, тако и у његовој ближој и даљој околини.

Године 1973. објављени су резултати радова које је Р. Љубинковић обавио у цркви Светог Ђорђа, у манастиру Темска код Пирота. Археолошка ископавања на том локалитету вршена су у оквиру конзерваторских послова на самом објекту.[6] Током истраживања утврђене су три фазе у градњи и преправкама цркве Светог Ђорђа. Прва фаза може се запазити у најнижем делу грађевине, то је фасадно зидање које се очувало на источној страни. Она открива једноставну, јако издужену правоугаону грађевину са правилном петостраном апсидом која је изведена на полукружном темељу. Другој фази припада данашња триконхосна црква. Пред западном фасадом налазио се отворени трем идентичне основе као и данашње припрате. Унутрашње стране су постављене директно на земљу, на набијену иловачу помешану са шкриљцем. Трећа фаза градње и преправке цркве извршена је у време игумана јеромонаха Симеона. За његово време са трема је уклоњен ранији кров на две воде, подигнути су северни, јужни и западни зид, а место двоводног крова сагрђен је од сиге полуобличасти свод и од трема је направљена затворена просторија. Овим истраживањем Љубинковић је показао колико се у прошлости водило рачуна о старим култним местима. Готово редовно су обнављана да би и даље служила за вршење обреда. Проблем обнављања старих култних места код Срба може се рећи да је делимично обрађен, ме-

ћутим, не треба изгубити из вида да би се неким ширим акцијама у црквама на територији Србије дошло вероватно до чињенице да је још известан број садашњих подигнут на неким ранијим темељима, а засигурно да су нека друга култна места током времена потпуно заборављена и запуштена. У сваком случају не може се рећи да је ова занимљива тема везана за проблем обнављања старих култних места исцрпљена.

Љубинковић се истицао студиозношћу и тежњом да целовито сагледа чињенице. Најбољи пример за то је његов рад у Станичењу. Иако је то по свом архитектонском изгледу врло скроман споменик, црква Светог Николе у Станичењу дала је изванредне резултате и као што смо већ поменули монографија о овом споменику се припрема. За сада је захваљујући др М. Љубинковићу у часопису *„Зограф"* објављен текст под називом *„Црква Светог Николе у Станичењу"*.[7]

Село Станичење налази се у непосредној близини Пирота. Црква Светог Николе смештена је изван села. Још 1966. године су Р. Николић и М. Лађевић открили слој фресака из XIV века и предложили су да се црква стави под заштиту.[8] Систематски истраживачки радови трајали су с прекидима од 1974. до 1979. године. Р. Љубинковић је руководио археолошким истраживањима током 1974. и 1975. године. Испитана је цела црква, с припратом и само најужи део порте око ње.

Једини историјски подаци о овом споменику постоје у делимично оштећеном ктиторском натпису који се налази на уобичајеном месту, изнад западних врата. По том натпису цркву Светог Николе су подигли и дали да се живопише Арсеније, Јефимија, Константин, док су остала имена пропала, у време цара Јована Асена и господина Белаура 1331/32. године. Љубинковић се сложио да је црква подигнута у XIV веку, али је скренуо пажњу да подаци из ктиторског натписа садрже и низ спорних питања. Да би дао одговоре на ове проблеме који су се наметнули узео је у разматрање све до тада непознате чињенице које су му биле на располагању. Проучио је историјске прилике тог времена, обрадио је археолошке налазе са терена и испитао колико је то било могуће иконографију живописа који се очувао у овом споменику. Дошао је до закључка да су ктитори цркве Светог Николе припадали некој од бугарских властелинских породица блиских двору. На основу проучавања живописа у Станичењу, Љубинковић је закључио да се сликари цркве уклапају у групу оних мајстора који су украшавали властеоске балканске цркве у стилу ренесансе Палеолога. За њих се каже да су у принципу прихватили све одлике стила Палеолога што се огледа у развијеним композицијама. Указује да су се трудили да нагласе простор и амбијент у оквирима савременог византијског стила, покушавајући да релативно реалистички обраде и фигуре и ликове, нарочито детаље из живота. Разазнао је рад три мајстора који су радили у овој цркви и сматра да се живопис уклапа у ликовни развој зидног сликарства по властеоским задужбинама XIV века, посебно у западној Бугарској и источној Србији.

С обзиром да је ово како се и у самом тексту каже „резиме" спроведених истраживања, треба очекивати да ће монографија открити још низ занимљивих података који ће засигурно бити драгоцени за даље изучавање споменика на територији југоисточне Србије.

Међутим, овде бисмо заправо више желели да скренемо пажњу на две ствари: запостављеност историографије у историји уметности, као и на значај подручја југоисточне Србије. Смрћу Р. Љубинковића наша наука је изгубила још једног познаваоца. Својим радом дао је велики допринос. Покренуо је велики број нових питања и исто тако разрешио је многе проблеме у средњовековној уметности и археологији. С подједнаким заносом је проучавао црквене споменике, мање познате мајсторе, археолошке налазе и нашу територију. Сви текстови које је написао показују разложност, што даје и већу уверљивост његовом раду. Својим знањем могао је још да допринесе бољем упознавању наше уметности и историје.

Интересовање које постоји код већег броја научника за истраживање југоисточне и источне Србије никако није случајно. У односу на остала подручја српске средњовековне државе и простора у каснијим временима када су се Срби померали ка севернијим крајевима и данашње Србије, ово подручје је запостављено. Оно има најмањи број што испитаних, што делимично испита-

них и вероватно приличан број неоткривених споменика, било археолошких локалитета или археолошких објеката. О томе треба водити рачуна, барем зато да би се што пре предузеле истраживачке акције што ширих размера, јер је то једини начин да и резултати не изостану.

Напомене

1. Историјски архив Србије, Београдски универзитет Г-200, 55 год., регистар за 1937. годину, Ф VIII, р. 221 и регистар за 1939. годину, Ф VII, р. 48.

2. Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Западна Србија, Грађа, Српска академија наука, књ. IX, Археолошки институт, књ. 2, Београд 1953. и Археолошки споменици и налазишта у Србији II, Централна Србија, Грађа, Српска академија наука, књ. X, Археолошки институт, књ. 3, Београд 1956.

3. Р. Љубинковић, Студије из средњовековне уметности и културне историје; Ђ. Бошковић, Предговор, Археолошки институт, Београд 1982, стр. 10.

4. Р. Љубинковић, Студије из средњовековне уметности и културне историје; Ђ. Бошковић, Предговор, Археолошки институт, Београд, 1982, стр. 10.

5. Р. Љубинковић, Тврђава, Ниш — Средњовековно насеље, Археолошки преглед 4, Београд 1962, стр. 253—260 и Р. Љубинковић, Тврђава, Ниш — Средњовековна тврђава, Археолошки преглед 5, Београд 1963, стр. 140—142. и 163.

6. Р. Љубинковић, Манастир Темска код Пирота, Црква Светог Ђорђа, Археолошки преглед 15, Београд 1973, стр. 127—130 и 196.

7. Р. Љубинковић, Црква Светог Николе у Станичењу, Зограф 15, Београд 1984, стр. 76—84, приредила Мирјана Ђоровић-Љубинковић.

8. Р. Николић, М. Лађевић, Чување и одржавање зидних слика, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1968, Табле на странама 37, 39, 41, 43, 45, 47. На истом месту, Р. Николић, Споменици старог зидног сликарства у СР Србији до краја XVII века, стр. 25, ставља живопис Станичења у прву половину XIV века.

Balša Đurić

CONTRIBUTION OF RADIVOJE LJUBINKOVIĆ TO THE EXPLORATIONS IN SOUTH—EASTERN SERBIA

This article, being a supplement to the historiography of our art history, deals with very important contribution of Radivoje Ljubinković, a prolific art historian from south-eastern Serbia. His works deserve great attention, particularly those related to Staničenje Monastery in the vicinity of Pirot and Niš Fortress. His unprinted works should also be published, incorporated into our art history and revealed to the public.

UDK 75.03

Срђан Марковић

Ликовни живот у Лесковцу 1878-1941, у светлу нових података

Наша досадашња сазнања о почецима ликовнога живота у Лесковцу била су везивана уз име сомборског препарандисте Ђуре (Коњевића) Бранковића, учитеља вештина у лесковачкој гимназији.[1]

Међутим, новија истраживања архивске грађе и државних календара Кнежевине и Краљевине Србије за период од 1881—1914. године (која је обавио историчар уметности Љубодраг Обровачки, сарађујући на пројекту изучавања ликовне уметности у Лесковцу) допуњују наша сазнања о томе ко је био први учитељ вештина у Лесковцу и када је то било.

Први учитељ вештина у лесковачкој нижој гимназији био је 1881. године Михаило Р. Рувидић, који је осим немачког језика предавао и „цртање, краснопис и гимнастику у оба разреда.“[2]

Ђура К. Бранковић се први пут помиње 1882. као учитељ краснописа и цртања и са прекидима, у школској 1886. и 1895. години, остаје у Лесковцу до 1897.

Године 1898. у изворима се помиње име Јанче Илића као учитеља цртања и лепог писања III класе.[3] Но он већ следеће године напушта Лесковац и прелази у гимназију у Зајечару.

Нови подаци, добијени увидом у државне календаре, дају основне податке о још једном броју учитеља вештина који су боравили у Лесковцу.

У *Државном календару Србије* за годину 1902, уочавамо постојање Грађанске школе у Лесковцу и име вишег учитеља Васе Љубичића који је, између осталих предмета, предавао и цртање.

У попису за наредну годину међу предавачима цртања у лесковачкој гимназији су и супленти Лазар Трипковић и Светозар Цветановић, а током 1904. године предавач цртања је привремени учитељ Ђорђе Трифуновић.

Александар Пржић долази на место учитеља вештина, односно цртања и лепог писања 1906, и са прекидом у 1912. години, током које је у пиротској шесторазредној гимназији предавао цртање и краснопис са 15 часова недељно, у Лесковцу остаје све до 1915. године, када је страдао у масовном егзодусу српскога живља у Сурдулици.[4] Осим у гимназији Пржић је цртање предавао, хонорарно, у Недељно-празничној трговачко-занатлијској школи у Лесковцу током 1908—1910. године.

Благодарећи распису министра просвете из 1929, године, у прилици смо да сазнамо нешто више о Тодору Грујићу, учитељу вештина, који је у Лесковац дошао 1920. године из прилепске гимназије.

У извештају који је директор гимназије Владислав М. Росић, доставио великом жупану нишке области — односно Просветном одељењу, а ово их доставило Уметничком одељењу Министарства просвете као материјал потребан за заснивање картотеке о уметницима, налазе се за нас драгоцени подаци стога што могу да омогуће систематскије истраживање личности и дела Тодора Грујића.

---

1 **Извештај о раду и ученичком напретку за школску 1895/6. годину.** Чува се у лесковачкој гимназији.

2 **Календар са шематизмом Књажества Србије за годину 1881.** II Министарство просвете и црквених послова, стр. 141.

3 **Државни календар Краљевине Србије са шематизмом за годинну 1898,** стр. 104.

4 Уп. наш текст **О учитељима вештина и изложбама слика у Лесковцу до 1941**, Лесковачки зборник XXIV, Лесковац, 1984, стр. 349—357.

Из ових података сазнајемо да је Грујић рођен у Битољу 1882, да је „...свршио Сликарску школу у Београду 1902. године и приватну Академију сликарства у Паризу (1916—1917), радио на декоративној уметности, српским мотивима на порцелану и платну, и излагао у Француској."[5]

На реченом попису уметника у Лесковцу налазе се и подаци о Милану Врбићу у којима, осим онога што је већ познато и публиковано, наилазимо и на попис изложби на којима је Врбић излагао.

Реч је о његовом учешћу на V југословенској изложби у Београду чиме знатно увећавамо фонд релевантних података о овом сликару.[6] На основу докумената познато је да је Врбић излагао и 1931, на трећој пролећној изложби југословенских уметника. Наиме, постоји документ у којем Маршалат двора доставља управнику двора списак откупљених слика са њиховим ценама. На попису откупљених слика са поменуте изложбе су и два акварела Милана Врбића: *Велес II*, продат по цени од 1.000 динара, и *Битољ*, продат по цени од 600 динара, што су, у то време, биле веома солидне цене за акварел.[7]

СКУЛПТУРА

Што се скулптуре тиче, Лесковац је углавном сличан осталим градовима у Србији. Прве јавне споменике добија тек између два рата. Овако закаснело присуство пластике у ликовној баштини није неуобичајено јер српска уметност у прошлости није познавала округлу и тродимензионалну већ рељефну и дводимензионалну скулптуру која је, могло би се рећи, имала секундарну функцију, као декорација архитектуре.

Према обављеним истраживањима на терену, прва јавна пластика је гробљанска и заступљена је на неколиким репрезентативним целинама, око светоилијске цркве, које су подигли лесковачки индустријалци.

Југоисточно од цркве налази се породична гробница Мануила Илијева, једног од оснивача текстилне индустрије у Лесковцу, са његовим медаљоном на надгробном споменику. Медаљон је, највероватније, урадио Ђовани Бертото који је вајао за потребе каменорезачке радионице *Бертото* из Београда. Лик Илијева је урађен веристички са фином моделацијом лица.

Ђовани Бертото, портрет Мануила Илијева

Петар Палавичини, гробница Теокаревића

---

[5] Архив Југославије, 66/У, ф.32.
Уп. наш рад о **Милану Врбићу**, Лесковачки зборник XI, Лесковац 1971, стр. 209—211. и **О учитељима вештина и изложбама слика у Лесковцу до 1941.** Л. зборник XXIV, Лесковац 1984, стр. 349—357.

[6] Архив Југославије, 66/У, Ф. 32.

[7] Архив Југославије, Фонд 74/Двор Краљевине Југославије/Ф 350.

Знатно сложенија целина је породична гробница Теокаревића подигнута почетком двадесетих година овога века за коју је скулптуре урадио Петар Палавичини.

Концепција овог комплекса је веома смишљено реализована. У његовој оси су два мермерна кубуса: један хоризонтални, који је помакнут у десно од основне осе композиције. На врху вертикалног кубуса налази се клечећа фигура девојке са рукама подигнутим изнад главе и крстом у њима. Форма је делом стилизована са далеким рецидивима сецесије у структури лица и третману драперије око бедара и ногу.

Хоризонтални кубус, на којем почива и вертикални, носи на свом крају клечећу фигуру мушкарца, чврсто моделовану, напету у форми и добро пронађеног става.

За разлику од гробљанске, јавну меморијалну скулптуру Лесковац је почео да добија крајем двадесетих и током тридесетих година овога века, дакле, у време касно откривених могућности да се спомеником обележе национални и политички идеали. Та тежња, наравно, одређује и карактер српске јавне скулптуре која се у првим деценијама XX века стилски може одредити академским реализмом.

Када је престоница у питању, академски реализам као битна одредница јавне скулптуре траје нешто више од једне деценије (1900 — 1914). Када је, пак, у питању унутрашњост Србије може се уочити да академски реализам у јавној скулптури има продужено трајање и да се одржава до пред сам II светски рат.

Први јавни, меморијални, споменик у Лесковцу подигнут је 1927. године. Реч је о споменику ратницима палим у ослободилачким ратовима (1912 — 1918) чији је аутор Драгутин Арамбашић.

Као предложак за ову композицију послужила је фотографија наредника Алексе Симоновића, војника Другог гвозденог пука српске војске који је први (или међу првима) ушао у ослобођени Лесковац 1918.[8]

Симоновић је, иначе, због маркантног изгледа био одређен за фотографисање у ратној опреми, у време боравка II гвозденог пука у Београду, и те су фотографије требале да буду могући предложак за реализацију споменика ослободиоцима у I светском рату.

Сам споменик компонован је од два елемента: постамента, који има форму обелиска, висине 4 1/2 метра и бронзане статуе војника висине 2 1/2 метра. Скулптура је урађена у концепцији академског реализма примереној таквој врсти споменика у ондашњој Србији. У њој је Арамбашић још једном показао висок степен мајсторства у материјализацији фигуре и промишљеност у добро пронађеном ставу ратника и употреби симбола: гранични камен, став и решеност војника да са тога камена не одступи.

Споменик је иначе открио генерал Јосиф Костић, управник Војне академије, положивши краљев венац.[9]

Откривању споменика није присуствовао Драгутин Арамбашић. Разлога за то ваља тражити, рекли бисмо, у депеши коју је председник одбора за подизање споменика палим ратницима Живко Стојильковић упутио аутору споменика:[10]

Лесковац 103,—39,—15,—16,—20—

Одбор не располаже са новцем ни ограду да плати те према томе члановима Комисије не може платити путне трошкове ни дијурну. Можемо само начелнику уметничког одељења платити другу класу путничког воза. Молим ургирајте да Комисија не долази ако се мора плаћати.

Председник Стојильковић

Очигледно да је и у случају Драгутина Арамбашића и његовог споменика у Лесковцу поновљена, у то време, добро знана прича о положају уметника и уметности у нас: „Иза венаца и свечаних говора постојало је и наличје, у коме су, по правилу, страдали уметник, његов рад и егзистенција.“[11]

Осим Арамбашићевог споменика у Лесковцу, подигнуто је (и откривено 15. септембра 1936. године) и спомен-обележје седморици војника III позива палих при одбрани Лесковца 1915.[12] Овај споменик се, и данас добро очуван, налази у кругу касарне Јужноморавских бригада на путу Лесковац—Власотинце.

---

[8] Н. Булатовић, **Ко је човек од бронзе?**, Наша реч (Лесковац 21. 9. 1984, бр. 9, XL, стр. 3.

[9] Архив Југославије, Фонд 74 (Двор Краљевине Југославије) Ф 349—519.

[10] Архив Југославије, 66/У, Ф. 29

[11] Лазар Трифуновић, **Од импресионизма до енформела,** Нолит, Београд, 1982, стр. 151—183.

[12] Архив Југославије, Фонд 74 (Двор Краљевине Југославије) Ф. 98

Драгутин Арамбашић, споменик ослободиоцима Лесковца (1927)

Славко Милетић, Рибар, 1939.

Неколико дана касније и у Власотинцу је, на главној пијаци, откривена Спомен-чесма изгинулим борцима од 1809—1918.[13]

Из расположивих архивских извора сазнајемо нешто више и о судбини споменика краљу Александру, који је био постављен у парку Девет Југовића изнад вароши.[14]

Споменик је дело Марка Брежанина, изврсног међународног вајара и портретисте.[15] Реч је у торзу двоструке величине, гологлавом лику Александровом у униформи, главе окренуте полудесно, исклесаном у белом венчачком мермеру.

Споменик је срушен и уништен одмах по ослобођењу Лесковца 1944. године.

Крајем тридесетих година (тачније 1936), забележена је иницијатива одбора за подизање споменика изгинулим и умрлим ратницима општине печењевачке у ратовима 1912—1918. За овај споменик је требало да буде изливено попрсје краља Александра I ујединитеља, рад Ђорђа Јовановића. Постојала је сва потребна документација и одобрење за подизање овога споменика, али до реализације, из за сада непознатих разлога, није дошло.[16]

Последња јавна скулптура подигнута у Лесковцу до 1941. године (тачније подигнута у околини Лесковца) је *Рибар* Славка Милетића. Она је део просторног решавања центра Вучја које је извршио архитекта Григорије Самојлов током тридесетих година (управна зграда фабрике Теокаревића, станови за службенике, вила Теокаревића, црква св. Јована Претече надомак вароши и парк са фонтаном у чијем се средишту налази скулптура *Рибара*. Славко Милетић је, иначе, познати међуратни вајар, који је у свом стваралаштву претрпео утицаје Ђорђа Јовановића, чији је ученик био, и Антона Аугустинчића.[17] Милетић је имао 1938. године самосталну изложбу у Нишу и могуће је да га је Самојлов, односно Теокаревићи, видевши његове радове, ангажовао да уради скулптуру за фонтану у Вучју.

Ово неколико података, добијених архивским истраживањима или истраживањима на терену допуњују у доброј мери наша сазнања о скромној ликовној баштини Лесковца и околине

---

[13] Исто, Ф. 242
[14] Исто, Ф. 242
[15] *Enciklopedija likovnih umjetnosti, 1, A —Ćus,* Zagreb, MCMLXIV, Jugoslovenski leksikografski zavod, str. 498
[16] Архив Југославије, 11/П, Ф. 40
[17] *Enciklopedija likovnih umjetnosti,* 3, (Inj—Partl), Zagreb MCMLXIV, Jugoslovenski leksikografski zavod, str. 468

до 1941, године. Па иако је података мало, што не значи да их још неће бити у процесу истраживања, она представљају релативан прилог проучавању културне баштине Лесковца и околине и са том су намером презентирана на овом научном скупу.

Напомена:

Архивска истраживања помогла је Заједница културе и физичке културе Лесковац.

Srđan Marković

FINE ARTS IN LESKOVAC FROM 1878 TO 1941 IN THE LIGHT OF THE NEW DATA

Thanks to the researches carried out in archives and in the field, we have got a more relevant image of the beginnings of fine arts in Leskovac after the liberation from Turks in 1878. Namely, the beginnings of the spreading of fine arts could be dated in 1881 and related to the name of Mihailo R. Ruvidić, the teacher of arts in the low secondary school in Leskovac. Apart from these data, the details about other art teachers, unknown so far, were presented to the public, as well as the data on life and work of painters Todor Grujić and Milan Vrbić.

In the field of sculpture the investigations made known the authors of public sculptures in Leskovac, as well as the data on destroyed public buildings.

UDK 336

Севделин Андрејевић

Општекорисне касе у Врању и Лесковцу

УСЛОВИ НАСТАНКА, НАЧИН ПОСЛОВАЊА И ДОПРИНОС РАЗВОЈУ ПРИВРЕДЕ

И поред реформи, прокламованих Гилханским хатишерифом 1839. године, становништво нишког санџака[1] ушло је у другу половину XIX века са свим оним проблемима који су га и дотле оптерећивали: лична и имовинска несигурност, високи намети, злоупотреба и насиља локалних турских руководилаца, тешки услови живота, итд. С обзиром на то и на интерес великих сила да се олакша положај хришћанског становништва у Турској, султан Абдул Меџид — који је издао и Гилхански хатишериф — објавио је, пред крај кримског рата 1856. године, Хатихумајун и њиме потврдио раније дате гарантије рајн. У низу тих гарантија били су увођење једнакости приликом опорезивања хришћана и муслимана и укидање закупништва у наплати пореза.[2] Објављивање овог документа, који је „требало да буде једно велико законодавно достигнуће Порте у њеној политици провођења Танзимата и реформи", хришћански становници примили су са „знатном скепсом", јер су знали „колико су вределе и раније сличне декларације",[3] укључујући и Гилхански хатишериф.

Показало се да је неверица хришћанства била оправдана. Јер, и овога пута, настављено је све по старом. С обзиром на то, хришћанском становништву није остало ништа друго него да трпи и тражи помоћ од свих оних који су могли да му помогну. Најпре, то је била Порта. Но, она није уважавала захтеве хришћана. Почетком 1858. године, капућехаја Србије у Цариграду обавестио је српску владу „како има од неког времена овде једну депутацију од сељана Нишке и Лесковачке нахије који се на спахије и на зулум туже, па су код Порте, као обично, врло мало увајдили".[4] Не наилазећи на разумевање у Турској, хришћанско становништво жалило се влади Србије. Поздрављајући повратак кнеза Милоша Обреновића на престо, представници нишке, лесковачке и прокупачке нахије — за време боравка у Алексинцу почетком 1859. године — истицали су да су се „подигли противу наших ангелара (зулумћара) због многих учињених неправди нам и што су нас њиховим глобама и другим скарадним безобразлуцима до крајње пропасти довели, јер они не само што с нама нечовечно поступаду него нам и кћери наше истурчише, народ и сиротињу, гди кога стигну, поубијаше".[5] Оваква и слична насиља била су толико масовна да их представници нахија нису набрајали. Уместо тога, констатовали су: „... многи незгода и страдања наши' имали би вашој светлости доставити, него у стању није ово слабо мождно перо описати". Уз ово, следило је и об-

---

[1] Нишки санџак припадао је нишком ејалету, а имао је шест каза — са седиштем у Нишу, Берковици, Пироту, Прокупљу, Куршумлији и Лесковцу (Др Скендер Ризај: „Устројство нишког ејалета", „Врањски гласник", Врање, 1970, књ. VI, стр. 307).

[2] Владимир Стојанчевић: „Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829, до Париског конгреса 1856. године", Београд, 1971, стр. 408.

[3] Исто, стр. 409. Танзимат је законски акт којим је објављен Гилхански хатишериф.

[4] Владимир Стојанчевић: „Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804—1878)", Лесковац, 1987, стр. 138.

[5] Др Бранко Перуничић: „Алексинац и околина", Београд, 1978, стр. 952.

јашњење како су прошли покушаји појединаца да правду потраже од највише турске власти: „Ми смо наше људе у Цариград султану на тужбу слали, од који' су се неки вратили и затвора подпали, поводом највећег зулумћара Зејнел паше, Ћаја бега и Коџа башије нишевачког". После тога, „ми, у име народа сказани ови' нахија, предузмемо дело на нас и почнемо га радити, па кад нам силе и тирјанства турска одолеше, морадосмо сказаном паши за пасоше ићи почем је нам намера и жеља поћи у Цариград била, но он нам је казао да је он цар и да ће нас до ноге погазити, нашто ми дрзнемо и амо у Србију пребегосмо".[6]

Велики број оваквих жалби био је упућен и представницима великих сила.

Најгрубљи видови насиља односили су се на угрожавање егзистенције и сводили су се на личну и имовинску несигурност становништва. „Силно узбуђење" у Лесковцу изазвала је, на пример, „отмица петнаестогодишње ћерке Јове Павловића, коју су Турци хтели потурчити".[7] А кад је он покушао да је спасе, Турци им — док су се рвали — „почну сећи сабљама руке, те су их тако обоје убили"[8]. Слично овоме, становништво Власотинца и околине тешко је примило сазнање да је, 1859. године, „нахијски порез царски дат у аренду Арнаутину Рустему паши за 59 милиона гроша",[9] што је подразумевало жестока насиља у време наплате како би закупац могао да измири прихваћену обавезу и истовремено што више новца убере и за себе. Тешка ситуација наступила је и онда када је дошло до покушаја насилног читлучења два села у околини Власотинца. Радило се о Шишави и Пољаници, које је својевремено откупио Станко Власотинчанин, познати борац за национално ослобођење од Турака, „па је тако ослободио сељаке од господарства спахијског".[10] Почетком 1860. године, дошао је, међутим, у ова села мудир лесковачки „са много Турака Лесковчана, који су били понајвише спахије" те „окупи сељаке са питањем да ли они имају господара. Сељани, наравно, одговоре да, осем султана, немају другог господара, јер су за вечита времена откупљени. Кад то чује мудир, нареди својим Арнаутима, момцима: Удрите рају дотле док се не потпишу да имају господара!". Сад Арнаути почну тући и пребијати сељаке, али ови при свему томе страшном боју не хтедну другог признати за господара сем султана".[11]

Само ова три случаја безобзирног насиља, која су се одиграла у кратком временском размаку, била су довољна за велико неспокојство и незадовољство у народу. С обзиром на то да овакви случајеви нису били усамљени, нерасположење је све више расло. За кратко време, оно је постало толико велико да је попримило карактер припреме за устанак. С пролећа 1860. године, један српски агент јавио је из Алексинца, поред осталог, и ово: „Народ је готов за устанак једнодушно од српске границе па до Софије, Призрена и до Васојевића. Окрузи: Видински, Белограчиски, Нишки, Лесковачки, Прокупљански, Врањски, Ћустендилски, Берковачки, Самоковски, Новопазарски — само очекују да им се пошаљу по два човека ради сложности".[12]

У таквим условима, кад је народно незадовољство испољавано како у жалбама тако и у припремама за устанак, у Ниш, је, половином 1860. године, допутовао султанов изасланик, велики везир садразам Кибризли Мехмед паша. Циљ његовог доласка био је „да самовољнике и глобаре, од којих раја пати, изнађе и казни", односно „да изврши цео комплекс тзв. „господарлука".[13] Судећи по томе, велики везир имао је задатак да сагледа односе између читлук-сајбија и чивчија и обезбеди примену законитости. Резултат тога било је доношење тзв. Лесковачког закона „по ком треба да се владају сељаци који живе у граду и на чифлицима и чифлик-сахибије у Лесковачком округу".[14] Аграрно-правни односи регулисани су овим законом на тај начин што

---

[6] Исто, стр. 952. и 953.

[7] Владимир Стојанчевић: „Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804—1878)", Лесковац, 1987, стр. 131.

[8] Исто.

[9] Радош Требјешанин: „Токови Танзимата у лесковачкој нахији од 3. новембра 1839. г. до ослобођења 11. XII 1877. г.", Лесковачки зборник", Лесковац, 1974, књ. XIV, стр. 168.

[10] Исто, стр. 167. и 168.

[11] Исто.

[12] Владимир Стојанчевић: „Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1878. и 1880)". Лесковац, 1987, стр. 133. и 134.

[13] Исто, стр. 139. и Сретен Л. Поповић: „Путовање по новој Србији (1878. и 1880)", Београд, 1950, стр. 380.

[14] Драгољуб Трајковић: „Око Лесковачког закона", „Лесковачки зборник", Лесковац, 1964. књ. IV, стр. 139.

је било предвиђено да „нико нема права да од другог тражи ангарију"; да субаше, кад дођу у села ради убирања дажбина „све што затраже за јело и остало", плаћају „по коштању", а „ништа неће искати без новца" и да господари „не одузимају и другом дају баштину сељака", као и да „не могу ићи на чифлик други пут осим кад се сеје и жње, нити смеју ићи у село зарад какве своје насладе и забаве, чинећи одморке у чијој кућу и сметајући укућанима у раду". С друге стране, сваки сељак био је „дужан давати господару сваке године девети део од својих прихода у име кирије на своју земљу".[15] На тај начин, поред Гилханског хатишерифа и Хатихумајуна, настао је још један документ који је нудио олакшање аграрно-правног положаја раје. Али, ни овога пута, то није имало никакав практични значај.

У таквим друштвеним и производним односима, главна привредна грана — пољопривреда — није могла да обезбеди довољно хране за сељаке и њихове господаре. Због недовољне заинтересованости сељака за обраду земље, приноси пољопривредних култура били су ниски независно од плодности земљишта и дуге традиције у производњи.[16] А како су пољопривредни производи били од великог значаја за исхрану и занатску прераду, није се могла избећи велика зависност од увоза. Само у три месеца, августа, септембра и октобра 1858. године, увезено је из Србије у Турску — преко Ђумрука у Алексинцу — 1.450 ока пасуља, 991 ока непране вуне, 155 ока ћурчијске вуне, 562 вола, 638 коња, 131 кобила, 25 крава и др.[17] Ове куповине, у појединим периодима, биле су толико велике да су угрожавале интерес српског становништва. Попечитељство унутрашњих дела Србије обавестило је, с пролећа 1860. године, Попечитељство финансија о томе да Начелство округа књажевачког јавља „да се из тамошњи' пограничних' предела многа' 'рана у Турску износи" и „да би, из призренија на данашње код нас оскудно с' раном, време, даљи извоз забранити требало".[18] Износећи свој став о овоме, Попечитељство је истицало да зна за „владајућу код нас оскудицу у 'рани" и да, „саглашавајући се са представљањем вишепоменутог началника, дододи овим замолити Попечитељство финансија" да размотри „више речено представљање" и да, „ако се и само на забрану извоза сагласи за такову надлежним путем подејствовати изволи".[19] То није било први пут да Србија, суочена са навалицом купаца из Турске, прибегава забрани извоза жита.

I

Новац је, у условима турског феудализма, имао важну улогу. Без њега није било могуће купити ни најосновније животне намирнице; ни платити дажбине, које су — од натуралног — све више претваране у новчани облик, ни застрашити тескеру и кренути на пут, итд. Новац, међутим, није било лако ни зарадити, ни позајмити. Због све значајније улоге новца и продирања робно-новчаних односа, једно од обећања — садржано у Хатихумајуну — гласило је: „Основаће се банке и

---

[15] Исто, стр. 139. и 140.

[16] Било је и таквих сељака који су напуштали домове и одлазили ван граница Турске, у Србију и Влашку, да се баве пољопривредом или да обављају друге послове и нешто зараде. Тако је, 1855. године, Суд округа крајинског покренуо поступак против Гање Николајевића и Саве Крстића, из Лесковца, „бивше баштованџије овдашње", који су били отишли у родни крај „па се отуда вратити и остављене своје покретне ствари примити нису хтели", већ су „од куће у Влашку прешли и тамо негде баштованлук радити станили се" („Српске новине", Београд, 24. мај 1855.). Судски поступак покренут је на захтев Ђорђа Димитријевића и Јована Павловића, из Неготина, који су тражили да се заостале покретне ствари продају „и отуд добијени новци њима у име пишманлука на кирију припадну", јер Гања и Сава су „једну њихову башту под кирију држали" (Исто). Очигледно, они су првобитно рачунали да се врате у Неготин, али су се предомислили и кренули на другу страну, проценивши да ће им се то више исплатити. На овако дуг пут, почетком 1856. године, кренуо је и Тодор Петковић, сточарски трговац из Лесковице, у пиротској кази: отишао је у Свиштов, „тамо пароплов дочекао, па на истом 25. марта... у Земун приспео и отуда се сутра дан — пошто му је пасош касателном земунском влашћу... за у Србији визиран — амо на Ђумруку београдском дошао" (АС МУД-П IV—26. за 1856.). Он је, по приспећу у Београд, „не задржавајући се ни најмање, у башчу своју од Правитељства нашег под аренду узету и у Топчидеру постоећу отишао", а потом преко Осаонице „пошав за у Турску с 39 комада волова и ортацима совима", дошао у Начелство округа крушевачког, изјавивши „на послетку да му нико нигде у целом путовању пасош тражио није и молећи да му се такови за прелазак у Отечество возира" (Исто). У оба случаја становници из нишког санџака били су заинтересованији да се баве баштованлуком у Србији него у Турској!

[17] АС МФ-П V—2. за 1858.

[18] АС МУД—П II—154.

[19] Исто.

други новчани заводи за подизање привреде и увећање материјалног богатства".[20]

Позајмљивањем новца у то време бавили су се појединци, који су — и у таквим условима — могли да га стекну. У Врању, на пример, новац је позајмљивао Стојанча Хаџи Михаиловић, један од ретких хришћана читлук-сајбија. Он је само 26. октобра 1859. године дао на зајам 3.930 гроша: „добри платци" Стефан и Цвеја, Стошини синови из Бујановца, издали су му тога дана „темесук" на 2.880 гроша, наводећи да зато „давам овои писмо за уверение да имам да му платим до уречено време, ваде поставимо до Митров дан да се наплатимо без реч", а „добар платац" Стојко Станков и његов брат Богдан, „од чифлик", издали су му облигацију на 1.000 гроша „од данас до Ђурђев дан да платим".[21] „Темесук" је издат пред двојицом сведока, а облигација — пред двојицом јемаца.

Под којим су условима давале новчане позајмице, тешко је утврдити. Ипак, познато је да су — осим јемаца и сведока — повериоци тражили и друге врсте обезбеђења за своја потраживања. Антанас Алексиовић, из Врања, издао је, 1859. године, Стојанчи Хаџи Михаиловићу облигацију на 2.591 грош „санциие паре от данас за целу годину почтено да му платим и за то успуравам и постављам за горе писано гроша ћефила ниву која је при Стојанчев чифлик у Доње Врање, нива дванаес' шиника", а тим, „ако не би платио на уречени дан, постављам га за сајбију на туи ниву".[22] Према томе, дужник је њиву — која се налазила поред повериочевог чифлика — наменио за обезбеђење позајмице. Прекорачење рока враћања дуга, значило је прелазак њиве у власништво повериоца!

Независно од обезбеђења, повериоци су на позајмљени новац наплаћивали интерес, камату или „вајду". Тај износ најчешће је, без издвајања и наглашавања, укључиван у укупан дуг. То потврђује, поред осталог, и запис из 1860. године, настао у околини Пирота: „Да се знае како дадо ја, Мана Пешин од Гнилен, паре на ваиду — сиреч на Живка Лилинога оди Големи Содол: дадо му са све главне и ваида унутра та се збира кут 670 гроша".[23] На тај начин, новчани односи — проистекли из тешких економских прилика — постали су саставни део свеукупних друштвених односа.

То су били услови у којима је, почетком 1861. године, за пашу у нишком санџаку постављен Мидхад-ефендија. Дошавши у Ниш, он се уверио у тешке друштвено-економске прилике. Да би те прилике сагледао што потпуније, паша је у више наврата позивао угледне хришћане, а од муслимана оне који су били потребни, „и разговарао с њима скупно и појединачно".[24] Сагледавајући проблеме изблиза, он је сазнао „да у целој покрајини нигде не постоји тврд пут за колски саобраћај и да сељаци муку муче при превозу летине"; да су се „пре неколико година појавили хајдуци и друмски разбојници" и да је отада „настао општи застој, наишле су велике невоље, свако је осиромашио"; да „већ неколико година није се могао убирати порез" и да су, осим тога, сељаци „дуговали чифлук-сахибијама више од десет милиона гроша, због чега је у народу завладало велико незадовољство и огорчење". Због свега овога, код становништва се „појавила тежња да се селе у Србију или да се Србији припоји пиротска покрајина". Државна управа," уместо да све то исправи и успостави мир и ред", поставила је у свим селима „дуж границе према Србији одељења од по 20—30 припадника регуларне војске с циљем да онемогући исељавање". За становништво, које је издржавало ове војнике, то је представљало додатно оптерећење, што је „још више подстицало, готово приморавало ове људе, на исељавање у Србију".

Након сагледавања стања, Мидхад -паша је „поново сазвао све у народу истакнуте личности и службено им се обавезао да ће се испунити свака њихова жеља; да ће за период од две године бити ослобођени сваког плаћања како државној благајни, тако и чифлук-сахибијама"; „да ће хајдучија и разбојништво бити потпуно искорењени, али уз услов да они, за узврат, испуњавају своје обавезе и дужности". Народни прваци су „прихватили овај услов и обавезу, па су тог истог дана

---

[20] Владимир Стојанчевић: „Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године", Београд, 1971, стр. 408.

[21] Др Јов. Хаџи Васиљевић: „Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку", Београд, 1928, стр. 219.

[22] Исто, стр. 220.

[23] Исто, стр. 208.

[24] Али Хајдар Митхад: „Митхад паша", Истанбул, 1907 — Иан Вариа.

били повучени из села сви регуларни војници, укинути њихови трошкови, и били су повраћени на своја места“.[25] Такав поступак Мидхад-паше поздрављен је од становништва. Задовољни његовим поступком, становници казе Пирот, почетком априла 1861. године, упутили су му „ма'зар“, истичући да је он „одма“ сиротињу ослободио и царску милос' на своју рају шћо је дао — све је јавно показао свакоме и издао по сваке цркве чатено и показано сиротињама“.[26] Осим захвалности за овакво, брзо деловање и информисање становништва о променама, потписници су износили још једну важну чињеницу: да је паша одобрио „да сад на тамо, ма кои да има некоју невољу или муку“, може „да иде пре самога везира, слободно да покаже своју невољу самому, и тако је показао негова врата отворена“: да свако може да оде и пожали се, а „да га нема никои запира“, јер „све сам гледа и сам хоће све да зна и да гледа од сад натамо“.[27] То је, у ствари, била најава реформи, због којих је Мидхад-паша био познат као „најинтелигентнији од последњих нишких гувернера“, као присталица младотурске партије и реформатор“, односно као „велики реформатор“.[28]

Поред осталих реформаторских активности, као што су изградња путева и школа, дозвољавање исељавања у Србију, итд, од значаја су биле мере за олакшање материјалног положаја сеоског становништва. Најпре, то становништво је, за период од две године, ослобођено државних и господарских обавеза. Потом, дозвољено је да сељаци сами прикупљају дажбине: из „ма'зара“ становништва казе Пирот произилази, поред осталог, да је паша „показао светлое царско смилование и удобрение“ у томе „како ће на свако село бедел да остане да примају; сваки своје заире на време да збере, да се не тужу на свои спаие, како до сад шћо су имали погодбу сас спаие, но од сад све сами да си кабулу сваки бедели, ако од атара, ако вергие, ако селчие вс русута и прочи дације. . .“ .[29] Захваљујући томе, нешто је појачан интерес за обраду пољопривредног земљишта, чиме је „новодошавши валија“ показао „да ће од сада сваки да је благодаран и да си гледа у време своје поље и свои беријет узима. . .“ .[30] У односу на дотадашње стање, када су сељаци били изложени самовољи господара, субаша и илитамџија, то је представљало велико олакшање.

Мидхад-паша је, ипак, „највећи углед стекао због тога што је предузео мере ради спречавања лихварства“, јер „зеленаши су велику штету наносили пољопривреди“.[31] Он је оценио да је за унапређење пољопривреде било од значаја не само питање одлагања наплате дажбина, већ и кредитирања сељака. Јер, процењивао је, већи принос у пољопривреди постигао би се „кад би се омогућило становништву односних крајева да формира један фонд за посуђивање, под условом да се положи властита кауција у руке изабраних управитеља, а приносници да могу да добијају зајам са месечном каматом од 1%, уместо 2,3 или 4%, колико су били они навикли да дају“. Овај план, који је представљао нешто модификовану идеју о банкама и новчаним заводима из Хатихумајуна, био је „уопште прихваћен и свугде са успехом праћен, јер су у свим санџацима формирани фондови различите природе“.[32] Тако је било и у нишком санџаку, где су, 1864. године, формирани фондови у Нишу и Пироту, а 1865. године — у Лесковцу, Изнеболу, Врању и Прокупљу.[33]

II

Новчани фонд у Врању основан је под називом Менафи сандук, а познат је и као Петинска каса или Општекорисна каса.[34] Каса је, по свом карактеру, представљала неку врсту штедионице. Њен почетни капитал састојао ¶

---

[25] Исто.

[26] Др Јов. Хаџи Васиљевић: „Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку“, Београд, 1928, стр. 209.

[27] Исто.

[28] Михајло Костић: „Нишка котлина“, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, Београд, 1967, књ. XXI, стр. 314; група аутора: „Историја Ниша“, Ниш, 1983, књ. I, стр. 276. и др Скендер Ризај: „Управно-политичко и друштвено-економско уређење дунавског вилајета — нишког санџака — у светлости османских и енглеских извора (1864—1878.)“, „Врањски гласник“, Врање, 1979, књ. XII—XIII, стр. 59.

[29] Др Јов. Хаџи Васиљевић: „Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку“, Београд, 1928, стр. 209.

[30] Исто.

[31] Др Скендер Ризај: „Управно-политичко и друштвено-економско уређење дунавског вилајета — нишког санџака — у светлости османских и енглеских извора (1864 — 1878.)“, „Врањски гласник“, Врање, 1979. књ. XII — XIII, стр. 71.

[32] Исто.

[34] Илија Николић: „Пирот и срез нишавски 1801—1883“, Пирот, 1981, књ. I, стр. 170.

[34] О настанку овог фонда постоји још један податак: да га је „установио Митхад-па-

се од пољопривредно-прехрамбених производа, а настао је на два начина. Први начин огледао се у томе што је „свака општина имала своју утрину, коју су сви сељани узајамно обрађивали и донет плод претварат је у готов новац, који је потом предават сваке године поменутој каси“.[35] Овај начин настанка почетног капитала имао је и нешто друкчију верзију: „свака општина била је дужна да, кулуком, изоре и посеје своју утрину, па отуда добивену храну предавала је штедионици, која је после — по процени — предавала исту оскудним у храни као зајам у готовом новцу“.[36] Овако добијени зајам, дужници су „тако (у новцу) и враћали“.[37] Други начин настанка капитала огледао се у томе што су сељаци, у родним годинама, били дужни да дају каси сваки пети сноп жита — по чему је она и добила назив Петинска каса.[38] Било како, јасно је да је — у условима великих натуралних, радних и новчаних обавеза — осниване Петинске касе значило још једну, додатну радну и натуралну обавезу за сеоско становништво.

Циљ овога било је стварање услова за кредитирање и „потпомагање пољопривредника“, при чему је важило правило да, „у колико је појединa општина поменутој каси дала, утолико су сељани дотичне општине новац на пољзу њихову под интерес узимали“.[39] Интерес је износио 12 одсто годишње, што је, у односу на дотадашње стопе од два до четири одсто месечно — које су диктирали приватни власници капитала — било веома повољно. Каса је, иначе, била намењена како хришћанима, тако и муслиманима, па су — у складу с тим — њену управу и чинили људи обе вероисповести.

Сиромашно сеоско становништво брзо је увидело користи од Општекорисне касе. Извршавајући своје обавезе, оно је стварало све веће могућности за коришћење позајмице, како у новцу, тако и у хлебном житу и семену. При томе, новчани део капитала временом је постајао све већи, док је део капитала у хлебном житу и семену постајао све мањи и сводио се на приход из последње жетве. У међувремену, „када се је овај фонд умножио и велики нарастао“, Мидхад-паша „донео је своје решење да се из овог новца у зајам и грађанима може дати“.[40] На тај начин, каса је — још за време Мидхад-паше — почела да помаже привреднике и у граду, трговце и занатлије. При овоме, кредит је сељацима одобраван „с роком од године дана, а трговцима са роком од три месеца“.[41] Тако су се међу дужницима нашли, поред осталих, и Коста Стошић, „табане“, Петко, „ћерамиција“, Стојан Мишић, „папуџија“, Арса Стојић, „трговац“, Манасије Ђорђевић, „погачар“, Милько Крстић, „шустер“, Миша „касапин“, Стоша, „ковач“, итд., сви из Врања.

Капитал касе био је скроман: 1867. године износио је 277.146 гроша и 32 паре, а њена потраживања „обезбеђивана су облигацијом и једним сигурним

ша 1861. године“ (АС МНП-Т XIII—55. за 1906. — Извештај Николе Ивановића, вршиоца дужности руковаоца Краљевско-српске штедионице округа врањанског, достављен министру народне привреде 27. јануара 1888. године). Овај податак потиче из периода када су лица, која су руковала фондом, још била у животу и може се сматрати довољно поузданим. Аутор овог написа сматра, међутим, да је податак о оснивању фонда 1865. године још поузданији. За то постоји пет разлога. Прво, извор овог податка је лист „Дунав“ од 31. маја 1867. године, те се његова поузданост не може доводити у питање. Друго, везивање настанка фонда за 1861. годину није реално из разлога што је мало вероватно да је Мидхад-паша — одмах по доласку на ову дужност у Нишу — могао да ради на оснивању новчаног фонда у Врању. Треће, Мидхад-паша је, 1864. године, постао валија дунавског вилајета — у чијем саставу је био и нишки санџак — а познато је да се у том својству посебно ангажовао на оснивању новчаних фондова. Четврто, према сазнању Јов. Заћина, рачуноиспитача Главне контроле Србије, почетни капитал новчаног фонда у Врању износио је око 60.000 динара или 300.000 гроша, а тај износ он није имао ни 1876. године. Пето, новчани фондови оснивани су у седиштима каза, а каза Врање установљена је 1864/65. године.

[35] АС МНП-Т XIII—55. за 1906. — Извештај Николе Ивановића, вршиоца дужности руковаоца Краљевско-српске штедионице округа врањског, достављен министру народне привреде 27. јануара 1888. године.

[36] Исто — Реферат Јов. Заћина, рачуноиспитача, о раду Штедионице округа врањског, достављен председнику Главне контроле 21. јануара 1891. године.

[37] Исто — Реферат о захтеву Отоманске владе који се односи на облигације Петинске касе од првог октобра 1891. године.

[38] Исто. Реферат о проблемима у раду Штедионице округа врањског из 1891. године.

[39] Исто — Извештај Николе Ивановића, вршиоца дужности руковаоца Краљевско-српске штедионице округа врањског, достављен министру народне привреде 27. јануара 1888. године.

[40] Исто.

[41] Исто — Реферат Јов. Заћина, рачуноиспитача, о раду Штедионице округа врањског, достављен председнику Главне контроле 21. јануара 1891. године.

јемцем“.[42] Документација Општекорисне касе вођена је на турском језику. Из неколико преведених докумената могуће је сагледати начин пословања ове установе:

„Бр. 22.

Јечма	Ражи	Овса
Ока	Ока	Ока
3.000	1.000	1.500

Све процењено у 4.275 гроша

Такса 26 „ и 15 пара

4.301 гр. 15 пара

Од хране, која је височајшим решењем одређена за издавање оскудевајућим становницима у истој, потписати а за рачун такође у истој оскудевајућих становника нашег села, примили смо 3.000 ока јечма, 1.000 ока ражи и 1.500 ока овса, процењено у вредности од 4.275 гроша, коју суму новца дужни смо без икаквог одлагања за време вршидбе ове, 1875. године, подпуно платити, ради чега и узајамно јамчимо.

16. фебруара 1875. год.

Илија Богдановић, кмет села Криве Феје и Милован Стефановић

Сељани:
Марко Радојичић
Иван Цветковић
Марко Стојиљковић
Дима Стојиљковић
Аризан Тричковић
Крста Маринковић и
Јован Петковић

Горњи издатак у храни именованима решаван је и одобрен у нашем комисијском заседању 26. марта 1875. год“.[43]

Следе потписи и печати чланова управе.

Представници Криве Феје подигли су — у име читавог села — 5.500 ока стрног жита, с тим да Општекорисној каси врате 4.275 гроша. С обзиром на то да се у облигацији помиње позајмица у храни, јасно је да су јечам, раж и овас коришћени као хлебно жито. Дужницима, на ову позајмицу, није зарачунавана камата, већ само такса. То, међутим, не значи да ова врста дужника, тј. дужници оскудни у храни, нису ни плаћали камату. Јер, било је и дужника којима је камата зарачунавана:

„Бр. 217.

Шенице	Јечма
Ока	Ока
1.000 по 40 пара	500 по 36 пара

Горњи артикли хране процењени су у 1.450 гроша

„

Таксе 12 гр. 10 п.

1.462 гр. 10 п.

Потписати издајемо ову облигацију и узајамно јамчимо за плату горње суме од 1.462 гр. 10 пара, што дугујемо Општекорисној каси окр. врањског због узете хране 1.000 ока шенице и 500 ока јечма. Ову храну узели смо за исхрану нашу од оне хране што је височајшим решењем одређена за издавање оскуђевајућим становницима у истој. Горњу суму дуга дужни смо платити у вршидби ове, 1875. године, а тако исто и интерес по 30 пара на сто месечно да платимо.

18. марта 1875. год.

Цветко Стојиљковић, Станко Илијић, Станоје Марковић, Мита Златановић,

(Печат села Липовице)

Вељко Станковић, Митар Станковић, Станојко Стојменовић и Анта Стојиљковић, из села Липовице — хришћанске.

Горњи издатак у храни именованима решен је и одобрен у нашем комисијском заседању 26. марта 1875. год.

Чланови комисије: Осман Раети, Махнуд Илијин, Мехмед Хусеин, Абдул Халим, Стојко и С. П. М“.

Из ове облигације види се да је управа Општекорисне касе, 1875. године, имала шест чланова, четири Турчина и два Србина. Нешто касније, управу су чинили Коста Стаменковић, кмет, Миша Анђелковић и два Турчина, сви из Врања. За обе управе било је карактеристично да су водиле селективну политику каматних стопа: постојали су дужници који нису плаћали камату, дужници који су плаћали камату у износу од девет одсто и дужници који су плаћали камату у износу од 12 одсто годишње. Тако су Стојко Стаменковић, кмет, и остали становници Доњег Врања, 20. марта 1875. године, подигли 700 ока кукуруза по цени од 45 пара за оку уз камату од 12 одсто годишње.

Овакву политику каматних стопа условиле су свакако, економске прилике дужника. То, међутим, није био једини критеријум. Јер, увидом у списке дужника, може се уочити да се Михајло Марковић, из Моштанице, 1875. године два пута задужио, али да је прва позајмица повлачила камату у износу од девет одсто, а друга — у износу од 12 одсто годишње. Према томе, на износ камате од утицаја је био и број позајмица.

Званично, 1874. године, каматна стопа смањена је са 12 на девет одсто го-

---

[42] Исто и Илија Николић: „Пирот и срез нишавски 1801—1883“, Пирот, 1981, књ. I, стр. 170.

[43] АС МНП-Т XIII—55. за 1906.

дишње. Али, из наведених и других разлога, она је — и после овога великом броју дужника наплаћивана у износу од 12 одсто. То је важило за позајмице како у житу, тако и у новцу:

„Облигација

	на 1.000	гроша
Интерес	90	„
	1.090	гроша

По овој подписати дугује Опћекорисној каси горњу суму с обавезом да до исплате и интерес по 1 грош на сто месечно плати. Термин му је данас на годину дана".

Ову облигацију, на јемство Ристе Цветковића — Божинчета и Косте Торовелче, из Корбевца, издао је 31. октобра 1876. године Коста Ристић, из истог села. Документ садржи једну грешку: насупрот томе што је камата обрачуната по стопи од девет одсто, дужник је — по инерцији — прихватио обавезу као да је узео позајмицу пре 1874. године: „да до исплате и интерес по 1 грош на сто месечно плати", тј. 12 одсто! Да је реч о грешци, показује облигација, коју је, на јемство Ивана Станковића, Русе Ђенића и кмета Илије, из Трибужда, 28. јуна 1877. године издао Дода Јовић, из истог села, која гласи:

„Облигација на

	500	гроша
Интерес	45	„
	545	гроша

Подписати овим признаем да сам термином на годину дана, почев од 29. јуна 1877. год. примио из Опћеполезне касе округа врањског суму од 500 гроша, које сам дужан са интересом по 30 пара од % месечно реченој каси у одређеном року платити".[44]

Камата од девет одсто подразумевала је, дакле, за четвртину мању обавезу него раније, тј. 30 пара на 100 гроша месечно.

Све то само је потврђивало улогу Општекорисне касе, код које се задуживао велики број лица, хришћана и муслимана, са села и из вароши. На то указују, поред осталог, и подаци да су, приликом ослобођења Врања од Турака, почетком 1878. године, пронађене облигације које су носиле релативно високе регистарске бројеве. Тако је облигација Станка Миљковића, из Врања, носила број 3177, облигација Марка Наумовића и других, из Русца, носила је број 3174, итд. На основу тих облигација сачињен је списак од 1.425 дужника, чији је неизмирени главни дуг износио 1.086.289 гроша. Од укупног броја дужника, 871 био је хришћанин са 570.637, а 507 било је муслимана — са 366.130 гроша дуга. Притом, просечан неизмирени дуг хришћана износио је око 655, а муслимана — око 722 гроша. Осим тога, 47 хришћана дуговало је на име узете хране 149.522 гроша. Из ових података, произилази пет закључака. Прво, да су позајмице одобраване под повољним условима. Друго, да је Општекорисна каса била афирмисана као значајна новчана установа. Треће, да су материјалне прилике становништва биле тешке и да је, самим тим, на позајмице био упућен велики број домаћинстава из Врања и околине. Четврто, да су се у много већој мери задуживали хришћани, што би могло да значи да су материјално били угроженији од муслимана. Пето, да су муслимани у просеку дуговали веће износе од хришћана, што би могло да значи да су, приликом задуживања и наплате позајмица, били повлашћенији.

На тешке материјалне прилике становништва указује и податак да, у време ослобођења од Турака, најмање 349 дужника хришћана, или 40 одсто од укупног броја, није било вратило позајмицу на време. Уместо најкасније годину дана након задуживања, велики број позајмица — у целости или делимично — није враћен ни после две, три, четири па и више година.

[44] Исто.

С П И С А К

ДУЖНИКА ОПШТЕКОРИСНЕ КАСЕ У ВРАЊУ ИЗ 1873, 1874. И 1875. ГОД.

Р. бр.	Име и презиме	Место	Износ
	1873. година:		
1.	Станоје Стаменковић	Д. Жапско	300
2.	Станко Љољић	Рибинци	400
3.	Вучко Цокић	Топли До	1.500

4.	Тома Додић	Врање	2.550	
5.	Стаменко Ђорђевић	Ћуковце	1.075	
	1874. година:			
6.	Стоша Маринковић и остали	Д. Жапско	1.850	
7.	Риста Томић	Врање	2.000	
8.	Петар Златановић	Давидовац	500	
9.	Трајко Стаменковић	Врање	300	
10.	Неша Стојковић	Буштрање	250	
11.	Стоша Нешић	Жбевце	600	
12.	Стојан Стаменковић	Д. Белишево	200	
13.	Никола Филиповић	Буштрање	175	
14.	Стефан Милошевић	Брестово	300	
15.	В. Стаменков и Ц. Златанов	Ћурковица	500	
16.	Стефан Цветковић	Д. Требешиње	100	
17.	Таса Нешић	Мазарађ	1.150	
18.	Абдул кадија Мула Фер	Мерат	2.000	
19.	Стоша Симоновић	Ћурковица	300	
20.	Стојан Стаменковић	Топли До	325	
21.	Поп Алекса	Преображење	1.000	
22.	Димитр. Младеновић	Д. Врање	250	
23.	Поп Тота	Врање	50	
24.	Стојан Савић	Вебинце	500	
25.	Ђорђе Антић	Репинци	300	
26.	Стаменко Илић	Корбевац	500	
27.	Величко Дејановић	Русци	300	
28.	Раден Маринков и остали	Топли До	3.000	
29.	Станко Ђорђевић	Врање	900	
30.	Антанас кмет	Марганци	250	
31.	Никола кмет	Зебинци	150	
32.	Пеша Ђорђевић	Бојин До	250	
33.	Величко Стојановић	Клисура	250	
34.	С. Илић и И. Јовић	Брестово	1.150	
35.	Јовко Цветковић	Брестово	900	
36.	Саид Тешовалија	Врање	500	
37.	Стоша Биљачлија	Врање	1.000	
38.	Симон Тасић	Левосоја	75	
39.	Анђелко Цветковић	Крива Феја	100	
40.	И. Богдановић и К. Маринков	Крива Феја	1.000	
41.	Арса Николић	Бока	500	
42.	Станоје Цветковић	Русци	500	
43.	Ђорђе Цветковић и остали	Рибинци	400	
	1875. година:			
44.	Илија Паламар	Врање	350	
45.	Станко	Д. Врање	100	
46.	Ђорђе	Корбевац	400	
47.	Петар Ристић	Корбевац	200	
48.	Станко Цветковић	Врање	800	
49.	Милут. Степановић	Власина	600	
50.	Миша Анђелковић и остали	Власина	1.000	
51.	Трајко Ристић	Д. Врање	150	
52.	Станојко Стошић	Корбевац	300	
53.	Илија Станковић	Липовица	500	
54.	Станоје Марковић	Липовица	225	
55.	Јован Алексић	Срнећи Дол	250	
56.	Миша Касапин	Врање	200	
57.	Никола Ристић и остали	Копиња	2.000	
58.	М. Стефановић и С. Костић	Копиња	700	
59.	Трајко Додић и С. Стојиљковић	Тибужда	511	30
60.	Арса Стаић	Врање	400	
61.	Здравко Јовановић	Изумна	250	

62.	Ђ. Младеновић и Ј. Јовановић	Изумна	800	
63.	Никола Ђорђевић	Корбевац	500	
64.	Јован Анђелковић	Крива Феја	500	
65.	Бојко Цветковић	Крива Феја	200	
66.	Риста Стефановић	Ракуп	200	
67.	Милош Филиповић	Теговиште	100	
68.	Станоје и Стоилько Илић	Мањак	300	
69.	Дода Павловић и остали	Г. Нерадовце	1.000	
70.	Ђорђе Цветковић и остали	Балиновце	1.000	
71.	Риста Стошић	Д. Жапско	400	
72.	Симон Костић	Врање	100	
73.	Анта Анђелковић — Стамболче	Врање	1.500	
74.	Стаменко Стоильковић	Равна Река	250	
75.	Станко Илић	Корбевац	200	
76.	Веселин Николић	Лебет	150	
77.	Цветан Стојановић	Ботошевце	125	
78.	Коста Стефановић — Стамболче	Врање	800	
79.	Маринко Љубић	Равна Река	300	
80.	Мијајло Марковић	Моштаница	500	
81.	Ц. Стаменковић и В. Стошић	Бујковац	200	
82.	Станковић и остали	Шанака	400	
83.	Станоје Илић	Мачкатица	300	
84.	Пеша Ђорђевић	Горње Сење	300	
85.	Милисав Савић	Куново	1.000	
86.	Стоша Каракан	Моштаница	100	
87.	Стојан и Ђорђе Антићи	Зебинце	1.187	20
88.	Стефан Циклија	Содорце	300	
89.	Павле Николић и остали	Сувојница	500	
90.	Лазар Стаменковић	Бујковац	200	
91.	Крста Стојановић	Буштрање	350	
92.	Анђелко Митић	Теговиште	100	
93.	Јован Стошић	Теговиште	200	
94.	Павле Нешић	Власе	500	
95.	Јовча Момчиловић и остали	Бација	1.250	
96.	Цветко Стошић	Ратаје	200	
97.	Мијајло Марковић	Моштаница	200	
98.	Анђелко Величковић	Д. Жапско	1.100	
99.	Јовча Стаменковић	Брезовица	300	
100.	Миленко Станковић	Зебинци	500	
101.	Миша Стошић	Превалец	600	
102.	Милош Ђорђевић и остали	Белишево	900	
103.	Мијајјло Стошић	Белишево	400	
104.	Стојан Стаменковић	Врање	2.000	
105.	Б. Стефановић и Ц. Таиљков	Ђурковица	800	
106.	Таса Станисављевић	Ђурковица	600	
107.	Манасије Ђорђевић	Врање	2.000	
108.	Младен и Ил. Стменковић	Белишево	500	
109.	Пеша Ивковић	Клисура	250	
110.	Риста Манић	Врање	1.000	
111.	Величко Цветковић	Црни Врх	200	
112.	Китан Минковић	Власе	1.500	
113.	Риста и Анђел. Јованов.	Г. Сење	600	
114.	Анта Илић	Црман	600	
115.	Б. Цветковић и С. Цакић	Крива Феја	600	
116.	Илија Стаић	Теговиште	300	
117.	Арса Митровић	Павловце	200	
118.	П. Цветковић и В. Маринков.	Јастребац	300	
119.	Станко Минковић	Врање	150	
120.	Мијалко Томић	Врање	300	
		Укупно[45]:	71.049	10

Оваквих дужника било је и из других места. Очигледно је, међутим, да су међу њима доминирали сељаци. Дугове су, иначе, нередовно враћали и муслимани. Али, за разлику од хришћана, међу њима је било много више варошана: на списку дужника из 1873. године, нашао се, на пример, и Хазар ага, из Врања, са 2.000; на списку дужника из 1874. године нашли су се и Ариф ага Баша, из Врања, са 1.000, Баша Ариф Алијић, из Давидовца, са 700, Шериф Сулејмановић, из Сувојнице, са 500; на списку дужника из 1875. године нашли су се и Абедин бег, из Врања, са 700, Мула хоџа Огутка, из Власа, са 300, Белим Хусеиновић, из Округлице, са 200, Сулејман Салил Зајмовић, из Врања, са 150 гроша, итд.[45]

На сличан начин пословала је и Општекорисна каса у Лесковцу. Она је, почетком 1867. године, имала капитал у износу од 360.358 гроша или 30 одсто више у односу на Општекорисну касу у Врању[47]. Мада је већи капитал подразумевао и веће приходе од камате, ова каса, 1866. године, остварила је најмањи приход од свих општекорисних каса у нишком санџаку — 5.143 гроша.[48] То никако не значи да Општекорисна каса у Лесковцу није могла да пласира свој капитал. Напротив, подаци показују да није био проблем у пласману капитала, већ у организацији рада касе и обрачуну и наплати камате.

Општекорисне касе у Врању и Лесковцу нису, наиме, имале довољно капитала, па су се многи становници задуживали и код приватних лица. То су чинили како хришћани, тако и муслимани, чак и господари појединих села, који су — рачунајући на сигурне приходе од сељака — чивчија — свој животни комодитет заснивали, поред осталог, и на кредитима. Тако су Ибраим Беговић, из Лесковца, и Рецеп Бајрамовић, из Ниша, господари села Ладовице, код Власотинца, 1867. године, позајмили од Нешка Митровића, чорбације и читлук-сајбије из Лесковца, 4.175 гроша.[49] Исто тако, Рецеп Селим Зајмовић, из Лесковца, господар села Орашја и Кукавице, такође код Власотинца, позајмио је 1870. године од Тасе Павловића, из Лесковца, 1.120 гроша.[50] Слично је било и у Врању, где је Ахмет Кадрић 1877. године позајмио од Димитрија Јовановића, трговца, 620, а Јован Ристић, обућар, позајмио је од Јована Стаменковића, такође трговца, 320 гроша,[51] итд. Тражећи новац на позајмицу, појединци из Лесковца често су одлазили и у друга места. У низу осталих, може се навести пример Хусеина Мутишагића, који се задужио код Луке Тодоровића, из Ниша, у износу од 2.600 гроша. Овај дуг доспео је за враћање 1874. године, а облигацију је „као јемац потписао и свој печат ставио".[52] Алија Асанагић, такође из Лесковца. Попут Хусеина, у Ниш је отишао и Хафус Ефендија да би, 1876. године, позајмио из Чесменског фонда 6.179 гроша.[53]

Недостатак капитала у општекорисним касама двојако је деловао на услове кредитирања од стране других поверилаца. На једној страни били су новчани фондови посебне намене, који су користили прилику да своја слободна средства пласирају под повољнијим условима од оних под којима су то чиниле општекорисне касе. Отуда је Чесменски фонд у Нишу одобрио позајмицу Хафус Ефендији, из Лесковца, уз камату од 15 одсто годишње.[54] На другој страни били су други власници новца, који су користили прилику да своју готовину пласирају и уз нижу камату од оне коју су наплаћивале општекорисне касе само да би придобили кориснике и да им новац не би лежао. Тиме се и објашњава што је Димитрије Јовановић, из Врања, одобрио позајмицу Ахмеду Кадрићу, а Јован Стаменковић, такође из Врања — позајмицу Јовану Ристићу уз камату од шест одсто годишње.[55] На тај начин закон понуде и потражње деловао је и у тим, специфичним условима.

Нема сумње да су општекорисне касе у Врању и Лесковцу биле резултат обећања датих у Хатихумајуну 1856.

---

[45] Исто — „Списак дужника Срба Општекорисне Петинске касе", сачињен 29. јануара 1888. године. У списак је, вероватно грешком, унето и неколико муслимана.

[46] Исто — Списак дужника Турака Петинске касе, сачињен 30. новембра 1887. године. У списак је, вероватно грешком, унето и неколико хришћана.

[47] Илија Николић: „Пирот и срез 1801—1883", Пирот,1981, књ. I, стр. 170.

[48] Исто. Под приходом треба подразумети наплаћену камату умањену за расходе касе.

[49] „Лесковачки зборник", Лесковац, књ. XXVI за 1986. стр. 37. додатка.

[50] Исто, књ. XXII за 1982, стр. 42, додатка.

[51] „Српске новине", Београд, 20. фебруар и 10. март 1882.

[52] Исто, 18. фебруар 1882.

[53] Исто, 9. април 1881.

[54] Исто.

[55] Исто, 20. фебруар и 10. март 1882.

године. То обећање остварено је споро и у модификованом виду. Споро због тога што је до оснивања општекорисних каса у нишком санџаку дошло тек 1864. године — осам година после објављивања овог документа. Модификовано због тога што је Хатихумајун подразумевао оснивање банака са држав-ним капиталом или капиталом приватних лица, удруженим на добровољној основи, из материјалног интереса. Овако, захваљујући иницијативи Мидхад паше — крајем периода његовог управљања нишким санџаком и почетком периода његовог управљања дунавским вилајетом — настала је једна нова и корисна установа уз додатну радну и натуралну обавезу становништва. Значајна је притом чињеница да су Ниш, Пирот, Врање и Лесковац добили ову установу само две, односно три године након што је настала Управа фондова — прва новчана организација сличне намене у Србији.[56] Као такве, општекорисне касе представљају претечу банкарских организација у новоослобођеним пределима Србије.

Настале у условима феудалног друштвено-економског система, у који је све више продирала логика капиталистичких друштвених односа, општекорисне касе су — у периоду од непуне једне и по деценије — одиграле веома важну улогу. Најпре, зеленаштво је у доброј мери сузбијено: каматна стопа на позајмице смањена је са 24, 36 и 48 одсто, на 12, девет па и шест одсто годишње. Осим тога, позајмице у новцу и храни, одобраване под повољним условима, спасле су од глади и распадања велики број сеоских породичних задруга. Најзад, додељивање семена сеоским газдинствима и новчаних позајмица трговцима и занатлијама, представљало је видан допринос развоју не само пољопривреде, већ и градске привреде.

Значај доприноса развоју пољопривреде и градске привреде најбоље илуструје чињеница да се, до ослобођења од Турака, Врање „истицало као важан привредни центар и знатно градско насеље“, а да се Лесковац „развио у напредан и јак занатлијско-трговачки центар који је превазилазио обележје локалног привредног тржишта“.[57] Овакав закључак заснива се, пре свега, на подацима да је, 1873/74. године, Врање имало 990 дућана, а Лесковац — 901 дућан.[58] У прилог овоме иду и други подаци: да је Врање имало у то време и 86 механа, 32 млина, 28 пекара, 14 ханова и пет магацина, а да је Лесковац имао 34 пекаре, 20 кафана, 14 ханова и по 13 магацина и табакана. Обе вароши, исто тако, биле су и значајни пољопривредни центри: земља у околини Врања била је „погодна за све пољопривредне културе“, при чему је доминирала пшеница; конопља је производена у великим количинама; свуда је било шума и воћњака, а „од времена формирања вилајета засађени су многи виногради“. Слично томе, у околини Лесковца земља је била „погодна за производњу свих култура, али, ипак, највише се производи конопља“, док се „на удаљености од 1—3 сата, налазе многи виногради и воћњаци, чији су производи намењени локалној потрошњи“.[59]

Све ово никако не значи да се становништво Врања, Лесковца и њихове околине — захваљујући општекорисним касама — било отргло сиромаштва. Последице ропства, које је трајало пет векова, није било могуће превазићи за само деценију и по. Отуда је Краљевско-српска штедионица у Врању, која је наследила потраживања Општекорисне касе, процењивала 1887. године „да се од дужника у списку именованих“ — а то значи од 1.425 лица — „неће моћи ни пола наплатити, јер су готово сви Турци у току ових 10 година, од кад је Врање ослобођено, имања своја продали, а од Срба већина је убога сиротиња . . .“.[60] Оваква процена заснована је на искуству из дотадашњих покушаја наплате потраживања. Тако је, 1882. године, вођен судски спор за наплату дуга у износу од 350 гроша чаршијских од Абдула Ћерима Османџика који се задужио 28. новембра 1876; затим за наплату 436 гроша чаршијских дуга од Ариф паше Агића, који се задужио 12. марта и 872 гроша чаршијских дуга од Исмаила Зајима Хасан Зајмовића, који се задужио 4. априла 1877. године, итд. Сваки од њих

---

[56] Управа фондова у Београду основана је 1862. године \(Група аутора: „Производне снаге НР Србије“, Београд, 1953, стр. 8.).

[57] Др Михајло Костић: „Врањско-бујановачка котлина“, „Врањски гласник“, Врање, 1968, књ. IV, стр. 202, и Владимир Стојанчевић: „Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804—1878)“, Лесковац, 1987, стр. 167.

[58] Др Скендер Ризај: „Устројство нишког ејалета“, „Врањски гласник“, Врање, 1970, књ. VI, стр. 311. и 312.

[59] Исто.

[60] АС МНП-Т XIII — 55. за 1906. — Извештај Краљевско-српске штедионице у Врању, достављен министру народне привреде 30. новембра 1887.

приказан је као „одбегли Турчин из Врања“.[61] Ако је толико убоге сиротиње било деценију после ослобођења од Турака, није тешко претпоставити какав је материјални положај тих домаћинстава био у време задуживања.

С обзиром на све ово, утицај општекорисних каса на развој пољопривреде и градске привреде Врања и Лесковца треба процењивати са становишта какве би материјалне прилике породичних задруга биле да су остале препуштене искључиво појединцима — власницима капитала. Несташица новца и зеленаштво оставили би, без сумње, крупне последице: од нередовног извршавања обавеза према турској држави и господарима, па, преко малтретирања, гладовања, немогућности обрађивања земље и производње хлебног жита, до уступања заложене имовине повериоцима, потпуног осиромашивања и претварања у слуге и скитнице. Према томе, неспорно је да би те прилике морале да буду неупоредиво неповољније у односу на оне које су затечене у време ослобођења. Гледано са тог становишта, утицај општекорисних каса — маколико ограниченог домета — био је, за многе породичне задруге, спасоносан не само у социјалном, већ и у развојном погледу.

Значење мање познатих речи

ангарија, кулучење, кулук
ангелар, зулумћар
бедел, војница, откуп војне обавезе
вада, рок, термин
валија, гувернер покрајине (вилајета)
везир, министар, гувернер покрајине, управник вилајета
вергија, порез, данак
вилајет, покрајина, територија једног валије
захира (заира), храна, намирнице
каза, срез
кабулити, пристати, прихватити
махзар (ма'зар), петиција
менафи сандук, штедионица
нахија, жупа, управна јединица
пашалук, област, подручна територија паше
санџак, област или округ
темесук, потврда, исправа
тескера, исправа, потврда, писмено
ћефил-ила, јемац
хатихумајун, свечана повеља султана

---

[61] „Српске новине“, Београд, 27. јануар и 10. март 1882.

Sevdelin Andrejević

DES CAISSES UTILES A TOUT LE MONDE DE VRANJE ET DE LESKOVAC

Dans ces régions l'usure était assez développée et ajoutait assez à l'appauvrissement des gens, des citadins ainsi que des villageois. Immédiatement avant la libération de l'occupation turque, à Vranje et à Leskovac on a fondé, pour ainsi dire, des caisses utiles à tout le monde où, à taux d'intérêt considérablement plus bas et à meilleures conditions, on donnait un crédit à ceux qui avaient besoin d'argent. A cet égard ces caisses, tout en étant d'une portée limitée, étaient salutaires à ces nombreuses communautés de famille au sens social évolutif.

UDK 949.711

Драгољуб Ж. Мирчетић

Неки видови културне сарадње Лесковца и Ниша у прошлом и у овом веку

Ово саопштење своди се на презентирање манифестација културне сарадње између Лесковца и Ниша, које су биле заиста бројне и плодне крајем прошлог и у првим деценијама двадесетог века. У највећем броју случајева иницијатор сарадње је била културолошка и политичка јавност Лесковца. Наиме, овај град /на Ветерници увек је нудио више Нишу, далеко већем граду на Нишави, уместо да буде обрнуто.

Културна сарадња Лесковца и Ниша била је разноврсна и огледала се у свим видовима и манифестацијама културе и аматеризма, а била је и плодна, може се без претеривања рећи, у свим сферама културе, пропаганде, науке и образовања.

У овом саопштењу покушали смо да се задржимо само на /три вида ове сарадње: у издавачкој делатности, штампи и састанцима ђачких литерарних дружина. Све ове области обрађене су хронолошки а не тематски, јер се сматра да је то и историјски оправдано.

ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ

Сарадња Лесковца и Ниша у области издавачке делатности датира већ од 1883. године. Тада је у Нишу већ била развијена штампарска и књижарска делатност. Штампарије су имале машине које су углавном из Београда донели Коста Чендеш и Душан Валожић, ти пионири штампарства и књижарства у тек ослобођеним крајевима јужне Србије. Штампарство у Нишу било је релативно технолошки савремено, а и цене су, за разлику од оних у Београду и у другим градовима северне Србије, но условило извесну оријентацију аутора и из Лесковца, и уопште из јужне Србије на нишке штампарије.

Прва књига лесковачких аутора штампана у Нишу била је књига Томе П. Ораовца *Жалопојка Ловћену планини,*[1] збирка епских песама, из 1883. године, да би исти аутор у Нишу штампао и своју књигу *Црни дани Босне и Херцеговине.*[2] Лесковачки свештеник-намесник Димитрије Н. Алексић објавио је две књиге које је издао лесковачки књижар и издавач Василько Илић, под насловима: *Мученици за веру,* Црквено-историјска новела,[3] а затим, исте, 1886. године, и *Крин,* календар за народ за просту 1887. годину.[4] Биле су то црквено-историјске књиге са пуно моралних поука за младе, али и са пуно разних и корисних савета и историографских података.

Године 1905. на књижевном небу јужне Србије јавља се лесковачки учитељ, просветитељ и књижевник Сретен Динић који своје радове штампа и објављује углавном у Нишу. Његова прва збирка песама зове се *Јеци и одјеци.*[5] Књига садржи 34 песме и представља скупни резултат пишчевог певања у 1904. и 1905. години. Песме су у основи националног и сатиричног карактера. Аутор исмева људске слабости и негативности и лоше друштвене појаве као што су алкохолизам, негирање националних осећања, запостављање родољубља и потцењивање вековних борби српског народа против свих завојевача на његову слободу. Све су те песме дилетантске, у основи веома наивне, али треба књигу обавезно навести јер представља оно време, нарави и људе.

Књижевна критика дочекала је ову књигу Сретена Динића скоро „на нож".

Један београдски књижевни критичар био је немилосрдан према Динићу: „Једна књига неозбиљна, рђава и без икакве вредности у којој су сви стихови као ови: „Протужила српска шљива Пожега; У септембру, кад је пуна свачега. Сузе рони, пушта смолу посебну; Гране своје суши једну по једну; Уз то тужно позива све зечеве: Љуштите ме животиње свечеве“.[6]

За време првог светског рата у Нишу су штампане само две књиге лесковачких аутора. Глумац, редитељ и аутор позоришних комада Сима Буњић-Зафир, тада глумац у Нишу, иначе родом из Лесковца, објавио је 1912. године позоришни комад у једном чину *Статус кво и фрау од Бал плаца или Европски рат*, књигу претенциозног садржаја.[7] Комад је представљао алузију на савремену политику европске дипломатије и раскринкавао је политику великих сила на Балкану. Учитељ Митар Ј. Бјелић, 1913. године штампао је у Нишу књигу *Приче рањеника из лесковачке болнице*.[8]

У периоду између два светска рата штампано је такође неколико књига. Већ познати лесковачки списатељ Сретен Динић и прота Александар Андрејевић објавили су 1922. године, књижевно-историјску новелу *Погибија проте Аврама О. Јовановића, пароха велико-шиљеговачког*,[9] у којој говоре и описују зверства бугарске војске у Србији у времену од 1915. до 1918. године. О овој књизи писао је и прота Таса Урошевић, тада већ познати списатељ и прозаиста.[10]

Свештеник и парох мрштански, прикупио, написао и штампао је 1933. године у Нишу књигу *Летопис цркве Кумаревске*.[11] Књига је објављена као Споменица 130-те годишњице освећења старе цркве и прославе и освећења нове цркве Света Петка у Кумареву. Године 1935. протојерej Секула Добричанин објавио је у Нишу књигу *Владика Раде као: теократа, родољуб, васпитач и мислилац*.[12] Сав приход од продаје ове књиге био је намењен прилозима за подизање Његошевог споменика у Београду.

Нема много књига лесковачких аутора штампаних и објављених у нишким штампаријама, нема ни заједничких издања, али — што је најважније — сарадња је постојала и, иако у скромним условима, развијала се. Присуство лесковачког научног, образовног, књижевног и културолошког стваралаштва на нишком „тржишту књиге“ било је приметно. Далеко више лесковачки аутори били су присутни у нишким новинама.

ШТАМПА

Проучавајући историју штампе у Нишу у последњих 100 година, овај аутор је објавио и књигу на ту тему,[13] и том приликом је, не без одушевљења — констатовао, да, откако постоји нишка штампа, у њој је увек било много чланака о Лесковцу као индустријском, економском, политичком и културном центру Јужног поморавља. Објављивани су и многи дописи (нарочито вести и чланци политичке природе и посебно о политичким зборовима) из пера дописника и новинара, али и других личности политичког и културног живота Лесковца. Као „нишко-лесковачки“ листови могу се, наравно условно сматрати три: *Народни просветитељ*,[14] *Зора*[15] и *Српче*.[16]

Немамо намеру да саопштимо све те написе, вести и чланке, јер би то — по свему судећи — била једна мало већа књига, већ да само ради илустрације горњих тврдњи наведемо само неколико карактеристичних примера, односно чланака и вести.

У нишком листу *Стара Србија*, 1892. године, донесено је врло интересантно писмо С. Милојевића, из Лесковца, упућено Пироћанцима. „Велико-Србин и велико либерал“, како се сам потписује, завршава своје писмо и посланицу покликом: „Живео краљ Србије од Белог, Синьег и Јадранског Мора, па до извора Муре, Драве, Алте и Мориша, до Осме и утока Марице. То вам жели потписани са свим лесковачким либералним одбором и преко 200 из других партија“.[17]

У првом листу у слободном Нишу, који су покренуле саме Нишлије, 1918. године, *Нова победа*, неки „Чика Марко — Ловац“, стално је писао епиграме, међу којима је и следећи, који јасно показује да су и онда, као и данас, трговци имали веома различите цене за исте артикле и да су све те разлике преваљивали на леђа потрошача? „У Лесковцу продаје се, Кило меса четири круне. Против ове ниске цене, Касапи се нишки буне. Они дају десет круна, А деру се на сва уста: Како раде без рачуна.“[19]

У нишком *Привредном листу* појавио се и уводник „Заплањска железница; Нишка Бања—Душник—Власина—

Река—Бабушница," у коме аутор нашироко износи економске и политичке елементе доказујући неопходност што брже изградње ове железничке пруге.[20] У истом листу, један непотписани писац разматра економске и политичке елементе грађења железничке пруге Ниш—Топлица—Јадран.[21]

У чланку под насловом „Једно врло важно питање", непотписани аутор у нишком листу *Нишки гласник* пише о успостављању Дивизијске војне области у Лесковцу, па каже: „Морамо на крају да додамо, да се како нас уверавају, још „званично" ништа не зна, али нам пак из Лесковца стижу гласови да је општина лесковачка одобрила кредит од 6.000.000 динара за смештај Области."[22]

Много вести и чланака о спортском животу у Лесковцу и о активностима лесковачких спортиста налазимо такође у нишкој штампи. Тако се у листу *Нишка слободна трибуна* јавља резултат фудбалске утакмице „Момчило" (Лесковац) — „Победа" (Ниш) 2:1.[23] У нишком хумористичком листу *Зоља*, ево једне шале: „Репрезентација Лесковца и Ниша 2:1. | „Два с противника сукобише, И због фудбала ноге укрстише, Частан мегдан—часно поделише!!! Једно беху хитри Лесковчани, У фудбалу момци уиграни (Овде да се важно забележи)".[24]

Политички живот, страначке борбе, предизборни зборови, кампања и говори кандидата и сами избори (скупштински, обласни, бановински и општински), вести и чланци о истима из Лесковца и околине налазили су значајно место у нишкој штампи. Међутим, о радничком покрету под утицајем КПЈ мало се уопште писало, такве вести и чланке доносио је само нишки *Наш лист*, који је издавао Месни комитет КПЈ Ниш али се, услед илегалности КПЈ, као власник потписивао Предраг Вучковић, близак КПЈ. Лист је у непуних пет својих бројева (јер је његово даље излажење забранила нишка полиција) пратио редовно развој револуционарног радничког покрета највише у Нишу, али и у целој Србији.

Тако С. Крстић, дописник из Лесковца, пише чланак „Велики концерт „Абрашевића" у Лесковцу, у коме пише: „Уметничка радничка група „Абрашевић" у Лесковцу, после дуже паузе, приредио је 13. новембра (1937. године — п. а.) увече велики концерт са одабраним програмом. Приредбу је отворио Коста Стаменковић, који је, поздравивши масу радног света, истакао важност „Абрашевића" за раднички живот и класно васпитање. „Уметност и култура нису дело само привилеговане или владајуће класе, већ исту стварају радне масе, које имају право да се помоћу уметности и културе просвећују и подижу своју класну свест."

Опширно говорећи о важности радничких организација уопште, Стаменковић је нагласио да ће само просвећени и свесни радни народ моћи да се бори противу оних који га искоришћавају и да извојује себи бољи живот.

После концертног дела изведен је комад „Издајица".

Општи утисак са ове приредбе је изврстан, но управи „Абрашевића" намеће се велика дужност да одушевљење и поверење радног света својим будућим радом потпуно оправда."[25]

Из привредне проблематике Лесковца и околине у нишкој штампи такође је увек било много чланака и вести, али највише је било трговачких и банкарских огласа, нарочито много их је било у *Нишком гласнику*.

СУСРЕТИ ЂАЧКИХ ЛИТЕРАРНИХ ДРУЖИНА

Састанци и сарадња ђачких литерарних дружина (углавном гимназијских) из Лесковца и Ниша били су ретки, али веома садржајни и, пре свега политички успешни, али и са богатим књижевним садржајем. Први сусрет ђачких литерарних дружина ова два града одржан је у Нишу 1930. године, али о њему нема много података,[26] други је одржан у Лесковцу марта 1938. године и трећи у септембру 1938. године у Нишу, за које има далеко више података.

Аутор, са потписом М. објавио је у нишком листу *Народна реч* чланак под насловом „Поводом средњошколског састанка у Лесковцу", који има велику историографску вредност за истраживаче прогресивног средњошколског покрета у јужној Србији. Аутор је, осим приказа састанка, говорио и о његовом значају и о његовим политичким, прогресивним порукама.

Чланак почиње речима: „Пре месец дана (значи марта — Д. М.) одржан је у Лесковцу (први пут за последњих девет година) први међуградски састанак, између лесковачких и нишких средњошколаца. Овај састанак, који је изведен на иницијативу самих ученика,

пада у ред важних и значајних догађаја у културном животу наше омладине. Он је први крик једне генерације која је читавих осам година васпитавана по једном специјалном систему (аутор чланка очигледно алудира на Шестојануарску диктатуру—п. а.), у коме није било дозвољено да каже ниједну реч о себи. . .“

После неколико личних реминисценција о тешком положају средњошколске омладине, аутор наставља: „. . .Сасвим је природно да је због тога реч средњошколаца са тог скупа морала да буде од интересовања за јавност. Сматрамо да нећемо погрешити ако кажемо: да је реч средњошколаца оправдала интересовање које је за њу владало. Кроз своје редове: *Моје село*, *Жена данас*, кроз неколико социјалних песама, кроз реферате и дискусије *О одбрани културе*, *О омладини и средњој школи*, средњошколци су јасно казали да је положај у коме се налази данас наша средњошколска омладина врло тежак. „Слобода, мир и хлеб“ основни су захтеви и младе генерације. Без њих нема прогреса, нема културе.“

Затим аутор чланка наводи телеграм који је Скупу упутила група средњошколаца из Ниша, којима је директор Гимназије у Нишу Јован Чемерикић (познати љотићевац), забранио да иду у Лесковац: „Због најновијег васпитног система“, спречени смо да присуствујемо вашем скупу. Ипак смо у души с вама. Живела омладина коју појединци спутавају! Средњошколци — Ниш.“

На крају аутор закључује: „. . . Годинама потискивана слобода, годинама прекинути додир који су толико спутавали младу генерацију у њеном развоју, нису је ипак поколебали у жељи за заједничким радом и сарадњом. На против, та је жеља расла, и велика као море, она је у Лесковцу први пут пробила окове својих назадњачких снага и показала контуре своје нове снаге. Тај утисак је био јак. Тај утисак нам је много казао.“[27]

О трећем, уједно и последњем сусрету нишких и лесковачких ђачких литерарних дружина писао је и овај аутор.[28]

Најзад, треба истаћи да је сарадња Лесковца и Ниша на културном плану била развијена и плодна. Нисмо имали намеру да пружимо потпуни преглед те сарадње већ да библиографски укажемо барем на неке елементе и видове ове сарадње и тако да заинтересујемо будуће истраживаче на овом плану.

Напомене, извори, литература и библиографија

1. Томо П. Ораовац: **Жалопојка Ловћену планини.** На 16-ни стране. Ћирилица. Штампарија Косте Чендеша, Ниш, 1883.

2. Томо П. Ораовац: **Црни дани Босне и Херцеговине.** — Историјски спис. Страна 63,8⁰, Ћирилица. Штампарија Косте Чендеша, Ниш, 1886.

3. Димитрије Н. Алексић, намесник: **Мученици за веру** — Црквено-историјска новела. Ћирилица. Цена 0,60 пари динарских. Штампарија Косте Чендеша, Ниш, 1886.

4. Димитрије Н. Алексић, свештеник — намесник: **Крин.** Календар за народ за просту 1887. годину. Ћирилица. Издање књижаре Василька Илића у Лесковцу. Штампарија Косте Чендеша, Ниш, 1886.

5. Сретен Динић, учитељ: **Јеци и одјеци.** Песме. Страна 109. Ћирилица. Цена 1 динар. Нова трговачка штампарија М. Карића, Ниш,

6. Београд, **Српски књижевни гласник,** Књига XVII, свеска 2, стр. 153, Београд, 1906.

7. Сима Ј. Бунић—Зафир, глумац: **Статус кво и фрау од Бал плаца или Европски рат.** Страна 12. Ћирилица. Позоришни комад у једном чину. Ниш, 1912.

8. Митар М. Бјелић, **Приче рањеника** из лесковачке болнице. Приповетке. Ћирилица. Штампарија „Гутенберг“, Ниш, 1913.

9. Александар Андрејевић и Сретен Динић, учитељ, песник: **Погибија проте Аврама О. Јовановића**, пароха велико-шиљеговачког. Ћирилица. Страна 328. Штампарија „Гутенберг“, Ниш, 1922. Ова књига штампана је и 1926. године, као друго издање у Штампарији „Св. Цар Константин“.

10. Прота Таса Урошевић, **На својој бразди,** књига II, Ниш, 1933, стр. 72.

11. Божидар Поповић, свештеник, парох Мрштански: **Летопис цркве Кумаревске.** Споменица 130-то годишњице старе цркве и прославе и освећења нове цркве Св. Петка у Кумареву. Прикупио, написао и издао:. Илустровано. Страна 56,8⁰. Ћирилица. Цена 5 динара. Штампарија „Св. Цар Константин“, Ниш, 1933.

12. Секула Добричанин, протојереј: **Петар II Петеровић Његош.** Владика Раде као: теократа, родољуб, васпитач и мислилац. 15 х 21,5. Страна 50. Ћирилица. Цена 6 динара. Чист приход намењен је за подизање Његошевог споменика у Београду. Штампарија „Св. Цар Константин“, Ниш, 1935.

13. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Нишка штампа 1871—1971.**, Историјско-библиографски прилози, Ниш, 1972.

14. **Народни просветитељ.** „Лист за школски живот и народно просвећивање“. Покренут је у Лесковцу, а излазио је и у Лесковцу и Нишу. Орган Савеза народних просветитеља. Излазио једанпут месечно. Ћирилица. Власник: Сава Димитријевић. Уредник Сретен Динић, учитељ. Штампарија „Соко“, Лесковац, Год I—1928.

15. **Зоља.** Хумористички лист. Недељни лист „за шалу и спорт“. Излази сваке недеље. „Продаје се сваки дан и може се добити код свих продаваца новина. Примерак 1 динар. Уредништво и администрација листа у

Нишу, Стрезова улица бр. 67, а касније у Лесковцу. Власник и одговорни уредник листа био је Благоје Р. Костић, из Лесковца, који је по свему судећи био једини писац и карикатуриста листа. У другој години излажења власник листа био је Милорад Р. Костић, директор Милутин П. Дамњановић, а уредник Благоје Р. Костић. Уредништво и администрација листа преселило се у улицу Ћирила и Методија бр. 6, док је од октобра 1931. године директор и главни и одговорни уредник листа био једино Благоје Р. Костић. Ћирилица, Ниш, Штампарија „Св. Цар Константин", Ниш, а касније „Млади покрет", у Лесковцу. Илази четвртком. Год. I, 21. децембар 1930., а задњи број. II, 28—15. новембар 1931.

16. Дечји верски лист. „Лист за религијско-национално васпитање подмладка **Српче**". Излазио је сваког месеца, сем јула и августа. Уредник је био Радош Требјешанин, свештеник у Кумареву, код Лесковца. Уметнички уредник: академски сликар Љубомир Вернер, из Ниша. Власник: Божидар Станковић, вероучитељ, ђакон. Штампарија „Св. Цар Константин". Примерак је коштао 1 динар, а годишња претплата 10 динара. Рукописе слати преко црквеног одбора и суда у Нишу. Год. I, 1—децембар 1940, у четврти и последњи број листа изишао је марта 1941. године.

17. Ниш, **Стара Србија**, 29. новембар 1892.

19. Ниш, **Нова победа**, 1919, број 12.

20. Ниш, **Привредни лист**, Год. III, бр. 209—13, октобар 1924.

21. Ниш, **Привредни лист**, Год. IV, бр. 260 и 261, 17. и 21. мај 1925.

22. Ниш, **Нишки гласник**, Год. VII, бр. 23, од 22. фебруара 1925.

23. Ниш, **Нишка слободна трибуна**, Год. I, бр. 21, од 26. маја 1926.

24. Ниш, **Зоља**, Год. I, 1, од 21. децембра 1930.

25. Ниш, **Наш лист**, Год. I, бр. 2, од 20. новембра 1937.

26. Др Сергије Димитријевић, „Лесковачка гимназија од 1918. до 1941." и: **Сто година Лесковачке гимназије (1879—1979)**, Лесковац, 1979, стр. 253.

27. Ниш, **Народна реч**, Год. IV, бр. 5 и 6, од 25. априла 1938.

28. Драгољуб Ж. Мирчетић, „Два сусрета нишких и лесковачких скојеваца", Лесковац, **Лесковачки зборник**, 1969, IX, стр. 94—100.

Dragoljub Mirčetić

SOME ASPECTS OF CULTURAL COOPERATION OF LESKOVAC AND NIŠ IN THE 19TH AND 20TH CENTURY

The cultural cooperation of Leskovac and Niš was various and reflected in all aspects and manifestations of culture and amateurism. That cooperation was also fruitful in all spheres of culture, propaganda, science and education. It was particularly conspicuous in publishing, as the writers from Leskovac had their works printed in Niš very often. The same happened in amateurism, as different societies, mainly consisting of pupils, frequently gave guest performances, presenting their plays and shows in another town. That aspect of cooperation was also noticeable in newspapers.

UDK 886.½(011):398

Станиша Војиновић

Димитрије Д. Поповић, сакупљач народних умотворина у околини Власотинца и Лужници

У неоправдано заборављене истраживаче народних умотворина јужне Србије спада и учитељ Димитрије Д. Поповић. Он је као учитељ у Љуберађи (код Бабушнице) забележио велики број народних песама (са мелодијама), пословица, загонетака и питалица. Истраживања је вршио у Љуберађи и околним селима (Горчинцу, Грнчару, Радињинцу, Стрелцу) и Кални (код Власотинца). Тако је он један од првих истраживача који је почео бележити и мелодије овога краја. Један мали део својих истраживања саопштио је за живота у часописима „Босанска вила", „Учитељ", „Српска вила" и „Ласта".[2] Један део његових истраживања је остао у рукопису и чува се у Архиву САНУ у Београду, а највећи је пропао после његове смрти.

Димитрије Д. Поповић је рођен 1867. године. После основне завршио је Учитељску школу у Београду 1890. године. Радио је као учитељ у Љуберађи (1890—1893), Уровици (1893 — септембар 1894), Тамничу у неготинској крајини (септембар 1894 — септембар 1896), Обреновцу (септембар 1896 до почетка 1897) и Кладову (од почетка 1897. године до смрти). Умро је 15. септембра 1897. године у Кладову.[3] Сматран је за веома способног учитеља и од ревизора је увек добивао оцену *одличан*, изузев прве када је оцењен као *врло добар*. Васпитан у социјалистичком духу, био је често у сукобу са властима Обреновићеве Србије. Као учитељ у Тамничу штитио је своју колегиницу Јелену Ранковић од насртаја председника тамошње општине, Павла Танића. Ова афера је посредством штампе доспела у јавност тако да су, изложени сталним нападима представника власти, убрзо и Д. Поповић и учитељица Јелена напустили Тамнич. Ова афера је послужила као основа Светолику Ранковићу за приповетку *Сеоска учитељица*. У свим местима где је радио као учитељ, Димитрије Поповић је био активан на културном уздизању и ван школе. Био је утемељач Учитељског удружења; као учитељ у Обреновцу члан „Обреновачког певачког друштва" а у Кладову хоровођа кладовског певачког друштва „Марковић".

Као учитељ у Љуберађи покушао је да се усаврши у просветној струци у иностранству. На конкурсу Министарства просвете од 10. новембра 1891. године пријавио се и он шаљући поред молбе, сведочанство и лекарско уверење. И поред доброг успеха у школи, највероватније због малог учитељског стажа, није изабран.

Оно што је од значаја за културну историју, то су Поповићева испитивања народног живота у Лужници и Кални (код Власотинца). Резултате ових истраживања, нарочито његово бележење народних мелодија Поповић је преко Милана Милићевића слао САНУ. Рукописе је слао у два наврата. Прву пошиљку рукописа послао је са писмом од 20. јула а другу 4. септембра 1896. године из Тамнича. На жалост, од два рукописа величине 67 и 1/2 табака до данас је остало сачувано само шеснаест табака које саопштавамо у прилогу.

---

[1] Народне песме из Калне (код Власотинца) које је сакупио Поповић саопштили смо у раду **Југоисточна Србија у књижевном часопису „Босанска вила" (1885—1914)**, Лесковачки зборник XXVII, 1987, 181—192.

[2] У овом књижевном часопису за децу објавио је: **Љубав према оцу**, прича (II, 1895, бр. 10, 15. децембра, 147); **Не седај на прво место где не познајеш обичаје**, један обичај из Београда (IV, 1897, бр. 2, 10. априла, 26 — 27); **Дечје песме из Крајине** (IV, 1897, бр. 3, 1. маја, 43—44); **Загонетке** (IV, 1897, бр. 3, 1. маја, 47—48; бр. 4, 20. маја, 60).

[3] Некролог непознатог аутора објављен је у часопису „Учитељ" (XVII, 1897—98, св. 3. октобар, 192).

ПРИЛОЗИ

I

ПОСЛОВИЦЕ ИЗ ЛУЖНИЦЕ

(Окр. пиротски)

1. *По поруци курјак не једе месо.* — Вели се, кад ко сам не ради свој посао, него поручи, замоли или нареди да му други изради, па не испадне по вољи.
2. *Ко на попову капу лаје тај се често каје.* — Овим се хоће без сумње да каже да не треба оговарати свога старијега.
3. *Испеци ме док ми очи искочи ил ћеш бљувати док ти искочи очи.* — вели риба хигијенски са свим оправдано.
4. *Зна Бог чији зејтин гори у кандилу.* — То значи, кад учиниш какво добро дело, не хвали се.
5. *Нећу ти на тоцилу муда.* — Вели се кад се зна, да ти је непријатељ а овамо се обратно показује.
6. *Кому думаш тато, не реци му синки.* — Поштуј свога старијега. Не покажи се према њему, као старији према млађем.
7. *Полак да даље стигнеш.* — *Оно* што радиш, ради полако ал добро, озбиљно. То исто значи и:
8. *Полак да пре будеш готов.*
9. *Миш нема рупу за себе па и тикву за себе (вуче).* — Вели се кад се неко прави и сувише важан или не сувише, него онолико колико није.
10. *С кратку тојагу па у дубок вир.* — Кад се човек узда у кога па се превари.
11. *Бог дава, дава; ал' у кошару не докарује.* — Не треба се ослонити све на Бога, него и на се па ћеш имати.
12. *Љуби и ђавола да ти не чини пакост.* — Сваки ти човек није мио; или обратно, ти нису сваком човеку мио; али зато опет поштуј их, обвежи их да бар ако ти не чине добро да ти не чине зло.
13. *Тражила камила рогови па изгубила и уши.* — Вели се кад се човек не задовољава нечим што је сигурно; него тражи више па изгуби и он ошто би било његово.
14. *Кад се со усмрди са шта да солимо.* — Неко је позват да чини добро али не чини.
15. *Сас врзан загар лов се не лови.* — Вели се ономе који неће да ради а вајка се да нема.
16. *Колико се правда толико се кривда.* — Неко је неваљао, тога знамо; али он се непрестано правда и доказује о своме поштењу и тиме се већма показује каки је.
17. *Свака коза на свој кораг мисли.* — Не треба о себи и својим делима много говорити јер тим сам побија ш вредност.
18. *Хајде, пут не стоји.* — Вели се кад неко отпочне какав посао па се занесе другим чим.
19. *Две тикве под мишку не може.* — У једно исто време само се један посао може људски урадити.
20. *Ко је поп не може бити и орач.* — Сваки не може бити свашта, зато се не треба мешати у свашта.
21. *Кадија и лаже ал гној не.* — Од многа говора слаба је вајда а од рада сигурна.
22. *Има ко да говори, ал нема ко да слуша.* — Вели се кад неко ради на своју главу.
23. *Из вир па у воду.* — Вели се кад човека снађе више зала, па се ослободи једнога а друго га привати.
24. *Слободија кола крши.* — Вели се кад човек зло прође баш онде где се не нада.
25. *И за малу младу невесту треба колико и за велику младу невесту.* — Кад си науман нешто да учиниш, чини озбиљно, не треба жалити труда.
26. *Каква глава такав брич.* — Од добра човека надај се добру а од рђава надај се злу.
27. *С кола ли се ватају зајци.* — Вели се, кад неко ради неки посао, али га погрешно ради, т. ј. требало би га друкчије радити.
28. *Друкче блеји ован друкче овца.* — Кад хоће неко да потури извесне мисли под другом фирмом.
29. *Поп је меанџија, ти си ћирџија, па како дуне ветар, нек дуне, ти ћеш да свернеш код њега у меану.* — Истина је: био здрав ил' болестан, млад ил' стар, родио се ил' умро, венчао ил' развенчао, славио ил' крстио ти ћеш код њега.

Наставак пословица из Лужнице

30. *Ко има добру жену, томе не треба свадба; а ко има рђаву жену, томе не треба гробље.* — У свадби је човек најзадовољнији, и ко има добру жену проводи се као у свадби, на гробљу је човек најнесрећнији; зла жена то је гроб у кући.
31. *До сада би измолио и у цара ата.* — Вели се кад се неко не може умолити.
32. *Гост госта не навиди, а домаћин и оба два.* — Дешава се да су два човека према неком трећем једнаки па се не гледају добро; тиме чине те су оба ономе трећем непријатни.
33. *Није анђео да не греши, а није ни ђаво да се не поправи.* — Свак греши али кривицу, грешку, треба признати.
34. *Ем лојзе копа, ем вука тепа.* — Вели се, кад се неко преко мере хвали а то ево како је било: Неки Грк имао је обичај да се много хвали. За жену имао је неку српкињу, која је то хвалисање мрзила. Једном оде он у виноград да копа. Случајно нађе убијена вука, одере га па понесе кожу кући хвалећи се: ем лојзе копа ем вука тепа.
35. *Нит је коњ ат нит па ти буљубаша.* — Кад су Турци овуда господарили, нападне неки одрпани Турчин неког сељака што му не одаје почасти и не чини услуге, говорећи, да не зна да је он (Турчин) буљубаша. Турчин је јахао кљусе а не хата па му сељак рече: нит је коњ ат, нит си ти буљубаша, а тиме окрете леђа и оде.
36. *Из крушке пада крушка.* — Ако хоћеш добро ће ти и бити. Или употребљава се кад се хоће по сину да суди оцу.
37. *Пристани на лудо ти си по луђи.* — Треба пазити у друштву с'ким си, и шта ћеш радити.
38. *Ако је велика црква ти се не крсти много.* — Сваки по могућству нек чини добро па је довољно; или још боље: свак по нешто па је довољно.
39. *Што ће бити на гувно, боље је на бразду.* — Сваки треба да пази шта ради, јер доцније кад увиди, може бити и доцкан.
40. *И на шалу Бог помаже.* — Поштуј сваки рад и не спрдај ни ским.
41. *И ти ћеш умрети у среду, или и он ће умрети у среду.* — Кад се неко много уздиже, упућује на праву његову вредност горњом изреком.
42. *Прилега како на кочину катанац.* — Кад неко прима на се оно што му не приличи, оно што није за њега.
43. *Сиромах човек и с' пола помине.* — Кад је човек сирома треба мање да троши, да предузме само оно што његова снага може поштено израдити.
44. *По криво дрво и коза иде.* — Кад се незнатним стварима придаје велика важност.
45. *Нит' ти мени кум нит ја теби стари сват.* — Кад се људи у нечем лепо погоде.
46. *То је: Боже да ли те ја погрешно молим, или ти мене погрешно разуме.* — Кад човек једно ради а друго добије. Види причу.
47. *Тих угљен гори (пече).* — Не треба о свачему по спољашности судити.
48. *Нема иже без гриже.* — Ко хоће да заради да има, тај мора често пута и да уздише, мора, да се мучи, јер без тога нема кућења.
49. *Рука нема теразије.* — Треба пазити шта радиш, јер рука нема меру. Узимамо случај кад се човек баци на неку животињу па је незгодно удари и убије.
50. *Сваком нек је своја стока (ствар) под главу.* — Свако нек чува своје ствари и неће се оштетити. Види причу.
51. *Дај за скакање дужу мотку, па већ колико скочиш.* — О своме раду много строжије води рачуна, него што он заслужује. Положи веће пажње сваком раду.
52. *Не узми не заслужено.* — Види причу.
53. *Рат је некима брат.* — Заиста у рату неко остане богаљ до века а неко „човек" до века.
54. *Мени тупањ, вама свадба.* — Ово је једном у говору употребио Марјан Вељковић из Масуроваца и то чини ми се у смислу: кад се шта неправо дели или нека заједничка радња приписује само некима.
55. *Заноси се као була на муртеницу.* — Вели се кад се човек у неким стварима заборавља. Види причу.
56. *Не крекеће жаба на суво.* — Овим се обраћа пажња, да оно о чему се говори може бити и истина, па да се према томе треба управљати.
57. *Капља капне, вир се вири.* — Од малених ствари постају велике.

Кап воде је мала, али капе непрестано, и где кане познаје се.

58. *У залуду вајде не имало.* — Кад човек узме као од бељаја да нешто учини, ту неће бити вајде. Но треба све што се ради, да се ради озбиљно и с' вољом.
59. *Тражила баба ђавола, па купила прасе да се занима.* — Вели се, кад се човек не занима оним што је вредно.
60. *Још од пујке (ћурке) сир.* — Кад се цепидлачи, кад је неко педантан.
61. *И брано млеко нестаје.* — Не треба никад рачунати на оно што се има, него треба радити и штедити.
62. *Да је бајина жена, а моја велика секира!* — Вели се кад је неко на уста врло вредан а у раду није.
63. *Два сврдла не могу у исто време рупу правити.* — Сваки треба да гледа свој посао, а не где може један радити навале више њих те сметају.
64. *Та секира сече на обе стране.* — Кад се хоће нечија способност да лепо, правилно оцени.
65. *Циганин се радује кад је лоше време, а плаче кад је лепо.* — Циганин зна да после лошег времена долази лепо, па му се радује; а зна да после лепог долази лоше и плаче.
66. *Ако си ти попова ћерка из Душник, а ја сам па дели Бурча из чукленик.* — Не хвали се неумесно. Види причу.
67. *С један се вол не оре.* — Вели се, кад неко хоће да учини неки посао а нема све што треба.
68. *Бежи од севапа да не паднеш у грех.* — И кад човек мисли да чини другоме добро може испасти рђаво. Зато ваља добро мислити о свему што си науман чинити.
69. *Бежанова мајка никад не плаче а Стојанова врло често.* — Човек никад не треба да рачуна на то, да за ово или оно није ништа крив, него нек се склони, причува, јер је увек боље.
70. *На језику нема трња.* — Овим хоће да се каже да се не треба обзирати кад те људи стану бадава оговарати; или: да што год човек говори не мора бити истина.
71. *Шта мисли камила, а шта па камилар!* — Кад неко прети другима за какве ствари, а не види себе како има пуно погрешака.
72. *Чаша редом иде.* — Кад хоћеш некоме за шта да наудиш, сети се да и тебе могу ако не баш тако, а оно сличне прилике постићи. — У добру се не понеси а у злу се не поништи. — Свака сила за времена, а невоља редом иде. — „Окреће се коло среће на сваког ће доћи ред. То је закон неминован, закон хладан као лед" — *Гете.*
73. *Имала пред киме бегала.* — Рекла је једна несретна мајка кад ју је син најурио! Она је јадна задовољна и најмањим што јој син пружа, кад нема ни с које друге стране,
74. *Го бељење а гладан печење никад не чека;* вели се пробирачу.

ЗАГОНЕТКЕ И ПИТАЛИЦЕ
(из Лужнице)

1. Жив живеља живо месо пеља — пас, курјак или лисица.
2. Црвен пас из дупку лаје — језик.
3. Црно мече д . . . пече — котао.
4. Бува маљ испрдала — зеље.
5. 200 тица, 300 јаребица, једно јајце снеле — стадо и сирац.
6. Колико на небу звезда, толико на земљу дувке — стрњиште.
7. Једна коза 100 легала — вретено.
8. Филип преде, Филип ткаје; Филипчета гола оде — рука и прсти.
9. Ни предено, ни ткајено; на клин окачено — кожух.
10. Црвена прашчина под брег лежи — кравај.
11. Шарена тојашка под пут и над пут — змија.
12. Висок Ђорго без кокала (костију) — чур (дим).
13. Црвен пас из дупку лаје, чубра чује те си игра — воденица.
14. Пуна каца бела јајца — зуби.
15. Пуна долина шарене тојашке — змије.
16. Голо у рутаво улази — рука у рукавице.
17. Сврака оди по полицу, цакле влачи на г . . . — ножице.
18. Рем поје по ремено камење — меденица, звонце.
19. Врни се леш и мене да мене да преведеш — мачка и миш.
20. Иде киша све намокри а 4 леске не може — сисе у краве.
21. Шта се не може на клин да окачи? — јаје.
22. Не тура се ни на корито ни под корито — леб.
23. Чур чурило, бур бурило, на јертегер се збрало — шипак.

24. У паничку стоји нико га не једе — сунце.
25. Једна буба маљ исp . . . — тиква.
26. Висок деда под греду моча — кондир.
27. Пет циганке низ село иду па се карају — игле („плетење“).
28. Крпену ли ћеш бабу или бацкано-га деду? — баница и проја.
29. Прерипили грм или подлези грм — зец и змија.
30. Уз воду ли ћеш или низ воду? — риба и змија.
31. Крпену ли ћеш бабу или ђиздаву девојћу — баница и змија.
32. Четири жене у једној кошуљи — орах.
33. Ђаволе, ђаволе, све ти козе јалове, једна коза брезаста на све село невеста — црква или чесма.
34. Прерипили долину или подлези долину — жаба и змија.
35. Ej га, нема га — варница.
36. Преко реку ћеш да стојиш или ћеш преко реку да бегаш — човек и вук.
37. Кад га туриш, оно пуно; кад га стуриш, оно празно — капа.
38. Обидни бес може ли да улезне — прстен.
39. Сив сокол кроз земљу оди — раоник.
40. Бела капа преко брега — сунце или месец.
41. Шта је криво да је право, до Бога би доватило — пут.
42. Вер везано, вер писано, вер у руће неватано — даждевњак.
43. Од овцу поклапало, од козу повр-зало, од говедо потковано — чарапе, врвце и опанке.
44. Бел коњ (кажу и бела кобила) зелен му је реп — лук.
45. Сав мркоња улезе, а рогови му не могаше — сврдао.
46. Вир вираје, дуб дубаје, дубата га леска држи — каца.
47. Виси не бере се — саче (чаћ).
48. Седи мома не жени се — мечка.
49. Црна мачка дрен тресе — четка.
50. Свако јутро бан бије — сито.
51. Вела оде преко девет дела, па ока: проводите ме од петла, од кучке ме неје стра — глиста.
52. Стоји на дувару а врата отвара — кључ.
53. Једно прасе целу ливаду опасе, нит' се угоји, нит' се угоји, нит' омршави — коса.
54. Један вол целу плевњу сламе поједе, ни' се пос . ., ни' се помокри — кључ (којим се слама, сено чупа).
55. Леже пеља на ливаду, дигоше га људи па га не дигоше а петлови га дигоше — ноћ.
56. Куда црвенко леже, туј трава не ница — ватра.
57. Мртва кобила црево вој живо — кућа.
58. Шарена прашчинка под брег мркају — очи.
59. Кусо магаре по моћилу пасе — бријач.
60. Обричен ћата (кажу и „деда“) на сламу седи — јаје.
61. Од говедо грне а од козу поврзало — опанак и врвца.
62. Црвен татица на врх му капица — шипак.
63. Укачи се вор на кокор па повиче: кад и каљ, када ћемо на какаљ — воденица.
64. Црно како грозје, није грозје длаго како уже, уже није — купина.
65. На воду ћуприја без дрво и каменье — лед.
66. Кус дебељас при д . . . ти придебас — торбица.
67. Лези да му даш или бежи куда знаш — сан.
68. Кратко дебело сваком д . . . видело — праг.
69. С врх рије с д . . . корен вади — игла и конац.
70. С једно бута, два се клате — свиња (кад рије).
71. Црн во на небу, огризине на земљу падају — сврдао.
72. Бел га тура црвен га извади — чеп.
73. Два му у руке, три му при д . . . и д . . . му на челу — овчар кад музе.
74. Обзинеш ли овај беочуг — товарија (суд за воду налик на буклију).
75. Посра се мисак (ћуран), отиде пара до цара — тамњан.
76. Малечко грненце, слатко варенце — лешник.
77. Једна невеста на све село служи — чесма.
78. Живо месо мотика — свиња.
79. Ја га садим како купус, оно расте како топуз — келераба.
80. Трколи се вол низ попов дол а чач па га вану за дрскач — клупче.
81. Ја га бијем оно с . . ., ти једеш — човек, сито и брашно.
82. Дрвена му леђа, кожа му на трбуху, длакама говори — гусле.

83. Пуна појата коза све на по једну ногу — купус.
84. Уже поср . . . теле — тиква.
85. Остраг му је као срп, а на глави као чешаљ — петао.
86. Пето петоренце, шесто шесторенце а седмо седи у сарај па дума бре леле варај — кола, волови и човек.
87. Црно малечко месо чека — трн.
88. Ваздан месо једе, сву ноћ звездe броји — остан (прут којим терају волове).
89. Црвена говеда, зелена кошара, жељезан говедарник — лубеница и нож.
90. Седи мома не дава се, виси грожђе не бере се — мачка и чађ.
91. Кучка лаје по долини чак се чује по горини — трлица.
92. Седи кона та се клања, чека мртве да оживе — квочка.
93. Литренце коситренце кроз гору пролетело — чешаљ.
94. Два пилета кроз гору, ни' једу ни' пију само лепо певају — клопотар (меденица, звонце).
95. Ни' у вир ни у мир — ложица.
96. Вечерајте, легајте, што имате заварајте — кључарка.
97. Мртво магаре лој с.ре — сврдао.
98. Мамино се пељави татино се топори — буђка (10)
99. Литрено коситрено, кроз гору нађитено — лед.
100. Јаз ми ти кажем, јаз ми ти се не можеш сетиш — јаз.
101. Пет пара манџа не посоли 100 ока соли — јаје.
102. Поједо путу по путу, најдо резу по резу; није реза по реза већ је Турска наказа — гвожђе што се сапту коњи.
103. Залети се ластавица те обори цара од кобиле — орах.
104. Једна кошуља а човек је не смеде да ухвати — змија.
105. Да сејем што ти чиним да ме бијеш — сито.
106. Поп у дувку а гуњ кроз дувку — цвекла.
107. У води се суши у ватри се топи — восак.
108. Црна врвца преко дол иде — мрави.
109. Чур чурило, бур бурило на тегар се збирало — буђка.
110. Леже голча на песак, сав га свет диза па га не диза. Дође белча те га диже — ноћ и дан.
111. Црна врвца преко дан — вресло.
112. Гором иде, гору не једе, водом иде воду не пије — клопотар.
113. Сва се гора намокри, четри прута не намокрише се — сисе у краве.
114. Лисичина личина Дамјанова курчина — чутура (ступа) и тучак.
115. На врх врбу солчина — перчин.

(АСАНУ, Етнографска збирка, бр. 14)

II

КАЛАНСКЕ НАРОДНЕ ИГРЕ.

Дим. Д. Поповић, учитељ
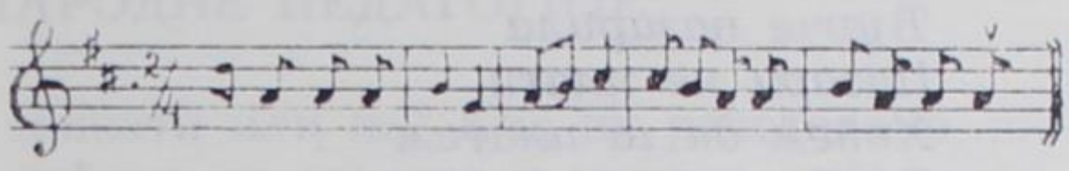
Кад сам 1890. г., као учитељ у Љубераждu, отпочео рад и упознао се с народом, веома ме привукоше наше народне песме из тога краја. Сетих се да сам или читао негде, или чуо од некога, да је округ Пиротски најсиромашнији народним умотворинама. Тако сам чуо или читао, а мене заинтересоваше песме, и почнем их скупљати — и сакупим их у својој најближој околини, у Лужници (т. ј. у срезу Лужничком), на четири стотине. Скупивши за кратко време толико песама, а прилично и пословица, загонетака и прича, уверио сам се да је са свим погрешна горња поставка. Није сиромашан округ Пиротски умотворинама, већ је сиромашан посетиоцима, који су се његовим умотворинама заинтересовали. Сви су окрузи Краљ. Србије, чини ми се, бржљивије у овом погледу проучавани од овог. Бележећи песме, почнем некима, без икакве озбиљне намере, бележити и мелодије. Бележио сам тек да умем и ја покоју песму из тога краја певати. Бележећи данас једну мелодију, сутра другу, постаде ми то, поред службене дужности, један од најмилијих послова. Али ко је скупљао народне умотворине, тај ће знати колико је то тежак посао. И чини ми се, да ни једну умотворину не можете теже забележити од народа, као мелодију; и ја сам их, за годину и нешто више, прибележио једва на седамдесет. Разуме се, да сам бележио само оне мелодије, за које сам рачунао да нису нигде забележене, дакле, да су и данас непознате образованом свету.

У послу око мелодија много су ме потпомогли г. г. свештеници Глигорије Р. Поповић из Љубераждe и Танасије К. Поповић из Горинаца, певајући ми и сами песме што су знали, и водећи ме онамо куда сам могао и сам по коју мелодију чути. Обојица ми једном рекоше: кад би могли неки пут отићи у Калну, близу Дешчаног Кладенца, до самог Знепоља, онде би ти имао шта чути од женскадије, и бележити. Оне саме певају и играју, и могу се веселити колико хоћеш дана — рекоше ми — а да не чујеш ни гајде ни фруле, а већ друге свирке и нема. Даљим њиховим причањем увидим да то певање и играње тече извесним редом, и тиме се у мени разви изванредна жеља да обиђем Калну, и да чујем како Каланке певају. Најзгоднија прилика била би за то, по казивању г. г. свештеника, дан када слави црква Каланска, а то су Тројице. Али ми се том приликом не испуни жеља, већ тек идуће године. Збор Лужничких учитеља, на моју молбу, одреди зборски састанак на други дан Духова у Црвеној Јабуци, а одатле сви истога дана да одемо на ручак у Калну. Првог дана Духова моја три добра друга беху код мене на ручку, а одатле на коњима нас четворо ухватимо пут горе у Буковик. Тако се зове предео између Мурговице, која се спушта од Студене преко Стрелца и Радињинаца у Љубераш-ку реку код села Љубераждe[1]) с једне стране; Љубераждe (реке) и Власине (од Свођа на ниже), с друге стране; а треће Мораве; и Кнеж. Бугарске, с четврте стране[2]). Лепоте предела, које човек на овом путу гледа, прелазим без покушаја да их насликам, опишем; јер за такве величанствене слике треба и велики ум! Рећи ћу само то, да нам је видик врло пространи до заноса леп. Прођосмо кроз Лесковицу, Радосин, и у самом сумраку Раков — до, па, ухвативши се Тегошничке реке, у неко доба ноћи били смо код школе Црвено-Јабучке. Сутра дан свршисмо посао, рад којег је збор и зват, и одмах се пребацисмо преко брда, које држи у северном свом скуту Црвену Јабуку а у јужном Калну, Јабуковик и др. села. Још из далека чусмо неку песму (мелодију) на игру и спазисмо гомилу света код цркве.

Кад дођосмо ближе, а оно коло једва се таласа уз певање неколико Каланака.

Сишав с коња одмах забележих ову мелодију и песму:

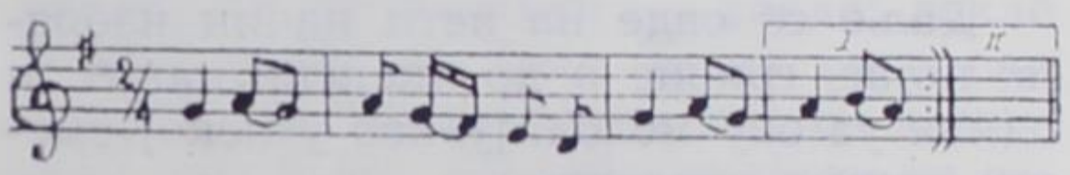
Живо

Е ви млада момчетија што стојите
што гледате
Што стојите, што гледате,[3]
Што се млади не жените,
Дор су моме појевтине,
Ће да стану скупотије,
Плава мома за пет стотин',
Вакла мома за иљада,
А момчета за кош плеву,
Што су бабе премитале,
И кокошће преривале.

У другој игри забележим ово:

Умерено

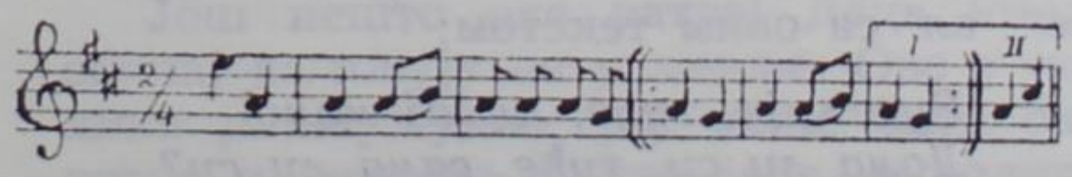

Моме Мита, туђе, болно лега, лега,
Болно лега, туђе[4]*, ич не може,*
Никој Мите не верује,
Кој верује туј га нема,
Отишал је град Совија,
Да ми буде млад спајија.
Долетало сив соколче,
Та поднало Моме Мите,
Моме Мите на колено.
Моме Мита писмо пише,
Писмо пише, сл'зе брише,
Па га шаље по сив сокол:
„Да однесеш овој писмо,
„Да однесеш град Совија,
„Па да нађеш млад спајија,
„Да му паднеш на колено,
„Да подигнеш десно крило,
„И оставиш жално писмо,
„Па да видиш да л'ме жали.“
— — — — — — — — — —
— — — — — — — — — —

Даље ове песме немам, јер слушајући где у игри певају, сетих се да у својој збирци имам „Моме Мита“; али данас, када ово пишем, видим да се „Моме Мита“ из Калне и ова у мојој збирци само довде подударају.

После ручка забележих ове игре (мелодије) и песме:

Живо

Велич-ка та мома, леле по па- зар ше тала тала

Величка та[5], *мома, леле*[6]
По пазар шетала,
Ћурче пазарила
Пазари не плати
Хоћем да га платим
За Величка мома.

Величка та мома
По пазар шетала,
Цревје пазарила,
Пазари не плати;
Хоћем да га платим
За Величка мома.

Величка та мома
По пазар шетала,
Ћула пазарила,
Пазари не плати:
Хоћем да га платим
За Величка мома.

Даље се овде на исти начин набраја: појас, гривне и др. женски накит, и одмах уз ову мелодију као у некој смеши песама запеваше:

Жута јељенлика, леле, жута изцавтела,
жута изцавтела
Жута јељенлика, леле, жута изцавтела,
Жута изцавтела, леле, над воду
цавтела,
Над воду цавтела, леле, у воду паднала,
У воду паднала, леле, вода ју однела,
Вода ју однела, леле, овчари ју пили,
Овчари ју пили, леле, па се поболели,
Па се поболели, леле, невесте до'оде,
Невесте до'оде, леле, простирке
простиру,
Простирке простиру, леле, за болни
овчари,
За болни овчари, леле, они болни
лежу,
Они болни лежу, леле, све им лоше
бива,
Све им лоше бива, леле, девојке
до'оде,
Девојке до'оде, леле, простирке
простиру,
Простирке простиру, леле, това росне
ћитке,
Това росне ћитке, леле, узглавље им
међу,
Узглавље им међу, своје беле руке,
Своје беле руке, леле, овчари спавају,
Овчари спавају, леле, на добро им иде.

И са ове песме без прекида у игри и певању прећоше на мелодију „Моме Мите", ал' са овим текстом:

Русалије, туђе, малај момо[7]
Дома ли си, туђе, сама ли си?
„Дома сам си, туђе, сама не сам,
„На дома је, туђе, стари башта,
„Стари башта, туђе, стара мајка."
Кад и' нема, туђе, да дојдем ли?
„Купи баште, туђе, кесу с тутун,
„Купи мајке, туђе, гњиле круше,
„Купи сестре, туђе, кован колан,
„Онда дојди, туђе, па ме сакај."

Даље бележење прекиде ми киша. Свет остаде и даље да игра, а ми потражисмо сувоту. Пред мрак киша попусти, и ми се кренусмо за Црвену Јабуку.

Сад да рекнем још неку о самом начину играња. Сваку игру почињу 6 девојака. Оне су у две групе, 3 и 3. И у једној и у другој групи најбоље певачице су вазда у средини. Оне почињу песму, а друге помажу. Њих се 6 ухвате за појас и прве три (почиње средња) отпочну песму и игру. Чим сврше један стих, одмах друге три прихвате (опет средња почиње) тај исти стих, и то тако вешто, да се не осећа никакав прекид. Други свет хвата се у коло, али напред, назад, или између обеју група, те тако певачице целе игре остају три и три. Свака игра је смеша од песама, које девојке врло лепо слажу. Ја не могадох више забележити до ове четири; а без сумње има их више. Ове четири нека буду подстрекач другоме љубитељу наших народних умотворина, да их прибележи, јер пропадају. Ту би свету услугу могао понајлакше учинити Српству који оближњи учитељ.[8] Бар нека их једног дана имамо на артији, кад их неће бити на сабору, заветини, слави, свадби, селу, и др. весељима.

Нов. 1893. г.

---

[1] Дакле село Љубераждa је на утоку Мурговице, а то је на друму између Грнчара и Горчинаца; а не испод Модре Стене, као на мапи краљ. Србије.

[2] У Г. Милићевића „Краљ Србије" стр. 3. стоји да је Буковик између Мораве и Власине. То је погрешно, јер Бердујци, Лескари (из села Лесковице), Добровишани, Раковци (из Раков-дола), и др., па чак и Радињинчани и Стрелчани веле за се да су из Буковика.

[3] Сваки се стих (сем првог) у овим мелодијама понавља један пут уз претходни а други пут са идућим.

[4] Т у ђ е = туго, а додаје се, умеће се у сваки стих после четврт слога.

[5] Т а је ради стиха. Види крај строфа.

[6] Л е л е додаје се после сваког стиха.

[7] Понавља се сваки стих.

[8] Ако не уме ставити у ноте, нек научи да пева, а други ће их ставити и сачувати од пропасти.

(Српска вила, Беч, I, 1896, бр. 1. 10. март, 7—8; бр. 2, 20. март, 15—16; бр. 3, 10. април, 30.)

III

НЕКОЛИКО ЛИСТИЋА ИЗ НАРОДНЕ ПЕДАГОГИЈЕ[1]

Сваки народ, па и наш, има својих васпитних начела, којима одгајива своју омладину у: умности, моралу, укусу, штедњи, патриотизму, јунаштву, итд. Често пута неке наше народне изреке изречене за какву прилику човечјег живота, имају паралелну вредност са најјезгровитијим начелима највећих педагога и философа. Да не претурамо листове историје педагогије, него уз пут да споменемо само ово: Русо, највећи педагог свих времена и народа, како га бар данас признају, говорећи о жељама човечјим вели *да су оне безграничне, но ко хоће да је срећан, треба да их према средствима поткреше*. А наш народ за оваку исту прилику, вели, још краће: *пружи се према губеру*. Начело заиста за све народе и сва времена.

Целокупни дух и осећање нашега народа огледа се у умотворинама његовим, као у: причама, песмама, мелодијама, загонеткама, пословицама и др. Шта је циљ, или боље рећи: каква је вредност побројаним умотворинама, није ми намера овом приликом изнети, но ћу рећи, да све умотворине, без разлике, имају свога узрока, т.ј. своју потребу зашто су постале, јер без потребе ништа данас, а и до сад, није постајало. Но, у нашем народу има још пуно умотворина, које, разуме се, имају своју потребу, а које не можемо уврстити ни у једну од поменутих врста. За ту врсту умотворина најподеснији је, канда, назив: *празноверица;* јер заиста, ако се овлаш прегледају другојаче и не изгледају него као празноверице. Али, ако сваку таку празноверицу дубље посматрамо, видећемо, да то нису празноверице у правом смислу ове речи; већ нека особита народна васпитна правила, којима се хоће да поучи не само дете, дечак, девојчица, момак или девојка; већ чак и зрели људи. Једном речју: да се поучи човек од колевке до гроба. Нека од ових правила, прелазећи с колена на колено, потонула су толико у „бабичлуке“, да им је данас тешко наћи прави разлог, већ се претопио у: „тако треба“, „ваља се“, „не ваља се“, „од старина је остало тако“, „тако смо запамтили од наших старих“; а неке су још јасне, и ако их народ употребљује просто зато што „тако треба“, „ваља се“, и др. Испитујући значај и утицај ових, назови празноверица, намеће нам се питање: треба ли их гањати, искоренивати или не? Кад их разгледамо, видећемо да их има и таквих, које су бабе, а највише циганке, обукле у тако шарено шпекулативно рухо, да им је последица више штетна но корисна, или у сваком случају употребљене — бесмислено је. За ове велим да их треба искорењивати; и ако је то, признајем, тежак посао. Неке пак видећемо, да само овлаш, или буквално схватане, изгледају лажне, без вредности; али је тај изглед просто руво, или боље да речемо: нека повлака бистре наше народне философије и да видите, нису му од штете. Ово не треба искорењивати из народа. Не треба све донде, докле му не даднемо нешто боље, а то боље даћемо му васпитањем — дакле: докле *не васпитамо га*. Тада ће их се и сам оканути као и појединац кад се васпита — као и ми, који смо изашли из сељачке колибе, али срећом изучисмо ову или ону вишу школу.

Овим нек је крај слабачком коментару васпитних правила ове врсте, које сам назвао: *Листићи из народне педагогије;* па да пређем на њих саме.

*

Деци је врло мило, да се играју живим угарком машући у кругу те тиме праве светао котур. Тако играјући се често пута јуре преко дворишта и сокака. Опасност од ватре овде је очевидна, али, да се детету просто забрани, а не да *њему* стваран разлог — безуспешно је. Ево какав разлог даје народна педагогија против ове опасне игре: *Ко се игра угарком (ватром), мокриће у постељи.* Ни једно дете не воли ову болест, и заиста, код сељака овај листић из његове педагогије много помаже.

(ИЗ КРАЈИНЕ)

*

Дете узме „жив“ угарак и скружи њим да „лете звезде“ у вис. Старији га онда саветују да то не чини јер: *хоће да га лају пси.* Дете се боји паса, па чим се опомене одмах се окане лепог ал' опаснога посла.

(ИЗ ЛУЖНИЦЕ)

*

Још нешто око ватре! Деца имају обичај да пљују на угљевље. Ово у колико је неуљудно, јер може бити око ватре и, рецимо, какво јело, у толико

је по њих и критично, јер се наднесу над ватру па могу посрнути и осакатити се. Да би се од таквих случајева деца сачувала веле: *Ко пљује у ватру заболеће га уста.* Сличне последице наводе и кад се мокри на ватру, што деца врло радо чине кад наложе ватру ван куће.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Кад се на селу (а биће и по варошима) готови какво укусније јело, деца, па и старији, наклопе се на суд у коме је готовљено, стружу, гребу га, и једу. Малише се често и почупају, а суд се свакојако стругањем исквари. Поред тога оне струготине могу бити опасне по здравље. Да би се то избегло вели се: *Ко гребе судове, биће му гадно време на свадби.* Ове измишљене, а за такав случај умесне последице, клоне се не само деца, већ и момци и девојке.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Ульудност и чистота захтева кад човек сврша нужду, да се склони у страну (с пута), да се не види. Томе ваља навикавати и децу, јер њихова наивност не зна за ульудност и срамоту. За то се деци препоручује *да не мокре на путу јер ће ићи дим све на њих кад седну крај ватре.* Колико се пута деца кају за своју непажњу кад кокају, пеку пурењаке, или кад се замрзла шћућуре крај ватре знаће свако по оним крајевима куда влада овај принцип народне педагогије.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Ко се црни бакрачем, лајаће га пси. И овај афоризам је красан листатак из народне педагогије. Буквално узет, разуме се, неистинит је, али смер му је: *пажња и чистота.*

(ИЗ ЛУЖ.)

*

И о јелу треба водити рачуна. Не треба у посне дане клати ћурке и кокоши, а у мрсне крцати орахе и љуштити празилук. Ту мора бити реда, а томе реду треба учити и децу. За то веле: *Ко једе орахе у мрсне дане орањаве му се уста.*[2] Циљ је овде *економија, ред, време.*

(ИЗ ЛУЖ.)

*

Ићи по ђубришту, стојати, чепркати, мокрити и др. по њему нездраво је. За-то народ од таких места хоће да одбија своју децу па вели: *Ко мокри на ђубришту, осипа се сврабом.*

(ИЗ КРАЈ.)

*

Први цвет што добијамо после зимског мртвила јесте *кукурек.* Њега већ о Божићу, када нигде ни зелена листића нема — сем бршљана — налазе под снегом, и младеж га врло радо бере и носи. Он је, као што је познато, отровна биљка од које се, треба чувати нарочито деца. И чувају га се, јер веле: *Не ваља уносити кукурек у кућу, јер неће кокошке да носе.* Ово исто веле и за бурјан (опту) и приметио сам да се овога у Лужници врло строго држе.

(ИЗ ЛУЖ.)

*

Наставници саветују децу да не пуше дуван, јер је отрован па им може нашкодити. И народ то исто чини, само другим путем, у слици, и — успешнији је. Он није научно испитивао дуван, али га из практике опет зна да *не ваља,* и врло многи су му противници. Веле: *Не ваља пушити дуван, јер је то ђаволји поган.* Њиме (тако верују) ђаво изврда Божје људе, и дуванџије (пушачи) су велики грешници. Ово много утиче на децу. Разуме се, за једну цигару одређи се раја, а пристати на пакао није паметно.

Ако дубље загледамо у ово народно резоновање, рекао бих: нећемо ништа друго видети до научну поставку о дувану *у слици.*

(ИЗ КРАЈ.)

*

Не ваља метати лонац на торбу, кртице ће изрити њиву. Две су штете изазвале овако мишљење сељака. Може се лонац на торби понајлак извртнути и просути, те остати без јела и торбу искварити. И једно и друго не ваља. Али да би се боље пазило и памтило, окренуло се на бојазан од крткичног ровења.

(ИЗ ЛУЖ.)

*

Обично сељачка деца су нечиста у глави, ушљива. Узрок је томе мати, а често пута и дете што се не да чешљати. Да би се дете постидело, мати, чим га погледне у главу вели отприлике: *Куку! Ено плету (уши) конопац да те одвуку у Дунав.* Дете се умири!

(ИЗ КРАЈ.)

*

Већином сељаци преко зиме облепљују прозоре артијом. Деца врло радо такав прозор ишарају рупицама, боду артију иглом. Једно је што кваре и иначе бедни прозор, а друго је што је опасно по њих од игле. Да би се оканули тога посла веле: *Кроз сваки убод од игле улази дневно у собу по 10 кола зиме.* По 10 кола кроз пуно рупа деци је страшно и одмах се окану те игре.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Не ваља купати се, док се не окуси нов сир и врапче. А то веле: да би вода била густа као сир а дете лако као врапче, те да се не удави.[3] Тако се саветују деца по селима крај Дунава. Новим сиром и врапчетом хоће да се деца задрже од купања док дани боље не отопле, јер обоје долазе прилично доцкан у пролеће. Циљ је да се деца сачувају од злих последица раног купања.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Деца, а и старији радо пеку сир и тако печен једу. Поред тога што је сир добро јело и непечен, деца мувајући се око ватре могу се опећи. Зато веле: *Не ваља пећи сир да не ошугаве козе.*

(ИЗ КРАЈ.)

*

Не треба детету свлачити кошуљу на ниже, јер неће да расте. Кад се кошуља свлачи, свакојако најподесније је свлачити је на више. Али за децу то има и другу добру страну што се дете добро протеже пружајући ручице у вис, а код веће, корачају, и балансирајући — већином жмурећки — да одрже равнотежу тела. Обоје је велика добит за младо детиње тело. Сељанке добро се овог правила држе, а опазио сам и код варошанки, које нису „по Јевропски образоване."

(ИЗ КРАЈ.)

*

Не ваља да једу деца при заласку сунца јер добијају жвале. Овде је циљ уредност у јелу по времену. После заласка сунчева вечера је на близу, па ако деца у то време једу, о вечери или једу опет или легну. И једно и друго није пробитачно.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Из искуства знам, да деца на селу, која су ваздан заморена или послом, или др. чим, најрадије би „вечерала — јела ма што — у постељи. Да би се од овог обичаја деца одвикавала вели се: *Не ваља трунити постељу да се преко ноћ не снивају змије.* Змије су у сну непријатне и старима а камоли деци, то избегавају да труне по постељи.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Не ваља децу ударати метлом по ногама, јер се неће оженити или удати, ако је девојче.[4] Овај се савет даје нарочито у приликама кад се чисти, јер се онда деца врло радо петљају пред метлом по ђубрету и прашини. А издаље ко је пробао да удари, да се баца метлом, могао је видети, да је врло тешко проценити јачину удара. То би било врло рђаво. Дакле и за то не ваља.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Деца би рада да увек нешто ураде особито. Међу те особитости спада и то, да иду једном ногом боса а другом обувена. То заиста не ваља, а народ вели зато *што ће остати удовац-вица.*

(ИЗ ЛУЖ.)

*

Кад вам човек повери какав предмет, „аманет" да предате коме то треба потпунце и учинити. И деци се често пута „аманет" поверава, али код њих је врло често несигуран, нарочито ако је што за јело а њима се допада. Поједу га, па онда лажу да су га предали. Да би деца ствар сачувала и предала коме треба, вели се: *Ко поједе „аманет"* (ако је за јело), *тресу му се руке.* Овим се деца одбијају од *лакомости и лажи.*

(ИЗ ЛУЖ.)

*

Ружно је видети женску кад плете па је буди што изазове да рад прекине, и прекине га на пола игле. Поред тога што је ружно то је и непрактично, јер се игле могу лако извући и томе после задаје плетиља сама себи посао који није морао бити. Да би се девојчице навикле да рад прекину само кад сврше иглу, вели се: *Не ваља остављати започету иглу, јер ће тешко рађати.*

*

Данас наука о здрављу иде чак дотле, да забрањује љубити децу! Мора бити да онај, који је први то изрекао не само да није никад имао деце, него

можда ни помислио да је и сам икада дете био, те је тако хладно поставио начело онима, којима је досуђено да милују и љубе!

Али опет љубити децу које-гди и које-кад бесмислено је. То је приметио и прост народ па вели: *Не ваља љубити дете у табане, неће скоро проодати.* Први кораци малишанови очекују се са особитом радошћу, зато га ретко ко и љуби у табане. Даље: *Не ваља љубити дете за врат, јер ће лагати; не треба га љубити у уста, јер зато бљује; не ваља га љубити ноћу од омразе.* Још веле: *Не ваља малом детету резати нокте, јер ће бити лопов; не ваља га чешљати, да га не болу зуби.* Свему је овоме циљ: *не мељавити дете; не узнемиравати га; сачувати га од повреда.* Исти значај има и овај листић народне педагогије: *Не ваља детету туцати уши (вашке) на главу, јер ће бити пијаница.*

(ИЗ КРАЈ. ЛУЖ. И СОКО БАЊЕ)

На селу често пута деца немају никаквога реда у јелу. Кад које дохвати онда и једе. На не само то, него понајрадије ломе скрајке хлебу и проји. То је слађе, ал' је и ружно. Зато веле деци: *Ко једе окрајке брзо остари.* Где се ово употребљава, доста се одржавају деца у границама пристојности.

(ИЗ ЛУЖ.)

*

Не ваља метати шипак на ватру, јер ће да испадну зуби. Овде, ако се ништа друго није хтело, оно се иде на то, да се сачувају деца и старији од опакога трња шипковог. Овако се вели за чешљику.

(ИЗ ЛУЖ.)

*

Веле: *Не ваља прести преко ногу* (т. ј. не треба да ти се преде преко ноге) *јер ћеш пасти у колу.* Свакако да се овим правилом циља на уљудност, пажњу на себи у друштву, а не разбацати ноге и другима чинити сметње.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Не ваља прескакати преко детета, јер ће му се надути глава. Признајмо ову народну философију од речи до речи као што се каже. Може се детету заиста надути глава, јер прелазећи преко њега може га човек ударити или преврнути, и др. што, а то је паметно речено да не ваља.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Каже се: *Не ваља окренути човеку леђа, јер ћеш га на оном свету носити.* То је бесумње ради пристојности речено.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Не ваља љубити овцу, удавиће је вук. Са мога гледишта двоје овде увиђам. Једно *чистота,* друго да их се деца склоне, јер и поред све њихове мирноће, могу *нашкодити физично.*

(ИЗ КРАЈ.)

*

Деца врло радо јашу псе, а то не ваља јер их могу уједати, а могу их и претурити и разбити главу. Народ је опасност друкчије насликао и вели: *Не ваља пса јахати, јер се усмрди и од тога деца не расту.* Овај гатарски разлог више утиче на децу но стварни.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Жена (у опште женско) *не ваља да пређе преко процепа у кола, јер ће рађати дебеловрату децу.* Ово је лепа предохрана од могућих неприлика кад женско не иде лепо, него хоће да прелази преко узвишених предмета што, нит је скромно нити пристојно, а врз тога лако се може и грђе осрамотити.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Не ваља пљувати на пећ (угрејану), *јер ће да боле зуби.* Тако народ саветује своју децу и двоје постизава тиме. Једно: одржавају пећ у чистоти, друго. сачувају их од несрећних случајева кад се око врућe пећи гурају.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Деца радо набадају леб на виљушку, па чак и на иглу, и једу. Да би се сачувала од повреда не треба им давати никако оштре и шиљасте ствари у руку, а још мање да набадају леб и да једу. Проста забрана је већином безуспешна, па зато народ вели: *Не ваља бости леб иглом (или ножем) због пробâдâ*

(ИЗ КРАЈ.)

*

Не мање је опасно за децу кад ногом гурају угљеве или угарке, једно што се могу опећи, а друго што у таквим приликама, хотећи да смотрено гурају, баш најлепше (из бојазни) изгу-

бе равнотежу и падну. А да тога не буде, веле: *Не ваља ногом гурати огањ, јер — то оца и матер гураш.*

(ИЗ КРАЈ.)

*

Не треба на раскрст ударати (проћи) због поболевања; а вели се; треба ударати страном. Сва је ова бојазан од побацивања враголија. И ако је ово бесмислица, опет, што се често пута и свакојаке нечистоће набаца, готово би рекли да народ има у неколико право кад вели да не треба ударати на раскрст.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Лакомост и прохтев трудне жене може довести дотле, да украду што год што им се допада, а то иначе у другим приликама можда не би учиниле. Какве их непријатности могу снаћи, и од каквог рђавог утицаја по њих кад их ухвате иако је народ према њима у опште врло благ, пажљив, лако је замислити. Да не би жене дошле у такве неприлике, вели се: *Што год трудна жена украде, видеће се на детињем телу.* Колика је поруга за једну матер, кад носи у наручје дете а на лицу му стоји велика црвена пега и свет вели: крала је, несретница шљива „с њим"; или је таква пегица обрасла повећим мањама, а свет вели: крала је вуну (или кудељу) „с њим." То су обележја, сведоци, који је целога њенога века прате и вичу: крала си, лопужо! Крала си, неваљалицо једна! То су изазивачи, који често њенога сина, у друштву, ставља у непријатан положај, доведу га у неприлику. Колико жене о обоме воде рачуна, нек послужи овај пример: Једном иђаху путем поред једне баште снаја и свекрва. Крај саме капије беше дивна, узрела трешња. Чим свекрва спази, повиче „тешкој" снаји: Ју, драга, окрени главу од ове капије, окрени! Драга окрете као какав аутомат, неразбирајући са шта. и прођоше.

(ИЗ КРАЈ.)

*

Трудна жена треба да се чува да јој која (жена) не засече траг, јер ће јој дете имати расечену усну. Заиста, понека злоћа иде крадом те засече у кућни праг др. жене; али да су деца са расеченим уснама од тога, то неће нико образован, разуме се веровати. Друго се нешто хоће овим правилом, а то ће бити: да се трудне жене клоне свађе и непријатељства са др. женама, нарочито осветољубивим, а да се њихова лака раздраженост сведе на што мању меру.

(ИЗ КРАЈ.)

Тамнич 27. X. 94. г.

Дим. Д. Поповић, учитељ.

---

[1] До 11-ог листића читано на 8. а прим. на 9. састан. Лужнич. учит. збора 25. V. 92. г. у Црвеној Јабуци. Види изв. тога збора у 10. свесци „Учитеља" год XI.

[2] Ово сам чуо у Љуберађи, и нудио сам у мрсне дане ђаке орајима, али одбијаху из гор. разлога.

[3] То сам чуо у Ракову крај Дунава, а у Уровици веле тако исто само не неваља због дављења већ због **грознице.** Поред Уровице теку потоци па ту нема страха од дављења.

[4] У Уров. веле: Остаће као метла.

[5] У Уровици: Не ваља од свраба на прстима кожним

(Учитељ, XVII, 1897, св. 2, октобар, 122 — 130.)

Staniša Vojinović

DIMITRIJE D. POPOVIĆ, RECUEILLEUR DE LA LITTERATURE POPULAIRE DANS LES ENVIRONS DE VLASOTINCE ET DE LUŽNICA

Parmi les enquêteurs de produits de la littérature populaire importants mais non oubliés on trouve le nom de Dimitrije de Popović, instituteur de Ljuberađa prés de Babušnica, qui a enregistré un grand nombre de chansons, de proverbes, de devinettes et de jeux populaires de demandes et de réponses. Loin de se contenter d'enregistrer les résultats, il les a communiqués sous for me de notes et d'articles. Ce faisant il a laissé non seulement des exemples de la création populaire mais aussi ses propres remarques et interprétations.

UDK 371

Станиша Војиновић

Глигорије Костић и његово дело о школовању у Лесковцу за време турске владавине

У току и после ослобођења нових крајева 1877—1878. године у њеним просторима се креће велика група истраживача наше културне прошлости. Тако ће у кратком временском раздобљу новоослобођене крајеве посетити и у њима боравити Мита Ракић, Стеван Владислав Каћански, Милан Ђ. Милићевић, Светислав Вуловић, Ђорђе Крстић, Ђуро Даничић, Тихомир Р. Ђорђевић, Светислав Марић и др. Међу овим истраживачима два последња наведена су се бавила и историјом школства за време турске владавине.

Први је Никола Ј. Петровић у раду *Основне школе у Кнежевини Србији за годину 1880* (Просветни гласник, 1880), дао, на основу архивске грађе, сумарну и суморну слику школе, школских зграда и услова рада у новоослобођеним крајевима прегледаних непосредно после ослобођења.

Много доцније Тихомир Ђорђевић објављује у часопису „Учитељ“ три саопштења о школовању и школским приликама у јужној Србији за време турске власти: *Писмо уреднишшву „Учитеља“ о школовању Срба под Турцима (1895), Нешто о народном школовању за време Турака у пиротском округу* (1896) и *Из народне педагогије* (1897—1898). Своја истраживања грађе сокобањског архива саопштио је Светислав Марић у „Учитељу“ под насловом *Грађа за историју нашег школовања* износећи више података о нашем школовању за време турске власти.

Окупивши око себе ширу групу сарадника који су се бавили истраживањем историје школства уредништво „Учитеља“ отвара и посебну рубрику „Из народне педагогије“. У овој рубрици ће 1897. године и учитељ Димитрије Д. Поповић саопштити више народних обичаја везаних за школске прилике у Кални код Власотинца. Многи од ових обичаја потичу још из времена пре ослобођења од турске власти.

Сви ови радови из историје школства јужне Србије рађени су на основу усмених саопштења истраживачима. Зато се Глигорије Костић прихватио да изнесе и своја лична запажања јер је он учио у лесковачкој школи од 1870. године до ослобођења. Прва верзија ове књиге је била завршена 1896. године. После њеног предлагања од стране неколицине тада значајних истраживача историје школства у Србији, Костић одлучује, на њихово тражење, да књигу знатно прошири и до детаља изнесе своја сећања на рад у лесковачкој школи. Он је те 1896. године боравио у Лесковцу у више наврата бележећи сећања наставника ове школе за време турске власти Мите Николића (Ча Мите) и Ђорђа Петковића (Бата-Ђорђа). Тако је Костић могао извршити испитивање главних организатора основне школе у Лесковцу. Ова сећања учитеља и лична сећања омогућују му да до танчина опише живот школе дајући на тај начин прворазредни документ о тадашњем школовању.

Рад на књизи је завршио до септембра 1897. године, када рукопис са препоруком неколицине значајних педагога предаје редакцији часописа „Учитељ“, која га је почела објављивати у двоброју од новембра—децембра исте године. После другог наставка (објављен је у јануару 1898) незадовољан величином слова Костић обуставља његово излажење у „Учитељу“. Сматрајући свој рукопис значајним, 17.

априла 1898. године упућује читаоцима посебно штампани оглас којим позива на претплату своје књиге *Ча Митина школа*. У позиву претплатницима обећао је да ће се књига појавити до 20. јуна али је она изишла из штампе тек септембра 1898. године.[1]

Тако се појавила прва књига која је у целини посвећена Лесковцу, омогућавајући нам да много боље упознамо школски и уопште културни живот Лесковчана у последњој деценији турске власти.

Излажући систематски начин учења у школи у којој се упоредо одвија настава старога и модернога типа Костић даје праву слику пуну фактографских чињеница и личних запажања. Зато можемо видети рад школе у којој два учитеља раде са пет до шест стотина ученика, у којој је било најважније научити читати и писати. До танчина су описани степени наставе (Буквар, Часловац, Псалтир, Требник и Пресад мудрости) који носе називе према књигама из којих се учило. Упоредо са стицањем основне писмености учило се рачунање а од естетског васпитања — певање.

Долазак и упис у школу је био добровољан, али је зато рад у њој био на високом нивоу. Ђаци су били строго кажњавани како за недисциплину тако и за незнање. Успех у школи је углавном зависио од самога ученика јер је настава извођена индивидуално — са сваким учеником посебно.

Поред те строге структуре школовања постојале су и делатности које су искакале из уобичајених наставних активности. То су биле школске свечаности (славио се дан Ћирила и Методија) или када су турски великодостојници обилазили школу. Том приликом су певане световне песме (поред поучних, химна султану и химна Ћирилу и Методију).

У књизи су пластично описани сама школа (подигнута 1854), учионице, наставна средства. До натуралистичког су описани односи учитеља и ученика. Поред података о самом школовању — стицању знања Костић је дао и податке о начину управљања у школи и о њеним учитељима. Од заборава је отргао заборављене учитеље дајући нешто података о Мити Николићу, Ђорђу Петковићу, Јосифу Костићу, Настасу и Ленки Крстић, Спири Здравковићу и Ставри Кочићу. У књизи има и драгоцених података о школским уџбеницима који су коришћени у лесковачкој основној школи. Тако се може видети да су скоро сви уџбеници које је користио Ђорђе Петковић а нарочито Јосиф Костић исти они који су коришћени у основним школама тада слободне Србије а сви су штампани у Београду. Костић је користио: *Прву читанку* за основне српске школе (Београд, 1861, аутор Филип Христић); *Другу читанку* за основне српске школе (Београд, 1863, аутор Ф. Христић); *Трећу читанку* за основне српске школе (Београд, 1864, аутор Ф. Христић); Прва *Знања* (Београд, 1861, 1865, аутор Ф. Христић); *Малу црквену историју* (прави наслов је: Мала свештена историја старог и новог завјета, Београд, 1861), *Мали катихизис* (Беч, 1866, аутор Јован Рајић); *Велики катихизис; Мали земљопис* Србије и Турске (Београд, 1863, 1866, аутор Јован Гавриловић); *Велики земљопис; Природну историју*, први део: Зоологија (Београд, 1867, био је уџбеник за гимназију. Написао га је према Лајпису и Јосифу Панчићу, Коста Црногорац); *Пресад мудрости* (Београд, 1858, аутор Антанасије Петровић); *Писмени састави* за основне српске школе (Београд, 1862, аутор Константин Бранковић); *Словенску граматику* (прави наслов: Читанка словенског језика, Београд, 1862, аутор Сава Сретеновић) и *Приповетке из старог и новог завета* (Београд, 1865, превео Ђуро Даничић.)

На крају записујући да су кроз ову школу прошли сви тадашњи грађани лесковачки, и да међу њима има трговаца, занатлија, земљорадника, службеника, учитеља, професора, свештеника, војних лица, адвоката и судија, Костић је обећао и другу књигу у којој је намеравао описати и њене ученике. На жалост, ову своју намеру није остварио а наша истраживања у том правцу нису дала резултате.

*

Глигорије Костић је рођен у Лесковцу 30. јануара 1866. године,[2] као прво од троје деце сиромашног занатлије. Основну школу је почео учити код Мите Николића још за време турске власти. После ослобођења наставља школовање у лесковачкој нижој гимназији (до 1883) и учитељској школи у Нишу коју завршава 1888. године. На учитељском испиту је показао следећи успех: из науке хришћанске и црквеног певања — одличан; српског језика и литературе — врло добар;

историје српске и опште и земљописа — добар; педагогике с историјом и психологијом са логиком — врло добар; рачунице с геометријом — добар; природне науке — одличан; школског рада — врло добар и писменог рада — добар. Сведочанство му је издато 29. јуна 1888. године а потписали су га управитељ школе М. Влајић и пословођа Стеван Никшић Лала. За време похађања Учитељске школе у Нишу избио је српско-бугарски рат, тако да је Костић одмах регрутован. Све време рата од 1. јула 1885. до 16. јануара 1886. године провео је у регуларној војсци. Пред сам крај рата у једној борби је био и рањен.

По завршеном школовању Костић се обратио министру просвете молбом, тражећи учитељско место у Лесковцу или његовој околини. Том приликом је истакао сиромашно стање својих родитеља и потребу да помогне у школовању млађег брата и сестре. Министар просвете је одговорио позитивно на ову молбу и поставио га за учитеља у Дединој Бари код Грделице. О његовом боравку у Дединој Бари нема много података. Био је учитељ сва четири разреда. Знамо да је тежећи брзом културном преображају овога краја сакупљао претплату на књиге штампане у Београду. Када је у међувремену и његова супруга Настасија завршила Учитељску школу у Нишу, Костић је настојао да и она добије учитељско место у Дединој Бари. Како је у Дединој Бари било места само за једног учитеља, на његову молбу, а да би био заједно са супругом, 11. децембра 1888. године министар просвете га поставља за учитеља II, III и IV разреда основне школе у Подгорцу (округ црноречки).

Од тога тренутка почиње Костићев ход по мукама. Честа премештања у најзабитија места учинила су од њега бунтовника који је незадовољан решењима министарства просвете слао жалбе и самој скупштини. Због сталне борбе између њега и министарства а због незнатних дисциплинских прекршаја у више наврата је и отпуштан из службе. Његовом отпуштању је много допринело и његово политичко опредељење — био је дугогодишњи веома активни члан либералне странке.

У Подгорцу је учитељ до 18. јула 1889. године а онда је са супругом премештен у Жабаре (округ крагујевачки) за учитеља III и IV разреда. У Жабарима долази у озбиљан сукоб са општинским властима које траже његово премештање. Због тога је министар просвете наредио истрагу. Питање Костићевог опстанка у Жабарима решено је референдумом на коме је од 486 пореских глава гласало 86. За Костићев премештај је гласало 38 а против је било 48. После добијених резултата гласања министар је донео одлуку да Костић остане и даље учитељ у Жабарима. Услови рада у основној школи у Жаабрима су били веома тешки. Школа је била стара а стан учитељски влажан. Због тога се јуна месеца 1892. године сели у Топлу где остаје све до 9. септембра јер су морали затворити школу због влаге и дотрајалости. У међувремену, 10. јуна 1892. године, премештен је у Лесковац, 19. октобра у Прчиловицу (округ крушевачки), 9. новембра у Власотинце. У Власотинце је приспео 19. новембра 1892. године али већ 17. фебруара 1893. по потреби службе премештен у Рабровац (округ подунавски) за учитеља сва четири разреда. Из Рабровца одлази 19. фебруара а 1. марта је постављен у Маскаре па у Рујиште (округ крушевачки) али су ова решења повучена јер је начелник среза власотиначког известио министра да је Глигорије Костић ухапшен и притворен по параграфу кривичног законика 95, са образложењем да се супротстављао властима.

Његово хапшење је у непосредној вези са пучом малолетног Александра Обреновића који је извршен 1. априла 1893. године. Том приликом је смењено намесништво (Јован Ристић и Јован Белимарковић) и либерална странка. На власт је дошао малолетни Александар и радикална странка. Међутим много раније су чињене припреме за пуч. Тако су спречени избори од 25. фебруара.

Глигорије Костић је био председник бирачког одбора у селу Копашници (код Власотинца). Ноћу између 24. и 25. фебруара 1893. године њега је војска ухапсила и предала полицији. У затвору у Лесковцу је остао све до 2. априла када је пуштен као невин. Због претрпљеног страха оболео је тако да у два наврата, из Београда 8. априла и Власотинца 3. маја, тражи од министра просвете одсуство ради лечења. Ипак је истрага поводом овога догађаја трајала до 1895. године када је помилован.

Као учитељ у Рујишту остаје до 3. августа 1893. када је постављен за учитеља V разреда а убрзо и за управитеља основне школе у Власотинцу. Као

управитељ основне школе у Власотинцу убрзо долази у сукоб са учитељем Лазаром Миљковићем кога је због неуредности у вршењу наставе оптужио министру просвете. Овај је одмах премештен из Власотинца. Тиме је Костић стекао новог непријатеља у Лазаревом оцу Стевану Миљковићу, бившем дугогодишњем члану школског одбора. Због тог сукоба, министар је наредио надзорнику основних школа у срезу власотиначком Петру С. Протићу да извиди случај и поднесе извештај. Сукоб је био веома оштар јер је 26. јула 1894. године министар донео неочекивано решење по коме се Глигорије Костић отпушта из службе по члану 64 закона о школству. На ову одлуку Костић се жалио два пута, 13. августа из Власотинца и 14. августа из Ниша. Уз другу жалбу је доставио уверење општине власотиначке коју је потписао Гаврило Даскаловић у коме се тврди да је он „у овадшњој варошици — био владања и понашања у грађанству доброг". Министар просвете доноси решење тек 16. октобра 1894. године постављајући га за учитеља III разреда основне школе у Подгорцу (срез бољевачки). Као учитељ у Подгорцу долази у сукоб са месним властима због чега је 28. марта 1895. године отпуштен из службе као *непослушан*.

На ову одлуку министра просвете Костић се жали писмом од 25. априла из Ниша, молећи за повраћај у службу. Како се тих дана у Нишу одржавала скупштина, његову молбу су подржали и посланици Петар Јоковић, Алекса Антић, Аранђел Маринковић, Јанко Митровић и познати филолог, историчар књижевности и политичар Љубомир Стојановић. Они су том приликом написали: „Ми, народни посланици, који лично познајемо г. Глигорија Костића, учитеља, уверавамо Госп. министра, да је г. Глигорије миран и добар учитељ — одан својој учитељској дужности: те с' тога заслужује да се врати у учитељску службу." После пријема ове молбе министар просвете поставља решењем од 1. маја 1895. године Глигорија Костића за учитеља основне школе у Подгорцу. Тиме Костићеве невоље нису престале јер исте године долази у сукоб са управником подгорачке школе Јованом М. Поповићем због чега је премештен у Врбовац (срез бољевачки, округ тимочки). У Врбовцу се посветио своме позиву радећи упоредо на књизи *Ча Митина школа*. Зато је у више наврата од министра просвете тражио да га премести у Лесковац. Последњи пут је тражио Лесковац 17. октобра 1897. године молећи министра да га постави на место Настаса Крстића који је требало да оде у пензију.

У Врбовцу остаје до 23. новембра 1899. године када је по сопственој молби премештен у Бојник за учитеља II, III и IV разреда. Последње дане у Врбовцу провео је у страху од хапшења јер је од полицијских власти оптужен да је противник династије Обреновића. Према другим изворима, из Врбовца је премештен по *казни* зато што је учествовао у завери против краља Александра. И у Бојнику није боље среће. Иако је имао очигледне резултате у своме раду, због активног партијског рада, поново је оптужен и отпуштен из службе 1. септембра 1901. године и пензионисан. По својој жалби враћен је поново у службу 1. децембра исте године и постављен за учитеља сва четири разреда основне школе у Великом Грабовцу. У Великом Грабовцу је учитељ до краја школске 1903/4. године када је поново враћен у Бојник. Из Великог Грабовца и Бојника често долази у Лесковац због партијских послова а и ради посете Живку Обреновићу у чијој се штампарији и књижари снабдевао школским прибором. У Бојнику остаје до почетка школске 1908/9. године када прелази за учитеља и управитеља основне школе у Малом Мокром Лугу крај Београда. Ово су му највероватније израдили његови партијски другови јер је у то време веома активни члан самосталне странке. Прелазак у близину Београда омогућује му бољи надзор над децом која су већ била пошла на факултет. Сада су га почеле стизати породичне неприлике. Пред крај ове школске године разболео му се тешко син Страхиња, студент II године техничког факултета, па је морао узети одсуство од месец дана. Због честих одсуствовања из школе, јер се стање здравља његовог сина није побољшавало, премештен је почетком школске 1911—1912. године у Смедерево за учитеља III разреда. На овом месту је остао до слома Србије 1915. године. За време балканских ратова је био управник убојног складишта а у првом светском рату је заробљен приликом повлачења и интерниран у Смедерево. Ту, у Смедереву, борави све време рата, до изненадне смрти 23. августа 1918. године, не дочекавши да види ослободиоце.

*

Поред ове књиге, коју је написао у најтежим околностима, он је још 1895. године, тражећи премештај у Лесковац, навео да припрема предавања из физике за пети разред која намерава штампати. Том приликом је истакао да је уџбеник из физике потребан и наставницима и ученицима због тога што такав још није штампан. Ову своју намеру Костић није реализовао зато што није премештен у пети разред основне школе у Лесковцу већ у III разред подгоричке.

У својој молби од 4. марта 1910. године из Малог Мокрог Луга, тражећи премештај у Београд, истиче да је поред књиге *Ча Митина школа* објавио и „много ситних и већих чланака у појединим листовима и часописима". И поред прегледања библиографија и комплета свих значајних педагошких листова и часописа, ми нисмо наишли на белешке, чланке или расправе потписане Глигоријем Костићем (Крајчићем). Како немамо разлога да сумњамо у исказ Глигорија Костића, претпостављамо да су његови радови штампани у партијским листовима, чије су му странице као оданом партијцу сигурно биле приступачне.

Поред спаситељског и педагошког рада Костић је био активни учесник у многим културним догађајима средина у којима је радио као учитељ. По његовим речима, као управитељ је отворио много нових одељења. У Врбовцу је подигао нову прописну школску зграду; у Лапотинцу (округ врањски) је подигао нову зграду и одвојио нову школу од бојничке; у Малом Мокром Лугу је радио на прикупљању средстава за нову школу. Основао је земљорадничке задруге у Врбовцу и Бојнику а помагао је да се оне оснују и у суседним селима. У свим местима где је био учитељ имао је огледне баште и пчелињаке а у Великом Грабовцу је гајио и свилене бубе. У многим крајевима је помагао да се подигну шљивици и бели дудови; у Бојнику је основао стрељачку дружину која је постојала до првог светског рата.

После његове смрти остали су у животу, поред супруге Настасије, синови Срећко, Страхиња, Веселин и једна ћерка.

---

[1] У заоставштини Тихомира Р. Ђорђевића налази се један примерак Костићеве књиге са посветом; „Моме шк. другу, г. Тих. Ђорђевићу, професору. **Писац**".

У овом примерку Ђорђевић је подвукао на страни 7 **(црквена општина)**; стр. 29, **са писањем по песку — на „песочу"**; стр. 54; **по песку казаћемо код самог**; стр. 62, **„песоч" с просејаним песком** и стр. 83, **„фалоге"**.

[2] У некрологу који је написао Костићев син Срећко пише да је рођен 1862. године, што смо и ми прихватили и пренели у нашем раду **Глигорије Костић (Крајчић)**, Лесковачки зборник XIV, Лесковац, 1974, 213. Овде датум рођења доносимо према најстаријем сачуваном архивском документу — сведочанству о положеном учитељском испиту.

Staniša Vojinović

GLIGORIJE KOSTIĆ AND HIS WORK

Gligorije Kostić, who finished school in Leskovac and worked as a teacher all over Serbia, wrote the famous book **Ča Mitina škola** (The school of Ča Mita), in which he gave a description of school under Turkish rule. Besides, Kostić had tempestous life, his work was full of misunderstandings, he was transferred from one place to another, even arrested, and all that happened because of his political orientation. This article contains the largest number of details from the life and teaching of Gligorije Kostić who has occupied one of the most prominent places in the history of school system of Leskovac.

UDK 949.711 »18«

Др **Слободанка Стојичић**

Избори за Велику народну скупштину 1888. године у новим крајевима

— Лесковачки срез —

Десет година после ослобођења и припајања нових крајева Кнежевини Србији због решавања уставног питања у Србији је одржана Велика народна скупштина. На скупштинским изборима ради њеног конституисања учествовали су и грађани нових крајева. У процесу политичког опредељивања грађана нових крајева, њиховог политичког груписања и страначког организовања, који се одвијао у првих десет година њиховог политичког живота, а који сам пратила са гледишта фактора који су га карактерисали и одређивали, посебно место се даје управо овим изборима за Велику народну скупштину 1888. године, као његовој завршници. Један пут дуг десет година је прећен, а избори за Велику народну скупштину 1888. године због околности у којима су одржани, због своје посебности у односу на дотадашње скупштинске изборе у новим крајевима (грађани нових крајева су учествовали на свим скупштинским изборима за обичну народну скупштину, општим и допунским, скоро сваке године, после ослобођења: 1878, 1880, 1882, 1883, 1884, 1886, 1887, 1888) и због свога значаја најбоље га могу објаснити.

Избори за Велику народну скупштину 1888. године у новим крајевима су посебни и значајни најпре зато што су се за десет година политичког живота у младој буржоаској Србији грађани нових крајева политички упознали и определили за поједине политичке програме понуђене из старих граница дотратне Србије. Од те чињенице мора да се пође, да би се објаснила и разумела збивања и поводом ових избора, која су се, као и у другим крајевима Србије, манифестовала кроз изборну агитацију и изборне борбе, да би се објаснили изборни резултати. Најпре зато, што су то први избори за Велику народну скупштину на којима учествују грађани нових крајева. Затим, полазећи од те чињенице, и зато што је због повода и околности у којима су избори одржани, могуће извесније закључивати и сигурније препознавати политичке односе и прилике у новим крајевима и као показатеље и као производ друштвених односа и прилика у новим крајевима. Када се истраживачки напори у препознавању и објашњавању изборних борби и резултата овако усмере, онда могу послужити не само за разумевање десетогодишњег процеса политичког изједначавања, опредељивања и груписања у новим крајевима, него и оних процеса политичког конституисања и деловања у новим крајевима који ће се касније одигравати, а исто су тако израз извршеног друштвеног конституисања ових крајева. Ако се, дакле, помоћу завршнице једнога процеса политичког опредељивања и деловања разуме и објасни дотадашњи политички живот у новим крајевима као израз друштвених противречности и сукоба, оне препознају помоћу надградње која непосредно из њих произађе, онда ће тај метод бити применљив и на касније политички живот и деловање, погоотову што су у њима, као традиција, садржани и одређена политичка искуства и већ извршена политичка опредељења и тековине.

*

За одговор на питање зашто се изборима за Велику народну скупштину 1888. године у новим крајевима даје тако значајно место неопходно је учинити још неколико претходних напо-

мена, првенствено везаних за општу политичку ситуацију и односе у Србији у целини, а који су представљали услове да се на Великој народној скупштини коначно реши уставно питање, због чега је Велика народна скупштина и сазвана. Полазна чињеница у разумевању специфичне ситуације у којој се уставна реформа имала спровести јесте из домена процедуре, начина доношења новог устава и треба је стално имати у виду. То што је Велика народна скупштина по одредбама Устава Србије од 1869. године имала у редовној уставној процедури уставотворну власт и што је састављена само од народних посланика у броју четири пута већем од броја посланика за обичну народну скупштину, у конкретним политичким условима довело је до одлагања њеног сазивања и одлагања уставног питања уопште. Режим, дакле, није имао прилику да изборне резултате исправља и себи прилагођава наименовањем посланика, како је то могао и радио у састављању обичних скупштина. Ова околност одиграла је битну улогу у трагању за компромисном основом и процедуром новог уставног решења.

Уставно питање у Србији у смислу промене Устава од 1869. године отворено је 1881. године, када су на предлог напредњачке владе, две скупштине, 1881. и 1882. године донеле решење о промени Устава. Тиме је започела редовна процедура предвиђена Уставом од 1869. године за промену устава и доношење новог устава, па се као њен наставак очекивало сазивање Велике народне скупштине у чијој је надлежности доношење устава. У то време, које представља и почетак организованог страначког политичког живота те и различитих политичких програма, политичких сукоба и борби, уставна реформа је опште прихваћена државноправна форма расподеле друштвене и политичке моћи између политичких представника појединих друштвених слојева. Све политичке странке и краљ Милан везивали су своју политичку перспективу, жеље и планове за одређена уставна решења на бази својих политичких програма, па је изгледало да за уставну промену постоји општа сагласност и да ће до промене устава брзо доћи. Али та врста сагласности, без сагласности о садржини новог устава, није била довољна, и до промене устава доћи ће тек 1888. године. Уместо решења уставног питања долази до политичких сукоба и борби око уставног питања, што битно обележава политичке односе у Србији 80-тих година XIX века.

Од отварања уставног питања у врло заоштреној политичкој ситуацији показале су се битне разлике у програмима за уставну реформу појединих политичких странака и краља Милана, као и у њиховим могућностима, стварним и формалним, да те програме у постојећим условима и остваре. Када су разлике и неслагања о садржини новог устава избиле у први план, редовна процедура која је отпочела, односно сазивање Велике народне скупштине је постало неизвесно. Уставно питање се претворило у питање начина и времена уставне промене, јер се преко тога имало решити и питање садржине новог устава.

Напредњачка странка, која се 1883. године појавила са својим нацртом устава, и даље инсистира на сазивању Велике народне скупштине, иако јој дотадашња политичка борба и изборни резултати не дају никакве гаранције да ће тај посао успешно по себе моћи на оконча. Баш напротив, она се на власти и одржава уз помоћ краља Милана, јер је без шире друштвене основе, са ослонцем на двор али и на бирократске врхове, који су се у дневној политичкој пракси и борби извештили, али који немају друштвене услове да то политичко умеће и бирократску неприкосновеност подигну на ранг доживотних чланова горњег дома, како су то лепо замислили. Дводомо народно представништво из њиховог нацрта устава се не допада ни краљу Милану, који у дводомом систему није видео основу стабилнијег политичког система. Са политички истрошеним напредњацима није било могуће формирати Велику народну скупштину, само са народним посланицима, онако како су се у то време формирале, уз помоћ полиције и „двогласаца“, обичне народне скупштине. Краљ Милан је и судбину монархије везао за уставну промену, настојећи да у складу са својим плановима новим уставом Србији осигура улазак у ред модерних европских држава, у којој би се круна у оквиру стабилнијег политичког система, са прерогативима суверене власти, учинила независнијом од народног представништва и утицајнијом од променљивих влада и вођства странака. То са напредњацима није могао да постигне, иако је са њима успешно решавао неке политичке и скупштинске кризе. Исто тако

није могао оставити радикалима да земљу уставно преобразе диктирањем садржаја новог устава на Великој скупштини, чији би састав, због премоћи Радикалне странке, сигурно био претежно радикалски. Радикализам са народним суверенитетом и народном самоуправом и на њему засновани уставни програм, дат у нацрту устава Радикалне странке из 1883. године, нису били прихватљиви као основа за стабилнији политички систем који би се новим уставом имао учврстити. А с друге стране, Радикална странка као најјача политичка странка у земљи се није могла искључити из уставне реформе, јер би се добро организована и широко прихваћена успешно борила против сваког уставног решења које би јој било силом наметнуто, путем државног удара или октроисањем устава.

С друге стране, од појаве радикализма режими су се свим средствима притисака и прогона бранили од његовог ширења и пропагирања, везујући га за комунизам, опасан по систем и монархију. То је радикале приморало на супротстављање народне снаге званичним мерама власти, што је довело такође и до њихове искључивости и демагошког обећања народног благостања и смањивања порезе и других оптерећења. Сукоби су били неизбежни, а радикали су умели искористити почетну загрејаност „виделоваца" за унутрашње реформе и гаранцију политичких права грађана. У страначке сукобе између радикала и напредњака нужно се уплео и краљ Милан, чекајући коначно прилику за обрачун са радикалима, који су могли постати опасни за монархију. Сукоб је кулминирао 1882. године, поводом скупштинске кризе која је решена путем „двогласаца" и поводом Илкиног атентата, када се отворено уставно питање морало одложити због немогућности да се у тим условима и борбе нађе, кроз редовну уставну процедуру, опште прихватљиво уставно решење за овако супротстављене учеснике у његовом доношењу.

Разумљиво је што краљ Милан са јаким радикалима није хтео да ствара нови устав, јер би то била победа Радикалне странке која је ипак све до тада била успешно спутавана. Питање шта после државног удара и неизвесност поводом њега, није му помогла да се одлучи за тај начин спровођења уставне реформе. На искуствима дотадашњих политичких борби као једино могуће решење за уставну реформу наметао се компромис свих политичких странака и краља, компромисни начин израде устава и његовог доношења.

Али, Радикална странка није компромисна странка и није била спремна на компромис. Она управо тада доживљава кулминацију снаге појачаном агитацијом за свој програм и победом на септембарским изборима 1883. године. Да би се Радикална странка сломила и довела до компромиса, било је неопходно отворити нову етапу обрачуна са њом. То је Тимочка буна. Осим тога, кроз Тимочку буну извршен је опроштај Радикалне странке од радикализма, који је она морала да жртвује у процесу уравнотежења политичких странака, што је било услов за договоре и компромисе око уставне реформе. Водећи кругови странке су се уверили да радикализам није пут ка власти, него да их удаљује од могућности да преузму и организују власт, што је и њихов крајњи циљ. Овакво уверење ће у оквиру Радикалне странке све више задобијати присталице, што је било израз нових друштвених померања, а за последицу имало расцеп у Радикалној странци. С једне стране, групишу се они радикали који се одричу радикализма да би прихватили власт (компромисна струја, радикално вођство, струја београдских радикала), а с друге стране — радикали који остају доследни ранијем радикалском програму и били против компромиса сваке врсте, сматрајући да Радикална странка треба сама да оствари свој политички програм (доследни радикали, леви радикали, стари радикали). Присуство доследних радикала ће у даљој активности Радикалне странке као целине прикривати власничке тежње и амбиције страначког вођства.

Такав преображај Радикалне странке омогућио је спровођење политичког компромиса у више етапа, који ће дефинитивно показати колико је Радикална странка „способна за власт" и спремна за уставну реформу као уставни компромис.

Непосредно после Тимочке буне, у времену погодном за притиске и јачање личног режима, уставно питање је одложено. Краљ Милан је тек под теретом неуспеле ратне авантуре са Бугарском, принуђен да реалније сагледа своју унутрашњу и спољашњу политику, морао да одустане од својих планова за даље јачање личног режима и раније него што је планирао приступити укључивању Радикалне странке у по-

литички живот. Присиљен да спасава земљу и себе од тешког промашаја своје политике, он се 1885. године обраћа радикалима за помоћ у окончању рата са Бугарском, а за узврат нуди Радикалној странци активнију улогу у политичком животу и власти. У Радикалној странци сада има ко да прихвата позиве за учешће у власти. Тиме почиње, кроз поједине етапе, компромис, период припрема и провере Радикалне странке за учешће у власти и преузимање власти, што представља и увод у уставни компромис.

Прва етапа политичког компромиса је покушај споразума радикала са напредњацима, на чему ће инсистирати краљ Милан, а што Радикална странка неће одобрити. Следећа етапа политичког компромиса била је споразум београдских радикала са Либералном странком. Након тога споразума формирана савезна влада и после распада радикално-либералног споразума формирана чисто радикална влада Саве Грујића дефинитивно ће уверити краља Милана да је Радикална странка спремна и да може да носи уставни компромис.

После таквих провера Радикалне странке на власти, непосредне припреме за уставну реформу су могле да почну.[1]

Поступак за доношење новог устава Србије није био сагласан процедури за измену и доношење устава у важећем Уставу Србије од 1869. године. Ње су се одрекле све странке својим учешћем у раду на доношењу новог устава по поступку који је иницирао и спровео краљ Милан.

Поступак је отпочео краљевом прокламацијом од 14. октобра 1888. године, у којој он позива све странке да прекину даљу политичку борбу и да му помогну у изради пројекта устава. Затим наређује изборе за Велику народну скупштину за 20. новембар 1888. године, „јемствујући својом краљевском речи за слободу избора“ и заказује састанак Велике народне скупштине за 1. децембар.[2]

За израду нацрта устава краљ формира уставотворни одбор, чији је састав одређен његовим намерама да предлог устава буде резултат заједничког рада свих партија: у одбор ће ући људи из свију политичких странака, али и људи који су велики део живота посветили јавном и политичком раду“.

Положај краља у уставној реформи потенциран је већ код састава и конституисања уставотворног одбора: странке нису саме изабрале своје представнике у одбор, него их је краљ именовао по свом избору. Тако је Радикална странка претежно била заступљена преко представника њене компромисне струје. Задржавши за себе место председника одбора, одредио је за потпредседнике страначке вође: Јована Ристића, либерала, Милутина Гарашанина, напредњака и Саву Грујића, радикала. Због великог броја чланова (82 и три потпредседника), на првом састанку уставотворног одбора формиран је ужи уставотворни одбор од 12 чланова: три потпредседника, по три члана из сваке политичке странке са тројицом секретара. Задатак ужег одбора био је да припреми нацрт устава, који би затим велики или шири уставотворни одбор разматрао и уобличио коначан нацрт устава. Тај би се нацрт поднео Великој народној скупштини на усвајање.

Ужи уставотворни одбор је нацрт устава израдио за месец дана интензивног рада, од 24. октобра до 24. новембра 1888. године. У току рада ужег одбора, како је то прокламацијом и указом одређено, у срезовима широм земље отпочели су избори повереника који су имали 20. новембра изабрати народне посланике за Велику народну скупштину, с обзиром да су избори у срезовима били посредни, преко повереника.

Влада Николе Христића, састављена скоро у целини од напредњака, имала је да обави све припреме за изборе и да изборе спроведе. Припреме су отпочеле и пре почетка рада уставотворног одбора. 21. октобра у „Српским новинама“ изашао је уобичајени

С П И С А К

колико се где, према броју пореских глава има изабрати посланика, за сазвану Велику народну скупштину

		бр. пор. глава	колико посл. бира
IV Округ врањски			
Окружна варош	Врања	2 361	4
срез пчињски		4 614	8
„	пољанички	3 505	4
„	масурички	3 317	4
свега		13 797	20

XI Округ нишки			
Окружна варош Ниш		3 253	4
срез нишки		11 306	16
„ лесковачки		9 968	12
„ власотиначки		6 658	8
свега	31 185		40
XII Округ пиротски			
Окружна варош Пирот		2 628	4
срез бело-паланачки		3 197	4
„ нишавски		9 400	12
„ лужнички		3 412	4
свега	18 637		24
XVII Округ топлички			
Окружна варош Прокупље		830	4
срез прокупачки		8 540	12
„ косанички		2 650	4
„ јабланички		3 676	4
свега	15 696		24

За четири округа нових крајева (за које су подаци из „Списка“ само и наведени) који су укупно имали 79 315 пореских глава, према подацима Главне контроле, одређен је избор 108 народних посланика.

Такође уобичајени Распис министра унутрашњих дела свим окружним начелницима поводом предстојећих избора за Велику народну скупштину изашао је 28. октобра 1888.[3] Овај распис је интересантан по склопу. Никола Христић, који је као председник владе уједно и министар унутрашњих дела, не пише нови распис, него напредњачком полицијском апарату доставља распис министра унутрашњих дела из чисто радикалне владе Саве Грујића упућен окружним начелницима уочи избора 22. јануара 1888. године: „И да не би било какве год несугласице и пометње приликом избора повереника и посланика, као и рада и држања полицијских власти приликом тих избора — давањем нових упутстава — то вам препоручујем да се по напред изложеном и ви и подручне вам власти тачно управљате“. Приложен је цео претходни распис, у коме су објашњене неке недоречености из изборног закона које су радикали, у специфичним условима после тек формиране чисте радикалне владе први пут сами изводили изборе, сматрали условом за правилно спровођење избора. У закону о избору народних посланика за избор повереника у срезовима није тачно одређен рок у односу на избор посланика, него је неодређено речено „пре избора посланика“, те је распис одређенији: „на неколико дана пре избора посланика“. Законом није прецизније одређено ни место за одржавање српских повереничких скупштина, него је речено да то одређује полицијска власт по пракгици. Распис је дао објашњење и упутство да се те скупштине одржавају на средокрађи среза. Код избора повереника подвучено је да треба бирати по два повереника на 50 пореских глава.

Упркос упутству из расписа, избори повереника су отпочели врло рано, већ крајем октобра 1888. године, а избори посланика заказани су за 30. новембар (према распису, требало је на неколико дана пре избора посланика). То је вероватно одговарало напредњачком полицијском апарату у његовој спремности да Напредњачкој странци обезбеђује посланичке мандате. Тако су упоредо текле припреме за изборе и агитационе и изборне борбе са радом ужег уставотворног одбора. Припреме полицијског апарата наишле су на отпор радикалске већине бирача, који су заједно са либералима отпочели агитацију за избор повереника у срезовима, ослањајући се и позивајући се на краљево обећање слободних избора. Без озбира шта се у врху дешавало и ко је са каквим понашањем странчког чланства рачунао, најава да ће изборна борба бити жестока потврдила се у пуној мери. Напредњачка странка је само ангажовањем и посредством полицијског и кметовског персонала могла задобити повољне изборне позиције, па је краљева реч о слободним

изборима против тога и усмерена, за њу значила умањење таквих могућности. За Радикалну и Либералну странку краљева реч о слободним изборима је звучала као позив на изборну борбу, и радикали и либерали су кренули заједно.

Краљ Милан је нереде и сам предвиђао и „види се да их је желео спречити“.[4] Да ли због процене ситуације или из политичких разлога, краљ Милан стално настоји да нормира, учврсти своју у прокламацији дату реч о слободним изборима. 25. октобра одржана је у двору једна конференција 28 чланова уставотворног одбора са краљем, којима је постављено питање: да ли би на основу чл. 56. Устава од 1869. године (према коме краљ може сам, без Скупштине, у случају кад је земаљска безбедност у великој опасности, на предлог министарског савета ванредно издати закон) могао да се изда ванредни изборни закон у циљу да се огарантује слобода избора. Тајним гласањем 16 чланова ове конференције изјаснило се против такве могућности, док је 12 гласало за употребу чл. 56 Устава.[5] И поред таквог резултата гласања, конференција је на краљево тражење изабрала четири правника (Јеврем Грујић, Дим. Маринковић, Јован Авакумовић, М. Кр. Ђорђевић) који треба ипак да размотре могућности да ли се у оквиру садашњег изборног закона може наћи неко решење којим би се осигурало краљево обећање слободних избора. Они су краљу изјавили да би „свака новина у томе погледу административним путем била, према јучерашњој седници шире конференције, исто тако политички незгодна, као и само издавање новога закона на основу чл. 56. Устава“.[6] Први покушаји краља Милана да обезбеди неке чврше гаранције дате речи о слободним изборима, преко новог изборног закона на бази чл. 56. устава или неким другим мерама, нису уродили плодом. Те краљеве иницијативе припадају времену пре почетка избора повереника, 25. и 26. октобра, понављам, само због процене политичке ситуације или планова везаних за идеје и циљеве у започетој уставној процедури, нису поткрепљене реалним разлозима са терена изборне агитације и изборних борби. Када избори повереника отпочну, онда ће доћи и до наставка оваквих иницијатива и предузимања конкретних мера, јер ће за то у догађајима око избора бити довољно разлога. Интересантно је стога назначити да су догађаји око конференције у двору од 25. и 26. октобра тада бити и обелодањени, као увод у конкретне мере за обезбеђење пуне слободе избора.

Процене о изборним сукобима и изборним борбама су се обистиниле. По свој прилици, сазнања о краљевом настојању да избори буду сасвим и заиста слободни подстицала су и охрабривала радикале и либерале у њиховом отпору мерама напредњачких власти да утичу на изборни резултат.

Крајем октобра синхронизовани из центра избори повереника су отпочели у целој земљи, а сукоба и нереда било је готово свуда.

*

У лесковачком срезу нишког округа на изборима повереника у лесковачкој, тураковачкој и брестовачкој општини било је нереда и сукоба полицијских и општинских власти и гласача.

Избори повереника у лесковачкој општини одржани су 30. октобра 1888. године у Лесковцу. Истог дана министру унутрашњих дела грађани Лесковца (Нешко Митровић, Џина Ђокић, Петар Илић и Љубисав Стојановић и још њих 37) шаљу телеграм у коме га извештавају о нередима на изборима: „Срески начелник са председником спречио слободу избора и у бирачки одбор узео лица која нису већином изабрана. Пред општинском кућом направљен неред нападом пандура на грађане, пред начелником срески и тукли Нешка Митровића и друге грађане. Молимо за задовољење. У противном жалићемо се Његовом Величанству. Слобода нам одузета. Гласати не смемо“.[7]

Министар унутрашњих дела тражи од начелника нишког округа да одмах јави шта је у ствари и стоји ли то да је срески начелник ово радио. 31. октобра, нишки окружни начелник Риста Бадемлић министру доставља одговор среског начелника: „Ни најмање нисам утицао на избор повереника. У одбору су ушли људи из већине. Либерали хтедоше да произведу неред, пошто су у мањини били и Нешко Митровић удари једног честитог грађанина песницом у главу. Али се на моју опомену све стишало. Није било нереда. Пандури нису никога нападали. Није истина да је тучен Нешко и други. Гласање је ишло и свршено у најбољем реду“.

На избор повереника у лесковачкој општини стигла је и опширна жалба Нешка Митровића и још двојице грађана Лесковца (Мика Костић, Осман Беговић и Петар Живковић) која је министру унутрашњих дела упућена 7. 11. 1888. из Београда. Жалиоци описују поступак на општинском скупу за избор повереника и наводе разлоге за незаконитост извршног избора повереника. По наводима у жалби сукоб је избио већ код избора бирачког одбора, када је председник општинског суда предложио двојицу својих присталица. Тај су предлог подржале 34 присутне присталице председника, али је већина била против, што је бројањем гласова два пута и констатовано. Већина је чланова бирачког одбора хтела Миту Протића и Ђоку Јовановића, али је председник уз помоћ среског начелника хтео да уведе у судницу силом своје кандидате. Према наводу жалиоца „кад је већина хтела да забрани улаз у судницу овим наметљивцима председниковим, наступило је гурање и гушање, при чему су пандури по наредби председника и среског начелника шамарисали најугледније грађане из већине". Већина бирача је онда отишла у телеграф да се жали, а за то време председник и срески начелник су по вароши растурили служитеље и пандуре, те ови претњом и застрашивањем догнају са већ имајућим службеницима и пандурима 103 гласача са којим изаберу 104 повереника, ма да у Лесковцу има око 1 500 грађана са правом гласа. Избор је незаконит и производ уједурми и насиља још и због овога:

„1. Што узета лица за бирачки одбор нису изабрана од збора, већ су узета од самог председника са којим су фалсификовали ток избора.

2. Што ови гласачи нису имали право гласања, јер: Трајко Аџи Миленковић, Гилько Марковић и Таса Марковић општински пандури не плаћају ни паре пореза, а општински преписивач Лазар Костић (који је лане био ђак III разреда ове гимназије) није ни пунољетан.

3. Што се у изборе јавно мешао срески начелник и присуством својим и речима храбрио председника на гажење закона, а то није смело да буде.

4. Што је био неред, па је збор требао да буде распуштен, а то није учињено."

Жалиоци затим с позивом на жалбу коју су телеграмом послали, моле министра да одреди комисију од три неутрална чиновника, којој ће они поднети још доказа, те да она учини извиђај на лицу места и изврши нови избор повереника на основу изборног закона, како би се одржала на висини реч Његовог Величанства краља: да ће избори бити слободни а да се да и задовољење увређеном осећању народном. Само молимо — кажу жалиоци даље — да у комисији не буде окружни начелник, пошто верују да срески начелник и општински председник не би ово чинили да он то није одобрио. Потписници жалбе су спремни да поднесу трошкове извиђаја и дијурну чиновника. Уз молбу прилажу две листе за избор повереника, мањине и већине,[8] са напоменом да су листе мањине, коју су председник општинског суда и срески начелник протежирали, оптерећене таксеном марком, што се по закону не тражи, али су они то учинили за то „да би имали узрока непримити их, те и на тај начин спречити слободу избора".

Нишки окружни начелник Бадемлић је по наредби министра 8. новембра био у Лесковцу, где је у општинској судници у 11 сати сазвао „већи број најодличнији грађана лесковачки" и од њих и одбора сазнао следеће, о чему је министра известио: да је 30. прошлог месеца био у Лесковцу избор повереника, да је изјутра већина гласала за Проку Мазнића, трговца и Ђорђа Алексића, апотекара да уђу у бирачки одбор, а мањина за Миту Прокића и Ђорђа Јовановића, учитеља. Мањина је одмах „надала вику" да је у већини. Кад су избројани било је у већини 42, а у мањини 36 гласача.[9] Тада је „Нешко жалилац, склон на неред завикао да га бије Прока Мазнић, па кад су се околостојећи изненадили тако подлом поступку Нешковом, јер је Прока даље од њега стајао, онда је он пришао Проки и ударио га да би се направио неред и збор распустио. Прока се није хтео тући, засео је за бирачки стол и почело се гласање." После овог описа догађаја начелник извештава да је гласање вршено правилно, да ко је хтео доћи тај је и гласао и да је рад закључен кад је и гласање свршено. „Што већи број гласача није ишао на гласање, узрок је Нешко и његови другови, који су народ одвраћали од гласања уверавајући га да ће се избор покварити". На збору нико никога није тукао", сем горе описаног ексцеса, што је Нешко учинио". Срески

ЛИСТА

за повереннике, који имају бирати посланике из вароши Лесковца за Велику Народну Скупштину.

1. Таса Андрејевић трговац
2. Х. Коста Попа Ђакић
3. Ђорђе Смиљковић трговац
4. Миче Х. Костић трг.
5. Прока С. Мазнић трг.
6. Димитрије Ристић мех.
7. Прока С. Младеновић трг.
8. Коста Цекић механџија
9. г. Ђорђе Алексић апотекар
10. ~~Таса Христофоровић трг~~ Стевка Стевковић
11. г. Васиљко Цветановић трг.
12. Таса Милошевић трг.
13. Гурча Х. Костић трг.
14. Х. Васиљко С. Младеновић
15. Јован Х. Прокоповић трг.
16. Велимир Живковић судија
17. Тоша Радичевић судија
18. Владислав Петровић секретар
19. Илија Савић мех.
20. Јован Цекић лепњак
21. Тодор Ђотић мех.
22. Тодор Прокоповић мех.
23. Гавра Јованчић трг.
24. Јован Лазаревић трг.
25. Сотир Н. Тодоровић трг.
26. Марко Цонић мех.
27. Коста Савић кројач
28. Лека Јевђовић дел. општ.
29. Тодор Х. Стојановић трг.
30. Никола Х. Стојановић трг.
31. Јован Тасић аџиски
32. Јован Јовић мех.
33. г. Јосиф Х. Костић учитељ
34. Светозар Кушић учитељ
35. Љуба Недељковић телеграфиста
36. Ђаја Стојановић абаџија
37. Мика Миљковић механџија
38. ~~Димитрије Стаменковић~~ абаџија
39. Јанаћ Поповић трговац
40. Ђорђе Здравковић писар општ.
41. Ђура Бранковић наставник
42. Дика Здравковић чиљков
43. Коста Стојановић близначки
44. Стојче Костић механџија
45. Антоније Поповић трговац
46. Мита Теохаровић трговац
47. Димитрије Гирчић трговац
48. Јован Кецић-Андрејевић
49. Тодор Цекић терзија
50. Тодор Теодосијевић трговац
51. Петар Теодосијевић трговац
52. Таса Х. Коцић трговац
53. Васиљко Миленковић чл. суда
54. Петар Павловић трговац
55. Мика Костић галата
56. Миле Станковић кукавачки
57. Наун Ђ. Науновић абаџија
58. Тодор Јовановић мех.
59. Никола Стојановић писар ср.
60. Гурча Костић дуванџија
61. Мита Јанић-Миленков
62. Мита Стојковић литра
63. Тиче Станковић герза
64. Антанас Ђорђевић механџија
65. Јања Ђорђевић "
66. Костадин Николић механџија
67. Манта Ђорђевић "
68. Ђаја Жишић каф.
69. Миле Сташковић славујче
70. Ђорђе С. Јовчић мех.
71. Ђорђе Х. Костић трговац
72. Стеван Комненовић поп
73. Сотир Поповић кафеџија
74. Трајко С. Чакширановић кафеџ.
75. Митка Живковић тер.
76. Моша Конфорти трговац
77. Нафтали Карио трговац
78. Стојан С. Савић трговац
79. Тодор Спалајковић порез.
80. Лазар Ј. Лазаревић ћурчија
81. Тодор Ђорђевић-дочић
82. Гурча Тасић кржалиски
83. Јован Митић врањка
84. Гирча Кецић бојаџија
85. Доче Цакић-баба Златић
86. Мита Стевановић муштериче
87. Васиљко Илић књижар
88. Светозар Недељковић рачуновођа
89. Миче Стевановић северов
90. Ђаја Цветковић трговац
91. Никола Поп-Тошић мех.
92. Мита Јањић свињар
93. Никола Костић писар општ.
94. Ђорђе Станковић гложанче
95. Ђорђе Петковић пом. кмета
96. Јован М. Ђосић терзија
97. Мика Митић Стојанчић
98. Јован Цекић шаторче
99. Гурча Јоргаћевић кафеџија
100. Димитрије Цветановић каф.
101. Трајко С. Мазнић
102. Трајко Ђорђевић бојаџиски

Штампарија Дим. Адамовића у Лесковцу.

Листа мањине

ЛИСТА.

Повереника из вар. Лесковца за избор посланика за велику
НАРОДНУ СКУПШТИНУ.

Митровић трговац
Јарејевић трговац
Милојевић директор
Петровић судија
Петровић терзија
Арнђеловић „
Мика Осман-Беговић трговац
Петар Илић лебар
Борђе Смиљковић трговац
Ване Лазић трговац
Џина Ђокић трговац
Наћа Костић чачанин
Дица Стефановић механџија
Тодор Јовановић калајџиски
Петар Ђ. Спасић бакалин
Стеван Живковић „
Мита Јелкић бојаџија
Миле Станковић Пекар
Прокоп Живковић навалимски
Димитрије Станковић кокошче
Прокоп Стевановић пекар
Прокоп Стојановић ђокче
Горча Костић зојкин бакалин
Таса Петковић трговац
Ђорђе Петковић мумџија
Прокоп Цекић шаторче
Алекса Тасић бакалин
Таса Милојевић бравар
Петко Јовановић кројач
Цака Недељковић касапин
Јован Бунић трговац
Ђока Матић рачуновођа судски
Ђока Јовановић учитељ
Сотир Николчић трговац
Тодор Митић чуланче
Дина Гавриловић лебар
Аврам Арнђеловић трговац
Спира Димитријевић терзија
Стојан Ценић кратки
Љубисав Стојановић трговац
Јован Костић чешљар
Василко Ристић шустер
Стеван Николић арнаучче
Горча Мијалковић бакалин
Јован Нешић трговац
Манча Џибаревић трговац
Петар Б. Борђевић апотекар
Борђе Костић шабинче
Ктое Митровић трговац
Лука Герзић писар
Димитрије Спирић трговац
Гига Тасић бакалин
Коле Јанковић шустер
Џица Златановић лебар
Мика Савић-бабић рикић
Спира Николић-хеџ
Риста Поп-Ценић терзија
Јован Гарданички
Јован Копић гугуче
Мита Младеновић барда
Митка С. Младеновић бакалин
Никола Божић сарач
Светозар Кушић учитељ
Горча Јањић гајтанџија
Прокоп Митић „
Мика Митић гајтанџија
Зарија Џибаревић трговац
Василко Кржалиски „
Димитрије Алексић намесник
Наћко Цекић бакалин
Димитрије Јанковић мупа
Костадин Јоргаћевић терзија
Јован Поп-Ценић терзија
Коста Стојановић близначки
Арсенко Микић
Тома П. Живковић трговац
Василко Конић шарко
Трајко Митровић кројач
Димитрије Гичић трговац
Василко Митић стојнички
Мика Митић бољозов
Ђорђе Цакић карчин
Горча Петровић гајтанџија
Миче Стојановић севров
Даса Лазаревић ћурџија
Трајко Цветковић суруџиски
Коста Цветковић каспар
Горча Костић зубанче бакалин
Копче Ђонић ћурџија
Милош Цакић трговац
Ђорђе Арнђеловић трговац
Прокоп Кржалић бакалин
Сава Вермановић
Тоше Кулинчанин тежак
Цака Ђорђевић севров
Јован Митић вранька
Димитрије Дркић баштован
Миче Стевановић лебар
Прокоп Костић лебар
Благоје Стаменковић бакалин
Никола Арнђеловић бакалин
Димитрије Протић трговац

Штампарија Дим. Аџимировића у Лесковцу.

Листа већине

председника на збор. Лица именована у тачки 2. жалбе нису гласала на збору. Није истинита ни тврдња у жалби да је одбор тражио да се на бирачким листама лепе тексене марке: „што су неки лепили и то из већине, нико им није то заповедио". „Потписник на жалби Мика Костић Осман беговић није ни био у Лесковцу на дан збора, него у Крагујевцу на либералном збору, о чему сведочи извештај са тог збора. Трећи потписник Петар Живковић и нема права бирачког, јер је под судом за злочин. Суд га је пустио на јемство Нешково и заједно су у Београд отишли и још се нису вратили".

У тураковачкој општини ситуација поводом избора повереника је била озбиљнија. Телеграм Трајка Стојиљковића и Косте Цветковића са четворицом гласача из Винарца и тројицом из Тураковца упућен министру унутрашњих дела није најављивао ништа изузетно, чак врло често се у овим изборима повереника дешавало оно што су они у жалби навели: „Кметови сами изабрали поверенике. Од народа нико није гласао. Кад смо отишли кметови казали да је избор свршен."

Министар опет нишком окружном начелнику да му поводом ове жалбе поднесе извештај, а начелник 2. новембра министру доставља извештај срескот начелника: У општини тураковачкој изабрани су већином људи, који нису општински часници. Жалиоци су покушали да произведу неред, пошто су били у мањини, али их већина одбила, и они су једну гомилу од 20 до 30 људи задржали од гласања и отишли су са биралишта. Избор је обављен у свом реду. Гласало је 205, а у целој општини имају право на гласање 594.

Међутим 7. новембра министру унутрашњих дела стиже извештај окружног начелника о нередима у тураковачкој општини и жалба крају преко министра унутрашњих дела 72 бирача из општине тураковачке. То су уједно и две верзије истих догађаја.

Жалба је нешто блеђа слика тих догађаја, што је и разумљиво с обзиром на телеграмску форму. 72 потписа јој дају већу тежину. „30 октобра избор повереника одложен, за данас нови заказан. Срески капетан дође, распусти збор, објави да је избор 30-ог свршен, народ то одрече, а капетан Стевановић стаде људе шамарисати, а пандури сабљама бираче бити. Власт најдрскије погази не само закон, већ и твоју владарску реч. Молимо за иследну комисију".

Извештај среског начелника о овим догађајима, који је окружни начелник доставио министру, је опширнији. Описана ситуација је иницирана одласком среског начелника у Тураковац са намером да извиди догађаје од 30. октобра, на чему је министар унутрашњих дела инсистирао, сматрајући први извештај од 2. новембра непотпуним. Кад је срески начелник стигао у Тураковац, затекао је Трајка Стојиљковића и Косту Цветковића пред судницом, са већом гомилом искупљених људи. Питао их зашто су се окупили, а они одговорили да треба да бирају повереника. Тада их је начелник обавестио да је дошао да извиди како је текао избор 30-ог октобра, па ако је неуредан, да ће одредити други. „Трајко, Коста и још неколико јурнуше на мене и отеше ми званични акт из руку и поцепаше, па сви нападоше моткама на кметове, одборнике, и пандуре, тукоше их и злостављаше грозно, па сва гомила појури у варош. Да ли који погину, не знам још". Срески начелник тражи помоћ од окружног начелника да узме у заштиту кметове, одборнике и општински суд и да сачува варош. У оригиналном извештају среског начелника још стоји: „Молим да ми се што пре пошаље жандармерија или војска. Побуна је на прагу". Последња реченица је шифрована, а овај део у целини није објављен у „Српским новинама" број 248, где је иначе дата цела ова преписка.

Окружно начелство је одмах упутило у Лесковац ради извиђаја и одржања реда потпоручника коњичког г. Танасија Николића са 12 коњаника. О томе је начелник срески извештен и наређено му је да кривце стави под кривичну истрагу. Окружни начелник извештава министра да ће рано ујутру и он бити у Лесковцу. На крају извештаја је напомена: „Нападач Трајко Стојиљковић бивши је радикални посланик", што такође није објављено у „Српским новинама".

Истог дана министар унутрашњих дела Никола Христић наређује нишком начелнику да употреби сва средства, која су му на располагању да поврати ред у општини тураковачкој, кривце да похвата и под истрагу стави.

Сутрадан окружни начелник Бадемлић извештава министра унутрашњих дела да је био у општини тураковач-

кој и да се уверио да су избори 30-ог октобра извршени правилно и у потпуном реду. Тада је од 594 бирача на гласање дошло и гласало 205. Трајко Стојиљковић је дошао касније, па пошто му се гласање није допало, засео је у оближњој кући у истој огради и одвраћао људе од гласања. Но избори су у реду завршени. Његов опис јучерашњих догађаја је истоветан са описом из извештаја среског начелника. Трајко је са једном гомилом напао среског начелника, отео му и поцепао бирачки списак и потегао револвер, „и да се начелник није затворио у судницу, зло би прошао". Напали су и кметове, одборнике, писара општинског и служитеља. Кад је начелник од њих измакао они су пошли за њим у Лесковац. Били су у механи код Петра Живковића и ту су се састали са Младеном Живковићем. Нерадници су потписници на жалби махом. Њих нико нити је био нити напао, кад су они били јачи нападачи. Трајко Стојиљковић и остале коловође су се посакривали. Нерадника је 5 ухваћено и притворено, за остале наређено је тражење. У општини тураковачкој и срезу сад је потпун ред.

Из општине брестовачке стигле су телеграмом две жалбе исте садржине. Прву су у име сељана села Липовице потписала 2 бирача: „30-ог пр. мес. у општини брестовачкој кметови сами изабрали повереника. Кад је народ дошао да бира повереника, председник саопшти именовани избор, кад бирачи нису пристали на то, он их растера, а ако не иду да ће их повезати. Молимо за заштиту". Другу жалбу су потписала четворица бирача у име сељана села Кутлеша и Шарлинца: „30-ог октобра био је избор повереника. Одосмо у одређено време да бирамо повереника, а председник јави да је свршен избор, идите сваки својој кући. Ми знајући да је слободан избор према указу краљевом, не разишосмо се, а кметови претњом отераше нас и хтели су нас да све поапсе. Молимо за заштиту". У извештају среског начелника то изгледа другачије: „По извешћу општинског суда у Брестовцу је извршен избор повереника по закону и није било нереда. Жалиоци су дошли на биралиште (пијани) после четири сата пополдне и тражили поново да бирају повереника, само из њиховог села, а бирачки одбор није им дао што је био закључио свој рад; вратили се. Нико им није претио. Гласало је 222 гласача, а имају право на гласање 366".

*

Под утиском нереда и сукоба на изборима повереника, о чему је министар унутрашњих дела извештавао краља, краљ је повукао први потез. У ужем уставотворном одбору, где се око многих уставних питања тешко долазило до заједничких ставова, при чему се од радикала захтевало да највише одступају од својих ранијих програмских ставова, краљ донесе рпу депеша које су стигле министру унутрашњих дела и прочитавши их, саопшти своју одлуку: да све три политичке партије назначе по једног свог представника за сваки срез и за сваку окружну варош, који ће као краљеви комесари присуствовати избору посланика за Велику народну скупштину, како би се отклонио сваки недопуштени утицај.[10]

По краљевој одлуци свака странка приступила је одређивању својег члана за изборну комисију, одређујући уједно у ком ће изборном месту или срезу бити који од њених представника. Министар унутрашњих дела требало је само да састави уједно сваког од три означена члана за окружне вароши и срезове и да формално изврши и саопшти наименовања.

Међутим, 16. новембра ситуација се потпуно рашчистила. У седници од 16. новембра у ужем уставотворном одбору г.г. Јован Ристић, Милутин Гарашанин и генерал Сава Грујић поднели су његовом величанству листе комесара, који ће представљати партије.[11] „Ну, усред многих жалаба и од стране власти и од стране појединих бирача поводом извршених избора повереника, Његово Величанство је саопштило одбору ову своју одлуку: да се поново изврше избори повереника, да се избори посланика за Велику народну скупштину одложе за 4. децембар а сам сазив Скупштине за 11. децембар. Комесари Његовог Величанства назначени у трима поменутим листама присуствоваће и новом избору повереника и избору посланика. Присутни чланови одбора примили су са захвалношћу к знању ову Краљеву одлуку".[12] Ове нове мере покривене су владиним предлогом краљу: „Да би се узвишена жеља Вашега Величанства да избори за Велику народну скупштину буду са свим слободни могла потпуно остварити, влада Вашег Величанства услед појава при до сада

вршеним изборима повереника сматра за своју дужност предложити Вашем Величанству 1. да се сви до сада извршени избори повереника сматрају као да не постоје; 2. да се избори повереника и посланика у целој земљи изврше под надзором нарочитих комисија, у којима би све политичке партије имале бити заступљене; 3. да се избори за Велику народну скупштину одложе до на дан 4. децембра 1888. г.; 4. да се састанак Велике народне скупштине раније сазване на дан 1. децембра 1888. године одложи на дан 11. децембра ове године". Влада је поднела а краљ потписао одговарајуће указе.[13]

Упутства за краљеве надзорне комисије при изборима повереника и народних посланика за Велику народну скупштину издао је Никола Христић у својству министра унутрашњих дела. За сваки срез и за сваку окружну варош одређена је „Краљевска надзорна комисија" од три члана, односно по једног представника сваке од три политичке партије у земљи. Среске комисије имају бити свака у своме месту 20. новембра увече. Оне ће одатле јавити свима општинама среза дан у који ће у коју општину отићи, како би председници општина за тај дан сазвали збор своје општине. Комисија ће ову своју маршруту саопштити дотичним полицијским властима. Закључно до 2. децембра треба да се изврше избори повереника у целој земљи. Министру унутрашњих дела имају сваки дан јављати у којој су општини посао завршили. Следе нешто детаљнија наставленија о бирачким списковима, потребним условима за бирачко право, правилном објављивању места и дана избора, броју повереника који се бира, бирачким одборима, које треба образовати и тамо где законом није предвиђено ако су и такве жеље бирача изражене, забрани бирања путем аклама-ције, и сл.

У „Српским новинама" бр. 253 од 18. новембра 1888. г. објављен је Списак комесара Његовог Величанства краља при изборима за Велику народну скупштину.

назив	име и презиме	занимање	одакле је
	округ врањски		
варош Врање	Вучко Ђорђевић	пред. окр. суда	Врање
	Иван Вукићевић	судија	Врање
	Павле Ј. Вуковић	трговац	Крагујевца
срез пчињски	Агатон Брајовић	судија	Врање
	Јанићије Поповић	дир. гимназије	Врање
	Милош С. Милојевић	дир. гимназије	Лесковац
срез пољанички	Илија Јањић	трговац	Ниша
	Милош Китановић	срески нач. у пензији	Ћуприје
	Фрања Копша	физикус окр.	Врање
срез масурички	Деспот Бацовић	бив. ср. нач.	
	Милош Богићевић	пензионер	
	Риста Матић	порески надзорник	Ниша Ћуприје
	округ нишки		
варош Ниш	Андра Грујић	пред. окр. суда	Ниша
	Петар Велимировић	мин. на расположењу	Београда
	Стојан Бошковић	члан Држ. савета	Београда
срез нишки	Димитрије Илицановић	адвокат	Ниша
	Љуба Симић	судија	Ниша
	Радивоје Сараовац	судија	Ниша
срез власотиначки	Богољуб Тирић	професор	Ниша
	Павле Михаиловић	пензионер	Београда
	Светозар Атанацковић	професор	Ниша
срез лесковачки	Драгомир Лазаревић	судија	Прокупља
	Никола Петровић	судија	Лесковца
	Ђорђе Алексић	апотекар	Лесковца

	округ пиротски		
варош Пирот	Васа Јовановић	судија	Пирота
	Михаило Вујић	професор	Београда
	Михаило Петковић	пензионер	Београда
срез бело-паланачки	Димитрије Пујић	окр. нач. у пензији	Ниша
	Милан Милашиновић	инжењер	Ниша
	Танасије Јеликић	руков. телеграф.	Ниша
срез нишавски	Вићентије Петровић	судија	Пирота
	Гргур Станаревић	б. ср. начелник	Пирота
	Јован Босић	пред. окр. суда	Пирота
срез лужнички	Д-р Јанко Сенкијевић	окр. лекар	Пирота
	Петар Чоловић	апел. судија	Београда
	Светозар Јањић	судија	Ниша
	округ топлички		
варош Прокупље	Аћим Прокић	пред. суда	Прокупља
	Љуба Новаковић	енолог	Краљева
	Урош Кнежевић	бив. окр. начелник	Београда
срез прокупачки	Коста Поповић	окр. начелник у пензији	Ћуприје
	Стеван Костић	пензионер	Прокупља
	Стеван Петровић	благ. војно-техничког завода	Крагујевца
срез косанички	Сава Р. Петровић	помоћ. у пензији	Прокупља
	Милан Николић	судија	Београда
	Михаило Церовић	бив. чиновник	
срез јабланички	Велимир Ж. Милојковић	адвокат	Прокупља
	Миленко Марковић	секретар мин. прос.	Београда
	Стеван Николајевић	бив. телеграф.	Јагодине

С обзиром на то да су све припремне радње за изборе и повереника и посланика раније већ обављене, а нису биле оспорене, нису се ни понављале. Избор повереника се према упутствима краљевским надзорним комисијама имао извршити од 21. новембра до 2. децембра 1888. године.

*

У лесковачком срезу нишког округа према наредби краљевих комесара за срез лесковачки, који је састављен из 11 општина, избори повереника су се имали обавити према следећем распореду:[14]

општина лесковачка	—	21. новембра, у Лесковцу;
„ кумаревска	—	22. „ , у Кумареву
„ брестовачка	—	23. „ , у Брестовцу
„ печењевачка	—	24. „ , у Печењевцу
„ разгојнска	—	25. „ , у Разгојни
„ јашуњска	—	26. „ , у Јашуњи
„ бунушка	—	28. „ , у Бунуши
„ вучјанска	—	29. „ , у Стројковцу
„ ораовичка	—	30. „ , у Ораовици
„ вел. грабовничкој	—	1. децембра, у Вел. Грабовници
„ тураковачка	—	2. „ , у Тураковцу

Наредба краљевих комесара спроведена је свим општинама са нагласком да општински суд на наведени дан за ту општину сазове збор свију пореских глава које имају право бирања повереника, да бирачи реченога дана буду на зборном месту тачно у 8 сати пре подне, јер ће и потписати тога дана тачно до овога доба доћи да присуствују избору, да суд ову наредбу обзнани а све што је потребно за избор повереника на време припреми. Избори повереника су по овоме распореду и обављени.[15]

У једанаест општина лесковачког среза укупно је изабрано 397 повереника, од којих је повереничкој скупштини за избор народних посланика

присуствовало 365 повереника, који су и гласали за народне посланике. Према броју присутних повереника сачињен је и овај преглед броја повереника по појединим општинама:

лесковачка	—	78
вучјанска	—	40
печењевачка	—	25
ораовичка	—	26
кумаревска	—	29
богојевачка	—	19
разгојска	—	25
тураковачка	—	28
вел. грабовничка	—	33
јашуњска	—	28
бунушка	—	31

Ни поновљени избори повереника у лесковачком срезу нису протекли без сукоба политичких противника, само је у новим условима њихов положај измењен. Сада су напредњаци били у неповољнијем положају, самим тим што је присуство краљевих комесара изменило позиције среских и општинских власти у изборима и свело их на техничко спровођење избора, јер подршка само једног краљевог комесара није била довољна да се заобиђе контрола и надзор друге двојице комесара (радикала и либерала). Одраз тога односа су изборни резултати.

Из свих једанаест општина лесковачког среза стигле су депеше министру унутрашњих дела да су избори повереника уредно и по закону извршени и да нереда није било. Али се из изборних материјала ипак добија другачија слика, која је била реалнија, с обзиром да је од претходних избора повереника, када је уз видне манифестације различитих опредељивања и употребу расположивих метода и средстава дошло до сукоба и интервенције, протекло тако мало времена.

У записнику са збора за избор повереника у лесковачкој општини, краљеви комесари су навели да је председник општинског суда после подне оставио бирачки одбор без узрока и није хтео записник истог одбора о извршеним изборима да потпише, наводећи да је било нереда, „док међутим Краљеви комесари за ма какав неред да је био не знају, осим што је од појединих бирача било примедби како не могу од других бирача који су пред њима да уђу и глас даду". Иако ово није никакав неред, комесари су ипак — наводи се даље — посаветовали бираче да редовно и без гурања приступају, што су они послушали, те је гласање продужено све до 6 сати после подне. Овакву оцену догађаја на збору није хтео да потпише и један од краљевих комесара, Ђорђе Алексић, напредњак, те је испод потписа двојице комесара написао и потписао следећу примедбу: „Ја сматрам да избор је овај незаконит, за које и г. Министра извештавам". Са овога збора краљевим комесарима су упућене и две жалбе, које је примио само Ђорђе Алексић, а касније их, заједно са жалбама из разгојнске и јашуњске општине, упутио министру унутрашњих дела, са напоменом да их „моји другови Г. Г. комесари нису хтели да приме". Из ових жалби, исте садржине, догађаји на изборима повереника, које су комесари прилично ублажили, нису били тек просто гурање у реду за гласање. „Гомила људи који су дали глас за повереника неће да се разиђу, већ закрчили пут да они који неће с њима да гласају не могу да уђу унутра да дају глас". Жалбу је на самом бирачком збору писао и потписао Коста Савић, кројач са седморицом бирача. Друга жалба је исто тако на самом бирачком збору састављена и нешто је опширнија. „Гласачи из здружене либерално-радикалне странке пошто дају свој глас не разилазе се из предсобља општинске суднице, но и даље тамо остају, те тиме чине немогућ приступ осталим гласачима". Моле да им се омогући да своје гласове употребе". Комесарима достављају и то: „да агитатори опозиционе стране, а на име Петар Живковић, богојевчанин, Мита Протић, бивши трговац, Љубисав Стојановић, приватијер, Мика Османбеговић, трг. и Стеван Чутурило професор овд. непрестанце стоје пред улазом општинским и јавно причају долазећим гласачима да ће се дозволити слободна производња дувана, неће се наплаћивати господарлук, и.т.д.". Следи 17 потписа.

Сада је разумљива и примедба Василька Цветановића, председника општинског суда који није хтео да потпише записник са збора коме је председавао: „Избор повереника општине лесковачке није законит, јер је председник општинског суда збор распустио, а краљеви комесари су после тога сами рад наставили и избор без председника извршили".

Употпуњује слику изборних догађаја и ситуације писмо краљевих комесара суду општине лесковачке од 22.

новембра. Извршени избор повереника у лесковачкој општини, о чему је одбор донео записник и поверенике у исто време огласио изабраним, о чему је и министар унутрашњих дела извештен, није се могао одмах обзнанити „зато што се на овоме послу непрестано радило и тек по поноћи у 3½ сата свршен је“. Општински суд је дужан био према оваквом закључку бирачког одбора избор повереника још јутрос обзнанити“, но као што су потписати комесари који су јутрос рано ради бирања повереника у општини кумаревској отишли, по повратку овде вечерас дознали да објава ова није још извршена, те се позива општински суд да ово одма сутра учини и о извршењу овога комесаре краљеве извести, који ће сутра у општини брестовачкој бити“. У потпису опет само двојица комесара (Никола Петровић и Драгомир Лазаревић). И опет издвојено мишљење Ђорђа Алексића: „Сматрам да Комисија није надлежна ову наредбу издати општинском суду“. Суд општине лесковачке је наредбу достављену му преко среског начелника извршио и о томе 23. новембра обавестио краљеве комесаре.

Комесар Ђорђе Алексић, апотекар из Лесковца, министру унутрашњих дела доставља још три жалбе на избор повереника из лесковачког среза: из општина јашуњске, великограбовничке и разгојнске.

Из општине јашуњске, где је избор повереника био 26. новембра, сутрадан су жалбу упутили председник општине Миленко Митић и деловођа Радосав Војиновић. Упућена је Ђорђу Алексићу, а садржи критику рада друге двојице краљевих комесара, који су у својству представника радикалне и либералне странке наговарали бираче, одузели реч председнику општине који је бирачком одбору председавао и бирачки одбор распустили.

Из општине великограбовничке, где је избор повереника био 1. децембра, упућена је 3. децембра жалба такође од стране председника општине и општинског писара, са још тројицом бирача и исто тако садржи критику рада друге двојице комесара. Комесари су наговарали бираче да не гласају за председника општине него за своје сељане, називали су бираче рђом и шугљом (на примедби једног бирача: „Сада је радикалска година“, комесар му је рекао: „Марш рђо једна, ти знаш шта су радикали“), па су се гласачи из напредне партије разишли под претњом пањевинама и убиством. Комесари су тада наредили да свако село те општине за себе бира поверенике, а на примедбу председника општине да многи бирачи не могу да гласају јер данак нису платили, они су га уђуткали, што је овај и учинио, јер се бојао несреће, као што је било 20. новембра када су радикали и либерали општинску судницу опколили.

Из општине разгојнске жалба је упућена 26. новембра, сутрадан после избора повереника и нешто је детаљнија. Жалиоци, Сава Живковић и Милан Малдини се позивају на слободу избора краљем обећану „када сви без утицаја и наговарања могу да дају поверење људима из своје средине који ће без икакве партијске пристрасности отићи на биралиште и посланике изабрати“. То су искористили главни апостоли радикала и либерала. „Пред избор повереника у општини Разгојнској јурио је по свим селима Горча Стојановић, мех. из Д. Лакошнице, радикални кандидат са својом апостолском проповешћу, да ће ова скупштина, ако се народ уз радикала држи, самом Краљу и министрима скинути плату, да ће укинути плаћање аграрног зајма и да ће смањити народну порезу“, те ће овим народу велика олакшица бити. Тиме је уливао у ум простог сељака, које је пресретао на сваком месту „убеђење раздражљивости и огорчења на данашњу државну управу и власт, па их је и успео придобити на своју страну“. 25. новембра на сам дан избора Горча је агитовао за себе, иако он ни право гласања нема, а кад је председник општине хтео да га отклони, онда није дао Никола Петровић, рекавши да он уопште не смета. Поштени домаћини, кад су видели да се избор под наговарање врши, разишли су се и без гласања, те је овде „избор повереника извршен од најниже класе људи из општине“.

Начелник среза лесковачког упутио је жалбу народној скупштини, која садржи и примедбе на избор повереника у општинама: лесковачкој, разгојнској, јашуњској, вучјанској и турековачкој. Овај део жалбе је нотиран заједно са жалбама из других крајева земље у извештају верификационог скупштинског одбора и на општи начин су све одбачене. Жалба је упућена 5. децембра, а у другом делу који се односи на избор посланика у срезу лесковачком биће посебно разматрана.

Нешто детаљније срески начелник се задржава на опису избора повереника у лесковачкој општини, што је и разумљиво, „На општинском збору у Лесковцу дошло је пред општинском кућом велики број људи и ђаци који нису имали право гласања. Ову гомилу разузданих и необавештених људи предводили су на биралиште Стеван Чутурило, предавач у овдашњој гимназији, Светозар Кушић и Ђорђе Јовановић, учитељи и Ђорђе Јовановић, телеграфиста, они су врбовали људе и наговарали разним измишљотинама: говорили су људима да ће се дозволити слободна производња дувана, да ће се смањити пореза и војска и пуно други измишљотина; а учитељи су довели и своје ђаке на биралиште. Чутурило је јавно на збору прокламовао, да је српска војска у Бугарском рату била снабдевена у место барутом са пепелом у фишецима.“ Затим описује поседање општинске суднице и пуштање на гласање само својих људи, а захтеве грађана да се удаље са збора они који немају права гласања комесари нису уважили. „Сакупљена руља била је наоружана ножевима а неки су и вадили голе ножеве и чикали неповољне бираче да гласају“. Краљев комесар Никола Петровић је спречио председника општине уједно и председника бирачког одбора да тражи помоћ од државне власти, а председник општине, кад је видео да се са разузданом гомилом безгласника ред не може одржати, распустио је збор и изашао из суднице, а краљев комесар Никола Петровић је збор задржао и рад продужио до неко доба ноћи. „Бирачки списак председник није оверио нити је поверенике довео на биралиште“.

Срески начелник затим укратко описује и ситуацију око избора повереника у другим набројаним општинама, позивајући се педантно свуда и на чланове изборног закона или тачке упутстава краљевим комесарима који су том приликом повређени.

У разгојнској општини избор је био под притиском комесара Николе Петровића, који није дао да се са биралишта уклоне они који немају право гласања и они који су агитовали по народу са претњама.

У јашуњској општини извршен је избор под притиском комесара Петровића, који је хтео да избаци из бирачког одбора председника суда, под чијим се председништвом вршио избор повереника, јер овај није хтео да пусти на гласање људе који немају право да буду повереници, а за ово постоји тужба општинске власти код среске канцеларије за кривицу из параграфа 104. кривичног закона.

У вучанској општини изабран је за повереника Стојан Јовић из Великог Трњана, који се налази у притвору за упропашћени данични новац, што је као кмет сакупио од сељана порезу, па упропастио.

У општини великограбовничкој нису бирани повереници заједно, већ је свако село за себе бирало поверенике, јер комесар Петровић није дозволио да гласачи из једног села бирају повереснике из другог села, иако сва села сачињавају једну општину.

У општини тураковачкој комесар Петровић је са Стојиљком Стошићем из Винарца и Костом Цветановићем из Д. Стопања, кандидовао поверенике за ту општину, и по списку који је дат гласачима, гласали су сви, додајући један другоме списак. Наговарао је повереника Стоиљка да за посланике гласају Петра Живковића, Нешка Митровића, Миту Протића из Лесковца, Младена Живковића из Богојевца и Стојана Јовића из Великог Трњана.

У вези са избором повереника у општини лесковачкој у Деловодном протоколу Министарства унутрашњих дела, под бројем 14610 и 14615 налазе се протоколарне примедбе о двема депешама нишког окружног начелства. Њихова садржина је следећа: „Начелство нишко доставља депешу како у Лесковцу ради комисија незаконито односно избора повереника, како је он овај рад обустављао но комесари то неће да приме већ рад продужавају“. „Начелство доставља неуредности рад избора повереника у Лесковцу како је народ тамо у гомилама дошао на збор како је исти наоружан ножевима за појасом“. Обе су депеше од 21. новембра 1888. године.

*

Повереничка скупштина лесковачког среза ради избора народних посланика одржана је 4. децембра у Лесковцу. Од укупно 397 изабраних повереника, скупштини је присуствовало и гласању приступило 365 повереника. У бирачком одбору повереничке скупштине били су председник општинског суда у Лесковцу Василько Цветановић, председник бирачког одбора, Стева Чутурило, наставник, Таса Петковић, тр-

говац, Никола Божић, сарач и Лазар Лазаревић, трговац.

Кандидата за посланике било је 31, а гласове су добили:[15a]

Стоилько Тошић, Винарце — 357
Младен Живковић, Богојевце — 357
Миче Станковић, Печењевац — 257
Пејча Митић, Бабичко — 357
Стеван Маринковић, Стројковце — 357
Таса Ранђеловић, Лесковац — 357
Стојилько Станковић, Липовица — 356
Лазар Лазаревић, Лесковац — 355
Димитрије Протић, Лесковац — 355
Нешко Митровић, Лесковац — 354
Петар Живковић, Лесковац — 353
Милош Ђорђевић, Дрћевац — 324
Таса Гмитровић, Дренова — 31
Ђорђе Алексић, Лесковац — 11
Василько Цветановић, Лесковац — 10
Миче Х. Костић, Лесковац — 9
Мика П. Митић, Грабовница — 8
Сава Живковић, Разгојна, — 7
Станко Стојковић, Мирошевац — 7
Нађа Трајковић, Трњане — 7
Прока С. Мазнић, Лесковац — 7
Тома Стојковић, Ораовица — 7
Милош Стевановић, Винарце — 7
Таса Милошевић, Лесковац — 7
Петко Јовановић, Брестовац — 6
Мика Осман-Беговић, Лесковац — 5
Х. Василько, С. Младеновић, Лесковац — 2
Трајко Живковић, Печењевце — 1
Јован Коцић, Лесковац — 1
Нађа Жижић, Лесковац — 1
Тика Стојановић, Лесковац — 1

Изабрани су за народне посланике првих дванаесторица са ове листе, у распону гласова 357—324, дакле са незнатним разликама. Највећи број гласова је 357, а најмањи са којим је изабран посланик је 324, да би затим кандидати добили неупоредиво мали број гласова. Међу изабранима су они са листе већине из жалбе Нешка Митровића (и сам Нешко), дакле жалиоци са поништених избора повереника од 30. октобра. Међу онима који нису изабрани су кандидати са протежиране листе на поништеним изборима повереника (председник општине Василько Цветановић са 10 гласова, Ђорђе Алексић, краљев комесар са 11 гласова, Прока Мазнић са 7 гласова).

Председник бирачког одбора председник општине Василько Цветановић имао је примедбе на избор двојице посланика и приложио их записнику, пред краљевим комесарима, стављајући истовремено напомену да њихова пуномоћства неће потписати. Прва се примедба односи на Петра Живковића, који по њему не може да буде народни посланик, јер се и данас налази под судом за увреду краља. Друга се односи на Миту (Димитрија) Протића, који је иначе из Пожаревца а сада живећи у Лесковцу, иначе трговац. По њему, Протић такође не може да буде народни посланик, јер је осуђен на 5 година робије због крађе 120 # као државни поштар, што повлачи и губитак грађанске части. Ипак је и њихова пуномоћства потписао, с обзиром на ограду из протоколарне примедбе.

Сви народни посланици из среза лесковачког присуствовали су седницама Велике народне скупштине која је одржана од 11. децембра до 22. децембра 1888. године и која је 22. децембра донела нови устав Србије. Није успорено пуномоћије ни једног од њих, иако је на избор посланика Петра Живковића и Димитрија Протића скупштини жалбу доставио начелник среза лесковачког.[16] Но судбина тих жалби је самим избором и саставом народне скупштине већ била решена: све су одбачене, због недостатка доказа.

У поступку верификације мандата, у извештају одбора за пријављивање посланика и испитивање њихових пуномоћија, под тачком 8. и 9. саопштена је жалба начелника среза лесковачког од 5. децембра на изборе двојице посланика среза лесковачког округа нишког: Петра Живковића и Мите Протића.[17] У оригиналу жалбе пре конкретних примедби на избор ових посланика указано је на недозвољену агитацију браће Живковића из Богојевца за избор либералних и радикалних кандидата, наметајући силом и под претњом бирачима њихове листе у руке, што се у извештају скупштинског одбора не налази. У конкретним примедбама на избор двојице посланика срески начелник понавља примедбе које је у записник са избора унео председник бирачког одбора, с тим што додаје да би Петар Живковић због природе дела требало да буде у притвору, али га је суд пустио на јемство. У извештају скупштинског одбора уопштени су наводи из жалбе („нема законских својстава за посланика“) и формулисан предлог о преласку на дневни ред, због непостојања доказа за потврду навода. Тако су редом пропали и сви други покушаји напредњачког полицијског апарата да бар у последњој фази на-

шкоде радикално-либералном заједничком изборном и скупштинском послу. Изгледа није било иако је чак 119 посланика оспорен избор и пуномоћство из различитих разлога у исто толико упућених жалби Великој народној скупштини, што од полицијских органа што од кметова.[18] Тако је од 628 посланика које је требало Велика Народна скупштина да има у свом саставу, чак њих 591 одмах проглашено посланицима са уредним пуномоћством, иако је било оволико жалби, а избори у нишавском срезу пиротског округа и јасеничком срезу смедеревског округа нису извршени због нереда и двојице посланика поднела оставку.[19]

*

Завршавам овај преглед скупштинских избора 1888. године у лесковачком срезу (који је део ширег рада „Избори за Велику народну скупштину 1888. године у новим крајевима“) приказом активности 12 народних посланика из лесковачког среза на Великој народној скупштини, колико је то било могуће према расположивим подацима. Напоминьем да ни један од њих није учествовао у дебати поводом нацрта устава, али су имали прилику да избором скупштинског часништа и гласањем о нацрту устава покажу своја политичка опредељења.

Код избора скупштинског часништа (председника и потпредседника Велике народне скупштине) посланици среза лесковачког су се различито определили.[20] Њихова подршка кандидатима Радикалне или Либералне странке за носиоце ових функција, пошто су обе странке истакле своје кандидате, израз је њиховог политичког опредељења за једну од ових странака. За Косту Таушановића (председник) и Ристу Поповића (потпредседник), радикале, гласали су: Стоилько Тошић, Стојилько Станковић, Младен Живковић, Пејча Митић, Миче Станковић, Лазар Лазаревић и Милош Ђорђевић. За либерале Тодора Туцаковића (председник) и Александра Николајевића (потпредседник) гласали су: Нешко Митровић, Таса Ранђеловић, Димитрије Протић, Петар Живковић и Стеван Маринковић. Дакле 7 радикала према 5 либерала. Тај однос у поређењу са укупним односом гласова код избора председника и потпредседника Велике народне скупштине одражава нешто другачију слику. Гласало је укупно 578 посланика, а за председника Скупштине изабран је Коста Таушановић са 475 гласова и за потпредседника Скупштине изабран је Риста Поповић са 466 гласова. Тодор Туцаковић, кандидат за председника Скупштине добио је 96 гласова, а Александар Николајевић, кандидат за потпредседника Скупштине добио је 94 гласа. Наведени подаци су довољни за упоређивање односа радикала и либерала у Великој народној скупштини, где се, уз нешто растурених гласова, већ позната формулација из историјске литературе о 5/6 присутних радикала на Великој народној скупштини може прихватити. Али што се опредељења посланика из лесковачког среза тиче, тај однос није остао, јер је њихов допринос једној шестини присутних либерала већи, но што је допринос радикалској већини, процентуално у односу на укупан број народних посланика на Великој скупштини и укупан број посланика из лесковачког среза (12). Рекла бих да је тај однос и опредељење посланика из лесковачког среза сасвим разумљиво, с обзиром на корене присутности, у специфичним условима после ослобођења нових крајева, политичких странака, посебно либерала у новим крајевима.

Код гласања за нови устав Србије сви народни посланици из лесковачког среза су се позитивно определили, односно гласали су за предложени нацрт устава у целини, те их нема међу 75 радикала који су доследни старом радикалном програму гласали против понуђеног нацрта устава.[21] Радикали из Лесковца и лесковачког среза и нису стари радикали, за таква опредељења није било довољно десет година самосталног сопственог политичког живота, и то у специфичним условима после ослобођења и присаједињења.

Напомене:

1. Фазе у изради Устава Србије од 1888. године су:

I Непосредне припреме за израду нацрта устава

1. краљева прокламација и указ о изборима и сазивање Велике народне скупштине
2. формирање уставотворног одбора
3. избор ужег уставотворног одбора

II Израда нацрта устава

1. израда нацрта устава у ужем уставотворном одбору
2. претрес нацрта устава у Великом уставотворном одбору

3. споразум радикала и либерала о неким спорним питањима уставног садржаја
4. усвајање и потписивање нацрта устава у Великом уставотворном одбору

III Доношење устава

1. избор посланика за Велику народну скупштину, верификација посланичких мандата и конституисање и отварање Скупштине
2. подношење уставног нацрта и избор одбора за период нацрта устава
3. дебата о нацрту устава
4. Усвајање и потписивање устава.

2. Зборник закона и уредаба изданих у Краљевини Србији (даље: Зборник), кн. 44, Прокламација, стр. 103; Указ, 14. 10. 1888. године којим се сазива Велика народна скупштина на дан 1. децембра 1888. године, кн. 44, стр. 109; Указ, 14. 10. 1888. године, којим се наређује, да се на дан 20. новембра 1888. године предузме и изврши избор народних посланика за сазвану Велику народну скупштину

3. „Српске новине" бр. 236 од 28. октобра 1888. године

4. Ж. Живановић, Политичка историја Србије у другој половини XIX века, кн. II, 1924, Београд, стр. 377

5. „Српске новине" бр. 250 од 15. новембра 1888. године

6. Исто

7. Архив Србије, Министарство унутрашњих дела, П, Ф XX/173; Сви материјали о изборима повереника крајем октобра 1888. године налазе се у овом предмету. „Српске новине" добиле су посебну рубрику „Службена радња поводом жалаба приликом избора повереника", у којој су штампане депеша са жалбама на изборе повереника и преписка између министра унутрашњих дела и окружних начелника поводом таквих жалби.

8. Листе већине и мањине, како су на полеђини обележене су штампане на таквој хартији у боји. Листа мањине (према наводима из жалбе) је са таксеном марком од 5 пара. Листа већине (према наводима из жалбе) је оштећена, те се имена прве шесторице кандидата не могу прочитати, читљива су само презимена и занимања, па се с обзиром на поновљене изборе и друге податке могу реконструисати само делимично: (Нешко) Митровић, трговац, (Таса) Андрејевић, трговац, (Милош) С. Милојевић, директор, (Никола Петровић, судија, — Петровић, терзија; — Анђеловић, терзија)

9. У оригинал извештаја писар није својом руком уписао број гласача, него је (другим рукописом и мастилом) то сам начелник Риста Бадемлић урадио, потписујући овај извештај

10. „Српске новине" бр. 250 од 15. новембра 1888. године

11. „Српске новине" бр. 253. од 17. новембра 1888. године

12. Живан Живановић нове краљеве мере на обезбеђењу слободе избора овако коментарише: „Сад је било јасно двоје: да ће избори бити слободни и да ће с тога донети пораз Напредној странци." Зато је разумљив отпор првака Напредне странке новим мерама и извесно је да ће Велика народна скупштина у својој већини бити радикална; Ж. Живановић, наведено дело, стр. 378

13. Зборник, кн. 44; Указ којим се Велика народна скупштина одлаже на дан 11. децембра 1888. године, стр. 117;

Указ којим се наређује да се дан избора народних посланика за Велику народну скупштину одложи до 4. децембра 1888. године, а тога дана да се по целој земљи изврши, стр. 118

14. Архив Србије, Велика народна скупштина Ф I 1/1888; Укупан изборни материјал из среза лесковачког налази се у овом предмету

15. У изборном материјалу налази се 11 депеша краљевих комесара из 11 општина лесковачког среза о уредним и законитим изборима

15а. Подаци о занимању изабраних посланика у лесковачком срезу коришћени су из Списка изабраних народних посланика објављеном у ванредном броју „Српских новина" бр. 278 од 19. децембра 1888. године и њихових посланичких пуномоћстава: Петар Живковић, механџија из Лесковца (пуном. — трговац), Нешко Митровић, трговац из Лесковца, Димитрије Протић, трговац из Лесковца, Лазар Лазаревић, трговац из Лесковца, Таса Аранђеловић, трговац из Лесковца, Миче Станковић, земљоделац из Печењевца (пуном. — механџија), Стојилько Станковић, земљоделац из Липовице (пуном. — није означено), Стојилько Тошић, земљоделац из Винарца (пуном. — земљорадник), Милош Ђорђевић, земљоделац из Дрћевца (пуном. — тежак), Пејча Митић, земљоделац из Бабичке, Стеван Маринковић, земљоделац из Стројковца, Младен Живковић, земљоделац из Богојевца (пуном — трговац)

16. Архив Србије, В. НС. Ф I р. 1/1888, стр. 384—385

17. Стенографске белешке о седницама Велике народне скупштине у Београду 11. децембра 1888. године (даље: Стенографске белешке), стр. 5

18. Стенографске белешке, Извештај одбора за преглед посланичких пуномоћја, стр. 3—9

19. Исто, стр. 9

20. Стенографске белешке, стр. 10—36

21. Стенографске белешке, стр. 104—108

Slobodanka **Stojičić**

ELECTIONS FOR THE GREAT NATIONAL ASSEMBLY HELD IN 1888 IN NEW REGIONS

— Leskovac district —

Great National Assembly, on which the new Constitution of the Principality of Serbia was discussed, took place in 1888. The Assembly was preceded by the elections that were of particular importance owing to the complexity of the problem that should have been solved by the Assembly. The way the elections were carried out in newly liberated regions that had become the part of the Principality of Serbia only about ten years before was of great significance. The author concluded that the representatives of the Leskovac district had voted for the Constitution.

UDK 949.711 »18«

Драгољуб М. Трајковић

Дипломатска борба за крајеве југоисточне Србије од Санстефанског мира до Берлинског конгреса

Невесињски устанак избио је у пролеће 1875. г. У то време већ је постојао тзв. Тројецарски савез између Немачке, Аустроугарске и Русије. Бизмарков план био је тада да од Аустроугарске начини претходницу за немачки продор ка Средоземном мору, а у накнаду за то Русији је остављено да се приближује Цариграду наслањајући се на Црно море. Отуда је Русија, тадања наша узданица, и планирала стварање нове бугарске државе као основе за постизање тога свог циља. Туркофилска Енглеска, међутим, била је противна оваквој политици. Влада Тројецарског савеза, а с њима и Француска и Италија, затражиле од Турске да се предузму мере за смирење херцеговачке буне. Порта се с тиме сложи, и обећа извесну аутономну управу за Босну и Херцеговину, иако није мислила да то стварно и спроведе. За овим, после крвавих нереда у Солуну, јави се крвава одмазда и у Бугарској, изазвана једном малом побуном. И поред тешког режима који је хришћанска раја једва подносила, Турска је уживала подршку Енглеске.

Расположење у Србији било је на страни наших угњетених сународника у Босни и Херцеговини, иако су званични фактори били мишљења да не постоје никакви изгледи за успешан рат против Турске, утолико пре што је и држање руске владе било без одговарајуће подршке. Али кад зверства која беху почињена над хришћанима у Турској узбудише Европу, а у Београду на власт поново дођоше либерали са Стевчом Михаиловићем и Јованом Ристићем, између Србије и Црне Горе буде склопљен уговор о савезу, и од Турске затражено да Србији повери на управу Босну и Херцеговину. Из Цариграда на ово, разуме се, није дат никакав одговор, те је Србија 30. јуна 1876. г. објавила Турској рат, а после два дана заратила је и Црна Гора.

У тај рат Србија је ступила сасвим неспремна. Пре свега без јединственог ратног плана с Црном Гором, без руске подршке, иако с руским генералом Черњајевом као командантом српске војске, што је стварало незадовољство и зађевице међу српским командантима, са добровољцима који су, иако несумњиво храбри, били недисциплиновани, итд. Што је најглавније, Енглеска је била одлучан противник тога рата, јер се старала за очување интегритета Отоманског царства. Сем тога она је указивала и да Аустроугарска може заузети Босну и Херцеговину, што није истицано без основа, јер се из Беча одмах чуло да се не желе војне операције према овим двема покрајинама. Што је такође било важно, Румунија и Грчка се уздржаше од ступања у овај рат, а Бугари, који су у Србији били наоружани и спремани да дижу устанак, чим пређоше границу предаше се Турцима. Стога је српска влада била принуђена, пошто је наша војна ситуација постајала све тежа, да преко гарантних сила у Београду потражи од Порте примирје; а после једне снажне турске офанзиве, на Морави, иако су јој претходили неколики успешнији подухвати српске војске, замољен је и руски цар за посредовање ради закључивања примирја. Ово се догађало у време када је турска војска била већ узела делове источне Србије, а примирје је прихваћено истога дана када је турска војска ушла у Алексинац. И тек 28. фебруара 1877. г. у Ца-

риграду је закључен мир између Србије и Црне Горе, с једне, и Турске, с друге стране, без учешћа цариградске конференције великих сила, од чије стране је, иначе, предлагано да се, поред извесног територијалног увећања Србије и Црне Горе, Босни и Херцеговини да аутономна управа, као и Бугарској између Дунава и Балкана. Неуспеху овога предлога од стране цариградске конференције највише је допринео Митад-паша, који се беше ставио на чело тзв. реформног покрета и прогласио устав с парламентарним режимом, а ради тобожњег увођења демократског режима. Мир је закључен на основу статус кво анте, тј. односи између Србије и Турске империје остали су као и пре рата.

Иако у овом рату није помогла Србији и Црној Гори, Русија је у ствари мислила на повраћај свога престижа у Турској и на Балкану, престижа који је за њу био изгубљен после кримског рата. У том циљу њој је била обезбеђена неутралност Аустроугарске у случају рата против Турске, под условом да не простире територијалне претензије на десну обалу Дунава, и да Босну и Херцеговину препусти Дунавској монархији. Оваква погодба била је између Русије и Аустроугарске склопљена у Рајхштату још средином 1876. г., а потписана након пола године. Противљења Енглеске нису ово отклонила, а ускоро је и између Русије и Румуније начињен споразум по коме је (пошто је Румунији обећана независност) дозвољен прелаз руске војске преко румунске територије. Кад је потом (24. априла 1877. г.) објављен и започет рат против Турске, иако му се Енглеска противила, руска војска је постигла више победа крај Дунава и у Азији, али је, захваљујући енергичном Осман-паши, задржана на Плевни све до 10. децембра, када је ово утврђење прешло у руске руке, чему је несумњиво допринела и помоћ румунске војске.

Кад је започео овај рат Русије против Турске, руски цар је писао кнезу Милану да жели и наше учешће у њему. Српски кнез му је изјавио готовост Србије за такву сарадњу, али је тражио три милиона рубаља да би војску могао да спреми за рат, а сем тога и месечну помоћ од милион рубаља све док траје та сарадња. У Кишењеву је нашем изасланику Игњатијев обећао помоћ од милион рубаља, а потом је и руски цар рекао кнезу Милану да не почиње дејство док руска војска не пређе Дунав. Без руске новчане помоћи Србија није могла да се спреми за рат, али ни Русима, док нису прешли Дунав, изгледа да није било ни стало до нашег садејства. Међутим кад су руске трупе прешле на десну страну велике реке, осетила се потреба и за помоћ наше војске. Средином јула цар је наредио да се кнезу Милану пошље милион рубаља, и захтевао да Србија одмах ступи у рат. На овакав захтев несумњиво је утицало и то што се руским трупама енергично већ био супротставио Осман-паша, који је са својим трупама пожурио из Видина и утврдио се у Плевни.

У присуству Плевне, која је задржала даље руско напредовање у Бугарској, а са руском новчаном помоћи од само пола милиона рубаља (друга половина остављена је да се преда доцније) наша влада није била вољна нити српска војска спремна да одмах ступи у рат, утолико пре што ни Руси тада нису гледали његов срећан исход за себе. Тек пошто је добивена и друга половина новчане помоћи и унеколико побољшана спрема наше војске, српски кнез је обавестио ђенералштабног пуковника Бобрикова (18. новембра 1877. г.) да се може рачунати на сарадњу наше војске. Најодлучнији за наше ступање у рат показао се Јован Ристић. Али, нама је била потребна стална руска новчана помоћ за ратне набавке, јер се реквизицији, после народне исцрпљености у првом рату, није смело поново приступити. И Руси су нам, на једвите јаде, за сваку хиљаду војника, која буде прешла границу (доцније и за чуваре границе) обећали 160 сребрних рубаља на дан (тј. по три гроша на војника).

За наше проширење граница Руси нису узимали никакву обавезу, а у Плешћу нам је Игњатијев ставио на знање да се у Босни не можемо ширити због Аустроугарске, већ само у Старој Србији.

Србија је свој други рат против Турске објавила тек 1. децембра 1877. г., иако је 28. новембра Плевна већ била у руским рукама, те је ова чињеница доста шкодила вредности доприноса од нашег учешћа у томе рату. Ово и поред тога што су наше трупе, док се руска војска кретала према Софији, примиле на себе операције према Ак-Паланки и Пироту и тиме привлачиле на своју страну један део турске војске која је била крај Софије. Већ 12. и

16. децембра српска војска је заузела поменута места на Нишави и тако завладала путем који је везивао Ниш са Софијом, и то пре него што је руска војска прешла планину Балкан. Потом је српска војска наставила и своје операције у правцу Софије и допрла до Сливнице, где ју је затекло и руско освајање Софије. На пад Софије, како је изјавио и њен бранилац Сулејман паша, утицало је и српско напредовање у том правцу.

После опсаде од више дана, и пошто је заузет положај на Горици, српска војска ослободила је Ниш: његова предаја извршена је ноћу између 28. и 29. децембра 1877. г. Пре тога, 13. децембра, била је ослобођена и Куршумлија, али ју је Хафис-паша с војском из Приштине повратио 26. децембра. Даље напредовање српске војске кретало се на југ према Лесковцу и Врању. У Лесковац је српска војска ушла без борбе, а кроз Грделичку клисуру морала је да савлађује турски отпор, да би код Врања издржала и велику битку. После ослобођења Врања, српска војска заузела је и Гњилане и кренула према Косову, али је у томе затекло и примирје, чиме је било прекинуто остварење вековног сна; ослобођење Косова.

Српска војска је и по други пут заузела Куршумлију, али даље није напредовала, јер је крај те варошице наишла на јак отпор код једног шумом обраслог брежуљка зв. Самоково, који су држали мартинкама наоружани Арнаути са два брдска топа. У пет безуспешних напада овде је изгубљено око хиљаду људи (168 мртвих), уместо да се главном снагом кренуло на запад. И тако, због једне погрешке, наша војска није с те стране избила на Косово пре закључења примирја. Срећа је што није одвојен један део нишких трупа и бачен на Хафиса после поновног уласка турске војске у Куршумлију, као што је намеравао кнез Милан.

Иако је дејствовала под неповољним временским условима и по врло тешком терену, наша војска се показала много бољом него у првом рату, који је вођен у летњим месецима. Томе је много допринело и то што је команда била у рукама српских официра, којима је главни командант био кнез Милан, дакле не мешовита као у првом рату, када је главни командант наше војске био Рус Черњајев. Додуше, и међу нашим командантима је било свађа око тога чија је заслуга за овај или онај успех у рату, итд, што је кнез морао да смирује.

Још пре него што је дошло до закључења примирја између Руса и Турака (19. јануара 1878. г.), влада кнеза Милана изнела је шта Србија очекује од овог рата: присаједињење Старе Србије и Новопазарског санџака, али и једног дела Македоније и Видина. Босна и Херцеговина нису помињане, због Аустрије. По Санстефанском миру, који је Русија закључила с Портом 19. фербуара 1878. г., Србија није добила не само Пирот него ни Ниш и Врање. На тражење кнеза Милана и заузимања српског изасланика, Руси су нам попустили само у погледу Ниша. И тако су Бугари, који у овом рату уопште нису учествовали, имали добити као своје просторе области које нису биле насељене њиховим сународницима, а ми нисмо добијали ни оне које су биле насељене нашим елементом и ослобођене нашом војском.

Овде би се могло приметити да се после ослобођења Пирота, Ниша, Лесковца и Врања наша војска (која није имала у плану даље продирање у правцу Македоније) није упутила према Новом Пазару ради хватања везе с Црногорцима, а ово због тога да такво њено кретање не би наишло на отпор од стране Аустроугарске, пошто се знало за њене претензије у том правцу.

*

Држећи се наслова овога рада, у даљим редовима, углавном на основу докумената објављених у књизи „Србија 1878“ (коју је издала Српска књижевна задруга, а приредили је Михаило Војводић, Драгољуб Р. Живојиновић, Андреј Митровић и Радован Самарџић), изнећемо шта су све изјављивали и предузимали званични представници Србије и становници појединих крајева и места ослобођених 1877/78. г., као и оних који су очекивали ослобођење, да и ти крајеви и места припадну Србији. Исто тако изнећемо и шта су у вези с тим захтевима изјављивали и дипломатски представници појединих европских влада.

Дипломатски агент Аустроугарске у Београду, *Н. Вреде*, пише 5. фебруара 1878. г., своме министру иностраних дела Андрашију: „Срби, додуше, никада не би порицали своје племенско сродство с Русијом, али се они нипошто неће одрећи сопствене националности и културе и дозволити да

се потпуно русифицирају, што се са Бугарима, којима још недостаје свака национална самосвест, лако може догодити. Отуда и потиче већа брига којју Русија посвећује Бугарској, док Србију третира као пасторче". „У моћног племенског брата полагане су велике наде и овде су сада разочарани, па су и Србе веома охладиле тенденције русификације с којима је Русија иступала у Бугарској". „Стога се изражава опште жаљење што Русија нема срца за српске интересе и што своју бригу усмерава само и једино према Бугарској" (стр. 37—38).

У прелиминарима примирја потписаног у Једрену између Русије и Турске 19/31. јануара 1878. г. предвиђало се признавање независности Србије и исправка граница" (стр. 27—28).

Кнез Милан 1/13. фебруара 1878. г. пише из Ниша своме представнику у Петрограду: „При преговорима о прелиминаријама у Андријапољу, ни Видин ни Ниш не улазе у проширене границе српске. Молите да се издаду упутства руском пуковнику да нам се осигура и Ниш, који смо ми крваво освојили, у ком је чист елеменат српски и без кога наша јутоисточна граница остаје без одбране" (стр. 46). Сем тога, Милан је 2/14. фебруара 1878. г. из Ниша писао и великом кнезу Николају, између осталог, и ово: „Ако неком несрећом будемо присиљени да напустимо Нишки пашалук, Србија ће остати неутешно тужна. Значај који јавно мњење наше земље придаје овом крају је такав да се усуђујем надати да ћу, скрећући Вашој Царској Висости пажњу на њега, наћи онај извор потпуног умирења који смо увек имали у тренуцима наше узнемирености и страха" (стр. 30).

Истога дана *Милан* је писао и генералу Игњатијеву, руском државнику и дипломати који је тада био у Једрену. У своме опширном писму он је нарочито истакао: „Док су Грци шпекулисали, користећи племениту крв синова Русије и српског народа, док су Бугари пасивно подносили своје патње, ми смо се борили, усуђујем се храбро рећи, на страни јуначке армије Његовог величанства, а данас видимо да Грци имају могућности да осигурају своју будућност, а Бугари изгледе да створе државу која ће се простирати од зидова Цариграда до наше садашње границе, на рачун српског живља. Ако би се остварило припајање Ниша Бугарској, ја бих био веома болно повређен, а са мном и цео српски народ дубоко унесрећен" (стр. 51—52).

У „Српским новинама" од 9. фебруара 1878. г. из Ниша је стигао допис у коме је био *глас Нишлија:* „Али само нека се зна, да и ако смо видили шта значи живети с браћом у заједници, па ће нас у напредак наћи свагда приправне, па ма и најмања искра ма где планула. — Ми знамо да Шумадија презире свој живот без нас, али да и ми то знамо ценити. Ми смо се загрлили братски, ко хоће да нас растави, наћи ће нас двоје вољних да се бију на живот и смрт" (стр. 48—49).

И *Јован Ристић,* министар спољних послова Србије, пише 3/15. фебруара 1878. г. Милојку Лешјанину, пуковнику, команданту моравског корпуса, који је с пуковником Ђорђем Катарџијем представљао Србију у Сан Стефану, између осталог, и ово: „Ако би Видин пао у руке Румунима а Ниш не би остао српски, на граници Србије створило би се стање које не би ни мало одговарало оним великодушним намерама у којима је Њ. В. цар Александар решио се да на истоку створи трајан мир и не остави могућности за даље компликације ни земљишта за раздор између суседних и сродних народности". Сем тога, Лешјанин је имао да укаже и на то „да предео Нишког пашалука има све услове за довољан економски развитак, докле други предели Старе Србије ове услове у мањем степену имају, те би на тај начин за нас били више нека историјска сатисфакција но добитак на пољу унутрашњег развитка. Русија има интереса да између Бугара и Срба уклони све елементе раздора, те да њено дело остане крунисано потпуним успехом који никаквим ни спољним ни унутрашњим утицајима не би могао бити изложен ремећењу ни слабљењу". (стр. 59—60).

Тек ослобођени, али одмах и погођени уговором о миру у Сан Стефану, и *Врањанци* су се обратили кнезу Милану, и, између осталог, рекли: „Поздрављајући Те, Господару, овако из дубине душа и срдаца својих, ми Ти предајемо у аманет себе, породице и имање своје, с тврдим убеђењем: да ћемо као људи и Срби за вечита времена само тако сретни и слободни бити, ако нас и наше потомство штите само такви стараоци као што си нам Ти, Светли Господару, и Твоја патриотична влада". Ово писмо од 3. фебруара објавиле су „Српске новине" 14.

фебруара 1878. г., а потписали су га у име целе врањске и околних општина: Таса Степановић, Јања Стошић, Димитрије Милинковић, Апостол Христић, Коста Стаменковић, за село Прибој Теша Динић, а за село Рибницу Ђорђе Хаџи-Михаиловић (стр. 62—63).

Одмах затим, 3. фебруара 1878. г., особитом депутацијом, предата је у Нишу и адреса становника *Трна*. Они су у њој „славном Господару и Владатељу Србије", рекли: „Премилостиви избавитељу! Трн варош и сва његова чувена Знепољска нахија у велико већ славе Господа Бога и величају пресветло име твоје, за своје избављење... Ми смо данас под твојим именом сасвим срећни! Општине састављене, кметови и одборници свуд изабрани и потврђени, а Премилостиво подарени закон прочитан". Итд. Међу првима је потписник Аранђел Станојевић, председник општине, затим кметови, одборници, свештеници, укупно њих 20. Ту су становници околних општина: бапске, изворске, насаљевске, јарловске, зеленоградске, рејановске и клисурске, укупно њих још 20. Адреса је објављена у „Српским новинама" од 14. фебруара 1878. г. (стр. 64—65).

Јован Ристић је 7. фебруара 1878. г. писао Милисаву Протићу, српском агенту у Петрограду: „Из Једрена чујемо: изгледи бољи за Ниш, али у пашалуку Нишком иза Мораве и Лесковца на југу све у опасности" (стр. 66). Истога дана Ристић је јавио и Кости Цукићу, дипломатском представнику Србије у Бечу, да је, у вези са преговорима који се воде у Једрену, „демаркациона линија за нас повољна" (стр. 67). Он је 8. фебруара исте године и Милисаву Протићу писао како му је Катарџи јавио да му тешко иде руске пуномоћнике, Игњатијева и Нелидова, „да приклони на намере наше, но да су ипак најпосле пристали оставити нам Ниш и у старој својој линији учинити исправку тако, да би нама граница ишла од Лесковца не Моравом но на Барбеш, на Кутину па на Малчу" (стр. 77). Иначе, Протић је 17. фебруара одн. 1. марта 1878. г. писао Ристићу из Петрограда како је ту „мање наклона расположења нашао" пошто се, „по његовом уверењу, у Русији намерно иде на велику супрематију бугарску, а до зла бога да се сузбија Србија" (стр. 97—98). Дан доцније из Сан Стефана је и М. Лешјанин јављао: „Чинимо све могуће, но је тешко сад поправити оно што је Нелидов, овај једини овде но моћан противник наш чинио и сада ствари нашој много шкоди" (стр. 101).

Од Беле Паланке и околних места 10. одн. 22. фебруара 1878. г. кнезу Милану стигла је адреса у којој му је изражена благодарност „за ослобођење и уједињење свеколиког Српства". „Ми смо дуго и дуго били у оковима турским, али смо увек у срцима нашим гајили наду да ћемо једном стрести ланце турске и да ћемо и ми Срби старе Србије бити уједињени са новом Србијом, коју је створио Твој неуморни дед, блаженопочивши Књаз Милош, да нам свима узданица буде. Та наша нада није нас изневерила". Итд.

На овој адреси, као његове „Светлости покорни поданици" потписано 37 кметова и одборника општина: моклиштанске, долске, мокрањске, акпаланачке, тополничке, доњоринјске, као и других грађана из Дивљана, Дол. Ринја (стр. 81—82).

19. фебруара одн. 3. марта 1878. г. закључен је у Сан-Стефану прелиминарни руско-турски мир (в. стр. 103 — 118). Истога дана и *становници Пирота* упутили су „Неговој Светлости Књазу српском" писмо са изразима захвалности „Ево нас, Господару, да Ти као избавиоцу нашем лично благодаримо, да Ти Светли Господару изјавимо поданичку оданост и да Те молимо, да нас узмеш под Твоју моћну заштиту те да нас уврстиш у редове наше једнокрвне браће Срба. Ми се свечано заклињемо на верност и оданост према Теби и нашем отачаству Србији". На молби је преко 150 потписа, међу којима и петорица свештеника.

Сем предње, кнезу Милану упутили су 20. фебруара одн. 4. марта 1878. г. своје адресе *и сељаци пиротског округа одн. среза лужничког, нишавског и височког*, са близу 400 потписа. Из Великог Малова (срез височки) упућена је „Српском новинама" од 26. априла 1878. г. изјава у којој се каже да су сељаци истог села од владике пиротског и софијског и других натеривани да се одрекну „своје мајке Србије и своје рођене браће Срба, па да се Бугарској приклоне". Они су се гнушали „ове паклене и небратске радње", а за владику су рекли и то да им је наметнуо данак као под Турцима. Нека села из среза височког су и пре тога дала изјаве да су у њима прави Срби, и да не трпе нити хоће да им се друго име намеће" односно да убудуће желе да живе „једино са браћом нашом

Србима из слободне Србије“ (стр. 118 — 121).

После корака предузетих у Петрограду, 20.. фебруара одн. 4. марта 1878. г., *Јован Ристић* је могао јавити *К. Цукићу:* „Ниш ће бити наш, барем у колико то буде од руских пуномоћника зависило; на западу биће нам граница Дрина и Лим“. О јужној граници још ништа није могао да каже, али је додао: „Према свему што видите наши одношаји са Русима нису били ни једног тренутка поремећени“ (стр. 125). Међутим, 2 одн. 14. марта 1878. г. *М. Протић* је из Петрограда писао Ристићу како се из разговора са заменик-ком руског министра спољних послова, Гирсом, „уверио да већи део земљишта поседнутог нашом војском, осим незнатног дела око Куршумлије, Прокупља и нешто око Увца и Лима, не би имало ући у нове српске границе... У току разговора сазнам да се све оно што смо заузели зове Бугарска и да би, по њиховом схватању, неправедно било бугарско племе предавати Србији“. Под утицајем М. Протића у неким руским новинама почели су „доказивати да Русија треба да је правична, а не једном мајка, другом маћеха“. Сем генерала Черњајева, у истом смислу писао је и историчар Мајков, док су Словенофили већином били за то „да нема Старе Србије“ (стр. 150—153).

У то време је генерални конзул Вел. Британије јављао из Београда да „би било потпуно погрешно ако би се поклонило превише пажње овом пролазном антитурском расположењу међу Србима“ (стр. 131).

Начелник штаба врховне команде, *генерал Коста Протић,* јавио је 3. одн. 15. марта 1878. г. кнезу Милану како му је софијски губернатор, по заповести великог кнеза Н. Николајевића, преко чиновника јавио да се округи пиротски, турски и врањски „присајужавају санџаку софијском и да ће и он сам одма за овим чиновником са одређеним начелницима и свима другим чиновницима за поменуте округе овамо доћи да уведе бугарску грађанску управу“. Протић је губернатора известио да ништа не предузима док Протић о томе не добије наређење (стр. 158).

Члан Државног савета Србије, министар и дипломата *Матић Димитрије,* 3/15. марта 1878. г. јавља Ј. Ристићу из Рима како му је председник италијанске владе Депретис рекао „да италијанска влада неће покретати питање да српски пуномоћник, на конгресу који ће се одржати после Сан Стефана, „буде са консултативним вотумом“ као што је предвиђено за румунског, „али, рекао је Депретис, наш посланик извесно ће на Конгресу повољан за Србију глас и у томе дати“. Пре тога је изјавио „да талијанска влада жели да Србија, према својим великим жртвама, буде награђена“ (стр. 160—161). Али, „што се нарочито Босне и Херцеговине тиче, талијанска влада нипошто не жели да Аустрији те провинције припадну“ (стр. 161).

7. одн. 19. марта *Д. Матић* је из Рима јавио Ј. Ристићу како је у једном броју званичних новина »Il Diritto« прочитао да Србију и остале вазалне државе „треба на Конгрес пустити не само са консултативним вотумом, него, кад се буде о њима на збору решавало, и са „делиберативним гласом'“, тј. да не буде »de nobis sine nobis« (о нама без нас) „него кад смо кадри били оружјем у рукама борити се за своју независност и увеличање, да нас треба пустити, да о уређењу своје судбе жива гласа можемо дати“ (стр. 171—172).

Д. Матић, даље, каже: „Г. Никотера, у Камери, каза ми да Италија, која је прошла нашим путем, не може друкче радити него да нас у нашој праведној ствари потпомаже. Још нигде до сад нисам чуо од Талијана који има гласа и имена, да је противан или равнодушан према тежњи српској“ (174). „Јер је овде, каже Матић у доцнијем писму, начело и правац политици: подржати мале државе на истоку колико се год више може без материјалних жртава за Италију“ (стр. 178).

К. Цукић је 8. одн. 20. марта 1878. г. известио како је сазнао да Русија „није противна учествовању Грчке, ако ова на Конгрес дође с атрибутима несигнатарне силе, дакле да не узме учешћа у другим, обште-европским, питањима него само у онима, која се и њених интереса тичу. Али у том случају захтевала је Русија, да се и три кнежевине на Конгрес пусте под подобним ограничењем и с консултативним гласом“ (стр. 177).

Заступнику Србије у Бечу, *Кости Цукићу,* 6. одн. 18. марта 1878. г. *Јован Ристић* је писао како је тих дана „из црвене књиге аустријске“ дознао „да је држање аустроугарског министра спољних послова“ после нашег рата 1878. г. „било према нама много наклоњеније, него што смо ми мисли-

ти могли"; како је и аустроугарски заступник у Београду, кнез Вреде, „у својим извештајима био махом искрен и лојалан"; и како је „држање аустроугарске владе према нама било уопште наклоно више него што се код нас претпостављало". То нису знали ни Ристић „а камо ли српска публика", те је остала „при своме погрешном уверењу као да јој се с те стране не треба никаквом добру надати". Ристић је то рекао и кнезу Вредеу (стр. 165—167).

По повратку из Једрена, *М. Лешјанин*, извештава 10. одн. 20. марта 1878. г. Јована Ристића да је био примљен од главнокомандујућег јужне војске Николаја Николајевића, великога кнеза, и да је овај „изјавио како му је мило што је и српска војска у овом походу ратном за кратко време знатне успехе постигла; особито је задовољан што су операције наше војске на југоистоку извршене потпуно онако како је он мислио и желео да се изврше". Што се Игњатијева тиче, он је Лешјанину изјавио „да је свагда Србији наклоњен био и да ће и сада са највећом готовошћу радити да праведне жеље српске испуњене буду"; и признао да је „при закључењу примирја погрешка учињена те је за Србију узета само „ректификација" граница, а не и увећање територије". Том приликом представници Србије обележили су на карти минимум српских територијалних захтева у односу на ослобођене и остале крајеве Старе Србије (стр. 179—185).

Међутим *Н. Вреде* у извештају Андрашију 22. марта 1878. г. каже како је из разговора са Ристићем сазнао да је кнез Черкаски ставио све на то да Ниш остане новој Бугарској", и како га је при томе ухватило такво узбуђење „да га удари кап, при чему је и подлегао". Лешјанин и Катарци настојали су и у томе да „уколико већ читава Стара Србија не би била присаједињена Кнежевини, ова провинција бар остане под непосредном влашћу Порте и да се њена даља судбина не прејудицира њеним припајањем Бугарској. Закључени споразум доказује да су њихова настојања била узалудна" (стр. 185—186).

На министарском састанку у Београду 11. марта 1878. г. прочитано је *Протићево писмо* из Петрограда. Он је из разговора с помоћником министра спољних послова Гирсом, са руским дипломатом Жоминијем и другима стекао уверење да бугарски интереси долазе испред српских односа, „кад би се имало попуштати, попуштало би се најпре од српских па онда пре и од руских но од бугарских, јер сматрају бугарске интересе за истоветне са руским" (стр. 187).

Пошто је *Врање* са околином било обухваћено Санстефанском Бугарском, *муслимани тога места* и девет масурички села упутили су 12 одн. 24. марта 1878. г. кнезу Милану телеграм у коме, између осталог, кажу: „Светли господару и дични кнеже, најпокорније молимо, узми нас под моћно закриље твоје", „припомози да не дођемо ни под чију другу страну управу до твоју, која нама је милија и дражија далеко више него ичија друга". Уколико њихове крајеве притисне друга управа, они би се иселили било у Србију било у крајеве где ће остати турска управа. Дакле, бојали су се да не потпадну под управу Санстефанске Бугарске (стр. 187—188).

Становници Трна дали су 12. одн. 24. марта 1878. г. овакву изјаву: „Од ово неколико дана, по новинама се, а и иначе растурају свакојаки гласови о нама, становницима вароши Трна, Знепољске нахије, у Старој Србији, — правим Старо-Србима.

„Као прави дакле Старо-Срби, ми и пред Богом и пред људима протестујемо против таквих гласова и целоме свету, а нарочито онима који нашу судбину решавају, објављујемо: да смо ми Срби и то Немањини Срби, близу града Земана (Земл'н) и хоћемо да смо сједињени са нашом браћом Србима и Мајком Србијом, од које смо раздвојени били, па опет сачували свој стари Српски језик, Српско име, обичаје и ношњу.

„Нећемо ни с којим другим, него са нашом браћом Србима, који проливше своју крв за наше ослобођење.

„Да живи наш избавитељ Краљ Милан Обреновић IV!

„Да живе сва наша нераздвојна браћа Срби!"

Међу 138 потписника предње изјаве на челу је „трнски и знепољски председатељ" Аранђел Станојевић (стр. 189—191).

Дан доцније, сличну изјаву дали су и становници Пирота и његове нахије (укупно 927 потписника). Они за себе кажу: „који смо прави Старински Срби, који свету славу славимо, доламе носимо, певамо Косово и Кнеза Лазара, имамо гусле, и све остало имамо и радимо што и наша браћа Срби", „што

сведоче наши св. манастири и цркве“ (стр. 189).

Предње изјаве објављене су у „Српским новинама“ од 19. марта 1878. г.

У опширном *писму Јовану Ристићу, Д. Матић* 14. одн. 26. марта 1878. г. јавља из Рима да је, — током разговора с генералним секретаром Министарства спољних послова грофом Торнијелијем, пошто је овај рекао да ће Аустрија, ако у Босни не буде мира, „тражити извјет да тамо уђе“, — „приметио да је Србија доста у томе учинила, оставив целу своју Дринску војску за време нашег другог рата, баш из призрења према Аустрији без кооперирања према Босни, а и сада, додадох, ово што се по новинама чита да има у Босни устанак, то нипошто није од стране Србије нити њеним потстицањем“. „Г. Торнијели одговори ми на то, да он радо верује мојој изјави, и спомену ми је оно само стога да се избегне улазак Аустрије у Босну. Иначе при садашњим приликама, ако буде мира у Босни, Аустрија не може тамо ући без огласа рата Турској, а то би, рече, врло тешко сад било“ „Кад смо прешли на Стару Србију и ја не могох свог тешког осећања не показати му, и сам као патриота талијански који је у положају српских родољуба био, каза ми: „Ово није крај догађајима, будите мудри, што се сад није постигло, може бити одсад, и у Италији је ишло мало по мало“ (стр. 193—194). При крају свога писма Матић је поменуо и говор Вончине који је гласао за тражени кредит од 60 милиона „из разлога што је Босна, у којој католички народ живи, по старинском праву припадала Хрватској и Угарској, па сада ову прилику да не би требало пропустити да се опет сједини с Хрватском. У целом говору тај човек не спомене српски народ као да га нема на свету“ (стр. 196).

На министарском састанку од 15. одн. 27. марта 1878. г. саопштена је *изјава босанских старешина* да је жеља Босне да се сједини са Србијом или да буде самостална, и никако да припадне Аустроугарској, „а ако би било окупације да не буде аустроугарска но српска“ (стр. 198).

Д. Матић је 16. одн. 28. марта 1878. г. писао *Ј. Ристићу* и о свом разговору са министром финансија Додом који је био словенског порекла и чије су симпатије биле „за Србију и све што се ње може тицати“. „Уосталом, рекао је овај, и моји другови сви су српском народу наклоњени, јер смо и ми овде трпели оно што и ви док смо до уједињења дошли“. Потом је Матић од других чуо да српска ствар заслужује и има њихове потпуне симпатије, и да то представља и „дојакошњу традиционалну политику према пријатељском вазда српском народу“ (200—202).

На седници министарског савета у Београду 16. одн. 28. марта 1878. г. одлучено је да се, по молби руског управника софијског Албина, допусти Бугарину *Нешову* да „купи потписе бугарске у Пироту, Трну и Врањи на захвалницу народа бугарском цару Александру“, али „да не иде по кућама и да не заводи сплетку по житељству српском, но ко му дође нека се подпише ако хоће“. Што се тиче српског народа „из свију места српском војском ослобођених и заузетих, и српском управом уређених, а уговором Свето-стефанским непридружених, решено је да се „спреми, потпише и пошаље захвалница цару Александру са жељом да остане придружен Србији“ (стр. 199). На састанку од 18. одн. 30. марта 1878. г., пак, кнез је „саопштио да је одбор пиротске општине закључио да не потписује бугарску адресу“, и да је кнез забранио Нешову да купи потписе по Лесковцу“, „пошто Лесковац по уговору припада Србији“ (стр. 205).

Јован Ристић је 17. одн. 1878. г. писао *Кости Цукићу* да посети Игњатијева и да му каже „да је предавањем великог дела Старе Србије Бугарима бачена клица за раздор па и оружане сукобе између Срба и Бугара и да се ми надамо исправци“ (стр. 203).

У писму Косте Цукића Игњатијеву од 18. одн. 30. марта 1878. г. изнета је узнемиреност Ј. Ристића гласовима о „намери да у будућности Аустро-Угарској до те мере призна утицај на судбину Србије да би он могао изменити политику те земље на штету њене независности и њених интереса“ (стр. 205). На ово је Игњатијев одговорио „да ни говора нема о предавању Србије аустроугарском утицају, напротив да осим стипулације уговора има изгледа да још Врање Србији припадне“ (стр. 206).

Становници Старе Србије, тј. *житељи Пирота, Трна, Врање и околних места* у Старој Србији“ изјавили су своју благодарност руском цару за ослобођење од Турака, али и тугу што су „од рођене српске браће одтргну-

ти, и придружени Бугарској, тој браћи на жалост по имену, а не по срцу и делу.“ „Ми смо већ од бугарских чорбација велика зла претрпели. Они су нас глобили, Турцима одавали, наше српске учитеље и свештенике у апс бацали, или приморавали на бегство из земље, наше књиге и наш српски језик из школа истеривали а свој нам наметали, нашу свету српску „славу“ јавно у црквама жигосали, и настојали да нам из срца изчупају чак и сваки спомен миле нам народности српске, за коју смо светињу свагда готови живот положити“. Стога моле „да због малога броја досељеника бугарских ми сви који овде сачињавамо већину народа не будемо отргнути од мајке нам Србије“. „За боље уверење нека Ваше Царско Величанство благоволи послати на лице места комисију која ће саслушати народ о правим његовим жељама, па ће се уверити да смо ми прави Стари Срби“ (стр. 207—208).

Пошто су агенти јавили руској врховној команди да су становници вароши Трна и Знепољске нахије ону изјаву од 12. марта, а наиме да су „прави Срби и да као такви неће ни с ким другим, него са својом браћом Србима“, написали под притиском, — *ови становници* су „Српским новинама“ 20. марта одн. 1. априла 1878. г. упутили изјаву у којој се каже и ово: „Одбацујући овако гадна и ниска подметања, којима се непријатељи српског народа служе, ми Знепољци и Трњани, који смо годишње по 7—8000 путних исправа вадили па прелазили бранећи у Србију, опет изјављујемо пред целим светом, и пред судом Европе, да смо чисти и прави Срби, па за то протестујемо против таквих лажних доношаја из Софије руској врховној команди, и велимо, да чемо изгинути, а нећемо се прелити у друге народе, нити ћемо се коме другоме придружити него својој мајци и ослободитељици Србији“. Ова изјава објављена је у „Српским новинама“ 21. марта 1878. г. у име вароши Трна и Знепоља и *потписана од Аранђела Станојевића* и још 107 представника свију општина Знепоља. (стр. 209—210).

Начелнику штаба врховне команде *Кости Протићу*, који се налазио у Нишу, Јован Ристић је 21. марта одн. 2. априла 1878. г. упутио писмо, пошто су уговором о миру у Сан Стефану окрњене и подсечене „наше крвљу задобивене тековине, нарочито Врање, Пирот и Трн“, да ова места пошаљу руском цару депутацију „која би била тумач жеља ових места и целог обима који њима припада“. „Ови људи треба да буду отресни, разборити, који ће знати дати израза жељама народним“. Поред молбе писане старим правописом, треба да понесу и превод на руском. Још једна депутација од три члана могла би да крене и у Сан Стефано са истом таквом молбом и преда је тамо кнезу Николају, „јер се може догодити да се депутација која би ишла директ у Петроград не би пустила пред цара“. Протић је обавестио Ристића да су за прву депутацију одређени: Аранђел Станојевић из Трна, Мита Крстић из Пирота и Димитрије Јовановић из Врања (стр. 217 — 219).

Јован Ристић пише 22. марта одн. априла 1878. г. и *Цукићу* поводом наводног противљења Порте увећању Србије, јер „да у том противљењу не лежи главни узрок томе што ми уговором мира Санстефанског нисмо добили све оно што смо имали право очекивати после толиких жртава које смо поднели“, већ да „узрок томе ваља тражити у другом чему. Јер познато ће бити и Вама да се Порта још јуче противила образовању велике Бугарске у границама које су јој Санстефанским уговором означене, па је најпосле ипак морала попустити пред руским пресијама“. „Колико је мени познато, ни једна сила није учинила нити чини примедбе противу незнатног проширења Србије, па ни сама Аустроугарска, судећи бар по речима њеног овдашњег заступника“. У Петрограду су Протић и Лешјанин „који имају упутства у ком им правцу треба радити и говорити“ (стр. 222—223).

У предговору „Изабраних дјела“ *Васе Пелагића*, (издање „В. Маслеша“, Сарајево, 1971) Славко Мићановић каже како је „Устанак у Босни 1875. године привукао Пелагића поново родном крају“ па наставља: „Тада је он одржао читав низ састанака са руководећим људима из устанка настојећи с успјехом да преко њих утиче на линију борбе. Он је одмах у почетку изашао са тезом да се устанак у Босни не води за безусловно и јединствено прикључење њено било којој од тадашњих кнежевина које су тамо имале својих аспирација, Србији или Црној Гори, и борио се за то да се устаници не изјасне за такво рјешење. Несумњиво је Пелагићева заслуга за то што је међу устаницима преовла-

дала линија која ће устанку у Босни дати карактер једне истински демократске борбе за политичку слободу и социјалну правду“ (стр. 12).

Српској влади *Васа Пелагић* је 22. марта одн. 3. априла 1878. г. из Трста упутио писмо од шест тачака, а у петој од њих рекао: „Ако нисте добили етнографске карте Кипертове о нашим земљама, по којој је Бизмарку у скупштини немачкој о народима у Оријенту говорио — потражите је и допуните и поправите, те тако тачну на конгрес пошаљите; јер у Старој Србији ужасно су погрјешно народи означени. По њој гледећи, око Призрена, Пећи и Приштине готово су све сами Арнаути. Шта више, означено је у њој да је сав приштински округ до самих граница Србије Арнаутима насељен. — Бојати се је да по томе границе Старој Србији не положе крупна европска господа“. У шестој тачки каже: „Држим не би згорег било да когођ ала Владимир Јовановић о нашем народу и нашим земљама у новинама Берлинским проговори, не би ли крунисани властници Европе и данашње ситуације на нас мајушне остављенике повољније погледали“. При крају, ван тачака, Пелагић је додао: „У молби на цара упућеној рекли смо: „Наша је вјечита жеља да се са кнежевинама српским сјединимо, или да бар самостално-вазална држава постанемо као што и Бугари постају. Бар толико смо заслужили, почем смо ми први овај велики акт словенског пословања, започели, бојимо се, у име тога, преполовили, и материјално ужасно упропастили“.

У свом писму *Пелагић* је навео: да је „од дружине изабран да на договор у Београд иде“, али да углавноме из материјалних разлога тамо није могао поћи; а сем тога да је Тишковачка скупштина одлучила да он уз изабране посланике иде на конгрес. Помињући још неке истакнутије Босанце, рекао је да „Скорић није за посланика како због сурове напрситости и због јаког кашља, а Сима Поповић није за то с тога, што би радије дао Босну „Цару ослободитељу“ него ли српском уједињењу“ (стр. 225—227).

Једна изјава становника Врања и околине објављена је у „Српским новинама“ од 2. априла 1878. г. Она гласи:

„Сва наша историјска предања, наши обичаји и особине наше, јасан су и необорими доказ, да смо ми, становници вароши Врање и целог округа њеног, чисти и овејани Срби.

„Као такви, са великом тугом и болом душе наше, ми чусмо да нам се подмеће, да нисмо прави Срби и да би вољни били и желели да се присајединимо другоме народу.

„Одбијајући од нас ове неистините, а можда за интерес нечији нарочито распростре гласове и протестујући противу таквих гласова, — ми свечано објављујемо свима, да смо прави и истинити Срби и да се поносимо овим именом, које нам нико не може потрти.

„У исто време ми изјављујемо и целом свету објављујемо, да је наша једина жеља, да као прави Срби будемо и присаједињени са нашом браћом Србима и мајком Србијом, која је једина поднела многе жртве за слободу и ослобођење наше и чијих је само синова и јунака данас овај наш крај покривен многим гробовима, преко којих држимо, да нико други нема права амо прелазити.

„Са пуно наде, да ће цео свет, нарочито они, којима је поверено да решавају судбину, толико векова до сада потлаченог народа српског, хтети да чују истините осећаје наше и да даду задовољења праведној жељи нашој, кличемо: Живео наш избавитељ и ослободиоц витешки књаз Милан М. Обреновић IV. — Живели сви Срби, наша нераздвојна браћа“ (Изјава је датирана 24. марта 1878. г. у Врању).

Предњу изјаву потписали су претставници врањске општине и читавог низа села: Шаинца, Изамна, Дерекарца, Лукова, Буштрање, Црновца, Леве Реке, Кривотије, Преображења и др., (укупно 396 и „са још 220 подписа“) (стр. 230—234).

Ову изјаву из Врања доставио је начелник округа врањског, који каже да би се најављени Бугарин (да је дошао да скупља потписе на адресу руском цару) „уверио потпуно о расположењу народном и са мисијом његовом пропао би“ (стр. 237).

У истој књизи, у напомени испод текста, стоји даље: „*Становници Врања и околине* писали су кнезу Милану да их не препушта Турцима, као што су чули да ће бити, јер ће то за њих значити коначну пропаст“ (Вл. Стојанчевић, Југоисточна Србија, док. бр. 5). Они су 6/18. марта упутили и телеграм кнезу са изјавом да ће сви радије у смрт него опет под крвопије. „Овај поразни глас већ нас је стао много не-

виних жртава, деца у бегству умир на прсима мајке у гомилама, јаук се чује целим путем од Врања, па чак до Лима, а и даље". У исто време, сличне телеграме послали су кнезу Милану и становници Козјачког среза (са 64 потписа), као и адресе из нахија кумановске, скопске, пећске, призренске, тетовске, дебарске, охридске, битољске, прилепске и велешке, са укупно 490 потписа (стр. 234—235).

Нешто доцније, јављају се и *становници Власотинца и околине*. Председник Власотиначке општине Спаса Ј. Кранчанин (вероватно Краинчанић), 30. марта одн. 4/16. априла, упутио је „Српским новинама" следећу изјаву својих земљака: „По новинама и свету обележавају се границе српске како је некима по вољи, а српски народ што овамо живи и не пита се, као и да га нема. Да ли је могуће, да и у садашњем столећу може тако што бити? Ми не би веровали, али ево где се свакојако збори. Па да се не би на наш рачун говорило и оно што није, а да би и они који решавају судбину народну знали, шта смо и шта хоћемо, — нека чују и нека знају: да смо ми од вајкада чисти и овејани Срби, па да смо до данас такви били и да ћемо такви и остати. Ако ко хоће доказа за ово, наћи ће га у нашим обичајима, у нашој ношњи, старим и новим задужбинама а понајпре у језику којим говоримо. А да нам је вазда било најсветије аманетно предање, да се са нашом браћом сјединимо и ослободимо, сведоче нам преко 400 гробова на Дервенима, где наши дедови у прво доба ослобођења Србије изгибоше у жељи, да се брат с братом ослободи и уједини. Па за прве владе пок. Кнеза Михајила, кад је радио на ослобођењу српства, његова је радња у овом крају најпре нашла одзива за устанак, и тада су толики наши очеви изгинули и наша варош и околна села по други пут са земљом сравњена и душмановом руком попаљена. И године 1860. опет су за српску ствар наши очеви вешани, а неки чак и у Анадол на тешку робију отерани, и многи у Србију пребегли. И најзад ове године, кад је Србија по други пут прегла, да својој браћи у помоћ притече и ослободи је, ми смо били први, који похитасмо њима на сусрет са голим шакама, наоружани батинама и мотикама, и том приликом за свету нашу ствар пало је 50 које наших очева које браће и синова.

Па зар ове свеколике жртве за ослобођење и уједињење са Србијом може нам ко пореће? Зар ми можемо и смемо заборавити ове жртве, још више сада, после успеха српскога оружја, и зар има још кога ко нас може крстити другим именом но српским, и да нас другима придаје но Србији. То би била неправда тежа од неправде душманина нашег, коју смо 500 година трпели.

Нека се дакле зна, да смо ми најпре људи па Срби, те да не можемо никад преко наше воље пристати на преливање онамо, где није наше, где није српско.

За сад овим путем и овако, изјављујемо пред целим светом: да ми хоћемо да живимо као Срби, сједињени с нашом браћом Србима, у загрљају наше мајке Србије, и да пружену нам братску руку помоћи коју смо тако дуго и тако жељно једва дочекали и крепко прихватили, нећемо лако испустити и заборавити.

Да живи наш избавилац Краљ М. Обреновић IV

Да живе наша драга браћа Срби, наши избавиоци!

30. марта 1878. г. у Власотинцима".

Предњу изјаву, поред председника Спасе, *потписало је и* 284 грађана из Власотинца, а сем њих још 80 кметова и становника из околних општина и села: Ораовичке, Добровиша, Лесковице, Врела, Гарске, Бродске, Добропољске, Дадиначке, Шишавачке, Конопнице, Гуњетине, Орашачке, Липовачке, Скрапежа, Средорске, Стајковца, Ладовачке, Добротина, Баталовца, Гложана, Прилепца, Крушевичке, Брезовице, Црне Баре, Присјана, Црнатова, Бољара, Дејанске, Свођанске, Грделичке, Црнотравске (стр. 252—259).

Иста изјава објављена је у „Српским новинама" од 12. априла 1878. г.

Али не само Власотинчани и други, „Његовој Светлости Господару и Књазу Србије Милану М. Обреновићу IV", обратили су се *и становници Брезника и околине:* „Премилостиви Господару, ми те најпокорније молимо, да нас примиш под Твоје закриље, и да се ти о нашем животу и имању стараш као Отац о својој деци, те да и ми једном окусимо плодове среће и благостања под Твојом мудром управом". Итд. (стр. 262—265). Све са преко 100 потписа кметова и њихових помоћника из скоро толико исто различитих села Брезничког среза.

Команданту шумадијског кора јавио се из Моравице *и неки Арнаутин* Камбер са жељом да се са својих 20 села, чији је био поглавица, „присајузи Србији", јер „никако неће да остане под Бугарском" (стр. 261—262).

На састанку Министарског савета, под председништвом кнеза Милана, 26. марта одн. 6. априла 1878. г., прочитана је *депеша* начелника врховне команде из Ниша „да су три батаљона руска дошла у Видин, па пошто могу доћи да поседну и Кулу, Пирот, Трн и Врању, тражи настављење", те је решено да се начелнику штаба одговори: „док се год не одреди и не прими нова граница сходно члану 3. уговора Свето Стефанског, дотле наша војска и управа треба да остану у демаркационој линији примљеној по свестраној сагласности. Но избегавати сукобе с Русима и саопштавати њихове захтеве овога рода" (стр. 236—237).

30. марта одн. 11. априла, начелник штаба врховне команде, *К. С. Протић*, ивештава Ј. Ристића како је командант зајечарске војске Катић добио од видинског губернатора писмо у коме га извештава да ће послати једног капетана „са војском у Кулу да уведе цивилну администрацију". Пошто је тамо већ била заведена српска администрација, Протић је замолио губернатора „да не шаље војску, док претходно не учини, да се руска влада претходно споразуми о овоме са српском владом" (стр. 247—248).

Одмах затим, 3. одн. 15. априла 1878. г., и *Јован Ристић* је писао српском агенту у Петрограду, *М. Протићу:* „Губернатор софијски захтева да напустимо Врању, Пирот и Трн, а ми још нисмо примили оне пределе, које Турци држе и по уговору имају нама припасти, као што је ново-пазарски и вучитрнски крај итд. Извршење захтева губернаторовог пре потпуног извршења уговора произвело би у земљи хрђаво упечатљење па и саме неприлике. Настаните одложити ову непотребну и неблаговремену меру и задржати штатус кво војени до коначног извршења уговора. Књаз је у том смислу телеграфисао и у главни руски стан" (стр. 268).

На предње писмо *Н. Протић* је 5/17. априла 1878. г. одговорио Ристићу како Гирс потпуно дели његово мишљење „да треба за сад оставити штатус кво војени". „Обећа телеграфисати гувернеру софијском (и) потражити обавештење, а после наредити шта треба" (стр. 269).

Истога дана *М. Протић* је писао *Ристићу* из Петрограда да је био код Гирса, тј. заменика министра иностраних дела, који „хваљаше мудро понашање Књаза Милана а паметно и коректно владино према Русији, у опште хваљаше наш политички правац и конзул руски добро се одзива. Ово је прва похвала, коју са задовољством констатујем" (стр. 248—249). Протић је тада био примљен и од цара, који му је рекао како су се Срби храбро борили, и како рачуна на Србију, „ако би дошло до чега". Протић је рекао „да је Србија ваздa готова, да, са оружјем у руци, брани своје ратне тековине". Исто је цару одговорио и црногорски повереник (стр. 249).

У извештају *В. Вајта,* генералног конзула Вел. Британије у Београду, државном секретару *Солзберију* од 9. априла 1878. г, поред осталог, читамо: „Политички кругови у Београду, а пре свега они који су читаво време са сумњичавошћу гледали на политику садашњих министара, склони су, природно, да до крајње мере искористе разочарање и љутњу изазвану укључивањем српских говорних подручја у Бугарску; чак су и садашњи министри свесни кобних последица које ће Србија морати да претрпи због изузетно великог ширења и значаја који је московска државна политика дала овој последњој творевини (Бугарској)" ... „Могуће је да су владини агенти били упознати са захтевом за слање антируских телеграма иностраним листовима из Београда, али, изузев у приватним разговорима, такве оптужбе нису стекле присталице изван зидина овог града". „Штавише, било би погрешно рећи да је ма какво осећање разочарања, које можда кључа у грудима патриота, уперено против Русије. У многима од њих још увек, нема сумње, постоји нада да ће се пронаћи неки начин да се умилостиви царево срце и његова влада наведе да границе прелиминарним уговором одређене Бугарској измени у корист Србији. Чак и они који нису потпуно русофилски настројени не разматрају било какав раскид са том Силом, већ су склони да виде своја разочарања изнета пред јавно мњење западних држава и тако допринесу да се за његове националне претензије осигура снажнија подршка у круговима који нису словенски" (стр. 242—243).

Н. Вреде, дипломатски агент Аустроугарске у Београду, у свом писму

министру иностраних дела *Андрашију*, 10. априла 1878. г, каже и ово: „Ненаклоност и огорчење према Русији овде у земљи пуштају све дубље корене, а у народу се, како ме уверавају, с најодбојнијим и најмрскијим изразима говори о водећој словенској сили". „Насупрот томе, другачија су лична осећања кнеза Милана, који спас види само у најтешњој повезаности с Русијом. Његова светлост би, такође, евентуално — наравно у нади на одговарајуће обештећење — сасвим радо преузела на себе улогу жртве своје зависности од руских интереса". „Како чујем из доброг извора, кнез Милан је, наводно, изјавио „да ће Србија", докле год он влада, бити уз Русију". Иначе, Н. Вреде је од поверљивог човека сазнао да би кнезу Милану било тешко „да нађе министарство које би у случају конфликта између Аустро-Угарске и Русије било за директно припајање Србије последњој сили. Што се тиче господина Ристића, он никад не би одобрио такву политику" (стр. 246—247).

Дипломатски представник Србије у Бечу, *Коста Цукић*, извештава 30. марта одн. 11. априла Ј. Ристића да због болести није могао да оде на састанак са руским дипломатом Николајем П. Игњатијевим, али да му је овај послао свог секретара Базилија. Овоме је Цукић рекао да су неосновани гласови како је „у Србији незадовољство с условима мира у С. Стефану закљученог до тог степена обладало, да ће изазвати у популацији антируске манифестације, које ће у стању бити да чак и владу српску за собом повуку и на промену њеног досад. политичког држања је приморати. Ове гласове држах за добро на праву меру свести, што знадијах, да су они тако по руским круговима баш и од самих Срба распростирани . . . Али, додадох, природно је, да у народу српском влада неко изненађење и ожалошћење (desilusion et tristesse), што наде наше нису задовољене (satisfaites), него што нам је напротив — тако рећи, сад већ на дуго, може бити на свагда — наша будућност на штету решена, како су велики делови српства Бугарској присаједињени, где ће се за нас скоро изгубити" . . . „Г. Базилиј ми одговори, да је генерал Игњатијев имао велике муке, да од Портиних пуномоћника извуче тачку по тачку концесије Србији учињене". Иначе, Цукић се жали Ристићу на понашање Игњатијева: „Три мени познати новинарска репортера, који ми — непосредно или посредно — јавише шта су с г. амбасадором говорили, могаше г. Игњатијев на подужи разговор примити; г. Стејића, који му у име *владе* Српске имађаше говорити, не нађе г. амбасадор времена, да га и једанпут прими, него му преко свог секретара издаваше поруке онако с ногу и тако лаконично и поуздано, да оне у мени побуђују сумњу баш зато о њиховој поузданости". Цукић налази да се не би могло рачунати са сигурношћу и у погледу неких амбасадорових „успокојавајућих одговора", „ово утолико мање што се он према оним репортерима (па и према др Розену), говорећи о незадовољству Србије с уговором мира, изражавао, да је Србија и сувише награђена, да њене заслуге у рату нису нимало знатне, да је *он* њу од пропасти спасао *својим* ултиматумом (кад је против савета Русије у рат ушла) и томе подобно". Цукић ипак мисли „да би требало живље настати око осигурања наших интереса и у Петрограду и овде (тј. у Бечу). Јер „ми би осигурани били у оним питањима у којима би осим Русије и Аустро-Угарску за нас интересирати могли, јер је расположење *ове* силе у тим случајевима за Европу решавајуће" (ст. 249—253).

С друге стране, истога дана, министар иностраних дела Русије, *кнез Горчаков*, жалећи се на предлоге аустро-угарске владе да се Србија и Црна Гора сведу на вазалне државе, а да се цео западни део Балканског полуострва у ствари припоји Аустро-Угарској, — у писму руском дипломатском представнику Е. П. *Новикову* каже: „У погледу Србије не предвиђају се веће тешкоће. Ми смо прихватили аустријску окупацију Ада Калеа под условом да се сруше утврђења. Ми се нећемо противити договорима Аустро-Угарске и Србије о железницама и трговачким односима уколико не повређују независност Кнежевине, а штавише спремни смо да разговарамо о изменама појединости које ће се унети у разграничења предвиђена прелиминарима" (стр. 254).

В. Вајт је, међутим, јавио 12. априла 1878. г. Солзберију како је „кнез Милан крајње узнемирен" „да Русија, у жељи да задовољи и неутрализује Аустрију лако жртвује Србију како би сачувала оне одредбе које се односе на Бугарску" (стр. 259).

М. Протић је у априлу разговарао с *Игњатијевом* и *Гирсом*, и том приликом помињао да би и Србија морала да

има пристаниште на Егејском мору, као што је било у време цара Душана; и да не би требало „ни у што не узимати 16.000 потписа из Пирота, Трна и Брезника, да су Срби, и да хоће са Србијом". Том приликом, „односно Врање, Игњатијев каза, да ће се ствар поправити, чим се комисија образује". „Што се пак тиче потписа за Пирот, рече, да он за те потписе ни две копејке не да, јер су чисто уједурме српских власти, и по томе Пирот неће добити. Ово није дубара, приметих ја, јер људи јавно пред светом исповедају, и пре би се казало, да је оно дубара, што Бугари, живећи у Русији, подмећу тамошњим народима, неке жеље и протестације, а нису тај народ ни видели. Из тог разговора ја изводим, да су оно само изговори били, да бајаги Аустрија не да ширење наших граница" (стр. 260—261).

Из једног веома поверљивог подсетника од 2. одн. 14. априла 1878. г., поред осталог, види се да је крајем марта *гроф Андраши* поверио *грофу Игњатијеву* како је у односу на Србију предложено да се њена нова граница измени тако што „би Србија „као компензацију добила Врање и Трн", с тим што је Аустроугарска желела „да наметне српској влади обавезу да прихвати изградњу железничке пруге преко Кнежевине са истом тарифом као на аустроугарским железницама" (стр. 266).

У свом опширном *извештају Јовану Ристићу* од 5/13. априла 1878. г. *М. Протић* износи свој разговор с руским дипломатом, кнезом *Жоминијем*, који му је рекао да Енглеска и Аустро-Угарска праве Русији тешкоће, као и то да је у разговору с Гирсом дознао „да је Андраши доиста захтевао као услов погодбе, да може са Србијом и Црном Гором ћумручке и војне уговоре правити, но да је то само прост разговор био". „При овоме хваљаше мудро понашање Кнежево, а паметно и карактерно поступање Владино, како према Русији, тако и уопште... Расположење публике према нама много боље стоји, а и Влада нам се много наклоњенија показује" (стр. 270—273).

Руски амбасадор *Новиков* јавља из Беча 6/18. априла 1878. г. о чему је разговарао с грофом Андрашијем. Поред осталог, у овом извештају стоји при крају и примедба о томе да његове, тј. амбасадорове инструкције, „препуштају области Старе Србије око Призрена, Приштине итд. аутономној кнежевини, која би се створила вероватно на оним територијама које на западу отпадају од (предвиђене) Бугарске. Али, следећи налог Царског кабинета, који ово питање остављају за неке касније разговоре и разматрају га за случај нужде, овога пута то нисам поминьао" (стр. 276). А у прилогу истом извештају у погледу Србије стоји: „Ми допуштамо аустроугарску окупацију Ада Калеа под условом да се сруше утврђења. Аустро-Угарској се препушта споразумевање са Србијом у погледу железница и трговачких односа, али без повреде независности Кнежевине. Ми смо спремни да преговарамо о изменама детаља унесених у разграничење предвиђено прелиминарима" (стр. 277).

За начелника у Пироту био је упућен историчар *Панта Срећковић*. Он у писму Јовану Ристићу 8/20. априла, поред осталог, каже: „Како нам није недостајало енергије да ове крајеве ослободимо, тако исто треба да имамо енергије да исте земље одбранимо од најхуђих и најподлијих људи — Бугара и њених интригана, који за ослобођење истих несу дали ни капи крви". Пошто нова управа није узимала порез ни од једнога „који је ратом тако оштећен, да га није у стању платити", прикупило се „што се могло човечно и редовно, и наравно придоби се таква привезаност и љубав, да они посташе Срби". Један међу њима, Миладин, сељак из Беровице, говорио је својим земљацима: „Е, моја драга браћо! Зар није боље, да ми из ропства правце уседнемо на коња, него ли на магарца? Бугари треба јаком да се бију с Турцима за ослобођење и краљевину, а ми одма постајемо краљевина. Па ми и јесмо Срби: славу славимо, доламе носимо и све су цркве Немањићске, ми певамо уз гусле Косово, Кнеза Лазара, Немањиће, Обилића, од куд нама говоре да смо Бугари? Нисмо, браћо, ми нико други него прави стари Срби". Срећковић, даље, пише: „Ето, у таквоме правцу радећи, успе се толико, да људи сами изјавише да су Срби, послаше адресе, а врх србизма предводи срез лужнички", где је онај Миладин из Беровице „главни раденик и делатељ српства: он ће погинути, а неће попустити". На скупштину коју је сазвао Срећковић „Трнчани су с пуцњавом дошли предвођени Аранђелом и отишли с пуцњавом". Чули су се и усклици: „Ура! Живио Краљ!" Што се тиче Пироћанаца, где је егзархија имала јаког утицаја, а потом на њих вршен и при-

тисак од представника софијског комитета и руског гувернера у Софији Алабина и других, стање је било доста замршено. Владика се изговарао на чорбаџије. Међутим, испитивањем се показало „да нису чорбаџије приморале владику, већ владика приморао њи да се подпишу, а који нису хтели и нису дошли, њих су подписали други, тј. подписао их Кока Григоров и Бугарин даскал Риста". У питању је била депеша у којој се тражила „милост императора и Николаја".

При крају писма *Панте Срећковића* читамо и ово: „Радили смо сви и радили и спремали земљиште, али Санстефански мир и радња Алабина доведе како нас, тако и сав свет осим неколико чорбаџије и ак-Бугарина владике у очајање. Ми смо били спремни на шта хоћете а нарочито лужнички — Јанковића срез, кад ал депеша Генерала Протића са њеном status quo militaire и заповест да јавимо ово Алабину тако нас развесели, да свима свану. Само агенти и пропагандисти покуњили нос; владика интригира, али га свет псује. Данас је на Врбици био сав Пирот и свет је весео необично. Сада грувају са града топови! Боже, помози" (стр. 278—281).

У напомени уз предњи став наведено је да су *кнезу Милану честитали* Цвети *становници Ниша, Куле, Прокупља, Лесковца, Пирота, Врања и Цариброда,* а Ускрс становници среза Височког (из Цариброда), Куле и Трна. У телеграму из Лесковца стоји: „Радујемо се да смемо први пут од Косова слободно исказати да смо Срби, да смо учесници свеопште српске радости" (стр. 281—282). У другом писму које је упутио Ј. Ристићу 26. априла одн. 8. маја, П. Срећковић каже „Већина Софијске нахије искрено и од срца жели да подпадне под Србију . . . Уопште стање ствари је такво у овим покрајинама, да му се само можемо радовати. А здрав је, и диван је, а радан је ово народ; ако не буде наш, нигда ни један Србин не треба да прежали. Свет овај сав сасвим темељно и утврдо сматра да су Срби и да их нико од Србије не може раздвојити" (Цитат из „Југоисточне Србије" Вл. Стојанчевића, стр. 282).

У мемоару који је *аустроугарска влада* 21. априла 1878. г. поднела британској влади још одмах се истиче како је „покрет који је довео до садашње кризе почео у Босни и Херцеговини"; потом, да у случају нужде „имају у виду анексију Босне и Херцеговине Аустроугарској монархији", јер, кажу из Беча, „ако Порта хоће да на себе преузме да сама, уз истурени посед Босне, држи у покорности све себи непријатељске елементе, Словене, Арбанасе, Бугаре и Грке, уз њих још Црну Гору и Србију, онда она неће бити у стању да и једног од њих на то присили"; а „уколико, насупрот овоме, у Босну на место Турске дође Аустро-Угарска, искључено би било даље словенско груписање под руском заштитом и место премоћи руског утицаја била би понуђена мирољубива противтежа без поремећаја односа снага у територијалном погледу (стр. 282—289).

О предњем је *Солзбери* 26. априла писао британском амбасадору у Берлину, поред осталог, и ово: „Драго ми је што се Аустрија одлучила на тај корак, јер нас то само по себи не може погодити" (стр. 292).

У писму *Солзберију В. Вајт* 27. априла 1878. г. помиње: бригу београдске владе „да обезбеди стални посед над оним областима које су у складу са одредбама примирја заузеле њене трупе"; пропаганду која се води међу становништвом тих области да се приволи „да заузме став у корист њиховог уједињења са Србијом"; да се највећи страх осећа у погледу Пирота чије је становништво „под утицајем бугарског комитета организованог у Софији"; и да је Ристић дао Вајту две географске карте и обећао уз њих пропратне ноте којима „намерава да покаже да Србија има пуно право, на историјској и етничкој основи, на многа места која Русија жели да прикључи Бугарској, као што су Пирот, Трн, Радомир, Врање, Куршумлија, Призрен" (стр. 292—293).

У другом писму од 29. априла *Вајт* каже како „Срби веома гласно изражавају своје негодовање и истичу да руски програм није био довољан, потпун и поштен што се тиче прихватања захтева њихових народа и поданика. Јако кнез и службене личности оклевају да говоре отворено из страха да ће увредити Русију и тако дати повода цару да их потпуно одбаци и препусти Аустрији" (стр. 294—295).

Дан доцније, *Вајт,* поред осталог, јавља *Солзберију:* „У овој земљи таква несигурна ситуација помаже присталицама Русије на тај начин што им омогућава да шире гласове како ће руски цар, уколико буде незадовољан држањем ове Кнежевине, схватити да је у његовом интересу да дозволи Аустријанцима да поседну Србију, па се та

опасност, стога, наводи као посебан разлог да се до краја тражи ослонац у Русији“ (стр. 295—296).

Британски амбасадор у Петрограду, *лорд А. Лофтус*, извештава државног секретара за спољне послове маркиза Солзберија, 23. априла 1878. г., да је *генерал Лешјанин*, као изасланик кнеза Милана, „тражио од цара Русије да се изврше неке измене уговора (у Сан-Стефану), нарочито оних делова који се односе на разграничење између Србије и Бугарске. Сазнао сам приватно да је мисија била успешна утолико што је добила уверавања од царске владе да ће жеље и интереси Србије бити неизоставно узети у обзир у случају да се одржи европски конгрес“. Сем тога Лофтус јавља: „Овде је уочљива жеља да се примири румунско и српско становништво, међу којима се недавно појавило веома приметно нерасположење против Русије“ (стр. 289).

Генерални конзул Велике Британије у Београду, *В. Вајт*, у писму *Солзбери-ју* 25. априла 1878. г., износи како је обавештен о покушају грчке владе да добије подршку влада у Београду и Букурешту „против политике Русије која све наде и аспирације разних народа, мање-више легитимне, потчињава једној жељи — амбицији да створи вештачку државу Бугарску, најпогоднију за остварење њених планова“. Међутим, каже Вајт даље, „сигурно је да је руски утицај овде још увек веома јак да би кнез Милан био склон било каквом плану чији би циљ био савез малих независних држава које би настојале да се ослободе свог великог заштитника, Цара“ (стр. 291—292).

Јован Ристић је у писму од 19. априла одн. 1. маја 1878. г. писао дипломатском представнику Србије у Бечу *К. Цукићу*, поред осталог, и ово: „Потребно је, да Вам, овом приликом, јавим, да смо у последње време имали прилично великих незгода па готово и сукоба са губернаторима руским у Софији и Видину, који су покушавали, да истисну нашу управу из Трна, Пирота, Врања и Куле (Адлије), но ми смо све те претензије одлучно одбили“. Позивајући се на демаркационе линије утврђене примирјем, „ми смо захтевали, каже Ристић даље, да у том стању и остану ствари докле се год оне дефинитивно не реше“, тј. „да дотле остане status quo militaire, јер бисмо иначе ми изгубили залогу, коју имамо у рукама за крајеве оне, који би нама на другој страни имали припасти по уговору, а још стоје у рукама турским, као што су Вучитрн, Нови Пазар и делови митровичког предела“. Са овим су се сложили не само у руском главном стану него и у Петрограду (стр. 298—299).

У писму од 19. априла одн. 1 маја 1878. г. *К. Цукић* јавља из Беча *Ристићу* како се тамо говори „опет о томе, да ће Аустро-Угарска Босну и Херцеговину посести — привремено или у циљи анексије“ (стр. 299—300).

Заменик руског министра иностраних дела *Гирс* у писму упућеном руском дипломатском представнику у Београду, *Е. П. Новикову*, 20. априла одн. 2. маја 1878. г., наводи и то како је гроф Андраши истицао: „опасност коју би по аустроугарске интересе значила велика и јединствена бугарска држава у њеном суседству“; сем тога и „поремећај равнотеже који би на штету Аустро-Угарске изазвала продужена окупација Бугарске од стране наших трупа и успостављање нашег искључивог утицаја на највећем делу Балканског полуострва“. Стога је Андраши изјавио „жељу да се равнотежа успостави проширењем сфере утицаја Аустрије на западном делу Балканског полуострва и обезбеђивањем њених трговинских веза са Егејским морем“ (стр. 301).

У другом писму *Новикову* од истог дана, осврћући се на извесне аустроугарске територијалне претензије у односу на Стару Србију, *Гирс* каже: „Поседовање те територије Аустроугарској осигурава потпуно надмоћну војну и политичку позицију са које она може да врши притисак с једне стране на Србију а са друге на Црну Гору, чиме би у основи обе кнежевине биле претворене у просте енклаве. Тиме би цео њихов развитак био не само ометан у садашњости него и у будућности. А њихова будућност је будућност словенске расе. Ми можемо да под притиском виших разлога прихватимо одлагање њихове потпуне еманципације, али ми можемо себи да признамо право да прихватимо угрожавање њиховог даљег опстанка“. И даље: „Ми не можемо да на себе узмемо ризик да као улог ставимо судбину словенских народа, јер Русија обе сматра њиховим природним заштитником. Програм који смо предложили довољан је да осигура трговачке интересе Аустрије без стављања у њене руке средстава за политичку денационализацију“ (стр. 304—305).

У Гирсовом писму Новикову од 20. априла одн. 2. маја 1878. г. говори се о приговору бечке владе руском плану о

„уједињењу Бугара у једну аутономну и вазалну кнежевину“. Стога из Петрограда допуштају могућност да се створе две одвојене државе са посебним границама, с тим да Аустроугарска са западном од њих, као и са Србијом, може закључити трговинске уговоре. Али, у тим бугарским кнежевинама била би неопходна руска војна окупација до „стварања нових домаћих власти и народне војске и полиције“. С друге стране, у истом писму се каже: „Сагласни смо да Аустро-Угарска задржи право окупације анексије Босне и Херцеговине, као што је договорено споразумом двеју влада“ (стр. 306—309).

Н. Вреде, у писму *Андрашију* од 3. маја 1878. г., јавља да је разговарао с Јованом Ристићем о мисији генерала Лешјанина у Петрограду, и да је тамо цар „изразио задовољство држањем српских трупа у последњем походу. Даље је Његово Величанство изјавило српском посланику: потпуно је нетачно када га оптужују за наводну симпатију према Бугарима а за запостављање Срба; он гаји исту бригу за све Словене на Балканском полуострву“. Сем тога, у писму се каже да је генерал Лешјанин у Министарству спољних послова у Петрограду добио уверавања „да ће се, ако то буде могуће, водити рачуна о жељама Србије у погледу округа Трн и Врање, али у погледу Пиротског округа српском посланику није дата никаква нада“ (стр. 309—310).

Предње се углавноме потврђује и у опширном извештају који је 23. априла одн. 5. маја *Лешјанин* поднео Ристићу (стр. 315—321).

У другом писму од истог дана Вреде говори о покушају руског гувернера и бугарског вицегувернера да спроведу регрутацију у крајевима које су још држале српске трупе и да у њима изврше инспекцију, али да се српска влада томе одлучно успротивила, тј. да „напросто није хтела да преда управу бугарским службеницима, ставивши им на знање да ће бити силом удаљени при првом покушају вршења службене дужности . . . Руски кабинет је прихватио становиште српске владе и на тај начин су бугарски захтеви у погледу организације овог пута одбијени“ (стр. 310—311).

Становници Гњилана и околине упутили су, 2. априла одн. 5. маја 1878. г., посебну депутацију с молбом кнезу Милану „да се смилује и да их избави из овог чемерног стања у коме се сада налазе“, тј. да их „придружи к нашој браћи у Кнежевини Србији“. Пошто су у молби изнели шта је све тај народ претрпео у ропству под Турцима и указали на разноврсне доказе који показују да су „били и да ће остати на веки Срби“, рекли су и ово: „С тога молимо Те, Светли Господару, заступи се за нас и помоћу нашег моћног покровитељства велике Русије, даруј и нама ону слободу, коју си даровао браћи нашој у Нишу, Пироту, Лесковцу, Врањи и другим осталим српским крајевима, и прими нас у заједницу народа слободне Кнежевине под Твоје господарство . . . После оних радосних усклика којима смо храбру српску војску, кад је у Гиљане ушла, причекали и поздравили, за нас је већ опстанак под Турцима незамислим. Јер одкако је, Господару, Твоја храбра војска због демаркационе линије напустила Гиљане, зулуми се од стране Турака над нама утростручише!“ За овим се износи читав низ убистава и других злочина почињених после повлачења српске војске. Ако се Кнежевина Србија не може проширити на њихове крајеве, „онда нам, кажу, дозволи да се сви листом из Гиљана и гиљанске нахије селимо у Србију или у новоослобођене крајеве Србства“. Пуномоћје депутацији за предњу молбу потписало је равно 110 лица представника општине гиљанске и 42 села Гиљанске нахије (стр. 322—327).

Међутим, не само становници Гњиљана и околине, *кнезу Милану* упућују молбу *и сељани села Житена* у Софијском санџаку. У писму од 3. одн. 15. маја 1878. г. кажу: „Ми смо прави стари Срби и како Срби желимо да будемо с нашом браћом Србима“, али „комитет бугарски оће нас силом да бугари“. И даље: „Молимо тебе Господару а молимо и руско цар Александра. Гледајте да ми како прави Срби не останемо сад силом Бугаре, но да будемо твоји и да се придружимо нашој браћи Србима“. И „не само ми но цели Санџак Софијски овејани Срби и сви су готови да ово исту кажу ако их који упитају буде, само не смеју јер от чорбација и комитетлија ако се дозна одма батини и апса. Ми сад горе патимо од њи него што сме патили от Турек“. Од њих не смеју да се пожале ни софијском гувернеру, „јер чим нас виде и сазнају шта ћемо, одма нас бију и терају у апсу“.

Предњу молбу потписало је 27 сељака из Житена (стр. 335—336).

На неколико дана доцније, 5. одн. 21. маја 1878. г., своју молбу упутили су *кнезу Милану* и *сељани Костиног Брода* и *околних села* — Искреца, Шијаковца, Пролеша, Батковца, Драговиштице, тако исто из софијског санџака. Ова молба, на којој је преко 240 потписа, гласи овако:

„Краљу Српском Милану Обреновићу IV.

Молимо те Господару како свој отец избављуј нас от овој проклети Бугара ако Бога знајеш. Они нама глава доидоше. Једнако нас бију и апсу што нечемо да станемо под Бугарију и што кажемо да смо Срби. Господару ово чудо није ни под Турцима било. Господин Илија Димитри Македонски и Аџи Мано и Димитрија Бичакџијата от први чорбаџија у Софија побише нас. Не даду нам да излазимо никако кот Губернера те да му се пожалимо. Молимо те Господару освободи нас от Бугарина и придружи нас нашој браћи Србима ако се икако може. А ако не а оно бар Русима. Само да не будемо силома Бугарина и пот Бугарско кад несмо Бугари но право Старо Србје“ (стр. 344—346).

Начелник пиротског округа, *Панта Срећковић*, 9. одн. 21. маја 1878. г. упутио је министру иностраних послова, *Ј. Ристићу*, следеће писмо: „Сада још 10 села из Софијске нахије предала су молбу да су Срби и хоће са Србијом па моле за заштиту, траже да пошљу депутацију Књазу. Хоћу ли им то дозволити? Сва акта и молбе шаљем штафетом“. У писму од истог дана Срећковић је јавио и то да је депутацију тих села упућивао губернатору Алабину, али да су му сељаци одговорили како их не пуштају до губернатора него их бију што неће да буду Бугари. У селима софијске нахије која је села ослободила српска војска срески старешина је поставио кметове. У једном извештају који је Срећковић добио из Цариграда каже се како је „буна све већа против Бугара и њихових комитета у Софији“. Извештач из Цариграда каже: „Надам се да ће и у самој Софији кроз који дан бити тога. Народ једнако долази амо, тражи заштиту српских закона и предаје ми своје изјаве на нашег Господара упућене . . . Вољни су послати депутацију кнезу Милану и руском цару“ (стр. 341).

Генерални конзул Велике Британије у Београду, *Х. Чернингам*, у писму од 31. маја 1878. г., јавља своме министру *Солзберију* да је истога дана разговарао с министром иностраних дела Србије, и том приликом чуо да Аустрија не би дозволила ширење Србије према југозападу нити припајање истој Новог Пазара, али да „се слаже, у начелу, да Србија прошири своје границе ка југу и југоистоку, чиме би осигурала припајање Ниша и крајева до Лесковца, с једне стране, и посед толико жељеног и траженог Пирота, на путу за Софију, с друге“ (стр. 366). У другом писму од истог дана он каже како је и „аустриска влада наложила свом овдашњем дипломатском агенту, грофу Вредеу, да увери српску владу о томе и да изјави да се она неће противити ширењу ка Пироту на југоисточној граници, нити чак до Врања, на југу“. И даље: „Не само да је Пирот веће место од Београда већ је крај око њега веома плодан; његов положај, будући да се налази на пројектованој железничкој линији од Софије до Ниша, има изузетан трговачки и стратегијски значај, Ристић је искрен кад каже да ће народ Пирота, уколико се на њега апелује, а који је по свом пореклу српски, сигурно гласати за присаједињење Србији. Поседовање Врања ће овој земљи обезбедити долине Мораве и Ибра, али у материјалном смислу неће допринети њеној садашњој снази“ (стр. 368).

У писму које је упутио *Солзберију* 1. јуна 1878. г. *Чернингам* каже како је у разговору с кнезом Миланом овај покушао да „уклони сваку помисао да је он обична руска лутка“. Генерални конзул даље каже: „Његова Висост ми је говорила о томе да је његовој земљи веома неопходно да добије железницу, без које је немогуће да њено пољопривредно становништво развије природна богатства којима располаже. Иако је показивао наду да ће таква железница једном сачињавати део српске државне имовине, он је потврдио да потребна финансијска средства морају пристићи из иностранства и признао да је због тога неопходно приволети стране капиталисте да му пруже подршку . . . . Он ми је рекао да је напустио сваку наду да ће се територија ширити у правцу Босне, али је веровао да неће бити никаквих тешкоћа у погледу Пирота“ (стр. 369—370).

У телеграму од 23. маја одн. 4. јуна упућеном српском агенту у Петрограду *М. Протићу*, *Ј. Ристић* каже: „Ставите на срце руској влади још једном Трн, Врању, Кулу и Пирот на које

цела земља највећу важност полаже“ (стр. 371).

22. маја одн. 3. јуна 1878. г., у писму које је упутио грофу *Андрашију*, министру иностраних дела Аустро-Угарске, *кнез Милан*, поред осталог каже: „Упркос сјајним успесима у Старој Србији и изузетним могућностима које су јој се указале да дође у Босну, моја војска није прешла Лим и Дрину. Овакав мој став био је одређен искреном жељом која ме је подстицала да очувам неокрњен благонаклон став суседне Монархије... Уверавам Вашу Екселенцију да овакав став учвршћује у мени наду да могу, приликом коначног решења Источног питања на Конгресу, рачунати на благонаклону подршку владе Његовог Величанства Цара и Краља како би се мојој земљи, поред признања независности, обезбедило и територијално проширење, које ће пред стављати неопходан чинилац њеног просперитета... Будући да су моја гледишта оправдана и у складу са општим интересима, дозвољавам себи, Господине Министре, да рачунам с Вашом подршком у уверењу да сте, као и ја, убеђени да Србија неће постати претња за велике државе без обзира на обим свога територијалног повећања и да ће она, напротив, у зависности од величине интереса које ће имати да брани, из све разумнијих потреба одржавати пријатељске односе са Аустро-Угарском Монархијом и ослањати се на тога моћног и благонаклоног суседа“ (стр. 372).

Уочи Ристићевог поласка за Берлин, *у писму Солзберију* од 4. јуна 1878. г., *Чернингам* каже како је „из разговора с руским агентом Персијанијем, кога већ више година познаје, сазнао да руска влада никако није склона да допусти да Пирот пређе у руке Србије, иако, као и Аустријанци, не намерава да јој прави сметње у питању Врања. Ово место није од неке практичне вредности, али је Пирот важан привредни град који, централна тачка на путу за Софију, мора приметно ојачати ону државу која буде имала срећу да га добије“. Ристић му је показао статистичке табеле из којих се видело да у Пироту живи 3000 породица српског порекла и око 400 другог. Док је Ристић тражио присаједињење овога града Србији, руски агент је био за његово присаједињење Бугарској, можда и због тога да би се Пирот супротставио Новом Пазару, „за који су Аустријанци одлучили да не може бити припојен Србији“. Дакле, Аустрија је држала Пирот „као награду за српско потчињавање“ (стр. 377—378).

Јован Ристић је 27. маја 1878. г. писао из Беча *Јеврему Грујићу*, министру правде, о свом састанку с грофом Андрашијем. Пошто је прочитао кнежево писмо, гроф је рекао да за њега није лако указивати потпору Србији, „није лако ни према јавном мишљењу његове земље, које Србији није наклоњено, ни према силама, јер докле Црна Гора у Европи налази више симпатије, Србија није тако срећна да код свију одзива налази“. Потом је Ристић изнео како је Србија ушла у први и како у други српско-турски рат, а гроф признао „да су се његови земљаци не мудро према Србији (за време рата) понашали, и суђивао их је“. Ристић је изнео предмете који су се тицали Србије. Што се тиче европске гарантије за независну Србију, гроф је „изјавио да је не може примити нити допустити да је други приме“, али је независност одмах примио. У погледу Пирота обећао је да ће бити на страни Србије, као и за Врање, док му је Ристић дао објашњење да су Арбанаси у куршумлијском и вучитрнском крају били дошљаци а не староседеоци. „Мени се уопште учинило, каже Ристић даље, да гроф Андрашиј не би марио, ако би ми источно отишли и до Софије, но, наравно, све под условом да се обезбеде аустроугарске трговачке и железничке претензије.“ За овим Ристић говори ближе о овим условима. При крају овог писма стоји: „Био сам и код руског посланика, и изјавио сам му нашу наду да се они не могу за нас мање интересовати од аустроугарске владе, нити да ће дати свету тај немио призор да их видимо у опозицији против Аустроугарске *на нашу штету*. Одговорено ми је да се нада да до тога неће доћи“ (стр. 383—388).

Х. Чернингам, у писму *Солзберију* од 8. јуна 1878. г., поред осталог, каже како је од аустријског конзула сазнао „да је овај више пута тражио од своје владе, иако без успеха, да води одлучну политику, која би могла, по његовом уверењу, да доведе до значајних резултата за његову земљу на тај начин што би у ово време учинила арбитром у судбини Србије и њеним заштитником после завршетка рата“. Али, у писму се каже и то да „Аустрија мора, да би остварила макар мало утицаја у Србији, отворено обећати њено проширење на источној и југоисточној

границици, као компензацију за аустријске интересе осигуране очувањем статус кво у Босни . . . С друге стране, Русија је стекла такав надмоћан утицај у српском народу, да Ристић може сада да гради своју највећу наду у успех на Конгресу управо на чињеници што Русија гледа на српска територијална проширења исто као на бугарска". И поред тога, Ристићеве речи мени дате „да, иако су сви браћа, Словени ипак воле своје домове уређене на свој начин, могу да буду тачне не само за Србију већ и за све независне хришћанске државе у јужној Европи" (стр. 389—390).

У писму које је Х. Цернингам упутио Солзберију 18. јуна 1878. г. стоји и ово: Не може се занемарити чињеница да је одржавање Конгреса изменило релативну снагу Аустрије и Русије у односу према овим малим државама и да, док се на Аустрију увек досад гледало као на агресивну силу против које је заштита Русије била потребна, стварање друге Русије у облику Бугарске, у непосредном суседству Србије, открива Русију у будућности као силу против које ће можда аустријска подршка бити потребна" (стр. 403).

Из белешке начелника аустријског министарства спољних послова Јохана Швегела од 28. јуна одн. 10. јула 1878. г., види се да је, у разговору с њим, *Јован Ристић* тражио да Србији припадну, поред осталих, Ново Брдо и Гњилане, Трн и Зворник. А из писма које је Ристић дан доцније упутио *Ј. Грујићу* сазнајемо да са аустријске стране нису чињене никакве примедбе у погледу Врања, Трна и Пирота, али да „односно Гилана питање удара на скрупуле, под изговором, да тамо има много Арнаута, који би нам стварали несавладљивих тегоба". Против ове примедбе Ристић је истицао „да у гиланском округу има више Срба но Арнаута, да су нам ови сами изјавили, да предпостављају српску управу бугарској, и да, најпосле, ми примамо тегобе, које нам буду пале у део, да их тако савладамо, да јамчимо за мир на оним крајевима бар за једну генерацију" (стр. 393—397).

Поводом неуспелог атентата на немачког цара Вилхелма I *становници општине стопањске* упутили су 31. маја одн. 12. јуна 1878. г. министру спољних послова Србије следећу изјаву: „У овом крају српства трпио је народ српски пет стотина година мучења од Турака. И сада осећајући се слободним, а дознавши да је опет покушано убијство над царем који је народ свој мудром својом управом ујединио и усрећио, скупимо се у храму наше свете цркве и данас молимо Бога што је спасао живот цара Вилхелма, а остављамо вечито проклетство на убицу. Ову нашу срдачну жељу достављамо вама Господине на даљи поступак".

Предњу изјаву, поред двојице свештеника храма св. Николе, потписали су и председник општине стопањске и кметови стопањски, мирошевачки, залужински, прибојски и лозански, као и читав низ одборника и грађана, укупно 59.

Из лесковачког округа влади у Београду упућено је 2/14. јуна још девет таквих изјава од општина: лесковачке, печењевачке, бабичке, крушевичке, накривањске, власотиначке, бошњачке, јашуњске и козарачке (стр. 404—405).

Цернингам јавља *Солзберију* 13. јуна 1878. г. како је *кнез* за наредни понедељак одложио свој пут у Стару Србију. „Био сам радознао да сазнам зашто је Кнез одлучио да пође на пут толико раније. Изгледа да бугарски комитети у Старој Србији воде снажну агитацију против присаједињења ових крајева Србији; због тога се сматра потребним да се Кнез лично супротстави оваквој агитацији својим присуством у тим крајевима". Потоњи кнежев долазак у Ниш „поздрављен је изјавама благодарности и јединства са Србијом становника" Пирота и Беле Паланке. Главни кмет пиротски Цена Крстић потписао је изјаву благодарности и јединства са Србијом са још 65 грађана, а из Беле Паланке Јован Живковић са још 35 грађана, као и протосинђел Агатангел (стр. 409).

У писму Ј. Грујића Јовану Ристићу од 2. јуна 1878. г. изражена је и извесна бојазан: „Делимо ваше нахођење да Аустро-Угарска тежи, да истисне руски уплив из сфере докле простире своје интересе, но бојимо се, да не послужимо к томе са одстрањењем руског пријатељства и будуће штете за Србију, ако би од Русије била напуштена и у напредак остављена на милост и немилост Аустро-Угарске" (стр. 412).

Кнез Андраши у писму *кнезу Милану* од 15. јуна 1878. г., поред осталог, каже: „Као што сам рекао Господину Ристићу, нећу сматрати да су независност Србије и ширење њених граница у правичним оквирима супротни интересима Аустро-Угарске, и молим Вашу Висост да буде уверена да ћу придавати важност интересима Србије у току

европских већања која се сад настављају у Берлину. У том смислу делујем и код других Сила“ (стр. 417).

Дипломатски агент Аустро-Угарске у Београду, *Вреде*, у писму од 17. јуна 1878. г., каже Андрашију и ово: „Док се у Београду углавном мирно примају војне мере које су недавно наложене с наше стране, што је последица наговештаја које сам био у прилици да по налогу Ваше Ексцеленције учиним српској влади, овдашњи италијански представник гроф Јоанини показује да је крајње узбуђен, и покушава да како владиним тако и другим политичким круговима улије забринутост због намере и далекосежности наших потеза“ (стр. 422).

У питању је била евентуална инкорпорација Босне и Херцеговине у Аустроугарску.

Х. Лајард, британски амбасадор у Цариграду, у писму од 17. јуна 1878. г., саопштава *Солзберију* како је велики везир „био веома задовољан пријатељским ставом“ који је Солзбери заузео у погледу Турске (стр. 423).

Јован Ристић, у писму које је упутио *кнезу Милану* и Ј. Грујићу из Берлина 7/19. јуна 1878. г., каже: „Кнез Бизмарк жели, да се Аустро-Угарска задовољи у сфери својих интереса, Шувалов саветује ми споразумети се на сваки начин са Аустро-Угарском, а он ће тражити у Петрограду одобрење за границе на које буде пристала Аустро-Угарска. Ова ми још не чини никаквих предлога, али држим да неће изостати. Конгрес ради споро, до сада није ништа закључио“ (стр. 424).

У телеграму који је упутио *Ј. Ристићу* из Ниша истог дана, *кнез Милан* каже како би било мудро „када би Ристић сам тражио продужење преговора започетих у Бечу, у место што га избегава... У осталом, Ристићу ће бити утолико лакше послушати овај савет, што му ето и сам Шувалов препоручује да се споразуме с Аустријом. Нека само Ристић никако не губи из вида потребу, да се добије што веће територијално увећање, јер је без тога цео успех рата компромитован и у земљи и споља, а ако концесије, које буду цена за увећање Србије, изазову унутрашње незгоде (embarras), оне ће се ласно савладати“ (стр. 425).

Х. Чернингам јавља 19. јуна 1878. г. *Солзберију:* „Изгледа да је Ристић писао из Беча да је његов разговор са грофом Андрашијем био веома задовољавајући, да аустријски министар није правио питање око признавања независности Србије и да није имао приговора на највећи део српских територијалних анексија“. Али Чернингам предвиђа и тешкоће које ће настати за Србију пошто добије независност и територијално увећање. Поред других, „повећање територије захтеваће одржавање веће стајаће војске, јер ће бити потребно да се осигурају гарнизони у Нишу, Пироту и Врању, ако ова места буду додељена Србији, а отуда и већа оптерећења за државну благајну... Морају се такође пронаћи средства за изградњу железнице од престонице до Алексинца, и од народа ће се тражити да у томе учествује, тј. да помогне у издацима око изградње“. Сем тога, корени сукоба између следбеника садашње династије и Карађорђевића толико су дубоки да ће дуго бити сметња народном јединству у коме једино добра влада може наћи неопходно оруђе да подстакне делатност и снагу народа. Кнез и његови министри не покушавају да уклоне нерасположење према династији, а уверени су да се оно може ублажити „само уз помоћ притисака“ (стр. 425—427).

Државни секретар за иностране послове Вел. Британије, *Солзбери*, пише 19. јуна 1878. г. из Берлина *Х. Лајорду*, британском амбасадору у Цариграду: „Ми смо обећали да ћемо, кад се о питању Босне буде расправљало, изнети пред Конгрес мишљење, које ужива подршку владе њеног Величанства, да ће окупација ове области од стране Аустрије бити у интересу Порте, како с војне тако и са финансијске тачке гледишта. Тиме ће се такође спречити уједињење две словенске државе — Србије и Црне Горе — које Турска неће бити довољно кадра да држи раздвојене. Ово уједињење не би довело до стварања словенске конфедерације и, на крају, до велике словенске државе која би се пружала од Порте до Јадранског мора“ (стр. 428).

У писму упућеном из Берлина 8/20. јуна 1878. г. *Јеврему Грујићу, Јован Ристић*, између осталог, каже како је гроф Шувалов „заузет бригом, да између Русије и Аустро-Угарске дође до сагласности. Он ми је изриком саветовао не само да се старам доћи и сâм до потпуног споразумевања с Аустро-Угарском, но да и никакав корак код Конгреса не учиним, који би ударио на осуду грофа Андрашија... Тежина је дакле наше ствари у рукама Аустроугарске. Она може наше добит-

ке територијалне свести на незнатан минимум, она може допустити да они и пређу границе Св. Стефанског мира. Све зависи од погодбе, коју будемо учинили с њом". И при крају истог писма: „Ни у ком случају не можемо ми послужити за оруђе Аустро-Угарској проти уплива Русије на нашим крајевима, а ако би се то ипак догодило, било би са потпуним пристанком и знањем Русије" (стр. 430—433).

У вези са доласком руског генерала Фадејева у Београд, 20. јуна 1878. г. *Х. Чернингам,* између осталог, пише *Солзберију:* „Као што Ваше Господство зна, муслимански бегови и њихови следбеници у Босни броје око 350.000 душа и припадају српском народу, чији језик говоре и чијој вери неће бити тешко да се врате. Њихово прихватање ислама било је у једном тренутку последица политичке нужде. Заједно са 600.000 Срба — раје, они показују највећу мржњу како према турској владавини тако и према уплитању Аустрије. Макар шта да се покуша да се одржи турска управа у Босни, то ће довести до оружане побуне и, вероватно, до страховитих покоља, ако се може веровати неким од најутицајнијих бегова, као што су Фехми-ефендија и други. Међутим, уколико Аустрија заузме Босну, мржња против ње брзо ће избити на површину и читаве области ће се претворити у центар словенских устанака и сплетки. — Политика Аустрије у току неколико протеклих година довела је житеље Босне у безнадежно расположење, а наклоност коју је она настојала да стекне међу католичким становништвом, које броји 200.000 људи, ишчезла је због поступка према Србима на аустријској територији" (стр. 433—435).

Уз писмо које је упутио *Јовану Ристићу* 9/21. јуна 1878. г., *Јеврем Грујић* је приложио и препис писма из кога ће се видети „ко га и коме пише о злу које трпе Срби у Гиљанској нахији од Турака, и како само у придружењу Србији виде спасење своје". Уз исто писмо приложен је и „оригинал молбе од 20 села из Радомирског округа у Софијској губернији, која се села налазе поред среза брезничког у округу пиротском. И они траже придружење Србији" (стр. 436).

Становници ибарског среза на Боровој глави 9/21. јуна 1878. г. упутили су молбу кнезу Милану. У тој молби, при крају, кажу: „Нека нам је Душанов Бог сведок да ми ништа више не желимо но да нас Ти под твоје моћно закриље примиш, да нас уврстиш међу твоје верне поданике; и да се више не предајемо у крваве руке наших варварских мучитеља" (стр. 438).

Пре тога, 6/18. фебр. 1878. са Борове главе, адресу захвалности, *у име народа* новопазарског, вучитрнског и куршумлијског округа, упутили су „опуномоћеници дежевско-ибарских усташа" и *архимандрит дечански Сава,* свештеник из Јелечца Вукојица Максимовић и још шест кметова (стр. 437).

Јован Ристић је 12/24. јуна 1878. г. *поднео Конгресу у Берлину мемоар* који се односи на независност Србије са гарантијом великих сила, и на њено увећање у границама „које смо још пре Св. Стефанског мира код Русије изнели, као своје законите ревандикације". У мемоару, поред осталог, стоји: „Што се тиче земаља с оне стране Дрине и Лима, ми се не устежемо нимало тврдити, да у њима не може бити мира без радикалног преображаја". Српска влада „се ограничава да изјави своју веру, да ће Велике Силе, у својој мудрости, наћи решење, по коме ће умукнути јауци очајања, које су до сада Срби у Кнежевини морали да слушају међу својом браћом, која станују с оне стране Дрине и Лима. — У провинцијама које су с ове стране тих река, догађаји су створили са свим нову ситуацију. Кнежевина је била приморана, да се и по други пут лати оружја, и услед сталног напредовања, рејон њене акције захватио је скоро целу Стару Србију. Како би се она могла повући из тога рејона и напустити његово становништво освети Мусломана, а да та земља не потоне наново у страшну ситуацију, која не може ником ићи у рачун? Најбоље средство, да се тамо осигурају благодети трајнога мира, то је задовољити легитимне жеље становништва, ослободити га и сојузити са мајком Србијом. — Ако би се земља, која данас саставља Косовски Вилајет, сјединила са Србијом, ова би имала Дрину и Лим као своју западну границу, која обухвата и Мали Зворник, о коме је питање свршено још 1831, и само задоцњење у извршењу беше доцније непресушни извор заплета са Високом Портом. Јужна граница обухватила би околину Кичева, Скопља и Егри-Паланке, а источна би обухватила Трн, Пирот, Београџик и Видин. Једна партија земљишта с оне стране Тимока, безусловна је нужна за одбрану српске границе на тој страни. Догађаји првог

рата су доказали, јер су Срби морали да напусте тимочку линију, којом доминују висови на десној обали Тимока, целом дужином те реке. Сем стратегијских разлога, који су од највеће важности за једну земљу, која има да брани своју независност, један поглед на карту довољан је да убеди, да је та територија насељена у већини српским становништвом, и опкољена Дунавом, који је природно сједињује са Србијом, безусловно нужна Кнежевини, како због топографске конфигурације, тако и због слободног трговачког покрета на Тимоку" (стр. 449—450).

У *писму* које је из Берлина упутио *Ј. Грујићу* 13/25. јуна 1878. г., *Ристић* каже: „Примио сам Ваше писмо од 9. Нека се села радомирског округа, која се желе Србији придружити, обрате непосредно телеграфом Конгресу, јер се сад баш решава питање о придружењу софијског санџака Кнежевини Бугарској" (стр. 451).

У вези са гласовима да ће доћи до рата између Аустро-Угарске и Русије, *Х. Цернингам* у писму *Солзберију* из Београда 25. јуна 1878. г., поред осталог, каже: „Војна потреба да се ојача руска позадина у случају рата са Аустријом објашњава разлоге који налажу споразум између Србије и Русије. Русија, међутим, према поверљивим извештајима, изгледа да је сувише исцрпена и сувише разочарана Бугарима, којима је много помогла да се ослободе, да би жарко желела још један рат, посебно рат са Аустријом, а осим тога и могућност непријатељства са Енглеском. Стога, верујем да се гласови, који се стално шире после доласка генерала Фадејева, морају приписати том антиаустријском агитатору, чију сам мисију објаснио у мом телеграму бр. 87 од 20. о. м. Он свакодневно одржава везе са устаничким вођама у Босни, а у последње време им је упутио и знатне суме новца. Грујић ми је лично рекао да је генералово присуство било главни узрок постојеће забринутости, „иако његова агитација није имала никакве везе са Србијом" (стр. 453—454).

Ј. Ристић из Берлина, 14/26. јуна 1878. г., јавља *кнезу Милану* и *Ј. Грујићу:* „Дознао сам с поуздане стране, пуномоћник руски намерава предложити пуномоћнику аустријском као транзакцију ову линију: од Врање Снег-Поље, Цариброд. Пандирало, дакле без Трна, без пиротског предела, без Старе планине и без Св. Николе. Против тога пројекта говорио сам озбиљно пуномоћнику руском који се изговара да очекује одговор из Петерсбурга, а пуномоћнику аустријском изјавио сам да не могу никакву обвезу примити без сигурности за пројектирану са њим линију, јер нема ништа до прљава Пирота већ до природне границе, а ова је Св. Илија границом Нишког пашалука, Драгоман, Стара планина, Св. Никола" (стр. 455).

Х. Цернингам јавља 26. јуна 1878. г. из Београда *Солзберију:* „Овдашњи министар иностраних послова пише и жали ми се због масакра стотину хришћана који су извршили Арбанаси у Качанику, у Старој Србији, и изражава наду да ће Порта предузети кораке да се то у будућности спречи, пошто може, ако се понови, да створи непријатности на обе стране демаркационе линије. Верујем да ове тужбе значе изговор за будућу акцију; овдашњим властима сам препоручио велику уздржаност, а дао сам обећање да ћу Вашу Ексцеленцију упознати с појединостима" стр. 456).

Из записника са седнице Конгреса у Берлину од 26. јуна 1878. г. види се да је *Мехмед Али-паша,* на основу мира закљученог у Једрену, *тражио* да се изврши исправка граница Кнежевине Србије, као и то „да арбанашке казе Вучитрн, Куршумлија, Прокупље и Лесковац не буду одвојене од Царства и да у случају ако Конгрес одлучи да му одузме један њихов део, појас од Приjепоља, између Куршумлије и Приштине, до Грделице, између Лесковца и Врања, остане, у сваком случају, Турској; то је неопходно за одбрану округа Приштине и Врања, који сада чине северну границу Царства" (стр. 457—458).

Јован Ристић из Берлина, 15/27. јуна 1878. г., јавља *кнезу Милану* и *Јеврему Грујићу:* „Аустрија има изгледа добити Босну и Херцеговину, али захтева још и теснац новопазарски до Митровице. Изгледа да сам успео поколебати Русе у одпору за Трн и Пирот, но они сад покрећу мисао питати народ, у ком би се случају имала повући војска и управа српска за време гласања. Имамо ли у том случају бојати се агитације бугарске из Софије и Пирота, особено владике?" (стр. 458).

Кнез Милан, 15/27. јуна 1878. г., из Ниша јавља *Ристићу:* „Ми сад немамо војске у Пироту и Трну више него две чете. Сав народ нарочито у селима одушевљен за нас нарочито због малог пореза и што Руси регрутују, док ми то

не чинимо; позитивно под садашњим околностима гласаће огромном већином за нас и без икакве агитације с наше стране, но ако би морала наша управа повући се и оставити маха агитацијама руско-бугарским, отежао би се положај. Тешко ми је јемствовати, али се надам да би ипак успели ми. Добро би било у том случају, да бар буде привремена управа под контролом Јевропе. Ако су Енглези искрени, добро би било да пуномоћници енглески захтевају обавештење о стању ствари од Маршала, кога сам данас видео и који је признао упечатлење врло повољно за нас, пошто је био свуда" (стр. 458—459).

Јован Ристић, 15/27. јуна 1878. г., из Берлина јавља *Јеврему Грујићу:* „Докле нас Аустро-Угарска потискује из Новопазарског предела, Русија није у стању да нас заштити; а докле нам Аустро-Угарска даје (или тачније говорећи *предаје)* накнаду према бугарској граници, остављајући нам поред врањског, трнски и пиротски предео, Русија се противи и за Трн и за Пирот, па предлаже, у накнаду, гилански крај, на што опет Аустро-Угарска не пристаје, не желећи нам оставити ни само *Ново Брдо,* за које је још неодступно навађујемо. Уз то још Аустро-Угарска условљава свој пристанак питањима о железници и трговини".

Ристић, даље, каже: „Русима (грофу *Шувалову,* барону Жомину и ђенералу Бобрикову) говорио сам озбиљно и јасно: „Кад нас, рекох, Аустријанци гоне из Новог Пазара, ви нисте у стању да нас одбраните, а кад нам они остављају неку накнаду, ви јој се противите. Накнада *пак специјално ова* нас толико интересује, да је ми под сваку цену морамо имати, а што је год *скупље* добијемо, то ће бити вашим узроком, јер Аустро-Угарска видећи, да због вашег отпора, држи кључ наше југоисточне границе у својој руци, не попушта од својих тешких услова. Призор је жалостан за нас видећи Русију у борби са Аустријом *противу нас.* Доста је било погрешака. Св. Стефански мир дао је био скоро целу Стару Србију Бугарима. Прилика је сад, да се погрешке исправе, а не да се оставља квасац за раздор два сродна народа с једне стране, а с друге да се остављају спомени, који ће отуђивати српски народ од Русије".

Пошто је, у даљем разговору, Ристић инсистирао на природним границама, тј. на онима источно од Пирота, *Шувалов* му је рекао: „Та тамо је, као што ме наши уверавају, све бугарско", на што му је Ристић одговорио: „Нека се гласа, а ми се напред потчињавамо резултату, ма какав отуда изишао". И у вези с тим навео: „Мислим да мој говор није остао без следстава, јер кад сам данас обишао Жомина и Бобрикова, обојица ми говорише о потреби, да се саслушају жеље народа у трнском и пиротском крају, но тако (говораше Бобриков), *да се предходно повуче и војска и управа српска из тих крајева,* па да се предузме гласање под контролом европске комисије, *која и питање,* према исходу гласања, *да реши у последњој инстанцији"* (стр. 460—461).

У истом писму Ј. Грујићу од 15/27. јуна 1878. г., *Ристић* даље каже: „Синоћ, саставши се са грофом *Андрашијем* у једној прилици, ја сам му живо представљао, колико је неправедан пројекат његовог начелника: „Хтети нас обавезати напред, да направимо две пруге железничке (на Солун и Софију), које могу стајати најмање 5—6 милијарди дуката; даље, хтети нас обавезати напред да, да толике милијоне предамо за тим у руке *трећем неком* без детаљиране па и сваке скоро погодбе; а за све то обећати нам потпору за проширење граница на југоистоку, па најпосле изнети ми ове услове *у очи решавања* нашег питања на Конгресу па рећи: „Бирајте — то је: *метнути нам нож под грло.* Овај нараштај није ослободио кнежевину; сад ако ће њено увећање стати, поред дојакошњих жртава, и *нових милијона,* па и стару тековину наших отаца осетно оптеретити, — онда ја не смем узети на себе одговорност да и што Књазу предлажем у томе смислу. И да се ц. кр. влада и не интересује за железницу у Србији, ми бисмо је морали правити; и да се она не заузима да се Хиршу дâ експлоатација, он би опет остао најозбиљнији конкурент, но обећати му експлоатацију *безусловно* — то не смемо".

После тога *Андраши* као да је „изразио зебњу од намере, да се погодба, ма каква да буде, учини зависном од Скупштине, која као да му не уливаше поверења, но озбиљније узе у оцену предлог, по коме би се влада могла обавезати, да оно, што уговори, не само изнесе пред Скупштину но и да брани озбиљно" (стр. 461—462).

Јован Ристић 16/28. јуна 1878. г., пише из Берлина *Јеврему Грујићу* да се раније држало како би се босанско питање решило привременом аустроугар-

ском окупацијом, а како је сада озбиљно реч о томе „да се не само Босна но и Херцеговина анектира Аустро-Угарској". Сем тога, гроф Андраши тражи за исту царевину и новопазарски теснац до Митровице, а Ристић каже да „чини што може, да се бар ово последње предупреди". Јер овим би се, иначе, обезбедио Дунавској монархији продор према Солуну „пре него што би се Русија могла и приближити Балкану" (стр. 464—466).

У писму од 28. јуна *Солзбери* је известио *Кроса* како је предложио да Аустрија окупира Босну и Херцеговину „и заведе у њима управу", и да су тај предлог, поред Бизмарка, подржали и опуномоћеници Русије, Француске и Италије, али да су му се успротивили опуномоћеници Турске. Тада је прихваћено да се Србији призна независност, с тим да свима њеним становницима буде обезбеђена потпуна слобода вероисповести, одржавање постојећих трговинских уговора с Труском и забрана наметања транзитних такса за добра која прелазе преко Кнежевине. Сем тога, конгресном поткомитету поднето је на разматрање „питање граница које треба одредити за Србију уз њено учешће у давању трибута који је досад плаћан султану на име турских дугова" (стр. 466—467).

На седници Конгреса у Берлину, 28. јуна, *лорд Солзбери* рекао је, поред осталог, и ово: „Друштвене прилике и географски положај Босне и Херцеговине заслужују у једнакој мери пажњу Конгреса. То су једине турске провинције у којима поседници земље имају, готово без изузетака, верско уверење различито од вере сељака. Устанак који је избио због тих супротности довео је до рата, а овај је Турској донео велика разарања, док мржња која раздваја две класе становништва није сад ништа мања него што је била пре три године. Ова огорчења појачана су страстима грађанског рата, а отпор влади је подстакнут недавним успесима две суседне кнежевине". Из ових разлога он предлаже њихову окупацију од стране Аустроугарске.[1]

На седници од 28. јуна, после гласања, председник је саопштио „да је *Конгрес* признао независност Србије, али под условом да се у Кнежевини призна верска слобода".[2] У исто време предложено је да се одредбама које се тичу Србије дода и следеће: „До закључења нових споразума ништа се неће променити у Кнежевини Србији у погледу садашњих трговинских односа између ње и страних држава, никаква транзитна царина за превоз робе преко Србије неће бити наплаћивана. Олакшице и привилегије поданика страних земаља, као и права јурисдикције и конзуларне заштите, онакви какви сада постоје, остаће пуноважни све док не буду измењени у споразуму са уговорним странама". Што се тиче железничке пруге, предложено је: „Кнежевина Србија преузима, са своје стране, обавезе које је Порта примила, како према Аустро-Угарској тако и према Компанији за експлоатацију железница у европској Турској, у погледу довршења и изградње прикључака, као и на експлоатацију пруга које ће бити изграђене у новоприпојеним областима. Потребни уговори за регулисање ових питања биће закључени између Аустро-Угарске, Турске, Србије и — у границама њене надлежности — с Кнежевином Бугарском непосредно по закључењу мира". А први турски опуномоћеник је у вези с трибутом тражио да се он скупља и уплаћује у касе отоманске благајне, и да Србија део турских државних дугова плаћа „сразмерно приходу округа који ће јој бити коначно додељени" (стр. 468—475).

У погледу напред означених предлога који се тичу Србије и Солзбери је из Берлина односне копије доставио секретару за унутрашње послове Вел. Британије Кросу (стр. 480—485).

У писму из Берлина од 1. јула 1878. г., *Ј. Ристић* пише *Андрашију* при крају: „Знајући да је Ваша Ексцеленција веома заузета, желим још само да додам да бих био неутешан, а исход моје мисије доживео неуспех, у случају ако

---

[1] Дан доцније, 29. јуна, у вези са уступцима које је Русија учинила Европи, **Х. Бернингам** је из Београда писао **Солзберију** и ово: „Немогуће је не видети снагу овог разлога у спремности с којом је Русија прихватила аустријску окупацију Босне, знајући да је то мина која ће потајно у будућности разорно деловати у словенским крајевима Аустрије. Ако се томе дода природна жеља Словена, коју овде отворено износе њихови представници, да раде на уједињењу Словена у Црној Гори, Србији, Босни и Херцеговини, према онима у Далмацији, Хрватској и Словенији, јасно је да се толики чиниоци отпора морају на време зауставити ако се жели да уместо садашњих немирних прилика и несрећних околности наступи чврсто стање" (стр. 479—480).

[2] Из Берлина је 17/29. јуна **Јован Ристић** јавио **кнезу:** „Јуче на предлог првога пуномоћника француског Конгрес решио једногласно равноправност за Чивуте у Србији" (стр. 476).

не бих успео да моја земља добије долину Лаба, Врање, Трн и Пирот".

Дан доцније, 20. јуна одн. 20. јула, *Ристић* је у писму *Шувалову* рекао и ово: „Ја сам изјавио Вашем Превасходству, да је Србија готова потчинити се резултату општег гласања становништва у пределу Трна и Пирота. Ми рачунамо на добро расположење овог становништва, које је у великој мери Српско, и које има симпатије за Србију, пошто је било сведок крви проливене за његово ослобођење... Ваше Превасходство саопштило ми је своју намеру, да предложи не гласање становништва, него извиђај, који би нарочита комисија извршила. Ваше Превасходство опростиће ми, што се усуђујем овај начин решења сматрати као врло штетан и за Бугаре и за Србе. Пошто би питање на тај начин остало отворено, могло би се годинама ишчекивати на његово решење".

И при крају: „Ми у толико више имамо права наваљивати, да на истоку добијемо добру границу, што изгледа, да ће се она на западу утврдити у смислу за нас са свим некорисном" (стр. 487—489).

Јован Ристић јавља 20. јуна одн. 2. јула *кнезу Милану:* „По мишљењу конгресне војне комисије Врања има остати нама тако да село Кончул буде наше а Лужан турско. За Трн и Пирот имамо све гласове осим руског. Руски пуномоћник предлаже сад одложити решење па послати европску комисију не да саслуша народ но констатује стање ствари тј. он избегава решење видећи да ће изгубити ствар. Не остаје друго но да Ваша Светлост телеграфише макар и отворено цару руском: препоручити *руским пуномоћницима* олакшати нам уређење источне границе с пределом Пиротом и Трном, за које смо сретни имати све друге гласове, и чији становници желе бити са Србијом и као Срби и као сведоци наше проливене крви за њих" (стр. 489—490).

Из писма *Ј. Ристића,* упућеног *Ј. Грујићу* 21. јуна одн. 3. јула, види се како се он обраћа Андрашију, али да му је овај рекао како Ристићево „обавештење односно Врање није основано", а за долину Лаба избеже тада гроф дати ми одговора". „Ја сам и код других пуномоћника објашњавао значење плодне долине Лабске за нас, нарочито према брдима и врлетима, што су нам на југозападу остале". „У осталом, у овој половини граница наших главна је тачка добивена — Врања. А кад се узме у обзир на какве сам отпоре ударао, онда имамо узрока бити двогубо задовољни. Мехмед Али-паша, турски пуномоћник, ишао је од једног члана Конгреса до другог, па им је и мемоаре предавао, да Турској поврати не само Врању, но и теснац Грделички, доказујући да је иначе све до Куманова изложено, и без *одбране.* Ја сам ишао за Мехмед Алијом узастопце, и доказивао, да нама није до стратегијских граница, но до предела, који ће дати леба да изранимо и своју сиротињу и ону, која нам је добегла... Ђенералу Бобрикову имам да одам правду, да нас је у питању о Врању јако подржавао. Тако је ово питање, које су неки пре седнице за нас као *изгубљено* сматрали, прекинуто у нашу корист" (стр. 496—497).

Берлинском конгресу, 3. јула 1878. г., обратио се и „овлашћени заступник народа Старе Србије", *архимандрит Сава,* истичући да је „овај народ трпео до данас нечувене патње, јер је био препуштен милости и немилости турских и арбанашких ренегата"; и тражећи од европског скупа „да према нама има милости и да нас не препусти овом крвавом и свирепом ропству. Ако не може да нам осигура слободу, нека нам бар обезбеди извесну аутономију и личну безбедност" (стр. 503).

Тих дана по Старој Србији пропутовао је *и британски вицеконзул у Београду,* поручник *Маршал Лајонел.* О томе је Х. Цернингам известио Солзберија у писму од 4. јула: „Изгледа да су Маршала срдачно примили сви они с којима је дошао у додир. Он је запазио и то да Старосрбијанци искрено желе да се припоје овој земљи. Установио је то без обзира на подозрења с којима су цивилне и војне власти гледале на његова путовања" (стр. 504).

Јован Ристић, извештавајући 25. јуна одн. 5. јула, о преговорима које је имао с представницима Аустро-Угарске, *у писму Ј. Грујићу* каже како је изградња железнице била „тежиште свију преговора наших", и да при томе није могао да постигне бар рок од четири године. *„Ово је дакле питање лежало изван моје моћи и дискусије.* Што је год Аустроугарска хтела натоварити на источне државе, то је учинила. Шта више, ја држим, да се ми нисмо погодили с њом она је кадра била наметнути нам путем Конгреса *грађење жељезнице,* па још и у известном року. Све остало, што се налази у конвенцији, оставља

тако отворено поље за претресање, да се готово *мало што може* и сматрати као *обавеза*". Дакле, закључује Ристић, „пали су сви пројекти аустроугарски, који су се имали свалити као тешка стена на независну Србију, као што беху војна конвенција, ђумручка свеза итд., а остаје само обавеза о грађењу железнице, коју бисмо и без пристанка туђег морали скоро узети у круг својих брига и занимања" (стр. 510—511).

Ристић је 23. јуна одн. 5. јула јављао *Грујићу* из Берлина да ће нас Андрашиј помоћи на Конгресу за источну границу. Али, „ако не примимо конвенције, гроф Андрашиј дреши себи руке. Ми смо тада извесно изложени штети, но не знам у којој мери, може догодити се, да нас подсеку до Лесковца, јер Турци и Енглези захтевају Грделицу, а Руси пиротско окружије за Бугарску, но и једни су и други до сада ударили на отпор аустријски" (стр. 513).

Истога дана *Ристић* је у писму *Швегелу*, начелнику одељења за трговинске послове министарства иностраних дела, питао „које су то територијалне тековине на које Србија рачуна да их може добити захваљујући благонакло-ној подршци Царске и Краљевске владе" (стр. 513). А у писму које је сутрадан упутио Грујићу Ристић каже да „конвенција није само средство за добијање аустријске потпоре, но и за отклонити њено непријатељство, којем се посљедице не могу догледати" (стр. 516). После тога кнез је дао одобрење да Ристић „безусловно може потписати уговор са Аустријом" (стр. 518).

У писму од 25. јуна одн. 7. јула *Ристић* каже: „Из мојих писама знате да ми је помоћник руски саветовао, не само споразумети се са Аустро-Угарском, но и ништа не предузимати на Конгресу без њеног одобрења, и да можемо толико успети колико се са њом сагласимо. Сад конвенцијом нарочито се иде на успех на источној граници, а ту Русија тражи Пирот за Бугарску у пркос свима мојим и усменим и писменим корацима. Тражити дакле у овим околностима њену заштиту, значило би толико, колико тражити заштиту Аустро-Угарске за добити Нови Пазар" (стр. 522).

Конвенција између Србије и Аустроугарске закључена је у Берлину 26. јуна одн. 8. јула 1878. г. Она се пре свега односи на изградњу и експлоатацију пруге, углавноме кроз Србију. „Послови постројења ових разних пруга мораће бити окончани у року од три године. Обе владе настаће заједнички, да се осигура, у оном истом року, постројење и свеза са везним пругама и бугарским и отоманским". „Трговни одношаји између Аустро-Угарске и Србије биће уређени, како ће се, колико је могуће, олакшати промет узајамних еспапа (provenances) и потпомогнути непрекидни развитак тесних и трајних односаја између обе земље... У овој намери Аустро-Угарска и Србија обавезују се узајамно да закључе трговни уговор, који ће одговарати горе означеној цели. У исто доба проучиће се питање о ђумручком савезу, који би се закључио између обе земље, ако би се нашло да је то корисно по стране уговорнице". Најзад, „Аустро-Угарска узима на себе да изврши послове регулисања Ђердапа и слапова код Оршаве не тражећи финансијске помоћи од Србије, а ова се обавезује, да јој учини све олакшице, које би могле бити тражене у интересу извршења послова у колико би при том било потребе послужити се привремено обалом српском. Србија осигурава себи у односу на пловидбу кроз Ђердапе поступање, које буде уживао народ највише повлашћен" (стр. 524—530).

Из записника са седнице Конгреса у Берлину од 8. јула читамо и ово: „По мишљењу аустро-угарског опуномоћеника две тачке, *Пирот и Трн*, треба да припадну Србији, јер у њима живи српско становништво. *Руски* опуномоћеници нису прихватили такво мишљење и сматрају да су два поменута места бугарски центри. Г. Ристић је одлучно тражио да се Пирот и Трн припоје Србији, тврдећи да би се становништво, ако би га упитали за мишљење, изјаснило за припајање Србији". Најзад, гроф Шувалов предлаже компромис: „тражи да се Трн припоји провинцији Бугарској, а град Пирот се препушта Србији[1]... Конгрес прихвата гледиште да Пирот припадне Србији, а Трн Бугарској" (стр. 531—532).

---

[1] У писму које је упутио Грујићу 29. јуна одн. 11. јула, Ристић каже:

„Гроф Шувалов ми је свагда износио, да је по његовим извештајима у пиротском крају народност бугарска, па да његова влада полаже важност на то, да се тај крај и задржи за Бугарску. Кад сам му ја изјавио да ми **примамо** гласање народа, онда је он изнео мисао, да европска комисија на лицу места констатује жеље и интересе онога краја **не улазећи у гласање.** Очевидно је, да би се овај пут узео, да се избегне решење, коме су изгледи за нас били повољни" (стр. 542—543).

У погледу Врања, већина у комисији била је мишљења да ово место остане Србији; али томе су били противни делегати Турске и Енглеске. „Мехмед Али-паша показује на карти непогодности предаје Врања Србији: кад кланци овог краја буду проходни, неће бити никакве природне границе до Скопља. Он указује да је Врање неопходно као одбрамбена линија Царства и захтева, поред тога, да Преполац остане Турској". За овим су се опуномоћеници Немачке, Аустро-Угарске, Француске и Русије изјаснили да се Врање са околином припоји Србији, док су опуномоћеници Вел. Британије, Италије и Турске били против тога.

После је *Ристић* јавио *кнезу Милану и Ј. Грујићу* да је Србија добила Пирот и Врање, али да се „од пиротског округа један део, почев од Цариброда, даје Бугарској", и да „део пиротског округа придружен Бугарској захвата и Трн (стр. 532—536). „Дакле је половина среза Трнског спасена", пише Ристић накнадно, и додаје: „Без помоћи грофа Андрашија била би нам изгубљена и Врања и Грделица због навале Енглеза и нестрпљења Бизмарка" (стр. 538).

Ристић је из Берлина 28. јуна одн. 10. јула писао *Ј. Грујићу:* „Конвенција је дакле имала задатак не само да нам осигура потпору аустро-угарску, но и да осујети њен противан глас нарочито у питању нових граница наших. И ова је цела (изузимајући новопазарски крај) у не малој мери и постигнута на нашу корист. Ја сам Вам у једном телеграму јавио, да се Аустро-Угарској има поглавито приписати све, што добијамо преко граница Св. Стефанских, а сада додајем, да смо ми без њене потпоре били у опасности на Конгресу, да изгубимо и Врању и Грделицу према Енглеској, а Пирот према Русији" (стр. 540). Али, у писму које је упутио Грујићу сутрадан, Ристић каже и ово: „Аустрија је своје интересе заклонила још пре Конгреса, искључивши из претресања предео новопазарски, који је Св. Стефанским уговором Србији намењен био" (стр. 541).

Одговарајући Грујићу на питање у његовом телеграму „која би наша граница била без закључења конвенције?", *Ристић* одговара: „Она би ишла од прилике са Голака на Лесковац па поред Ак-Паланке на Пандирало".

У Ристићевом писму од 29. јуна одн. 11. јула читамо још нешто: „Ни која друга државица источна није имала да се бори са тако јаким и испреплетаним препрекама, као ми... И опет овде и у круговима конгреским и у круговима друге дипломатије, влада уверење, да је Србија на Конгресу прошла боље од свију ових државица. То је убеђење, са којим и ја одавде полазим" (стр. 546).

Ристић, даље, каже: „Докле је Св. Стефански уговор доносио Србији 154 квадратне миље земљишта, Берлински уговор обећава јој добитак од скоро 50 квадратних миља више; јер, по прорачуну потпуковника Драгашевића, наша нова територија износи 197² миља. А да смо и у погледу на природу земљишта, као и на број становништва у несравњено већем добитку, то је неоспорно. За овај не мало повољан исход нашега питања на Конгресу, имамо у првом реду да захвалимо потпори аустријској, с којом смо се за времена ставили у добре одношаје, па у одсудном тренутку и неке жртве принели закључењем конвенције; дужни смо даље захвалити се такође и тако званим неутралним силама, међу њима понајпре Француској, чији нас је први пуномоћник, министар Вадингтон не мало обвезао" (стр. 546—547)).

У наредном писму од 30. јуна одн. 12. јула *Ристић износи Грујићу*, како је, кад се на Конгресу претресало и питање да се на земље којима је призната независност пренесе и сразмеран део турских државних дугова, гроф Шувалов изјавио „да не може пристати, да се дугови турски простиру и на трибут, но само на приновљено земљиште", јер „су кнежевине извојевале себи независност". „На тај начин било је предупређено, те је од нас отклоњен или један нов терет, или један нов заплет" (стр. 547—549).

Истога дана, *у адреси* коју је влада Србије поднела своме кнезу, изнето је надање да ће на Конгресу бити признате српском народу поднесене жртве, у рату, јер „Европа не може заборавити да је то тај исти српски народ који је од векова стајао на страни за хришћанску цивилизацију противу азијског варварства. Стога се народно представништво тако исто узда у великодушност и правдољубље великих хришћанских сила да ће оне благонаклоно побринути се и за судбину оних српских крајева, који за сада не улазе у састав српске државе, али су својим вековним јуначким жртвама и својом обилато проливеном крви стекли себи право на довољне и обезбеђене услове свога човечанскога и народнога опстанка" (стр. 553—554).

У уговору склопљеном у Берлину између великих сила 13. јула 1878. г., поред других, *налазе се и одредбе које се тичу Србије*. У чл. 34. стоји: „Високе уговорне стране признају независност Кнежевине Србије, обавезујући је на услове који су изложени у следећем члану", тј. да „у Србији разлике у вери и вероисповести неће моћи да буду сметња да неко из тог разлога буде искључен или спречен да ужива своја грађанска и политичка права, да не буде примљен у јавне службе, на положаје и да му се не указују почасти или да не обавља разне занате и занимања, ма у коме месту то било. Слобода и јавно вршење црквених обреда свих вероисповести биће зајемчени свим грађанима Србије и странцима, и никакве сметње неће се моћи правити хијерархијском уређењу разних вероисповести нити њиховим односима са својим духовним старешинама". Истоветне одредбе за Отоманско царство предвиђа и чл. 62, с тим да ће свима, без обзира на веру, бити дозвољено да сведоче пред судовима; и да ће црквена лица, ходочасници и монаси свих народности који путују у европску или азијску Турску уживати иста права, користити привилегије. Службено право заштите признаје се дипломатским и конзуларним представницима у Турској. И светогорски монаси, без обзира на њихово порекло, задржаће своје поседе и раније користи и уживаће, без изузетка, потпуну једнакост у правима и привилегијама (стр. 574).

У чл. 36. Уговора склопљеног у Берлину 13. јула означене су нове границе Србије са крајевима које добија. У вези са овим наводим последњи став из писма Р. Солзберија, државног секретара за иностране послове Вел. Британије, а упућеног њеном секретару за унутрашње послове Ричарду Кросу 13. јула: „Султанове територије су осигуране повољним границама, знатно удаљеним од престонице. Убацивање аустријске силе између две независне словенске државе, иако она не узима од Султана области од територијалне, финансијске и стратегијске важности, пружа му безбедност против њихове поновљене агресије, коју никакав други споразум није могао да пружи" (стр. 555).

Према чл. 37. Берлинскога уговора, „до закључења нових споразума у Србији се неће ништа мењати у постојећим трговачким односима Кнежевине са другим земљама. За превоз добара преко Србије неће се наметати никаква транзитна такса. Садашња права и повластице страних лица, као и право конзуларне јурисдикције и заштите остаће у пуној важности све док се споразумно не измене између Кнежевине и заинтересованих Сила".

„Кнежевина Србија, према чл. 38. наслеђује обавезе које је Висока Порта преузела према Аустро-Угарској и Компанији за експлоатацију железница у европској Турској с обзиром на довршавање и повезивање прикључака као и за коришћење железница које ће се изградити у новоприпојеним областима Кнежевине. Да би се решила сва ова питања, одмах после потписивања овог уговора закључиће се потребни споразуми између Аустро-Угарске, Порте, Србије и, у границама њених овлашћења, Кнежевине Бугарске".

„Муслимани који поседују имовину у крајевима припојеним Србији, а који одлуче да живе изван граница Кнежевине, моћи ће да задрже своје поседе тако што ће их дати у закуп или ће њима управљати трећа лица. Турско-српска комисија биће задужена да за рачун Високе Порте, у року од три године, реши сва питања која се односе на начин отуђивања, коришћења или употребе државних имања и верских задужбина *(вакуфа)*, као и друга питања која се односе на интересе појединаца (чл. 39). До закључења уговора између Турске и Србије, са српским поданицима који путују или бораве у Турском Царству поступаће се по општим начелима међународног права (чл. 40)".

„Пошто Србија, *према чл. 42*, мора да прихвати исплату дела државног отоманског дуга за нове области које су јој мировним уговором додељене, представници Сила у Цариграду ће, у договору с Високом Портом, одредити његов износ на праведној основи".

„На основу чл. 57. Аустро-Угарској се поверава обављање радова који треба да уклоне сметње како би се одвијала пловидба Ђердапом и брзацима. Приобалне државе овог дела реке пружиће све олакшице које се могу захтевати у интересу обављања радова" (стр. 569—574).

У писму које је 28. јула одн. 9. августа из Београда упутио *К. Цукићу*, дипломатском агенту Србије у Бечу, *Јован Ристић*, поред осталог, каже: „За време боравка у Берлину нисам пропустио ниједну прилику да изразим своју захвалност на благонаклоној подршци коју нам је пружила Његова Ексцелен-

ција кнез Андраши код осталих опуномоћеника као и на самом Конгресу. Такође сам у Скупштини навео заслуге које је Царска и Краљевска влада стекла у вези с питањем нашег признања... У вези с окупацијом Босне не мислим да је Царска и Краљевска влада очекивала да будемо задовољни оним што нисмо кадри да одобримо, али је Ви можете уверити да с наше стране може рачунати на потпуно коректан став" (стр. 604).

Иначе, дипломатски агент Аустро-Угарске у Београду, *Н. Вреде*, у писму *Андрашију* од 12. августа, каже: „Да окупација Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске у Србији није могла да изазове осећање задовољства, лако се може схватити и не може се ни захтевати друго"; али да „је Србија искрено одлучила да с нама живи у најбољим односима и да ће избегавати да учини било шта што би могло да омета нашу окупацију Босне, односно да би била радо спремна да нам у овоме пружи сваку могућу подршку" (стр. 609—610).

Почетак рада Народне скупштине у Крагујевцу *поздравили* су, поред представника Округа лесковачког, града Врања и околине, срезова Височког, Лужничког, Пољаничког, као и кметова општина Брезничке и Белопаланачке, још и представници срезова Трнског, Нишког, Моравског и Копривничког. Овима су се придружили и представници срезова Рачанског и Нишавског (стр. 583).

У књизи докумената „Србија 1878", које смо ми обилато користили, у напомени на стр. 625, читамо: „По завршетку Берлинског конгреса *становници неких места* која су припала Бугарској наставили су да шаљу своје петиције Силама тражећи припајање Србији. *Тако су се становници* Трнског среза три пута обраћали краљици Викторији (16—28. јула, 30. јула — 11. августа, без датума), тврдећи да су одлуке Конгреса супротне жељи већине становника и националном карактеру њиховог краја (ФО 105-2, 260-9, 260-10). Слично су чинили и житељи Новог Села (3. августа п. н.) и Брезника (18—30. јула) (ФО 105-2, 260-9). *Аранђел Станојевић и други* становници Трна подсетили су 12/24. јула Лајонела Маршала да су му, приликом његове посете Трну, рекли да су прави Срби и да желе да се уједине са Србијом. Британски конзул Цернингам признао је 25. јула/6. августа Аранђелу Станојевићу да је погрешно схватио Маршалов извештај и тако га пренео Солзбériју, кога ће обавестити о овом случају (ФО-2)".

Прокламација кнеза Милана Обреновића о проглашењу независности Србије објављена је 10/12. августа. У њој се пре свега одаје признање српском народу за уложене напоре и поднете жртве: „Борећи се и против непријатеља, оружјем свагда, а бројем често надмоћнијег, и против љуте зиме, која тада владаше, ви освојисте јаке градове и непроходне кланце, које непријатељ беше посео. Савлађујући и људске и природне препреке, ви корачасте од једне победе другој. У кратком времену од шест недеља дана, ви продресте брзином муње на Косово, где после пет стотина година би отпевана победна песма Српска у тужној цркви Грачаници. Више хиљада непријатељских војника падаше у ваше руке, као и други многобројни трофеји: многе заставе непријатељске, око три стотине топова и више хиљада пушака најновије системе, поред неизмерне количине муниције свакога рода. У сјајном лету вашем требаше вам само још један корак напред, па да се српске победоносне заставе развију и у Приштини, Скопљу и Призрену, овим старим престоницама Немањића, да примирје закључено 19. јануара ове године (не) претече вас и заустави. Срби! Вашим победоносним походима повесница српска би обогаћена новим сјајним листовима. Победна имена: Св. Никола, Бела Паланка, Пирот, Ниш, Грделица и Врања, остају да се вечно блистају у повеснници, као звезде, које ће даљном потомству осветљавати ваше врлине и показивати свету све, што је кадар да изврши један мали народ, одушевљен патриотством, а вођен идејом слободе... Благодареће вашим племенитим жртвама, ми смо били срећни, да видимо *ослобођен* знатан број наше подјармљене браће, да их видимо слободне, и да се с њима, сад први пут после Косова, братски загрлимо".

И даље: „Европа је пристала, да највећи део оних становника Старе Србије, које смо ми ослободили, остане с нама у државној заједници тако, да је Србија сад увећана више него четвртином свога дојакошњега земљишта. Блага, дакле, која сам Ја срећан да могу данас обзнанити Своме драгом Народу, то су: *Мир, Независност Србије и Ослобођење* једног знатног дела патничке браће. *Обезбеђени благодетима мира, примљени у ред независних др-*

жава, поткрепљени заједницом наших нових суграђана, заклоњени новим јаким границама, — ми смо добили нову чврсту основу за повољан развитак" (стр. 621—623).

Иако је у предњој прокламацији српскога кнеза речено да ни претходни уговор о миру закључен у Сан-Стефану 19. фебруара 1878. г. „није Србију изгубио из вида" и да је „Веле душни Цар, који је слободу источних хришћана узео под своју моћну заштиту, обвезао Отоманску Порту, да се одрекне свога господарства над Србијом", руски генерални конзул у Београду, *А. И. Персијани,* у своме писму упућеном 13/25. августа заменику руског министра иностраних дела *Н. К. Гирсу, друкчије извештава.* Он, наиме, каже како приликом свечаног проглашења независности Србије „није ни у једној прилици изражено признање Русији, а изразе овог осећања не могу да запазим ни у било ком пасусу прокламације српског Кнеза своме народу . . . По мени, то је била смотра незахвалности, и обавезан сам да истакнем ту чињеницу. Уколико је српска влада желела да се уздржи од свих званичних изјава које би могле повредити осетљивост Сила потписница Берлинског уговора, а нарочито Аустро-Угарске, она је ипак могла да пронађе начин да изрази поштовања која дугује Русији. Али, очевидно, није у питању то. Тако, на пример, ни митрополит није нашао места да помене Његово Величанство Цара у својој проповеди у Саборној цркви — која није била ништа друго до хвала Кнезу, његовој влади и његовој војсци" (стр. 629).

Британски посланик у Београду, Ц. Гулд, у писму државном секретару Солзбериј у од 26. августа, извештава и о својој аудијенцији код кнеза и кнегиње. „У току дужег разговора који је вођен, Његово Височанство ме је уверавало да му је на срцу да лојално спроводи одредбе Конгреса у Берлину и да одржава најбоље односе са суседним државама, са жељом да покаже како је Србија потпуно заслужила да добије своје место међу независним државама, које су Велике силе одлучиле да јој дају. Продужио је са излагањем тешких прилика у Кнежевини и о њеној заосталости у сваком погледу" (стр. 631).

Дипломатски агент Аустро-Угарске у Београду, *Н. Вреде*, у писму од 30. августа извештава Андрашија о кризи београдске владе па, поред осталог, каже: „Говори се да је питање железничке пруге такође довело до жучних међусобних оптуживања и размимоилажења у Министарском савету. Ристић, који је желео да непосредно и одмах ступи у преговоре о изградњи железнице с бароном Хиршом, наишао је на огорчен отпор многих колега који су истицали непоузданост замишљеног подухвата и изјаснили се за расписивање конкурса" (стр. 635).

Dragoljub M. Trajković

DIPLOMATIC COMBAT FOR THE REGIONS OF SOUTHEASTERN SERBIA

The author reviews the statements of official representatives of the Kingdom of Serbia, telling that the regions newly liberated in the war between 1877 and 1878 should belong to Serbia. The diplomatic combat for southeastern Serbia was described in detail, particularly in order to annul the injustice done to Serbia by the Peace of Saint Stephan.

ЖИВОТ И ДЕЛО ТРАЈКА СТАМЕНКОВИЋА

ТРАЛКА СТАМЕНКОВНГА
ЖНВОТ И ДЕЛО

Живот и дело Трајка Стаменковића

Комисија за историју СК Србије ЦК СК Србије, Институт за историју радничког покрета и Народни музеј у Лесковцу организовали су округли сто посвећен животу и револуционарном раду Трајка Стаменковића, једног од секретара ПК КПЈ за Србију и истакнутог комунисте. Округли сто је одржан 17. јуна у Београду. Позиву се одазвао велики број револуционара, учесника у револуционарном покрету између два рата и народноослободилачке и социјалистичке револуције 1941—1945, као и известан број историчара и познавалаца историје Партије. Неки од учесника припремили су писана саопштења, а сви су ревидирали и допунили своја излагања, тако да их је редакција добила у писаном облику. На округлом столу, на коме су учесници читали своја саопштења, водила се и дискусија из које су забележени и овде пренети најважнији делови са циљем да се што вернији одслика његов ток. Све послове око обезбеђења рукописа и магнетограма обавио је др Вићентије Ђорђевић, секретар Комисије за историју ЦК СК Србије, а коначна редакција извршена је у уредништву **Зборника.** Наслове су давали аутори, а тамо где су они недостајали, то је учинила Редакција.

Округли сто је одржан поводом 45-годишњице смрти Трајка Стаменковића. Аутори и учесници округлог стола нису се ограничавали на излагање живота и рада Трајка Стаменковића већ су ишли и шире, објашњавајући време у коме је Трајко Стаменковић живео и радио и улогу и облике деловања Партије чији је члан и руководилац био. Материјали који се овде објављују свакако представљају не само нужан осврт на живот и дело једног од истакнутих чланова и руководилаца Партије већ и допринос историји Партије у једном од најтежих периода њеног међуратног деловања.

Миленко Марковић

ПОУКЕ НАШЕ РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ПРОШЛОСТИ

Наша социјалистичка револуција, условљена класно-историјским интересима радничке класе и народа, руковођена марксистичком теоријом, ослоњена на богате слободарске традиције и борбу наших народа и народности, била је и остала животворна, оригинална и самосвојна али и део прогресивног светског процеса. Она је дала и велики допринос развоју социјалистичке мисли, обогаћујући марксистичку теорију и праксу новим и плодотворним сазнањима. У револуционарној борби калили су се и израстали прегаоци револуције, изузетни по снази мишљења и револуционарног деловања.

У заоштреним класно-политичким сукобима, у предвечерје револуције израста плејада револуционара међу којима посебно место заузима млади марксист интелектуалац, партијски руководилац и организатор Трајко Стаменковић.

Још у раној младости дошао је до сазнања да се револуционарна борба за социјално и национално ослобођење не може водити без темељног познавања марксистичке теорије и без високог етичког захтева да се безрезервно стаје на позиције интереса радничке класе и народа.

Груба животна стварност и жестина борбе захтевали су од покрета умеће и способност револуционарног деловања у свим условима. Отуда он спада међу оне марксисте револуционаре који делују у свим, па и најтежим робијским околностима са подједнаким успехом, комбинујући и мењајући само метод и облике борбе.

Наш раднички покрет се у својој комунистичкој фази организовања уздизао до стваралачког и акционог јединства радничке класе свих народа и народности Југославије, а томе је Трајко Стаменковић дао изузетан допринос,

преносећи борбу за комунистичке идеје и концепције од завичајног југа Србије и Македоније, преко Војводине, Хрватске и Словеније. Његова напредна схватања, посебно организаторске способности и интелектуална зрелост и смисао за непосредно повезивање са радним масама у свим овим крајевима, омогућавали су му да задобије бројне присталице за комунистички покрет, окупљајући око себе саборце из свих социјалних структура које су подносиле терет капиталистичке експлоатације.

Ширина нашег покрета произилази из бића социјалистичке револуције, програмске концепције КПЈ и демократских основа класног савеза радних маса. То је постављало високе захтеве револуционарима у погледу метода и облика рада у масама, али је и омогућавало ширину прихватања партијске политике и њеног програма.

Трајко Стаменковић је живео и радио у покрету који није исцрпљивао своју стваралачку снагу и енергију на деловање у форумима и слању директива већ је са идејама и програмом борбе непосредно улазио у акције међу народ, учио народ за које циљеве и како да се бори али и учио од народа. Титова концепција једновременог решавања класног и националног питања била је окосница свеколиког окупљања, обједињавања и револуционарног ангажовања радничке класе и припадника свих народа и народности. Трајко Стаменковић се исказао у реализацији те, у ствари, народно-фронтовске концепције и визије нашег покрета, која је била примаран израз јединствених класних и историјских интереса народних маса и њених слободарских традиција. Као изграђени марксист утемељен у радничке масе, у средиште њихове борбе и акције, не само да није подлегао секташким и фракционашким поделама већ „напротив“ дао је видан допринос у борби за јединство Партије и покрета у целини.

У разматрању целине револуционарног деловања Трајка Стаменковића неопходно је указати на карактер и значај његове марксистичко-публицистичке активности која је у суштини била посебан облик стваралачког уплива на партијске организације и чланство. Ваља нагласити да се већи број истакнутих партијских кадрова тога времена успешно бавио публицистичко-теоријским радом, ширећи марксистичке, комунистичке идеје, водећи интензивну борбу против реакционарне, буржоаске идеологије и њене пропаганде, за афирмацију и буђење радничко-класне самосвести о суштини класног сукоба, потреби класног и политичког организовања и идејне припреме за револуцију. Из сачуваних Стаменковићевих радова зрачи стваралачко јединство — марксистичког и идејно-теоријског и практично-политичког деловања, које може да буде поуздан узор и савременим марксистички оријентисаним комунистима стваоцима.

Трајко Стаменковић је израстао у једној партији која је имала висок смисао за теорију али који, међутим, није прелазио и у доктринарство, у неку врсту књишке визије револуције. Истина не може се рећи да је комунистичка партија била имуна од сваког догматизма. Међутим, то није била њена бит ни у једној фази револуције. Она се у својој отворености према реалном животу умела ослобађати искушења догматизма. Зар се може за једну партију рећи да је по својој бити догматска ако се зна да су јој њено осећање за реалност, за конкретно-историјске могућности, давали снагу да руши неке до тада општеважеће шеме, да проналази нове путеве и у оружаном делу револуције и у послератној изградњи новог друштвеног поретка.

Та традиција наше партије морала би да долази до изражаја управо данас када се суочавамо са највећим тешкоћама од времена ослобођења. У кризним раздобљима, велика су искушења од прагматизма, пречица и догматизма. Али, у исто време, кризна времена су и велики изазов за стваралаштво, за трагање за новим решењима која одговарају духу и потребама савремених токова револуције. Наша партија је када јој је било најтеже и управо тада, тражила ослонац у најширим масама окупљајући око себе све стваралачке прогресивне снаге. То нам је потребно управо данас када водимо велику битку за излазак из економске и друштвене кризе.

Ако кажемо да је историја учитељица живота, онда нам наша револуционарна прошлост пружа велику поуку: ма колико западали у тешкоће а оне нису биле мале, нема безизлазних ситуација, док год и кад год постоје јасноћа визије и реална процена ситуације и реално означени задаци и циљеви револуције.

Иако још ишчекујемо да се напише историја револуционарног покрета у

Србији, мислим да се може рећи да је у Србији постојао у много чему разуђен револуционарни покрет и да су заоштрене класно-политичке па и националне супротности, а и слободарске традиције нашле свој израз у масовном одазиву на позив Комунистичке партије Југославије на устанак, што је све дало ширину и размах у обрачуну са фашистичким окупатором и четничко-квислиншким покретом. Још на самом почетку револуције, захваљујући снажном и организованом деловању КПЈ, дошло је до разграничења са снагама националне издаје и до масовног опредељења на народноослободилачки покрет.

Народноослободилачка борба у Србији имала је наглашен континуитет и представљала је снажно упориште југословенске социјалистичке револуције. Њен допринос се цени са становишта укупног револуционарног резултата, а не са становишта неких тренутних осека, колико год оне биле велике у историји једног покрета. А тај континуитет је посебно изражен на југу Србије где је устаничка пушка непрекидно грмела у целом периоду НОБ-а и револуције, у том, за немачке и бугарске окупаторе на Балкану, најосетљивијем подручју, на магистрали Трст—Загреб—Београд—Солун.

Наша револуција, као и свака аутентична револуција није била без грешака, заблуда и странпутица. У том погледу нема места ни за прикривање ни за мистификације. Јер она је умела да се коригује и ослобађа заблуда и да након тога још више добија и на снази и на ширини. Научно осветљавање тих епизода никако не умањује њене домете. Величина резултата наше револуције које је остварила радничка класа, народи и народности ове земље не оставља места бојазни од објективног марксистичког изучавања и критичке валоризације. Напротив, ма колико да се у тој области постигло, остаје још много тога да се уради у погледу научног марксистичког осветљавања појединих њених сегмената, догађаја и личности, тако и у погледу појединих фаза револуције и продубљеног синтетичког сагледавања њеног тоталитета. Морамо се брже ослобађати парцијално-регионалних приступа, једностраности и ваннаучних критеријума у историографији због којих нам се понекад чини као да је лакше било остваривати револуцију на бојишту него писати историју те револуције.

Ако тако прилазимо научном осветљавању наше револуционарне прошлости, на најбољи начин ћемо доприносити њеној одбрани од напада са позиција грађанске идеологије и национализма. Сучељена са науком, немају шта да траже тезе и схватања која нашим данашњим тешкоћама налазе прародитељски грех у самом чину револуције, у томе што се уопште догодила, у наводно коминтерновском бићу КП и у њеној националној политици.

Организовањем оваквих скупова на којима се научно осветљавају и ликови и дела истакнутих револуционара доприносимо употпуњавању слике о револуционарној прошлости наше партије и покрета у целини. Научним приказивањем наше богате револуционарне прошлости, и социјалистичке изградње, на прави начин омогућавамо да нам та прошлост служи као непресушно врело инспирација за стваралачке одговоре на питања која се отварају данас, онако како су то чинили револуционари у свом времену и тиме развијамо револуцију на њеним стратешким опредељењима борбе за даљи развој социјалистичког самоуправљања, националне равноправности и братства и јединства.

Нусрет Сеферовић

СКИЦЕ ЗА ПОРТРЕТ ТРАЈКА СТАМЕНКОВИЋА

„Да ли ће људи што долазе схватити, да ли ће оценити сав ужас, сву трагичну страну нашег живота. Међутим, наша су страдања пупољак из кога ће се развијати њихова срећа . . .“

(Из Херценовог Дневника)

I

ОПРЕДЕЉЕЊЕ ЗА КОМУНИСТИЧКИ ПОКРЕТ

Трајко Стаменковић је почео своју политичку активност као комунист у Македонији. Ту је организован у комунистички покрет, у Савез комунистичке омладине (СКОЈ); у Комунистичку партију Југославије (КПЈ) примљен је 1927. године.

Рођен је у Лесковцу 11. маја 1909. године. Ту је завршио шест разреда гимназије. Због малог броја уписаних,

у Лесковачкој гимназији нису отворени VII и VIII разред, па се Трајко уписао у седми разред Кумановске гимназије, школске године 1925/1926. Значајно за његово животно и идејно опредељење и политичку активност био је долазак, 1926. године, професора Милана Мијалковића на службу у Кумановску гимназију. Мијалковић је ускоро преузео дужност секретара Обласног комитета КПЈ за Македонију. У наставничком већу било је још професора комуниста: Љубица Живковић-Мијалковић, Добрица Алимпић (члан Централне управе СКОЈ-а 1920 године), Ђ. Димитријевић, Трајко Петровски-Никуљски и Васиљ Илоски. Милан и Љубица Мијалковић са својим друговима, уз подршку, или неотпоре доброг дела наставника, уводили су у школски и ваншколски живот ђака васпитне и идејно-образовне новине које су одмах уносиле нешто ново, свежину, непосредност и људскост у односима и узбуркали размишљања и машту ђака. У школи и код мештана са великим симпатијама је, на пример, примљено да су ови наставници сугерисали ученицима да на питања одговарају језиком којим говоре у својим домовима, јер су ђаци лакше и тачније одговарали на питања, него на српскохрватском, који је званично сматран матерњим језиком.

Супрузи Мијалковић били су добри и као педагози и као пропагандисти идеја комунизма. Као наставници развили су и индивидуални и ваншколски рад са ђацима, развијали њихове индивидуалне способности и склоности као и спознају о повезаности са средином у којој се живи и основним проблемима те средине.

Симпатије за покрете и (романтично-утопијске) идеје које воде бољем животу радних људи и људскијем односу међу људима, Трајко Стаменковић је понео из родитељске куће, на коју је доцније и сам значајно утицао. Не само зато што је то била сиромашна породица и бројна (осморо деце, четири сестре и четири брата), па је било тешко обезбедити средства за пристојан живот. Очева зарада није била довољна. Морала је да зарађује и мајка. Иако је имала четири разреда гимназије, што у то време и у тој средини није био чест случај, она је радила као праља, кад није имала посла за шивење (радила је тако до 1936. године, док деца нису порасла и почела да привређују). Отац је био 1920. године одборник у лесковачкој општини, када су њоме руководили комунисти.

Осећај припадности сиромашном радном свету развио се у Кумановској гимназији до свесног опредељења за комунистички покрет и научни социјализам.

Комунистички активист у Македонији и на југу Србије

Следеће школске године, 1926/1927, Трајко Стаменковић се уписао у VIII разред гимназије. У Куманову је остао до марта 1927. године, када се преселио у Велес, ту завршио разред и положио матуру (17—24. јуна 1927). У Велес се доселила породица, где је отац отворио ћевабџијску радњу. У слободним часовима Трајко је, и као гимназијалац и као студент, помагао оцу у радњи. Бане Андрејев се сећа да је (у то време члан Покрајинског комитета СКОЈ-а за Македонију и члан Месног комитета КПЈ) Трајка повезао са организацијом СКОЈ-а у Велесу. Радња Трајковог оца, према поузданим подацима, ускоро је постала јавка за другове из Македоније. У Велесу је, наиме, било седиште Обласног (Покрајинског) комитета СКОЈ-а док је у Куманову, вероватно од 1926, а сигурно 1927. године било седиште Обласног комитета КПЈ за Македонију.

На јесен 1927. године уписао се на Правни факултет у Београду. У почетку, кратко време, становао је код своје тетке и редовно похађао предавања. Затим је живео у Лесковцу и Велесу и само повремено долазио у Београд ради полагања испита. Био је марљив студент и активан у илегалном раду СКОЈ-а и КПЈ. У марту, или априлу 1928. године делегат је, са још једним другом, из Лесковца на Окружној конференцији СКОЈ-а у Нишу.

У лето или у јесен 1928. године добио је запослење у адвокатској канцеларији у Велесу. У једној својој изјави партијској комисији на робији (јануар—април 1939. године) навео је да је као члан КПЈ радио у СКОЈ-у. Формирао је организације СКОЈ-а и од младих комуниста, нарочито радника, ћелије КПЈ; обнављао је организације после једне велике провале која је захватила и Велес. У то време примио је (19. јануара 1929), на пример, у чланство КПЈ Страхила Гигова, тада радника велешке железничке радионице. Гигов је припадао партијској ћелији

коју је основао Трајко и у почетку јој био секретар. После неколико састанака, каже Гигов, Трајко се повукао из те ћелије и ишао на стварање других. Трајко је давао Гигову и неке конспиративне курирске задатке, те га је упућивао у Ђевђелију, Скопље и Куманово.

Хапшење и осуда на робију

Почетком августа 1929. године полиција је провалила у кумановску организацију СКОЈ-а и Партије. Она је повукла и распадање Обласног партијског руководства. У овој провали ухапшен је и Трајко Стаменковић, 6. августа.

Провалу није извршила кумановска полиција. Јавке и лозинке полиција је пронашла у архивима које је запленила приликом хапшења неколико руководећих комуниста у Загребу, где су се налазила руководства и СКОЈ-а и Партије, 1928. и 1929. године (у архиви код Вилима Хорвација, члана Бироа ЦК СКОЈ-а, септембра 1928; у јулу 1929. код Андрије Хебранга; 27. јула 1929. године у заједничком стану Мије Оре-шког, секретара ЦК СКОЈ-а, његовог брата Славка, руководиоца технике ЦК СКОЈ-а, и Јанка Мишића, члана Бироа ЦК СКОЈ-а, у Сомбору). Провалу и хапшење у Куманову извршио је Светозар Вујковић, бригадир агената Управе града Београда, са још тројицом агената, међу којима је био и Ђорђе Космајац. Са њима ће се сретати Трајко Стаменковић до краја свога живота.

Од великог броја ухапшених, на суд је изведено 15 комуниста, са проф. Миланом Мијалковићем на челу. У тој групи био је и Трајко Стаменковић. Пресуда је саопштена 1. фебруара 1930. године. Основни друштвено-правни мотиви којима се суд руководио у строгом одмеравању казне били су: садржина прогласа ЦК КПЈ после 6. јануара 1929. године којима се позивају комунисти, радници, сељаци, омладина, поробљени народи Југославије да силом оружја збаце друштвени и политички поредак у земљи. Поред тога, у Вардарској Македонији комунисти су учествовали у стварању и посебне национално-револуционарне организације, пропагирали отцепљење тог дела Југославије и, заједно са Пиринском и Егејском Македонијом, стварање самосталне македонске државе у саставу република Балканске федерације. Суд је имао или признања или друге доказе да су припадали комунистичким организацијама. Петнаесторица оптужених осуђени су на укупно 63 године робије. Сем Милана Мијалковића и Трипка Трајковског, сви су били млађи од 23 године. Трајко Стаменковић је имао 21 годину. Кажњен је са четири године робије.

II

ПРВА РОБИЈА

Бунтовник и штрајкач

Трајко Стаменковић са друговима упућен је у Казнени затвор у Сремској Митровици на издржавање казне. Кад је из првостепене казне (2—3 месеца самице) прешао у (другостепену казну) скупни затвор, у заједничким собама живели су политички осуђеници и криминалци. Сви су радили у казниоичким радионицама. Мало је времена било за одмор. Затекао је (илегалну) партијску организацију и економску заједницу комуниста. Унутар тих организација одвијао се интерни живот комуниста. У то време, а и доцније, једно од питања које је било у центру интерних дискусија било је држање комуниста на полицији и суду. Дискусије о овом, као и о неким другим питањима, оштро су делиле комунисте. Оне су се продужиле и следећих година и допринеле су да се створи тешко стање између комуниста, јер је робија сама по себи била тешка и за појединце и за колектив. Долазило је до врло оштрих личних и групних сукоба. На пример, једни другима су одрицали право на чланство у КПЈ, или једни са другима нису хтели да буду у истој партијској организацији. Комунисти изван затвора са чуђењем су говорили: „Шта начини робија од људи!“. (После неколико година, комунисти у казниона-ма су својим акцијама и борбама значајно побољшали услове издржавања казне и средили своје односе. Тада су комунисти изван затвора са дивљењем говорили: „Шта направише људи од робије!).

Поред тешких интерних односа, комунисти су протестовали, често појединачно или у мањим групама, против услова издржавања казне. Били су због тога немилосрдно и сурово кажњавани (драстичан је пример Радивоја Давидовића коме је продужена казна робије).

Почетком јула 1930. године, већина комуниста (дакле, не сви) међу којима и Трајко Стаменковић, и један број осталих затвореника, повели су акцију за бољи и здравији хлеб. Чак је и затворски лекар потврдио да хлеб није здрав. Десетог јула одбили су да приме хлеб, док су остали храну примили. Да би ову акцију разбила, Управа је истог дана издвојила једну групу комуниста и око 60 криминалаца (од укупно 1.200 затвореника, политичких је било 124) и преместила их у Лепоглавску казниону. Али је штрајк настављен. После десет дана завршен је успехом. Управа је почела да даје здравији хлеб. Радивоје Давидовић сматра да је то био најмасовнији штрајк у историји југословенских казниона до тада.

Одмах по завршетку штрајка, из Казнионе је послат у Лепоглаву други транспорт затвореника. У овом транспорту била су само двојица комуниста: Ђуро Пуцар и Трајко Стаменковић.

Укупно у Лепоглаву је премештено око 20 комуниста „и то све таквих који су означени као бунтовници и штрајкачи", како је известила Управа Казнионе Министарство правде.

У Лепоглавској казниони

Режим издржавања казне који је у то време спроведен у Лепоглавској казниони, као и услови живота били су лакши од оних у Казниони у Сремској Митровици: већа чистоћа уопште, слободна шетња у дворишту, а у Сремској Митровици тзв. мртва шетња, либералнија цензура књига, посета, књига итд.

После извесног времена које су провели у самицама на тзв. пробном стажу у новој згради Казнионе, Митровчани су пресељени, по свом захтеву, у стару зграду, у заједничке собе одакле су ишли и на рад у казнионским радионицама. Тамо су се од раније налазили Јосип Броз, Моша Пијаде и још неколико комуниста. Међутим, Управа је задржала шесторицу у ћелијама нове зграде. То су били: Трајко Стаменковић, Момчило - Мома Ђорђевић, Радивоје Давидовић, Стеван Бољевић, др Соломон Леви, Јован Трајковић. Управа их је сматрала „изузетно опасним по ред и поредак" у Казниони, јер их је тако означила Управа казнионе из Сремске Митровице. Били су „потпуно изолирани од осталих осуђеника...". Они су ишли на рад у радионице, а имали су и посебну шетњу.

Доласком Митровчана и других формирана је партијска организација и (привремени) Месни комитет од три члана (Јосип Броз, секретар, Моша Пијаде и Милорад Петровић). Врло брзо је успостављен организован рад комуниста. Поред неких разлика у условима живота и рада између двеју зграда (у новој згради: кадровски састав, идеолошка изграђеност, опште образовање и доста времена; у старој згради — мало времена, доста радника и сељака од којих многи нису завршили ни основну четворогодишњу) школу, у целини, сматра Моша Пијаде, била је повољна ситуација и у једној и у другој згради за идеолошки и просветни рад, па су једни и други настојали да ту ситуацију искористе.

Примали су часописе и књиге, па и марксистичку литературу на страним језицима и на српскохрватском, уколико није била забрањена. Новине нису имали, али су били „сасвим у току политичких догађаја", сећа се др Мони Леви. Комунисти из старе зграде успоставили су везу са загребачком партијском организацијом, па им је она нелегално слала партијску штампу и литературу.

Поред учења, према заједничком програму, сваки од наведене шесторице имао је и свој посебан, лични програм рада. Трајко Стаменковић је, по савету Момчила - Моме Ђорђевића, поклонио највећу пажњу студију политичке економије и припремању испита на Правном факултету. Преко свога брата, Ђорђевић је набављао потребне уџбенике и литературу из правних наука. Према изворним подацима, могао би се сачинити дуг списак те литературе коју је имао Трајко Стаменковић.

Четрнаестодневни штрајк глађу

До пролећа 1931. године није било већих сукоба са Управом и стражарима. Али од јануара, од доласка новог в.д. управника, режим се погоршавао. Крајем маја и током јуна 1931. године, комунисти из старе зграде пресељени су у самице једног крила нове зграде, нису ни они више одлазили на рад у радионице, али нису имали више оних веза са стотинама других затвореника, а отежане су везе и са загребачком партијском организацијом. Јосип Броз, Мони Леви, Јован Трајковић и

Стеван Чоловић премештени су 7. маја у Мариборску казниону.

Двадесетог јуна 24 комуниста у новој згради отпочели су штрајк глађу. Тражили су заједничке собе, слободну шетњу и да не буду третирани горе од осталих затвореника.

Физички слабији и туберкулозом нагрижени трећег дана штрајка нису могли да се крећу; четвртог дана бацали су крв. Осмог дана су сви штрајкачи силом клистирани јаким раствором соли. Тог дана неки су почели да примају храну, али штрајк није био сломљен. Примењено је и вештачко храњење, па пошто ни то није успело, кознионички лекар је сваком штрајкачу силом дао као клистир јаку растопину горке соли, што је директно угрозило животе већ исцрпених штрајкача. То је био један од главних разлога који је понукао Мошу Пијаде да од Управе затражи прекид штрајка. (Од последица овог штрајка ускоро је умро Антон Фестини).

Међу онима који су штрајк издржали до краја био је и Трајко Стаменковић.

У „Доњем дому" — са радницима и сељацима

Чим су се мало физички опоравили, Управа је казнила све штрајкаче тамним затвором (бетонске ћелије у подруму, са кратким везањем и са пола тамничке хране) од 10 до 12 дана. По издржаној дисциплинској казни враћени су у самице, па после смештени у две скупне собе (сем Давидовића, против кога су подингуте две оптужбе, и Лајоша Чакија). У једну собу су смештени интелектуалци и они које је Управа сматрала идеолошки потпуно изграђеним. У другу собу смештени су радници и сељаци, углавном сиромашни. У ову собу био је распоређен и Трајко Стаменковић. Управа Казнионе сматрала је да је врло млад, јако борбен и бунција, идеолошки још неизграђен. Контакти између две собе нису били дозвољени. Пакете нису могли да деле између себе. Оваквом поделом на интелектуалце и раднике, имућније и сиромашније, Управа је желела да створи разједињеност међу комунистима, спречи их или отежа њихове нове акције. То је, као и дискусије о неуспелом штрајку, утицало да се међу комунистима створи рђаво стање, које није дуго трајало. Собу у којој су били интелектуалци, у другој су иронично звали „Горњи дом", а своју „Доњи дом". Обновила се стара дискусија (из Сремске Митровице) и интелектуалцима и радницима у револуционарном пролетерском и комунистичком покрету. Партијска организација је расформирана, па чак више није било ни заједничког организованог просветног рада.

Ипак је до средине 1932. године, обновљен рад партијске организације и организован просветни рад и економска помоћ. Пошто им је Управа одузела сву литературу и рукописе, идеолошки се радило на основу предавања појединаца, који су се сећали прочитаних књига, курсева или су имали већег искуства у синдикалном или партијском раду. Трајко Стаменковић је у том послу имао више обавеза него другови у првој соби. Он је једини био интелектуалац.

Ипак, мало ко у обе собе да није имао и свој лични програм рада. Трајко Стаменковић је наставио да проучава политичку економију и право. Тај програм је проширио проучавањем сељачког и аграрног питања, њихову теоријску проблематику, њихову општу историју, као и њихову конкретноисторијску проблематику у југословенском друштву. Наиме, Управа је постепено почела да дозвољава набављање уџбеника за учење страних језика и стручне литературе. Поред Момчила Ђорђевића, литературу му је набављао сада и Бранимир Фридман. Пошто је већ раније обнављао и проширивао знање из немачког језика, могао је већ да користи литературу на том језику.

У августу 1933. године Трајку Стаменковићу је истекла казна. Спроведен је у свој завичај, у Лесковац. Ту је остао један дан и већ сутрадан отпутовао у Београд. Тамо се раније преселила његова породица, где је његов отац отворио чешљарску радионицу.

III

ИЗМЕЂЕ ДВЕ РОБИЈЕ

Трајко Стаменковић имао је кратко време за одмор и опоравак. У септембру је почела школска година и он се уписао за редовног студента. Сматрао је да без одлагања треба стећи стручне квалификације, што пре се укључити у свакодневни живот као његов активни чинилац, зарађивати за егзистен-

цију своју и породице, не бити никоме на терету и ни од кога овисан, већ самосталан и независан, јер је то и најнормалнији пут и начин за деловање револуционара — комунисте. Ово гледиште је уносио и у студентски покрет, који је био у пуном развитку, а код доброг дела активиста, јављао се нихилистички однос према редовном и уредном студирању и стицању стручних квалификација, и преферирање искључиво политичко-револуционарне активности. Став што га је препоручивао Трајко Стаменковић доцније је прихваћен у напредном студентском покрету.

Са студентима Београдског универзитета и на посебним задацима

Одмах је почео да полаже испите из предмета које је слушао пре хапшења 1929. године. И тако редом, све до поновног хапшења у новембру 1935. године, када је уписао VIII семестар.

Политички је деловао на Београдском универзитету међу својим колегама. Нарочито је помогао партијској организацији после полицијске провале у јулу 1934. године, када су провальени Месни комитет КПЈ и Месни комитет СКОЈ-а за Београд. Посебно је помогао у успостављању нових веза јер су многе дотадашње, из опрезности, напуштене. И касније је поклањао велику бригу активностима омладинских организација, нарочито студентских, и на Универзитету и у унутрашњости, активностима студената у завичају за време школских ферија, вези оних који студирају у Београду са онима који су у унутрашњости и само повремено долазе у Београд на полагање испита. У ангажовању студената видео је врло значајну снагу за ширење антифашистичких идеја и пропаганде за демократизацију друштвено-политичког и кулурно-спортског живота у земљи јер они, уверавао је, те потребе друштва најбрже осећају и спремни су да се за те циљеве боре а имају снаге и да друге у томе ангажују. Од доласка Хитлера и нациста на власт у Немачкој, сматрао је да ово постаје приоритетни и дугорочни задатак за комунисте.

Када је Драгутин Чолић организовао илегалну штампарију обласног партијског руководства за Србију (после је организовао још једну, која је претежно штампала материјале ЦК КПЈ) и издавао „Комунист“, орган тог Обласног комитета (први број изишао почетком јануара 1934. и излазио је редовно), а нешто касније и „Млади комунист“, Трајко Стаменковић је био редовни сарадник у тим листовима, а помагао је и око саме технике. Драгутин Чолић је за набављање материјала за потребе штампарије и достављање штампаног материјала до партијског пункта у граду, уз Трајкову сугестију, ангажовао и његову млађу сестру Леposаву - Лепу Стаменковић. Сарадници и у овим листовима били су Милан Горкић, Благоје Паровић, Ђорђе Митровић, Веселин Маслеша, Слободан Шкеровић и Павле Пап. Поред редакцијског и техничког посла Чолић је и писац бројних текстова. У до сада пронађеним бројевима ових листова, још није утврђено ауторство текстова, па се не зна шта је од тога написао Трајко Стаменковић.

У једном свом извештају из 1934. године за ЦК СКЈ Благоје Паровић пише о десеторици другова који нису укључени у партијске ћелије, „али они с времена на време помажу радом и саветима“. Може се претпоставити да је један од њих Трајко Стаменковић.

Поново у Македонији

У другој половини 1934. године полиција у Македонији похапсила је тек формирано обласно партијско руководство са Антоном Колендићем на челу. Због повезивања партијских организација и обнове руководства у Македонији, Трајко је тамо путовао неколико пута. У Куманову, Скопљу и Велесу од раније је познавао доста комуниста. Долазио је и до Мира Анастасова, са којим се познавао још из Кумановске гимназије и који ће бити секретар новог Обласног партијског руководства за Македонију. Том руководству Трајко је успоставио везу са ЦК КПЈ. Повезао га је са покрајинском партијском техником у Београду од које је после примао партијске материјале.

Политички секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију

Изгледа да се због ових послова у Македонији тек у новембру конституисао нови Покрајински комитет (ПК), Партије за Србију, изабран на конференцији у септембру 1934. године.

На основу сећања Тодора Вујасиновића и Бране Јевремовића, и историографских истраживања Ђорђа Пиљевића, зна се ко су били делегати на покрајинској конференцији. Међу њима нема Трајка Стаменковића (ни Николе Груловића). Кандидате за руководство предложио је инструктор ЦК КПЈ „Јова“ (Мехмед-Мехо Курто). Он је изнео подробне податке о њиховом партијском стажу и активности. Заправо, био је то предлог Привременог руководства (ЦК) КПЈ. Гласало се о сваком кандидату појединачно. У секретаријат су изабрани: Трајко Стаменковић, за политичког секретара, Никола Груловић и Тодор Вујасиновић. Драгутин Чолић је изабран за члана Покрајинског комитета — за редактора „Комуниста“ и за једног од тројице заменика члана секретаријата. У пленуму је било још неколико другова, углавном из унутрашњости.

Овај ПК уједињавао је 17 месних партијских комитета у Србији, помагао је развој партијских организација у Војводини и источној Босни (Зеница, Тузла и Бијељина), одржавао везе са Црном Гором и Македонијом. Трајко је одржавао личну везу са секретаром Обласног комитета у Македонији Миром Анастасовим.

Избор за заменика (кандидата) члана Централног комитета КПЈ

Четврта земаљска конференција КПЈ одржана је у Љубљани 24. и 25. децембра 1934. године. За делегата на овој конференцији Покрајинска конференција изабрала је Милана Радовановића и Костадина Лукића. Уместо њих, присуствовао је Милан Гавриловић, секретар Месног комитета КПЈ за Београд. Нема података да је Трајко Стаменковић учествовао у раду IV земаљске конференције. Иначе је било предвиђено да организација из Србије пошаље два делегата.

О предложеним члановима и кандидатима (заменицима) за ЦК КПЈ гласало се за сваког појединачно. И Трајко Стаменковић је једногласно изабран за заменика (кандидата) члана ЦК КПЈ.

Кампања за петомајске парламентарне изборе 1935. године, и априлска провала

У фебруару 1935. године влада Бошка Јевтића расписала је изборе за Народну скупштину. Отварање изборне кампање интензивирало је политичке активности. ЦК КПЈ је 24. фебруара 1935. године, послао своју окружницу свим организацијама у земљи. Поред начелних ставова, дата је директива о ангажовању КПЈ у изборној кампањи. Прве директиве биле су да се иступи са самосталном листом Јединствене радничке странке (JPC), у којој би били комунисти, социјалисти и други левичари. Формирана је посебна група комуниста да о томе преговара са социјалистичким вођством, као и изборни одбор. ЦК КПЈ имао је и са групом и са одбором директну везу и он им је давао упутства за рад.

Покрајинска партијска организација организовала је изборне одборе, њени активисти иступали су на месним зборовима Удружене опозиције, износили и објашњавали платформу јединственог фронта радног народа (решавање најургентнијих привредних, социјалних и др. проблема; равноправност свих народа у Југославији; о ратним опасностима од Хитлерове Немачке и Мусолинијеве Италије; за успостављање односа и савеза Југославије са СССР-ом, као истинским борцем против фашизма, за слободу и равноправност народа и као доследним борцима против експлоатације радног народа). Штампано је много легалног и илегалног материјала, ангажовани су многи прогресивни легални и полулегални листови. ЦК КПЈ је послао из Беча свог члана „Флајшера“ (Јосип Гржетић) са мандатом да руководи изборном кампањом. У другој половини марта стигао је и Благоје Паровић, па се и он укључио у предизборну кампању.

У току ове кампање ЦК КПЈ је често мењао директиве. Поред тога, оне су стизале споро. А мењао их је због изборних комбинација. Преговори са социјалистима текли су споро. Покушај да Мачек и Удружена опозиција приме на своје листе представнике радника и сељака није дао резултата. Времена је било мало, искуства још мање за овакве послове. На крају, уместо самосталне листе, на изборе се ишло са упутством да се гласа за кандидате Удружене опозиције, а негде, због краткоће времена, ни та директива није стигла, па су се чланови Партије и присталице опредељивали према личности кандидата.

У таквој ситуацији, нарочито с обзиром на ток преговарања и измене директива, Трајко Стаменковић је

имао две чврсте и јасне константе у своме политичком и организационом деловању, током ове кампање и после ње. Студентима и радницима саветовао је да предузимају акције и дају подршку захтевима за демократизацију друштва, а потив реакционарне владе, нарочито да предузимају акције против националистичких и профашистичких групација у Србији, као што су Љотићев „Збор" и Хоџерина странка, да објашњавају опасност од немачког нацизма и италијанског фашизма по мир у Европи и безбедност Југославије. Лично је у овом правцу водио разговоре са појединим припадницима левих крила грађанских опозиционих странака и групација (нпр. са Копривицом са левице Земљорадничке странке). Ангажовао се у организовању разбијања једног великог Хоџериног збора у Београду (на месту на коме се сада налази зграда СИВ-а), али тога пута без успеха. Међутим, кад је Хоџера организовао збор у Крагујевцу, на који је позвао већином сељаке са Хомоља, Трајко је са комунистима на Универзитету окупио око 200 студената који су из Београда дошли у Крагујевац само за ту прилику и, уз сарадњу крагујевачких комуниста, разбили тај збор.

У контексту ове предизборне ситуације, а поводом једног студентског летка, полиција је 3. априла 1935. године извршила провалу у скојевску и партијску организацију у Београду. Сазнала је имена и јавке за Краљево, Чачак (међу ухапшенима били су др Драгиша Мишовић и Момир-Моша Томић), за Крагујевац, Лесковац, Шабац и друга места. Похапшено је преко 100 људи. Никад до тада полиција није ухапсила у једној провали толико комуниста. Режим је покушао да бауком комунистичке опасности збуни и уплаши опозиционе елементе, дефинитивно спречи сарадњу комуниста, социјалиста и других левичара. Међутим, провала је показала да су пристигле нове генерације младих људи који преузимају терет борбе по фабрикама и радионицама, на Универзитету, у школама. Иако су многи похапшени, они су се у већини добро држали и нису проваљивали своје групе. Активност је настављена.

После петомајских избора, у контексту априлске провале, полиција је открила једну од две штампарије. Ухапшен је и Драгутин Чолић и неки његови сарадници. Управо је требало да се појави јунски број „Комуниста".

У овим провалама, што се тиче Трајка Стаменковића, полиција је сазнала за партијско име секретара ПК, али није успела да открије његов идентитет. Трајко је, са још једним преосталим чланом секретаријата ПК (Николом Груловићем) наставио рад. Помагали су илегалци, инструктори ЦК КПЈ („Панта" — Михаило Бумбуловић, „Јоца" — Ђорђе Митровић, „Оскар" — Карло Худомал, „Бранко" — Трајко Мишковски), и друге везе и појединци, свак на своме сектору и партијска организација и њена руководства у Београду и у унутрашњости су функционисали. Сачувана је и једна штампарија. (Кад је полиција у следећој провали, новембра месеца, открила ову штампарију, нашла је два Трајкова чланка већ сложена за штампање. У овој штампарији Трајко је издавао билтен ПК „Искра" чији је први број изашао 1. септембра 1935. године. Цео други број написао је сам.) Поред дотадашњих дужности и обавеза, после априлске провале, у којој су ухапшени Тодор Вујасиновић и Васо Прља, који је водио технику ПК, Трајко је сам чувао и бринуо о адресама из унутрашњости Србије, док не нађе погодног техничара.

Почаст на Пленуму Централног комитета КПЈ

Пленум ЦК КПЈ, одржан 9. и 10. јуна 1935. године, познат у историографији као Сплитски пленум, одржан је после IV земаљске конференције, а уочи VII конгреса Комунистичке интернационале, и био посвећен борби против фашизма и рата.

Трајко Стаменковић је учествовао у раду овог пленума. На почетку изабран је за једног од тројице председавајућих, заједно са Благојем Паровићем и Вицком Јеласком. То је било признање раду и борби комуниста у Србији у периоду од IV земаљске конференције до Сплитског пленума ЦК КПЈ, а и самом Трајку лично.

Критика секташких и застарелих погледа и односа у радничком покрету

Трајко Стаменковић је информисао Пленум ЦК КПЈ да је у Србији схваћена нова политика КПЈ о јединственом фронту, мада се „у Србији 5—6

година није политички ни радило, само организационо". Конкретно стање оценио је: „У Србији, осим Бгд[Београда] и Кр.[агујевца] не поставља се питање јединства [радничке класе], јер оно већ постоји".

Ради отклањања погрешних гледања у КПЈ о стварању јединственог фронта радничке класе и Народног фронта, критиковао је већ давно застареле погледе и политику КИ према другим радничким партијама. „Према соц.[ијал-]дем[ократима]", рекао је „поступало се стално као према фашистима и противницима радн.[ичке] класе, [„Тројански коњ" буржоазије у радничком покрету], па је и у [петомајским] изборима тај став продужен". Покрајински комитет КПЈ за Србију предузимао је неке мере да се такав однос измени, „али је било недовољно да се измени оно што се деценију стварало". Трајко се залагао не само за нове погледе у том питању, већ и за морално чисте односе са савезницима и саборцима у борби против фашизма и рата и за демократизацију друштва.

Реална оцена стања, искустава и могућности рада у Македонији, и о новој политици КПЈ у македонском националном питању

У дискусији на Сплитском пленуму о политици Фронта народне слободе, представник Партије из Македоније, „Ристо" (Мире Анастасов), а одмах за њим Трајко Стаменковић, говорили су о политици КПЈ у македонском националном питању и о специфичностима услова деловања комуниста у Македонији.

Трајко Стаменковић је истакао да се „ради о промјени у мак.[едонском] нац.[ионалном] питању", о напуштању сепаратистичке политике и разбијања Југославије. Негативно је оценио политику КПЈ која је подржавала леве групације и тенденције у ВМРО(у) и која је доживела крах 1929. године. „Комунисти који су прије [1929. године] ступили у ВМРО(у)", подсетио је другове, „нису получили скоро никакав успјех". Пошто је Балкански секретаријат КИ био склон поновном организовању ВМРО(у), и референта (Паровић) то подржао, Трајко је сматрао да „није исправно" и да је то само „трошење снага".

С обзиром на велико неповерење и мржњу у Македонији према Југославији и на велике симпатије за Бугарску, сматрао је да у Македонији мора остати „парола независне Македоније", тј. парола и политика за самоопредељење и за право на отцепљење. Такав став и политика би отворили веће могућности за утицај КПЈ на македонски радни свет да што пре схвате нову политику КПЈ, да их та политика води националној слободи и социјалном прогресу, да пут решавања македонског националног питања није у разбијању Југославије.

Уместо стварања илегалне ВМРО (у), која би, иначе, била изврнута немилосрдним прогонима власти (горе и немилосрдније него комунисти), сматрао је, као и „Ристо", да „треба организовати лег.[ална] друштва мак.[едонских] сељака (Савез сељака садиоца дувана, опиума итд)". Таква и слична друштва би добила права легалности и водила би акције за решавање свакодневних социјално-економских и других потреба и интереса радног света Македоније. Истовремено би била пут да тај свет схвати нову политику КПЈ и нове, реалније путеве борбе за решавање македонског националног питања.

Имајући у виду целину македонске нације и њене националне територије, да је Македонија, народ и територија, подељена у балканским ратовима између Грчке, Србије (Југославије, после I светског рата) и Бугарске (Егејска, Пиринска и Вардарска Македонија), да постоје КП Грчке, КП Бугарске, сматрао је да „ми не можемо то питање сами ријешити без Бугара, и Грка и Коминтерне". Лично је веровао да ВМРО-исти имају значајне везе и утицај у Бугарској, тј. и у КП Бугарске, па је претпостављао да ће бити великих тешкоћа око изградње реалне и одговарајуће политике комуниста у Вардарској Македонији.

Зашто не и Комунистичка партија Србије?

Четврта земаљска конференција КПЈ донела је одлуку да се, у оквиру КПЈ, формира КП Хрватске и КП Словеније, а „у најближој будућности" и КП Македоније. Неки делегати су на тој конференцији говорили о потреби формирања и КП Србије. Али то мишљење није усвојено.

Сплитски пленум посветио је нарочиту пажњу спровођењу одлуке IV зе-

мањске конференције КПЈ о стварању КП Хрватске и КП Словеније. То је била и посебна (четврта) тачка дневног реда.

Фрањо Краљ, секретар ПК КПЈ за Хрватску, говорећи о значају ове одлуке и о току припрема Оснивачког конгреса, подсетио је на питање оснивања и КП Србије о чему је било речи и на IV земаљској конференцији КПЈ.

Трајко Стаменковић је учествовао у дискусији о овом питању, о стварању и КП Србије, вероватно зато што је била врло јасна Паровићева уводна дискусија о конкретизацији одлука IV земаљске конференције КПЈ. Нема документације из примарних извора о томе шта је Трајко мислио о питању формирања КП Србије. У сваком случају, он није био противан оснивању националних комунистичких партија у Хрватској, Словенији и Македонији.

Питање поновног пријема у Партију др Симе Марковића

Биро ЦК КПЈ није прихватио захтев др Симе Марковића да буде поново примљен у КПЈ (био је искључен 1929. године), јер у својим последњим изјавама од марта—априла 1935. године није признавао своје грешке, критиковао је ЦК КПЈ да је наследио лево фракционаштво, и јер је критиковао Стаљиново тумачење националног питања. Паровић је саопштио да „Пленум треба да ријеши да ли је ЦК [Биро ЦК] поступио правилно или не".

Покрајинска партијска конференција у Србији заузела је чврст став у погледу пријема у Партију др Симе Марковића и његових присталица. Зато Трајко овога пута није дискутовао о том питању. Као и сви остали сложио се са мишљењем Бироа ЦК КПЈ. Предложио је „да се [одлука] допуни да Симић [Сима Марковић] пробави [извесно] време у Русији да се бољшевизира". То је значило да прихвати мере у изградњи КПЈ и начин њеног деловања (што је, још марта—априла 1925. године тражио Пети проширени пленум ИК КИ у својим Тезама о бољшевизацији комунистичких партија), као и да решење националног питања у Југославији не сматра уставним питањем већ саставним делом револуције.

Трајко Стаменковић је ценио вредност и значај Симе Марковића. Видео је да ужива поштовање и углед у знатном делу партијског чланства и њених активиста, упркос томе што је делегат Партије из Србије на IV земаљској конференцији КПЈ тражио од председавајућег да у записник уђе да у Партији у Србији нема присталица др Симе Марковића ни марковићевштине. У првом броју билтена ПК, 1. септембра 1935. године објавио је писмо др Симе Марковића (са потписом „Милић") своме најближем сараднику у бившој десној фракцији „Даничићу" (Љуби Радовановићу), којим њега, своје присталице и поштоваоце позива да активно учествују у покрету, што је значило да одбаце фракцијски однос према ЦК КПЈ.

Комисија КПЈ, која је за време VII конгреса КИ августа 1935. године, разматрала питање Симе Марковића, као и друге жалбе и молбе, предложила је да др Сима Марковић буде поново примљен у КПЈ, али са прекидом у партијском стажу, што је било и усвојено. Такође је предложила да Сима Марковић отпутује у Москву и ради у једном од научних института, што је он прихватио.

Велики збор Народног фронта слободе у Крагујевцу, 25. августа 1935. године

Збор је заказало вођство српског дела Удружене опозиције. Комунисти у Крагујевцу, уз помоћ ПК, успели су да овоме збору дају карактер збора Народног фронта. Покрајински комитет слао је своје инструкторе да помогну организацију збора, јер су ангажоване масе не само из Шумадије већ и из других делова Србије и групе из Босне, Македоније и Војводине. У крагујевачком напредном листу „Светлост", који је у јавности такође припремао атмосферу и политички смисао збора, прилоге су писали у ПК. Трајко Стаменковић се непосредно ангажовао и у организационим, а нарочито у политичким припремама збора.

На збору је учествовало око 40.000 људи, по једним подацима, а по другима око 50.000. Поред представника опозиционих грађанских странака, говорили су представник радника (Драгутин Савовић) и омладине (студент Жива М. Ђорђевић). Они су у својим говорима изложили платформу Народног фронта, на основу пројекта резолуције која је састављена у ПК-у.

Ово је био први велики борбени наступ широких народних маса на тлу Шумадије. Људи из разних крајева Србије и других крајева земље, чврсто збијени под руководством КПЈ „једнодушно и енергично тражили су завођење демократије“ и извршили „снажан продор у режим насиља и пљачке“.

Сарадња у напредној легалној штампи

Трајко Стаменковић је сарађивао и у напредној легалној штампи. За сада се зна са сигурношћу шта је објавио у лесковачким „Недељним новинама“ у периоду 1934/1935. године. У овим чланцима је разматрао економске и идеолошке проблеме свога времена, нарочито проблеме села и сељаштва и положај ситних сопственика. Међу овим чланцима је и „Фашизам — непрекидна ратна опасност“.

Хапшење и осуда на другу робију

Полиција је у Београду ухапсила Трајка Стаменковића 14. новембра 1935. године. Био је провољен преко ухапшених комуниста у Аранђеловцу. Ова провала захватила је још неколико комуниста у Београду, али они су се држали добро и, захваљујући претходним међусобним договорима за случај хапшења, провала је била заустављена.

Катастрофална провала настала је тек када је из Загреба доведен у Београд Ђорђе Митровић, секретар Земаљског бироа КПЈ, ради даљих истраживања. Њега је загребачка полиција ухапсила 14. новембра 1935. године, заједно са Фрањом Краљем, секретаром ПК КПЈ за Хрватску. Том приликом запленила је ташну пуну партијског материјала, извештаја, писама и сл., спремљених за ЦК КПЈ. Садржај ташне није одмах откривен јер је био добро камуфлиран. Широм земље похапшено је око 600 партијских активиста. У Београду је било у затвору око 150. Провала из Аранђеловца добила је нов обрт.

Полиција је имала писане документе о Трајку Стаменковићу, имала је изјаве Ђорђа Митровића и других и извршила је страшан притисак на њега. Вујковић га је данима мучио на најразличитије начине. Државни тужилац га је оптужио да је признао чланство у КПЈ, а само чланство у КПЈ, без обзира на функције које у њој врши, јесте кривично дело. Затим, да је писао чланке у комунистичкој илегалној штампи те тако вршио пропаганду за промену социјалног и политичког поретка у држави насиљем и терором, и што је растурао комунистички материјал и за Македонију, а тај материјал такође пропагира промену социјалног и политичког поретка насиљем и терором.

Главни претрес је започео 25. јуна 1936. године, а завршен 4. јула. Пресуда је изречена 9. јула. Осуђена су 37-орица оптужених, а један број оптужених је ослобођен. Трајко Стаменковић је осуђен на шест горина робије, у коју му је урачунат издржани притвор и истражни затвор, и на трајан губитак часних права.

IV

ДРУГА РОБИЈА

Трајко Стаменковић са друговима упућен је на издржавање казне у Сремскомитровачку казниону. У време издржавања првостепене казне, наредбом Министарства правде од 10. августа 1936. године, премештен је у Марибор, у групи од 26 комуниста.

Дванаестодневни штрајк глађу у Мушкој казниони у Марибору

Овде су услови издржавања казне били гори од оних које је до тада познавао. Наведеном наредбом одузето је политичким затвореницима право на извесне олакшице, али је задржана одлука да не иду на рад у радионице. Договорен је штрајк глађу да би повратили одузета им права и затражили повратак у Сремску Митровицу.

Штрајк глађу започет је 24. октобра 1936. године. Првог дана штрајка Трајко и још десеторица комуниста изоловани су у подрумске ћелије. Сутрадан још тројица. Четвртог и шестог дана (28. и 30. октобра) штрајкачи су присилно храњени. Седмог дана, 31. октобра 1936. умро је Ђорђе Митровић у затворској болници од последица мучења у загребачкој и београдској полицији. После 12 дана штрајк је завршен јер је управа Казнионе прихватила неке захтеве штрајкача.

У историји мариборске казнионе ово је био најдужи штрајк затвореника (штрајк глађу осморице комуниста, ко-

ји је почео 14. октобра 1930. године, трајао је 10 дана).

Крајем јануара 1937. године, група од 15 комуниста премештена је у Сремску Митровицу, а Трајко Стаменковић са пет другова премештен је у Ниш, 9. фебруара.

*

У Нишком казненом заводу остао је неколико месеци. Ујесен премештен је заједно са двојицом другова (Пашко Ромац и Михаило Бумбуловић) у Сремску Митровицу.

*

За време издржавања казне у Сремскомитровачкој казниони, учествовао је у свим акцијама које су комунисти водили за побољшање услова издржавања казне. Био је врло активан у просветном и идеолошком раду. Помагао је млађим друговима да што више науче. Лично је радио на студији о привредним питањима у Југославији. За студију о аграрном питању у Југославији сакупио је око 160 књига. Један његов рукопис изнела је из Казнионе Боса Цветић и предала га Трајковој сестри Лепи. Коме га је она предала, не зна се, као ни судбина тога рукописа.

За то време решен је проблем Петка Милетића на робији. Кад је дошао у Сремску Митровицу, Трајка није изненадио тај проблем. Са њим се срео у јесен 1935. године, као секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Тада су до њега стигли захтеви из те казнионе да се обавести ЦК КПЈ о неприхватљивом деловању Петка Милетића и да у вези с тим, ЦК КПЈ упути писмо комунистима у Казненом заводу у Сремској Митровици. Те информације и тај захтев он је пренео ЦК-у КПЈ.

Било је различитих мишљења о држању Трајка Стаменковића на полицији и на суду 1935/1936. године. Али, без обзира шта је ко од другова мислио о томе, код свих је Трајко Стаменковић уживао углед и поштовање, с обзиром на своју прошлост, свакодневно држање и однос према свим друговима. Посебно поштовање и љубав уживао је код другова из Македоније.

У групи од 32 затвореника комуниста побегао је из Казнионе 21/22. августа 1941. године.

V

У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ И РЕВОЛУЦИЈИ

Група од 32 комуниста — робијаша на Фрушкој гори спојили су се са мањом оружаном групом, која је ту била већ десетак дана. У њихов одред дошла је и иришка група од око десет наоружаних партизана. Деветог септембра 1941. године положили су заклетву. То је била прва организована оружана јединица народа Срема за борбу против окупатора и домаћих издајника.

Шеснаестог септембра 1941. године, 25 комуниста — робијаша (неки су остали у Срему), кренули су у Србију.

По преласку у Мачву, у Окружном комитету КПЈ договорен је распоред по селима или пословима. Трајко Стаменковић је упућен у Лозничку партизанску чету. Кад је почетком новембра 1941. године основан Главни народноослободилачки одбор Србије, као највиши орган народне власти у Србији, Трајко је премештен на дужност у том одбору.

После повлачења из Ужица, када је Врховни штаб одлучио да се део партизанских снага из западне Србије и партијских радника врати у Србију и да тамо по могућству остане и делује, одређен је и Трајко Стаменковић да крене на тај пут. Прва таква група кренула је из села Радоиње, првих дана децембра. Ова група, с Мирком Томићем, чланом Бироа ПК КПЈ за Србију и чланом Главног штаба за Србију на челу, није се дуго одржала на терену. Наишла је на најразличитије тешкоће и проблеме. Одлучено је да партијски и политички радници буду пребачени на илегални рад. До одвајања ових људи дошло је без потребних припрема. Скоро сви су брзо пали непријатељу у руке. Трајко Стаменковић и Милорад — Миле Ивковић упућени су да се преко Чачка пребаце, Ивковић у Краљево, а Трајко у Ниш и Топлицу. Четници су их заробили код самог Чачка, код села Љубића. Предали су их чачанској полицији, а ова Специјалној полицији у Београду. Ивковић је спроведен у логор у Немачкој и тамо убијен, а Трајко је, после дужег мучења, стрељан на Бањици крајем 1942. године.

За народног хероја проглашен је 14. децембра 1949. године. У народноослободилачкој борби и револуцији погинуле су три сестре и два брата Трајка Стаменковића.

Живан Стојковић

ТРАЈКО У „НЕДЕЉНИМ НОВИНАМА“

Револуционарни раднички покрет у Лесковцу између два рата био је између осталог резултат високог нивоа свести радника који су својим организованим акцијама успешно водили борбу против антинародних режима и буржоазије.

Управо у том црвеном Лесковцу, у лесковачкој Гимназији — црвеној тврђави, до VI разреда школовао се и Трајко Стаменковић, револуционар, комуниста, младић пун енергије и идеала, члан Комунистичке партије Југославије од 19. године. Није случајно што је баш тај младић, пореклом из сиромашне занатлијске породице прва револуционарна искуства стицао од свог оца, одборника у Комунистичкој општини у Лесковцу 1920. године, од гимназијских другова и професора, од радника и штрајкача. Иако је школовање морао да продужи ван Лесковца и да своје револуционарно деловање настави у Македонији, Београду и робијашницама, остао је веран свом крају и завичају. Један од доказа била је и његова сарадња у лесковачким „Недељним новинама“ чији је први број изашао 19. новембра 1933. године. Покренула га је група млађих напредних интелектуалаца и убрзо је постао познат у целој земљи. Почетни тираж му је био пет а касније 3.000 а продаван је у Београду, Скопљу и другим местима. Читали су га радници, сељаци, напредна интелигенција, а посебно ученици гимназија и студенти.

И поред јаког притиска полиције и цензуре, лист је успешно излазио до 21. септембра 1935. године. Студент права, већ бивши робијаш, руководилац у Радничком покрету Србије од новембра 1934. године до јула 1935. године сарађује у „Недељним новинама“. Написао је 8 чланака у којима се бави разним питањима друштвено-економског и политичког живота. Интересантно је да га је посебно занимао положај сељака и њихово место у капиталистичком систему. Зналачки и политички надахнуто последицама кризе у капитализму, бави се Трајко Стаменковић. Он је детаљније обрадио дужничко питање које је тридесетих година било врло актуелно јер је истовремено било питање опстанка сиромашних сељака, занатлија, трговаца. Наводећи ко су дужници, он јасно издваја две њихове групе, једну коју чине широки слојеви ситних сопственика и другу индустријалци и крупни трговци. О њима се не може говорити као о јединственој целини јер док се први боре за голи живот, други се задужују да би остварили веће зараде. Очигледном неравноправном положају ових двеју група доприносиле су и економске прилике које су ситне посednике довеле у још тежи положај високим каматама и дуговима, а индустријалцима и крупним трговцима омогућавале крупне ренте. Зато питање раздужења мора потпуно да се одвоји јер презадуженост ситних сопственика и дугови крупних произвођача нису иста питања.

Подједнак приступ раздужењу довели би, истиче Стаменковић, до даље велике неједнакости. Зато су ситни сопственици били — „између два воденична камена“. Притиснути кризом, мењају своје потребе и продужавају радно време чиме се још више исцрпљују. Да би се спасли од пропадања, прибегавали су задуживањима под врло неповољним условима, али ако се томе дода и велико пореско оптерећење, онда нису могли да издрже конкуренцију крупног капитала. Станковић је уочио врло добро да је сама задуженост ситних сопственика онемогућавала да купују модерни алат, а немогућност да плате дугове гонила их је да продају и по које парче земље, чиме су још више сиромашили. Зато су морали чак да почну да се задужују да би се прехранили.

У кризу је запао и занатлија који је на овај начин изгубио потрошаче па је и он морао да се задужује да би опстао. Крупна индустрија је према томе била у повољнијем положају јер је увећавала своје богатство па би брисање њених дугова било фактичко повлашћивање, али брисање дугова ситних сопственика, сељака и занатлија је праведна ствар, каже он, јер они у ствари траже враћање сопствене својине од поверилаца. — Оваквим разматрањима и закључивањима он је дао потпуну подршку дужничком покрету.

Трајко Стаменковић се интересовао и за утицај капитализма на село. Капитализам је сељака учинио зависним од тржишта, а читави крајеви почели су се бавити специјалним културама чиме су још више били везани за тр-

жиште. Тиме је сељак био увучен у капиталистички начин производње. Цене његових производа зависе од продуктивности а ова, пак, од употребе технике и савремених средстава за обраду земље.

Разматрајући ово питање Трајко Стаменковић је уочио јасну противуречност између незаинтересованости закупаца земље ситних сељака, који имају скоро кметовски положај за обраду земље и незаинтересованости крупних поседника да купују савремену технику, јер располажу јефтином радном снагом. Па и у крајевима где је спроведена аграрна реформа, нису створени повољнији услови за живот ситних сопственика јер су, како он каже, „сељаци на тим патуљастим имањима, не добивши инвентар, прешли само из феудалног у зеленашко ропство.“ У Србији истиче Стаменковић, преовлађују мала газдинства са испод два хектара земље, што онемогућава примену машина и повећавање продуктивности. Имајући намеру да наведе и остале узроке тешког положаја пољопривреде и сељака, он пише и о аграрној структури Југославије наглашавајући да се у већем делу Србије може видети понека парна вршалица. Наводи интересантан податак да је увоз пољопривредних машина у Југославији од сто милиона динара 1932. године опао на свега четири милиона 1933. године, док она сопствену производњу ових машина није имала. Десетак година раније у Југославији је било у употреби 783.762 гвоздених и 326.879 дрвених плугова. Ако се томе дода чињеница да се у већем делу земље сеје руком, да је употреба вештачког ђубрива врло мала, да само 33% земљишта заузимају оранице, а 12,3% је пусто и необрађено онда је јасно да је пољопривредна производња на врло ниском нивоу, што је условљавало и тежак положај сељака.

Поред осталих питања којима се бавио Стаменковић у „Недељним новинама“ врло је значајан његов осврт на фашизам који је управо у овом периоду снажно наступао и у Италији а посебно у Немачкој. О фашизму и против њега пише Стаменковић 1935. године потписујући чланак као Т. Дорин. Већ у наставку чланка он карактерише фашизам као непрекидну ратну опасност и са чуђењем истиче да су сер Џон Сејмон и Идн отишли у Берлин да, како каже „рођеним ушима чују од представника фашистичке Немачке Хитлера оно што се већ на сваком ћошку могло чути: да фашистичка Немачка хоће да поведе ново коло крвавих обрачунавања међу народима“. Он је навео и конкретне намере Хитлера које су свакоме биле познате: да присједини Аустрију, исправи границу према Чехословачкој, анектира Данцишки Коридор и Мемелску област и да на тај начин отвори пут према Истоку. Један од његових захтева је и укидање пактова који гарантују мир. Али Трајко Стаменковић поставља питање да ли ти ратни хушкачи мисле да ће тако лако повести народе у ново ратно клање, наравно не претпостављајући да ће Хитлер то клање стварно изазвати и да ли су сигурни да имају подршку немачког народа, не рачунајући на фанатичну и систематску фашистичку пропаганду која је и Немачком народу наметнула рат. Оваквим настојањима Стаменковић супротставља тезу о потреби очувања међународног мира јер народ неће рат. Зато напори оних држава које су се залагале за мир назива оправданим и истиче да га не интересују разлози због којих се нека држава залаже за мир, јер је он потребан. Подржава опредељења да се широм света оснивају друштва за очување међународног мира и супротстављање ратним страхотама. За очување мира залажу се и сељаци, радници и цео напредни свет. Да фашизам представља сталну ратну опасност он поткрепљује не само изјавама и намерама Хитлера већ и конкретним акцијама фашистичких држава као што су рат Италије против Абисиније и јапанска окупација Далеког Истока. Зато Стаменковић на крају позива поштене елементе свих земаља да се супротставе бесомучном спремању фашиста за рат и закључује „само од тога рада зависиће мир међу народима“.

Ово је само кратак осврт на публицистички рад Трајка Стаменковића. Ово питање, међутим, захтева дубљу анализу и истраживања.

Инж. Жива М. Ђорђевић

ВЕЛИКИ ПОЛИТИЧКИ ЗНАЧАЈ НАРОДНОГ ФРОНТА СЛОБОДЕ

Прочитао сам уводно излагање. Трајка Стаменковића нисам лично познавао. Можда сам се са њим сусретао пре рата приликом извођења неких

партијских акција и акција Народног фронта слободе. Али, као активиста напредног, у ствари револуционарног покрета студената на Београдском универзитету од 1928. године па до завршетка мојих студија, као активиста југословенског револуционарног радничког покрета, као легални партијски радник и активиста Народног фронта слободе и секретар збора Народног фронта слободе у Крагујевцу 25. августа 1935. године, и као један од организатора збора Народног фронта слободе у Јагодини 3. маја 1936. год., тј. као предратни комунист, непосредни учесник у многим предратним политичким догађајима од 1928. до 1941. године, до ступања у НОР желим да се укратко осврнем на политичку активност Трајка Стаменковића и на активност Покрајинског комитета КПЈ за Србију јер сам много што-шта (иако тада нисам познавао све другове из Покрајинског комитета мада сам се са неким од њих сусретао у Крагујевцу и у Београду још као студент, по завршетку студија а и у току НОР-а и социјалистичке револуције) дознавао од неких наших другова, посебно после рата од покојног мог школског и партијског друга Лазара Лилића.

Што се тиче скице за портрет револуционара комунисте Трајка Стаменковића, чији је аутор Нусрет Сеферовић, могу да вам кажем да сам са особитим задовољством и интересовањем прочитао два-три пута цео овај текст. Моја констатација или моје запажање, ако хоћете и оцена је да је ова скица за портрет заправо један својеврсни сценарио за изузетно богат, пригодни документарни филм. То је истовремено и један изванредан есеј, или нека врста скраћене успеле монографије о револуционарном комунисти Трајку Стаменковићу.

А сада да и ја нешто кажем, мање-више конкретно, на бази мојих сазнања и моје предратне активности. Пре свега, најважније је и помена највредније јесте, а што се види и из текста, да су у ствари Трајко Стаменковић, Покрајински комитет КПЈ за Србију и Благоје Паровић, као и остали другови у Покрајинском комитету и београдској партијској организацији извршили једно радикално чишћење Партије од фракционаша и да су тиме остварили једну гранитну и јединствену партијску организацију у Србији. И то одонда када су почели да делују па до почетка устанка у Србији 1941. године.

Друго, да су омасовили Партију новим члановима и успоставили чврсте везе са СКОЈ-ем. Ово је било врло значајно, јер је напр. у појединим нашим већим местима, чак и у неким ондашњим индустријским местима тада било врло мало илегалаца. Даље, да су ангажовали бројне симпатизере у легалном и илегалном партијском раду и у разноврсним партијским акцијама. У вези са тим интересантно је истаћи да је Покрајински комитет КПЈ за Србију, а по његовој директиви вероватно и све партијске организације у Србији, да су све нас у оно време када смо били најпре симпатизери или илегални партијски радници и примали и извршавали партијске задатке, да су нас другарски веома обазриво чували кад су биле провале осим оне велике провале у Србији 1937. године, тако да многи од нас нису били приликом тих провала хапшени од полиције, па смо настављали да по директивама Партије успешно партијски радимо. Ето, тако се у поменуто предратно време партијски радило, па су многи од нас тада били ангажовани на извршавању веома значајних политичких партијских задатака. Ја сам, рецимо 1937. године, пре велике провале у Србији и хапшења мог и мога брата, у два маха ишао у Крагујевац на илегалан партијски састанак, у четири ока, са Сретеном Жујовићем, чланом Политбироа ЦК КПЈ. То је тада било једно невероватно безгранично поверење у симпатизере Партије и у нас легалне партијске раднике, па смо итекако савесно и партијно дисциплиновано и одговорно, о року извршавали све партијске задатке. А све то о чему сада говорим иако је много што-шта о томе написано и зна се од раније, иде у прилог и Трајку Стаменковићу и његовом револуционарном раду и раду Покрајинског комитета КПЈ за Србију у то време.

Онда, што је најважније а тога се малочас другарица Јовановић дотакла, мислим да је једна од великих партијских заслуга Трајка Стаменковића, тадашњег секретара Покрајинског комитета КПЈ за Србију, што су они безрезервно прихватили све одлуке априлског и јунског пленума ЦК КПЈ када је донета одлука о стварању покрета Народног фронта слободе и актива за рад Партије преко Народног фронта слободе. Мислим, да је то

тада био један нови преломни, веома значајан моменат у партијском раду у Србији, па то може да, не само лик Трајка Стаменковића и ликове свих осталих другова чланова Покрајинског комитета КПЈ за Србију, и осталих чланова Партије у Србији, већ и симпатизера скојеваца и легалних партијских радника итекако може да осветли на један потпуно нови начин једном новом партијском светлошћу. А ово из разлога што су Трајко Стаменковић и чланови тадашњег Покрајинског комитета КПЈ за Србију, прихвативши ту платформу Народног фронта слободе, ангажовали и то на веома широком фронту велики број не само илегалних чланова Партије, скојеваца, симпатизера и илегалних партијских радника него и све напредне раднике, сељаке, грађане, ђаке, студенте, интелектуалце и др. Трајко Стаменковић и тадашњи Покрајински комитет КПЈ за Србију који је и после хапшења Трајка Стаменковића наставио у истом смеру партијски да ради, имају огромне заслуге за легализацију свих револуционарних акција Комунистичке партије Југославије у Србији, која је и тада била званично у дубокој илегалности, али се кроз Народни фронт слободе итекако легализовала и афирмисала у јавности, а са њом заједно „кроз све те акције, и бројни њени легални и илегални активисти. Наиме, хоћу да кажем још и ово: да су се на тај начин, у предвечерје наше револуције и НОР-а, преко Народног фронта слободе коме је на челу је стајала наша Партија, у ствари истовремено и револуционисали на хиљаде, на стотине хиљада људи, омладинаца широм наше земље. Сав тај Покрајински комитет КПЈ за Србију, водећи такву револуционарну политику наше Партије, веома много је допринео и одржавању чувеног најмасовнијег збора Народног фронта слободе, у Крагујевцу 25. августа 1935. године, на коме су у ствари ударени и темељи Народног фронта, а што се доскора у нашој јавности, и у партији, на неки начин заобилазило и прећуткивало.

У прилог овој констатацији о значајној улози коју је одиграо Народни фронт слободе, ево, још и ова два такође аутентична сведочења. Наиме, за време НОР-а упознао сам се са другом Родољубом Чолаковићем и често био заједно са њим у колони Врховног штаба. Он ми је још у току НОР-а, а нарочито после рата када је рађен *Преглед историје СКЈ* неколико пута говорио да је Народни фронт слободе стварно неизмерно много допринео да КПЈ на широком фронту легализује своје револуционарне акције и да изврши неопходне припреме за револуцију и НОР. И друг Едвард Кардељ је изричито у једној прилици рекао: да није било Народног фронта слободе, да није било његове широке активности, да није било масовног револуционисања стотина хиљада људи кроз Народни фронт слободе да би се много теже кренуло у НОР и социјалистичку револуцију.

Према томе, још једном желим да кажем да је Народни фронт слободе одиграо огромну политичку, револуционарну улогу и да су за то неизмерно много заслужни и Трајко Стаменковић и Покрајински комитет КПЈ за Србију. Исто су тако заслужни и за одржавање још једног масовног збора Народног фронта слободе у Јагодини 3. маја 1936. године, јер Јагодина је тада имала око 8 до 9.000 становника, а по мојој процени том збору чији сам и ја био учесник, присуствовало је око 8.000 народнофронтоваца из Јагодине и из ближе и даље околине. После тога величанственог збора власт ненародног режима забранила је заказани збор Народног фронта слободе у Крушевцу мада у Историји СКЈ пише да је одржан, што није тачно. Не знам откуда и како је дошло до те грешке.

Дакле, та активност Народног фронта слободе од огромног је политичког значаја, а што треба увек имати у виду. Ја сам о револуционарној активности Народног фронта слободе и о збору Народног фронта слободе у Крагујевцу 25. августа 1935. године писао детаљно, па је то и објављено у Крагујевачком часопису „Кораци“ број 3—4/85. поводом педесетогодишњице одржавања поменутог збора Народног фронта слободе у Крагујевцу 1935. године.

Најзад, ево и једног мог предлога. Наиме, мислим да Трајко Стаменковић, Благоје Паровић и остали другови из ондашњег Покрајинског комитета КПЈ за Србију и сви комунисти и остали напредни људи у Србији, који су били и остали заслужни како за сређивање стања у Партији и остваривање њеног јединства тако и за омасовљење и за проширење активности Народног фронта слободе — заслужују да буду предмет свестраног проучавања.

Петар Стамболић

О ТРАЈКУ СТАМЕНКОВИЋУ И ЊЕГОВОМ ВРЕМЕНУ

Сматрам да је врло добро што је овај скуп организован. Најпре, због улоге и доприноса који је дао, а онда и због људског и комунистичког дуга према револуционару Трајку Стаменковићу. Сем тога, истражујући његов револуционарни рад, можемо дубље осветљавати један период борби Комунистичке партије.

У току је даљи рад на писању историје социјалистичких покрета, КПЈ и СКЈ. Мени изгледа да ће бити потребно више оваквих и сличних скупова, посебних студија, нарочито о питањима која још нису темељито или су, у више случајева, политички пристрасно и ускогрудо обрађена.

Не бавим се аналитично историјом Партије. Сећања су несигурна па човек долази у искушење да негде куца на отворена врата, да говори о нечему што није јасно или опет да пође странпутицама, да га опседну лична виђења и пристрасни судови, да му сећања буду оспорена. И сам живот и најбоље написано су показали да је шестојануарска диктатура (кад њу помињем) омеђила две етапе у развоју Југославије и Комунистичке партије.

Диктатура је извршила бруталан напад на Партију. Забранила јој сваки рад, укинула радничке организације у којима су деловали комунисти, убила један број комуниста (секретара СКОЈ-а), а велики број послала на робију.

Упркос овоме, у обнови Партије имали су веома значајну улогу комунисти који су пролазили робијашки живот као и један број комуниста који је успевао да избегне хапшење. Али треба рећи да се један број тада старијих партијских активиста или пасивизирао под притиском режима, или једноставно није могао и умео схватити нове услове борбе и остваривати нове методе. Овде ћу навести само једну тврдњу из уводног излагања другa Сеферовића. На стр. 13. говори о великој провали 1935. године у којој је похапшено много комуниста. Он каже: „... провала је показала да су пристигле нове генерације младих људи који преузимају терет борбе по фабрикама и радионицама, на Универзитету, у школама". За сада бих само додао да те нове генерације нису само генерацијски различите.

После диктатуре почео је у Партији да настаје један нови профил комуниста — члана Партије. Он се боље сналазио у новим условима рада, скоро читавим бићем предавао се интересима Партије, ослобођен опортунизма и фракционашких борби. Борили су се у новим условима борбе, нису знали за друге.

Узет је јасан курс стварања Партије у индустријским предузећима. У то време почиње нарастати студентски покрет, широк и масован у коме одлучујућу улогу има Комунистичка партија.

Углавном, то су били радници и студенти. Израстали су људи који су у предвечерје оружане борбе постајали чланови градских, срески, окружних комитета, инструктори ПК-а. У таквом развоју Партије имали су одлучујућу улогу многи искуснији и старији народи — комунистички борци. Такав је заиста био Трајко Стаменковић. Са 18 година је завршио гимназију. Као ђак постао је комунист. Имао је 20 година кад је ухапшен, 21 годину кад је осуђен на робију, са 25 година постаје секретар ПК Партије за Србију. После годину дана опет је хапшен и суђен — да би у 32 години погинуо. Подсећа нас на побијене секретаре СКОЈ-а.

Скоро сви чланови ПК-а којем је Трајко Стаменковић био секретар, били су ухапшени 1935. године. Следеће године Покрајинским комитетом руководио је Радован Вуковић. А 1937. године, формирао се ПК КПЈ за Србију, који ће стварати, јачати и предводити организацију Партије у Србији до рата. У Србији се у сваком индустријском центру и многим местима може пратити такав перманентни успон борби комуниста и напредних људи, какав је Партију довео до спремног, пресудног чиниоца политичког живота и организатора револуције.

Управо, овакво нарастање Партије учинило је горућим питање стварања партијског центра у земљи. То је оценио и остварио Тито. Његов долазак на чело партије представља прекретницу, убрзава и чини овај успон динамичнијим у условима дубље друштвене кризе старе Југославије. Овакав развој Партије у овом периоду може се боље видети у оквиру опште демократске борбе народа против диктатуре и Партије у њему.

Данас срећемо свакојаке нападе различитих противничких снага на Ко-

мунистичку партију Југославије. На пример, да је била догматска, стаљинистичка, анационална, антиинтелектуална итд. Главна истина, историјом необориво осведочена је у корену супротна. У целини гледано, само таква, каква је израсла и консолидована у току те деценије пред рат, са таквим кадровима, као што је био Трајко Стаменковић, могла је започети и извести револуцију и народноослободилачку борбу. (Заборавља се да су то комунисти и сви родољуби учинили у најтежим историјским околностима и тиме остали верни себи и народима своје земље, верни најпрогресивнијим снагама света.)

Међутим, оваква критика Партије тог доба има за циљ да разоружава данашње социјалистичке снаге, да потскопава даљи развој наше револуције и земље.

Године 1935. почетком новембра, на клупи у малом парку код дунавске станице, Трајко Стаменковић ме је увео у Комунистичку партију, и рекао ми да ћу бити инструктор ПК-а. Ја сам иза себе имао само две године скојевског стажа.

Овај податак је интересантан за односе Партије и СКОЈ-а. Скојевци су били само млади чланови Партије — са истим обавезама и одговорностима.

У том кратком времену имао сам неколико састанака са њим. Једно вече чекао сам га у Палмотићевој улици, није дошао, по устаљеним правилима конспирације отишао сам и вратио се кроз петнаест минута. Срео сам Стефана Митровића, било је јасно да и он чека истог друга и оба смо рекли да је сигурно ухапшен.

Сва сећања после толико времена су бледа. Али данас бих могао да кажем да је на мене деловао својом мирноћом, сређеношћу, систематичношћу, сигурношћу... Питао ме шта знам из марксизма, упућивао шта да читам и дао ми једну књигу московског издања Лењинових дела на српскохрватском језику.

Допустите (сматрам да овом приликом треба) да кажем нешто о породици Стаменковић.

Отац радник, борац у социјалистичком покрету, комунистички одборник у општини Лесковац. То је сигурно утицало на политичко опредељење младог Трајка. А онда је његова судбина револуционара на целу породицу.

Погинуле су три сестре — међу њима, Лепа је била члан МК Београда, инструктор ПК, на Петој земаљској конференцији у делегацији Србије.

Још две сестре су погинуле. Василија — са 17 година и Десанка са Јерком Малецком.

Погинула су браћа Божа — члан ГК СКОЈ-а — и Петар — командир чете у Лесковачком одреду.

Остао је Драги који је био секретар СКОЈ-а у Србији.

У нашој Партији било је доста таквих породица где су сви чланови породице постали комунисти. У неким случајевима родитељи су пошли за децом. Знам доста таквих породица, а породица Стаменковић је изразит пример.

Славољуб Цветковић

РАСВЕТЛИТИ ПОЧЕТАК АКТИВНОСТИ ТРАЈКА СТАМЕНКОВИЋА

Трајко Стаменковић ме је занимао вишеструко. Прво сам се сусретао са његовим именом у вези са радом на историји револуционарног омладинског покрета, нешто касније приликом рада на биографији др Симе Марковића био сам у ситуацији да се упознајем и са револуционарним радом Трајка Стаменковића, а затим уопште у раду на историји СКЈ, сусретао сам се са именом и делом овога револуционара. Међутим, мало је од тога написано и објављено што не значи да историчари мало знају о томе. Има доста података и материјала и у разним књигама се сусреће име Трајка Стаменковића, али оно на што бих желео да скренем пажњу је у ствари један моменат који је по мени врло значајан за разумевање револуционарног дела Трајка Стаменковића. Ради се, заправо, о његовом најранијем периоду илегалног рада, о тим његовим скојевским данима, мада ја нисам ни сигуран да ли је он пре постао скојевац или члан партије, односно да ли је одмах примљен у партију. То је тај период 1927. и 1928. године, јер кад сам крајем 1950-тих година са Банетом Андрејевићем разговарао у вези са револуционарним покретом, он ме је упозорио на Трајка, на Куманово, на Велес, па, чини ми се, и на те везе и односе које су постојале између студената Београдског универзитета, средњошколаца у Србији и радничког покрета, а нарочито на везе које су постојале између ВМРО-а у Македонији и комунистичког покрета. Заправо тада, те 1927—1928. године,

када се Трајко и појављује у Комунистичкој партији Југославије, у Велесу се налазио Обласни комитет КПЈ, у коме је дошло и до отворених сукоба и неслагања у поводу односа према ВМРО-у. Дошло је до појава да су се читаве партијске организације организовано повезивале са ВМРО-ом што је наравно било и са разлогом, јер је ВМРО од 1925. године био у саставу Коминтерне, заправо у одређеној вези са Балканском комунистичком федерацијом. И то се у ствари дешавало баш у време када је Трајко улазио у тај револуционарни покрет, када је имао те најтешње везе са Македонијом.

Говорим то због тога што у овом прилогу који нам је друг Сеферовић дао мислим да има неких недоречености или можда недовољног схватања тих односа и тих ствари када се говори о томе. Мислим да је Трајко био у ситуацији да тај македонски проблем боље него неки други комунисти, без обзира на своју младост, схвати и разуме што му је било јако добро дошло половином тридесетих година када се и мењала тактика борбе али и политика југословенских комуниста у односу на национално питање.

Зато, сматрам да је тај рани период Трајка Стаменковића, тај његов скојевски лик, рани, период у целини био значајан јер се та политичка акција која је вођена у то време и ослањала у највећем броју на младе људе, на омладину и на раднике, на студенте. И ту се у ствари и формирала та свест о потреби револуционарног решавања националнога питања у Југославији код низа активиста нарочито оних који су имали додира или контакта са покретима у Македонији.

То говорим и због тога што је овде код друга Сеферовића по мени мало незгодно у контексту дата провала у Куманову и у Македонији, то се везује за провале руководства СКОЈ-а и партије 1928—1929. године, са Вилијем Хорвајем, са Андријом Хебрангом од 1929. године итд. У материјалима, међутим, у подацима тачно се може стећи слика о томе и зато ја не бих то повезивао са хапшењима ових секретара СКОЈ-а у Загребу, са Андријом Хебрангом и са Вилијем Хорвајем. Полиција у току припрема и 1929. године у време спровођења диктатуре реконструисала је многе организације партије и открила је појединце, трагала за њима, пратила их. Тешко је данас установити на основу чега је и како је она идентификовала поједине чланове партије и њих хапсила и проваљивала. Као историчар се не бих упуштао у то и не бих саветовао никоме да данас, после 50 година и више, са недовољно поузданом документацијом даје могућности да се говори о томе да је провала почела од овога или од онога јер то се тачно не може да идентификује и на основу постојеће документације да се претпостави, нити да се докаже од кога је и како је тачно почела одређена провала.

То су још ствари које треба да погледамо. Видите овде на 4. страни Сеферовић уочава питање ВМРО-а. Међутим, нешто је ту друго кад се говори о тој Југославији, о политици партије итд. Ми смо ту доста формалистички оријентисани и стално говоримо о том захтеву КПЈ за разбијање Југославије итд. Ради се о нешто ширим основама, циљевима и хтењима, о ревизији система који је настао после I светског рата и захтевима Коминтерне да се на Балкану, где по њеној оцени од 1924. године предстоји период националних немира и социјалних потреса, убрза револуцију и да се са тим у вези чини максимално све да се разбије систем настао после I светског рата и иде на револуционарно разрешење балканске кризе у смислу стварања балканске социјалистичке федерације. Хоћу да кажем то да је акција ишла на разбијање Југославије али и на разбијање Грчке, Румуније, Бугарске и свих тих балканских држава у смислу ове тактике Коминтерне о двема фазама социјалистичке револуције, пред којом се по оцени Коминтерне од 1924. године налазио Балкан. То говорим због тога што видите да се због овога на 15. страни враћа и сам друг Сеферовић на ово питање Македоније и односа Трајка Стаменковића према Македонији.

Мислим да је он то јако добро познавао и да је схватио и суштину промена које су настале у политици КПЈ. И ово што сам вам говорио тачно се види из цитираних речи Сеферовића да је Трајко тридесетих година упозоравао да су комунисти пре 1929. године ступили у ВМРО и да нису постигли никакав успех. Мислим да је он био свестан тих односа и тих чињеница да се национално питање Македоније неће разрешити и решавати на начин како се то тада чинило нити да ће се ликвидирањем партијских организација у Македонији и неким другим деловима Југославије добити на ширини

фронта слободе или како хоћете у оно време 1934. и 1935. године, Народног фронта касније политички прокламованог на VII конгресу Коминтерне. Трајко је сматрао да је неопходно и даље јачати и обнављати основне партијске организације па у томе и видим једну историјску улогу овог руководства о чему је и друг Жива Ђорђевић, ако се не варам сада говорио, да је то у ствари руководство Србије, партијске организације у Србији 1934. и 1935. године, одиграло једну своју историјску улогу управо у јачању организационог устројства, да се тако изразим, партијске организације у Србији и стварању нових основних организација и повезивања оних група комуниста, па чак и присталица Симе Марковића. Не заборавимо да је и др Сима Марковић од 1930. године стварао своје некакве организације по Србији и да је њихово окупљање око Обласног комитета КПЈ 1934. године ишло на плану окупљања свих комуниста у Србији, њиховог организационог повезивања и политичког деловања у најширим слојевима народа, првенствено у омладини, међу радништвом и да је у ствари то тај период који се политички осећао као нова клима о којој се и данас говори, који је започео са првим студентским демонстрацијама 1931. године у Београду и касније том политичком борбом на окупљању свих тих прогресивних, демократски оријентисаних људи. Због те активности једно време је била присутна идеја да је Трајко Стаменковић тек по повратку са робије ступио на Београдски универзитет, заправо учесници студентског покрета врло често се Трајка као студента сећају из половине тридесетих година. Онај његов први период 1927—28. године је на неки начин ван сећања учесника и ван документације о студентском покрету.

И та веза потврђује оријентацију која се јавља на линији Коминтерне. Можемо ми да говоримо шта год хоћемо, међутим и IV земаљска конференција 1934. и Сплитски пленум 1935. године у суштини претходе VII конгресу Комунистичке интернационале који је био у припреми и отуда та сличност у ставовима, погледима у политичкој оријентацији Сплитског пленума и касније VII конгреса Комунистичке интернационале.

И оно што сам желео још да кажем у вези са Трајком јесте да мене не изненађује извесна уздржаност Трајка Стаменковића када се ради о расправи у вези са Симом Марковићем у партијском руководству Србије и Југославије. Присутно је то схватање и мало провејава и кроз овај нацрт који нам је дао друг Сеферовић. Мој утисак није да је Трајко Стаменковић или било ко у Србији половином тридесетих година био склон да правда или брани Симу Марковића, још мање да је желео да се супротставља некаквим Стаљиновим и не знам којим захтевима Коминтерне. У суштини се радило о томе да се вероватно у руководству Србије знало да је Сима Марковић искључен из КПЈ 1929. године и да је по тој одлуци био дужан да напусти земљу и то је одбијао да учини на време.

У биографији Симе Марковића коју сам јануара 1965. године добио у Москви и објавио 1970. године, јасно се види да Сима Марковић изричито каже да је он 1934. године пред Централним комитетом КПЈ покренуо питање свога повратка у партију и да је добијен одговор да он мора да поступи у вези са одлуком из 1929. године. Тако се он и нашао, пошто се обратио Централном комитету, у Бечу и августа 1935. године Сима Марковић је у Москви враћен у Комунистичку партију Југославије.

Зато би, мислим, требало те неопрезности и у вези са Симом Марковићем на неки начин елиминисати уколико се ови материјали публикују јер се није водила битка против „марковићевштине" како се овде каже и Симе Марковића, него се водила битка за људе, за чланове Комунистичке партије средином тридесетих година који би могли у тој новој политичкој атмосфери, са релативно обновљеним политичким слободама, да буду ангажовани у акцији Комунистичке партије Југославије у вези са продором и идејом Народног фронта и стварања једне политичке платформе, једне основе за најшире окупљање свих тих људи који су антифашистички и демократски опредељени. У ствари, ту је суштина борбе за Симу Марковића као личност, као човека а мање око идеја и расправа које су се у руководствима партије 1934—1935. године водиле. Оне се нису односиле на његова схватања, политичка убеђења, мишљења и његове ставове, него су се односиле на потребу његовог укључивања и везивања за Комунистичку партију на линији окупљања свих прогресивних снага. Ако тако

то посматрамо, депласирано је онда рећи да је у првом броју *Билтена* ПК Србије 1. септембра 1935. године Трајко Стаменковић објавио писмо др Симе Марковића (са потписом Милић) као свог најближег сарадника итд. Суштина је у томе да је Сима Марковић већ био враћен у Комунистичку партију. Требало би мало критичније да се позабави тиме. Јер, стиче се утисак као да се Трајко Стаменковић 1934—1935. опредељивао према Марковићевим идејама и схватањима о националном питању а не према потреби организационог устројства и припрема за спровођење те политике јединственога фронта у Србији.

Мирољуб Васић

ДРАГОЦЕН ПРИЛОГ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Био сам одсутан више дана, тако да сам позив за овај округли сто добио тек јуче, и зато нисам могао да се припремим за разговор. Дошао сам да будем слушалац и да учим. Ипак желим да кажем неколико речи. Сматрам то не само својим правом већ и обавезом.

Овај и сличне скупове и њихове резултате сматрам значајном културном и научном, а на неки начин и политичком акцијом. Они могу да буду драгоцени у расветљавању историјске улоге и доприноса појединих личности из историје нашег револуционарно-демократског и комунистичког покрета, какав је био и Трајко Стаменковић, а реч је обично о људима који су запалили многе ослободилачке ватре и били одлучни борци за национално и социјално ослобођење, и који су стицајем прилика остали недовољно изучени што је имало за потребу да њихова улога и допринос не буду адекватно оцењени.

Ми без обзира на мањкавост наше савремене историографије, мање-више познајемо карактеристике и суштину времена о коме је реч тј. историјску ситуацију, и контекст у коме су деловале те личности. Али, на жалост, по правилу, недовољно знамо о конкретној активности, улози и доприносу појединих личности, често најзначајнијих актера, какав је једно време за комунистички покрет у Србији био на пример Трајко Стаменковић.

Зато су овакви састанци, понављам, поготово када се окупе истакнути истраживачи, научни радници тог покрета и активни учесници, актери, револуционари — буквално драгоцени. То утолико пре што је из историје нашег илегалног комунистичког покрета, поготово у појединим периодима, остало веома мало докумената из простог разлога што често нису ни стварани, што многи нису сачувани, што су неки намерно уништавани од самих актера тог покрета да не би у рукама органа принуде и репресије служили као доказни материјал у борби против комунистичког покрета. Тако да, како лепо рече Жива Ђорђевић, овај условно речено сценарио о животу и раду Трајка Стаменковића показује истовремено да релативно доста знамо о том времену а недовољно о самом Трајку, и да је постојало научно и друштвено оправдање за одржавање овог округлог стола.

Када су у питању истакнути актери историје нашег комунистичког покрета, а такав је несумњиво био Трајко Стаменковић, мислим да врло одговорно и сериозно треба да настојимо да расветлимо њихову активност и то са два аспекта: теоретско-идеолошког и револуционарно-практичног.

Када је у питању овај први допринос, условно речено теоретско-идеолошки, то претпоставља да сакупимо сву писану заоставштину Трајка Стаменковића, а због услова у којима је деловао и његовог раног одласка на робију та заоставштина није голема, да је сакупимо, изучимо а по могућности и у материјалима са овог округлог стола и објавимо са критичким коментарима и тумачењима свих догађаја и личности које се у њима спомињу. Ту имам, пре свега, у виду његове већ споменуте чланке о фашизму, његова писма као секретара ПК КПЈ за Србију и сл.

Што се тиче његове активности, коју условно назвах револуционарно-практичном, а која је, с обзиром на илегалне услове била веома значајна, а углавном мање позната или чак непозната, ту треба учинити максималне напоре да се она расветли и због самог Т. Стаменковића и због историје, јер успех и развитак покрета у тим илегалним условима, условима терора и прогона, често је понајвише зависио од људи, њихове умешности, способности, односа према људима, способности да се одаберу сарадници, тада се покретом руководило преко непосред-

них контаката, ту су људи и њихове особине, умешност, поржтвовање, храброст, способност, биле најважније.

Ово је утолико значајније, а можда нам је делимично и олакшан посао, што данас у раду овог округлог стола учествује више најистакнутијих актера комунистичког покрета у Србији тих година, сабораца Трајка Стаменковића, као што су Сергије Димитријевић, Цвијетин Мијатовић, Петар Стамболић, Радивоје-Кепа Давидовић, Жива Ђорђевић и др.

Мислим да су та сведочења актера, уз сав ризик да она буду непрецизна а они објективно субјективни, — драгоцена. Драгоцено је, на пример, сећање Пере Стамболића како га је Т. Стаменковић примио у СКОЈ, увео у покрет, с колико му је поверења пришао као младом студенту, јер без тих казивања историчари не могу лако сагледати, схватити дух времена, односе у покрету и сл. Све то сведочи и показује, поред осталог, и то како се комунистички покрет развијао, сазревао, из каквог је историјског бића произашла наша револуција.

Укратко, сведочење и писање актера нашег комунистичког покрета о том времену, о том покрету, о својим саборцима и друговима, овог пута конкретно о комунистичком покрету у Србији 30-тих година и Трајку Стаменковићу, о догађајима из тих дана, а они су, слободно можемо рећи, већ тада на неки начин били историјски, јер показују како су се млади комунисти Србије и Југославије припремали, идеалима, акцијама, читавим својим бићем за револуцију, значајно је скоро колико и учествовање у њима. Зато је, понављам, овај округли сто и резултати који ће остати иза њега значајна акција и користан прилог историји нашег комунистичког покрета.

Франце Филипич

ТАМНОВАЊЕ У МАРИБОРСКОЈ КАЗНИОНИ

Од априла до јула 1936. године изведене су пред Државни суд за заштиту државе четири групе чланова КПЈ и СКОЈ, од којих је њих 26 касније тамновало заједно са Трајком Стаменковићем у казнионама у Сремској Митровици и у Марибору. 4. априла 1936. осуђена је група од 12 скојеваца из Загреба, од којих су касније Иван Саболек, Павле Дурсановић и Мирко Томичић, сва тројица чланови ЦК СКОЈ, пребачени у Марибор.[1] 4. јуна изречена је пресуда Државног суда за заштиту државе за 25 организатора КПЈ, који су били везани са својим радом за Земаљски биро ЦК КПЈ (Зембиљ) и за централну партијску технику у Загребу.[2] Из ове групе пребачени су у Марибор Ђорђе Митровић, секретар Зембиља, Фрањо Краљ, члан Зембиља, и Иван Бријачек, Владимир Бркић, Звонимир Бркић, Милан Хофман, Виктор Ивичић, Сигмунд Краус и Антон Суknаић. 13. јуна 1936. Државни суд за заштиту државе у Београду осудио је 6 чланова КПЈ, организатора Обрамбених чета у Загребу.[3] Носилац процеса био је Звонимир Свјетличић, који је био касније још са тројицом осуђених Милошем Зиданшком, Мирком Ванићем и Теодором Криваком пребачен у Марибор. 9, јула 1936. године је изрекао Државни суд за заштиту државе пресуду најбројнијој групи комуниста који су се везивали за рад Зембиља; у процесу, чији је носилац био Трајко Стаменковић, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију, осуђено је 37 оптужених, међу њима њих 9, који су били касније пребачени у Марибор: Трајко Стаменковић, инж. Ловро Шперац, Михајло Бумбуловић, Јосип Босак, Јован Јерковић, Нафтали Демајо, Давид Демајо, Џевад Маглајлић и Владимир Штефанић.[4]

Осуђеници на овим процесима били су транспортовани у казниону у Сремској Митровици.[5] Овдје су били распоређени у Великој згради по самицама и подвргнути бруталном режиму, који се у Сремскомитровачкој казниони нарочито заоштрио после доласка Душана Петровића у мају за управника. Душан Петровић, који је био проузроковач масакра 20. августа 1935. године у Лепоглави, после свог доласка почео је сужавати политичким осуђеницима њихова права, која им је признала такозвана „Мишколинова уредба“ од 9. септембра 1935. године.[6]

9. и 10. августа 1936. године избили су у Великој згради нереди као отпор осуђеника против бруталног режима, који је тамо владао. Насталу ситуацију тамо описали су политички осуђеници, смештени у Младинској згради, у протестном писму управи казненог завода у Сремској Митровици после саопштења уредбе министра правде од 10. августа 1936,[7] која је донела погоршања њихових животних услова, на

следећи начин: „Најзад, нечовечно и незаконито поступање са политичким осуђеницима и осталим кажњеницима у старој згради, морало је довести до њиховог отпора и револта. 9. августа т. .г. избиле су тамо велике демонстрације и проглашен штрајк глађу. Узвици „доле батине", „доле окови", „доле изгладњавање", „доле лепоглавски крвник Петровић", „тражимо премештај у младинску зграду" проламали су се у Великој згради и неминовно наметали закључак да режим у самицама никада није престајао да буде режим батињања. Уосталом свима је било познато да је сам г. Петровић као заменик управника ове казнионе 1930. г. лично шамарао полит. осуђенике у самицама (н. пр. Станка Пауновића). Демонстрације су продужене и сутрадан, тако да су оне представљале ново издање лепоглавских догађаја од августа прошле године. Поред Лепоглаве, сада је Срем. Митровица најочигледније доказивала да су нереди у свакој казниони гдегод се г. Петровић појави, неизбежни пратиоци метода његовог управниковања. После овога су полит. осуђеници из Велике зграде били транспортовани у друге казнионе, а истовремено с тиме г. Петровић је на основу неистинитог представљања ових догађаја и оптуживања да смо нереде тобожем ми изазвали, постигао да се према нама донесе нова Уредба о погоршању нашег положаја."[8]

Душан Петровић, управник казнионе у Сремској Митровици, дописом од 10. августа 1936. године[9] известио је управу казнионе у Марибору да је Министарство правде својим решењем од 10. августа 1936. године бр. 80540 премештило на даље издржавање казне у казнени завод у Марибору осуђенике Ивана Саболека, Трајка Стаменковића, Павла Дурсановића, Мирка Томичића, Ђорђа Митровића, Фрању Краља, Сигмунда Крауса, Ивана Бријачека, Антона Сукнаића, Виктора Ивичића, Звонимира Свјетличића, Мирка Ванића, Михајла Бумбуловића, Ловра Шпераца, Јосипа Босака, Џевада Маглајића, Александра Радића, Јована Јерковића, Нафтала Демаја, Давида Демаја, Владимира Стефановића, Владимира Бркића, Звонимира Бркића, Михајла Зиданшека, Теодора Кривака и Милана Хофмана.

Овоме допису Душан Петровић додао је и следеће упутство:

„Пошто је Министарство правде прописало за наведене осуђенике посебан режим, то се препоручује Управи, да до пријема тога решења примењује у свему и најстрожије пропис који важи за све остале осуђенике криминалце.

Уједно се препоручује Управи, да онемогући контакт горе премештених осуђеника са осталим осуђеницима."

Са датумом 10. августа 1936. године Министарство правде је управи казнионе у Марибору упутило допис о премештају 26 политичких осуђеника у казниону у Марибору, а овоме допису додало је посебно наређење о примању пакета, животних намирница, књига, о набављању писаћег прибора (само преко управе!), о забрани колективних приредаба и друго. У детаље било је разрађено упутство о цензури писама и књига и о одржавању посета. Заводској управи било је строго наређено да спречи сваки додир осуђеника, ван контроле, са ванјским светом.[10]

Група политичких осуђеника пошла је из Сремске Митровице 10. на 11. августа 1936. године. Били су у ланцима и још прикопчани на клупе у вагону. Путовали су по великој врућини, а после подне 11. августа 1936. доспели су Марибор. Воз се зауставио испред железничког моста, вагон са осуђеницима су откачили и потиснули у близину казнионе. Осуђенике су жандари одвели у казниону, где их је дочекао на дворишту управник Нико Врабл. У краћем говору је новодошле упозорио да у тој казниони влада строги ред и да ће бити оштро кажњен сваки, који би се огрешио против тог реда.[11] После тога су натерали новодошле у подрум, где су их ошишали и где су се окупали и пресвукли, а тек идућег дана су их распоредили у самице, а сваки од њих је морао још отићи појединачно код управника Ника Врабла.[12]

Политички осуђеници, комунисти, доведени 11. августа 1936. у мариборску казниону, затекли су овде осуђеника проф. Ива Маринковића, који је био осуђен 9. августа 1935. од Окружног суда у Бјеловару на 7 мјесеци строгог затвора, на казну, коју му је 30. децембра 1935. повисио Стол седморице на 3 године робије,[13] па је био доведен у Марибор у казниону 11. јула 1936. из казнионе у Лепоглави.[14] Крајем 1936. године је у казниони у Марибору свега 491 осуђеник, од тог 25 политичких.[15] Овакав мали број политичких осуђеника врло тешко је водио борбу за боље услове живота и био је препуштен на милост и немилост чиновника и тамничара, што је посебно

дошло до изражаја у штрајку глађу октобра 1936. године.

Затвореници у самицама, иако су били потпуно одељени међу собом, упак су почели успостављати везе куцањем у зид и споразумевали се по систему затвореничке абецеде.[16] Онај којег би тамничари ухватили код тог куцања, примио би дисциплинску казну и морао је у подрум, у тамну ћелију. Ове ћелије биле су, по изјавама свих осуђеника, пуне влаге. Прозорске капке тамничари би затворили, тако да су затвореници били у потпуној тами. Осуђеник, који је био кажњен „тврдим лежајем", лежао је на голим даскама. Храна је била оскудна: 7 декаграма меса недељно једанпут, пола килограма хлеба, купус, пасуљ, кромпир; кажњенике је спасавала од глади могућност, да купују кад нису дисциплински кажњени, нешто хране у кантини и да су примили пакете (по Мишкулиновој уредби до 20 кг сваког мјесеца, а у раздобљу, кад је била ова уредба сужена, до 10 килограма). Пропис од 10. августа 1936. године о посетама, које су примали политички осуђеници, садржао је ванредну одредбу: осуђени комунисти могу примити посету једанпут у једном месецу и то једино најуже чланове фамилије, посета не може бити дужа од 20 минута и једино у присуству управника завода, а разговарати се може једино о фамилијарним приликама и о имовинским стварима.

Дисциплинске казне су биле честе, рецимо за кршење строгог реда на заједничкој шетњи. Том приликом осуђеници су морали са рукама на хрбту ходати у кругу, ћутећи и у одређеном одстојању.

Издржавање казне у подруму било је тешко. Сагласна су сведочења, која говоре о влажним ћелијама, и наводи извештаја Радомира Пашића, изасланика Министарства правде од 5. новембра 1936, који говори о томе да су „ћелије у подруму прилично влажне".[17] Као и у другим ћелијама, зими се није ложило.

Помоћу куцања и недељом у казниоричној цркви, где се могло потајно дотурати која цедуљица, осуђеници су се договарали за заједнички наступ да би могли после три месеца, на завршетку првостепене казне постићи премештај у заједничке просторије.[18]

Да ли су политички осуђеници у мариборској казниони у то време имали какву везу са ванъским светом, можда са партијском организацијом у Марибору? Података за раздобље до избијања штрајка глађу нема, али сигурно су биле неке везе; сигурно је било договорено да је почео штрајк глађу у Сремској Митровици и у Марибору истог дана, 24. августа 1936.

Од 12. августа до краја месеца, онда читав септембар и све до 13. октобра 1936. била је група политичких осуђеника, доведена из казнионе у Сремској Митровици, у мариборској казниони размештена по самицама. За то време је у договарању за заједнички наступ све више дошла до изражаја идеја о штрајку глађу као средству да се постигне премештај у заједничке собе.

Јесен је била хладна и код неких осуђеника, који су боловали од туберкулозе, здравствено стање се погоршало. О томе је расправљао и саветодавни одбор казнионе 30. септембра 1936. године и донео закључак да за Антона Сукнаића и Звонка Бркића због болести (туберкулоза), затражи одсуство, а за Владимира Бркића и Трајка Стаменковића (упала плућне марамице, почетак туберкулозе) помиловање, са којом би се обојици снизила казна.[19] Предлог саветодавног одбора мариборске казнионе Министарство правде није усвојило, па су сва четворица своју казну издржала до краја.

13. октобра 1936. је најзад казниона управа преместила осам осуђеника са мањим казнама из самица у заједничку собу, а у мању заједничку собу тројицу, који су били већ други пут на робији. Међу њима је био и Трајко Стаменковић.[20]

20. октобра 1936. доведен је у мариборску казниону из казнионе у Старој Градишки Мишко Сигећан, осуђен на три године робије од Окружног суда у Осијеку због пропагирања самосталне хрватске државе са др Мачеком на челу.[21]

22. октобра 1936. политички осуђеници су премештени у две заједничке собе и обавештени да морају радити. Идућег дана, 23. октобра 1936. су двојица осуђеника — криминалаца донела осуђеницима папир за израду папирнатих кесица, али политички осуђеници су изјавили да неће радити. Због тога су морали 24. октобра 1936. ујутру на рапорт код заменика управника казнионе, надучитеља Мишка Цизља, (управник Нико Врабел био је на одсуству) и били су кажњени са седам дана затвора у дисциплинским ћелијама у подруму.[22] Али истог дана, кад су пре-

мештени у подрум, то је било 24. октобра 1936, одбили су храну и почели са штрајком глађу.[23]

Кад су остали политички осуђеници, комунисти, на заједничкој шетњи 24. октобра 1936. јпре подне установили шта се десило са њиховим друговима из заједничког затвора, одмах су одлучили да и они ступе у штрајк глађу. Збивање са тим у вези је детаљно описао тамничар Јоже Мургељ, заповедник самачког одељења на саслушању 31. октобра 1936. у управи мариборске казнионе.[24]

„Осуђеници комунисти из заједничког затвора били су 24. октобра дисциплиновани због тога, што су одбили да раде. Осуђеници из заједничког затвора су од оног дана, кад су прешли у заједничко одељење, шетали одвојено од осталих осуђеника на другој страни дворишта.

Кад су 24. октобра пре подне осуђеници из ћелија опет били на шетњи, сигурно су приметили да се не шетају остали осуђеници комунисти из заједничких соба на свом кругу. Ово је по моме мишљењу био разлог, да је онда, кад су се већ враћали са шетње у наш тракт, осуђеник Радић Александар изашао из реда на страну и повикао: „Другови, наши другови су у подруму, ми наступамо штрај и тражимо шта је у Сремској Митровици“! Остали су нато викнули: „Хоћемо. Живио“! Све ово није се могло спречити пошто се је догодило са великом брзином. Из овакве сагласности свих за почетак штрајка могло би се закључити, да су били на то већ раније припремљени.

По мом мишљењу су се осуђеници, који нису могли на други начин доћи међу собом у додир, споразумели са куцањем на зид у својим ћелијама. Због тога их је било више од њих на рапорту, неки и по два пута и били су и кажњени.

Штрајк глађу изводили су осуђеници на тај начин да су одбијали сваку храну и да су оне животне намирнице, што су их имали у пакетима од куће или од накупа нусужитка, делимично побацали кроз прозоре на двориште, а делимично побацали у кибле и тако уништили.“

Тако је у мариборској казниони почео штрајк глађу коме се је одмах придружио и Иво Маринковић, а после два дана још шест осуђеника криминалаца.

Управник мариборске казнионе Нико Врабл известио је 31. октобра 1936. Министарство правде:[25]

„У част ми је подносити извјештај, да су дана 24. октобра 1936. почели са гладовним штрајком овдашњи осуђеници-комунисти:

Маринковић Иван, који је био са расписом Министарства правде од 8. VII. 1936, број 68175 1. VII. 1936. премјештен у мариборску казниону из Лепоглаве, и осуђеници Саболек Иван, Стаменковић Трајко, Дурсановић Павле, Томичић Мирко, Митровић Ђорђе, Краљ Фрањо, Краус Сигмунд, Бријачек Антон, Ивичић Виктор, Светличић Звонимир, Ванић Мирко, Бумбуловић Михајло, Шперац Ловро, Босак Јосип, Маглајлић Ћевад, Радић Александар, Јерковић Иван, Демајо Нафтали, Демајо Давид, Штефановић Владимир, Бркић Звонимир, Зиданшек Михајло, Кривак Теодор и Хофман Милан, који су били са расписом Министарства правде од 10. VIII. 1936, број 80540 премјештени у мариборску казниону из Сремске Митровице.

Свега је ступило у гладовни штрајк 25 комуниста.

Као разлог наводе, да су им биле одузете различите бенефиције, које су имали и какве тобоже имају још сад у другим заводима осуђеници-комунисти као „политички“ осуђеници, нарочито какве су имали у посебном одељењу за политичке осуђенике у Сремској Митровици.

Сви, које смо наводили, траже, да им се ове „бенефиције“, које су им биле одузете са расписом Господина министра правде број 80540 од 10. августа 1936, врате, и да се сви преместе натраг у Сремску Митровицу, односно у онај завод, у којем осуђеници-комунисти уживају такве бенефиције.

26. октобра је почело са штрајком глађу још даљих 6 осуђеника, и то Поспишеил Адолф, Дасовић Иван, Вукелић Иван, Остриш Ђуро и Смојвер Фрањо, који су били на основи расписа Министарства правде бр. 11544 од 19. фебруара 1936. премештени у Марибор из Сремске Митровице и Вујошевић Паун, који је био на основи расписа Министарства правде од 11. VII. 1935, број 71630 премештен из Ниша у мариборску казниону.

По одредби казниоичког лекара били су дана 28. октобра и 30. октобра сви наведени вештачки храњени осим осуђеника Кривака Теодора и Радића Александра, који су дана 29. октобра

добровољно почели примати храну са образложењем, да су били од осталих заведени ка гладовном штрајку.

Част ми је замолити вас за надаљње одредбе.

У Марибору, дана 31. октобра 1936.

Управник: Врабл"

О везама осуђеника комуниста са осуђеницима криминалцима нема података; из расположивих података не види се, како дуго су осуђеници криминалци издржали у штрајку глађу.

За време кад је почео штрајк глађу био је управник казнионе у Марибору Нико Врабл на одсуству у Љутомеру, његов заменик је био, како смо већ навели, надучитељ Мишко Цизељ. Цизељ је после почетка штрајка и читаву другу групу политичких осуђеника казнио са 7 дана затвора у дисциплинској ћелији.[26] Нико Врабл се вратио са одсуства 27. октобра 1936, идућег дана били су осуђеници који су били у штрајку по наређењу и у присутности казниоичног лекара др Јуречка први пут вештачки храњени.[27]

Вештачко храњење обављено је било насилно и кроз цев, увучено кроз нос, кад осуђеник није хтео да отвори уста; сагласни су подаци о томе да су осуђеници, који су били вештачки храњени, били изложени тешким мукама.[28]

Како је очигледно из Врабловог извештаја од 31. октобра 1936, Теодор Кривак и Александар Радић су 29. октобра 1936. прекинули штрајк и почели да примају храну; по подацима из записника, који је био састављен о штрајку 4. новембра 1936. са Ником Врабловом у присуству изасланика Министарства правде, Радомира Пашића,[29] налази се податак да нису ушли у штрајк Антон Сукнаић и браћа Владимир и Звонимир Бркић, наводећи као узрок да су туберкулозни — што су Сукнаић и Бркић у послератној изјави оспорили.[30] Иначе је управник мариборске казнионе Нико Врабл у допису Министарству правде од 1. новембра 1936. навео сву тројицу у групи осуђеника, који су и после смрти Ђорђа Митровића продужили са штрајком.[31]

Како смо већ навели, ступили су политички осуђеници у казниони у Сремској Митровици 24. октобра 1936. (истог дана као у Марибору) у штрајк глађу. Али штрајк у казниони у Сремској Митровици био је завршен већ 28. октобра 1936, кад је била осуђеницима саопштена уредба Министарства правде којом је била укинута уредба од 10. августа 1936. па је поново почела важити уредба од 9. септембра 1935 (Мишкулинова уредба).[32]

Управник мариборске казнионе Нико Врабл је тек 31. октобра 1936. обавестио Министарство правде о штрајку глађу у казниони. О томе је изјавио у записнику од 4. новембра 1936:[33] „Пошто је лекар одредио све потребно за храњење штрајкујочих, нисам сматрал за потребно, нарочито јер су овакви штрајкови сасвим обичан привремени појав у казнилницама, да о томе обавестим министарство. Имао сам намеру да обавестим министарство после завршетка штрајка, која траје обичајно около три дана или бар не много више, како сам то урадио код сличних догађаја већ у минулим годинама."

Нико Врабл је очигледно био убеђен да ће без тешкоћа свршити са штрајкачима, а збивања у вези са штрајком узела су сасвим неочикивани правац. Штрајкачи су били упорнији од његовог очекивања и Министарство правде је са својом уредбом од 28. октобра 1936. са својим попуштањем ишло у сусрет захтевима политичких осуђеника у Сремској Митровици, који су били у шрајку, а то је имало посредан утицај и на положај штрајкача у мариборској казниони. Нико Врабл је у већ цитираном записнику од 4. новембра 1936. изјавио, да је наредбу Министарства правде примио тек 31. октобра 1936. преподне, да је штрајкачима одмах саопштио ову наредбу, а ти да су изјавили, да ће продужити са шрајком, делимично зато јер желе премештај натраг у Сремску Митровицу, или коју другу казниону, делимично и због тога, пошто то у уредби од 28. октобра 1936. није казано, да није потребно радити, да могу да пуше по својој вољи и да их се не сме терати у цркву. Ка томе је Врабл у записнику навео, да је саопштио штрајкачима да овим њиховим захтевима не може удовољити, док не прими од Министарства правде другачије уредбе и да остаје код прописа Закона о издржавању казни и одредаба кућног реда.

У 17,55 сати 31. августа 1936. је умро на болничком одељењу мариборске казнионе Ђорђе Митровић који је првог дана учествовао у штрајку глађу. Из записника о његовој смрти који је био састављен у мариборској казниони 2. новембра 1936, могу се уочити детаљи о збивањима у вези са његовом судбином.[34] Митровић је као секретар Зем-

биља (Земаљског бироа ЦК КПЈ) 14. новембра 1935. године заједно са Фрањом Краљем, чланом Зембиља и секретаром ПК КПЈ за Хрватску и Славонију, пао у руке полиције, био на полицији у Загребу и у Београду изложен страховитим тортурама и осуђен од Државног суда за заштиту државе 4. јуна 1936. на 5 година робије. Пошто је Митровић у истражном затвору под мукама одао полицији податке о организацијама КПЈ у земљи, ЦК КПЈ примио је одлуку да се искључи њега и неке другове из његове групе из партије. Тако је *Пролетер* у свом броју септембра 1936, број 6, год. XII, под насловом „Искључени из партије" донео обавештење, да су са закључком Централног комитета КПЈ искључени из редова КПЈ Ђорђе Митровић, Фрањо Краљ, Милан Хофман, Павле Дурсановић и Јосип Саболек.[35]

Звонко Бркић је за време штрајка лежао у ћелији крај Митровићеве. У изјави 1972. године казао је да је виђао Ђорђа Митровића сваког дана на шетњи и да је Митровић врло лоше изгледао. По Бркићевом мишљењу Митровић је био вођа штрајка, њему су стизале вијести, он сам је обавештавао појединце и Бркића је он обавестио о почетку штрајка. По мишљењу Звонка Бркића били су још у вођству тог штрајка Михајло Бумбуловић и Трајко Стаменковић.

Дан после Митровићеве смрти је Врабл дао на ходнику постројити све штрајкаше; саопштио им је да је Митровић умро и да ће још ко умрети у штрајку ако га не заврше.[36]

1. новембра 1936. је управник мариборске казнионе Нико Врабл дописом обавестио Министарство правде,[37] да 24 политичка осуђеника продужује са штрајком и да постоји опасност да ће још ко од њих да умре. Предочио је да би осуђенике комунисте преместили из казнионе у Марибору у који други завод, као разлог за њихов премештај набројио је неколико дејстава; тако је скренуо пажњу на то да због тога, што је мариборска казниона зидана овако, да се сви трактови вежу у једном центру, није могуће осуђене комунисте сасвим одвојити од осталих осуђеника, да постоји опасност, да ће осуђеници криминалци исто тако почети са штрајком, кад сазнају што су постигли са својим наступом осуђеници комунисти, да близина железничке пруге и бановинске болнице омогућава споразумевање политичких осуђеника са ванјским светом и да је Марибор град на граници и прети опасност комунистичке акције из иностранства.

Штрајк глађу су политички осуђеници у мариборској казниони завршили 2. новембра 1936. осим Јована Јерковића, који је прекинуо штрајк тек 3. новембра 1936. на наговор изасланика Министарства правде, који је истог дана дошао из Београда у завод.[38]

Радомир Пашић се задржао 3. новембра 1936. послеподне и следећег дана на пријеподне у мариборској казниони, где је истражио околности у вези са овим штрајком политичких осуђеника; о својим констатацијама упутио је — како смо већ навели — 5. новембра 1936. у Београду министру правде опширан извештај.[39] Основна констатација о узроцима штрајка глађу политичких осуђеника у Марибору је оваква:

„Све до 22-ог октобра т. г. ови су осуђеници у главном били мирни и послушни, али тога дана су добили да у својим собама где и спавају раде па како су налазили, да као политички осуђеници не треба да раде, јер никада нису радили ни у Сремској Митровици, то су 23-ег одбили рад и због тога су 24-ог изведени на казнени рапорт и кажњени са по 7 дана ћелијског затвора. Ово их је одлучило да ступе у штрајк глађу одмах а и из раније су имали на то помисао, јер су третирани и сувише строго и за непослушности добијали тај ћелијски затвор, који су издржавали у хладним подрумским собама које сам прегледао и убедио се да су прилично влажне".

Радомир Пашић је у продужетку свог извештаја дао угодну оцену о поступању управе казнионе са затвореницима за време штрајка и похвално се изразио о реду у заводу (у заводу влада беспрекоран ред и дисциплина је на завидној висини). Заузео се за предлог, да се политички осуђеници преместе у који други завод, а док се то не спроведе дати упутства управнику да се има у свему придржавати наредбе од августа 1935. године и не натерати их на рад, што је, како је записао, и сам већ учинио.[40]

На крају свог извештаја Пашић још је додао информацију, да се је студент права, Александар Радић, у његовом присуству, одрекао комунизма и да би било на месту да буде одмах пуштен на условни отпуст.

Одмах после завршеног штрајка управа казнионе је 3. новембра 1936. по-

литичке осуђенике преместила у две собе заједничког затвора. По подацима Звонка Бркића били су распоређени у једну собу Антон Сукнаић, Звонко Бркић, Виктор Ивичић, Владо Бркић, Мирко Томичић и Сигмунд Краус, а у другу Иван Саболек, Трајко Стаменковић, Павле Дурсановић, Фрањо Краљ, Иван Бријачек, Звонимир Свјетличић, Мирко Ванић, Михајло Бумбуловић, Ловро Шперац, Јосип Босак, Џевад Мазлајлић, Александар Радић (отпуштен 7. новембра 1936), Јован Јерковић, Нафтали Демајо, Давид Демајо, Владимир Стефановић, Милош Зиданшек и Милан Хофман. Звонко Бркић наводи, да су у заједничким собама одмах почели са студијским радом, а Мирко Ванић наводи, да је деловао казнионични партијски комитет, којег секретар је био Трајко Стаменковић. Мирко Ванић је даље навео да га је у то време Трајко Стаменковић примио у партију. Антон Сукнаић је у својој изјави описао живот у заједничкој соби као најлепше дане свог живота, нарочито због другарства између затвореника.[41]

За време свог борављења у Марибору је изазланик Министарства правде начелник Радомир Пашић саслушао три политичка осуђеника комуниста, Михајла Бумбуловића, Трајка Стаменковића и Фрања Краља, који су на питање о узроцима ступања у штрајк изјавили следеће:

Михајло Бумбуловић: „Дошавши из Митровице осетили смо одмах, да се с нама много строже поступа него што мислимо да се према политичким осуђеницима треба поступати. На шетњи и суђење строго држе: руке стално држане у истом положају, не смеш се ни почешати, нису нам дали скупни затвор одмах чим смо то заслужили, према моме мишљењу и за најмању маленкост строго смо кажњавани и бацани у подрум, за који налазим, да не може бити здрав. Најгл авнија је ствар што су и отерани на рад наши другови, а они су се противили томе и ми налазимо, да уопште политички осуђеници не би требали ни по закону да се на физичке радове упућују.

У погледу хране у заводу немам шта да се притужим, сем што тражим да се наредба од 1935. године у целости према нама примењује.

Молимо, да нам се на сваки начин из те наредбе нарочито омогући шетња на чистом ваздуху у износу, како је тамо предвиђено.

Овај је мој исказ, који ми је прочитан и све су речи тачно забележене."

Трајко Стаменковић: „Одмах по доласку овде осетили смо, да се према нама строже поступа, него у Митровици. Ми смо ипак држали се мирно све до пре 10 дана како одједном смо ми, који смо били у скупном затвору добище да радимо и то у соби, где се и спава. Тај рад додуше није тежак, али из њега произлазе тешке последице за нас, јер за најмању погрешну израђену ствар долазили смо до рапорта а следствено томе и до подрума. Због тога смо одбили да радимо, нато је следовала казна и наша одлука, да ступимо у штрајк глађу, и то је испало баш 24. октобра 1936. г.

Тражили смо да се не кажњавамо тако строго и по могућству казне издржавамо у здравијим просторијама, а не у подруму, где тврдим, да је влага и да су зидови влажни у висини скоро 1 метар. У том подруму има једно пет соба, које су мало сувље, а остале су тако влажне.

То је мој исказ, који ми је прочитан и моје су речи тачно забележене."

Фрањо Краљ: „У штрајк смо ступили, што су нас терали на рад. Тучени уопште нисмо. Храна је просечно добра. Дисциплина је сувише велика, чак се је десило, да је пригодом шетње један отерао муву са главе (осуђ. Зиданшек) и да је зато кажњен са 3 дана подрума.

Испит ми је прочитан, у свему га признајем за свога."

Бумбуловић, Стаменковић и Краљ потписали су своје изјаве, а записник је оверио и начелник Радомир Пашић.[42]

Фебруара 1937. године премештени су осуђеници комунисти из мариборске казнионе у казнионе у Сремској Митровици и у Нишу. Читаво време њиховог тамновања у Марибору вршила је њих управа казнионе притисак да замоле за условни отпуст и тиме се одрекну свог политичког уверења. У оквиру овакве акције били су позвани 25. децембра 1936. сви осуђеници комунисти у мариборској казниони да се изјасне о свом политичком уверењу и о својој намери, да ли хоће и после изласка са робије политички дјеловати.[43] Одговори појединих затвореника су различити, али већина њих каже да ће остати по уверењу комунисти. За Трајка Стаменковића је записано: Изјављ да је комунист ин кот так туди остане (Изјављује да је комунист и остаје као такав).

У раздобљу до фебруара 1937. још више података баца свијетло на тамновање Трајка Стаменковића.

7. новембра 1936. појављују се подаци о Трајку Стаменковићу у списима осуђеника комуниста, послатих Министарству правде.[44]

Из дописа управе казнионе у Марибору Министарству правде од 16. новембра 1936.[45] види се, да је тог дана Трајка Стаменковића посетила његова сестра. Исто тако је у том допису податак да се дозволи, на властити трошак, интервенција лекара специјалиста, о чему су били обавештени сви осуђеници комунисти већ 31. октобра. Тиме се до сада послужио само осуђеник Трајко Стаменковић, који је од приватног лекара рентгенизиран.

Под датумом 8. децембар 1936. је дописом управнику казнионе, Нику Врablу, известио управу казнионе лекар др Вилко Марин из Марибора, да је 4. децембра 1936. по наруџби адвоката Боре Продановића из Загреба прегледао у казниони 7 кажњеника. За Трајка Стаменковића, Звонимира Бркића, Владимира Бркића и Ивана Маринковића је навео да болују од спец. обољења плућа са изразитом анемијом, тахикардијом и лабавом мускулатуром, и да се све то може у првом реду приписати лошој прехрани. Др Марин је изразио своје мишљење да не може на основи овог првог кратког прегледа казати да ли је болест старијег датума или се развила тек у време кад су били кажњеници у затвору.[46]

Под 9. децембром 1936. је управник мариборске казнионе Нико Врабл предложио Министарству правде препис дописа др Вилка Марина о прегледу осуђеника комуниста до којег је дошло у присуству инспектора Тодоровића.[47]

Под датумом 22. децембар 1936. године послала је управа казнионе у Сремској Митровици мариборској казниони „Списак књига осуђеника комуниста, који су решењем Министарства правде Бр. 80540 од 10. августа 1936. године премештени из овог завода у завод у Марибору“. У овај списак су увршћене књиге Стаменковића Трајка: Француско-српски речник, J. Стевовић, Р Бр. 4317. Осамнаести бример, К. Маркс, РБр. 4318. Положај радника, Ж. Милојковић. Ми — графич. радници, Б. Крекић. Психоанализа и социологија, J. Сапир, РБр. 4319. Дијалектички материјализам, W. Reich, РБр. 4320. Текстилна индустрија и текстилно радништво. Frojd, S. Zweig, РБр. 4321.[48]

19. децембра 1936. године је управа казнионе у Марибору слала на наслов Предстојништва месне полиције у Марибору спискове са следећим подацима.[4]

У месецу септембру су примили писма односно дописнице:

Трајко Стаменковић:

У месецу октобру су примили писма односно дописнице:

Трајко Стаменковић:

1 писмо од сестре Лепосаве из Београда, Прибојска 32,

1 писмо од сестре Василије из Београда.

У месецу новембру су примили писма односно дописнице:

Трајко Стаменковић:

1 писмо од сестре Лепосаве, Београд, Братска 6,

1 писмо од очета Тодора, Београд, Братска 6.

Писма су у месецима септембар—октобар—новембар писали:

Трајко Стаменковић:

14. X. оцу Стаменковић Тодору, Београд, Прибојска 32

5. XI. оцу Стаменковић Тодору, Београд, Дубровачка улица 6,

24. XI. оцу Стаменковић Тодору, Београд, Братска 6.

Паре су примили у времену септембар—октобар:

Трајко Стаменковић:

17. IX. од Стаменковић Петра из Београда, Прибојска 32 Дин 150.—

29. X. од Стаменковић Петра из Београда, Прибојска 32 Дин 300.—

16. XI. од сестре Лепосаве код посете Дин 400.—

Пакете примили у месецима септембар—октобар:

Трајко Стаменковић:

7. XI. од оца Тодора из Београда

10. XI. од оца Тодора из Београда.

14. јануара 1937. године је управа казнионе у Марибору слала на наслов Предстојништва месне полиције у Марибору спискове са следећим подацима:[50]

У месецу децембру су писали писма односно дописнице:

Трајко Стаменковић:

17. XII. оцу Тодору, Београд, Братска улица 6.

21. XII. Јовић Марији, Београд, Сењанин Иве X/II.

Паре су у месецу децембру примили:

Трајко Стаменковић:

Код посете од брата из Београда Дин 100.—

Пакете су у месецу децембру примили:

Трајко Стаменковић

17. XII. од оца Тодора из Београда
27. XII. од оца Тодора из Београда

Писма, односно дописнице су у децембру примили:

Трајко Стаменковић:

од сестре Стаменковић Лепосаве, Београд, Градска

од брата Стаменковић Миодрага у Београду, Градска

од брата Стаменковић Божидара у Београду, Градска

од Марије Јовић у Београду, Сењанин Иве 10.

12. јануара је др Вилко Марин, лекар у Марибору, слао на наслов управника казнионе у Марибору рачун за хонорар од свега 630 динара; у ту суму било је укључено: преглед 7 кажњеника, разговор са сродницима кажњеника у писарни др В. Куковца, разговор са др Продановићем у Мариновој приватној ординацији, и писмена обавештења др Продановићу о лекарском прегледу. Сваки од 7 кажњеника требало је да плати по дин. 90.[51]

29. јануара 1937. је Министарство правде са дописом пов. Број 105 и 106 слало управнику казненог завода у Марибору обавештење да се доставља у прилогу решење министра правде од 29. јануара 1937. о премештају шест политичких осуђеника из мариборске казнионе у казниону у Нишу. У том обавештењу било је наглашено „да г. Управник лично спроведе цео посао око премештаја ових осуђеника, водећи рачуна да исти буде не само у потпуном реду већ и у дискрецији спроведен. Обезбедити транспорт, као и пажњу да се не догоде случајеви бекства.[52]

Министарство правде је под пов. Бр. 106 са датумом од 29. јануара 1937. године у Београду по предлогу Управе казненог завода у Марибору, Пов. Бр. 30/36, Бр. 7227/36 и Бр. 7565/36 а на основу параграфа 7 Закона о извршавању казни лишења слободе примило решење да се осуђеници казненог завода у Марибору: *Босак Јосип*, матични број 13649, *Бријачек Иван*, матични број 13640, *Бумбуловић Михајло*, матични број 13650, *Јерковић Јован*, матични број 13653, *Краљ Фрањо*, матични број 13645 и *Стаменковић Трајко*, матични број 13655 преместе на даље издржавање казне у казнени завод у Нишу.[53]

4. фебруара 1937. године је управник казнионе у Марибору Нико Врабл слáо под Пов. 4/37 Жандармеријској чети у Марибору допис о премештају шест осуђеника комуниста у казниону у Нишу. Нико Врабл се обратио на наслов да транспорт што пре изврши и то са одговарајућим бројем жандарма. У смислу личног договора требало је да крене транспорт шест осуђеника — комуниста за казниону у Нишу на пут 8. јануара 1937. вечерњим возом у 18 сати. Врабл је обавестио жандармеријску чету и о томе да ће ескорту причекати у казниони железнички службеник, који ће читав транспорт одвести преко железничког моста на главни колодвор.[54]

9. фебруара 1937. године је управник казнионе у Марибору, Нико Врабл дописом Пов. 4/37—2 обавестио Министарство правде, IX одсек у Београду, да су 8. фебруара послеподне предани ескорти жандармеријске станице у Марибору осуђеници комунисти Босак Јосип, Бријачек Иван, Бумбуловић Михајло, Јерковић Јован, Краљ Фрањо и Стаменковић Трајко, да их због даљег издржавања казне отпрати у казнени завод у Нишу.[55]

10. фебруара 1937. је управа Нишког казненог завода дописом под бројем Пов, Бр. 7 обавестила Министарство правде ,да је примљено истог дана у овај завод из казненог завода у Марибору шест осуђеника комуниста Босак Јосип, мат. број 6441, Бријачек Иван, мат. број 6443, Бумбуловић Михајло, мат. број 6444, Јерковић Јован, мат. број 6442, Краљ Фрањо, мат. број 6445 и Стаменковић Трајко, мат. број 6446.[56]

10. фебруара 1937. је управник казненог завода у Марибору Нико Врабл под бројем 903/37 послао Управи казненог завода у Нишу обавештење да су били премештени 8. фебруара 1937. у тај завод због даљег издржавања казни осуђеници комунисти Босак Јосип, Бријачек Иван, Бумбуловић Михајло, Јерковић Јован, Краљ Фрањо и Стаменковић Трајко, да за свих шест шаље судске и личне списе, за Бријачека, Босака и Бумбуловића писамске коверте, дописнице и марке и за све исказ о трошку извршавања казни у казниони у Сремској Митровици и у Марибору.

Нико Врабл је упозорио управника казненог завода у Нишу да је у смислу параграфа 55, одст. 1 Зик била одложена за раздобље шест месеци и под условом, да у том раздобљу неће бити поново кажњени, опроштена дисциплинска казна осуђеницима Босаку Јосипу, Бријачек Ивану, Јерковићу Јовану, Краљу Фрању и Стаменковићу Трајку. За случај поновне дисциплинске казне у раздобљу шест месеци мо-

рају издржати још и остатак те опроштене дисциплинске казне из мариборске казнионе.[57]

У вези са транспортом осуђеника комуниста у казнени завод у Нишу 8. фебруара Нико Брабл је обавестио са дописом број 838/57 овај завод, да су били овог дана осуђеници комунисти предати ескорти жандармеријске станице у Марибору.[58]

У мариборској казниони је био у то време израђен и списак сродника осуђеника — комуниста. За Трајка Стаменковића наводи се: Старши: Тодор, товарнар, Београд, Даринка, код мужа. Сродники: Петар, брат, Београд, Миодраг, брат, Београд, Божидар, брат, Београд, Десанка, удата Јовић, сестра, Београд, Оливера Стаменковић, сестра, Београд.[59]

У допису Предстојништву месне полиције у Марибору је 8. фебруара 1937. управник казнионе у Марибору известио полицију да су у јануару 1937. примали паре:

Стаменковић Трајко
од Пера Стаменковића,
Београд, Прибојска 32, Дин 100.—
да су примили пакете
Стаменковић Трајко
од Стаменковић Тодора, Београд,
да су у јануару писали:
Стаменковић Трајко:
Тодору Стаменковићу, Београд, Братска улица 6,
Бори Продановићу, адвокату, Београд, Краљице Марије 6,
да су у јануару 1937. примили писма.
Стаменковић Трајко:
од оца Теодора у Београду, Братска 6,
од брата Стаменковића Петра у Београду, Братска 6,
од Боре Продановића у Београду, Краљице Марије 6.

13. фебруара је обавестио управник канзнионе у Марибору, Нико Врабл под бројем 970/35 управу казненог завода у Нишу да су им овог дана слали по железници њихови ефекти, књиге итд. По списку наведено је да су послате Стаменковићеве књиге: Положај радника и Синдиката у Југославији. О значају организације, Маркс, Осамнаести бример, Рајх, Дијалектички материјализам и психоанализа, бележнице, папир. блок, дописница.[61]

15. фебруара 1937. је управник казнионе у Марибору, Нико Врабл обавестио под бројем 1033/37 управу казненог завода у Нишу, да су имали осуђеници — комунисти, који су били премештени 8. фебруара 1937. у тај завод приватне паре у износу 1.238,09 динара — од тога Трајко Стаменковић 260,10 динара. Од тога се слало на адресу завода после одбитка трошкова 1127.65 динара.[62]

Примедбе

1. Д. С. 51/35, Архив Централног комитета СКЈ.
2. Д. С. 3/36, Архив Централног комитета СКЈ.
3. Д. С. 9/36, Архив Централног комитета СКЈ.
4. Д. С. 6/36, Архив Централног комитета СКЈ.
5. Изјава Звонка Бркића, 14. марта 1972. Изјава Антона Сукнаића, изјава Мирка Ванића, изјава Теодора Кривака, Милана Хофмана све 1972. године, све изјаве код аутора.
6. Министарство правде, бр. 90954, 9. септембра 1935. године, потписао министар правде др М. Мишкулин. Архив Југославије (АЈ), одабрана грађа.
7. Министарство правде, број 80540, уредба од 10. августа 1936, АЈ, одабрана грађа.
8. Управи казненог завода у Срем. Митровици, Архив Централног Комитета СКЈ, фонд Сремска Митровица IV, 1—3.
9. Допис управе казненог завода у Сремској Митровици бр. 9619 од 10. августа 1936. управи казненог завода у Марибору, Архив Музеја народне освободитве, Марибор (А МНОМ), фонд мошка казнилница в Марибору.
10. Допис Министарства правде број 80540 од 10. августа 1936. године управи казненог завода у Марибору, АЈ, одабрана грађа.
11. Изјава Звонка Бркића, Милана Хофмана, Антона Сукнаића, Мирка Ванића, Теодора Кривака, као под број 5.
12. Каква је атмосфера владала у тој казниони, навео је осуђеник Мирко Томичић у својој кривичној пријави државном тужилаштву у Марибору, послано Министарству правде: „Већ по начину, како смо били у Марибору дочекани, нама је било јасно да се над нама жели наставити и довршити физичко и душевно убијање, које је у Митровици започео Петровић. Слиједећи дани у потпуности су потврдили овај наш први утисак који смо добили. Они су нам показали да је у поступцима управника Врабла и његових нижих органа било не само простог гажења, него и тешких кривичних дела. Ради тога наводим слиједеће чињенично стање: Приликом пријема у мариборској казниони заповједник страже Суџуковић дочекао нас је најгаднијим псовкама и пријетњама да ћемо сви оставити кости у Марибору. Одмах смо били разбацани по самицама, али нам је претходно одузет сав приватни веш и покривачи. Чак нам је одузет и сапун, клозет папир и друге хигијенске потрепштине...“ Државном тужилаштву Марибор: Кривична пријава против Николе Врабла, дра Јуречка, Н. Суџуковића, Мургла, Пихлера и Лисенка, сви из Марибора ради дјела из параграф 167 крив. зак. АЈ, Министарство правде, одабрана грађа.

13. Ђуро Затезало, Томислав Мајетић: Иво Маринковић, монографија о револуционару. Карловац, 1975. на страни 46 и 47.
14. Допис управе казнионе у Марибору, шт. 4532/36 13. јула 1936. Министарству правде. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
15. Списак особља Мошке казнилнице у Марибору по стању од 1. јануара 1937. А МНОМ, фонд Мошка казнилница в Марибору.
16. Изјаве као под број 5.
17. Министарство правде, пов. бр. 1554, од 5. новембра 1936. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
18. Изјаве као под број 5.
19. Записник број 6322/36. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
20. Записник, састављен у казниони у Марибору 4. новембра 1936. АЈ, фонд Министарство правде, одабрана грађа.
21. Окружни суд у Осијеку Кзп 755/36, приложено особном спису Мишка Сигећана у А МНОМ.
22. Гледај примедбу број 20.
23. Исто.
24. Број 6985. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
25. Допис бр. 6899, АЈ, фонд Министарство правде, одабрана грађа.
26. Гледај примедбу број 20.
27. Једнако.
28. Гледај примедбу број 5.
29. Гледај примедбу број 20.
30. Гледај примедбу број 5.
31. Пов. број 30/36. АЈ, фонд Министарство правде, одабрана грађа.
32. Допис управника казнионе у Сремској Митровици Душана Петровића 24. новембра 1936, Министарству правде, пов. број 232. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
33. Гледај примедбу број 20.
34. Број 6984/36. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
35. Опширније о животној судбини Ђорђа Митровића гледај у књизи Франц Филипич: Поглавља из револуционарнега деловања југословенских комунистов 1919 — 1939, Љубљана 1981, I, поглавље Политични обсојенци в мариборски казнилници до 1941. лета.
36. Изјава Звонка Бркића, гледај примедбу број 5.
37. Гледај примедбу број 31.
38. Извештај изласланика Министарства правде, Радомира Пашића, предложено министру правде, са датумом 5. новембар 1936, пов. бр. 1554. АЈ, фонд Министарства правде одабрана грађа.
39. Једнако.
40. Пашић се забунио и написао место да се придржава наредбе од септембра 1935 — да се придржава наредбе од августа 1935 (мишљења је Мишкулинова наредба).
41. Гледај примедбу број 5.
42. АЈ, фонд Министарства правде, обрана грађа.
43. Ка броју Пов. 40/36. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
44. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
45. Допис Управе Мошке казнилнице у Марибору број 7227 од 16. новембра 1936. Министарству правде, IX одсек у Београду. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
46. Број 7734/36. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
47. Број 7734/36, Министарству правде, IX одсек у Београду, АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
48. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
49. Број 7930/36, АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
50. Број 245/37, АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
51. Допис управнику Мошке казнилнице у Марибору, ЗАЦК ЗКС, фонд Мариборска казниона.
52. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
53. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
54. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
55. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
56. АЈ, фонд Министарства правде, одабрана грађа.
57. Згодовински архив ЦК ЗКС, фонд Мариборска казниона.
58. Згодовински архив ЦК ЗКС, фонд Мариборска казниона.
59. Згодовински архив ЦК ЗКС, фонд Мариборска казниона.
60. Згодовински архив ЦК ЗКС, фонд Мариборска казниона.
61. Згодовински архив ЦК ЗКС, фонд Мариборска казниона.
62. Згодовински архив ЦК ЗКС, фонд Мариборска казниона.

Др Добросав Бјелетић

РЕВОЛУЦИОНАРНО ДЕЛОВАЊЕ ТРАЈКА СТАМЕНКОВИЋА

Наша друштвена наука, а посебно историјске науке су ангажоване у расветљавању и потпунијем сагледавању битних револуционарних токова и процеса у оцени преломних збивања и валоризацији истинског доприноса како појединих етапа социјалистичке револуције, тако и у смислу сагледавања њеног интегритета и доприноса општим револуционарним стремљењима на балканском простору и у свету. У том погледу, посебно је одговоран и тежак задатак у осветљавању револуционарних личности које су својим деловањем обележавале поједина раздобља. Уочљиво је да су остала многа подручја неистражена и то како кад је у питању целина југословенског простора, тако и када је реч о Србији, а поготово када су у питању друштвено-историјски процеси и маркантне личности у студијском истраживању и проучавању личности и дела радничког првоборца Косте Стаменковића, донекле Благоја Николића као учесника Велике октобарске револуције и Дрезденског конгреса Партије. За озбиљно научно прегалаш-

тво и истраживачки рад остаје још читав низ значајних револуционарних процеса, подухвата и акција везаних за класни раднички покрет лесковачког краја, штрајкачке борбе, одјеке и утицаје напредног студентског покрета чији су актери били читава једна плејада младих борбених интелектуалаца, попут Ратка Павловића, Видоја Смилевског, Васе Смајевића, Ристе Антуновића и других, стасалих у крилу Партије под вођством Ј. Броза Тита и под окриљем револуционарне акције Косте Стаменковића и његових сабораца, којима се предводнички придружио и Трајко Стаменковић.

Драгоцено је што се данас на организован и стваралачки начин, уз ангажовање већег броја научних радника чини напор да се осветли лик и дело Трајка Стаменковића, који је целим бићем утемељен у наш борбени и револуционарни покрет. Југ Србије, са великим борбеним традицијама, развојним радничко-класним покретом, био је и остао жариште револуције која се својим континуитетом непрестано потврђивала и делатно осмишљавала управо у овим просторима. Овај део Србије изнедрио је бројне револуционаре, који су својим стваралачким опсегом, делом и револуционарним чином далеко превазишли уже, локалне релације, потврдили се у југословенском а делом и у међународном радничком покрету.

Јован Поповић, наш истакнути књижевник и марксиста, писао је после рата да је једна од битних особености наше револуције у томе што су у њој брзо сазревале и израстале велике личности. То се најнепосредније и у највећој мери односи и на Трајка Стаменковића, који је комунистичком покрету пришао још као ђак и због револуционарног деловања већ у 20. години нашао се на робији, где је наставио да се марксистички теоријски интензивно изграђује, а у 25. години већ је постао секретар ПК КП за Србију. Трајко Стаменковић представља изразит пример како су се у нашем покрету формирали и деловали, како би рекао А. Грамши, органски интелектуалци. Списи Трајка Стаменковића, којих је мало остало, показују да је марксизам усвајао из оригиналних марксистичких дела, овладавајући марксистичком методологијом у анализи друштвено-историјских процеса, што оповргава тезу која се сусреће у неким написима да су предратни револуционари учили марксизам из „друге или треће руке". Није случајно што Т. Стаменковић поставља питање својим саборцима, младим друговима шта и колико знају из марксизма. Он је полазио од тога да у покрет не би требало да се улази само из поверења у вођу и партију, већ и из убеђења и пуне свести о његовим циљевима и задацима, те се и ангажовао на практичном остваривању таквог става.

Још одмах у почетку треба нагласити да је Трајко Стаменковић имао пуно смисла и личних способности за свестран публицистички и студијски рад који је животворно прожимао борбеним оптимизмом, тако да се он својим студијским радовима успешно надовезује на традицију присутну у српском социјалистичком и комунистичком радничком покрету чији су првоборци и идеолози — Димитрије Туцовић и Душан Поповић били и ангажовани публицисти и студијски посленици.

Трајко Стаменковић је са смислом за анализу конкретне стварности успешно истраживао друштвено-економске процесе и токове, дубоко понирући у њихову суштину. Он је поседовао истанчану способност да промишљено понире у живе, актуелне, текуће друштвене токове, које је свестрано разматрао, компаративно истраживао и критички светљавао. При том је уочавао да су актуелни проблеми нашег друштвеног живота у међуратном периоду били проблеми масе чији је животни пулс, кретање и таласање добро познавао. Њега су, као солидарног марксисту и комунистичког борца, интересовали друштвено-економски, идејно-политички и класни процеси раслојавања села, и зато је обраћао значајну пажњу не само пролетаријату већ и сељаштву, ситним занатлијама и свим оним социјално-класним слојевима који су живели од властитог рада. Уочавао је да се терет буржоаске привредне кризе пребацује на плећа свих радних слојева, што је убрзавало њихову пауперизацију. При том се служио марксистичком методологијом и појмовном апаратуром. Тако, на пример, у раду „За материјалне претпоставке културе", анализирајући економски и идеолошки развитак, каже да се проблеми морају разматрати, рашчлањивати и одвајати све оно што је примарно од секундарног, битно од небитног, редовно од случајног, па се на тај начин

може разоткрити законитост у кретању друштва.

Нашој револуцији је претходила темељита идејно-теоријска припрема. Марксисти — комунисти вршили су једновремено обнову и кадровско-организационо јачање партије, стварали социјално-класни савез радника — сељака и интелигенције и градили стратегију и тактику јединствене класне и ослободилачке борбе, њене војне и партијске компоненте, једновременог решавања класног и националног питања. Марксистички оријентисани интелектуалци извршили су свестрану критику економске, политичке и националне обесправљености радничке класе и народних маса — уз истовремено развијање и ширење идеја новог, социјалистичког друштва.

Трајку Стаменковићу било је познато да је једна од најбитнијих специфичности радничко-класног покрета управо у његовој марксистичкој утемељености, која му и омогућује надмоћност у сагледавању законитих процеса и даје поуздане критеријуме за критичку валоризацију. Имајући то у виду сматрао је да комунисти треба идејно-теоријски да предњаче у конкретној борби, али истовремено и да се непосредно ангажују за подизање интелектуалног нивоа радних маса, како би марксистичко учење у свему заживело као борбена идеологија класног покрета маса. Ту се осећа и нека сличност с Грамшијем који је истицао да је битно да се подигне интелектуални тон маса да би оне свесно у покрету деловале и дале максималан допринос. Ми смо у комунистичком покрету, у разним периодима различито користили властити теоријски фронт, који није увек довољно интензивно стваралачки на делу присутан. И у савременим условима у том погледу се заостаје, поготову кад је реч о делу Светозара Марковића и неких других наших истакнутих марксистичких теоретичара. У његовим публицистичким радовима има пуно основа за оваква тврђења.

Он пре свега указује на услове материјалне егзистенције свих друштвених слојева и посебно оних који долазе под удар експлоатације. Ту скреће пажњу на изражене токове пауперизације. У његовим радовима наглашена је основа за стварање социјално-класног блока револуције. Уз то, бави се материјалним претпоставкама садржаја и развоја културе из изразито марксистичког угла. Он је идеолошка кретања доводио у непосредну везу са економском основом и социјалним карактером друштвеног бића, из кога и произилазе одговарајуће идеолошке импликације. Продубљено је разматрао дејство и продор капиталистичких односа на селу, и све његове економске класне и политичке последице, а посебно социјално класно раслојавање и стварање аграрног пролетаријата као битног савезника индустријском пролетаријату са којим чини историјски блок снага револуције; истраживао је и социјалне проблеме и услове за њихово решавање, разматрао аграрну структуру Југославије, потом дејство економске кризе на друштвене класе и слојеве.

У нашем покрету многи су намеравали да се баве и да пишу о аграрном питању који се сматрао веома важним. И Туцовић није стигао да напише дело у коме би одредио ово питање. Трајко Стаменковић је написао дело о аграрном питању, али је оно, нажалост, изгубљено. Изостало је истраживање како су наши револуционари промишљали ову значајну област. Носио је у своме бићу животни оптимизам, жар и прегалаштво борца које нису могли да наруше ни тешки животни услови, сурова диктатура, ни робија, ни илегални рад. Он је лењински разумевао да се услови борбе мењају, али се борба наставља. Промишљајући друштвено-историјске процесе, али и друштвену праксу и свакодневницу живљења, он је визионарски разазнавао токове и исходишта револуционарних кретања. Од сабораца је захтевао да покрету приступају из истинских убеђења и стварне привржености идеји радничке борбе. Био је комплетна стваралачка личност која је у себи обједињавала висок комунистички морал, идејно-теоријску изграђеност, непосредан практично-политички активизам, организаторску виталност, смисао за окупљање и деловање у масама, и списатељску даровитост.

Вера Пилић-Ракић

НАУЧНА ВРЕДНОСТ ТРАЈКОВИХ СПИСА

Ја се захваљујем пре свега на могућности да присуствујем овоме скупу јер дошла сам овде да кажем неколико речи. Мислим да их је потребно рећи и то говорим само на основу онога ка-

ко ја познајем дело Трајка Дорина а то је кроз осам чланака које је објавио и по којима се сматра нашим публицистом. То је један од разлога који оправдава моје присуство и могућност да говорим о томе што мислим да познајем, на основу ових осам чланака. Кад се дође до њих, а добила сам их захваљујући другу Вићентију Ђорђевићу, нисам имала посебних тешкоћа да се са њима упознам, човек их чита у једном даху од почетка до краја.

И до сада је овде било речи, не само у излагању колеге Бјелетића, него и друга из Лесковца о овим чланцима, Моје излагање неће оповргавати ни једну од теза које су они изнели него ће им бити комплементарно.

Међутим, анализи ових чланака пришла сам на нешто другачији начин и мислим да је то добро да се не понављамо. Те чланке сам читала и оцењивала из аспекта не онога времена кад су настали (иако сам то имала у виду) него са гледишта савремености. Кроз то ћу објаснити и други разлог због кога сам захвална што сам ту. У оквиру постдипломских студија на Економском факултету, после поновног истраживања и сагледавања величине дела Светозара Марковића, са задовољством кажем да сам у могућности да као професор говорим младим људима о нашој прогресивној, марксистичкој мисли у њеном настајању. Пошто наставник по правилу треба да зна више него они којима предаје, то је врло корисно детаљно анализирати Трајков рад.

Име Трајка Стаменковића се ипак сусреће сада и сусретаће се после ове монографије или после овога Зборника и оно је ту не само да се покаже ко је био Трајко Дорин него да се осветли и читав тај период и сви савременици Трајка Стаменковића.

И на крају, а не на последњем месту пошто је Трајко Стаменковић Дорин био на робији када и мој учитељ професор Радивој Давидовић, то није последњи разлог него један од значајних разлога мога труда да упознам ово дело. Говорила бих о тих осам чланака који су настали у периоду од новембра 1934: први чланак је настао новембра 1934. а последњи 10. јула 1935. године. Мени се одмах поставило питање и одговор: то су једини његови аутентични радови до којих сам ја дошла и тако као што сам их ја прочитала у једном даху тако их је и он написао изгледа у једном даху. Ја сам овде добила неке одговоре на то како је то било могуће тада и тако учинити.

Међутим, ту би требало још да размислим и да студирам зашто су баш у том периоду настали ти његови радови, а не ни пре ни после. Затим, ја сам користила за ово своје излагање и предговор Аристомена Ристића који обухвата историјат *Недељних новина*.

Међутим, да бих пред вама који сте изванредни зналци и непосредни саучесници у стварању те наше прогресивне мисли и другови Трајка Дорина објективно говорила, припремала сам се и на овај начин: упознала сам се са привредном, политичком и економском историјом његовог времена и упоређујући оне податке које он даје у овим чланцима са стварним кретањима који су до сада познати у привредној историји. Кроз све то упознајемо привредну историју своје земље. Да, њену генезу упознајемо. Упознајемо и нашу прогресивну економску мисао и остаје да целовито сагледамо све ово што је овде постављено. Како је то сам Трајко Дорин развијао, како је он напредовао итд.

Кроз моје тезе, изнећу само оно што мислим да се налази садржано у овим чланцима, односно оно што могу доказати. Овде је потребна, научна ригорозност, њу не треба овде посебно подвлачити и сва одушевљења или субјективне утиске итд., треба свести на минимум кад је реч о фрагментима или елементима за писање наше историје у целини.

Ја ћу рећи само када су настали и који су тих осам чланака. Они изгледају да су по својим насловима хетерогени. Моје је гледиште да њих повезује једна заједничка нит као карактеристика онога што је он хтео да објасни.

Први чланак носи на изглед изненађујући наслов. Зашто је тиме почео? То је чланак који је настао 1934. године, крајем 1934. Говори се о пледоајеу за материјалне поставке културе. Други се зове: Постанак јавних дажбина. Трећи: Смањење есконтне стопе Народне банке и народна привреда. Четврти: За раздужење ситних сопственика; пети: Капитализам и село. Шести: Земљорадник и пијаца (о коме је већ било речи), седми: Фашизам, непрекидна ратна опасност и осми, Економска и социјална дејства фискалне преоптерећености сељаштва код нас.

Свих ових осам чланака повезано је једном нити. То је оно што Енгелс

зове „положај радничке класе“. У овом случају, Стаменковића занима положај већине људи, већине експлоатисаних људи у нас у то време. То је уједно стожер и главна тачка око које се окрећу сви савремени напредни покрети данашњице и мислим да је то управо карактеристика тих његових публицистичких радова.

Мој коначни закључак јесте да бих желела да моја земља и моја република у овом тренутку и убудуће има што више публициста као што је Трајко.

Мене је изненадио први његов чланак крајем 1934. године који носи наслов за „Материјалне претпоставке културе“. У овом чланку, кад говори о бази и надградњи, Трајко говори и о узајамној зависности базе и надградње наглашавајући и утицај надградње на базу.

Интересантно да у овом чланку постоје и тезе о значају технике и о томе да се друштвене формације разликују по томе којим се средствима за производњу производи, а не шта се производи. Он даје и читаву генезу тога процеса у нас и говори о материјалним претпоставкама решавања социјалних проблема које веома добро уочава.

Ја рецимо мислим да велики број публициста и осталих све до научника не зна данас шта су то тржишне законитости упркос томе што многи о томе говоре (да не идем у детаље) и спомињу тржишне законитости. Тржишне законитости су оно што је најважније. Али постоје разне могућности како ће се то разумети.

Међутим, Трајко овде на страни 10. говори шта је то тржиште. Каже: тржиште у данашњем начину производње је ђаволска ствар, сваки произвођач производи независно од другог. Свако мисли да је ово и оволико потребно за пијацу а кад се на њу изађе, кад се понуди роба на продају онда се показује друкчија слика: да се друго хоће или да се роба жели у мањој количини. Он говори о анархији тржишта и због тога тржиште и тржишне законитости треба спознати унапред, а не после. Као да говори о савременим проблемима политичке економије. Онда каже: све мере које се предузимају у оквиру тог система у коме живи су палијативне мере. Али, инсистира на томе да се економско питање, социјални положај оних који су највише експлоатисани у то време мора имати у виду. Он види као своју визију ново друштво, а што му ја не бих замерила и не бих га никад сврстала међу утописте, са негативним предзнаком, јер утописти су између осталог били бриљантни умови, уз одређене заблуде, које су имали итд. Трајко каже: „А све то ће се моћи остварити тек при друкчијим односима производње.“ Рекли смо већ: говори о палијативним мерама итд., и каже: „Не порицати (као задатак у политичком раду) већ наглашавати такође и утицај надградње на њену базу“. Одавно је Енгелс то рекао. Живео је 12 година дуже од Маркса и ушао у нови век. Казао је зашто нам то пребацују: веровање у однос базе и надградње. Баш зато што смо веровали у значај надградње Маркс је и написао своје дело. Али, схватите ви кад некога критикујете није вам циљ да ваших 5 или 10 минута у дискусији искористите да њега похвалите, него говоримо само оно с чиме се не слажемо, тако су Енгелс и Маркс оповргавали идеолошке и идеалистичке концепције Хегелове и због тога је то једно од њихових главних открића. Против тог открића су они који су против социјалне револуције. Због тога овај први чланак има пуно методолошког: говори о два открића и да видите, моја професорска деформисаност у смислу тежње да увек нешто исправљам ни у овом чланку, ни у осталих осам није пронашла погрешке из политичке економије изузев једног лапсуса о коме ћу после рећи а који сам већ продискутовала овде на месту са професором Давидовићем. Говорећи много о односима у аграру он је говорио да је обезвређена вредност земље. Наравно једна пажљива црвена оловка би ту тражила објашњење али из текста се види да он говори даље о цени земље а не о вредности.

„Постанак јавних дажбина“. Тај чланак би сваком препоручила ко жели нешто да сазна о генези државе, о генези државе у свету и део од првобитне акумулације даље, па после говори о генези државе код нас о Лују 15-том и о Владики Сенском. Говори о резервној армији рада, о закону концентрације. Кад говори о смањењу есконтне стопе он говори о финансијском капиталу односно о укрупњавању банака код нас, о односу приватних банака и Народне банке, говори о очувању вредности динара, говори о дуговима. Такође и колико нас, тадашњу земљу кошта да се одржи вредност динара на међународном плану што је изузетно актуелно. Шта значи узимати само нове и

нове дугове и колико треба платити само за камате. Савршено му је тај актуелни проблем јасан.

Ја не кажем да треба то да узмем за мото али ја лично ћу га узети за мото када будем писала о тим питањима. За раздужење ситних сопственика се залаже. Говори о екстензивности наше пољопривреде што уједно објашњава онда и о облицима ренте тако да диференцијал ренте два у то треме нема. Говори о закупцу и о капиталисти, итд.

Видите, он говори о нашој аграрној структури у целини, о облицима ренте посредно само, говори о продору тржишта о наметима и дажбинама државе која условљава још тежи положај. Држава да би могла да се тако односи према крупнима, мора то да узима од већине становништва и он ту говори о променљивој ћуди пијаце. И само молим још једну тезу, а то је да је фашизам непрекидна ратна опасност, каже Трајко. Да ли је он у свему био пророк онога како ће фашизам наступити, али није то моја ужа област и од тога бих се оградила. Текст плени сваког читаоца.

Међутим, данас када се сви прогресивни покрети и појединци залажу за мир у свету, он то каже још онда. Нас не интересује као политички задатак какви све разлози гоне поједине државе да се залажу за међународни мир. Али, то залагање јесте воља већине народа. И ту је на тој линији Трајко Стаменковић у светлој традицији нашега покрета који је био и против ратних кредита и увек за мир, итд. И онда каже: а шта је нама задатак. Појачати и проширити рад свих поштених елемената свих земаља против рата. То је његова мисао, онда изречена.

Трајко говори и о једној стварној, реалној противречности: сељак жели да жетва буде добра, а када се то оствари онда понуда снижава цене. Реч је о систему који ту појаву рађа: о привредном систему, али и друштвеном и политичком.

Међутим, код Трајка Дорина сам наишла и на једно важно објашњење семантичко и семиотичко.

Ми смо дуго времена (а судим то по публикацијама) све до можда пре две, три недеље под престројавањем подразумевали преструктуирање. Трајко Дорин има изванредан израз: престројавање јесте само прегруписање и он говори да престројавање није измена структуре. Реч је о измени структуре и он ту има веома многе финесе. Има ту све остало што нисам стигла да кажем. Ја сам заиста пре свега дошла да потврдим концепције, односно да проширим своје сазнање о том периоду, а иначе мислим да и његово дело као и читава наша историја не може бити само дело једне струке, само историчара или само политолога или само социолога или осталих него мора бити колективно дело. Свако по један каменчић у мозаик да би видели све нијансе.

Радивој Давидовић Кепа

ЗАТВОРСКЕ УСПОМЕНЕ О ТРАЈКУ

Ја лично, пре свега осећам једну велику другарску обавезу према свом вршњаку и другу са робије. Морам рећи да сам, у току ове дискусије, посумњао да ли је умесно и вредно оно што бих ја могао додати. Јер нисам имао прилике да простудирам документа. А морам признати и то да нисам био ни много расположен да чепркам по архивама, него сам се спремао само да изнесем оно што знам непосредно из нашег заједничког живота на робији у Митровици и у Лепоглави.

Али бих, пре свега одговорио на питање које је поставила међу осталим и другарица Вера Пилић: откуд Трајку знање које је испољавао?

Знате шта је. Трајко већ на робију није дошао као „табула раза“. Он је већ био донекле марксистички образован. Већ према томе колико је било марксистичке образованости у нашим партијским организацијама. Оно што је било битно код њега, као и код многих нас који смо живели и радили на робији, било је схватање да политика није нека демагошка мајсторија него да је то наука, и да онај који хоће да се политиком бави мора своја гледишта научно фундирати. На тој основи и због тога, Трајко је под свим условима веома озбиљно радио на свом теоријском уздизању. Нисмо имали богату литературу у Лепоглави. Оно што спомиње друг Нусрет, односно што је у овом уводу дато, није сасвим тачно. Све до 1936. године су нам ограничавали број књига које смо могли имати. А ни после тога цензура није дозвољавала сваку књигу. Колико се могу сетити на почетку робијања имали смо — у Лепоглави неколико добрих књига: „Економска теорија Карла Маркса“

од Каутског (превод Душана Поповића). Била је својина Трајка Стаменковића. Уз то смо имали популарисање „Капитала“ што га је написао Јулијан Боркарут, а превео Моша Пијаде, још 1920. године. Колико се сећам имали смо и Мошин рукопис превода „Капитала“ који је циркулирао међу нама. Моша је на тај начин извео неку врсту експеримента. Дајући рукопис нама на читање, он је на основу тога како смо схватили, имамо ли какве примедбе — долазио до своје оцене, да ли је довољно тачно и популарно, и јасно превео. Он је настојао да преводом реши три ствари одједном: да превод буде тачан; да буде јасан и да то буде лепо речено.

Даље имали смо и књигу „Аграрно питање“ (или Zur Agrarfrage) од Карла Каутског и његову полемику са неким теоретичарима Друге интернационале о аграрном питању. Имали смо и на француском и на немачком Марксово дело „Беда филозофије“. Па на немачком „Zur kritik der politischen Oekonomic« (Прилог критици политичке економије). Све је то могло да буде, и свакако било, добра теоријска научна подлога за анализу аграрних и економских питања у нашој земљи са чиме је Трајко Стаменковић изишао већ 1933. године из Лепоглаве.

Смисао оваквих „округлих столова“ о појединим личностима видим, између осталог, и у томе да се истина што боље утврди.

Дозволите ми да овога пута пођем мало даље. Односно да проширим. Реч је о Трајку, али не могу да не говорим мало више о публицистици која, можда и из најбоље намере, рђаво формулишући поједине чињенице и поједине ставове даје лоше слике.

Тако, на пример, књига Слободана Нешовића, „Моша Пијаде и његово дело“ садржи, између осталога, и једно лоше објашњење о томе како је и када дошло до разлика између Моше Пијаде и Петка Милетића.

На страни 296. редови 17—18, 34 — 36 (издање 1968. г.) налазимо формулације! „. . . Он (Моша Пијаде — Р. Д.) се . . . понекад десолидарисао“ — Млади. . . су осуђивали Мошу Пијаде кад би им успела нека акција за коју он није био, или приликом које се пасивно држао“. Многи читаоци су из овога закључивали да је Моша — понекад био „штрајкбрехер“, тј. није учествовао у акцијама. Међутим, то је неистина. Никад Моша није одбио да учествује маколико да је пре акције (у претходним дискусијама) био против такве (или те) акције.

Због тога, мислим да би, због тих таквих нетачности, било добро да имамо више дискусија о оваквим публикацијама, да расправљамо.

У овом тренутку не видим да бих имао чиме допунити рад друга Нусрета. Једино да укажем на неке нетачности или погрешна објашњења.

Прва моја примедба односи се на поимање „првостепене казне“. То је на страни 4. после оног „Прва робија“. Ту је посреди замена појмова. Ради се о тзв. *првом степену* издржавања казне, лишењем слободе, а не о првостепеној казни. Све до 1930. год. Југославија није имала јединствен закон о извршењу такве казне. Ако се ја добро сећам такав закон је донесем 1927. године, с тим да ступи на снагу 1. јануара 1930. године. До тада су поједини делови Југославије имали друкчији режим и систем извршења казне лишења слободе. Босна и Херцеговина имала је делимично турски, делимично аустријски; Словенија, Хрватска и Војводина — аустријски, Србија и Македонија — делимично турски. Тек је овај нови закон требало да доведе до уједначења. Но, ипак није остварен јединствен систем. Режими прошлости су у свакој казниони оставили јаког трага. Зато су упркос јединственим законским прописима створени режими од казнионе до казнионе били друкчији.

Користим прилику да дам једно мало објашњење. Ко је читао „Сјећања“ Ђуре Пуцара, сетиће се да Пуцар говори о томе како је са Мустафом Пашићем скинуо окове Спасоју Стејићу, који је бис осуђен због атентата на регента Александра Карађорђевића 1921. године на доживотну робију у оковима. Тим новим законом ношење окова је прописано као *дисциплинска казна* у трајању од три месеца. Тада су Стејићу скинути окови и он је — по казивању Ђуре Пуцара (заиста умно поремећен) узвикнуо „Живео краљ“.

Тај нови закон је прописивао четири закона издржавања казне лишења слободе: *први,* — самотни затвор (самица) у трајању од најмање три месеца; други — скупни затвор (у заједничким собама 3—80 затвореника) с обавезним принудним радом; трећи — такозвано слободњаштво — извођење осуђеника на рад (па и боравак) изван зидина казненог затвора; четврти —

условни отпуст. Политички осуђеници (особито комунисти) задржавани су само у прва два степена. Ово сам изнео ради објашњења зашто је неодговарајуће рећи „првостепена казна". Пресуда може бити првостепена, другостепена итд. већ према „рангу" суда који изриче пресуду.

На истој (4. стр. 3. и 4. ред одоздо) каже се да је „једно од питања које је било у центру интерних дискусија" било држање комуниста на полицији и суду. Ако се мисли на међусобно подучавање како се треба држати на полицији и суду — онда је то прилично тачно. Али, ако се мисли на оцењивање како се ко држао на полицији и суду, онда то није тачно. Било је извесних препирки, па и свађа, међу онима који су хапшени и суђени у истој групи око тога ко је крив, ко је више крив итд. Али утврђивање и оцењивање како се ко држао вршио је казнионски комитет. И то не тако да је неко морао пред целом организацијом да се исповеда и — како Добрица Ћосић пише у „Грешнику" преврће своју душу као џеп, већ преко поверљиве комисије која је претходно обављала испитивање и сређивање података. До 1934. г. је казнионски комитет доносио и одлуке о искључењу. 1934. године је Централни комитет одузео то право Казнионском комитету и задржао то право искључења себи.

На страници петој имамо доста примедаба и примедбица. Мислим да ово: „Комунисти изван затвора са чуђењем су говорили, шта начини робија од људи а после неколико година комунисти у казниоиицама су својим акцијама и борбама значајно побољшали услове издржавања казне и средили своје односе. Тада су комунисти изван затвора са дивљењем говорили шта направише људи од робије" може и *треба да остане.*

Даље, ово: „Шта начини робија од људи" нису говорили комунисти напољу. То се родило баш међу њима и код нас, поводом разних појединачних и групних неуроза. Тако Моша Пијаде оцењује и нашу акцију — демонстрације 2—4. марта 1934. године у Сремској Митровици па својој сатири о тој акцији даде наслов „Мартовска револуција илити шта начини робија од људи".

Што се тиче трдње да су комунисти „протестовали често појединачно или у мањим групама" није баш срећно речено. Ја сам био тамо и појединачни су могли бити испади, а протести су увек били колективни. Обично се за такву акцију договарало и — сем у непредвиђеним случајевима, одређивала делегација која, у име свих, одлази управи. Прва таква акција била је истовремено и другова који су били у такозваној „младићској згради" и другова у такозваној „Великој згради".

Ми смо били размештени међу криминалце, терани на присилни рад, а Моша, Чолаковић, Р. Вујовић, Цаки, имали су такозвани политички режим освојен штрајком 1927. године. Заједничка акција била је у томе да су изишли пред управника и неког инспектора Миљковића и у једној и у другој згради и захтевали изједначење положаја једних и других, Миљковић је рекао иронично Моши и Чолаковићу: „потрудићемо се". Неколико дана после тога је уследило њихово расељавање. Укидање њиховог политичког режима и расељавање из „младићске зграде" у Зеницу, Марибор и Лепоглаву. У „великој згради иступали су Петар Грубор и Љуба Долић и (не знам ко је још трећи био) у име робијаша комуниста у „великој згради". Грубор су пребацили у Лепоглаву, а Долића у Марибор. Могу тврдити да акције никад нису биле појединачне. Али било је појединачних испада. Рецимо кад стражар хоће да удари, или удари. Конкретно могу да кажем за Милорада Петровића. Њега је стражар у самици ударио. Он је ухватио столицу и запретио: „Ако ме још једаред ударите и ја ћу вас!" За то је изведен на „рапорт" и кажњен са три месеца окова. То би се могло оценити као индивидуална акција. Таквих је било редовно као реагирање на поступке органа казнионе.

Опис штрајка — одбијање хлеба који је почео 10. јула 1930. године није тачан. Овде у трећем пасусу пише да су „10. јула одбили да приме хлеб док су остали храну примили. Да би ову акцију разбили управа казненог завода је истог дана издвојила једну групу комуниста итд . . . а затим се говори да је, од укупно 1.900 затвореника, политичких било 124. Између осталог, овде је записано и да „нису сви учествовали већ само већина комуниста међу којима је био и Трајко Стаменковић". Оваква формулација би се могла схватити као да нису сви комунисти учествовали. Дакле да је међу комунистима — робијашима у тој акцији било и штрајкбрехера. Био сам тамо, учес-

твовао у тој акцији и знам да су у њој учествовали сви комунисти. Било је неколико њих који су суђени и осуђени с комунистима јер су били водичи преко границе. Од њих колико се сећам — само један (неки Барк — Словенац) није учествовао. И то више из протеста према нама што му није речено да ћемо ступити у штрајк. У оно време смо практиковали највећу конспиративност. Да не би управа казнионе дознала да се спрема акција никоме се о томе није говорило. Само се у моменту ступања у акцију то саопштавало „од уха до уха". Тако је било и код ове (уз то прве веће) акције. Ипак — кад су остали осуђеници (криминалци) видели да ми одбијамо хлеб — огромна већина њих (близу 800) придружили су нам се.

Осећам потребу да кажем нешто и о томе зашто је дошло до таквог штрајка: одбијање само хлеба а не и остале хране. Више од две недеље дана давали су нам неки хлеб готово љубичасте боје, гњецав као блато. Мешен од ко зна каквог материјала. Ми смо се договорили да ступимо у борбу за бољи хлеб. Зато смо одбили само хлеб.

С обзиром на број учесника могло би се говорити да је то био заиста највећи штрајк затвореника у затворима Југославије. Овде стоји „најмасовнији штрајк у историји југословенских казниона". Тачније би било најмасовнији штрајк робијаша јер без ове прецизности може да се помисли да су и неки који су радили у казниоици а нису осуђени учествовали у њему као штрајкачи.

Четврти пасус, мислим да би уместо речи „означени као бунтовници и штрајкачи" боље било рећи „оцењени" или можда „сматрани као главни букачи". Јер то је била оцена органа управе казнионе.

На 6. страници „После извесног времена које су провели у самицама, на тзв. пробном стажу у „новој згради" итд. Овај приказ је нетачан.

Прво, колико се ја сећам тај премештај из тзв. „нове зграде" на рад у „стару зграду", обављен је после пет-шест дана када су добијени и прочучени од стране органа управе у Лепоглави. Што се Трајка Стаменковића и Ђуре Пуцара тиче, они су дошли око 10 дана после нас. Знам, сигурно да смо тада већ у тој „новој згради" остали само др Соломон Леви, Мома Ђорђевић, Стева Бољевић, ја и Јован Трајковић. Кад су дошли, Ђуро Пуцар је пребачен у „стару зграду", у радионицу, а Трајко Стаменковић је задржан међу нама, у „новој згради".

На крају те странице, последња два реда, стоји: „према изворним подацима могао би се сачинити дуг списак те литературе коју је имао Трајко Стаменковић". Имали смо највише десетак књига: Прво, „Србија на истоку", затим „Економска теорија Карла Маркса" (писац Карл Каутски), затим „Светозар Марковић" од Скерлића и „Светозар Марковић" од Слободана Јовановића, онда „Из науке и филозофије" од Симе Марковића"; „Држава" од Слободана Јовановића. То је био уџбеник за Правни факултет.

За дивно чудо у казниоичкој библиотеци се нашла и књига „Развитак друштва" од Филипа Филиповића. То је вероватно сам аутор који је (ако се не варам) као осуђени комунист робијао у Лепоглави даровао казниоичкој библиотеци, која је иначе имала прилично велик и леп фонд књига. Но, фонд књига које су нам припадале није (у то време) био тако велик.

На страници 7. пише: „20. јуна 24 комуниста у „новој згради" отпочели су штрајк глађу. Тражили су заједничке собе, слободну шетњу, да не буду третирани горе од осталих затвореника". Даље се говори о томе како је присилно храњење почело осмог дана, односно трећег дана. Није то тачно. Присилно храњење је почело четвртог дана. . . Казниоички лекар др Отон Шантел имао је неки апарат величине пушчаног упаљача а сличан минијатури дизалице за камионе. То је гурао међу зубе и отварао вилице. Претходно су нас везивали у тзв. лудачку кошуљу.

У вези са штрајком глађу и са онима који су напуштали штрајк, ја нећу овде да спомињем имена људи, четворица су другова престали и почели да примају храну, један је био тешко оболео, али је он и даље штрајковао. То је Антун Тестини. Моша је био у ћелији до двојице који су престали да штрајкују. Вероватно се куцањем кроз зид договарао с њима о томе и дошао до закључка да би било паметно закључити штрајк. Али овде је формулација врло незгодна. Не знам одакле је посуђена. Нешто слично има и у казивањима Ђуре Пуцара у „Сећањима". Овде формулација гласи: „То је био један од главних разлога који је понукао Мошу Пијаде да од управе затра-

жи прекид штрајка". Формулација је крајње несрећна и нетачна. Није нико од нас — па ни Моша — имао разлога да „од управе затражи прекид штрајка". Управа је нас малтретирала да би нас приморала да прекинемо штрајк. Према томе, нисмо ми, нити Моша имали потребе да тражимо од управе прекид штрајка. Управа би се прекиду радовала! То је желела. И све је подузела да то прекине.

Оно што је Моша учинио било је — да се јавио за рапорт пред управника, односно заменика управника, и тражио да му се омогући састанак или разговор са свим штрајкачима ради договора о прекиду штрајка. У почетку је заменик управника казнионе Борисав Спасојевић то одбио и послао је казнионског лекара и казнионског учитеља да обиђу ћелију по ћелију и да нам саопште да је Моша закључио штрајк. Пошто смо рачунали са могућношћу да нам подвале тиме што би нам саопштавали да је штрајк завршен, ми смо се договорили да увек захтевамо колективни састанак. Како тим обиласком појединаца од ћелије до ћелије, лекар и учитељ нису ништа постигли, решење су нашли у томе да нас је све заменик управника казнионе, Спасојевић, скупио у своју канцеларију и да је од сваког тражио изјашњење. Ту смо се сагласили са Мошом да закључимо штрајк. Могу још и то да додам да после тога, посебно Ђуро Пуцар и Андрија Хебранг, никако нису могли да опросте Моши што је дао иницијативу да се закључи штрајк.

Страна 8, формулација: „Контакти између две собе нису били дозвољени". Не само да нису били дозвољени. То је сувише блага формулација. Заменик управника Спасојевић је поставио између две собе (оне су се налазиле vis — a vis на две стране ходника) стражаре. Двојицу, који су се смењивали. Један се презивао Миленковић други Нешић. Касније (после готово годину дана) на место Миленковића је дошао неки Суцуковић. Они су седели пред вратима да нико не би могао никакав контакт остварити. У једној соби су били радници, у другој су били интелектуалци. Колико се сећам, у овој соби, која се звала „доњи дом" били су Ђуро Пуцар, Мустафа Пашић, Петар Грубор, Милорад Петровић, Стеван Бољевић, Антун Салај, Фрањо Јелавић, Иван Флец, Ахмет Љубијанкић (тек по изласку са робије смо сазнали да је тај био конфидент управе и све дојављивао управи, тако да је управа знала шта ми радимо), Трајко Стаменковић и Димитрије Лопандић. Одмах да исправим да није Трајко био једини интелектуалац у тој соби. Димитрије Лопандић, који је као студент осуђен због учешћа у атентату на творца „Обзнане" министра Драшковића такође је био интелектуалац у тој соби. Али стоји чињеница да је главни терет идеолошког рада у тој соби носио на својим леђима Трајко, јер је он био и активнији, а и више марксистички уздигнут.

Још једна тврдња треба да се исправи. Каже се: „Поред Момчила Ђорђевића, литературу му је набављао и Бранимир Фридман". То није тачно. Главни наш снабдевач литературом био је др Силовић, (ако се добро сећам име му је било Срећко), таст Отокара Кершованија, лекар из Загреба. Он је доносио, било директно Отокару, било неком другом на име богату литературу. Што се тиче Бранимира Фридмана и Моме Ђорђевића, исто тако као што нису други, тако ни они нису могли дотурати литературу Трајку. Управа казнионе је увела чак то да не можемо књиге посуђивати ни у истој соби један другоме, него је сваки могао да има једну књигу (највише две), па када то врати онда може добити другу књигу.

Друг Нусрет пише: „Ипак је до средине 1932. године обновљен рад партијске организације и организован просветни рад и економска помоћ". Економска помоћ је организована, обновљена је партијска организација. Али морам да кажем да просветни и идеолошки рад није био тако организован. Бар у соби у којој сам био ја. Мене су из „самице" пустили у скупну собу годину дана касније и то у тзв. „горњи дом". Ту је свако радио по свом индивидуалном плану. Један од спорова је био око тога зашто немамо јединствен план. Сећам се да смо једном приликом, кад смо о томе дискутовали и када је Моша подржао ту идеју, чули из уста Андрије Хебранга питање: „Зар нам није доста поука на примеру Давидовића и Трајковића с „њиховим пропагандним радом?" и његово мишљење да је тај захтев објективно провокација да дамо нове аргументе режиму да нас за пропаганду даље суди. Тако је тај колективни заједнички програм одбијен и ми смо сви и даље радили, сваки по свом личном програму. Отокар Кершовани је имао свој, Иван

Милутиновић свој, Мома Ђорђевић свој, Моша Пијаде је углавном радио на „Капиталу“, Андрија Хебранг, Бранко Соларић, Бранимир Фридман, Марјан Стилиновић, Милан Мијалковић, ја итд. сваки од нас је имао програм.

Први организовани рад по заједничком програму био је у Сремској Митровици. По прилици у исто време и у Марибору када су Чолаковић, Вујовић, Броз, Трајковић и остали који су се од 1931. до 1933. налазили у мариборској казниони и добили скупну собу. Они су тамо имали пре нас организован рад. А прави организован идеолошки рад са једним дугорочним програмом имали смо тек у Сремској Митровици. У том погледу желим да предложим једну малу, али значајну коректуру. Погрешно је и преувеличано Моши приписивати да је он био оснивач и претваралац робије у марксистички универзитет. Када смо 1933. године из Лепоглаве пребачени у Сремску Митровицу, ми смо у Митровици већ затекли развијени програм из политичке економије, историје социјалистичких покрета, и филозофије... Све то смо већ затекли у Сремској Митровици. Нећу да улазим у то ко је могао бити и ко је био покретач те организације просветног рада у Сремској Митровици.

На страни 10. има нешто што је мени нејасно. У пасусу пре поглавља „Поново у Македонији“, говори се о једном извештају Паровића о некима који нису укључени у партијске ћелије. „И каже се: „Може се претпоставити да је један од њих Трајко Стаменковић“. Није ми ту јасно да ли тада Трајко није био члан КПЈ, односно због чега није био укључен у партијске ћелије због функције које су захтевале да не буде везан у ћелију? Јер тада је Партија напустила раније штетну и опасну праксу да техничари буду у организацији. То није објашњено. Требало би то објаснити. На пар места помиње се неки Пођера. Да није, можда, реч о Клодери?

На 15. страни треба да се учини једна исправка. Наиме, говори се о одгајивачима опијума. Ту је једна омашка. Колико ја знам у Македонији су се гајитељи мака звали садиоци афиона.

На страни 16. говори се о конференцији о стварању КП Хрватске и Словеније. Сугерирао бих да, кад се већ говори о овоме, да би требало објаснити да се није имао циљ да ти делови Комунистичке партије Југославије, који се осамостаљују, постану националистичке или националне партије. Циљ врло важан тактички и стратешки циљ, било је да се избије из руку контрареволуције „аргуменат“ да КПЈ представља туђу агентуру, односно да се комунисти представљају као агенти или великосрпске хегемоније, или Совјетског Савеза, и да се она приближи и по имену народу који треба да представља.

На страни 19. поново се говори о изласку из првостепене казне... Већ смо објаснили зашто то није на месту.

На крају морам признати да ме запањује и не могу никако да нађем себи објашњење, као да ме нека амнезија спопала, не сећам се другог боравка Трајка у Сремској Митровици. Ако је по други пут он дошао 1937. године онда смо две године морали бити заједно. Ја сам 1939. године пребачен из Митровице поново у Лепоглаву, а био сам тада, и централни библиотекар, и секретар једне собне партијске организације, тако да бих могао то запамтити. Не знам због чега се не сећам ничега од тога. Ја знам да смо ступили у један штрајк после њиховог пребацивања из Митровице у Марибор а да нису сви били пуштени међу нас. Тада је за управника казнионе био постављен Душан Петровић. Онај који је извршио масакр над нама у Лепоглави 20. августа 1935. године. Наш је главни циљ био тада да онемогућимо да Душан Петровић дође за управника казнионе. Искористили смо читав низ његових грешака и злочина да алармирамо јавност. Тада смо ступили у један штрајк. Мени је остало у памћењу да је то било у пролеће 1937. године, а штрајк је трајао осам дана. Тада је дошао инспектор Пашић и одмах на лицу места нам је обећао да ће Душан Петровић бити смењен. То је био један од услова да ми престанемо са штрајком. У детаље не бих улазио.

Ево, оволико могу казати о робијању и раду и животу на робији Трајка Стаменковића. Можда бих се — уз помоћ питања — могао још нечег сетити — али само из времена заједничког робијања јер о његовом животу и раду ван казнионе не знам ништа више него што је овде речено, будући да — из разумљивих разлога — нисмо имали везе, он на такозваној слободи, а ја у казниони.

Страхил Гигов

ТРАЈКО СТАМЕНКОВИЌ

Животниот пат на Трајко Стаменковиќ е исполнет со богата револуционерна и комунистичка активност. Тоа беше животен пат на предан револуционер и борец за национална и социјална слобода на југословенските народи, па и пошироко, за слобода на сите работни и поробени луѓе во светот. Тој се вбројува во оние револуционарни ликови, без кои историјата на српскиот, како и на останите југословенски народи, би била посиромашна. Од својата рана младост, уште од школската клупа, станува решителен борец за правда, социјална и национална слобода.

Трајко Стаменковиќ е роден на 11. мај 1909 година во Лесковац, во познато револуционарно семејство. Син е на Тодор и Даринка Стаменковиќ. Расте во многучлено сиромашно семејство, чувствувајќи ја сиромаштијата уште од најраната младост. Татко му за време на стара Југославија е принуден да се преселува од место во место за да обезбеди егзистенција на своето семејство. Семејството Стаменковиќ се доселува во Велес, каде што татко му на Трајко отвара работилница за изработка на чешло, а подоцна и ќебапчилница. И покрај напорната работа, тој едвај врзуваше крај со крај за да го исхрани своето многучлено семејство. Тоа беа тешки години не само во Македонија туку и во Југославија, па и пошироко, во Европа и светот. Светската економска криза се чувствуваше секаде. Тешко се наоѓаше работа, а и кога ќе се најдеше платите беа толку мали што со нив одвај можеа да се задоволат основните животни потреби. Сиромаштијата бедата и невработеноста хараа низ целата земја.

Осми клас и матура Трајко завршува во Куманово со одличен успех. Во тоа време тој е активно вклучен во напредното движење во Куманово. Како резултат на неговата активност и преданоста кон движењето во 1928. година тој е примен за член на КПЈ во кумановската партиска организација.

По завршувањето на матурата Трајко Стаменковиќ се запишува на Правниот факултет во Белград. Поради тешката семејна материјална положба тој само повремено оди во Белград, а останатото време го минува во Велес, помагајќи му на неговиот татко во работата. Студирањето и престојот во Белград му овозможуваат уште повеќе да ги прошири своите сознанија за револуционерниот марксизам, како и целите и борбата на КПЈ и СКОЈ. Иако не е постојано на факултет во Белград, благодарение на неговата трудољубивост и организаторските способности, Трајко не остана незабележан во редовите на студентското револуционерно движење на Белградскиот универзитет. Во тоа движење тој стана еден од попознатите активисти и организатори. Неговиот збор беше секогаш радо слушан и почитуван.

Со секое свое враќање од Белград во Велес тој носеше нови искуства и уште поголем елан за борба, кои ги пренесуваше на младината и на работничката класа. Неговата активност беше широка и плодна. Учествуваше во синдикалното движење, држеше предавања пред работниците и младината. Но своето теоретско знаење секогаш го комбинираше со активната творечка мисла и со спроведувањето во практика. Затоа Трајко беше радо примен од масите, станувајќи нивен неразделен дел. Тој знаеше дека без длабоко продирање во масите и без издигање на нивната свест нема пролетерска револуција. Таа аксиома му беше постојано пред очи — активноста на најширо-ките слоеви, во сојуз со најпрогресивните сили во општеството. Неговата активност придонесе за кусо време да стане член на Месниот комитет на КПЈ за Велес.

Иако дојдени од Србија, граѓаните на Велес не гледаа на Трајко Стаменковиќ и на неговото семејство како на експоненти на великосрпскиот режим, чија основна цел беше денационализацијата и асимилацијата на македонскиот народ. Напротив, целото семејство Стаменковиќ не само што му го признаваа на македонскиот народ право на национална и социјална слобода, туку и активно се бореа за остварувањето на тоа право.

Теророт на монархофашистичкиот режим над комунистите и напредните граѓани наиде на силна осуда од страна на многу комунистички партии на Балканот и во Европа, како и од голем број демократски организации во светот, од напредни и истакнати поединци, како и од напредниот печат од светот.

Тие денови, на еден партиски состанок во Велес, Трајко Стаменковиќ воено-монархофашистичката диктатура ја претстави како владеење на најцрната

реакција и на крупниот финансиски капитал во земјата, кој е цврсто поврзан и зависен од светскиот крупен капитал. Тој тогаш подвлече: „Во денешната општествена и политичка ситуација, која не овозможува револуционерен расплет, бидејќи ниту широките слоеви ниту граѓанските партии не се подготвени да и се спротивстават на диктатурата, а и нашата Партија не е оспособена за посилен отпор, Месниот комитет на КПЈ за Велес треба да донесе одлука за зацврстување на партиските редови, да се зголеми будноста и конспирацијата. Тоа ќе се постигне пред се со примање на нови членови во редовите на Партијата од средината на проверените работници и скоевци, како би КПЈ станала што помасовна, оспособувајќи се да ја одигра својата историска улога".

На 19 јануари 1929 година, на еден состанок со кој раководеше Трајко Стаменковиќ, по негов предлог, и јас бев примен за член на КПЈ. Неговите зборови за држењето на комунистот, за неговата подготвеност да се жртвува за делото на Партијата, како и за моралниот лик на комунистот, ми останаа за секогаш во сеќавање.

Теророт на монархофашистичката диктатура го почувствува на својата кожа и Трајко Стаменковиќ, кога во една провала во август 1929 година беше уапсен од полицијата. Бидејќи провалата потекна од Куманово, Трајко од Велес беше спроведен во кумановскиот истражен затвор. Поради комунистичка активност, од Судот за заштита на државата беше осуден на четири години робија. Казната ја издржува во повеќе затвори во Југославија, а најдолго е во затворот во Сремска Митровица, каде што токму во овој период ја издржуваа казната голем број најистакнати раководители и теоретичари на КПЈ. За Трајко Стаменковиќ, како и за сите комунисти на робија во овој период, годините што ги помина зад решетки беа прилика за стекнување новои знаења и искуства за борбата на која и го посвети целиот свој живот.

Со невидениот терор и масовните апсења и убиства, режимот успеа привремено да и нанесе тежок удар на Комунистичката партија на Југославија, да разбие голем број партиски и скоевски организации, но не успеа потполно да ја уништи. Иако разбиени и неповрзани со повисоките форуми, партиските организации и нивното членство постојано му пружаа жесток отпор на монархофашистичкиот режим. Опасностите и жртвите не го деморализираа партиското и скоевското членство. Напротив, иако во строга илегалност, комунистите ја продолжија својата политичка активност и политичката борба. И во затворите и робијашниците, какви што беа оние во Сремска Митровица, Лепоглава, Ниш, Марибор и други, комунистите организирано водеат тешка борба за признавање на статус на политички затвореници, со што го привлекоа вниманието на широката јавност.

По излегувањето од затвор, во август 1933 година, Трајко Стаменковиќ ја продолжува својата револуционерна активност со уште поголем жар и умешност. Искуството стекнато в затвор му овозможи да дејствува успешно во новосоздадените услови. Неговата револуционерна активност набрзо се почувствува во партиската организација на Србија.

Кон крајот на 1933. година Трајко Стаменковиќ ја врши функцијата привремен секретар на Покраинскиот комитет на КПЈ за Србија. На оваа должност доаѓаат посебно до израз неговата теоретска образованост и организаторските способности што ги поседуваше.

Како делегат на партиската организација на Србија Трајко учествува на Четвртата земска конференција на КПЈ, одржана во Љубљана 1934. година, на која се донесени низа одлуки од историско значење за натамошниот развој и јакнењето на КПЈ.

Кога во септември 1934 година е одржана Покраинската конференција на партиската организација на Србија, потврден е изборот на Трајко Стаменковиќ за секретар на Покраинскиот комитет.

Во ноември 1935 година то је повторно уапсен и од Судот за заштита на државата осуден е на шест години робија.

Окупацијата на земјата во април 1941 година Трајко го затекнува во затворот во Сремска Митровица. Целата група комунисти успева да побегне од затворот преку тунелот што беше прокопан уште од порано, префрлувајќи се на Фрушка Гора. За време на престојот во фрушкогорскиот партизански одред Трајко ја продолжува својата активност; држи предавања, курсеви и сл.

Од Фрушка Гора тој се префрлува во Валевскиот партизански одред, каде што останува се до март 1942 година,

кога добива задача да се поврзе со одредите во Јужна Србија. Тргнувајќи на пат тој, со уште еден другар, близу до Чачак свратиле во едно село во куќата на еден селанец кого не го познавале. Тој ги примил во куќата, но веднаш им јавил на четниците, кои доаѓаат и ги апсат, спроведувајќи ги во Чачак. Полицијата од Чачак јавува во Белград за апсењето на двајцата сомнителни и во Чачак доаѓаат двајца агенти од Белград. Едниот од нив го препознава Трајко и го спроведуваат во Белград. На 11. август 1942. годи-
на Трајко Стаменковиќ е стрелан во Логорот Бањица во Белград.

Трајко Стаменковиќ уште во својата рана младост се истакнуваше со својата хуманост, правичност и отвореност, што всушност му беа вродени особини. Исто така и домашното воспитание значеше многу за формирањето на неговиот карактер, да стане човек со длабоки хумани и слободарски сфаќања. Заради тоа беше сакан и почитуван од сите што го познаваа. Не се колебаше и не отстапуваше и пред најголемите тешкотии и проблеми, подготвен да му помогне на секого.

Така Трајко Стаменковиќ го заврши својот борбен и револуционерен пат, останувајќи да живее во срцата на оние што го познаваа и соработуваа со него. Тој ќе остане светол пример за идните генерации, кои што на неговиот пример ќе се учат како се сака и како се жртвува за татковината.

Др Сергије Димитријевић

ПАРТИЈСКО-ПОЛИТИЧКА АКТИВНОСТ ТРАЈКА СТАМЕНКОВИЋА*

Врло је драгоцено што је организован округли сто о животу и делу Трајка Стаменковића, једног из плејаде револуцинара Србије, можда најзначајнијег омладинског и радничког првоборца. То је прилика да се што потуније осветли његов борбени лик и богата и разнолика револуционарна активност, на основу нових сазнања и открића која скидају вео са тог изузетно значајног периода класно-политичке борбе. Поникао у револуционарној породици Стаменковића, надахнут идејом комунизма, постао је и саборац радничких вођа Лесковца Благоја Николића, Косте Стаменковића, Владе Ђорђевића и других.

У уводном излагању на овом скупу потпуно је изостављен један период активности и деловања Трајка Стаменковића. Трајко је боравио у Лесковцу од фебруара до маја 1928. године. О томе његовом кратком али врло значајном бављењу у Лесковцу, који је испуњен различитим борбено-политичким активностима, као и о том бременитом времену у животу радничке класе Лесковца сведоче сачувани документи. То је време тешке економске кризе, велике незапослености, страдања експлоатисаног пролетаријата, који се, како пише у „Организованом раднику", збијао, одолевајући „бесном режиму коме више није ништа свето и све гази што му у пљачки смета."[1] Погођен великом незапосленошћу лесковачки пролетаријат налазио се у изузетно тешком положају. Акција за помоћ незапосленима вођена је у то време широм Србије, а у Лесковцу је имала посебан интензитет. Њоме је руководило Месно радничко синдикално веће са Благојем Николићем и Васом Димитријевићем Вацкином на челу.[2]

Током овог привременог боравка у Лесковцу Трајко Стаменковић је врло активно деловао: наступао је на конференцијама, зборовима радника, држао говоре, непосредно суделовао у класно-политичким организацијама и њиховом руководству, као и на манифестацијама незапослених радника. Лично је формирао синдикалне подружнице и сл. Из сачуваних података се види да су у то време у Лесковцу одржавани зборови незапослених радника. као облик политичке борбе за побољшање њиховог материјалног и друштвеног положаја. Тако, на пример, један такав врло добро припремљен и посећен збор одржан је и 5. фебруара 1928. године у организацији Месног радничког синдикалног већа.

На збору је изречена оштра критика на рачун режима и његове антирадничке политике, што је наишло на одобравање присутних радника и радница. При том је изабран и Одбор беспослених, који ће наставити акцију за помагање незапослених радника.[3]

Незадовољство радних маса расло је из дана у дан; услови живота су се све више погоршавали. Уследили су нови зборови, протести, захтеви и манифестације незапослених радника. Поворка гладних изашла је на лесковачке

---

* Изненадна смрт омела је Сергија Димитријевића да ауторизује и уобличи овај прилог за штампу.

улице идући ка општини са захтевима за хлеб или рад.

На позив МРС већа, уз учешће Одбора беспослених, 23. фебруара 1928. године одржан је велики збор, уз учешће масе незадовољних радника, упркос томе што је то био радни дан. У приказу тог збора истиче се да то није био само збор, *већ мобилизација свих гладних: деце, жене, стараца и радника!*

Значајно је да је на том збору поред Благоја Николића, Владе Ђорђевића и других говорио и млади Трајко Стаменковић.

Наредног дана поново је одржан масовни збор на коме такође учествује Трајко Стаменковић. Тада је маса од преко хиљаду људи, жена и деце демонстративно кренула кроз улице Лесковца узвикујући пароле: „Доле гробари радничке класе!“ „Доле људи без осећаја!“ „Доле зеленаши и гуликоже!“ „Живели гладни радници!“ „Рада или хлеба!“ Та велика маса гладних дошла је до фабрике „Илић и Теокаревић“ бучно манифестујући и изражавајући своје захтеве, па је фабрикант морао да прими делегацију радника и да им обећа „да ће својим беспосленим радницима давати помоћ по 6 динара дневно.“

„Због ових живих акција, општински одбор је одржао своју ванредну седницу и решио: да одмах „кошевску храну“ (мисли се на житарице смештене у кошевима, вероватно општинским) стави на располагање беспосленим, а тако исто да од државе захтева хитну помоћ за беспослене.“

При крају написа „Успех демонстрације у Лесковцу“, указује се да ова акција лесковачког пролетаријата може да „послужи за пример осталом радништву“, како се отвореном класном борбом могу заштити интереси пролетаријата.[4]

Трајко Стаменковић је и сам учествовао у овим „акцијама гладних“, суочавајући се притом са ужасима беде незапосленог радништва.

Радничка штампа је у то време писала о незапосленим радницима у Лесковцу који су у бурним демонстрацијама истицали своје захтеве. Може се претпоставити да је и Трајко Стаменковић суделовао у формирању неких од ових захтева.

Страховита незапосленост је, као што смо напоменули, била врло изражена не само у Лесковцу, већ је стварала пустош и у другим крајевима земље. Радници без посла и без коре хлеба масовно су демонстрирали тражећи рада или хлеба.

Убедљиво сведочанство о том крајње тешком положају и страховитим патњама лесковачког пролетаријата и њихових породица представљају фотографије које бележе велике демонстрације гладних у Лесковцу,[5] као и моменат када Месно радничко синдикално веће у Лесковцу дели хлеб незапосленима.[6]

После ових акција за помоћ незапосленима, у којима је живо учествовао и Трајко Стаменковић, пришло се организовању месних синдикалних подружница, њиховом оживљавању и обнављању управа. У то време створена је нова синдикална организација, пододбор Савеза трговачких помоћника и приватних чиновника Југославије у Лесковцу. Стварање ове организације условило је све тежи положај приватних намештеника, који су осећали потребу за бољим организовањем, како би заједничким акцијама могли побољшати свој положај. Тако је 5. фебруара 1928. године одржана добро посећена конференција приватних намештеника, на којој је основан поменути пододбор и изабрана привремена управа.[7]

Неко време потом, да би пододбор добио сталну управу, одржана је *скупштина* на којој је изабрано ново руководство на чије је чело дошао као секретар Трајко Стаменковић. За благајника је изабран Александар Петковић, а за чланове управе: Спасоје Прица, Благоје Стојановић и Душан Стојковић; надзорни одбор су чинили: Петар Анђелковић и Данило Наранџић.[8]

Ова нова управа пододбора којом је руководио Трајко Стаменковић развила је живу и борбену класно-политичку активност, позивајући све чланове да јој се придруже и помогну у раду. Није претерано рећи да је средишња личност тог окупљања и стваралачког деловања био Трајко Стаменковић. Он је давао печат, дух и смер тој социјално-политичкој борби за побољшање друштвеног положаја приватних намештеника.

Захваљујући ангажовању, Трајка Стаменковића, убрзо потом, већ 15. априла 1928. године организована је ванредна скупштина Пододбора трговачких помоћника и приватних намештеника. Скупштину је отворио члан управе Спасоје Прица који је изложио основне разлоге којима се руководила управа приликом њеног сазивања. Скупштини је присуствовао и Радован Јокић, деле-

гат овог Савеза из Београда, који је указао на важност ове Скупштине за будући рад. При томе је поднет извештај о протеклом раду, који је једногласно прихваћен и подржан. Може се с правом закључити да је Трајко Стаменковић имао веома значајну улогу у раду овог пододбора и драгоцену подршку лесковачког радништва.

У обновљену управу пододбора, поред већ раније поменутих другова са Трајком Стаменковићем на челу, ушли су: у управни одбор Адам Ђокић, а у надзорни одбор, поред већ поменутог Данила Наранџића, и Јован Николић и Миленко Миленковић.

При крају скупштине Радован Јокић „делегат из Београда, одржао је предавање *о значају организације и развоју синдиката*. Он је том приликом нагласио да ни трговачки ни приватни намештеници, подвојени, не представљају неку јачу снагу. „Међутим, удружени са осталим радницима ми представљамо једну силу о којој се мора водити рачуна.“ Ту је указао да приватни намештеници заједно са осталим радницима треба да раде „на општем ослобођењу радничке класе“, што је једнодушно поздрављено од свих присутних.[9]

Овде треба нагласити да се у то време у Лесковцу осећало стваралачко присуство младог Трајка Стаменковића који је уочавао сву социјалну беду лесковачке радничке класе, са истанчаним смислом и изграђеном свешћу о циљевима класне борбе.

Пред први мај, 22. априла 1928. године, одржан је збор свих радника на коме је, по свој прилици, учествовао и Трајко Стаменковић, који је руководио Пододбором трговачких помоћника и приватних намештеника. Тај збор је организован на позив Извршног одбора Месног радничког синдикалног већа.[10]

У том периоду, можда почетком 1928. године, или у пролеће исте године, што је вероватније, Трајко Стаменковић је створио и водио једну скојевску групу, коју је чинило шест радника и један гимназијалац. О постојању и деловању те скојевске групе недвосмислено сведоче, поред осталог, и писане изјаве четворице живих учесника. Према тим подацима овој скојевској групи су припадали: Чеда Марковић, кројачки радник, Света Јовић Говече, столарски радник, Драги Станковић Баба-Тончин, столарски радник, Драги Ишљамовић Шљамка, столарски радник, Благоје Тодоровић, кројачки радник, и Благоје Илић К'не. То су углавном били омладинци које су политички изграђивали, подизали и упућивали Влада Ђорђевић, Коста Стаменковић и други искусни партијско-политички радници и револуционари.

У раду ове групе повремено је учествовао и Тодор Ђорђевић Паља, столарски радник, а неко време и Воја Марковић, кројачки радник.

Обратимо пажњу писаним изјавама поменутих чланова скојевске групе коју је формирао Трајко Стаменковић.

На почетку своје изјаве Чеда Марковић, кројачки радник, каже да му се чини да је негде у јесен 1927. године, на предлог Косте Стаменковића, ушао у једну скојевску групу. Даље, он се сећа да је на једној радничкој забави у хотелу „Круна“ рецитовао песму „Млади пролетери“. Тек после овога Ч. Марковић прецизира: „Први састанак скојевске групе у којој сам био, а коју је водио Трајко Стаменковић, одржан је на ливади Стеве Чуљковића на лебанском путу.“ Упадљиво је да овде Чеда Марковић постојање ове скојевске групе временски ситуира „у јесен 1927.“

По његовим речима у састав ове скојевске групе улазили су, поред њега и Трајка Стаменковића, још и: Драги Ишљамовић, столарски радник, Благоје Илић К'не, гимназијалац, и Благоје Тодоровић, кројачки радник („за кога сам сигуран“). Поред њих у овој групи је неко време био и његов брат Воја Марковић, а не Сава Марковић (такође његов брат).[11]

Драги Станковић Баба-Тончин је у синдикат ступио, по свој прилици, 1924. године, а у раднички покрет га је увео и политички упућивао Влада Ђорђевић. Према његовој писаној изјави, 1928. године постао је секретар Управе дрводељских радника. На тој дужности је био до 6. јануара 1929. године. У својим сећањима Драги Станковић прецизира да је у пролеће 1928. године био члан скојевске групе коју је водио студент Трајко Стаменковић. Тако он на известан начин помера време постојања ове скојевске групе на пролеће 1928. године, што би се могло схватити и као моменат његовог уласка у ову скојевску групу. Према његовом казивању скојевску групу су чинили: Света Јовић, Чеда Марковић, Драги Ишљамовић и Благоје Илић звани К'не. Према његовим наводима на неколико састанака групе које су држали у кукурузима долазио је и Тодор Ђор-

ћевић, столарски радник. Занимљиво је да се он не сећа да је у тој групи био Сава Марковић, обућарски радник.

Драги Станковић у својој изјави, поред осталог, бележи да је Влада Ђорђевић, познати раднички првобораац, непосредно радио са Живојином Митићем званим Дупања, столарским радником.[12]

Миодраг Ишљамовић, кога углавном сви помињу као члана скојевске групе, у својој изјави дословце пише: „Гопе, у својој изјави дословце пише: „Године 1928. био сам у скојевској групи коју је водио Трајко Стаменковић. У њој су били Чеда и Сава Марковић (...), Благоје Илић К'не, Драги Станковић и Света Јовић Говече". Ишљамовић тврди да је то „било у јесен 1928. године".[13]

У првом делу писане изјаве, Света Јовић наводи да је радио у столарској радњи „Будућност", где је упознао Владу Ђорђевића уз кога је радио као шегрт од 1923. до 1928. године. „Влада ме је политички васпитавао", пише Јовић. Према његовом казивању, „негде око 1928. године" био је у скојевској групи коју су чинили: Драги Станковић, столарски радник, Чеда Марковић, кројачки радник, Света Јовић, столарски радник, Драги Ишљамовић, столарски радник и Благоје Илић К'не. Он се испрва није сетио ко је водио ту скојевску групу, али је касније, у накнадно писаној изјави, означио да је ту скојевску групу водио Трајко Стаменковић, уз напомену да је у њу повремено долазио Тодор Ђорђевић Пања и Благоје Тодоровић, кројачки радник, док се не сећа да су групи припадали Сава и Воја Марковић.

Према казивању Свете Јовића ова скојевска група састајала се и на Хисару и у Синковцу.[14]

Додајмо да је скојевска група, према казивању неколицине њених учесника, радила све до Стаменковићевог одласка из Лесковца, када су се и разишли.

У уводном излагању на овом округлом столу чуо се податак да је Трајко Стаменковић као делегат Лесковца учествовао на Трећој окружној конференцији Скоја у Нишу, одржаној у мају или јуну 1928. године, без навођења извора. Тврдње иза којих не стоје одговарајући извори и аргументација не могу бити прихватљиве. О тој конференцији пишем у *Историји Лесковца*, користећи при том доступне изворе и сећања Г. Јанкеза, који иначе и не помиње имена делегата.[15]

Овде су се чуле и друге нетачности. Речено је да је Трајко Стаменковић заузео критичко становиште према редовном и уредном студирању и стицању стручних квалификација. То је нетачно из тог простог разлога што напредни студенти на Београдском универзитету нису били лоши студенти. То је била интелектуална студентска елита. Најбољи студенти су били међу комунистима, онима који су били обухваћени илегалном комунистичком, студентском организацијом. То је исто било и са скојевским организацијама у унутрашњости. Према томе, говорити о неком нихилистичком односу према студијама је потпуно неисправно. Јер, сви организовани комунисти су били међу добрим и најбољим студентима.

Овде у дискусији се поставило питање удаљавања Симе Марковића из земље. Сима Марковић је удаљен из земље не због тога што су људи сматрали његове ставове исправним или неисправним. У то време илегална студентска комунистичка организација и цела партијска организација је проучавала брошуру бр. 10 о случају броја 10, то јест Симе Марковића и о његовим ставовима о националном питању. Онај студент који би дошао у контакт са Симом Марковићем био је изолован и одстрањен из студентске илегалне комунистичке организације. Уклањање Симе Марковића из земље било је везано с тиме што се он није држао изјаве дате на 4. конгресу КПЈ у Дрездену,[16] што је формирао једну нову партију, што се приказивао организацијама у унутрашњости, на пример, лесковачкој, крагујевачкој као партија. Када су те организације сазнале да се не ради о партији, него о групи Симе Марковића, прекинуле су сваку везу са њим.

По информацијама које сам својевремено добио од Благоја Николића, окружно партијско руководство у Лесковцу успоставило је 1931. године везу са некаквим назови партијским руководством у Београду. Чим су приметили да то није права партијска веза, већ веза са фракционашком групом Симе Марковића, прекинули су је и „читаве две године остали без икакве везе".

Радикално кидање веза са групом С. Марковића, извршено под руководством Б. Николића, имало је знатне последице на развитак лесковачке партијске организације.

У читавом периоду за време диктатуре, све до одласка Симе Марковића из земље 1935. године, проблем фракционаштва као унутарпартијски проблем није постојао у оквиру лесковачке партијске и скојевске организације. Сви су комунисти прихватили постојеће партијско руководство и став партије према њему без икакве резерве.[17]

Пређимо сада на другу групу питања која су донекле произишла из једне историјске заблуде. Увек се у неким написима, па и овде у уводном излагању, говори да је Покрајински комитет за Србију створен у септембру 1934. године, а заборавља се да је један комитет који је функционисао као покрајински, већ радио 1933. и 1934. године. Организациони секретар тог комитета у 1933. години био је Брана Јевремовић, о чему се тада није разговарало, а што се касније потврдило.

О свему томе сведочи изјава Бране Јевремовића у којој дословце пише: „Током 1933. године у Србији је већ била развијена широка акција за успостављање илегалних организација КП. Друг Димитријевић је тада служио као веза између ПК у Београду и илегалне организације у Лесковцу. Ово ми је познато због тога што сам ту везу ја био успоставио и одржавао. Преко њега сам слао и илегални штампани материјал а и друге усмене директиве. Колико се сада сећам, то је било почетком 1933. године и тада је, мислим, друг Димитријевић постао и члан КП, односно сигурно је да је био члан КП када је ову везу одржавао између ПК и организације у Лесковцу". Значи Покрајински комитет за Србију је постојао и пре септембра 1934. године, што произилази из Јевремовићеве изјаве.

Као што је познато, Трајко Стаменковић је у то време изашао из затвора, па је С. Димитријевић успоставио и одржавао везу између Б. Јевремовића и Трајка Стаменковића. „Он је (С. Д.) одржавао везу између мене и друга Трајка Стаменковића", подвлачи у својој изјави Б. Јевремовић, додајући: „Колико се сада сећам, осим Трајка одржавали смо везу и са још једним столаром из Лесковца..." (мисли се на Благоја Николића).[18]

О постојању Привременог ПК говори и Вујасиновић који је Јевремовића наследио у улози организационог секретара привременог ПК. „Не сећам се данас тачно, али је врло вероватно да смо и везу са Трајком Стаменковићем добили преко њега (С. Димитријевића)..."

Даље на другом месту у својој изјави, Т. Вујасиновић каже да га је са С. Димитријевићем повезао Б. Јевремовић како би преко њега добио везе са Лесковцем и неким другим партијским организацијама у Србији, па прецизира: „Димитријевић је служио као веза са организацијама у Лесковцу, Врању, Јагодини и Куманову и преко њега је достављен тим орагнизацијама партијски материјал".[19] Другим речима, читав крај 1933. као и током 1934. године, везе постојећег Покрајинског комитета, његова издања, партијске директиве, леци, ишло је преко мене, а ја сам то достављао даље.

Дакле, у августу 1933. године Трајко Стаменковић се враћа са робије. У септембру 1933. године овде присутни Драшко Динић ме повезује са Трајком Стаменковићем. Ја о његовом повратку са робије и доласку у Београд обавештавам Привремени покрајински комитет за Србију, успостављам везу између ПК и Трајка Стаменковића и одржавам ту везу читавих годину и по дана, тј. све до мог одласка у Француску децембра 1934. године.

Преко Трајка Стаменковића и на његову иницијативу успоставили смо везу са Кумановом, а преко Куманова са Велесом. Кад се поставило питање веза са Македонијом, Т. Стаменковић је сугерирао да се успостави та веза, јер је пре хапшења тамо радио. Ту смо везу успоставили пославши поруку преко Б. Николића. Повезавши се са Миретом Анастасовим из Куманова, предавао сам му партијски материјал и директиве, остајући његова веза са Покрајинским комитетом. Познато ми је да је и Трајко Стаменковић имао непосредне контакте са Миретом Анастасовим.[20]

Несумњиво је да је у периоду после успостављања партијске везе са покрајинским руководством у Београду од средине 1933. па до IV партијске конференције за Србију, одржане 30. септембра 1934. године, лесковачка партијска организација добила нов импулс у свом раду, пошто су у том периоду стизале директиве партијског руководства, партијска штампа и остали партијски материјал (упутства за рад, илегалне брошуре и сл.).

У извештају Б. Паровића од 15. јула 1934. године, писаном после његовог одласка из земље и упућеном, по свој прилици Коминтерни, стоји да

партијска организација у Лесковцу има своје руководство („организован МК"), а да су партијске „ћелије реорганизоване тек у последње време". Говорећи о партијском чланству, извештај каже да у Лесковцу има „25 чланова". „Већина је радника из малих предузећа, међу њима се налазе 3 до 4 ситних сопственика".[21]

Када се говори о Трајку Стаменковићу не може се заобићи ни излажење напредно оријентисаних „Недељних новина" које је покренула група напредних лесковачких омладинаца. Дуго су лесковачки омладинци стварали планове за покретање једног таквог листа, пошто је у граду излазио само реакционарни „Лесковачки гласник", који је у ствари био гласило лесковачке чаршије, боље рећи групе окупљене око Трговачке омладине и Омладинске банке.

Значајно је да се на страницама „Недељних новина" јавља са напредним комунистички обојеним написима и Трајко Стаменковић. Његови класно-политички прилози били су прожети напредним идејама, а његова комунистичка реч на овај начин легализована и приступачна бројним читаоцима: радницима, сељацима, гимназистима, студентима и напредним интелектуалцима.

У то време редовно сам одржавао везу са Трајком Стаменковићем. Преносио сам му директиве ПК Србије, преносио материјал, стално сам био у контакту са њим. У неким случајевима одлазио сам у његов стан који је био негде поред Дунава. Тада сам први пут упознао млађег брата Трајка Стаменковића, друга Драгог.

У чему су се састојали ти стални контакти? На пример, дискутовали смо теоријско-марксистичке ствари, заједно смо одлазили на састанке, на семинаре из економске групе, и то како на студентске, тако и на докторантске. Редовно смо набављали совјетску економску литературу преко Словенске књижаре у Београду, итд.

Људи имају врло погрешна схватања о марксистичкој изградњи те генерације, на пример. Један овде присутан друг ми је чак једном ставио примедбу — шта сте ви могли да знате о фашизму!? Заборавља се да у то време, поред тога што су се људи изграђивали на робији, изграђивали су се и на слободи, тј. у студентским, комунистичким редовима. Заборавља се исто тако да је у то време, 1934. године, био у продаји нов том „Капитала", „Беда филозофије", „Немачки сељачки рат", „Аграрно питање", па „Дијалектички материјализам". Користили смо тада изашле томове Сабраних дела Лењина. Набављали смо напредну литературу из Француске преко француско-српске књижаре, а преко ове књижаре набављали смо често и совјетску литературу. Користили смо совјетску енциклопедију чији су се примерци налазили у библиотеци. О томе шта смо читали и како смо се теоријско-марксистички изграђивали сведоче и сачувани реверси позајмљених књига из Универзитетске библиотеке. Из сачуваних реверса Трајка Стаменковића, студента права од 2—X—1933. године види се да је читао књигу Карла Каутског на немачком језику (Karl Kautsky, „Die materialistische Geschichtsauffassung", Band I, Berlin, 1927). У то време, види се из сачуваног документа да је становао у Улици Св. Милетића 24. Напоменимо да су сачувани и реверси Драшка Динића (Карл Маркс, „Класна борба у Француској"), Золтана Бира (Карл Маркс, „Капитал"), Сергија Димитријевића (В. Лењин, „Борба за бољшевичку партију", Москва).[22] За Трајка Стаменковића може се рећи да је вишегодишњи индивидуални рад на теоријској и политичкој литератури, рад у марксистичким скојевским кружоцима, руковођење њима, стално иступање на семинарима на Правном факултету у Београду, нарочито из економске групе, омогућио да се политички изгради и стекне солидно марксистичко образовање.

Из овог времена сачувана је и молба Трајка Стаменковића упућена деканату Правног факултета у Београду, датирана са 25. септембром 1933, у којој тражи да му се одобри наставак започетих студија.[23]

Задржимо се сада на избору Трајка Стаменковића за секретара Покрајинског комитета за Србију на Четвртој конференцији Комунистичке партије Југославије за Србију (београдски део), одржаној 30. септембра 1934. године. На тој конференцији учествовао сам и ја, али не као представник студентске комунистичке организације, него као делегат окружне партијске организације Лесковац—Врање, односно Окружног комитета КПЈ у Лесковцу. Учествовао сам и у дискусији по двема тачкама дневног реда, а на основу искустава лесковачке партијске организације; најпре о питању Симе Марковића

као и о питању уласка комуниста и лево оријентираних радника у реформистичке синдикате. Уз то имао сам и крађу интервенцију о питању Народног фронта и изнео нека искуства у стварању сеоских партијских организација. Нагласимо још једном да је на овој конференцији изабран Покрајински комитет КПЈ за Србију са Трајком Стаменковићем, као политичким секретаром, на челу.

Интересантно је како смо га бирали. Прво, представник ЦК предлаже за избор провереног револуционара, теоријски изграђеног човека, са дугим партијским стажом, који није присутан, и не именујући га при том. Дакле, ми смо изабрали Трајка Стаменковића на препоруку представника ЦК, не знајући тачно кога бирамо. То је историјска истина.[24]

Имао сам сталне контакте са Трајком Стаменковићем али уопште нисам знао да се ради о њему, а још мање су то могли знати остали делегати. Такви су били услови илегалног рада. Предлагач је, значи, говорио о личним особинама кандидата, његовим политичким квалификацијама и проверености, а да при том није дао никакве елементе за његову ближу идентификацију.

Када је реч о Трајку Стаменковићу и његовој вези са мном појављује се још једно питање, а то је мој одлазак у Француску по налогу партије. По Вујасиновићу, ја сам отишао у Француску на предлог Паровића. То је мени потпуно непознато. Сматрам да је Трајко Стаменковић имао ту изразиту улогу јер сам отишао у Париз са партијским задатком да завршим започети рад „Искуства партијског рада у Србији и Македонији". Пошто је преко мене ишла веза са Кумановом и Велесом, тј. са Македонијом, једини сам ја могао да имам та искуства. Сматрао сам да је то био мој задатак ради кога сам био послан у Француску. У Париз сам стигао 20. децембра 1934. године. Овај рад, величине 120 страна, завршио сам и почетком 1935. године предао Ловру Кухару (Прежихов Воранц), члану Политбироа ЦК КПЈ. Ловро Кукар ме је потом увео у Међународни студентски комитет против рата и фашизма. Ја сам сматрао да је то била или нека иницијатива из земље или иницијатива самог Ловра Кухара.

Али касније, после рата, од Т. Вујасиновића, који је 1934. године био организациони секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију, сазнао сам неке детаље. О томе Т. Вујасиновић пише: „Тражили су од нас да упутимо једног студента који би могао легално да дође у Француску и да се ту задржи дуже време. Тај студент требало је да познаје што боље прилике у земљи, а посебно у омладинском студентском покрету, да би могао да уђе у руководство Међународног студентског комитета за борбу против рата и фашизма. У договору са Трајком Стаменковићем и Јоцом (секретар Земаљског бироа КПЈ тзв. Зембиља Ђорђе Митровић), решили смо да то буде Сергије".[25]

Другим речима, тај мој рад у „Недељним новинама", то искуство које сам имао одржавајући везу са градовима у Србији и Македонији, затим извештаји које сам примао, директиве које сам преносио, дакле, моје искуство у партијском раду, све је то утицало на опредељење Трајка Стаменковића да ја будем тај који ће ићи у Француску.

Један од посебних разлога зашто се Трајко Стаменковић определио за мене је свакако и његова намера да ме, због великог броја партијских веза које сам успоставио и држао и учешћа на Четвртој партијској конференцији, удаљавањем из земље, заштити од евентуалног хапшења, а и да би ми омогућио студијско усавршавање и припреме за даљи партијски рад.

Додајмо на крају да се из сачуваних докумената и изјава савременика може видети да је Трајко Стаменковић имао стваралачки приступ у посматрању и третирању политичких проблема, креативан приступ новим ситуацијама, смисао за коришћење свих услова за партијску акцију, посебно у питању омасовљавања комунистичког покрета и његовог класног утемељивања.

Напомене

1. Из радничке и друге штампе види се, поред осталог, атмосфера и стање у Лесковцу, што претходи боравку Трајка Стаменковића, као и начин на који се бори радничка класа. Тако, на пример, „Организовани радник" октобра 1927. покреће акцију помоћи овом листу. Овој иницијативи одазива се и лесковачки пролетаријат:

„Лесковац. — Оптерећен до крајњих граница од привредне кризе одвојих 20 дин. своме борцу „О. раднику" да и у будуће води борбу. Дим. Костић, чешљар.

Лесковац. — Као реванш на терор полиције хитам са 20 динара. — **Коста Стаменковић.** — „Организовани радник", 16. октобар 1927.

У једном од наредних бројева, 30. октобра 1927, у оквиру исте иницијативе, стоји записано:

Лесковац. — У слободна света разумна је душа, и слободан народ само правду слуша! Против терористичке реакције која гуши слободну мисао, прилажем 100 дин. Фотограф К. Недељковић."

2. У јануару 1928. године у Лесковцу, који је имао око 3.000 радника било је незапослено 800, тј. више од 1/4. Само фабрика штофа Илић, Теокаревић и Петровић отпустила је 300 радника и радница. Запослени радници радили су „10 до 14 часова дневно за бедну надницу од 10—30 динара, јер су послодавци искоришћавали незапосленост у циљу снижавања надница и продужавања радног времена" (С. Димитријевић, **Историја Лесковца и околине 1918—1928**, Лесковац 1983, стр. 536).

3. **Акција против беспослице у Лесковцу**, „Организовани радник", 9. II 1928; детаљнији извештај са овог збора објављен накнадно: **Велики збор беспослених радника у Лесковцу**, „Организовани радник", 12. II 1928.

Гавни говорник био је Милош Марковић из Ниша. На збору је изабран одбор незапослених радника у чији састав су ушли: Ђока Стефановић, кројачки радник, Стеван Иванчевић, фабрички радник, Душан Нешић, кројачки радник, Ђорђе Величковић, фабрички радник, Влада Наумовић, фабрички радник, Војислав Илић, фабрички радник, Јован Стаменковић, фабрички радник, Трајко Оризовић, фабрички радник, Михаило Јовић, фабрички радник, Прока Стојановић, фабрички радник, Тодор Ђорђевић, столарски радник и Воја Марковић, кројачки радник.

4. **Успех демонстрација у Лесковцу**, „Организовани радник", 4. март 1928.

5. **Велика демонстрација гладних у Лесковцу**, „Организовани радник", 29. III 1928.

6. **Месно радничко синдикално веће у Лесковцу дели хлеб беспосленима**, „Организовани радник", 1. IV 1928.

7. Напоменимо да је овој конференцији присуствовао као делегат централне управе Никола Бањац из Ниша који је и поднео реферат. Изабрана је управа Пододбора коју су чинили: председник Леополд Келер, благајник Крста Станковић; чланови управног одбора: Петар Анђелковић, Александар Стојановић и Константин Јовић; чланови надзорног одбора: Добросав Златковић, Александар Михајловић и Јован Николић. („Трговачки помоћник", 1. III 1928).

8. „Трговачки помоћник", 1. IV 1928.

9. **Са ванредне скупштине нашег пододбора у Лесковцу**, „Трговачки помоћник", 1. мај 1928.

10. **Са збора у Лесковцу**, „Организовани радник", 13. V 1928.

11. Писана изјава Чеде Марковића од 26. јуна 1978, Лесковац. — Архивска збирка С. Димитријевића.

12. Поменимо овде узгред да Драги Станковић у својој изјави каже како га је касније Влада Ђорђевић упутио да се повеже „са другом Сергијем Димитријевићем, са ким се срео код кафане „Касина", са лозинком „Послао ме Пера ковач". Тог дана смо заједнички отишли до села Синковца", записује Д. Станковић. (Писана изјава Драгог Станковића, 24. јуни 1978, Лесковац. Архивска збирка С. Димитријевића).

13. Писана изјава Миодрага Ишљамовића, 24. јуни 1978, Лесковац. (Архивска збирка С. Димитријевића).

14. Писане изјаве Свете Јовића, 26. септембар 1976" 4. јули 1978, Лесковац. (Архивска збирка С. Димитријевића).

15. С. Димитријевић, **Историја Лесковца и околине**, стр. 663.

16. Ибид., стр. 628 и даље.

17. С. Димитријевић, **Партија и Ској у Лесковцу**, стр. 15—16.

18. Писана изјава Б. Јевремовића од 14. јануара 1955, Београд, оверена од установе. (Архивска збирка С. Димитријевића).

19. Писана изјава Тодора Вујасиновића, недатирана. (Архивска збирка С. Димитријевића).

20. Сергије Димитријевић, **Партија и Ској...**, стр. 19—20, нап. 17—18; стр. 22—23, нап. 22—23.

21. Ибид., стр. 29—30, нап. 38; стр. 31, нап. 40.

22. Ксерокс копија реверса Универзитетске библиотеке у Београду. (Архивска збирка С. Димитријевића).

23. Молба Т. Стаменковића упућена деканату Правног факултета у Београду, датирана 25. септембра 1933. (Фотокопија у архивској збирци С. Димитријевића).

24. Детаљи о овој конференцији и извори који говоре о избору Трајка Стаменковића и о мом учешћу на њој објављени су у раду: С. Димитријевић, **Партија и Ској...**, стр. 38—40, нап. 71—77. (Посебно су значајне писане изјаве Т. Вујасиновића и Лазара Лилића).

25. Ибид., стр. 41—42, нап. 84.

Ђорђе О. Пиљевић

ДЕЛАТНОСТ ТРАЈКА СТАМЕНКОВИЋА У СРБИЈИ 1935. ГОДИНЕ

Трајко Стаменковић спада међу најистакнутије руководиоце револуционарног радничког покрета и КПЈ у Србији између два рата. Потиче из породице која је револуционарном радничком покрету дала велики број истакнутих револуционара. Са револуционарним идејама упознао се у родном Лесковцу, а прва искуства младог револуционара стиче у Куманову и Велесу, где је учио завршне разреде гимназије. Ту је на њега пресудан утицај извршила група професора комуниста и напредних просветних радника.[1] У току студија на Правном факултету у Београду, на који се уписао 1927. године, дошао је у додир са већим бројем младих револуционара у овом граду и на Универзитету. Али, његова активност међу омладином настављена је у Лесковцу и Велесу, где је био организатор и носилац политичке активности међу омладином. Као делегат организације СКОЈ-а из Лесковца, априла 1928. године, учествовао је на Окружној кон-

ференцији СКОЈ-а у Нишу. У то време он помаже и развој и делатност организација СКОЈ-а у Македонији по задатку партијских и скојевских руководстава из Београда. Почетком августа 1929. Стаменковић је ухапшен у великим провалама које су захватиле партијске и скојевске организације у Србији и првог фебруара 1930. осуђен на четири године робије где наставља револуционарни рад и усавршава знање из марксистичке теорије.

По изласку из затвора, Трајко је у јесен 1934. поново активан у Македонији где је по задатку ЦК КПЈ радио на јачању организација КПЈ и СКОЈ-а и формирању обласног партијског и скојевског руководства. На том задатку најуже је сарађивао са Страшимиром Атанасовим, секретаром Обласног комитета КПЈ за Македонију.

На покрајинској конференцији КПЈ за Србију, крајем септембра 1934. године, Стаменковић је изабран за члана Покрајинског комитета, потом почетком 1935. и за његовог секретара. У октобру и новембру 1934. радио је у Србији на реализацији одлука IV покрајинске конференције КПЈ за Србију. Крајем те године, 24. децембра 1934. године, на IV земаљској конференцији КПЈ Трајко је изабран за кандидата за члана ЦК КПЈ.[2] Од тада се потпуно посвећује политичком раду. Његова активност средином 30-их година била је посебно интензивна и уско повезана са напорима руководстава КПЈ и Благоја Паровића да се изгради снажна револуционарна организација радничке класе, која ће бити спремна и дорасла времену у коме делује и снази покрета којим руководи. Руководство партије држало се своје оцене да нема револуције у Југославији без јаке партијске организације у Србији", донете почетком октобра 1933. године.[3] Зато је развоју револуционарног покрета у овој покрајини и поклањало посебну пажњу. У току 1933—1936. године у Србији је радило десетак инструктора партије и СКОЈ-а, међу којима посебно место заузима Благоје Паровић[4] са којим је Стаменковић уско сарађивао у изградњи организација КПЈ и СКОЈ-а и формирања партијских руководстава у Србији, али и на јачању КПЈ и револуционарног покрета у Војводини и Македонији, на Косову и Метохији и одржавању чврстих контаката са партијским руководствима у Црној Гори и Босни и Херцеговини. Паровић је Стаменковића задужио да буде у сталном контакту са комунистима у Македонији, контролише спровођење одлука ЦК и шаље им материјале које ће ЦК слати преко партијског руководства у Београду. На том задатку се Стаменковић посебно ангажовао током 1935. године.

Већ од почетка 1935. године Стаменковић ради на формирању покрајинског комитета КПЈ за Србију. Из сачуваних извора види се са колико је енергије, прилježности и упорности на томе радио. Паровић га је задужио да оформи Покрајински комитет, који ће деловати као колективни орган Партије и тиме омогућити да се исполье индивидуалне способности сваког његовог члана. У том раду Стаменковић се исцрпљивао до крајњих граница, јер је најчешће сам обављао већину организационих и политичких задатака Покрајинског комитета. Ипак, није успео благовремено и у целини да конституише Покрајински комитет због провале која је у априлу 1935. захватила партијске организације и руководства у Србији.[5]

Стаменковић је водио бригу о изградњи и раду технике Покрајинског комитета, редовном излажењу легалне и илегалне штампе револуционарног покрета у Србији и успостављању веза између партијских организација и руководства у Србији са другим покрајинама, јер су у провали откривени или напуштени неки илегални канали који су до тада коришћени како се провала даље не би ширила.

Стаменковић се посебно бавио и проблемом јачања организација СКОЈ-а у Србији, јер су комунисти Србије на томе мање радили, иако је за то било и услова и снага. Политичка активност и борбеност напредне студентске омладине Београдског универзитета већ почетком 1935. избила је у први план борбе револуционарног покрета у Србији. Сав терет око организовања и вођења тих акција пао је на скојевце и комунисте на Универзитету. У унутрашњости Србије нису биле формиране организације СКОЈ-а, па је Стаменковић одлучио да за тај рад ангажује више инструктора Покрајинског комитета и сва нижа партијска руководства. Тим радом руководио је директно Трајко Стаменковић.[6]

У Београду је деловала доста бројна организација напредне омладине, али је била организационо недовољно сређена. Зато је Стаменковић одлучио да се организације СКОЈ-а реорганизу-

ју и обнове у складу са препорукама Централног комитета КПЈ и ЦК СКОЈ-а.[7] Провале у партијским и скојевским организацијама у априлу и мају 1935. ометале су процес обнове и изградње организација и руководстава СКОЈ-а и њихово оспособљавање да преузму на себе руковођење покретом омладине.[8] Упорношћу Трајка Стаменковића и инструктора ЦК и ПК КПЈ за Србију обновљена су руководства СКОЈ-а у Србији и Покрајински секретаријат, који је почетком августа 1935. преузео од ПК КПЈ за Србију даље руковођење организацијама у Србији. Стаменковић је за време тога рада пружао свестрану помоћ младом скојевском руководству на Београдском универзитету и у Србији.[9]

Значајну активност развили су Стаменковић и Покрајински комитет у време студентских демонстрација и растурања концентрационог логора у Вишеграду почетком 1935. године. У тај логор 20. јануара заточена је и прва група најактивнијих комуниста и скојеваца са Београдског универзитета, који у логору настављају борбу против терора и политике владе Богољуба Јевтића. Након студентских демонстрација у Београду од 1. и 2. фебруара у логор је упућена нова група од 30 студената комуниста, која је ухапшена после ових демонстрација. Студенти — заточеници били су у логору подвргнути најтежим условима живота и рада. Неки од њих су били смештени у влажне подрумске просторије старе аустроугарске тврђаве и изложени батињању и тешком физичком раду (туцање камена, изградња путева и др.).* Штрајкови студената у Београду, отпор и штрајк глађу заточених студената у Вишеграду мобилисали су партијска и скојевска руководства у Србији. Том активношћу руководио је директно Трајко Стаменковић. Организовао је редовно добијање извештаја о активности студената у логору** и слао им инструкције за њихову политичку активност у логору.[10] Партија је у Србији и читавој земљи покренула акцију за растурање овог логора. На иницијативу студената комуниста, скојеваца и лево оријентисаних студената са Београдског универзитета из редова буржоаских партија слати су протести Ректору и Сенату Универзитета у којима је захтевано да се конфинирани студенти неодложно пусте на слободу и покрене истрага против оних који су их злостављали. Поред тога, захтевана је забрана деловања фашистичких, профашистичких и националистичких организација на Универзитету и упади полиције у просторије Универзитета, слобода организовања и деловања студентских удружења и организација. Пред организованом борбом напредних студената и притиском напредне јавности у земљи и иностранству власти су попустиле, те је овај логор укинут 20. марта 1935. године. Била је то велика победа и самог Трајка Стаменковића, који је директно руководио тим акцијама.[11] Његова активност на том плану дошла је до изражаја и кроз организовано пружање помоћи заточеним студентима, преко организација Црвене помоћи и ангажовања напредних интелектуалаца да у јавности раскринкају политику режима и концентрационих логора. Борбу против концентрационих логора и фашистичких удружења водиће комунисти Србије и кроз разне акције радничке класе и сељаштва преко зборова Народног фронта слободе и у акцијама за стварање акционог и политичког јединства синдикалног покрета. Стаменковић је Централном комитету скретао пажњу да за те акције треба ангажовати што више инструктора и чланова Централног комитета. То је наметала и борба радничке класе и сељаштва у Србији.[12]

Прихватао је критику Централног комитета на свој рад, несналажење у избору кадрова и преузимање и оних послова које је требало да обављају други чланови Покрајинског комитета или инструктори ЦК КПЈ. Али, он је оштро напао Централни комитет што у Србију нередовно шаље одговарајући пропагандни материјал, пре свега упутства Централног комитета и партијску штампу, као и начин избора и слања инструктора ЦК у ову покрајину. Рад у Покрајинском комитету га је исцрпљивао, те је и код њега и код других ослабила будност, а то је и њега и друге чланове ПК „водило директно у провалу". Био је свестан те слабости, али је морао најчешће сам да ради, јер није било одговарајућег кадра који би те задатке успешно обавио. Није могао чекати на помоћ ЦК КПЈ. Темпо политичког рада Партије и обимни послови ПК захтевали су ангажовање свих способних кадрова који су могли успешно одговорити на политичка кретања у земљи и Србији.[13]

Стаменковић није прихватио дотадашњу праксу да Покрајински коми-

тет, као партијски орган, врши само посредничку улогу у политичком раду, тј. само да спроводи и извршава одлуке највишег органа Партије. Није крио љутњу на неодговорно „оговарање“ рада комуниста Србије од стране појединаца у највишем руководству Партије. „Било би боље да нам ви редовније пишете и да у писмима која нам упућујете учините те и сличне прекоре, него да којештарије причате“ пред личностима „које нису одговорне за рад у Србији“. Уместо тога, од Централног комитета је тражио да у Србију одмах пошаље више способних инструктора који ће моћи да пруже одговарајућу помоћ Покрајинском комитету у изградњи Партије и револуционарног покрета и у руковођењу све бројнијим и масовнијим акцијама омладине, радника и сељаштва. Није прихватао инструкторе који „праве скандале по Београду“ и тиме Партији и покрету у целини наносе штету, не користе онолико колико би могли и за шта су упућени у Србију.[14]

У почетку свог рада у Покрајинском комитету, због провала и опасности од нових хапшења, Стаменковић је рад тог органа тако поставио да је деловао мање као колективни орган, већ се његова делатност одвијала углавном преко чланова тог руководства. Сваки члан ПК је обављао оне послове за које је задужен. Помоћ су им пружали инструктори Централног комитета, у чему су се посебно истицали Ђорђе Митровић Јоца, Михајло Бумбуловић Панта, Карл Худомаљ и др. Тај рад није био нарочито ефикасан, пошто су чланови ПК углавном самостално деловали на задацима који су им поверени. Зато је Централни комитет инсистирао да Стаменковић што пре организује Покрајински комитет да он заиста делује као колективни орган Партије.[15]

Преузимајући дужност секретара Покрајинског комитета, Стаменковић се одмах ангажовао у успостављању и учвршћивању нових и сигурнијих илегалних канала са организацијама и руководствима у унутрашњости Србије и са руководствима у другим крајевима Југославије. Тај задатак је успешно обавио до краја фебруара 1935. То је од њега тражио и Благоје Паровић у време његова боравка у Београду и Србији у јануару и марту 1935. године.[16] Преко технике Покрајинског комитета Стаменковић је одржавао везе са свим већим местима у Србији па чак и неким селима у којима су тада активно деловали поједини истакнути комунисти. У то време он је радио и на оснивању окружних комитета и припремама IV земаљске конференције КПЈ. У овом раду наилазио је на разне тешкоће, не само зато што је сам радио већ и због низа организационих и политичких слабости у партијским организацијама у Србији. Зато до почетка јула није успео у пуном саставу ни да окупи чланове Покрајинског комитета КПЈ за Србију, јер се „носио са последицама априлске провале“.[17] То га је подстакло да од Централног комитета затражи да у Србију пошаље нове инструкторе, пре свега за рад са омладином међу којима и Карла Худомаља Оскара, како му је то још почетком 1935. обећао Благоје Паровић. Радећи на санирању последица априлске провале и скривајући се испред полиције, уз непрекидан и свестран политички рад у време изборне активности за петомајске скупштинске изборе, Стаменковић је до те мере „физички ослабио и оболео“, те је од ЦК КПЈ тражио да му се одобри одмор и лечење у земљи или иностранству, након што у рад уведе новог инструктора Централног комитета и остале чланове ПК КПЈ за Србију.[18]

Већ у току првих месеци рада у Србији, Стаменковић се суочио са низом слабости у организацији и раду техничког апарата Покрајинског комитета.* Већина чланова тог апарата није била довољно обучена и конспиративна, већ је показивала „радозналост“ за све што се ради и планира у Партији, те је ЦК предлагао да изврши кадровске измене у том апарату. Међутим, провала почетком априла 1935. омела је напоре Покрајинског комитета, баш у време када се у Србији одвијала веома интензивна политичка активност на реализацији одлука Покрајинске и Земаљске конференције и у организовању акција око петомајских скупштинских избора, те рада на стварању јединства радничке класе и припремама за Сплитски пленум ЦК КПЈ и VII конгрес Коминтерне, Стаменковић је увидео да стање партијских организација и техничког апарата Партијског комитета у Србији нису пружили могућност успешнијег спровођења свих тих задатака. Политичка активност у Србији била је узела такве размере да је требало припремити и растурити већу количину илегалног партијског материјала, израдити и умножити нове инструкције и партијске организације и руко-

водства политички усмеравати у њиховом политичком раду. Стаменковић је сматрао да треба повезати организациони развој са политичком делатношћу комуниста, комбиновањем легалног и илегалног рада. У томе је партијска техника имала велики значај.[19] Поред инструктора Централног комитета, Стаменковићу су велику помоћ пружили и сами чланови Покрајинског комитета, посебно Тодор Вујасиновић Илија и Никола Груловић Драгић. Њих тројица и Драгутин Чолић, уредник „Комуниста", сачињавали су секретаријат ПК КПЈ за Србију, али је и даље сав посао у раду ПК пао на Стаменковића. Задатке у покрајинском руководству обављао је квалитетно и успешно са циљем да изврши све задатке, које је ЦК КПЈ постављао пред ПК.[20]

Схватајући тешкоће у којима се нашло руководство КПЈ за Србију и руководство КПЈ у Београду, после провале у априлу 1935, Централни комитет је од Стаменковића тражио да учини све да се та руководства што пре обнове, а посебно руководство Црвене помоћи да би, „колико толико кренуло" у свеобухватнију акцију пружања помоћи „маси људи и породица", револуционара, којима је та помоћ била више него неопходна. У том раду Стаменковићу су помагали инструктори ЦК КПЈ у Србији Ђорђе Митровић и Карл Худомаљ. Извесну помоћ пружала је и Централна партијска техника у Загребу и руководство Црвене помоћи за Југославију.[21] Да би се убрзала обнова и јачање организација Црвене помоћи у Србији је упућен и инструктор ЦК. Повод формирања тих организација и руководства Црвене помоћи био је усмеравање њихове активности на ослобађање политичких затвореника из затвора. Те активности водили су посебно формирани одбори ЦП, којима су помоћ пружала партијска руководства и организације на терену.[22] Новообновљени Покрајински секретаријат Црвене помоћи за Србију радио је углавном на формирању посебних одбора у унутрашњости Србије и координирао њихове заједничке акције. Трајко Стаменковић је при томе дао значајан допринос и умногоме утицао на избор руководећих кадрова и у организовању неких акција Црвене помоћи.[23]

С обзиром на обимност задатака и сложеност проблема који су стајали пред Покрајинским комитетом, Благоје Паровић и други чланови Централног комитета захтевали су од Стаменковића да их редовно обавештава о свему што се дешава у Србији, без обзира што је ЦК КПЈ добијао обавештења и од својих инструктора „наших људи доле" који су тада радили у Србији.[24]

Као секретар Покрајинског комитета, Трајко Стаменковић се посебно ангажовао и у изборној активности Партије на парламентарним изборима фебруара—маја 1935. године. Учествовао је у изради упутства ПК о деловању комуниста Србије, одржавао контакте са ЦК и инструкторима ЦК КПЈ и руководствима у унутрашњости Србије, позивао их у Београд на договоре и пружао помоћ комунистима Војводине и Македоније, слао у Црну Гору и БиХ студенте комунисте да помажу у тој активности.

Како је активност Партије на изборима узимала ширег маха, Централни комитет је део те активности пребацио директно на Трајка Стаменковића и Веселина Маслешу, којима су у томе раду помагали инструктори ЦК. До средине марта Стаменковић је одржавао везу преко студената комуниста. Са Ђорђем Митровићем одржавао је везе са комунистима у Војводини и дао им „усмена упутства" за изборну активност КПЈ. У договору са инструкторима ЦК, у Македонију је послао инструктора и већу количину пропагандног материјала, који је умножен у техници ПК и штампарији „Комуниста" у Београду. Централни комитет захтевао је од Стаменковића да се појача рад комуниста у Србији око истицања листе КПЈ, „свуда водити курс да се истичу срески кандидати за нашу листу". У формирању изборних одбора са социјалистима, Централни комитет је комунистима Србије скретао пажњу да се код тога држе упутстава које је дало руководство Партије. „Изборне одборе свуда треба бирати заједнички, али при услову да радници у томе срезу или месту сами одређују за коју ће листу гласати и за коју ће листу истицати своје кандидате," стајало је у упутству ЦК КПЈ комунистима Србије. Од рада тих одбора и комуниста у њима зависило је како ће и колико ће се ти одбори ангажовати у истицању листе КПЈ.

Рад Покрајинског комитета на реализацији упутстава руководства Партије у изборима посебно је појачан у другој половини марта 1935. године када у Србију поново долази Благоје

Паровић. Са члановима ПК КПЈ за Србију и инструкторима ЦК КПЈ,[26] он је настојао да појача рад комуниста у Београду и унутрашњости Србије до избора и оформи Покрајински комитет и нижа руководства у Србији. До краја марта сва партијска руководства у Србији добила су упутства ЦК КПЈ и ПК КПЈ о деловању комуниста у изборним активностима. Заједно са инструкторима Централног комитета, Стаменковић је одржао више састанака са активистима из унутрашњости Србије давао им „усмена" упутства — „у потпуности шта да раде". У тим упутствима су отклањани нејасни ставови у директивама Централног комитета и дате прецизније директиве за рад комуниста у ширим слојевима становништва у време избора.[27]

Пошто упутства од ЦК КПЈ нису редовно стизала, то су многе организације и руководства Партије у земљи били без тих упутстава, Стаменковић и инструктори ЦК у Србији настоје да припреме за то потребне материјале у партијској техници у Београду. Касно обавештене о „напуштању тактике бојкота" и учествовању комуниста у изборима, неке организације у Србији и другим деловима земље нису се одмах снашле да се брзо преоријентишу на истицање листе КПЈ. Ипак, већина чланова је ту поруку „дисциплиновано" прихватила и „покорила се новој тактици". Забуну је уносило понашање Живка Топаловића, који је настојао да придобије неке истакнуте „старе" чланове Партије да раде за његову листу. Социјалисти су у више места Србије нудили комунистима да заједнички образују изборне одборе. Те понуде су у неким местима прихваћене без знања Покрајинског комитета и његова секретара Трајка Стаменковића. О томе је он обавестио Централни комитет, истичући да ће ти пропусти и грешке бити исправљени и делатност комуниста у Србији усаглашена са основном политичком линијом руководства Партије. Покрајински комитет је слао нова упутства месним комитетима у унутрашњости Србије, преко веза које је држао Стаменковић, што је подстакло активност комуниста у формирању изборних одбора и интензивнијем политичком раду у тим местима. Неки од тих одбора формирани су и у селима у близини већих градова, посебно у оним у којима је Партија већ имала више својих истакнутих чланова и симпатизера. Уз ове акције, Стаменковић је радио и на покретању илегалног листа за село, што је било одлучено још на четвртој Покрајинској конференцији КП за Србију. То је било потребно због појачане политичке активности представника буржоаских партија у селима Србије. Велику помоћ у томе Стаменковићу су пружили инструктори Централног комитета, посебно Ђорђе Митровић Јоца. У инструкцијама комуниста у унутрашњости Србије објашњаван је и став руководства Партије према „социјалдемократији и буржоаским опозиционим партијама", јер је међу комунистима у Србији по тим питањима владала „највећа необавештеност".[28]

Око истицања комунистичке листе у Србији било је доста тешкоћа које је причињавао кандидат КПЈ Триша Кацлеровић Јова. Његово колебљиво држање, и његови контакти са Живком Топаловићем, утицали су на део чланова КПЈ да такво држање не само осуде, већ и да га бојкотују и против њега поведу оштру кампању. Зато је ЦК КПЈ од свог инструктора у Србији и Покрајинског комитета захтевао да се то питање хитно рашчисти и не допусти цепање јединства у редовима организација КПЈ у Србији. И у директивама и летку Покрајинског комитета у вези с прославом Првог маја 1935. године на чему је радио и Стаменковић дате су прецизне директиве за активност комуниста Србије у време прославе Првог маја и однос Партије према режиму и буржоаским партијама. У летку су изнети и захтеви који нису одговарали тренутној политичкој ситуацији и захтевима маса у Србији, те је интервенисао Централни комитет захтевајући од ПК да се отклони секташтво и комунистичко фразерство. Колико су избори заокупљивали пажњу чланова Покрајинског комитета и Трајка Стаменковића види се из његове одлуке да у унутрашњост Србије пошаље групу инструктора Покрајинског комитета који ће помагати нижим руководствима у раду са радницима, сељацима и омладином. Он ће неке од њих касније користити за организовање зборова и других акција Народног фронта слободе у лето и јесен 1935. године.[29]

Покрајински комитет и сам Стаменковић више пажње посветили су политичком раду комуниста међу женама радницама у синдикатима, у индустријским предузећима и установама, на селу и са средњошколском и студентском женском омладином. За

те активности ангажоване су не само жене активисти Партије и СКОЈ-а, већ и знатан број мушкараца истакнутих активиста Партије. ЦК КПЈ је оценио политичку активност жена комуниста у Србији, па је одлучио да се из ове покрајине на прославу Првог маја 1935. пошаљу у Москву две жене чланови КПЈ од којих је једна била радница, а друга службеница или интелектуалка. У вези са тим, Стаменковић је упутио директиву партијским руководствима у унутрашњости Србије да одрже легалне изборе на којима ће изабрати најбоље активисткиње у Србији, које би у саставу делегације жена Југославије присуствовале прослави Првог маја у Москви. Организовање ове акције комунисти су требали да искористе за брже окупљање жена радница и интелектуалки у револуционарни покрет и популаризацију борбе КПЈ и револуционарног радничког покрета у земљи, а посебно живота и рада жена у Совјетском Савезу.[30] Априлска провала је омела да се ова акција до краја спроведе, а тиме убрзо и рад комуниста на јачању напредног женског покрета и формирању партијских организација у већ постојећим женским организацијама и друштвима. Стаменковић је ЦК предлагао да се у СССР упуте оне активисткиње, међу којима су се истицале „две одличне другарице“ — Вукица Митровић и Спасенија Бабовић, које би у СССР-у потом наставиле школовање, те би по повратку у земљу оне „веома много користиле организовању жена у револуционарном покрету Србије.[31]

Промена става руководства Партије и позив да гласају за листу Удружене организације са Мачеком на челу изазвао је међу неким руководиоцима и члановима КПЈ велико незадовољство, јер су тек почели кампању око истицања самосталне листе КПЈ са Павлом Павловићем на челу. У Крагујевцу, Краљеву, Лесковцу и неким другим местима у Србији „није се могло објаснити“ та промена тактике КПЈ у изборима. Комунисти Србије су ту промену тумачили као неку врсту банкротства“. Они до краја нису прихватили ни сарадњу са социјалистима и грађанским странкама у политичкој активности у изборима, па је овај потез руководства КПЈ био за њих промашај. У таквој ситуацији Покрајински комитет је послао организацијама у унутрашњости Србије две окружнице и више писама, које је писао Т. Стаменковић. Са инструкторима ЦК у Србији, он је проценио да се морају на том послу ангажовати нови инструктори, искусни партијски радници, и студенти комунисти који ће 'својим искуством и знањем моћи да помогну организацијама у унутрашњости. У околини Лесковца вођена је кампања да се гласа за владиног кандидата, човека из тог краја, коме је у предизборној активности понуђено „400 радничких гласова“, против другог кандидата који је био родом из Црне Горе, иако се он залагао да се из затвора пусте комунисти ухапшени.[32] С друге стране, један број комуниста у Србији је кандидате буржоаских опозиционих партија и кандидате социјалдемократа називао фашистима и бојкотовали их и тражили од својих присталица да не гласају за њих на изборима. Због таквог става, велики број чланова и симпатизера КПЈ у Србији није иступио на социјал демократским зборовима, „већ су једноставно разбијали те зборове“. Они тада нису разбијали и зборове грађанских партија са владином листом иако су их називали „фашистичким странкама“.[33] Али било је извесне сарадње и помоћи комуниста представницима опозиционих партија око организовања предизборних зборова.

Опортунистички однос комуниста према социјалистима и представницима опозиционих буржоаских партија приморао је руководство Партије да у Србији нешто предузме, тим пре што је требало радити на ангажовању делатних снага у народном фронту и акцијама на стварању акционог јединства радничке класе и јединства синдикалног покрета, ради успешне борбе против реакције и фашизма.

Држање појединих комуниста у Србији у току избора утицало је на Централни комитет да од Стаменковића затражи да се те несугласице и опструкције појединаца и појединих руководстава елиминшу. То питање је посебно разматрано у Централном комитету и одлучено да се испољене последице у раду комитета у Србији што пре отклоне.[34]

И Централни комитет и Стаменковић више пажње су после петомајских скупштинских избора посветили организовању и раду Покрајинског комитета КПЈ за Србију.[35] То је било неопходно не само због разноврсног политичког рада, већ и због оживљавања рада Симе Марковића и његових при-

сталица у изборима. Централни комитет је од Покрајинског комитета тражио да га детаљније обавести о раду десничара, које мере предузима да онемогући ту активност и елиминише евентуалне последице поновног оживљавања фракционашке делатности десничара. Покрајински комитет добио је задатак да по томе питању стриктно спроводи одлуке Централног комитета и инструктора ЦК КПЈ у земљи.[36]

Политичку спретност и организационе способности показао је Трајко Стаменковић и у санирању последица велике провале у партијским организацијама у Београду и Србији априла—маја 1935. године. Том провалом је за извесно време прекинут процес обнове организација КПЈ и СКОЈ-а у Србији и смањена политичка делатност комуниста у легалним организацијама. Поред Стаменковића у елиминисању последица ове провале ангажовао се и Централни комитет КПЈ и његови инструктори у Србији. У провали је ухапшена већина чланова руководства Партије и СКОЈ-а у Београду, откривена техника Месног и Покрајинског комитета и штампарија „Комуниста“,[37] а потом се провала проширила и на унутрашњост Србије.

Одмах по избијању провале Стаменковић се ангажовао да онемогући њено ширење на унутрашњост Србије. Активисте КПЈ за којима је полиција трагала настојао је да преко технике ЦК КПЈ у Загребу пребаци у иностранство.[38] Преузео је и све везе Покрајинског комитета са организацијама и руководствима у унутрашњости Србије, после хапшења руководиоца технике ПК КПЈ. Одржавао је директне везе са 11 организација у унутрашњости Србије, а са осталим преко „партијских чворова“, тј. нижих партијских руководстава и његовог техничког апарата. Захваљујући добром држању једног броја ухапшених, провала није захватила веће партијске организације у унутрашњости Србије, те је већи број ухапшених брзо пуштен на слободу. Стаменковић је захтевао од месних комитета да за ухапшене ангажују добре адвокате, међу којима је значајну улогу имао и Драгољуб Јовановић. Након хапшења прве групе комуниста у Београду и Србији, Стаменковић је преко Црвене помоћи покренуо акцију за сакупљање потписа за амнестију ухапшених, укључујући у те акције све организације Црвене помоћи и партијска руководства.[39] О провали у Србији Централни комитет је обавештен од свог инструктора Ђорђа Митровића, а потом и од Трајка Стаменковића. До провале је дошло, када су студенти комунисти и скојевци после сахране убијеног студента Мирка Срзентића, растурали летке у Београду. Трагајући за ауторима летка и штампаријом у којој је летак штампан, полиција је открила да је летак штампан у штампарији „Мађаревић“ и ухапсила руководиоца технике ПК КПЈ за Србију Васу Прљу, а потом су ухапшени и Тодор Вујасиновић, Веселин Маслеша, чланови МК КПЈ за Београд и Драгутин Чолић, уредник „Комуниста“. Хапшењем руководиоца технике ПК откривене су везе и јавке са партијским организацијама у унутрашњости Србије, и извршено хапшење комуниста и других припадника револуционарног покрета, 45 истакнутих активиста, револуционарног покрета, већином студената и младих комуниста који су одржавали везу између Београда и Шапца, Лесковца, Чачка и др. Овај удар на КПЈ режим је предузео да заплаши опозиционе буржоаске партије и социјалисте, који су у изборним активностима за парламентарне изборе, сарађивали са комунистима. Провала је узела широке размере, па је полиција ухапсила преко 160 припадника и симпатизера револуционарног покрета. Захваљујући добром држању већине ухапшених у полицији, посебно Тодора Вујасиновића, В. Маслеше и Драгутина Чолића провала је углавном локализована на Београд и оне пунктове и места са којима је технички апарат ПК КПЈ за Србију одржавао везе.[40] Провала ће се проширити и на унутрашњост Србије након откривања директивног писма ПК КПЈ за Србију, упућеног партијским руководствима у вези с изборима. Те директиве биле су упућене „на старе адресе“, које је полиција открила у техници Покрајинског комитета за Србију.[41]

Централни комитет је од Стаменковића тражио да предузме хитне мере и спречи даље ширење провале. Помоћ су му пружили и инструктори ЦК у Србији. Централни комитет је препоручивао Покрајинском комитету „да на основи поука из последњих провала“ изгради нови систем јавки и веза, који ће осигурати наставак политичког рада комуниста у изградњи организација и њиховом обезбеђењу од „јачих провала и потреса“. У датом моменту

било је најважније „сабити панику“ у редовима припадника револуционарног покрета, „у први мах“, подићи њихово борбено расположење. По задатку ЦК КПЈ Стаменковић је радио на испитивању узрока провала и држање појединаца у провали, о чему је касније обавестио Централни комитет. Сви они који су се у провалама слабо држали или су својом небудношћу допринели провали искључени су из партије.[42] Провалом нису могле да буду уништене партијске и скојевске организације у Србији, јер је револуционарни покрет предводила нова генерација младих револуционара из редова радника, омладине, интелигенције, сељаштва и других слојева у друштву. Извештај Трајка Стаменковића о провалама у Србији био је „врло поучан и за ЦК“. Тај материјал послужио је ЦК КПЈ „као подлога“ за писање чланака и брошура о тој проблематици у партијској штампи или за писање инструкција ЦК КПЈ које су потом слате у земљу.[43] Неки ухапшени активисти у Београду „теретили“ су у провали Трајка Стаменковића, али нису знали његово право име. Стаменковића су знали под именом „Младен“, па је након ове провале узео ново илегално име „Љубиша“.[44]

После смиривања провале, Покрајински комитет је јуна и јула успоставио чвршће везе са организацијама у Београду и са руководствима КПЈ у Ваљеву, Краљеву, Крушевцу и Лесковцу. Преко организације у Ваљеву одржавана је веза и са организацијама у Убу, Мионици и Обреновцу, а преко организације у Краљеву и са руководствима КПЈ у Чачку, Ужицу и Косовској Митровици. Студенти комунисти са Београдског универзитета одржавали су везу са организацијом у Лесковцу, а преко ње са Врањем и дванаест других места на југу Србије и Македоније. У Крагујевац, Ниш и Јагодину (Светозарево) Стаменковић је послао инструкторе Покрајинског комитета са задатком да ојачају партијске и скојевске организације. Са организацијама у Параћину и Ћуприји веза је одржавана преко партијског руководства Јагодине. У Зајечар је упућен инструктор ПК који је радио на изградњи и јачању организација КПЈ и СКОЈ-а у источној Србији и био директно одговоран за тај рад Трајку Стаменковићу. Већ у августу 1935. Стаменковић је одржавао везу и са Прокупљем и другим местима у његовој ближој околини, где се почело организовано радити и са сељаштвом. Провалама је била теже погођена и организација КПЈ у Шапцу. Извесне облике политичког рада у Шапцу и читавој Мачви ширили су београдски комунисти и скојевци. Београдска партијска организација имала је дванаест ћелија. Она је била по броју чланова малобројна, састављена углавном од радника комуниста који су наставили политички рад са радницима у синдикатима после провале. Несрећена и без Месног комитета, мање се осећала активност чланова Партије у граду. Одржаване су везе са једним бројем старијих комуниста, али је тај рад био неорганизован. Зато је Стаменковић предлагао ЦК КПЈ, да се за те активисте КПЈ организује један „политички курс“ како би се код чланова подигао „политички ниво“ и они добили самопоуздање за легални политички рад са ширим слојевима становништва у граду.[45] У унутрашњости Србије деловало је више партијских организација које у провалама нису теже погођене или су се брзо опоравиле од провала. У Ваљеву је деловала Партијска организација, чији чланови нису били нарочито активни, иако су имали вишеструке могућности за политички рад у синдикатима и на селу. Слична ситуација била је и у Крушевцу где је деловала доста јака партијска организација, док је организација СКОЈ-а у овом граду тек била у формирању. Комунисти из Крушевца одржавали су везу са својим истомишљеницима у Војнотехничком заводу у Обилићеву и другим местима овога среза. Покрајински комитет упутио је своје инструкторе у Трстеник и Крушевац да убрзају стварање организација КПЈ и појачају политички рад међу радницима, сељаштвом и омладином. Половином августа у Лесковцу је била доста јака организација Партије, али се њена активност у граду није много осећала. Према оцени Трајка Стаменковића комунисти у овом граду били су још увек „неактивни и уплашени“ од провала. Извесна активност се осећала и у синдикатима, захваљујући активности инструктора Покрајинског комитета који су у њима радили.[46] С другим местима у Србији Стаменковић није имао чвршће везе нити увид у право стање организација КПЈ и СКОЈ-а.

Провала партијских организација у Србији априла—маја 1935. нанела је тежак ударац револуционарном покрету

Србије, јер је имала шире размере и паралисовала за извесно време процес изградње партијских организација и политички рад комуниста у народу. У многим местима морало се почети најчешће све из почетка, па и формирање новог Покрајинског комитета, његове технике и успостављање нових веза са организацијама у унутрашњости Србије и руководствима у другим деловима земље. Преданошћу и упорношћу Трајка Стаменковића то је савладано до почетка септембра 1935. године. Већ у августу и септембру партијске организације су своју активност испољиле преко зборова Народног фронта слободе, чиме је показана виталност руководства и организација КПЈ у Србији, упорност њених кадрова да брзо савладају све тешкоће и поново политички раде и извршавају задатке које је пред њих поставило највише руководство Партије.[47]

У августу и септембру 1935. Трајко Стаменковић и други чланови Покрајинског комитета КПЈ за Србију ангажовали су се око организовања зборова Народног фронта слободе и стварања Јединствене радничке партије у Србији и Војводини.[48]

Сва ова политичка активност и велики број задатака које је најчешће сам реализовао исцрпљивали су Стаменковића, „физички и психички" до те мере да је озбиљно угрозио своје иначе веома слабо здравље. У раду му је највише помагао Никола Груловић, који је радио по синдикалном питању, па се Трајко на томе мање ангажовао. Стаменковић се ослањао и на чланове Месног комитета КПЈ у Београду, ангажујући их и усмеравајући њихов рад како би то руководство истовремено било не само руководилац револуционарног покрета у граду, већ и најужа спона са руководствима Партије и СКОЈ-а у другим крајевима Србије и Југославије. Ту активност обављали су Стаменковић и Покрајински комитет преко студената комуниста и скојеваца, чија је делатност дошла до већег изражаја у време парламентарних избора и у организовању зборова Народног фронта слободе, нарочито збора Народног фронта слободе у Крагујевцу, 25. августа 1935. године, за чији је успех заслужан пре свега Трајко Стаменковић.[49]

Стварање нове мреже илегалних канала и партијских руководстава у унутрашњости Србије после провале априла 1935, Стаменковић је најчешће „морао сам да обавља", запостављајући донекле неке друге задатке. „Ја знам да треба да нађем људе на које би пренео један део посла, али кад човека окупирају текуће ствари, он тапка на месту, обавља што је најнужније и тако остаје у границама практицизма (уског), који знам куда води. Ова пренатрпаност води у провалу али морамо да нађемо људе и да на њих пренесемо један део посла."[50] Почетком септембра поново је тражио од Централног комитета да му дозволи одмор и лечење, јер је био толико исцрпљен да више није могао да ради. Краткотрајно климатско лечење помогло би му да побољша здравствено стање и још успешније настави политички рад.[51] Сугестије Централног комитета и здравствено стање утицали су на Стаменковића да редовније одржава седнице Покрајинског комитета, а њени чланови да више учествују у доношењу одлука и њиховом извршавању. То је захтевала и политичка ситуација у Србији и читавој земљи, посебно нарасла политичка активност омладине и сељаштва, која ће у лето и јесен у Србији доћи до пуног изражаја. Таква ситуација навела је Стаменковића да изради план рада Покрајинског комитета и организује његове комисије у које улазе већ проверени и у свакодневној пракси политичке борбе доказани комунисти.[52]

Поред рада у Србији, Стаменковић помаже комунистима у другим крајевима земље. Благоје Паровић га је задужио да са инструкторима ЦК помаже јачање револуционарног покрета у Војводини, Македонији, на Косову и Метохији, а преко студената комуниста и технике Покрајинског и Месног комитета КПЈ за Београд одржаване су редовне везе и помагане организације и руководства КПЈ и СК-а у Црној Гори и БиХ.

Од Стаменковића је ЦК КПЈ посебно захтевао да се више ангажује у изградњи и јачању КПЈ и СКОЈ-а у Македонији, да политички усмерава рад комуниста међу присталицама националног револуционарног покрета у Македонији. Поред студената, који су студирали у Београду и били политички активни у овом граду из Македоније су долазили комунисти код Трајка Стаменковића „по инструкције, пропагандни материјал, упутства и директиве ЦК КПЈ". Пратећи развој и делатност партијских организација у

Македонији, Стаменковић је са посебном пажњом пратио и шира политичка кретања у овом делу Југославије. Његово виђење развоја националног покрета у Македонији није било у свему идентично са официјелном политиком руководства Партије, а посебно схватање те борбе од стране комуниста Македоније. Решавање националног питања заокупљивало је пажњу не само буржоаских снага него и припадника револуционарног покрета. Код македонских комуниста било је схватање да су под тешким терором режима „македонске националне организације ликвидиране", а припадници тих организација подвргнути још тежем притиску него организације револуционарног покрета. Међу комунистима Македоније јавља се дилема шта на том плану даље радити. Стварати нове илегалне национално револуционарне организације, како је предлагало руководство КПЈ, или подржати рад организација и друштва која су легално деловала и легалним средствима се борила против владајућег режима. Били су за подршку организацијама ВМРО, у којима су тада деловале две струје. Левица није имала скоро никаквих утицаја у масама, док је десница водила профашистичку политику ослањајући се на Бугарску.[53] Стаменковић је на Сплитском пленуму критиковао ослањање на организације ВМРО, не само због тога што су се припадници те организације оријентисали претежно на Бугарску и водили фашистичку политику. већ и зато што су користили фашистичке методе у својој борби не само против владајућег режима у Југославији већ и против револуционарног покрета. Њихов основни циљ био је разбијање Југославије и припајање Македоније Бугарској. Стаменковић се залагао за још организованију активност комуниста на класно-политичком плану борбе македонског народа и решавању македонског националног питања у оквиру решавања тог питања за све народе Југославије. Прихватао је „паролу независне Македоније", која се може остварити само борбом радничке класе и сељаштва Македоније као и у другим крајевима Југославије. Зато се залагао да се уместо националних организација формирају „легална друштва македонских сељака", којима ће руководити комунисти а не присталице фишистички оријентисаних снага из ВМРО-а.[54]

Са Стаменковићем је најтешњу везу одржавао Трајко Мишковски Кузњецов, који је био у конктакту и са инструкторима ЦК КПЈ у Београду. Стање КПЈ и револуционарног покрета у Македонији није било, по мишљењу Централног комитета и Трајка Стаменковића, организационо и политички стабилно. Нарастање борби радничке класе, сељаштва и националног покрета у Македонији тражили су изграђенију организацију и организованије деловање партијских руководстава. Комунисти више нису могли остати изван многих акција које су водили сељаци у Македонији, нити изван националног покрета у коме је све снажнију улогу имало десно крило ВМРО-а. Организације КПЈ у Македонији биле су слабе, малобројне и недовољно повезане, па нису ни могле да окупе око себе шире масе радништва и сељаштва у борби против владајућег режима. Због тога се у пуном саставу није могла одржати ни Покрајинска конференција, јер су на њу дошли само делегати из три места, па је то била „крња конференција". Услови за политички рад и борбу комуниста, нарочито у националном покрету били су веома повољни, јер је велики број македонских сељака и знатан део радничке класе био повучен борбом националног покрета македонског народа. Поред упутстава ЦК, Покрајински комитет КПЈ за Србију слао је у ову покрајину и своје инструкторе, партијску штампу, марксистичку литературу и др.[55] Стаменковић је такође, слао инструкторе КПЈ из Србије у Босну и Херцеговину и Војводину да у тим крајевима Југославије помажу изградњу партијских и синдикалних организација. Посебну пажњу посветио је источној Босни, Зеници и Тузли где је упутио студенте комунисте са Београдског универзитета да јачају организације КПЈ и СКОЈ-а и повезују те организације са партијском организацијом у Београду.[56]

Централни комитет је имао велико поверење у Трајка Стаменковића. Од њега је више него од својих инструктора тражио да се ангажује на обнављању организација КПЈ у Војводини. Преко технике Покрајинског и Месног комитета у Београду, Централни комитет је у Војводину слао инструкције и пропагандни материјал, као и партијске кадрове са Београдског универзитета. Преко Покрајинског комитета за

Србију партијски кадрови из Војводине и Македоније слати су на школовање у иностранство, консултације у Централни комитет или партијске конференције и пленуме. Мишљење Трајка Стаменковића о тим кадровима цењено је у Централном комитету, пошто је он имао увида у стање организације и тих кадрова.[57]

Успех у организовању зборова Народног фронта слободе у Србији утицали су на Централни комитет да Стаменковић повери политичко усмеравање и организовање већих зборова НФС у Војводини. Акције НФС организоване су и с присталицама левих крила Земљорадничке и Демократске странке. За ту активност он је користио партијске кадрове са Београдског универзитета. Посебно се ангажовао у организовању великог збора НФС у Бечкереку (Зрењанину), који је одржан 8. септембра 1935. године.*

Стаменковић је учествовао у изради пројекта резолуције за овај збор, дао упутства комунистима које паролe да истичу на транспарентима и у току одржавања збора. Политички рад комуниста у Зрењанину помагао је преко партијске организације у Кумановима, преко које је и слао пропагандни материјал и упутства. Сматрао је да комунисте Војводине треба оспособити да самостално делују и одређују задатке према захтевима и потребама радничке класе и народа тог дела Југославије. Подржавао је паролу „Војводина—Војвођанима“ и њихов захтев да се престане са великим пореским оптерећењима становништва у Војводини, изврши ревизија аграрне реформе и смањи терор режима над националним мањинама. Сматрао је да покрет народних маса у Војводини нема изразито национални карактер, пошто на том делу територије Југославије није живела само једна националност, те је покрет радништва и сељаштва у Војводини имао првенствено политичко-социјални карактер. У тим акцијама је учествовало у већем броју не само радништво, већ и сиромашно сељаштво, градска сиротиња и други демократски оријентисани слојеви, које је требало окупити у Народни фронт слободе. Зато је и подржао паролу — пуну политичку самосталност комуниста Војводине. За њега и друге чланове Покрајинског комитета КПЈ за Србију најважније је било да се у том делу земље онемогући деловање фашистичких организација и организује снажан револуционарни покрет који ће се борити против фашизма, као што се „КПЈ бори против фашизма у Хрватској, Македонији, Србији и Црној Гори“, где су националисти и фашисти истакли у први план своје борбе национално питање. „Српско сељаштво окренуто је против фашизма“, и владајућег режима у земљи, који је у том сељаштву тражио свој главни ослонац, истицао је Стаменковић. У сагласности са Централним комитетом, у Војводину је упутио Михаила Бумбуловића Панту и групу студената комуниста са Београдског универзитета са задатком да помогну организовање партијских и скојевских организација у овом делу земље. Помоћ у том раду пружао им је стално Трајко Стаменковић и други чланови ПК КПЈ за Србију.[58]

Често упућивање инструктора ЦК КПЈ у Србију и друге делове земље показује да партијске организације нису биле на нивоу покрета у овој и другим покрајинама Југославије. Стаменковић се суочава са низом слабости у раду комуниста Србије, које није био у стању да сам реши. Централни комитет је од њега захтевао да те слабости брзо отклони и Партију и револуционарни покрет уздигне на виши ниво, организационо и политички, како би Партија успешно руководила све масовнијим покретом радничке класе и других слојева становништва у Србији. Један број чланова КПЈ био је оптерећен опортунизмом и секташтвом, а честе провале онемогућавале су континуиран рад у народу. Нису биле јасне границе између легалног и илегалног рада. Опадала је будност код једног броја комуниста, посебно скојеваца и припадника напредног омладинског покрета, што је директно водило у провале које су у Србији остављале тешке последице. Ни однос између социјалиста и буржоаских опозиционих партија, с једне, и комуниста у Србији, с друге стране нису били усклађени, нити је била јасније разграничена линија њихових односа и деловања против владајућег режима. „Морамо избити из главе наших другова да се једино организација може подићи ако се не воде никакве акције него се у миру, у ћошку полагано политички делује“, писао је Стаменковић Централном комитету половином маја 1935. године. Залагао се за уско повезивање организационог и политичког рада кроз свакодневну политичку борбу маса. Радничка класа је по ње-

му предводник те борбе, те јој комунисну да и политички и организационо при-

Организационе слабости партијских организација и руководстава у Србији утицале су, поред осталог, да су се мимо Партије и њених руководстава покретале и одржавале неке акције радника, сељака и омладине. Те слабости морале су се отклонити у току спровођења одлука Четврте покрајинске конференције и Четврте земаљске конференције КПЈ. Негативан став комунисти Србије имали су и према покрету и захтевима ситног грађанства и решавања њихових животних питања (стамбено питање, кирије, цене и др.), иако је КПЈ на те масе морала рачунати у борби против режима и фашизма.[59]

Трајко Стаменковић је Централном комитету скретао пажњу да је питање кадрова једно од кључних питања у развоју и деловању револуционарног покрета у Србији. Спором опорављању партијских организација и покрета у целини допринео је и сам ЦК КПЈ због недовољног и неблаговременог слања партијских инструктора и одговарајућег пропагандног материјала, али и погрешне оријентације у политичком раду комуниста и руководства на сталну помоћ инструктора ЦК КПЈ. Страх од провала и хапшења утицали су на већи број комуниста, посебно старијих, да су се још увек оријентисали на рад у уском кругу истомишљеника, на деловање „из дубоке илегалности", место легалних и полулегалних форми рада, јер су их подржавале шире масе становништва. Централни комитет се залагао да се у раду повезују политички и организациони рад комуниста, кроз свакодневне борбе у којима ће у први план избити најистакнутији представници покрета и будући чланови КПЈ.[60] Ове напоре Стаменковића и партијских инструктора у Србији омела је провала у априлу 1935. године, те се у другој половини те године доста пажње поклањало санирању последица те провале. У провали је откривен и уништен већи део пропагандног материјала, те се морао најчешће радити нов. Требало је умножити материјале Четврте земаљске конференције, директиве и упутства Покрајинског комитета КПЈ за Србију, обезбедити довољну количину партијске штампе и марксистичке литературе, нарочито „Пролетера", „Класне борбе" и др.[61] Тај посао се могао решити само изградњом техничког апарата и његовим добрим функционисањем.

Стаменковић је знао шта значи писана реч у делатности једне партије па је са пажњом пратио и помагао излажење партијског органа КПЈ за Србију „Комуниста" и органа СКОЈ-а за Србију „Младог комуниста", као и других лево опредељених листова, који су објављивали разноврсне написе од значаја за политичку делатност Партије. При ПК КПЈ за Србију формирао је и Агитпроп комисију са задатком да брине о редовном излажењу легалне штампе. Стаменковић је писао чланке у комунистичкој и другој легалној штампи о изградњи и деловању Партије, о положају и борби радничке класе и сељаштва, о односу радничког покрета према политици грађанских партија, посебно њихових левих крила и др. Највише прилога објавио је у „Комунисту", НИН-у, листу „Светлост" и др. У „Светлости" је писао чланке у којима је критиковао грешке редакције листа, затим о КПЈ и политици партије. Такође, Стаменковић се ангажовао и у издавању посебних синдикалних и омладинских листова у Србији. Након хапшења Драгутина Чолића, сав посао око припремања материјала за следећи број „Комуниста" пао је на Трајка Стаменковића. У томе су му помагали инструктори ЦК у Србији, посебно Карл Худомаљ Оскар који је Трајка Стаменковића на том послу замењивао. Његовим залагањем припремљен је наредни број „Комуниста", али је штампарија провађена те је даље издавање „Комуниста" обустављено. Истовремено, Стаменковић је припремао и посебан материјал за тзв. „Оргбилтен" КПЈ за Србију, у коме су објављивани чланци о раду комуниста у Земљорадничкој странци, оснивању и раду Црвене помоћи, реорганизацији Партије, о оснивању КП Хрватске и Словеније, инструкције Покрајинског комитета за разбијање зборова противника КПЈ, међу којима и социјалиста и др. Ови материјали објављени су у првом броју „Искуства", органа ПК КПЈ за Србију, који је почео да излази почетком септембра 1935. године.[62] Поред штампе коју је добијао од Централног комитета („Рундшау", „Балкан-коресподенц", „Комунистички Интернационал", „Пролетер", „Класна борба", и др.) Стаменковић је од Централног комитета тражио и „једну хрестоматију лењинизма" и часописе из

СССР-а, у којима се расправљала проблематика VII конгреса Коминтерне.[63]

Прва искуства са легалним штампањем новина навела су Стаменковића да од руководства КПЈ за Србију захтева да побољшају њихов садржај, како би та штампа постала привлачна за шире масе становништва. Ове примедбе односиле су се не само на легалну и илегалну партијску штампу, већ и на партијска упутства и директиве. Сматрао је да треба писати јасно како би било разумљиво свим читаоцима. Радничка и партијска штампа могли су успешно да служе борби КПЈ, само ако новинари и уредници те штампе добро познају политичку линију Партије. Чланове ПК задужио је да им шаљу материјал који ће бити привлачан за шире масе становништва. Те задатке чланови Покрајинског комитета морали су извршити, без обзира на велику ангажованост у свакодневним борбама маса и на другим пословима Партије. Осим чланова ПК, Стаменковић је одлучио да на томе ангажује и чланове Агитационе комисије Покрајинског комитета и „друге дописнике" из редова партијских руководстава у Београду и унутрашњости Србије.[64] И поред свих покушаја, до краја августа 1935. није успео да успостави контакт са штампаријом „Комуниста" и објави припремљене текстове. Настојања да се покрене синдикални лист, који би био под утицајем Покрајинског комитета, такође нису успела.[65]

Нова штампа и литература, која је тада објављена у Совјетском Савезу, Стаменковићу је била потребна да прати политичку линију међународног комунистичког покрета у изградњи Народног фронта и организовању борбе против реакције и фашизма. „Мислите ли ви да се може како треба водити политика у једној области", а „да се ништа не чита", питао је он ЦК КПЈ. У то време велики број чланова Партије у Србији био је по годинама живота и партијском стажу веома млад и без довољног теоретског знања. Основна знања о борби радничке класе они су стицали из партијске штампе и марксистичке литературе објављене у земљи или на краћим партијским курсевима. За себе Стаменковић каже: „Љубиша ради активно преко 8 година, а да још није видео ни како изгледа „Правда", ни „Комунистички интернационал" или ма који бољи часопис или новина". Недостатак марксистичке литературе отежавао је идеолошко-полтичку изградњу комуниста у Србији. Помоћ су им пружали поједини инструктори Централног комитета или чланови највишег руководства Партије, који су у Србију слали одговарајућу марксистичку литературу. Стаменковић је сматрао да се без добрих партијских листова и часописа и одговарајуће марксистичке литературе не могу правилно изграђивати партијски кадрови. Упутства, директиве и леци били су корисни за тренутну политичку активност, а не неко шире марксистичко образовање комуниста.[66]

Ради политичке изградње партијског кадра организовао је партијске курсеве. Један такав курс организовао је ПК КПЈ за Србију у августу 1935. године за партијске кадрове из Краљева, Крушевца и Ваљева. Главна пажња у току рада на овом курсу била је посвећена проблематици рада комуниста у војсци, организационој изградњи Партије и раду у синдикатима, борби против империјалистичког рата и фашизма, организовању и вођењу штрајкова и других економских и политичких акција, Народном фронту слободе и др.[67] По завршетку овог курса Стаменковић је припремао други курс у Београду, за активисте КПЈ из других крајева Србије. Залагао се да Централни комитет прихвати што више кадрова из Србије за школовање у СССР-у, посебно активиста КПЈ из редова радника. Почетком јануара и крајем марта 1935. године, по том питању се договорио са Благојем Паровићем. Није прихватио праксу да ЦК из Беча у земљу враћа партијске кадрове које је на школовање у СССР послао Покрајински комитет, под изговором да су ту потребнији, упућујући прекор Централном комитету што те кадрове излаже опасности од хапшења и робије. Избор кадрова за школовање на комунистичким универзитетима у СССР-у врше по Стаменковићу покрајинска руководства и њихове организације, а не Централни комитет или неки меродавни орган Коминтерне, јер су покрајинска руководства знала какав им је кадар потребан за политичку активност Партије.[68]

Централни комитет није био задовољан радом комуниста у синдикатима. Тај рад у Србији оцењен је као веома слаб, „да није могао бити гори", и то у „најважнијој области Југославије". Основни узрок таквог стања је „апсолутно незадовољавајући" рад комуниста у синдикатима, слаба повеза-

ност комунистичких функција и нера зумевање основне линије Партије у тој области делатности. Више се радило на образовању одбора за бојкоте социјалдемократског руководства, него одбора за јединство синдиката и јединство радничке класе. Одбијана је и сарадња са синдикалним организацијама којима су руководили социјалисти. Такав секташки однос и политичко фразерство комунисти Србије морали су да одбаце да „престану гледати ствари из свог среског звоника", јер КПЈ није водила „политику ни једног среза, ни једне покрајине него читаве земље". Борбу за јединство радничке класе она је водила на „југословенском сектору", као део борбе југословенских комуниста у „међународном опсегу". Реформисти су у Србији имали снажно упориште, па се борба против њих морала водити у самој бази радничке класе. Централни комитет је од комуниста Србије захтевао да рад у радничкој класи и другим сиромашнијим слојевима становништва буде њихов приоритетни задатак. Због низа слабости у раду комуниста испољава се „управо обрнута ситуација". Томе је допринео и секташки рад комунистичких фракција, које су се претвориле у „изоловане групе" у „без стотина хиљада радника, присташа јединства" синдикалног и радничког покрета. Извршити брзи прелом у том раду било је веома тешко. Централни комитет имао је поверења у Трајка Стаменковића и друге чланове Покрајинског комитета и комунисте Србије да то могу успешно извршити, јер то од њих захтева тадашња и будућа улога радничке класе Србије у револуцији.[69]

Стаменковић је значајну пажњу поклањао и изборима за СУЗОР, ангажујући за те акције више истакнутих партијских кадрова у Београду и унутрашњости Србије. Израђене су и умножене о томе инструкције ПК и послате партијским организацијама. Поред тога, члановима Партије у унутрашњости Србије он је давао и „усмене инструкције" и тражио да се на радничким зборовима и конференцијама прихвате такве резолуције које ће се слати Министарству социјалне политике. У тим резолуцијама захтевано је расписивање избора за радничке социјалне установе и Главни раднички савез и стварање јединства радничког покрета.[70] Ове акције комунисти су водили у свим већим местима у унутрашњости Србије, а биле су добро организоване. Њима су руководили не само чланови Покрајинског комитета, него и инструктори КПЈ који су тада радили у Србији. У току тих акција комунисти су иступали и са захтевом за већа економска и политичка права најширих слојева становништва.[71] У Србији је 1935. дошло до новог таласа радничких штрајкова. Стаменковић је тражио од нижих руководстава да се у њима активно ангажују и организовано воде борбу против фишистичких организација и унутрашње и спољне политике владајућег режима.[72]

Политичка активност Трајка Стаменковића дошла је до пуног изражаја у акцијама Партије у Србији против владе Милана Стојадиновића и фашизма и у организовању зборова Народног фронта слободе. ЦК КПЈ је подсетио комунисте Србије да предњаче у борби против владе Милана Стојадиновића, на чему ће се у току лета 1935. ангажовати чланови КПЈ и СКОЈ-а и њихова руководства. О ставу Централног комитета према влади Милана Стојадиновића, Стаменковић је упознао партијске организације у Србији путем упутстава и директива ЦК КПЈ. Писао је и слао инструкције руководствима о значају Народног фронта слободе, формирању иницијативних одбора НФС, који су стварани у унутрашњости Србије, и водити преговоре са социјалистима и представницима Земљорадничке и Демократске странке око истицања јединствених захтева и заједничког иступања против фашизма. Сматрао је да ту политику треба водити тако да она разграњава, а не спутава ту активност. Био је против илегалних форми рада и против повезивања истих акција Партије са акцијама на стварању Јединствене радничке партије.[73] За ту активност он је ангажовао и инструкторе ЦК и више познатих радничких бораца, међу којима је био и Павле Павловић, јер је овај раднички борац уживао поверење код старије и средње генерације радника и „могао повући" у борбу шире слојеве радника.[74]

Партија није могла да мобилише шире масе становништва око своје уске политичке платформе и њеног секташког односа према „ситнобуржоаским елементима" из редова сељака, радника и других слојева у друштву, јер су били под утицајем или у организацијама социјалиста или грађанских партија. Секташким односом према не-

ким од тих снага, које су се могле укључити у Народни фронт, нанели би Партији велику политичку штету и одбило од ње и оне за које су се грчевито у то време бориле буржоаске политичке странке. Зато је Стаменковић тражио да комунисти Србије појачају борбу против свих облика секташтва и у политичку борбу против владајућег режима и фашизма мобилишу најшире слојеве становништва, које је било спремно да се бори на платформи Народног фронта. Осим тога, комунисти у Србији „пробијали су обруч нелегалности" и постепено се активирали у легалним друштвима и организацијама омладине, радника и сељака, где је рад Партије видно заостао иза политичке активности буржоаских партија. „Ми сада треба да развијемо највећу активност и иницијативност у правцу стварања и организовања свих могућих легалних културних, задружних, спортских итд. удружења, у правцу јавног иступања путем састанака, зборова и предавања", наглашавано је у инструкцијама ЦК КПЈ. Поред тога, већу пажњу поклањао је покретању илегалних и легалних листова, посебно оних у којима се третирала проблематика положаја и борбе радничке класе, сељаштва и омладине против реакције и фашизма.[75]

Водећи борбу против владе Милана Стојадиновића, комунисти Србије су истицали оне захтеве за које су биле масе народа животно заинтересоване. Захтеви комуниста и њихових присталица били су на платформи Народног фронта слободе, окупљајући око те платформе „апсолутно све демократске и слободоумне елементе" у земљи. „Ми нисмо против демократских слобода, већ напротив, хоћемо да се боримо за њих у једном колу са свима, који хоће такву борбу". Борба за демократске слободе имала је у Србији посебно значење, јер су постојале јаке традиције и успомене из борби против ранијих реакционарних режима. „Ми и те демократске слободарске традиције српског сељаштва, ситног грађанства и интелигенције требамо да искористимо за мобилизацију најширих народних маса у борби против фашизма",[76] писало је у писму Централног комитета комунистима Србије.

Стојадиновићеву владу Централни комитет је оценио „као великосрпску и у суштини фашистичку владу", зато што је изјавила да ће се чврсто држати принципа „народног интегралног јединства" државе. ЦК КПЈ је захтевао од организације ПК да против те владе организују „разноврсне активности", од штрајкова и демонстрација до масовних протестних зборова радника, сељака и омладине. Акције је у Србији требало посебно добро организовати, јер је влада овде покушавала да придобије што више присталица међу радницима и сељацима и другим слојевима у друштву. У организовању борбе против те владе комунистима Србије помагали су чланови и инструктори Централног комитета и чланови Земаљског бироа ЦК КПЈ у Загребу, који у лето и јесен 1935. у Србији на том плану организује вишеструку активност комуниста против Стојадиновићеве владе.[77]

Политичком раду комуниста међу сељаштвом Стаменковић је поклањао посебну пажњу, као што је то чинио и Благоје Паровић у време његова рада у Србији 1933—1934. године. Организовани су састанци комуниста и скојеваца са сеоском омладином, а од 1935. у ту активност се укључују све више радници комунисти из већих индустријских и културних центара Србије. На то их је приморавала и борбеност сељаштва, с једне, и појачана активност буржоаских партија међу сељаштвом, с друге стране. Ипак, рад комуниста у селима Србије није био довољно организован, нити се систематски радило у изградњи партијских ћелија и организација у селима и на њиховом повезивању. Ни садржај политичког рада није био задовољавајући. Комунисти су остајали пасивни и код неких акција сиромашних сељака, иако је сељаштво према борби КПЈ изражавало симпатије и „само тражило комунисте" да се укључе у акције које је водила Партија.[78] ЦК КПЈ је веома оштро реаговао на такво понашање комуниста Србије, јер нису знали искористити „повољне услове" за партијски рад на селу, нити протуфашистичко расположење широких сељачких маса у Србији да организују масовни антифашистички Народни фронт. Они нису знали да остваре борбене споразуме с левим земљорадницима у појединим местима и селима ради спровођења борбе за непосредне економске и политичке захтеве сељаштва, иако су за остварење таквих борбених споразума имали вишеструке могућности. „Пропустили су да организују сељачке борбене одборе, па је наш рад у задругама и у разним другим, легалним

сељачким удружењима био веома слаб, раван је такорећи нули".[79] Ову оштру оцену у име ЦК КПЈ упутио је руководству Партије у Србији Благоје Поровић. Она ће утицати на комунисте у Србији да раду на селу поклоне више пажње. У томе ће се активно ангажовати Трајко Стаменковић и други чланови Покрајинског комитета посебно око организовања сељака у акцијама Народног фронта слободе и формирања партијских организација у селима.*

Пред комунисте у Србији стајало је у 1935. више значајних задатака међу којима посебно место припада изградњи антифашистичког народног фронта савеза радника и сељака, као основе Народног фронта слободе. У тој активности комунисти Србије држали су се резолуције Четврте земаљске конференције КПЈ о раду комуниста међу сељацима и национално угњетеним масама и резолуција ЦК КПЈ и Коминтерне од марта 1935. године. Поровић је опомињао комунисте, да резолуције остају мртво слово на папиру ако се не спроводе у живот у свакодневној пракси и у непосредном раду међу масама не остварују.[80] Организације КПЈ том проблему нису поклањале довољно пажње, иако су их на то приморавали политички догађаји у земљи и свету и све веће испољавање борбености сељаштва. „Последњи је час да се од тих признања пређе к фактичком конкретном раду и исправљању наших пропуста, погрешака и недостатака,[81] опомињао је Стаменковић руководства КПЈ у Србији и тражио да одмах почну са стварањем борбених споразума са месним организацијама Земљорадничке странке, са стварањем „сељачких акционих комитета", организованијим радом комуниста и њихових присталица у задругама, певачким, спортским и другим сеоским друштвима и удружењима ради организовања и окупљања сељаштва у борбу за основна грађанска и демократска права (слободу збора и организовања, слободу штампе, слободне и тајне изборе и др.). Те захтеве комунисти Србије истицали су и на зборовима Удружене опозиције, зборовима Народног фронта слободе и у акцијама за стварање јединственог антифашистичког народног фронта свих борбених елемената са села спремних да се боре против фашизма. Масовни антифашистички народни фронт није се могао остварити резолуцијама и декларацијама, већ упорним политичким радом комуниста у масама, кроз свакодневне борбе радника, сељака и других слојева становништва против класног непријатеља, реакције и фашизма.[82] Поруке Централног комитета Стаменковић је схватио веома озбиљно и од нижих руководстава КПЈ захтевао да се сви недостаци из дотадашњег рада одмах отклоне и комунисти више ангажују у раду на селу и око стварања Народног фронта слободе. Централни комитет је од Трајка Стаменковића тражио да организује конференције сељака комуниста и утиче на комунисте у Србији да промене однос према земљорадничким организацијама које су биле под утицајем буржоаских партија а у њима се окупљало сељаштво, како би се лево оријентисани елементи из тих организација укључили у акције Народног фронта слободе.[83] Покрајински комитет је ангажовао своје најбоље кадрове из градова за рад на селу међу којима и већи број студената комуниста и скојеваца. Њихов задатак био је да улазе у организације у којима се окупљало сељаштво и у њима активно сарађују са левим земљорадницима који су прихватили борбену сарадњу са комунистима. Највише успеха у томе је постигнуто у селима ваљевског среза и једном броју села централне Србије. Стаменковић је преporучивао комунистима да освајају руководства организација на чијем су се челу налазили леви земљорадници. „Морамо увући још известан број јаких, активнијих другова у земљорадничку организацију у самом Београду, који би контролисали сељачке масе и хватали нове везе", говорио је Стаменковић. Први успеси у том раду утицали су на њега да Централни комитет обавести да ће комунисти у Србији „без много потешкоћа остварити Народни фронт".[84] Успех у раду комуниста у Србији ЦК КПЈ је истицао као „крупан успех у масовном политичком раду", али је он још увек заостајао за потребама општег покрета народа у Србији, а посебно борбе револуционарних снага у овој покрајини Југославије, те борба револуционарног покрета није имала ону снагу коју је очекивало руководство КПЈ.[85]

Руководство Партије у иностранству Стаменковић је обавестио о организовању зборова Народног фронта слободе у Србији на којима је учествовало више хиљада сељака, радника и омладине, посебно на збору у Крагујевцу.*

Увиђајући значај овог збора и недовољну активност комуниста и њихових присталица на стварању Народног фронта и организовању збора, Покрајински комитет је „узео у своје руке припрему овог збора". У Крагујевац је упућен Цвијетин Мијатовић Карић, инструктор Покрајинског комитета, да помогне комунистима у том граду да и политички и организационо припреме збор и „скрене пажњу" на његов значај. Политичка активност комуниста у припреми овог збора вођена је на ширем плану међу радницима, сељацима и омладином у Крагујевцу и централној Србији, настојећи да овом збору присуствује што више људи и овај збор Удружене опозиције претворе комунисти у збор Народног фронта слободе. Иако су организатори збора у Крагујевцу пред влашћу били вође Демократске и Земљорадничке партије, које су овај збор „мислили да искористе у чисто своје уске партијске врхе", одбијајући сарадњу са комунистима, који су на њему учествовали и одлучујуће утицали на држање народа.

У припреми збора и упознавању маса са ставовима Партије укључио се и лист „Светлост", који у броју од 10. августа објављује уводник са ставовима Партије према рату и фашизму, унутрашњој и спољној политици владе Милана Стојадиновића и Народном фронту слободе.[86] Детаљне инструкције за организовање збора и пројекат резолуције написали су Трајко Стаменковић и Ђорђе Митровић. У њима су истакнути основни захтеви радничке класе и КПЈ, међу којима и распуштање Народне скупштине и расписивање слободних избора, укидање Закона и Суда о заштити државе и пуштање на слободу свих политичких и војних затвореника, успостављање дипломатских односа и савеза са СССР-ом и др. Ове инструкције Стаменковић је упутио у Крагујевац преко инструктора Покрајинског комитета, а у њиховој реализацији су се ангажовали студенти комунисти који су у тај крај упућени да раде на организовању збора и упознавању становништва са захтевима Партије који ће се на том збору истицати. Поред тога Стаменковић је позивао у Београд „на разговоре" представнике КПЈ из тог дела Србије и дао им „усмене инструкције". Са левим земљорадницима је постигнут споразум о заједничком иступању на зборовима и истицању заједничких захтева.[87] Организовање овог збора вршено је легално, у чему су учествовали чланови Партије у селима и већим местима Србије. Инструктори ПК имали су задатак „да повежу" комунисте у Крагујевцу са „представницима левих земљорадника", присталицама КПЈ и источне Србије, који су желели да иступају на овом збору. Шири одбор за припрему збора израдио је план припрема и одредио пароле које ће се на збору истицати. Омладина Крагујевца позвала је и Влатка Мачека да учествује и говори на овом збору, али он је то одбио. Већина присутних на крагујевачком збору били су радници и сељаци из Крагујевца и Јагодине (Светозарева), али и већи број радника и сељака из других крајева Србије.*

На збору су растурани леци и дељен лист „Светлост", који је на тај дан, 25. августа, изашао у повећаном обиму и тиражу, посвећен Народном фронту слободе и борби против владе Милана Стојадиновића и фашизма. Прилоге за овај број писали су Трајко Стаменковић и други чланови Покрајинског комитета и инструктори ЦК КПЈ у Србији. Поред Љубе Давидовића, Јоце Јовановића, на збору су говорили радник комуниста Драгутин Савовић и студент Жива Ђорђевић, у име напредне студентске омладине Београдског универзитета, испред левице Земљорадничке странке иступао је Драгољуб Јовановић, а у име опозиционих снага из Хрватске Миле Прибичевић.[88] Након завршетка збора у Крагујевцу су одржане масовне демонстрације против реакције и фашизма.

Трајко Стаменковић се, такође, доста ангажовао и око формирања иницијативних одбора за стварање Народног фронта слободе. Највеће потешкоће у томе причињавали су му чланови Покрајинског иницијативног одбора НФС у Београду, чији рад није био задовољавајући, иако су „доста чинили", али су стварно „мало урадили". У унутрашњости Србије ситуација је била нешто повољнија. У Ваљеву је одржана конференција радника и сељака на платформи НФС, после које су идеје народног фронта брже продирале у шире слојеве радника и сељака. У формирању иницијативних одбора НФС помагали су и инструктори Покрајинског комитета које је Стаменковић упутио у Ваљево, Крушевац, Лесковац, Крагујевац и Јагодину. Истовремено са радом комуниста на формирању иницијативних одбора Народног фронта

слободе, рађено је и на стварању упоришта Партије у селима. Код једног броја активиста КПЈ у Србији било је и неповерења у коначан успех тога рада. „Наши одбори су плашљиви“, — писао је Стаменковић ЦК КПЈ, и „треба им један успех да се окуражe па да одједном видимо низ формираних и активних одбора у местима где се нисмо надали“.[89] Успех крагујевачког збора дао је управо тај подстицај комунистима у даљем раду. Стаменковић је сматрао да комунисти успешно могу организовати зборове Народног фронта на којима ће легално иступати и истакнути представници Партије са захтевима које траже радници и сељаци ове ће легално бирати у одборе НФС.

На збору у Заблаћу код Чачка (1. 9. 1935) и Јагодини (4. 9. 1935) иступали су заједнички комунисти и леви земљорадници са јединственим захтевима. На овим зборовима су учествовали и представници омладине и радника Крагујевца и других места западне Србије. Пре збора у Чачку, Стаменковић је упутио „опширно писмо“ комунистима у том граду са прецизним инструкцијама. Листови „Нови глас“ у Чачку и „Светлост“ у Крагујевцу у току лета 1935. објављивали су више чланака о значају Народног фронта слободе. И на збору у Горњем Милановцу (4. септембра) комунисти и њихове присталице иступали су са левим земљорадницима и „говорили су у духу Народног фронта слободе“.[90] На збору у Заблаћу комунисти су носили црвене кошуље и истицали комунистичке пароле. Власти су хапсиле организаторе и учеснике ових зборова, којима је суђено у Чачку и Краљеву. Оптужене је бранио Драгољуб Јовановић.*

Покрајински комитет је уз помоћ својих инструктора и комуниста у градовима и селима припремио и збор у Јагодини (Светозареву). У његовом организовању учествовале су све партијске организације из средње Шумадије и инструктори ПК КПЈ за Србију. Учесници овог збора донели су исписане транспаренте са захтевима Партије, који су коришћени и на збору у Крагујевцу. Са инструктором у ЦК у Србији Ђорђем Митровићем, Стаменковић је написао резолуцију за овај збор и утицао на организаторе на састав чланова одбора Народног фронта слободе и Амнестијског одбора који су на збору прихваћени. У Јагодини су присталице Народног фронта слободе са комунистима разбили збор Светислава Хоџере. Са његовим присталицама комунисти су се поново сукобили у Београду (14. 9). Покрајински и Месни комитет КПЈ у Београду мобилисали су раднике и студентску и средњошколску омладину да разбију тај збор и иступе са платформе Народног фронта слободе, против терора фашизма и деловања фашистичких организација у Југославији.[91]

Разбијени су зборови Димитрија Љотића и Светислава Хоџере у Београду и унутрашњости Србије. Те акције комунисти су водили сами или са присталицама левог крила Земљорадничке странке. Онемогућене су, такође, присталице Хоџере да разбију и велики збор у Крагујевцу. За обезбеђење збора и политичко усмеравање присутних, ПК КПЈ за Србију упутио је у Крагујевац преко 200 радника и студената из Београда.

Након ових зборова Народног фронта слободе, Стаменковић се ангажовао на стварању амнестијских одбора. У Краљеву и околини сакупљено је око 2000 потписа за амнестију политичких осуђеника, а у Ваљеву је формиран одбор НФС заједно са земљорадницима, демократима и социјалистима. Месни иницијативни одбори НФС и амнестички одбори спроводили су акције Партије на том плану, „ми ћемо бити ускоро у могућности да имамо низ сеоских и градских одбора НФС писао је Стаменковић Централном комитету почеком септембра 1935. године.[92]

Преговори са социјалистима око стварања јединства радничке класе вођени су у Београду почетком октобра 1935. године. Социјалисти су се плашили да их комунисти не истисну са руководећих положаја у синдикатима и другим радничким организацијама, па су оклевали са постизањем споразума. То је изазвало незадовољство не само међу комунистима већ и радницима који су били за акционо јединство радничке класе. Стаменковић је од ЦК тражио да га обавести „докле се може попуштати „социјалистима у овим преговорима. У преговорима су били ангажовани и неки чланови Покрајинског комитета и инструктори и чланови Централног комитета, који су радили у Србији.[93]

Стаменковићево иступање на Сплитском пленуму ЦК КПЈ било је комунистичко. Критиковао је погледе КПЈ и Коминтерне према социјалистима и другим радничким партијама. Социјалисти су оптуживани за издају класне

борбе и разбијање јединства радничке класе. Комунисти Србије су предлагали да се то измени, али је то било „недовољно да се измени оно што се деценијама стварало". Стаменковић се залагао за „чисте односе" са „савезницима" борбе радничке класе — социјалистима и представницима грађанских партија из табора опозиције. Исто тако, запажен је и његов став према Сими Марковићу и његовим присталицама. Прихватио је став ЦК КПЈ да „Симић" — Сима Марковић „пробави извесно време у Русији да се бољшевизира",[94] што је тражено и на Петом пленуму ЦК. О овој одлуци пленума ЦК, Стаменковић је обавестио инструкторе ЦК у Србији након повратка са Пленума.[95] За разлику од других, Стаменковић је позитивно оценио улогу и значај дела Симе Марковића у радничком покрету у Југославији у првим годинама након стварања КПЈ. Он је у „Искуству" објавио писмо Симе Марковића његовом најближем сараднику Љуби Радовановићу-Даничићу, у коме од њега и својих присталица тражи да прихвате одлуке ЦК КПЈ и помогну изградњу револуционарног покрета у Србији.[96]

Након повратка у Србију, пред Стаменковићем су стајали нови задаци. Требало је подстаћи активност комуниста у организовању нових акција Партије на линији Народног фронта и остварења јединства радничке класе у Србији. Покрајински иницијативни одбор НФС није руководио акцијама месних иницијативних одбора, већ су то чинили месни комитети КПЈ. Чланови Покрајинског иницијативног одбора били су „врло спори, а догађаји тражили своје" наглашавао је Стаменковић, па је Централном комитету предлагао да се већи број инструктора Партије усмери на рад на стварању Народног фронта слободе и у Србију одмах пошаље један искусан инструктор Централног комитета.[97]

Много теже је ишло са формирањем иницијативних одбора радничког јединства, јер су се томе одлучно супротстављали социјалисти, који су по сваку цену желели и даље да одрже свој утицај у синдикатима и радничким социјалним институцијама. Појачан утицај комуниста међу радницима и сељаштвом приморао је социјалисте да прихватају неке облике сарадње са комунистима како би задржали уз себе што више радника и сеоског пролетаријата.

Тек што су саниране последице провале из априла—маја 1935. године, организована нова руководства и поново оживео политички рад комуниста, међу радницима, омладином и сељаштвом, партијске и скојевске организације у Србији биле су захваћене новом провалом, која је почела 14. новембра 1935. године истовремено у Београду и Загребу. До провале је дошло због неконспиративности оних који су били задужени да се брину о конспирацији и илегалном деловању осталих комуниста. Новембарска провала 1935. у Србији почела је у Аранђеловцу одакле се потом проширила на Београд и друга места. Поново је откривена техника Покрајинског комитета, па су убрзо ухапшени и Трајко Стаменковић и Никола Груловић. У провали није захваћен Обласни иницијативни одбор Народног фронта слободе. Поред чланова Месног и Покрајинског комитета, откривена су и нижа руководства КПЈ и СКОЈ-а у Београду, а потом и у унутрашњости Србије, и ухапшено више од 70 активиста Партије. Полиција је хапсила и прогањала раднике и симпатизере Партије. Приликом претреса синдикалних просторија, радничких и спортских и културних друштава, полиција је у њима открила имена већег броја чланова и симпатизера Партије. Социјалисти су интервенисали код управе града Београда због упада полиције у синдикалне просторије УРС-ових синдиката, захтевајући пуштање на слободу свих ухапшених радника. Вујковић је социјалисте назвао „генералима без војске", јер су им комунисти освојили синдикате и претворили их у своје ћелије.[98] Централни комитет је у Србију послао свог члана Адолфа Мука — Манојла да помогне око заустављања провале, „улије им веру и самопоуздање у партијско руководство", и сузбије панику која је захватила један број кадрова, посебно међу омладином и у организацијама у унутрашњости Србије.[99] Већ крајем новембра Централни комитет је предузео кампању за спашавање ухапшених комуниста у овим провалама, посебно Ђорђа Митровића, секретара Земаљског бироа ЦК КПЈ у Загребу, и Трајка Стаменковића, секретара Покрајинског комитета КПЈ за Србију, који су били подвргнути најтежим мучењима. До средине децембра провала у Србији била је заустављена.[100]

Провала је имала теже последице за Покрајински комитет КПЈ за Ср-

бију, и један број руководстава и организација КПЈ у њој које су хапшењем Трајка Стаменковића остале без главног усмеривача њихове политичке активности.

Провале ће се у Србији наставити и у току 1936. и 1937. године, јер је полиција настојала да по сваку цену уништи партијске организације и револуционарни покрет у Србији, ангажујући у томе свој најбољи кадар. То јој није успело, јер су КПЈ и друге организације револуционарног покрета у Србији имале већ чврст ослонац у најширим слојевима становништва, изграђену мрежу партијских канала и технички апарат и нову плејаду младих револуционара из редова радника, студената, средњошколаца и сељака, који су идеје Партије свесрдно прихватили и радили на јачању револуционарног покрета и КПЈ кроз борбе против режима и фашизма, штрајкове и демонстрације, који ће у Србији у годинама пред рат имати масовни карактер.

Напомене

1. Највише утицаја на Стаменковића имали су проф. Милан Мијалковић, секретар Обласног комитета КПЈ за Македонију, затим Љубица Живковић Мијалковић, Добрица Алимпић, члан Централне управе СКОЈ-а 1920, Трајко Петровски, Васиљ Илоски, Бане Андрејев, члан ПК СКОЈ-а за Македонију и члан МК КПЈ у Велесу.

2. Архив Централног комитета СКЈ, фонд Коминтерне, КИ 1934/276-1.

3. А ЦК СКЈ, КИ 1933/283-1.

4. Ђорђе Пиљевић, Рад Благоја Паровића на обнављању партијских организација у Србији 1933—1934. године, Токови револуције, Зборник радова, VI, Београд 19 стр. 65—103; Б. Паровић, Изабрани списи, II, Београд 1978, стр. VII—LXXX.

5. Тодор Вујасиновић, Мучне године — Сјећања на илегална времена 1930/1941, Сарајево 1965, стр. 117—156; А ЦК СКЈ, КИ 1935/161.

6. А ЦК КПЈ, КИ 1935/161, писмо „Младена" — Трајка Стаменковића ЦК КПЈ од 23. марта 1935.

7. Исто; Угљеша Даниловић, Сјећања, I, Београд 1987, 108—128.

8. А ЦК СКЈ, КИ 1935/161.

9. А ЦК СКЈ, 19 5/251.

* Заточеници су по највећем мразу, слабо обучени и без одговарајуће обуће радили на оправци и изградњи путева, у каменолому на вађењу камена и његовом разбијању за потребе изградње и одржавања путева. Слаба храна, просторије хладне и влажне, те су многи убрзо оболели.

** Извештаје је слао по Милици Павловић, која их је предавала Младену Патерностеру и другим ухапшеним студентима који су у логор доведени у јануару и фебруару 1935. Извештај је из логора ухапшених студената користио за организовање разноврсних акција на Универзитету и шире.

10. А ЦК СКЈ, КИ 1935/370.

12. А ЦК СКЈ КИ 1935/410.

13. А ЦК СКЈ, КИ 1935/410, писмо Т. Стаменковића ЦК КПЈ од 8. 6. 1935.

14. А ЦК СКЈ, КИ 1935/186, 524.

15. А ЦК СКЈ, КИ 1935/251, извештај „Младена" ЦК КПЈ од 10. 5. 1935; КИ 1935/287.

16. А ЦК СКЈ, КИ 1935/161, 251.

17. А ЦК СКЈ, КИ 1935/186.

18. А ЦК СКЈ, КИ 1935/196, писмо Т. Стаменковића ЦК КПЈ од 7. 7. 1935.

* Техником ПК руководио је Васо Прља — Петар*, а помагао му је Тодор Вујасиновић — „Илија".

19. А ЦК СКЈ, КИ 1935/251, извештај Т. Стаменковића ЦК КПЈ, од 10. 5. 1935.

20. А ЦК КПЈ, КИ 1935/161, писмо Т. Стаменковића од 29. 3. 1935.

21. А ЦК СКЈ, КИ 1935/186, писмо „Младена" ЦК КПЈ од 7. 7. 1935.

22. А ЦК СКЈ, КИ 1935/251.

23. Исто.

24. А ЦК СКЈ, КИ 1935/141, писмо Т. Стаменковића од 15. 3. 1935.

25. Стаменковићу су пружали помоћ инструктори ЦК КПЈ Ђорђе Митровић — „Јоца", Михаило Бумбуловић — „Панта".

26. А ЦК СКЈ, КИ 1935/141, 161.

27. А ЦК СКЈ, КИ 1935/161.

28. А ЦК СКЈ, КИ 1935/161, 251.

29. А ЦК СКЈ, КИ 1935/390.

30. А ЦК СКЈ, КИ 1935/175, 251.

31. А ЦК СКЈ, КИ 1935/370.

32. А ЦК СКЈ, КИ 1935/410, писмо „Љубише" — Т. Стаменковића Зембиљу од 3. 8. 1935.

33. Исто.

34. А ЦК СКЈ, КИ 1935/417.

35. А ЦК СКЈ, КИ 1935/370, 426.

36. А ЦК СКЈ, КИ 1935/410, 426.

37. А ЦК СКЈ, КИ 1935/287.

38. Исто.

39. А ЦК СКЈ, КИ 1935/410.

40. Исто.

41. Исто.

42. А ЦК СКЈ, КИ 1935/370.

43. А ЦК СКЈ, КИ 1935/390.

44. А ЦК СКЈ, КИ 1935/594.

45. А ЦК СКЈ, КИ 1935/569.

46. А ЦК СКЈ, КИ 1935/585.

47. А ЦК СКЈ, КИ 1935/410, 480.

48. А ЦК СКЈ, КИ 1935/ 463, 464.

49. А ЦК СКЈ, КИ 1935/410, 464, 480.

50. А ЦК СКЈ, КИ 1935/480, писмо „Љубише" од 4. 9. 1935.

51. А ЦК СКЈ, КИ 1935/410, 480.

52. А ЦК СКЈ, КИ 1935/251, 370, 463. Синдикалном комисијом руководио је Никола Груловић.

53. А ЦК СКЈ, КИ 1935/251, 370. Из сећања Т. Вујасиновића и Д. Чолића дата аутору октобра 1978; А ЦК СКЈ, КИ 1935/316-2 дискусија „Младена" — Т. Стаменковића и Ристе Страшимира Анастасијева на Сплитском пленуму.

54. Исто; „Искуство", бр. 1, септембар 1935.

55. А Ц КСКЈ, КИ 1935/410, 480.

56. А ЦК СКЈ, КИ 1935/480.

57. А ЦК СКЈ, КИ 1935/251, 463.

* На том збору по задатку Стаменковића говорио је Мирко Томић.

58. А ЦК СКЈ, КИ 1935/463, 480.

59. А ЦК СКЈ, КИ 1935/480.

60. А ЦК СКЈ, КИ 1935/251, 463.

61. А ЦК СКЈ, КИ 1935/410, 463.

62. А ЦК СКЈ, КИ 1935/480; „Искуство", бр. 1, септембар 1935.

63. А ЦК СКЈ, КИ 1935/463.

64. Исто.
65. А ЦК СКЈ, КИ 1935/370.
66. А ЦК СКЈ, КИ 1935/410.
67. А ЦК СКЈ, КИ 1935/463.
68. А ЦК СКЈ, КИ 1935/410, 480.
69. А ЦК СКЈ, КИ 1935/410.
70. Исто.
71. А ЦК СКЈ, КИ 1935/370.
72. А ЦК СКЈ, КИ 1935/254, 370, 480.
73. А ЦК СКЈ, КИ 1935/378, 410.
74. А ЦК СКЈ, КИ 1935/254, 370.
75. Исто.
76. А ЦК СКЈ, КИ 1935/370.
77. А ЦК СКЈ, КИ 1935/185, 378.
78. А ЦК СКЈ, КИ 1935/370, 463.
79. А ЦК СКЈ, КИ 1935/370, 463.
* У том раду истицали су се Мирко Томић, Станко Цингалашевић, Чедо Плећевић и др., који су радили у Земљорадничкој и Демократској странци. А ЦК СКЈ, КИ 1935/463, 540.
80. А ЦК СКЈ, КИ 1935/463.
81. А ЦК СКЈ, КИ 1935/463.
82. Исто.
83. Исто.
84. Исто.
85. А ЦК СКЈ, КИ 1935/540, 558; МУП ф. 22, „Одлука ЦК о задацима Партије у Србији", коју су написали Благоје Паровић, Милан Горкић и Карл Худомаљ.
* На збору у Крагујевцу учествовало је између 35—4500 учесника.
86. Катарина Рашић, Збор Народног фронта слободе у Крагујевцу 25. августа 1935. године, Историја радничког покрета, 5, Београд 1968, стр. 222—226; „Искуство", бр. 1, за септембар 1935, стр. 2—3.
87. А ЦК СКЈ, КИ 1935/463.
* Збору су присуствовали радници, сељаци и омладина не само из централне већ и из источне и западне Србије.
88. А ЦК СКЈ, КИ 1935/480.
89. Исто.
90. А ЦК СКЈ, КИ 1935/175.
* Суђење је одржано 3. и 4. септембра 1935.
91. А ЦК СКЈ, КИ 1935/251.
92. А ЦК СКЈ, КИ 1935/524.
93. А ЦК СКЈ, КИ 1935/410.
94. А ЦК СКЈ, КИ 1935/315-1а.
95. А ЦК СКЈ, КИ 1935/342.
96. „Искуство", бр. 1, септембар 1935, стр. бр. 3.
97. А ЦК СКЈ, КИ 1935/161.
98. АЈ, А—И, МС/54; А ЦК СКЈ, КИ 1936/430, 221; ДСЗД, 6/36, предмет Т. Стаменковић.
99. А ЦК СКЈ, КИ 1936/221, 430.
100. А ЦК СКЈ, КИ 1936/226, 542.

Драшко Динић

ТРАЖИО ЈЕ ДИСЦИПЛИНУ

Прво, ово што је Сергије рекао да је Покрајински комитет постојао 1931. године — то једноставно није тачно. А знам, кад је Трајко дошао са робије из Лепоглаве, сачекао сам га на железничкој станици у Београду. Отишао сам са њим до Лесковца, где су га два жандарма предала начелнику Среског начелства. Први контакт у Лесковцу успоставио је Трајко са Благојем Николићем, Владом Ђорђевићем и Костом. Ово кажем, због тога, што Лесковчани пишу и говоре да је први контакт са Покрајинским комитетом и Окружним комитетом у Лесковцу успоставио Сергије Димитријевић и још неко.

Када смо изашли из Начелства, отишли смо код Благоја Николића и Владе Ђорђевића у столарску радионицу. Ту је Трајко разговарао око пола сата са њима. Преноћили смо у Лесковцу и вратили се у Београд. Када смо стигли у Београд, он је мени рекао: „Добио сам месец дана одмора, а онда треба да почнем да радим" (мислио је на партијски рад). Први контакт који је имао у Београду био је са Браном Јевремовићем, односно постојало је писмо које сам ја однео и предао Брани на име Петра Петровића (илегално име Бране Јевремовића). Али, да су Покрајински комитет и окружни комитети постојали 1931, 32. и 1933. како наводи Сергије, није тачно.

Ево зашто. Благоја Паровића, када је дошао априла 1935. године, сачекао сам у Улици Војводе Богдана и повезао га са Трајком. Паровић је спавао три ноћи у стану који се водио на моје име а тај стан је плаћао Покрајински комитет. Ту су се одржавали састанци Комитета. Једно вече су раширили географску карту и обележавали где ће у ком граду Србије бити окружни комитети. То се добро сећам — прегањали су се да ли да у Ужицу или Чачку буде комитет. Онда су се прегањали и око Шапца, тј. да ли да Шабац припадне Сремској Митровици или Ваљеву. Ужице је предложио Паровић због близине Санџака. Најзад су се сложили да окружни комитет буде у Чачку. Према томе, ово што прича Сергије о окружним комитетима и Покрајинском комитету заиста није тачно. Веза са Македонијом: Сергије каже да је ишао, али и ја сам ишао — то је био дупли колосек. Иначе, Мирко Атанасовски из Куманова је био тада главна веза између Трајка и Македоније. Ја сам њему у Београду предавао кофере са дуплим дном у којима је било илегалног материјала, то је било крајем 1934. године.

Сергије каже да га је Окружни комитет у Лесковцу делегирао за партијску конференцију Покрајинског комитета, која је одржана у Београду 30. септембра 1934. године. На тој

конференцији је требало да се изаберу Покрајински комитет и политички секретар Комитета, па ме чуди да је Окружни комитет из Лесковца могао да делегира скоројевића у партији, а да мимоиђе чланове партије од 1919. године. То ме заиста чуди.

Чуди ме и то што историчари пишу да Трајко Стаменковић није присуствовао конференцији која је одржана 30. септембра 1934. године јер знам да је писао реферат за ову скупштину. Знам и то када је послао извештај и Централном комитету у Бечу. Овај извештај сам ја лично носио за Беч. Био сам два пута у Бечу. Преписивао сам га, али не обичним мастилом, него тајним мастилом (обична берберска стипса) и то сам писао два дана и три ноћи у књизи „Швабица" од Лазе Лазаревића. Стипса се не види где се пише — јако је било напорно. Када се овакав текст писан стипсом превуче топлом пеглом изађу жута слова.

Друго, Трајку Стаменковићу приписује се да је био строг. Међутим, то он није био. Тражио је дисциплину и ништа више. Сећам се једног случаја када смо вадили лажну легитимацију 1935. године за друга Тита, а на основу те легитимације требало је да се извади лажни пасош. Дошла је једна другарица из Загреба. Онај друг који је радио печат утиснуо га је поред потписа начелника, а заборавио да удари печат и преко слике. Слика је била са шеширом. Кад сам питао Трајка како се догодило да пошаље слику са шеширом, он је рекао — „Не знам ништа!" Због овога је другарица која је дошла по легитимацију морала да остане још један дан у Београду. Када је ово Трајко саопштио, она је казала да не може да остане дуже, а Трајко јој је мало повишеним гласом рекао: „Другарице, у питању је важан друг — мораш да останеш!" Отишао је а мени рекао да се договорим са њом у које време сутрадан да јој предам легитимацију. Ову легитимацију сам попунио на име Светислава Петровића, свињарског трговца из Лесковца. Када сам га питао које је годиште овај друг, он ми је казао — око четрдесетих година." Потписао сам начелника Симића. Ту сам га први пут приметио да је мало оштрије иступио према некоме.

Треће, исто тако и Ђорђе Митровић је долазио у Београд и он је спавао у истој соби са Паровићем. Разговарали су, сећам се, када је Ђорђе Митровић причао Паровићу, мада је Трајко знао ко је Паровић, али нисам приметио да је он показивао неке знаке да га зна. Дискутовали су о Паровићевој брошури коју је написао поводом Драгољубове књиге „Нови Антеј".

Четврто, ово што каже Сергије: Крушевац, Јагодина, Ниш. Знам да ме је 1935. године, маја, Трајко слао да формирам не комитете, него да видим какво је стање у партијским организацијама, да ли има кога од партијаца у Крушевцу. У Јагодини сам се повезао са пословођом хотела „Европа", а у Крушевцу са Загом Јовановић рођена Јанковић. Исто тако, био сам у Лесковцу. У Лесковцу смо одржали састанак у кукурузу. Трајко је критиковао другове из Лесковца, што нису могли да нађу неки стан — него у кукурузу. Друго спорно питање је што Боса Цветић и Лепа Стаменковић нису изнеле његов рад — књигу коју је написао у затвору. Он је, када је августа побегао из митровачког затвора, изнео и тај свој рад. Боса Цветић или Лепа Стаменковић изнела је докторску дисертацију др Миливоја Перовића. Ја сам ишао у Лесковац, узео је од Миливоја и однео Трајку у митровачки затвор.

Затим, децембра 1934. године, за Трајка сам извадио возну карту а потом га испратио до железничке станице. У Балканској улици тада је он купио доњи веш јер је била јака зима. Отишао је за Љубљану. Да ли је ишао на ту IV партијску конференцију или не — не знам.

Ишли смо два пута код Драгољуба Јовановића када је требало да се формира Народни фронт. Драгољуб се први пут нећкао. Чекам Мирка Томића да се са њим консултујем и да се договоримо о овоме. Трајко је радио на пасошу за др Симу Марковића јер је овај био позван у Москву. Трајка је Коминтерна звала да оде на Крим да се одмори једно три месеца. Он је одговорио да не може да напусти земљу због формирања комитета, партијског рада; да је пред дипломским испитом на Правном факултету у Београду и да се жени.

Тако он није отишао на одмор. Што се тиче преписке за Беч и Москву, то није био његов рукопис, већ сам све ја преписивао и слао. Марибор је његово не прво, већ друго робијање. Најпре је био у Нишу а после неколико месеци пребачен је са Пашком Ромцем за Сремску Митровицу.

Дојчило Митровић

СУВИ БРЕГ, СКУП КОЉАША

Трајко Стаменковић, из плејаде значајних српских партијских радника, имао је посебну мисију у тешким данима народноослободилачког рата после повлачења устаничких снага из западне Србије и Шумадије у Санџак децембра 1941. године. Са још неколико партијских радника и група бораца вратио се, по одлуци Врховног штаба, на терен западне Србије где су се у немачком и квислиншком непријатељском окружењу, под најтежим условима ратовања, бориле знатне партизанске снаге. Изложене су страховитим ударима удружених непријатеља народноослободилачке борбе, немачког окупатора и његових помагача, љотићеваца, недићеваца и четника, њихове ратне технике и бројне надмоћности. Партизанским одредима и њиховој слободној територији у западној Србији претило је уништење. Трајко Стаменковић, и други који су се вратили из Санџака, требало је да политичким и војним организовањем постојећих партизанских снага пруже успешно борбу против окупатора и издајника.

У оквиру одлуке о удаљавању партизанских снага са леденог планинског подручја Маљена и Медведника, одлучено је и да се многи партијски кадрови упуте на илегалан рад у поједине крајеве Србије. Одређено је да Трајко Стаменковић оде на партијски рад у југоисточне крајеве Србије, у област Ниша и Топлице, а да са њим пође и Милорад — Миле Ивковић, у устанку 1941. инструктор Покрајинског комитета за Србију у Подринском партизанском одреду. Ићи ће преко Чачка у коме живе родитељи Мила Ивковића. Уз њихову помоћ Трајко Стаменковић и Миле Ивковић намеравали су да се пребаце у југозападне крајеве.

То се планирало у јануару ове године незапамћених хладноћа и снега који је, падајући данонoћно, достизао непроходну висину. Партизани су се кретали и водили борбе гладни, без икаквих животних намирница, слабо одевени за ову хладноћу, у танким похабаним оделима. Будући без обуће, ноге су увијали у рите које су се кидале по мразу и смрзлом снегу.

Подносећи натчовечанске напоре, као и остали борци, Стаменковић и Ивковић пробијали су се кроз снег који је незапамћено растао. Изложени невремену и непријатељским контролама, међу којима су нарочито биле подмукле и опасне љотићевске и четничке патроле расуте по селима и засеоцима где су контролисале и претресале сваку кућу и сваки сумњиви кутак. Тих дана то је био један од врхунаца издаје. За рачун окупатора, у служби издаје, они су убијали или предавали Немцима сваког ухваћеног припадника народноослободилачког покрета.

Била је друга половина јануара. Спуштајући се ка западноморавској котлини, Трајко Стаменковић и Миле Ивковић угледали су на хоризонту контуре Чачка. Били су пред циљем. Кретали су се као непознати изнурени путници. Нашли су се у северозападном предграђу Чачка. Село је Љубић, а то место раскршћа је Суви Брег.

Неколико кућа, једна кафана, дућан, неке зграде, мало ниже лева обала залеђене Западне Мораве, са раскршћем путева за Каблар, Равну гору, планине и расута сеоска насеља. Суви Брег је име које се са страхом изговарало, место које је свако обилазио стрепећи од кољаша у њему. То је гнездо кољашких штабова, црних тројки и шпијуна Специјалне полиције из Београда, Гестапоа, немачке команде у Чачку, недићевске полиције у Чачку. Касније на Сувом Брегу је био четнички штаб команданта равногорског корпуса Предрага Раковића, активног официра бивше југословенске војске.

Путници нису ни слутили на какво запрепашћујуће место наилазе. Ту је берза живота. Име које је синоним издајништва. Штаб у коме су седели преки судови.

Стаменковић и Ивковић наишли су на људе Сувог Брега наоружане камама. Оценили су да ова двојица путника могу бити интересантни за недићевску полицију, па су их спровели у Чачак. Предали су их органима среза трнавског који су се обраћали Специјалној полицији у Београду за сваки сумњив случај.

У том часу за Стаменковића и Ивковића је све било готово. Саслушавани су, долазили су агенти из Београда да би лично упознали ухваћене.

Стаменковић и Ивковић тврдили су да су се случајно срели у селу Дружетићи код Прањана и да су одатле заједно кренули у Чачак, а да се раније нису познавали.

Из тих дана остала је једна анегдота. Трајко Стаменковић, који је знао бугарски језик, представљао се као да је Бугарин. Међутим, један агент, који је дуго служио у такозваном антикомунистичком одсеку Управе града Београда, познао га је.

— Ти си Бугарин колико сам и ја! Ми смо стари познаници, Трајко Стаменковићу! — рекао је агент.

Нисам утврдио аутентичност овог дијалога.

Истрага у Чачку трајала је више од три месеца. Онда је чачанска полиција припремила групу за спровођење у Београд и стилизовала пропратни акт. Са Трајком Стаменковићем и Милом Ивковићем спроведена су у Управу града Београда још два партизанска борца. То су били Милутин Стојић, сељак, познати предратни комуниста и један од организатора устанка у чачанској Трнави, и Велизар Пауновић, ученик Школе примењене уметности у Београду, родом из села Бели Камен код Котраже у Драгачеву. Занимљиво је да је Стојића највише оптуживао његов дневник који је писао из дана у дан. У том дневнику било је записано све што је политички радио, с ким се састајао, где и шта је уговарао. Стојић је писао дневник, иако је Врховни штаб строго наређивао борцима да га не пишу, или да то чине неким шифрама и у алегоријама.

Познати прогонитељ комуниста, истражни судија Бошко Бећаревић, у Специјалној полицији Управе града Београда спровео је и своју истрагу над групом из Чачка и 8. маја 1942. године донео решење о спровођењу целе групе у концентрациони логор на Бањици. У том решењу за Трајка Стаменковића писало је да је „апсолвирани студент из Лесковца", да је два пут осуђиван као комуниста на укупно десет година робије по закону о заштити државе. На крају решења о упућивању Стаменковића и осталих у логор Бећаревић је написао: „. . . с тим да у логору имају остати до даље наредбе."

У образложењу своје одлуке о стављању Стаменковића и осталих у логор, Специјална полиција непогрешно је написала: „Вођеним извиђајима противу Стаменковић Трајка установљено је да је именовани стари и познати комуниста који је као члан партије два пута осуђиван по закону о заштити државе, и то први пут на шест, други пут на четири године робије, да је из казненог завода побегао и одмах приступио партизанској акцији где је добио важну функцију радећи на евакуацији намирница из Ужица. . ."

У вези са Милом Ивковићем полиција је дешифровала и надимак који је имао на универзитету у Београду као политички радник. Звали су га Миле ЦУСТ. Та шифра значила је: Централно удружење студената техничке.

Трајко Стаменковић је мучен у логору на Бањици до краја 1942. године када је убијен. Пепео његовог спаљеног леша развејан је на стратишту у Јајинцима са прахом десетина хиљада других народних бораца за слободу и социјалну правду.

Вјенцеслав Глишић

УЧЕШЋЕ У НОБ-у 1941—1942.

Ја ћу нешто кратко рећи о последњој години револуционарне активности Трајка Стаменковића, односно о његовом учешћу у народноослободилачкој борби.

Кад се говори и пише о Трајку Стаменковићу не може а да се не размишља о улози личности у историји, конкретно о његовом месту и улози у радничком покрету Србије. Он није имао среће да дуго руководи Комунистичком партијом Југославије у Србији, односно да ствара историју. Стиче се утисак да је он више трпео од историје јер је трећину свога живота провео на робији.

Почећу са једним питањем које није сасвим безначајно за његову биографију, а које је само поменуо Сеферовић, да је било „различитих мишљења о држању Трајка Стаменковића на полицији и на суду 1935. и 1936. године, али без обзира шта је ко од другова мислио о томе код свих Трајко Стаменковић је уживао неподељени углед и поштовање." Нисам случајно застао код ове реченице која у реферату Сеферовића није даље разрађивана, али се не може заобићи а да се не повеже са учешћем Трајка Стаменковића у народноослободилачкој борби. Да је ово питање објашњено, онда би било много јасније зашто Трајко Стаменковић као искусни револуционар после бекства из казнионе у Сремској Митровици не добија неку значајнију функцију у току устанка у Западној Србији.

Пошто је најсиромашнији део реферата управо о Трајковом учешћу у народноослободилачкој борби и о томе је сачувано мало података, одлучио сам се да нешто више кажем о том периоду његове револуционарне активности. Познато је да су политички осуђеници, чланови КПЈ, њих 32, успели да побегну из казнионе у ноћи између 21. и 22. августа 1941. године кроз прокопани канал испод темеља затворског зида. У почетку скоро месец дана кретали су се по Фрушкој гори са још 15 партизана. Кад се група повећала на око 60 партизана, формиран је Фрушкогорски партизански одред. Иако су уживали гостопримство фрушкогорских села и били наоружани уз помоћ Сремаца, већина бивших осуђеника одлучила је да пређе преко Саве у Западну Србију. Тај прелаз извршен је код села Равња у ноћи између 17. и 18. септембра 1941. године, где им је приређен свечан дочек. Следећег дана прешли су у Петковицу, где су примљени у штабу Подрињског НОБ одреда и обучени у нова одела из партизанских радионица. После десет дана предаха, Окружни комитет КПЈ за Шабац их је распоредио на разне дужности.

Трајко Стаменковић упућен је као обичан борац у Лозничку чету Подрињског НОП одреда и углавном се кретао са том четом у Крупњу и околини, а кад је почео немачки напад на Крупањ — у другој половини октобра 1941. године, повукао се преко Пецке у Ужице, где је стигао почетком новембра. У Ужицу је Трајко распоређен на рад у Ужичком НОП одреду, мада се у неким сећањима помиње да је био додељен на рад у Главни народноослободилачки одбор за Србију. Према казивању самог Трајка на специјалној полицији 15. априла 1942. године у Београду, Душан Јерковић га је задужио да ради на организацији снабдевања Ужичког НОП одреда, а приликом повлачења из Ужица да руководи транспортом животних намирница према Златибору, зашта је имао на располагању одређен број кола. Тим пословима се бавио неколико дана задржавајући се приликом повлачења на Златибору 2 дана, а потом 30. новембра повукао се са Врховним штабом и стигао у Радоињу 1. децембра, сместивши се у школу.

Врховни штаб НОП одреда Југославије на састанку у Радоињи у ноћи између 1. и 2. децембра 1941. године одлучио је да врати у Србију један део партизанских снага које су се повукле и неколико војних и партијских руководилаца, са Мирком Томићем на челу, који је именован за члана Главног штаба НОП одреда Србије и члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију. У зору 3. децембра кренула је наведена група руководилаца у којој се налазио и Трајко Стаменковић. У њиховој пратњи налазило се око 100 партизана прве чете Колубарског батаљона Ваљевског НОП одреда.

Већ у Рутошима имала је ова група борбу са четницима, после које су нестали шеф енглеске мисије код Драже Михаиловића капетан Бил Хадсон, који је такође пошао у Србију да се придружи Дражи Михаиловићу, и Никола Груловић. Мирко Томић је са једном патролом покушао да их пронађе. Његово одсуство искористио је командир Колубарске чете и на обронцима Златибора покушао је да своју јединицу одвоји од групе руководилаца сматрајући их као оптерећење. Пошто се све радило конспиративно, партизани нису знали ко све од руководилаца са њима иде у Србију, па су у тренутку неспоразума и поводом тога оштре реакције Мирка Томића, Трајко Стаменковић и Влада Зечевић успели да смире незадовољство које је избијало и са једне и са друге стране, обавештавајући борце ко се све од руководилаца налази у колони. Између осталог, Трајко је наглашавао да у тешким тренуцима у којима су се нашли лежи одговорност на сваком појединцу у колони; са тог аспекта је критиковао и Мирково пренагљено реаговање, али и држање партизана Колубараца. После овог критичног тренутка, Мирко Томић је стекао поверење у Трајка и одредио га за свог помоћника у пословима Главног штаба. Ту дужност је вршио све до доласка у Ваљевски НОП одред, када се Мирко Томић, после разговора са Милошем Минићем од кога је чуо да му је причао Радован Вуковић да Трајко „није имао самосталног става кад су се на робији решавала разна питања“, одрекао његове помоћи. У договору са Мирком, Трајко Стаменковић је одлучио да се пребаци у Ниш, чим му се обезбеде лажне исправе.

На саветовању партијских војних руководилаца партизанских одреда Западне Србије, које је сазвала Групна команда у селу Крчмару 7. 2. 1942. године, одлучено је да се група партиј-

ских радника која се кретала са Главним штабом НОП одреда за Србију пребаци на илегални рад у позадину непријатеља. Ова група партијских руководилаца кретала се два месеца са Суворборским НОП одредом и чекала погодан тренутак да крене на партијски рад, а он је зависио од веза са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију, добрих исправа, упутстава и јавки, што се у таквим околностима није могло лако обезбедити. Свим тим људима укључујући и Трајка тешко је падала везаност за овај одред, где нису имали конкретних задужења, а све више је расло нестрпљење и код Мирка и код бораца да се ослободе ове групе руководилаца КПЈ. Штавише, Мирко Томић је претио да ће „рашчистити тај баласт“ и да „свако мора ићи на свој терен“. Да не би више трпели приговоре, почели су се ови руководиоци одвајати од одреда без довољно припремама и са лошим исправама.

Било је договорено са Мирком Томићем, после састанка у селу Крчмару, да се Трајко Стаменковић и Милорад Миле Ивковић заједно одвоје од одреда у селу Дружетићу 12. фебруара, али су се они одвојили тек у селу Богданци у тренутку кад је промењена одлука да се не иде за Топлицу и кад је Суворборски НОП одред одустао да се пробија даље у правцу Топлице. На растанку од Мирка Томића добили су по хиљаду динара, а од Милоша Минића по сто динара за пут. Осим тога, Трајко Стаменковић добио је исправе на име Душана Вучковића, трговачког помоћника из села Црниљева. И као што је већ споменуто, исправе су израђиване у одреду и биле су примитивно направљене, тако да приликом прве контроле од стране четника у селу Љубићу на Сувом Брегу почетком марта су ухапшени и предати Немцима у Чачку, а затим спроведени најпре у затвор специјалне полиције на Обилићевом венцу, а касније на Бањици, одакле је Трајко Стаменковић изведен на стрељање 11. августа 1942. године.

Председавајући:

Ко се даље јавља за реч?

Славољуб Цветковић

Око овог односа 1941. године према кадровима који су дошли из Сремске Митровице. Не треба ту тражити посебан однос према Трајку, однос је према већини, заправо према комплетном том чину ослобађања из Митровице и став према тим људима. Зато то не бих повезивао на начин како је то сада Глишић учинио. Не треба у том правцу ићи јер се до резултата тешко може доћи. Држање на робији, односно сумњичење за 1935—1936. годину и ситуацију 1941. године по изласку са робије у току устанка не треба повезивати. Сви су ти кадрови, мање-више, на сличан начин завршили. Врло је мало оних који су остали живи, управо и због односа који је партија имала према кадровима који нису директно учествовали у припремама за револуцију. Треба водити рачуна о томе и подсетити се начина на који су они ослобађани и става који је ЦК КПЈ 1941. године заузео да не треба дозволити те самосталне акције. То је ипак била једна самостална акција, неприпремљена од стране партије за прихватање тих људи који су тамо били. Захваљујући томе што се група од десетак партизана налазила на Фрушкој гори, Ађим Груловић је настојао да помогне, јер је акција ишла чак и мимо Окружног комитета КПЈ. У последњем тренутку је био обавештен Ађим о томе да ће они изаћи. Није могло, због недостатка времена, да се обезбеди ни осигурање. Имали су две пушке њих десеторо горе и два револвера на Фрушкој гори. Зато и нису могли одговарајуће да прихвате и распореде кадрове који су побегли из Сремске Митровице. Ту је СКОЈ повео акцију и онда су их на Фрушкој гори прихватили колико се могло и читава та ствар је ишла како је ишла. Посебно је то питање, ја то само кажем са те стране да не треба у томе тражити неки посебан однос према Трајку Стаменковићу.

Милан М. Миладиновић

МАРКСИСТИЧКА МИСАО У ПУБЛИЦИСТИЧКИМ РАДОВИМА ТРАЈКА СТАМЕНКОВИЋА

Међу комунистима, револуционарима и марксистима југословенског комунистичког покрета између два светска рата Трајко Стаменковић по знању, способностима, познавању марксизма, поседовању битних комунистичких својстава, умешности да шири и

разрађује марксистичку мисао и револуционарне идеје, остварује комунистички морал и хуманизам — заузима истакнуто место. Стога указивање на његову теоријску и револуционарну мисао у публицистичким радовима има и теоријски, морални и хумани значај. Он је написао осам чланака у *Недељним новинама*, које су излазиле у Лесковцу од 1933. до 1935. године[1] у којима је показао способност да на популаран начин објасни фундаменталне поставке марксизма и укаже на основне политичке задатке радничке класе и комуниста.

Трајко Стаменковић је показао како се могу велике револуционарне идеје и научне истине саопштити јавности на популаран начин, а да се не упадне у симплификацију и вулгаризацију. Он је успео да у својим написима изнесе готово све поставке научног социјализма на прикладан и разумљив начин, речником разумљивим за све којима се казују истине о људима, друштву и радничкој класи, а не наглашавају термини из марксистичке теоријске баштине. Овим је показао колика је снага идеје која утиче на човека. Све је то изискивало од овог југословенског револуционара велико умеће и интелектуални напор.

На примеру његове публицистичке јавне активности показало се да су напредне новине имале карактер теоријских трибина које су користили чланови Комунистичке партије Југославије. Новине су биле приступачне ширем кругу читалаца па тиме су имале и шири утицај. Оне су истовремено биле место за агитационо деловање на тумачењу непосредних циљева радничке класе и радних слојева друштва.

Трајко Стаменковић водио је борбу против југословенске буржоазије на три, али јединствена правца: „у теоријском, политичком и практично-економском“ — како је писао Ф. Енгелс за своју и Марксову активност.[2] Био је пропагандист и агитатор Партије, револуције и социјализма.

У свом публицистичком раду он је писао за одређене социјалне слојеве радника, сељака и напредну интелигенцију. Имајући у виду културни и образовни ниво читалаца листа обраћао се њима на својствен и веома умешан начин. Није ишао за тим да докаже своје познавање марксизма него да помоћу познавања научног социјализма објасни и популарише основне поставке и утиче како би их други прихватили, а затим и развије интерес за изучавање дела класика марксизма.

У својим написима применио је материјалистичку дијалектику, историјско-материјалистичко схватање света и политекономско учење марксизма. Тако је афирмисао три саставна дела марксизма како их је дефинисао В. И. Лењин.[3] Кроз ове написе водио је идејно-политичку борбу не именујући своје класне и идејне противнике, већ је критиковао капиталистички друштвени систем. Међутим, из његове критике препознатљиво је у ком правцу је идеолошки деловао.

Он није био само популаризатор него и стваралац у тумачењу марксизма. Усвојене идеје настојао је да деловањем претвори у револуционарни чин кроз партијско ангажовање на конкретним задацима класне борбе.

Материјалистичко-дијалектички приступ свету

Из његових радова може се закључити да је познавао материјалистичку дијалектику и да је веома успешно примењивао у тумачењу савремености. У првом напису у *Недељним новинама*, 4. новембра 1934. године, под насловом „За материјалне претпоставке културе — Економско и идеолошко развиће и проблеми данашњице“ почиње овај рад на својствен начин афирмисањем Енгелсовог става изнетог у говору на Марксовом гробу када је истакао да је „Маркс открио закон развитка људске историје: просту чињеницу, која је дотле била сакривена под идеолошким наслагама — да људи пре свега морају јести, пити, становати, одевати се, пре него што ће моћи да се баве политиком, науком, уметношћу, религијом итд“.[4] Ова мисао код Т. Стаменковића гласи „Људи најпре задовољавају најелементарније потребе: хране се, одевају, станују“,[5] да би овај материјалистички став онда изложио на посебан начин пишући о томе како лу-

---

[1] Користио сам само радове Трајка Стаменковића објављене у „Недељним новинама“.

[2] Види: **Ф. Енгелс**, Немачки сељачки рат, Бгд, Култура 1950. год., стр. 19.

[3] **В. И. Лењин**, Изабрана дела, Бгд., Култура. т. I, књ. 1, стр. 59—64.

[4] **Маркс—Енгелс**, Изабрана дела, Бгд., Култура, 1950. год., т. II, стр. 163.

[5] **Аристомен Ристић**, Публицистички рад народног хероја Трајка Стаменковића, Лесковац, 1953. год., стр. 13.

дима треба времена да набаве храну па нису у могућности да се баве другим интелектуалним делатностима, да су ограничени употребом примитивних средстава за рад па закључује: „Примитивној техници одговара низак ступањ идеолошки“.[6]

Разматрање питања односа културе и средства за рад или друштвеног бића и друштвене свести он закључује овако: „Актуелни проблеми намећу се сами. То су проблеми маса. Морају се разматрати, рашчлањавати, одвајати оно што је примарно од секундарног, битно од небитног, редовно од случајног. На тај начин долазимо до законитости у кретању једне појаве. А закони су само узрочне везе међу појавама. Полазећи од њене форме, тј. склопа у коме се појављују у спољном свету, долази се до њених узрока. Све претходне појаве које условљавају идућу су њене претпоставке“.[7] У овом приступу имамо велики број материјалистичко-дијалектичких категорија. Да их наведемо: анализа (рашчлањавање), примарно и секундарно, битно и небитно, редовно (нужно) и случајно, појава, законитост, узрочно-последична повезаност, форма и садржина, од појава ка суштини, деловање више узрока на једну појаву и више појава има један узрок. Све то је онда конкретизовао и рекао да ове материјалистичко-дијалектичке поставке важе само ако се примене на друштвене проблеме и постану актуелно дате, делатне, примењене. То се види из његовог става: „Код разматрања друштвених проблема треба поћи од непосредне производње живота, јер је ова примарна“.[8] Ову мисао налазимо код Ф. Енгелса у његовом делу „Порекло породице приватног власништва и државе“ кад пише: „По материјалистичком схватању, одлучујући фактор у историји је у крајњој линији, продукција и репродукција непосредног живота“.[9] С тим што се код Трајка Стаменковића наглашава да се ради о примарности непосредног живота у односу на друге интелектуалне активности човека. Из тога следи да је познавао ово Енгелсово дело и, друго, да га је стваралачки примењивао. Уз то треба истаћи да се на овај начин разрачунавао са идеалистичким погледима на свет.

Материјалистичка дијалектика дошла је до изражаја и у Стаменковићевом приступу узроцима крађа које су се увећавале. Он узрок види у подели људи на богате и сиромашне па се крађа јавља као последица понашања капиталиста — богаташа који легално присвајају вишак рада радника и сељака. Ова подела има и последицу да сиромашни иако производе храну морају да гладују, а глад постаје узроком крађама које, пак, као последица постају узроком настанка „потреба да се чува туђе богатство, да се забрани и казни онај који ремети устаљени поредак. А за то опет треба много људи, много средстава, много новца“, а што води настанку дажбина. И тако пратећи њихову дијалектичку мисао видимо разгранатост узрочно-последичне повезаности појава у реалном свету. Да би закључио да су „у једној сељачкој земљи, као што је наша, земљорадници су ти који највише сносе друштвене терете“ и који су осиромашени. Из тога следи логичан закључак да би се стање променило треба се организовати и борити за промену постојећег друштвеног односа. Овај закључак он препушта читаоцу.

Историјско-материјалистичко схватање света

Остварујући се као марксиста и револуционар, Трајко Стаменковић не само да следи марксистичку мисао него настоји и у томе успева да пружи понечег новог, да на примерима из непосредног живота и културног, политичког, образовног и теоријског нивоа радника и сељака Лесковца и околине изложи своје историјско-материјалистичко поимање света, човека и друштва. Истовремено да повећа интерес за продубљеније изучавање дела из научног социјализма ради свестранијег сагледавања друштвених процеса.

Трајко Стаменковић је у приступу друштву истицао примарност економске базе у односу на друштвену надградњу. Доказивао је да економска база условљава човеков живот, настанак и важење идеја, начин понашања и схватања. „Новој економској бази одговара нова идеологија“ — пише он у раду „За материјалне претпоставке културе“.[10] Значајно је и то што је истицао да до нове економске базе на

---

[6] Исто, стр. 13.
[7] Исто, стр. 18.
[8] Исто, стр. 18.
[9] Маркс—Енгелс, Изабрана дела, т. II, стр. 166.
[10] А. Ристић, н. д., стр. 13.

вишем степену долази „тек новим проналасцима у техници“ коју схвата као материјалне производне снаге (иако овај термин не употребљава јер би био цензури препознатљив), које условљавају као примарне и промену застарелог начина мишљења па тиме и „начин погледа на свет“.[11] Тада настаје и „епоха друштвеног преврата“.[12] Значи развијене производне снаге доводе до промене и постојећи начин мишљења. Овде се јасно препознају Марксови ставови из „Предговора Критици политичке економије“ где поред осталог стоји „Начин производње материјалног живота условљава процес социјалног, политичког и духовног живота уопште. Не одређује свет људи њихово биће, већ обрнуто, њихово друштвено биће одређује њихову друштвену свест“.[13] Код Трајка Стаменковића имамо још један став који афирмише Марксову мисао из овог наведеног рада „На извесном ступњу свог развитка долазе материјалне производне снаге друштва у противуречје с постојећим односима производње, или, што је само правни израз за то, са односима својине у чијем су се оквиру дотле кретале. Из облика развијања производних снага ти се односи претварају у њихове окове. Тада наступа епоха социјалне револуције“.[14] Уместо ових речи Стаменковић је употребио термин *развитак технике* који доводи до друштвеног преврата, а што није могуће без социјалне револуције. Тиме је избегао термин „епоха социјалне револуције“ који је употребио оснивач научног социјализма. У томе је његова величина што је успео да другим терминима изрази суштинску мисао К. Маркса.

Разуме се, није само то заслуга Трајка Стаменковића, јер је још снажније подвукао марксистичку мисао да је напредак могућ „онда када се испуне материјалне претпоставке“,[15] тада се и мења постојећа и настаје нова епоха.

Веома је значајно истаћи да Трајко Стаменковић не пада у економицизам и вулгарни материјализам који прецењују економски чинилац и доводе у питање остале факторе који делују у друштву, а што је била појава и међу марксистима, па је Ф. Енгелс морао да интервенише.[16] На то је указао и В. И. Лењин, а што се види из овог његовог става да све идеје „без изузетака и све различите тенденције имају свој *корен* у стању материјалних производних снага“[17] али то не значи да и оне немају улогу у друштвеном развоју. Подвлачећи ову своју мисао тврди „без револуционарне теорије нема нити може бити револуционарног покрета“.[18] Трајко Стаменковић је усвојио и у свом раду презентирао и став из *Манифеста комунистичке партије:* „Зар историја идеја доказује нешто друго, него да се духовна производња мења са материјалном“.[19] Ово се види у закључном раду Трајка Стаменковића „За материјалне претпоставке културе“ где подвлачи: „Не порицати већ наглашавати такође утицај надградње на њену базу“.[20] Тиме је показао да је правилно схватио однос између базе и надградње и не само то него је пружио могућност да се види и њихов дијалектички однос и међусобни утицај који се одигравао у историји људског друштва и одиграваће се убудуће. Тако је деловао двоструко и као теоретичар и као марксиста који се обраћа широј јавности да се делује на промену економских основа постојеће стварности, али не заборавља при томе и на улогу свести, што значи на научни поглед на свет.

Овај југословенски револуционар и марксиста обрачунава се са идеалистима, а што се види из мисли: „Рекли смо да идеје не падају с неба. Оне зависе од начина производње. Које ће се идеје појавити у једној друштвеној епохи, какве врсте, то зависи у крајњој линији од начина добијања материјалних средстава за живот у дотичној фази друштвеног развитка“.[21]

Трајко Стаменковић као револуционар, марксиста и делатна личност правилно је указао и на однос између жеља и могућности да се оне остваре. „Људи постављају себи циљеве, — истиче он — хоћу рећи задатке, чијем решењу теже, тек онда када постоји или су у постојању сви они фактори који омогућавају решење тог задат-

---

[11] Исто, стр. 13.
[12] Исто, стр. 13.
[13] Маркс—Енгелс, Изабрана дела, т. I, стр. 338.
[14] Исто, т. I, стр. 338.
[15] Аристомен Ристић, н. д. стр. 14.
[16] Види: Маркс—Енгелс, Изабрана дела, т. II, стр. 477.
[17] В. И. Лењин, Карл Маркс и Фридрих Енгелс, Бгд., Култура, 1947. год., стр. 21.
[18] В. И. Лењин, Шта да се ради?, Бгд., Култура, 1949. год., стр. 28.
[19] К. Маркс — Ф. Енгелс, Манифест комунистичке партије, Бгд., Комунист, 1976. год., стр. 34.
[20] Аристомен Ристић, н. д. стр. 18.
[21] Исто, стр. 14.

ка“.[22] Овим је циљеве и жеље довео у везу са стварношћу. Он је упозоравао да се и идеје марксизма могу остварити ако за њих у друштву постоје реалне могућности које треба револуционарном активношћу претворити у стварност, да треба избегавати илузије и утопијски прилаз класној борби, јер је она реалност друштвених односа класног друштва, а не жеља овог или оног мудрог човека. Разуме се, да Т. Стаменковић није био против постављања циљева, чак је томе и тежио, него је тражио да се краткорочни циљеви планирају у складу са могућношћу радничког покрета да их оствари и са другим чиниоцима који делују у друштву.

Као марксиста и револуционар Трајко Стаменковић није могао да мимоиђе ни марксистичко схватање нужности и слободе. То сазнајемо из његовог написа у коме пише да вечна слобода није остварена како су је замислили француски просветитељи 18. века. „Истина вечита слобода се није остварила, — пише он — још мање за све. Али, ако слободу схватимо као ослобођење од противуречних односа производње, правнички речено, од односа својине, који су формулисани у правничке прописе и који више не одговарају ступњу развитка продукционих снага, онда је такво ослобођење збиља, бар за извесно време, настало“.[23] Овде је Трајко био далеко директнији у препричавању Марксове мисли из „Предговора Критици политичке економије“. Оно што је битно повезује слободу са развојем производних снага које ослобађају човека многих зависности од природе и стварају претпоставку за остварење слободе и у друштву. Тако ослобођењем производних снага остварује се и виши степен слободе човека, који онда може да утиче на природне и друштвене законе и кретања, али то је слободан човек који је подигао своје продуктивне и друштвене моћи. Да би се остварила слобода мора да се негирају односи поробљавања, угњетавања и неслободе који су карактеристични били за југословенско буржоаско друштво које је имао у виду Трајко Стаменковић када је писао о проблемима слободе.

Политекономска мисао Трајка Стаменковића

Пошто је изнео идејну платформу свог схватања света и револуционарно-публицистичког става, са доста примеса научног деловања, у напису „За материјалне претпоставке културе“ Трајко Стаменковић прилази и популарисању и примени марксистичког схватања политичке економије лоцирајући је на услове југословенског буржоаског друштва. При том је, пре свега, имао у виду оно што се дешава у Лесковцу и околини као делу Србије и Југославије. Тако да његови теоријски и политички ставови носе суштину општег па имају и шири значај. Он у написима „Постанак јавних дажбина“, „Смањење ескортне стопе Народне банке и народне банке и народна привреда“, „За раздужење ситних сопственика“, „Капитализам и село“ и „Земљорадник и пијаца“, са марксистичког политекономског становишта тумачи политекономске односе посебно на селу. Ово је и разумљиво пошто је Србија, а нарочито лесковачки крај, био економски неразвијен, а у њему највише је живело сељака. Стога се њима и обраћа показујући привредно и политичко стање села, изворе беде и указује на пут како то да се превлада. Сугерише повезивање града и села, односно радника и радног сељаштва. Он у исто време врши утицај на раднике и интелектуалце да се ангажују на промени капиталистичке стварности. Из тога је јасан закључак да је у ствари припремао и са теоријског становишта класну борбу и ширење утицаја марксизма на радне слојеве града и села. Уз то подстицао је партијске кадрове да се баве и питањима економског и политичког стања на селу како би се и сељаци ангажовали на позицијама вођења класне борбе заједно са радницима и радним слојевима града. У ствари то је значило стимулацију активности која треба да се остварује у два јединствена паралелна смера — прво, да подигне марксистичку класну свест и сиромашних сељака и друго да их ангажује у практичној класној борби која се одвијала свом жестином. Код радника и интелектуалаца да развије и даље прошири интерес за проучавање политичке економије марксизма, али тако да то одмах повезује са стварношћу како је то и чинио у овим написима. Тако је истовремено деловао и као револуционар-практичар и револуционар-теоретичар и у области марксистичког по-

---

[22] Исто, стр. 14.
[23] Исто, стр. 19.

имања политичке економије и њене улоге у освешћивању радних слојева друштва да схвате праве узроке беде и положаја у коме се налазе.[24]

Са доста умешности и успеха успева да објасни законе капиталистичког тржишта, да покаже како они стихијно делују, како се остварују и како воде разним сукобима производећи не само економске него и политичке ефекте и утичући на идејне ставове. Истакао је вучје законе тржишта где се одвија тешка борба међу учесницима у размени робе и услуга. Он је показао да је новчана привреда „завладала свуда, приморавајући све да јој се покоре".[25] Ту није могло бити изузетака. Стога није ствар да се она негира, јер реално постоји и делује својим законима, него да се схвати како би се онда омогућило људима да се поставе и организују да би овладали тим законима, али само променом друштвено-економских услова који их детерминишу. Тако се новчана привреда и капиталистички економски закони нужно јављају имајући као последицу стварање одговарајућих друштвено-економских односа, политичких ставова, идеолошких приступа, стварање разних организација итд. Дакле, један сплет узрока и последица па се и овде јавља материјалистичка дијалектика где узрок и последица мењају места. Тако новчана привреда утиче да дође до „богаћења на једној страни" а што има за последицу „сиромаштво на другој".[26] Богатство и сиромаштво тако постају јединство противуречности, једно друго условљавају и одржавају. Нестанком једног пола противуречности нестаје и други. Негирање богатства капиталиста, чему тежи радничка класа, значи престанак сиромаштва. Зато је узалудно кукати над сиромашнима јер им се тиме ништа не помаже него у ствари одмаже. Позивање на класну борбу за промену друштвено-економских основа богатства и сиромаштва је прави пут да се друштво ослободи беде. То су поруке које извиру из тврдњи Трајка Стаменковића у његовим политичким радовима.

Да би људима са села и града објаснио како делују закони тржишта, Трајко Стаменковић пише да после првог светског рата „сељаци увелико гаје шећерну репу, хмељ, конопљу. Цене су биле неко време високе, произвођач се мало опоравио. Али закони тржишта су чинили такође своје. Цене су се срозале".[27] Као одговор на срозавање цена сељаци су престали да се баве овим пољопривредним културама. Из тога следи да се не производи за људске потребе него за стицање новца али, с друге стране, новац не стиче онај који производи него онај који поседује новац да купи робу, преради је и прода по много већој цени стичући профит.

Револуционар — визионар

Трајко Стаменковић је био и револуционар — визионар, теоретичар, популаризатор, али и стваралички марксист. У својим публицистичким радовима предвиђа догађаје на основу анализе стварности. Марксизам му омогућава да на основу сазнатог уочава нове тенденције развоја, а што је показао у више својих радова. Не задовољава се констатацијом о стварности него је његова снага била у томе што је уочио развојност онога што постоји било да репродукује негативне било позитивне ефекте. Ово сазнање омогућава да се негативни ефекти на друштвени развој капитализма искористе за појачавање критичког приступа стварности, а позитивни искористе за изградњу одговарајуће тактике политичке борбе, а колико је то условило и промену неких делова стратегије класне борбе. У томе је потребна максимална активизација која њему није недостајала. Схватио је да се ради о комплексном и поливалентном проблему пред којим стоји револуционар-марксиста. Он је успевао да сагледа када престају разлози за даље коришћење неких облика и начине, као и средства борбе било у којој сфери се водила. Тако се он испољава као револуционар-стваралац, а то је оно што му и даје примат над другима из буржоаске идеолошке и политичке елите која је настојала да констатује постојеће и да га објасни као нужно и вечито, према томе непроменљиво, мада је могуће извршити неке реформе којима се не мења постојеће.

Његово марксистичко визионарство огледа се у напису „Фашизам — не-

---

[24] О политекономском учењу Трајка Стаменковића шире види у реферату др Вере Пилић-Ракић поднетом на овом округлом столу. Овде указујемо на ове радове са социолошког и филозофског аспекта.

[25] Исто, стр. 20.

[26] Исто, стр. 20.

[27] Исто, стр. 18.

прекидна ратна опасност", који је објављен 4. априла 1935. године. У њему је предвиђено шта ће се десити у друштву и свету полазећи од тога да фашизам може да се одржи само ратним авантурама и сталним угрожавањем и-онако минималне буржоаске слободе. У уводу каже да „фашистичка Немачка хоће да поведе ново коло крвавих обрачуна међу народима."[28] И повела га је само четири године касније или после две године ако се узме у обзир учешће у шанском грађанском рату. Т. Стаменковић ово пише пре Сплитског пленума ЦК КПЈ одржаног 9. и 10. јуна 1935. године.

Схватајући суштину фашизма и пратећи односе снага у свету, Трајко Стаменковић указује на непосредну ратну опасност. Он је имао у виду и нова разарајућа средства која су се више пута умножила и усавршила у односу на први светски рат па сматра да се мора учинити све да се избегне ново крвопролиће. То се види из става: „У овом тренутку нас интересује какве све разлоге гоне поједине државе да се залажу за међународни мир". Важно је за њега да се оне боре да не дође до рата у коме онда народи страдају. Зна да постоје разни разлози, али је битно да постоји један исти циљ у датом тренутку у односу на могућност рата и желе да га спрече како би се очувао мир. Трајко Стаменковић је свестан да то значи и јачање капиталистичких односа и продужење експлоатације и угњетавања, али фашизам који је у налету носи још веће зло човечанству и против њега се треба борити.

И у овом ставу испољава се његово револуционарно визионарство. Значи, ангажује се за окупљање свих антифашистичких снага у свету, без обзира на различите класне и друге интересе како би се спречио рат и онемогућио развој фашизма као најреакционарније буржоаске идеологије и најцрње буржоаске диктатуре. Он овде развија народнофронтовску идеју окупљања мирољубивих снага у Југославији и свету како би се сачувао мир. Ове идеје биће конкретизоване на Седмом конгресу Коминтерне одржаном од 25. јула до 25. августа 1935. године у Москви. Као што се види, он је предвидео правац могућег деловања који је потврђен на Седмом конгресу Коминтерне и то пре одржавања овог скупа светског комунистичког покрета. То доказује и његова тврдња: „треба појачати и проширити рад свих поштених елемената свих земаља против ратног изазивача, противу фашизма. Само од тога рада зависиће мир међу народима".[29]

Овде смо навели само примере из написа о фашизму и фашистичкој Немачкој где се показала моћ предвиђања догађаја марксисте-револуционара, али се тиме његово визионарство не исцрпљује.

Делима доказивао да је револуционар и марксиста

У револуционарној активности Трајко Стаменковић је доказивао да је револуционар и марксиста, да је целокупну своју личност подарио социјалистичкој револуцији. Био је човек саздан да ствара историју, а не да буде њен продукт. Поседовао је моралну и интелектуалну моћ, а што се видело из његовог практичног револуционарног деловања и држања пред непријатељем, оданости радничкој класи и комунизму, али и из публицистичко-научних радова. Публицистички по начину пласирања порука, али научни по садржини порука из баштине марксизма-лењинизма. По нечему је био изнад своје епохе у којој је живео, радио, борио се и ширио револуционарне идеје и марксистичко схватање света, човека и друштва. Превладавао је веома успешно стални сукоб са животном реалношћу у коју је бацан, али се са њом није мирио. И за време робијања у буржоаским тамницама борио се против тих услова на два начина — заједно са друговима за побољшање услова живота и побеђивањем путем комуницирања са класом, људима, науком, марксизмом путем изучавања марксистичких дела и других научних публикација. По првом начину борбе учествовао је у штрајку глађу у Марибору, казниони, који је трајао 11 дана. О другом начину пише његов саборац Звонко Бркић који каже: „Тада смо у скупној соби покушали организовати и рад на изучавању теорије марксизма".[30]

Осим оца, „на његово марксистичко изграђивање пресудно су утицали Ми-

---

[28] Исто, стр. 39.

[29] Исто, стр. 40

[30] Звонко Бркић, Обнављање рада у Славонској Пожеги, у књизи „Четрдесет година — Зборник сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета 1929—1935.", Бгд., Култура, 1961. год., књ. 2, стр. 152.

лан Мијалковић, комуниста, професор кумановске гимназије, и трибина студентског комунистичког друштва „Прогрес“ на Београдском универзитету“.[31] Према томе, имао је своје учитеље који су развили интерес али својим радом он је ишао даље и успео да се докаже као револуционар-марксиста у пракси и теорији.

У својој револуционарној делатности, а да би је обављао још боље и успешније, Трајко Стаменковић је био веома ревностан у полагању испита на факултету. Он је за „две године на слободи редовно . . . давао испите (с одличним оценама) и читао марксистичку литературу“.[32] У то време организовао је револуционарну делатност и написао радове које смо овде делимично презентирали. Био је то напоран рад, али онај који уздиже личност, помаже му да дубље и свестраније задовољава своју радозналост за сазнањем тајни науке, света, човека и друштва, да на основу тога може слободније да се креће и брже сналази у буржоаској стварности и да предвиђа будућност.

З а к љ у ч ц и

Разматрајући марксистичку мисао у публицистичким радовима Трајка Стаменковића, можемо закључити да је познавао основна дела класика марксизма и њихових настављача, да је стваралачки прилазио изучавању и примени марксизма-лењинизма, да је повезивао теорију са праксом, да му је теорија давала сигурност да се боље сналази у сплету друштвених и класних противуречности и да из њих извлачи одговарајуће поуке за револуционарну делатност. Из тога се може, такође, закључити да је био револуционар, марксиста, визионар и практични борац за радничка права, за припрему и остваривање социјалистичке револуције. Сигурно да је могао још више да пружи на плану идејне борбе преко јавних гласила, али стални прогони полиције онемогућавали су га да се представи и као научни радник и публициста који успешно шири марксистички научни поглед на свет. Јасно се види да је познавао целину марксистичке мисли, иако се није у неким гранама доказивао: етици, марксистичкој естетици, културологији и другим. Међутим, оно шта је дао као практичар и теоретичар представља богати фонд марксистичког наслеђа југословенског комунистичког револуционарног покрета и Комунистичке партије Југославије. Стога изучавање онога шта је дао и у својим публицистичким радовима чини само део онога што је допринео победи марксистичког погледа на свет и социјалистичке револуције. Још битније је што је успео да остави метод, средства и садржај идејне борбе што је од значаја и данас за младе, али храбре, достојанствене, одане и убеђене револуционаре-марксисте. Тако живи у свом делу и делу револуционара Србије којима је једно време стајао на челу као политички секретар ПК КПЈ за Србију и као југословенски комуниста и револуционар.

Цвијетин Мијатовић

УЗОР — РЕВОЛУЦИОНАР У НАЈЉЕПШОЈ УСПОМЕНИ

Ја сам релативно кратко вријеме био на вези са Трајком Стаменковићем. Неколико мјесеци. Ни прије ни после више нисам имао са њим никакве везе. Али кад сам већ узео ријеч да кажем макар неколико реченица, по сјећању. Не знам ко ме је повезао, свакако неко из градског комитета Београда. Било је то послије Вишеградског концентрационог логора из кога смо, под притиском студентског покрета и београдске и шире јавности ослобођени — нас 45 колико нас је и било у том логору. Тада се није знало, било је врло конспиративно ко је куда ишао. Послије сам санзао да је одлучено да једна група нас израслијих иде на рад ван универзитета. Ја сам био послан на рад као инструктор ПК за Србију на одређене послове на терену Србије. Добио сам задатак на оживљавању партијских организација по Србији, јер су прије тога биле провале. Дјеловао сам у Поморављу и у Шумадији. Не само ја, него (ви то боље знате који сте сигурно реконструисали тадашња збивања у Партији у Србији) било је више нас и са универзитета и других политичких радника из Србије који су на том обнављању радили. Ја сам, углавном, имао два пункта. То је била Јагодина и Крагујевац, односно важнији је био Крагујевац, где сам ишао више пута и увијек добијао одређене задатке. Трајко Стаменковић ме је, послије неког времена повезао

---

[31] Народни хероји Југославије, Бгд., Народна књига, 1983. год., Н/Ж, стр. 210.

[32] Исто, стр. 210.

са „Оскаром“, чланом Политбироа ЦК КПЈ, када сам постао инструктор ЦК КПЈ. Онда нисам о том човјеку ништа друго знао него само да је његово илегално име — Оскар. Словенац (по говору). Био је то Карло Худомал, што сам сазнао послије ослобођења. Он је наставио да са мном припрема чувени збор у Крагујевцу. С њим сам продужио оно што сам већ радио са Трајком, чије име такође нисам знао. Знао сам га само по илегалном имену — Милан. Највећи дио послова сам у то вријеме обављао и био највише ангажован на оживљавању партијских организација у Јагодини и Крагујевцу и на припремању Крагујевачког збора. У почетку је било обнављање организација. То је једна ствар. Збор у Крагујевцу је било друга, веома важна задаћа. И трећа ствар била је веза са Босном. То ћу послије објаснити у неколико реченица.

Обнављање партијских организација у Шумадији и Поморављу било је тешко због стања унутар тих организација, односно међу комунистима које није захватила провала. Али је то било и лако с обзиром на расположење и симпатије за Партију, нарочито код великог дијела радника и омладине. Ја сам од „Милана“ добио неке податке, које је он имао, о стању, највише о Крагујевцу и Јагодини и околини. Он ме је упућивао на поједине људе и давао њихове кратке карактеристике. Упућивао ме је како с ким да разговарам и докле могу ићи у тим разговорима. Послије сваког одласка, када сам се враћао, одем у нашу студентску мензу, издвојим се, напишем кратак извјештај на мале папириће и тако одем на састанак с „Миланом“ и то предам, а и усмено још допуним. Ти су папири сачувани и налазе се сада у Музеју или Архиву ЦК. Они су ишли у Москву и послије рата када су се отварале неке архиве Коминтерне, између осталог, нађени су и ти моји извештаји под потписом Карић (дали су ми и фотокопију). Када сам их прегледао, видим да не могу да их у потпуности дешифрујем, тј. не знам имена људи јер су стављена, због конспирације, само нека почетна слова или надимци. Види се да се радило о великом броју људи. Знам да је ситуација била компликована у Крагујевцу, да је било неколико људи које смо онда називали ликвидаторима, који су били прије хапшени, па нису хтели више да раде, бојали се затвора или су били у неком идејном сукобу с Партијом.

Неки су били симиновци, на шта ме је упозоравао „Милан“. Тако се звала та група. Неки су били у синдикатима, па нису с другима хтјели да имају везе, једни су били у радничком клубу Раднички (имена се можда данас могу реконструисати по документима). Био је један угледан обућар — Мечковчанин, на кога је „Милан“ доста полагао. Била је група активних студената која је самоиницијативно, без директиве Партије, покренула лист „Светлост“, (Мома Симић, Љубиша Манојловић и још неки). Посебно је била добра база у Војно-техничком заводу. Било је и неколико интелектуалаца, проноксираних као комунисти (чини ми се један адвокат и неки професори), али посвађани међу собом. Од школске омладине били су истакнути браћа Јовановићи и неки други којих се не могу сада сјетити. Послије првих извјештаја „Милан“ ме је упутио да се више окренем млађим људима, незахваћеним фракционаштвом и ликвидаторством, а нарочито у Војно-техничком заводу. То сам у даљем раду и учинио. У томе ми је највише помагао комуниста радник из Војно-техничког завода — звао се Миленко Марковић.* Пошто се радило на брзину и пошто сам од Миленка, Мише Јовановића и неких других добио податке о стању и постојању читавог низа млађих људи у Заводу, које су знали поименице као симпатизере, као напредне, ја сам рекао да их искупе све код Лепенице, као да смо изашли на излет. Њих је можда било 10—15. Одржао сам им кратак говор, о СКОЈ-у, за шта се бори Партија и СКОЈ, да нови ПК Србије интензивно ради на обнављању Партије и СКОЈ-а, изложио им кратко политичку ситуацију и позвао их да уђу у Партију и СКОЈ. Сви су се изјаснили позитивно.**

То ми је било први пут да то урадим са читавом групом одједном, јер дотадашња правила конспирације то

---

* Пошто ми је „Оскар“ тражио да изаберем једног најбољег радника из Војно-техничког завода који треба да иде у Москву на школовање, ја сам му довео у Београд Миленка, који је и отишао у Москву. Чуо сам да је погинуо у Шпанији као добровољац у републиканској армији, у интернационалним бригадама.

** Послије ослобођења сам сазнао од Лазе Колишевског да је и он био међу њима.

нису дозвољавала. Нисам био сигуран што ће ми „Милан“ на то рећи. Но он ме је умирио рекавши ми да сам добро поступио, истичући да настају друга, боља времена, диктатура пуца, Партија се мора брже извлачити из илегалности, морамо се ослобађати секташтва и бити слободнији у прилазу новим младим људима који желе ући у Партију и СКОЈ.

Ми смо се с више руководилаца сретали у свом револуционарном раду, неке заборавимо, неки остану у бољој успомени, мени је Трајко остао у успомени међу оним најупечатљивијим личностима, без обзира на кратак период времена, који сам провео на раду с њим. Главно ми је било, што ме је радовало, што је он говорио о линији партије, другачије него што смо раније слушали, за широко окупљање маса, за народни фронт, слободније дјеловање у радничкој класи, у народу, а не затварати се само у строго илегалне форме рада. То је било нешто што је нама млађима, како да кажем, одговарало, а одговарало нам је као студентима Београдског универзитета који смо се већ у то вријеме пробијали из илегалности у легалне форме рада: нису то биле само туче и демонстрације, него су то биле борбе за студентска удружења, за легалне позиције на универзитету, окупљање свих студената за студентске интересе, а и за политичке захтеве, повезане с економским захтевима студената за аутономију Универзитета. Зато смо стварали легалне студентске политичке организације као упоришта опозиционих грађанских партија. А „Милан“ је истицао да треба радити брже, да је расположење много боље него што ми оцјењујемо, и много повољније за брже учлањивање у Партију и у СКОЈ, и за легалне форме рада. Ја не знам колико је био од мене старији, свакако не много, а био је од мене много зрелији, тако да је мени јако импоновало када би ме он похвалио, када бих се вратио па му понудио извештај; некако ме охрабривао, хоћу да потврдим, оно што су још неки другови овдје рекли о физиономији те личности. Дјеловао је као врло стабилан човјек, ја не памтим да је икада подигао глас у разговору, могао је да се с нечим не сложи, али је то увијек изнио мирно, лијепо, с пуно пажње. Тај је човек носио неку благост и смиреност у себи, али без попуштања у принципијелним питањима, био је врло прецизан, врло јасан, темељит.

Такво је, дакле, било то време. Како се види, печат томе времену дала је борба Партије да изиђе из секташтва, да се пробије у легалне форме и остварује са свим напредним демократским снагама народни фронт слободе. Колико се у томе успијевало може се закључити, поред осталог, по масовним зборовима, који су тада у Србији имали великог одјека, а нарочито велики збор у Крагујевцу. Ја сам донио тезе за говоре на том Збору, за радника Савовића који је прочитао захтјев Збора по тачкама. О читавој организацији збора, паролама, организованом долажењу и реду на Збору договарао сам се са друговима у Крагујевцу, као и о неким другим говорима. У томе су били веома активни студенти, лист „Светлост“ и радници Војно-техничког завода.* Испред студената говорио је надахнуто Жива Ђорђевић. Због значаја за цијелу земљу збора који се припрема у Крагујевцу „Оскар“, члан ЦК КПЈ тражио је од мене и писмени и усмени извјештај о свим припремама Збора. Поред овог конкретног задатка радио сам како сам рекао по директивама „Милана“ и „Оскара“ на обнављању партијских организација. Поменуо сам ширину која се тражила, тражило се да се наступа са више повјерења према људима па и кад гријеше, еластичније него до тада ангажовање људи према њиховим могућностима и спремности, а не, тако да кажем: све или ништа. Кад је „Милан“ говорио о неким симиновцима у Крагујевцу, није говорио да се бојкотују ти људи, него да се иде на разговор, да се види могу ли се превазићи ти сукоби или лични моменти и анимозитети, што се год људи може спасти, да се настоји спасти, да се активирају, да се окупе сада око новог курса партије, пробијање из илегалности итд. Ја сам обавио много тих разговора, тада, по Крагујевцу. Давно је то било, ја се детаља не сећам, али знам да сам разговарао са низом грађанских политичара, демократа, неких других, са низом људи који су се осјећали комунистима, или оних који су

---

* На моју жалост ја нисам био на збору — „Оскар“ ми је забранио да тога дана будем у Крагујевцу, јер „може доћи до нереда и хапшења“, па да не бих пао полицији у руке.

били хапшени. Неки од њих су били представници разних група које су биле међусобно често и сукобљене, али се то постепено превазилазило. Осјећао се и гласио слободарски дух, расла је демократска плима, повећавало се гибање маса незадовољних диктатуром. Био сам задовољан, а видио сам да су се кретању у народу радовали и „Милан“ и „Оскар“. Све нас је надахњивала та бујица народна која је и Комунистичкој партији пружала нове велике шансе.

Ишао сам више пута и у Јагодину. Прве везе су ми били од раније познати Жика и Славка Ђурђевић (код њихових сам родитеља спавао) и Бошко Ђуричић. Тамо се успјешно обнављала партијска организација. Сјећам се да смо посјетили и старог, скоро ослијепјелог познатог пролетерског пјесника Видосава Трепчанина.

Кад смо сазнали да се за мене распитује полиција другови су ме за неко вријеме склонили у манастир Томић код Београда, преко Мораве, гдје је било на љетовању још неких ђака и студената из Београда. О свему томе извјестио сам „Милана“ кад сам се вратио у Београд. Видио сам да је био задовољан.

На крају, хтјео бих да истакнем велико разумијевање и помоћ „Милана“ коју ми је пружио у мом захтјеву да идем на рад у Босну. Наиме, и раније смо, на Универзитету, неколико нас, студената чланова Партије више пута истицали да је, како ми видимо, у Босни и Херцеговини тешко стање што се тиче партијског рада, и организовања, тражили смо да се тамо ангажујемо. Сем појединачних наших, често и на своју руку, иницијатива, до тога, сталнијег нашег рада у Босни и Херцеговини није долазило. Ја сам Трајку изнио стање, колико сам га знао, нарочито у тузланском индустријском басену, који је био један од највећих у Босни и Херцеговини, па и у земљи, и замолио га да ми помогне, омогући да идем тамо. Он ме је пажљиво саслушао, подржао и рекао да мисли да ћу моћи отићи у Тузлу послије крагујевачког збора, а да то рекнем и Оскару с којим ме је већ био повезао. Тако је и било. Оскар је, видио сам, био од „Милана“ обавијештен и ја сам, иако је у међувремену „Милан“ пао (ухапшен), добио дозволу и упутства да привремено радим на обнављању партијских организација у тузланском басену и сјевероисточној Босни, што сам ја све до 1937. године чинио, иако сам био враћен у руководство Универзитетске партијске организације. Веза ми је била у Крагујевцу гдје сам више пута одлазио. Тамо су дјеловали: Жујовић, Крсто Попивода, Цана Бабовић, Грга Јанкез (адреса за мене је била Ленка Петровић). Њима сам подносио извјештаје, а они су их прослеђивали Централном комитету. Партијске везе и контакти из Босне и Херцеговине, нарочито из источне Босне, биле су и прије живе и имале традицију још из времена прије I свјетског рата, када су социјалистичке партије Србије и Босне и Херцеговине тијесно сарађивале. (Западни дио Босне био је више упућен на Загреб.) Покрајински комитет Србије, са „Миланом“ на челу, из 1935. године подржао је здушно ту традицију и показао разумијевање и прави другарски однос према настојањима да се обнови партијска организација и руководство у Босни и Херцеговини, за шта ЦК КПЈ који је био у емиграцији, није увијек имао довољно слуха.

Ко је био „Милан“ сазнао сам накнадно. Сазнао сам да је по други пут отишао на робију, осуђен на 6 година. Трајко је сигурно знао ко сам ја. Био је мучен, али ја сам имао у њега неограничено повјерење и знао сам да ме неће одати. Тако је и било.

Трајко Стаменковић остао ми је, као узор — револуционар у најљепшој успомени.

Нусрет Сеферовић

НЕКОЛИКО ЗАВРШНИХ НАПОМЕНА

Желим да дам само неколико објашњења и података.

Текст који сте добили („Скице за портрет предратног комунисте и револуционара Трајка Стаменковића — Увод за разговор за „округлим столом“, посвећен животу и раду Трајка Стаменковића“), неколико дана пре овог скупа, представља знатно скраћену верзију рукописа који износи преко 150 страница и готово још толико страница текста података о изворима, објашњења и напомена.

Циљ ове кратке верзије рукописа је да само подсети на неке датуме, до-

гађаје, проблеме, људе — значајне у животу и револуционарном раду Трајка Стаменковића, да иницира разговоре о њима.

Живот и рад Трајка Стаменковића проучавам на личну иницијативу. Одлука је сазревала спонтано и дуго, још од пре рата и револуције, кад сам се, метафорично речено, срео са Трајком Стаменковићем. Наиме, као млад комуниста у Мостару пре рата, слушао сам са својим друговима, казивања Мустафе-Мује Пашића о Трајку и другим комунистима на робији. Мустафа - Мујо Пашић био је радник, комуниста. Издржавао је казну од седам година робије. У Казненом заводу у Лепоглави био је готово пуне две године са Трајком у истој соби, у тзв. Доњем дому. Затим ми је причао о Трајку Анђелко Гоати, радник, комуниста, такође из Мостара. Он је, као и Трајко, био два пута кажњаван робијом, и провео укупно девет година у сремскомитровачкој казниони. Гоати је причао мени и друговима нарочито о другом периоду Трајковог робијања. Тако сам се тада, кроз та казивања, срео и са другом Давидовићем, који је овде са нама, и упознао га неколико година пре него што сам га и лично срео после ослобођења као свога професора. Кроз казивања ових врло угледних комуниста из Мостара, Трајко Стаменковић је задобио моја осјећања младог комунисте и ушао у свет мога револуционарног размишљања.

После ослобођења, радећи са Владиславом Миленковићем и Јеленом Маслешом на сакупљању и редакцији текстова Веселина Маслеше и писању напомена и објашњења за њих („Дела", књ. I, II — 1954, књ. III — 1956. „Свјетлост", Сарајево), сусрео сам се поново са Трајком Стаменковићем, у периоду између његова два робијања, када је био секретар Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Србију, у преломном периоду партијске политике, познатом као период антифашистичког народног фронта.

Затим, радећи на сакупљању, избору и редакцији чланака Огњена Прице („Култура", Београд, 1960) и Отокара Кершованија („Култура", Београд, 1960), на писању коментара и предговора за ове књиге, проучавао сам, између осталог, живот комуниста у казненим заводима у Сремској Митровици и Лепоглави, јер су и Прица (седам година) и Кершовани (десет година) издржавали казну у тим казнионама. Тако сам се и том приликом сретао са Трајком Стаменковићем.

Кроз све ове сусрете његов лик и његово дело постајали су ми све ближи и потпунији. Закључио сам да је то једна од занимљивих и значајних личности нашег (српског и југословенског) комунистичког покрета. Тако сам почео да прикупљам грађу о животу и делу Трајка Стаменковића.

Уз текст који ви имате нису наведени извори. У више архива нашао сам доста полицијских, судских и партијских докумената који се односе на Трајка Стаменковића. Прочитао сам сећања многих Трајкових савременика, другова и сарадника, разговарао сам са некима од њих. Читао сам његове чланке, прегледао предратну партијску и другу штампу, дневну и периодичну, такође научне радове, релевантне за овај студиј. Овом приликом, међутим, навео бих само неколико имена сведока чија су ми већ дата сећања, или разговори које сам са њима водио, нарочито користили:

Срђа Прица је, као члан Земаљског бироа ЦК КПЈ, сарађивао са Трајком Стаменковићем. Обадвојица су учествовали у раду тзв. Сплитског пленума Централног комитета КПЈ, одржаном у јулу 1935. године, уочи VII конгреса Коминтерне. Прица је са Горкићем написао записник са тог пленума, па ми је могао компетентно помоћи у дешифровању појединих места тог записника. Без његове помоћи и објашњења тешко да бих могао разумети нека места у том записнику;

Трајко Мишковски, радник, комуниста из Македоније, после школовања у Совјетском Савезу, дошао је илегално у земљу као инструктор ЦК КПЈ. Једно време деловао је у Македонији, а затим је у Србији помагао Трајку;

Љубица Живковић-Мијалковић, са својим супругом Миланом Мијалковићем, била је професор гимназије у Куманову када је Трајко Стаменковић тамо (и у Велесу, данас Титов Велес) био ученик виших разреда гимназије. Једно време Милан Мијалковић руководио је партијском, а Љубица скојевском организацијом у Македонији. Она ми је објаснила поједине догађаје и проблеме партијског и сокјевског рада у Македонији у том периоду. Трајко је као гимназијалац, а затим као студент, радио у СКОЈ-у и Партији у Македонији;

Бане Андреев је познавао Трајка као ђака гимназије у Велесу. У датим

сећањима има података о томе. Мени је далеко више испричао. Бане Андрејев је 1929. године, у то време студент технике у Београду и члан Централног комитета СКОЈ-а, ухапшен и осуђен на 15 година робије, па се Трајка сећа и са робије;

Страхил Гигов, радник, комуниста из Македоније сећа се Трајка и из Велеса, јер га је Трајко тамо примио у чланство Партије, и са робије;

Диме Бојановски, радник, комуниста добро се сећа Трајка из сремскомитровачке казнионе;

Мире Анастасов, Трајков друг из кумановске гимназије и из исте скојевске организације, био је секретар Покрајинског комитета КПЈ за Македонију; учествовао је и на Сплитском пленуму ЦК КПЈ. Дао ми је низ сведочења и објашњења, нарочито о везама и помоћи Трајка и партијске организације Србије у обнови партијске организације у Македонији 1934—1935. године, као и о Сплитском пленуму. Био је и на робији, па и отуд има успомена на Трајка;

Друга Драшка Динића, који данас учествује у разговору за „округлим столом", Трајко је примио у чланство КПЈ. Он је био десна рука Трајкова у раду покрајинске партијске технике, у илегалним условима најконспиративнијег и најосетљивијег партијског рада. Познавао је и Трајкову породицу и Трајка као средњошколца и као студента;

Разговарао сам и са Босом Цветић, која је помагала Трајку и Драшку у партијској техници;

Марко Зовко, један од оснивача СКОЈ-а, у време Трајковог деловања у партијској организацији у Србији, руководио је техником Централног комитета КПЈ у земљи чији се центар тада налазио у Загребу. Поред рада из тога времена, добро се, и са симпатијама, сећа Трајка из времена заједничког тамновања у казненом заводу у Нишу;

Друг Драгутин Чолић, који због болести не присуствује овом састанку, био је у руководству партијске организације у Србији, једно кратко време, пре Трајка, секретар те организације, а затим задужен искључиво за рад штампарије и уређивање покрајинског партијског органа „Комунист", у коме је Трајко редовно и марљиво сарађивао. Казивао ми је о томе далеко више него што је забележено из његових сећања;

Друг Радивоје Давидовић је неколико пута осуђиван као комунист, укупно на 14 година робије. Нека његова сећања су објављена, а нека нису. Читао сам и једна и друга, и, у разним приликама, разговарао са њим о годинама које је Трајко провео са њим на робији.

*

* *

Време за дискусију је истекло. Зато бих на крају овог разговора рекао следеће: Вредна је сама по себи чињеница да се одржао овај округли сто, јер је ово први пут да се, на једном оваквом скупу, разговара целовитије о животу и делу Трајка Стаменковића, 45 година после његове погибије.

Иако је разговор био временски ограничен, сматрам да је изнето доста нових података и сведочења, неколико занимљивих опсервација, краћих анализа појединих проблема, постављено је неколико питања за даље проучавања. То није мало, поред испуњења моралног дуга сећањем на живот и дело истакнутог комунисте и револуционара.

Мени лично је овај разговор био занимљив и биће користан за даљи рад, можда и на изради монографије о животу и раду Трајка Стаменковића. Са своје стране захваљујем свима учесницима у разговору, као и организаторима овог округлог стола.

САВЕТОВАЊЕ У КАЛУЂЕРЦУ

Саветовање у Калуђерцу

У Лесковцу је, у организацији Народног музеја, 19. и 20. априла 1988. године организован округли сто посвећен саветовању у Калуђерцу одржаном од 5. до 8. фебруара 1943. у присуству Светозара Вукмановића Темпа. У раду округлог стола су учествовали и Светозар Вукмановић Темпо, Риста Антуновић Баја, Александар Јанић, Разуменка Петровић Зума и Драги Стаменковић који су објавили своја излагања у књизи „Руковођење народноослободилачком борбом у Србији 1941—1945" (Војноиздавачки центар, Београд 1989). Излагања осталих учесника округлог стола објављујемо у овој свесци Лесковачког зборника.

UDK 329.15 (497.1) (091)

Хранислав Ракић

ПАРТИЈСКА ОРГАНИЗАЦИЈА ЛЕСКОВАЧКОГ И ВРАЊСКОГ КРАЈА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1942.

Окупатор, са домаћим издајницима, нанео је велике губитке народноослободилачком покрету у лесковачком и врањском крају у првој половини 1942. године. У то време пао је велики број партијских и скојевских кадрова који су били идејни носиоци НО покрета. У тим тешким и крвавим борбама партијско и скојевско чланство је десетковано. Несумњиво да је највећи губитак за НО покрет у овом крају погибија Косте Стаменковића, радничког трибуна и члана ЦК КПЈ, Томе Костића, Станимира Вељковића, Благоја Ристића, чланова ОК КПЈ и других истакнутих револуционара, који посејаше такве револуционарне идеје које нису могле да се угуше без обзира на осеке и критичне ситуације каква је била она у првој половини 1942. године.

Упркос великим губицима које су трпели у великој пролећној офанзиви и привременом потискивању са слободне територије, партизански НОП одреди у лесковачком крају и црнотравском подручју су се одржали и продужили да се боре, у прво време мањим диверзантским акцијама, да би већ крајем године водили запажене борбе у којима је непријатељ имао осетне губитке.

Тих тешких дана и поред свих репресалија које је вршио окупатор на привремено запоседнутој територији, било је храбрих људи који су примали у куће борце и илегалце, тј. партијске раднике. Приликом тих сусрета често су се чуле охрабрујуће речи: да партизани нису уништени, да постоји жива сила партизанских НОП одреда. У тим тешким условима, када су биле прекинуте везе са ПК КПЈ за Србију и Главним штабом НОВ и ПОЈ Србије, а ОК КПЈ Лесковац није деловао као колективни орган, комунисти су се сналазили и рад је настављен. Партизанске снаге се реорганизују, а половином јуна 1942. године чланови КПЈ и војног руководства са терена Пусте Реке и Јабланице одржавају партијско саветовање на Радану. Том приликом извршена је детаљна анализа политичке и војне ситуације. Одређени су и даљи задаци међу којима је један од најважнијих омасовљавање НО покрета на терену Пусте Реке и Јабланице. На овом саветовању реорганизован је штаб Јабланичког НОП одреда и закључено је да Василије Смајевић, члан ОК КПЈ, пође у Црну Траву, а да Милија Радовановић успостави везу са Лесковцем и ПК КПЈ и ради на терену Пусте Реке.

У Лесковцу се партијска организација консолидује. Почетком маја 1942. године формирано је Месно руководство КПЈ чији је секретар био Војислав Николајевић Чиплак. Месно партијско руководство оживљава рад партијске и скојевске организације. У овим тешким данима, ово партијско ру-

ководство показало је велику сналажљивост и упорност. За кратко време формиране су три партијске ћелије КПЈ са више чланова КПЈ, месно руководство СКОЈ-а и три актива СКОЈ-а, као и пет пододбора НОФ-а.

Лесковачка партијска организација успоставила је везу са партизанским НОП одредима, а обновљен је и рад партијске организације и ван Лесковца.

Покрајински комитет КПЈ и Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију пратећи развој ситуације а за бољи рад у наредном периоду поставио је задатак Покрајинском повереништву КПЈ за југоисточну Србију у Нишу, као и окружним комитетима за Лесковац, Ниш и Крушевац да очувају и ојачају партијске организације и партизанске одреде. Од извршења овог задатка речено им је да зависи даљи ток НО борбе у том делу Србије.

Због тога је рад партијске организације и штабова НОП одреда у другој половини 1942. године био усмерен у духу тих директива. Лесковачки, Јабланичко-пасјачки и Врањски НОП одреди после реорганизације нападали су мање непријатељске посаде, спречавали пљачку, палили општинске архиве, рушили комуникације и уништавали живу силу окупатора и домаћих издајника.

У другој половини 1942. године организују се партијске организације и партијски активи. У то време формирани су активи СКОЈ-а у Лецу, Гајтану, Дренцу, Лапотинцу, Д. Коњувцу, Речици, Косанчићу и др. селима Пусте Реке и Јабланице.

Борци и руководиоци Јабланичког НОП одреда, а касније Јабланичко-пасјачког НОП одреда, радили су на стварању јачих упоришта у селима на окупираној територији. По селима су одржавали састанке и на њима је објашњавана војно-политичка ситуација у земљи и на источном фронту. У току овога рада створена су партијска упоришта КПЈ у Лапотинцу, Вујанову, Слишану, Петровцу, Обилићу, Плавцу, Газдару, Гајтану и другим селима Јабланице и Пусте Реке.

Омасовљавање и нарастање народноослободилачког покрета у лесковачком и црнотравском подручју и активирање партијских организација и наставак оружаних акција забринули су окупатора и његове слуге. У једном извештају начелник среза лесковачког истиче: „У току месеца августа јавна безбедност у овом срезу је знатно погоршана. У овом месецу примећена је јача акција шумских одметника-партизана, нарочито у источном делу среза. Од ових партизана у току овог месеца спаљено је неколико општинских архива и покушава се да се омете правилно функционисање власти.“[1]

У другој половини 1942. године окупљање скојевских актива и партијских организација КПЈ било је знатно лакше него с пролећа и у првој половини 1942. године, јер је непријатељ био задовољан успесима постигнутим у пролећној офанзиви, противу НОП одреда и партијске организације у самом граду, па је био и мање будан.

Непријатељски пропагандни апарат ступио је у дејство после привременог заузимања слободне територије да одврати народ од НОП покрета. Недићева пропаганда, користећи присуство бугарске фашистичке војске, љотићеваца и четника, почела је да врши притисак нарочито на омладину да одлази на рад у Борски рудник, Немачку или националну службу. Скојевска организација, активним радом успевала је да одоли овој непријатељској пропаганди и не дозволи да омладинци масовно одлазе на рад и директно служе окупатору.

Домаћи издајници (недићевци, љотићевци и четници, у чије редове омладина није желела да ступа), вршили су принудну мобилизацију. Упадали су у села, и то ноћу, хватали омладинце, одводили их у своје редове, али их нису могли трајно да задрже. Мобилисани омладинци користили су сваку прилику и са оружјем бежали у НОП одреде.

На тзв. црнотравском оперативном подручју, анектираном делу од стране бугарске фашистичке владе, у другој половини године НО покрет веома брзо нараста. НОП одреди врше оружане акције ширих размера ,без обзира што је бугарски окупатор створио читаву мрежу својих упоришта.

Преко Кукавице на терен Црне Траве 23. јула долази члан ОК КПЈ Лесковац Василије Смајевић. Његов долазак на црнотравско-варденичко подручје био је од великог значаја за даље ширење НОП-а. То се не односи само на оружану борбу већ и на организацију покрета у целини.

---

[1] Грађа лесковачког музеја, инв. бр. 1194. стр. 97.

Политички рад на терену добија све шире размере. Створено је Окружно партијско поверенство за цело подручје Пирота, Црне Траве, Сурдулице, Врања и Пчиње са секретаром Василијем Смајевићем. У руднику Мачкатица у Белом Пољу организују се скојевски активи, а у октобру и фабричко руководство Скоја са задатком да преко скојевских актива организују раднике за вршење саботаже, слање радника у НОП одред и прикупљање материјалне помоћи за НОП.

Партизански одреди на југу Србије у току лета и јесени врше значајне оружане акције. Непријатељ покушава свим силама да уништи покрет на југу Србије. Због тога је дошло до тзв. Аћимовићеве офанзиве. За све време те офанзиве Лесковачки НОП одред је дејствовао на ширем подручју Кукавице. За време Аћимовићеве офанзиве окупатор са домаћим издајницима је нанео приличне губитке Нишавском и Озренском одреду.

Почетком септембра 1942. године долази до велике провале у нишкој партијској организацији. У тој сложеној ситуацији Драги Стаменковић је успео да се извуче и убије Немца. Тада Драги Стаменковић упућује у Лесковац на партијски рад Радмилу Обрадовић Медан Гојку. У прво време Гојка није имала везе са ПП у Нишу и ПК КПЈ за Србију. Међутим, она је после десетак дана успоставила везу са МК КПЈ, а преко њега и са лесковачким и Јабланичко-пасјачким НОП одредом.

У јесен 1942. године, због појачане партијске активности и неуспеха у тзв. Аћимовићевој офанзиви, команда Српске државне страже, уз подршку снагама окупатора, преузела је велику офанзиву против Јастребачког и Јабланичко-пасјачког НОП одреда, а недићевци, четници и бугарски фашисти нападају Лесковачки НОП одред. У овој новембарској офанзиви партизански НОП одреди су водили оштре борбе, али спроводећи офанзивну тактику партизанског ратовања успевали су да се извуку из непријатељског обруча наносећи непријатељу велике губитке.

У Лесковцу, крајем године, долази до честих саботажа у текстилним фабрикама. У време годишњица октобарске револуције намерно је стављано гвожђе у текстилне машине — разбоје и тако су онеспособљене за редовну производњу текстила, а у Владичином Хану и Сурдулици писане су пароле које су имале великог одјека међу становништвом на анектираној територији. На све ове акције непријатељ је веома оштро реаговао али није могао да ухвати оне који су то радили.

Но, свакако један од највећих успеха партијске организације у то време у Лесковцу је био продор у полицију и проналажење сарадника из њених редова, а то је у даљој борби дало огромне резултате. Преко њих су набављане објаве, разни извештаји, обавештења итд.

Партијска организација, и поред многих тешкоћа, одржавала је везе са вишим партијским руководствима. Материјал који је добијен од тих руководстава ношен је у пунктове одакле се по налогу ОК предавао куририма за одреде и слободну територију. Без обзира на тешкоће, одржаване су везе са Београдом. Те везе су функционисале, али је долазило због веће контроле окупатора и домаћих издајника до прекида, па су се као курири користили службеници са железница.

Сви ови успеси народноослободилачког покрета у лесковачком крају онеспокојавали су окупатора и домаће издајнике. Због тога у Лесковац, новембра 1942. године, долазе агенти специјалне полиције из Београда. Они врше масовна хапшења. Похапшене активисте, чланове КПЈ и Скоја, злостављају и подвргавају мучењу у затворима Лесковца и Београда не би ли на тај начин нешто више сазнали о НО покрету. Хапшења су била масовна и у њима су највише страдали средњошколци. Неке од њих је окупатор одвео у Београд а друге у Смедеревску Паланку на „преваспитавање".

Крајем 1942. године партијска и скојевска организација се консолидују. Оснивају се нова партијска и скојевска руокводства која врше интензивнији утицај на становништво, које све масовније прилази народноослободилачком покрету. Проширују се скојевске и партијске организације и њихов рад се осећа на терену где се изводе оружане акције и диверзије.

Политичка ситуација у свету омогућавала је ширење НО покрета јер је окупатор трпео велике поразе на источном и афричком фронту. У том смислу Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију послао је упутство свим одредима како треба да се понашају у току зиме 1942/43. године и шта треба да предузму да би преживели оно што им се десило у зиму 1941/42. године.

Поред тога, сугерирао је да не треба прелазити у дефанзиву, већ треба тући окупатора и домаће издајнике на сваком кораку. Овом приликом треба истаћи да су партизански одреди успели у другој половини 1942. године не само да се одрже већ и да ојачају После борбе на Ображди, 10. децембра 1942. године, у којој су партизанске снаге потукле јединице Српске државне страже, стациониране у селима испод планине Радан, створена је слободна територија коју окупатор неће моћи да освоји до краја рата.

Значи, народноослободилачки покрет постаје све шири и на овом терену у преломној 1942. години стварају се минимални услови за заједничку борбу противу окупатора и домаћих издајника, са бугарским и македонским револуционарним снагама, а та сарадња ће доћи до изражаја у 1943. и 1944. години.

Година 1942. била је година највећих искушења за народноослободилачки покрет на југу Србије, па и у лесковачком и врањском крају. Због тога, посматрајући 1942. годину, можемо је поделити у више фаза и то према развоју НО покрета. Не улазећи у све догађаје који су се дешавали те године, ми смо овом приликом само хтели да укажемо да и поред свих искушења, НО покрет у лесковачком крају има свој континуитет, али је било осека које су превазиђене баш захваљујући кадровима са југа Србије, спремних и одлучних да наставе борбу у неравноправним условима.

Почетком 1942. године партизанске снаге у лесковачком крају имале су велику слободну територију. Окупатор, који је угушио НО покрет у западној Србији крајем 1941. године, довео је на југ Србије 1942. године скоро све те снаге са циљем да угуши НО покрет и на овој територији.

Пошто су Немци на источном фронту почели да трпе велике губитке, њима је сваки војник био неопходан за тај фронт. Знајући да НО покрет не могу да угуше ангажујући само домаће издајнике на југу Србије, они су се споразумели са бугарском фашистичком владом да се бугарске снаге ангажују за гушење НО покрета на југу Србије. Тако је, поред бугарских снага које су обезбеђивале железничку пругу и важније објекте за окупатора, на овај терен доведен и Први бугарски корпус почетком 1942. године. Његов задатак је био да се бори против партизанских снага и заузме слободну територију. Почетком фебруара 1942. бугарске снаге у сарадњи са домаћим издајницима започеле су велику офанзиву у Топлици, Бабичкој гори, Пустој Реци и другим деловима југа Србије. Од 2. фебруара, са биљаничком борбом, започело је освајање слободне територије Бабичког НОП одреда. Бугарске снаге у походу на НОП одреде југа Србије нису штеделе ни становништво. Борци НОП одреда су грчевито бранили слободну територију али су се борили противу многобројнијег и боље наоружаног непријатеља. Зато су и морали да се, уз огромне жртве, борећи се за сваки педаљ земље, повлаче. Бугарске снаге у своме походу вршиле су велика зверства над ненаоружаним становништвом (Бојник, Косанчић, Белановце итд.), и том приликом убијали су старце, жену па чак и децу у мајчиној утроби.

Непријатељ је успео да у току фебруара—априла 1942. године заузме слободну територију, да успостави посаде у многим селима. Међутим, окупатор није успео да уништи живу силу народноослободилачког покрета. Иако је успео да смањи партизанске одреде, он није схватио колико је НО покрет ушао у свест људи и поред највећих искушења. И зато окупатор и није могао да уништи народноослободилачки покрет. Борци — комунисти су се повлачили на сигурна места и одатле пропагандно дејствовали на окупљању људи за наставак борбе коју су започели 1941. године. Без обзира на губитке које су имали партијска организација и партизански одреди, народ је био неисцрпна снага која је омогућавала да се НО покрет настави.

Без обзира на губитке, 4. чета Бабичког одреда, која је прешла демаркациону линију, успела је да на тзв. црнотравском оперативном подручју сачува живу снагу и одмах отпочне са развојем НО покрета. Развијајући рад са народом, Одред је успео да се омасови и да у току лета формира више водова који ће прерасти у Бабички и Врањски НОП одред.

Кукавички НОП одред, који је спао на нешто више од једне десетине, реорганизује се 1. маја 1942. године и почиње са оружаним акцијама у Пореч-ју. Јабланички НОП одред после реорганизације се у току лета спаја са Пасјачком четом и тако се формира Јабланичко-пасјачки НОП одред који вр-

ши оружане акције и ствара слободну територију.

Окупатор са домаћим издајницима није могао да уништи све оне који су били спремни да се боре. И поред губитака чланова КПЈ и СКОЈ-а, чланова НОО, оружаних снага у НОП одредима и помоћним десетинама, борба је настављена јер је НО покрет у лесковачком и врањском крају био практично неуништив због подршке народа.

Партијска организација после тзв. мартовске офанзиве, већ у мају 1942. године, почиње да се реорганизује и да организује везе и то не само међусобне већ и са партизанским НОП одредима. Партијска организација и СКОЈ успевају да се консолидују и постепено омасовљавају. Пошто је погинуо већи број чланова ОК КПЈ, на партијски рад у Лесковац долази Радмила Обрадовић Медан Гојка и ОК успева да успостави партијски и скојевски рад у лесковачком и врањском крају.

У току 1942. године на анектираном делу формирано је Окружно партијско поверенство КПЈ које успева не само да консолидује НО покрет већ и да га прошири. Регрутујући нове чланове КПЈ и СКОЈ-а, Окружно партијско поверенство је успело да створи солидну основу за разбуктавање НО покрета на анектираном делу Србије у 1943. години.

Треба истаћи да је и поред успеха било доста тешкоћа у развоју НО покрета. Окупатор са домаћим издајницима оставио је извесног трага баш због тога што је велики број скојевских и партијских кадрова погинуо, па је тешко било наћи људе у том тренутку за чланове неког руководства. Тако, на пример, Окружни комитет Скоја није функционисао скоро годину дана јер није могао да се конституише и то је деловало на омладински рад, а нарочито у већим местима, у првом реду у Лесковцу, без обзира на пружену помоћ од стране појединих чланова ОК КПЈ Лесковац и др.

Партијска и скојевска организација, као и партизански НОП одреди у лесковачком и врањском крају, нису могли да буду уништени због тога што нису дозволили окупатору да их одвоји од народа. Непријатељ није знао њихово бројно стање. Мењали су тактику у нападу. Када је непријатељ био утврђен нису га нападали, али су зато имали успеха када су успели да га нападну и противударом униште. Нападали су непријатеља на више места. Стварали су пунктове и чврсте базе које су омогућавале развој НОП-а. Они се нису одвајали од народа, бранили су летину од окупатора. Појачали су агитацију и пропаганду и разобличавали непријатеља. У тим и таквим условима у којима је било и успеха и пропуста, дочекали су саветовање у Калуђерцу, на коме су реорганизоване војне и партијске снаге и створени услови за бржи развој народноослободилачког рата, на простору јужне Србије, а посебно у лесковачком и врањском крају.

UDK 940.53/.54 (497.1)

Никола П. Илић

ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1942. ГОДИНЕ

Из наших, окупаторских и квислиншких докумената, као и литературе на тему из НОР-а, није тешко закључити да је народноослободилачком покрету у јужној Србији било најтеже у 1942. години.

Почетком те године на овом, за окупатора и Врховни штаб НОВ и ПОЈ важном геостратешком простору, било је седам партизанских одреда (Расински, Јабланички, Топлички, Кукавички, Озренски, Сврљишки и Бабички), са бројним војним десетинама и четама, укупне јачине око 10.000 наоружаних партизана. Они су имали знатну слободну територију на којој је била уништена окупаторско-квислиншка власт и управа, а успостављени одбори фронта (НОФ) и народноослободилачки одбори.

После разбијања НОП-а у западној и централној Србији, Немци са Бугарима, четницима, недићевцима и љотићевцима предузимају бројне нападне операције ради уништења оружаног устанка на југу Србије. Због тога вођене су тешке борбе.

У пролећној офанзиви (фебруар—мај 1942) окупатор и квислинзи са бројчано и технички надмоћнијим снагама, у неравноправној борби, нанели су тешке ударце НОП-у на југу Србије. Партизански одреди су, једни мање, други више претрпели губитке али ниједан није потпуно уништен. Окупиране су поновно слободне територије,

разбијене и разоружане готово све војне месне десетине и чете. Погинули су у борбама многи партизани, комунисти, скојевци, одборници фонда и НОО, руководећи кадрови. Многи су заробљени, ухапшени; партијске и скојевске организације у већини случајева су разбијене, неке престале да постоје. Окружни комитети КПЈ и СКОЈ-а, као руководећи органи на својим теренима (називани и штабовима револуције и НОБ), престали су да функционишу због тога што су многи чланови погинули, ухапшени или напустили овај терен испред полицијских потера и провала. У таквој ситуацији биле су прекинуте везе између појединих партизанских одреда, с једне стране, и окружних комитета, Покрајинског повереништва за југоисточну Србију и ПК-а за Србију, с друге стране.

У циљу уништења НОП-а на југу Србије окупатор и квислинзи запоседају устаничку територију. Обновљен је рад општинских управа. У селима су образоване наоружане сеоске страже, негде називане милицијом, са циљем да спрече партизане да долазе у села по храну и обавештења. Оне су пружале отпор партизанима, алармирале њихов долазак, обавештавале квислиншке, бугарске и немачке јединице и установе. Поред планине Радана, Јастрепца, Кукавице, Пасјаче, Озрена, Буковика и других, у општинама и већим селима, успостављени су гарнизони Бугара, четника, недићеваца и љотићеваца.[1] Спровођене су потере, блокаде села, постављане заседе, претресана села и усамљене куће, шуме и потоци. Против партизана организоване су потере, у којима су учествовале јединице четника, недићеваца и љотићеваца, и мобилисани сељаци. На устаничкој територији крстариле су окупаторске и квислиншке јединице. Убијани су партизани, хапшени припадници НОП-а и породице партизана. Бивши припадници војних месних десетина и чета присиљавани су да предају оружје. Они који су пружали отпор — јавно су тучени и хапшени, а остали застрашивани. Села су блокирана да партизани не би узимали храну већ да се глађу принуде на деморализацију и предају. Строго су кажњавани сељаци који су у куће примали партизане, давали им храну или обавештења, а о томе нису на време обавештавали најближе окупаторске или квислиншке јединице ради гоњења. Расељавана су села, махале и појединa домаћинства која су се налазила поред Радана, Кукавице, Јастрепца, Озрена и других планина да би се спречио контакт партизана и сељака ради изолације партизана и њиховог уништења. Вршен је велики притисак на породице партизана: куће пљачкане, чланови домаћинства хапшени, тучени, терани у затворе и логоре где су многи као таоци стрељани. Села су морала месецима да хране четничке, недићевске и љотићевске одреде. Да би се изазвала мржња између сељака и партизана, поред наведеног, и на друге начине стварано је тешко стање. Пропагирано је да су „за све“ криви партизани, а кад њих не би било, народ би „мирно“ живео и радио, не би био узнемираван од окупатора и квислинга. Распиривана је усмена и писмена антикомунистичка пропаганда и национална мржња између Срба и Црногораца. О партизанима су говорене разне неистине. Стално је наглашавано да су партизански одреди од Немаца, Бугара и квислинга уништени у западној и централној Србији и широм Југославије и да их сада уништавају и на југу Србије. Преувеличаване су снаге окупатора и квислинга. Партизани су стално позивани да положе оружје, обећавана амнестија, упућиване застрашујуће претње и партизанима и народу и њиховим породицама и селима која и даље сарађују с партизанима. Расписиване су награде за убиство или издају партизана, а за тај прљави посао гарантована тајност. Све мере окупатора, квислинга и полиције плански су провођене да у редовима партизанских одреда и сељака — главних носилаца терета оружане борбе — опадне морал и наступи ко-

---

[1] Наводимо пример устаничке територије Јабланичког НОП одреда. Његова територија је запоседнута овим непријатељским снагама: успостављени су гарнизони Бугара у Лебану, Бојнику и Житном Потоку, јачине по једног батаљона. Једанаести добровољачки (љотићевски) одред имао је по једну чету у Д. Коњувцу, Орану и Лебану, а истурене водове и одељења у селима. Четнички одреди лоцирани су: Лесковачки у Косанчићу, Реткоцерски у Слишану, Бубличкн у Коњувцу, а остали одреди — Туларски, Брвенички, Шарпланински, Козјачки, Добродолски, Житнопоточки и др. крстарили су тереном. Недићевске посаде, разне јачине, биле су у Медвеђи, Тулару, Лецу, Бучумету, Лебану, Слишану, Косанчићу итд. Немачке команде места (Ортскоманде) обновиле су рад у Лебану и Медвеђи, а повремено су имали испоставу у Косанчићу. СДС имала је Срески одред са седиштем у Лебану, ангажован за потере против партизана.

лебљивост која би довела до осипања и напуштања народноослободилачке борбе. Мимо очекивања изостао је ефекат такве пропаганде.

Чињеница је да је у тој тешкој ситуацији код неких партизана настало колебање и да су се неки предали. Таквих није било много. Многи сељаци, да би избегли насиље, „притајили су се", изгледали су пасивни, али су задржали ослободилачки дух, илегално чинили услуге партизанима. Чим је НОП на југу Србије почео да јача, они га помажу као и пре мартовске непријатељске офанзиве. Један мали број сељака, разумљиво више из страха или што су заведени од окупатора, квислинга или својих рођака који су били против револуционарне борбе, дистанцирао се од партизана и ступио у квазлиншке редове. Но, и они касније увиђају своју грешку и многи поново прилазе НОП-у. Међутим, у сваком селу на устаничкој територији било је храбрих појединаца или група људи који нису подлегли непријатељским притисцима и стално су илегално, упорно и пожртвовано сарађивали с партизанима, постали база од које се ширио НОП по селима. Партизански одреди су се ослободили колебљиваца па су у шуми остали најхрабрији борци. Тако се вршила диференцијација: ко је за НОП а ко је против њега. Народноослободилачку борбу су наставили најсвеснији, најоданији и најхрабрији, међу којима су били углавном комунисти и скојевци. Они су све тешкоће јуначки поднели за победу идеала радничке класе. НОП се одржао захваљујући великом политичком раду КПЈ и постојању револуционарних традиција.

Мада су бројчано смањени, партизански одреди не губе самопоуздање, интензитно и константно воде оружану и политичку борбу против окупатора и квислинга. Њихова постојаност и активност принудила је непријатеља да, поред редовних потера, предузима нове нападне операције са веома јаким снагама. У циљу уништења партизанских одреда јуна 1942. године, делови бугарске 6, 17. и 21. дивизије Првог корпуса организовано изводе операције против Озренског, Сврљишког (Нишавског), Расинског, Јастребачког и Јабланичког НОП одреда. Иако је брижљиво припремана, ова офанзива претрпела је потпуни неуспех. Партизански одреди су маневрисањем избегли ударце. Јула—августа исте године, груписане квислиншке снаге (недићевци, љотићевци, четници), јачине око 2.000 људи, под командом Милана Аћимовића, министра унутрашњих послова квислиншке владе Србије, спроводе дуготрајну офанзиву најпре против Озренског и Сврљишког (Нишавског) НОП одреда у ширем рејону Ниша, којима наносе тешке губитке, са великим последицама. Међутим, ови одреди нису уништени већ њихови остаци настављају оружану борбу у тешким условима по групама. Затим је Аћимовић оружане снаге пребацио на леву обалу Јужне Мораве против Расинског, Јастребачког и Јабланичко-пасјачког НОП одреда. Изостали су планирани ефекти. Штабови партизанских одреда (Јастребачки и Расински) били су на време обавештени од Покрајинског повереништва КПЈ за југоисточну Србију о тактици коју примењује непријатељ, па је одбрана партизана прилагођена. Јабланичко-пасјачки НОП одред августа месеца пребацио се са Радана на Кукавицу где са Лесковачким НОП одредом изводе значајна борбена дејства. Јастребачки НОП одред се поделио: једна чета је са Јастрепца прешла на Озрен и са остацима Озренског одреда изводила борбена дејства на простору Параћин—Сталаћ—Буковик, друга чета, подељена остаје на терену, где изводи акције. У једној земуници на Јастрепцу, издајом заробљеног борца погинула је једна партизанска десетина са политичким комесаром Јастребачког одреда са Никодијем Стојановићем Татком на челу. Расински одред, подељен по групама, избегао је ударце вештим маневрима, а за све време изводио је акције. Лесковачки одред није био захваћен том офанзивом. После тога, октобра—децембра 1942. године, Немци, Бугари, љотићевци и недићевци заједнички спроводе најдужу нападну операцију у тој години против партизанских одреда на левој обали Јужне Мораве. Из целе Србије доведено је и концентрисано око 20.000 припадника СДС и Бугара. Мада је припремана плански и вођена синхронизовано, офанзива је претрпела неуспех, чак и пораз. Расински одред је избегао удар маневрисањем. Јастребачки одред пребацио се на десну обалу Топлице где заједно са Јабланичко-пасјачким одредом изводе борбена дејства. Кад је непријатељ своје снаге усмерио на ове одреде они одвојено прелазе са Радана преко Пасјаче на Јастребац. Али, и на том терену ни-

је престала непријатељска офанзива, јер су је Бугари наставили. После маневрисања, избегавања главног удара и многих борби, Јабланичко-пасјачки НОП одред се са Јастрепца вратио на Радан, али како је офанзива још трајала у Пуласту Реку, одакле се поново враћа на Радан са одређеним задацима: Пасјачка чета одлази на Пасјачу а Јабланичка чета остаје на Радану. Јабланичка чета је код села Ображде, испод Радана, 10. децембра 1942. године у борби уништила две чете и једну посаду (из Слишана) недићеваца — СДС. У-бијено је око 30 недићеваца, међу којима и командир једне чете, а други командир је рањен. Обрашка борба имала је велики војни и политички значај на ширем подручју јужне Србије, деловала је охрабрујуће на партизане и народ. У селима испод Радана поново је створена слободна територија. После те борбе недићевске јединице нису смеле самостално да изводе потере и акције а Бугари су ограничени на гарнизоне. То је погодовало НОП да јача. Прилив нових бораца у одреде је убрзан.

У то време, сем јачања постојећих партизанских одреда, било је и формирања нових чета и одреда. Указујемо на ове примере: после успешног организованог бекства логораша са Црвеног крста у Нишу (12. фебруара 1942), у саставу Озренског партизанског одреда формирана је Рударска чета претежно од бивших партизана разбијеног Копаоничког одреда. Чета после низ борби на десној обали Мораве по директиви ПК КПЈ за Србију прелази у Топлицу одакле око 23. априла врши покрет према Копаонику ради обнављања Копаоничког одреда. Због присуства јаких непријатељских снага и сталних потера против партизана, чета се враћа на Јастребац и 3. маја 1942. године улази у састав Топличког партизанског одреда.[2] Ради пружања помоћи да ојача и остане на свом терену Кукавички НОП одред који је марта имао велике губитке, суседни одреди дали су известан број бораца: априла—јуна Јабланички је дао пет, јула месеца — Бабички одред три а августа месеца још шест бораца. Они остају привремено у Кукавичком одреду, изводе разне акције, а затим, септембра—октобра враћају се у своје одреде или су пак упућени по потреби у друге одреде.[3] Почетком јула 1942. године обновљена је Пасјачка чета (око 20 бораца) од бораца разбијене Видовачке и Пасјачке чете, у састав Топличког партизанског одреда.[4] Трећег јула 1942. године на Јастрепцу, у присуству Расинског и Топличког одреда, формиран је нов Копаонички партизански одред, јачине 82 борца. Одред је имао две чете: прву је дао Расински одред, привремено док Копаонички одред ојача, а као друга ушла је Рударска чета ојачана једном десетином из Топличког одреда. Изабран је штаб одреда. Одред је 7. јула кренуо на марш према Копаонику да би у његовом рејону створио базу, а затим да се пребаци на планину Голију и помогне обнављање Ваљевског партизанског одреда. Реализација плана од почетка ишла је тешко: на том путу одред је имао стално борбе са четницима, Немцима и недићевцима којима наноси приличне губитке: око 90 убијених и заробљених. Због неприпремљености „терена", одсутности рада КПЈ на терену и присуства јаких непријатељских снага одред није могао да изврши постављене задатке. Био је присиљен да води сталне борбе. Да би избегао јаке потере и уништење на том терену, одред изводи марш-маневар и враћа се на Јастребац где је 26. јула 1942. године по одлуци делегата ОК КПЈ Ниша и Крушевца расформиран: Расинска чета је ушла у Расински а Рударска чета у састав Топличког одреда.[5] По одлуци Покрајинског комитета КПЈ и Главног штаба за Србију, 17. августа 1942. године спојена је Пасјачка чета (око 20 бораца) Топличког одреда са Јабланичким одредом (око 70 бораца) који је преименован у Јабланичко-пасјачки НОП одред „Станимир Вељковић". Тако је обједињено операцијско подручје између десне обале реке Топлице и леве обале реке Јабла-

---

[2] „Јужна Србија" (у НОБ), Београд, 1961, стр. 185—186.

[3] Видети имена упућених партизана у Кукавички одред у литератури: **Стојан Николић Јоле**, „Лесковачки НОП одред", Лесковац, 1974, стр. 277—278; **Никола П. Илић**, „Јабланички партизански одред", Лесковац, 1987, стр. 551; **Стратије Аризановић Прашка**, „Доживљаји и виђења", Београд, 1983, стр. 59.

[4] Зборник НОР, том I, књига 4, док. бр. 3, стр. 12—14, док. бр. 7, страна 22—26; „Јужна Србија", стр. 198.

[5] Зборник НОР, том I, књ. 4, док. бр. 5, стр. 17—18, док. бр. 7, стр. 22—26, док. бр. 10, стр. 38—39; „Јужна Србија", н. д., стр. 198.

нице.[6] Осамнаестог септембра 1942. године, по директиви Покрајинског повереништва КПЈ, од Бабичког НОП одреда који је тада бројао око 90 бораца, формирана су два одреда: Бабички (54 борца) и врањски „Сима Погачаревић“ (36 бораца). Први је остао на свом терену ради обнављања и ширења НОП-а, а други је упућен на југ да развија НОП и да се на Карадаку повеже са НОП Македоније и Косова ради јачања ослободилачке борбе и развијања братства и јединства између Срба, Македонаца и Шиптара. Одред је у рејону Врања имао подршку партијске организације а у Бујановцу, због извесних поремећаја, није успостављена веза са партијском организацијом. Без те везе наставља марш и стиже на Карадак. Код села Врбана 8. октобра 1942. године, због небудности, одред је изненађен нападом бугарске војске и полиције и у борби је имао десет погинулих другова. После те борбе једна група бораца се враћа у Црну Траву, а штаб са групом бораца наставља пут. Преко Партије у Прешеву повезао се са Павлом Јовићевићем, чланом Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, а затим и са косовским одредом „Зејнел Ајдини“. Ради заједничких борбених дејстава 17. октобра изабран је оперативни штаб за оба одреда. Одреди су ноћу 19/20. октобра извели успешан напад на рудник Лојане који заузимају, инсталације демолирају, а плен деле народу. Грађанима је одржана политичка конференција на три језика: српском, македонском и албанском. Акција је имала велики војни и политички одјек на тромеђи Србије, Косова и Македоније за даље ширење и повезивање НОП-а. После акције, оба одреда прелазе на Косово и у рејону Урошевца остају заједно неколико дана, одакле се Врањски одред враћа у јужну Србију. Због губитака, по налогу Недељка Караичића, члана Покрајинског повереништва КПЈ за југоисточну Србију, Врањски одред прелази на Кукавицу где се спаја са Бабичким одредом који је преименован у Црнотравски партизански одред.[7] Из Бабичког и Врањског НОП одреда три партизана — Македонца упућена су на рад у Македонију на обнављање Кумановског партизанског одреда. После дужег рада у ослонцу на 2. јужноморавски НОП одред, 2. августа 1943. године код Врањске Бање формиран је македонски Кумановски партизански одред.[8] По

Преглед партизанских одреда јуна идецембра 1942. године

Назив одреда	Бројно стање одреда Јуна	Децембра	Примедбе
Јабланички (од 17. августа Јабланичко--пасјачки	65	113	Пасјачка чета око 20 бораца Топл. одреда спојена са Јабланичким одредом
Топлички (Јастребачки)	82	106	Рударска чета око 30 бораца прикључена Топличком одреду
Расински	60	135	Октобра, 12 бораца бив. Краљевачког одреда прикључило се Расинском одреду
Бабички	55	85	/
Кукавички (Лесковачки)	14	44	
Сврљишки (Нишавски)	120	50	Јула месеца имао је 35, августа 48 бораца
Озренски	60	40	Као Сврљишки одред претрпео губитке
У к у п н о:	456	573	

[6] Зборник НОР-а том I, књ. 4, док. бр. 3, стр. 14; **Никола П. Илић,** „Јабланичко-пасјачки НОП одред, Лесковац, 1971. стр. 30—31 и од истог аутора „Јабланички НОП одред“, стр. 578—579.

[7] АС ОК Врање, бр. 14024 (изјава Василија Смајевића); **Зборник НОР, том I, књ. 4, док. бр. 58, стр. 195—197; „Југоисточна Србија у револуцији“, н. д., стр. 235—239.**

[8] „Југоисточна Србија у револуцији . . .“ н. д., стр. 235—236.

директиви ПК КПЈ за Србију од 20. септембра 1942. једна чета Расинског НОП одреда отишла је на планину Гоч у циљу обнављања Краљевачког партизанског одреда. Пошто се у томе није успело, 12 бораца бив. Краљевачког одреда су ступили у Расински одред.[8a] Децембра 1942. године, од бораца Озренског и Сврљишко-нишавског одреда формиран је Озренско-тимочки партизански одред, јачине 40 бораца. Одред изводи борбена дејства на простору Књажевац—Ниш—Алексинац.[9] Његов је допринос јачању НОП-а у том делу Србије.

Наведени примери показују да се на југу Србије није радило само на обнављању и јачању НОП на свом терену већ да је пружана помоћ и другима, да су стварани услови за сарадњу и развијање братства и јединства између Срба, Македонаца, Албанаца и Бугара. Резултати тог мукотрпног и упорног рада нису изостали.

Одреде су сачињавали искусни, вешти, храбри, прекаљени идејно-политички свесни борци. У издржљивости, покретљивости и борбености предњачили су комунисти и скојевци. Биле су то чврсте мање војне јединице, лако покретљиве, спремне за акције и маневре, еластичне у борбама и акцијама, нарочито у избегавању надмоћнијих удара. Примењивале су партизанску (герилску) тактику ратовања. Одреди су константно имали иницијативу. Оружана борба на југу Србије није никад престала.[10]

Бугари, Немци и квислинзи нису имали мира нити могућности да се стабилизују на устаничкој територији. Узалуд су обнављали окупаторско-квислиншку управну власт јер су је партизани стално уништавали. Партизански одреди редовно су чистили терен од четника, недићеваца, љотићеваца, шпијуна и других непријатеља. Нападали мање јединице Немаца, Бугара и квислинга. Спречавали су четнички покрет Драже Михаиловића да се развије у јужној Србији и у томе имали делимичног успеха.[11] Кукавички (Лесковачки) и Јабланичко-пасјачки НОП одред у време тзв. Аћимовићеве офанзиве заједничким снагама, поред бројних других акција, 20. септембра 1942. године, извели су напад у неким селима према Пољаници, близу планине Кукавице ради стварања полуслободне територије. Српска гранична стража око 40 граничара била је лоцирана у селу Тумби, а у Лалинцу, Студени и Мијовцу били су организовани четници Драже Михаиловића. Ова села била су од велике важности за Кукавички НОП одред јер су се налазила у залеђу Поречја, одакле је непријатељ нападао партизане с леђа. Напад је био добро организован и успешно изведен. После двочасовне борбе, разбијени су Недићеви граничари, а затим борба продужена против четника. Ускоро су разбијени и четници. Заробљено је око 10 активних и пописаних четника. Њима је Ратко Павловић Ћићко одржао говор, одузето им оружје и пуштени су кућама, пошто су изјавили да су заведени и да неће више да се боре против НОП-а. Почетком октобра 1942. после повратка са Кукавице, Јабланичко-пасјачки НОП одред је брзим акцијама разоружао око 150 четника, недићеваца и љотићеваца у се-

---

[8a] Зборник НОР, том I, књ. 4, док. бр. 33, стр. 103.

[9] **Драгољуб Мирчетић**, „Озренски НОП одред", Ниш, 1979, стр. 273—274.

[10] Бројни подаци, наши, окупаторски и квислиншки, говоре о константној оружаној борби на југу Србије. Нисмо у могућности да прикажемо све борбе и акције које су извели партизански одреди, јер њих је било много. О акцијама и борбама од марта до децембра видети: Преглед партизанских дејстава по месецима које је водило МУП квислиншке владе Србије (Зборник НОР, том I, књига 21); извештаје обавештајне службе бугарског Првог корпуса за јули—децембар (Зборник НОР, том I, књига 4, док. бр. 88, 89, 90 и 91); извештаје Немаца и квислинга (Зборник НОР, том I, књига 4, док. бр. 76—157); извештаје штабова партизанских одреда, окружних комитета КПЈ, Покрајинског повереништва КПЈ за југоисточну Србију, ПК КПЈ и Главног штаба НОВ и ПО за Србију (Зборник НОР, том I, књ. 3, 4 и 20) и литература о партизанским одредима јужне Србије.

[11] Наводимо део акција које су извели партизани против четника Драже Михаиловића: једна чета Нишавског НОП одреда 16. јула 1942. године у Заплању, код села Космовца, на Сувој планини, изненадним нападом уништила је четнички „Горски штаб 43" за нишку област. Поред оружја, заплењена је и штапска архива помоћу које је откривена четничка организација у рејону Ниша и убрзо ликвидирана, као и веза ДМ са контрареволуционарним снагама у Бугарској. Септембра исте године, Јабланичко-пасјачки НОП одред је код села Петровца (Лесковац) убио војводу Радоја Поповића, новопостављеног команданта „Горског штаба 43". Лесковачки НОП одред је убио јула војводу Зарија Вучковића у с. Мирошевцу, а октобра војводу Ђуру Стојановића у Горини. Топлички НОП одред је јула 1942. у Коњарнику убио војводу Слободана Станојевића, а августа у Блацу четовођу који је клао очеве партизана. Сви су они били организатори четничког покрета Драже Михаиловића. Сем тога, и други партизански одреди на југу Србије извели су бројне сличне акције против четника Д. М.

лима поред Радана и одмах створио полуслободну територију. Затим, 1. октобра одред је између села Гајтана и Дренца одбио напад четника Драже Михаиловића који су били легализовани као милиција. На устаничкој територији Јабланице, Пусте Реке и Пасјаче спаљене су општинске архиве, забрањен рад општинским органима управе, убијани истакнути непријатељи НОП-а и сарадници окупатора, одржани бројни политички зборови и конференције са грађанима. Акцију чишћења Јабланичко-пасјачки НОП одред је наставио и са деловима Јастребачког НОП одреда. Они су између 22. и 24. октобра 1942. године извршили нападе на четнике Драже Михаиловића и СДС у неким селима Косанице које су разбили. Међу убијенима у Средњем Статовцу био је и поручник Мића Симић, организатор четника ДМ у том крају. Четници Косте Пећанца (после јуна 1942. налазили се у расформирању и остали су без плате, а четници Драже Михаиловића под командом „Горског штаба 110" налазили се у фази формирања) били су разбијени, слаби и постојали су услови да партизани четнике разбију и разоружају на простору Оруглица—Горња Јабланица—Косаница. Такав план су имали штабови Јабланичко-пасјачког, Јастребачког и Лесковачког одреда. Али, на почетку великог успеха, акција је заустављена најпре непријатељском офанзивом, а затим и *погрешном директивом Покрајинског комитета КПЈ* за Србију од 5. новембра 1942. године која је упућена партијским организацијама Кукавичког и Јабланичког НОП одреда.[12] У тој директиви, због непознавања ситуације на терену, забрањује се напад на села под четничком влашћу ради разоружања четника. Уместо употребе оружане борбе, препоручују се преговори ради придобијања четника. На основу те директиве, командант и политички комесар Кукавичког одреда писали су четничким командантима у Оруглици, слали им проглас ЦК КПЈ и позивали на сарадњу у борби против окупатора, без икаквог успеха. Тако је направљена велика грешка, пропуштена је прилика да се разбију четници на том простору, а они су априла 1942. године добили британске војне мисије и добијали савезничку војну помоћ и нагло војнички јачали, наносили губитке партизанима и на својој територији одржали се до маја 1944. године.

Сем тога, села су штићена од пљачке, забрањивано је одузимање реквизиција (жита, вуне, стоке итд). У циљу обнављања и ширења НОП-а, у вези с директивом ПК КПЈ за Србију, интензивно се политички деловало: у селима су одржаване конференције, позиван народ на сарадњу са НОП-ом, објашњавана је ситуација на ратиштима Југославије, источном фронту, Азији и Африци. Разобличавана је издајничка улога четника, недићеваца и љотићеваца. Објашњавани су разлози зашто су убијени истакнути сарадници окупатора. Обнављан рад партијских и скојевских организација окружних комитета Лесковца, Ниша и Крушевца и народноослободилачких одбора итд. и стварање нове партијске ћелије и активи СКОЈ-а.

Од јуна до децембра 1942. године повремено су вршени напади на саобраћајне објекте у долинама Јужне и Западне Мораве. Десет пута су партизански одреди (Расински, Јастребачки, Озренски, Јабланички и Лесковачки) рушили пруге Београд—Сталаћ—Ниш—Скопље и Краљево—Крушевац—Сталаћ (16. јуна, 13. јула, 4, 21. и 27. августа, 2. и 13. октобра, 15. и 16. новембра 1942) о чему постоји документација. Диверзијама је саобраћај прекидан, наношена материјална и људска штета, каснили су немачки војни транспорти, стварана несигурност на комуникацијама. Сем рушења објеката, делови Расинског и Јастребачког НОП одреда више пута су нападали и уништавали бугарске и квислиншке патроле, заседе и посаде које су чувале комуникације.

У циљу очувања живе силе, избегавања надмоћнијих непријатељских удара или ради извођења заједничких акција удруженим снагама, партизански одреди на југу Србије у раздобљу од марта до децембра 1942. године, без тражења сагласности, по указаној потреби, прелазе са овог терена на терен суседног одреда. Било је то позитивно искуство из 1941. и почетка 1942. године, које је примењивано и у новим условима.

---

[12] Архив ЗРПС рег. бр. 2 (Зборник НОР, том I, књ. 20, док. бр. 61, стр. 254—258). У то време (октобра) Немци су разоружавали четнике у округу Пожаревац (Видети: Зборник НОР, том I, књ. 4, док. бр. 38 и 44 и књигу 20, док. бр. 58) и на Копаонику. Сви су изгледи да је на бази тих догађаја уследила погрешна директива комунистима Кукавичког и Јабланичко-пасјачког НОП одреда. Очигледно, ПК КПЈ није довољно познавао ситуацију у лесковачком округу. Чињеница је да у 1941. и 1942. години Немци нису разоружавали четнике Пећанца и Михаиловића у овом делу Србије.

Ево неких примера: Озренски и Сврљишки (Нишавски) НОП одред марта — јуна повремено изводе заједничка борбена дејства на простору десне обале Нишаве и Јужне Мораве, од којих је најважнији напад на варошицу Ражањ.

Расински одред се одвојио од Топличког одреда 1. маја и на свом терену наставио акције. Јуна и јула Расински и Топлички одред изводе неке заједничке акције око Јастрепца, међу којима напад на четнике у Великој Плани. Једна чета Нишавског НОП одреда јула прелази из рејона Сврљига на леву обалу Нишаве у Заплање и на терену Бабичког НОП одреда изводи разне акције, међу којима је најважнија — уништење четничког „Горског штаба 43", о коме је било говора. Августа једна чета Јастребачког НОП одреда, ради избегавања надмоћнијег удара непријатељске офанзиве, прелази са Јастрепца на десну обалу Јужне Мораве и на планини Буковику спаја се са деловима Озренског одреда и заједно изводе крупне демонстративне акције на простору Параћин — Сталаћ — Алексинац, а кад је непријатељ тамо усмерио своје снаге они се враћају на Јастребац. Из истих разлога, истог месеца, Јабланичко-пасјачки одред са Радана прелази на планину Кукавицу и око месец дана заједно са Кукавичким одредом изводи борбена дејства у Поречју, од којих је било најважније разбијање четника у Поречју према Пољаници. Октобра 1942. године Јастребачки НОП одред, испред јединица које учествују у непријатељској офанзиви, са Јастрепца прелази на Пасјачу и Радан, где краће време заједно изводи борбена дејства противу четника и недићеваца. Новембра, Јабланичко-пасјачки НОП одред, за време непријатељске офанзиве, са Радана прелази на Јастребац и заједно са Јастребачким одредом неколико дана изводи мање акције, а онда се одред враћа на Радан. Такође, за време те офанзиве, половина Кукавичког НОП одреда напушта планину Кукавицу, прелази на десну обалу Јужне Мораве, где заједно са Бабичким одредом изводи борбена дејства, а почетком децембра 1942. године оба одреда прелазе на Кукавицу. Опет заједно изводе акције овог пута у Поречју. Октобра, врањски одред „Сима Погачаревић" заједно са Косовским одредом „Зејнел Ајдини" изводи напад на рудник Лојане, близу Прешева, а затим извесно време проводи на Косову, ради зближавања одреда и развијања братства и јединства између Срба и Шиптара. То је дало велике позитивне резултате, корисно служило јачању НОП-а, подизало морал партизана и народа, и окупатор и квислинзи су збуњивани појавом јаких партизанских снага, па су њихове мање војне јединице страховале од напада.

Објективно, 1942. године били су сазрели услови за стварање Народноослободилачке војске на југу Србије, односно за формирање прве партизанске бригаде, али је пропуштена прилика.[13] То је још један доказ да Покрајински комитет КПЈ и Главни штаб за Србију, због своје удаљености од најјачег центра у Србији, тј. од јужне Србије, нису могли да прате развој НОП-а и да га адекватним одлукама правовремено помажу, отварају перспективу даљег развитка. Били су то пропусти у руковођењу које је уочио Светозар Вукмановић Темпо док се налазио у Београду на путу за Македонију, а на које је указао и предложио да ПК-а и Главни штаб пређу у Топлицу или Јабланицу одакле ће лакше руководити НОБ у Србији. Али и поред тога, још дуго је покретом руковођено из Београда.

---

[13] Указујемо на нека документа која говоре да су постојали услови за много раније формирање прве бригаде на југу Србије. Још 12. јула 1942. године Главни штаб партизанских одреда за Србију у наредби штабу Јастребачког НОП одреда, поред осталог, даје обавештење да су створене пролетерске бригаде које успешно изводе борбена дејства у Санџаку и Босни. На основу стања НОП-а у наредби се каже: „Верујемо да идемо у сусрет скором времену када ће се и од одреда тог краја Србије почети са стварањем пролетерских ударних бригада" (Зборник НОР, том I, књига 4, док. бр. 5, стр. 18).

Пошто се упознао са војном и политичком ситуацијом на југу Србије, Светозар Вукмановић Темпо 11. фебруара 1943. године извештава секретара ПК КПЈ Благоја Нешковића да је „предвиђено формирање бригаде", а пошто је описао свој рад и позитивно стање НОП-а, он каже: „... можда кроз 20 дана имаћемо бригаду на овом терену" (Зборник НОР, том I, књ. 5, док. бр. 15, стр. 57—58).

Окружни комитет КПЈ за Лесковац 14. јуна 1943. године захтева од ПК КПЈ за Србију да одобри формирање бригаде: „Предлажемо да створимо бригаду ... Терен нове бригаде протезао би се до Краљева на северу и Врања на југоистоку, западно Ибар, источно Морава..." (Зборник НОР, том I, књ. 5, док. бр. 65, стр. 196—197).

Но, и поред тога се одуговлачило са формирањем бригаде све до 11. октобра 1943. Иако су неупоредиво били слабији услови у Шумадији, тамо је најпре формирана бригада?!

Било је и других пропуста у командовању и руковођењу НОП-ом на југу Србије, од којих скрећемо пажњу на овај пример: Поред стварања привремених оперативних штабова за конкретне акције нема података од кога је потекла иницијатива да се обједини операцијско подручје на левој обали Јужне Мораве, од Јастрепца до Кукавице. Међутим, постојао је предлог Неђелька Караичића Милисава, члана Покрајинског повереништва КПЈ за југоисточну Србију. То се види из писма Покрајинског комитета КПЈ за Србију од 26. новембра 1942. године. У том писму се одобрава обједињавање команде над Јастребачким, Јабланичко-пасјачким и Кукавичким НОП одредом и одређује састав тог штаба.[14] Међутим, ово добро решење није дуго потрајало, па је изостао и очекивани ефекат. У архивама нисмо нашли одговор због чега је овај штаб 20 дана после стварања расформиран. После тога, одреди су и даље самостално дејствовали. Била је то очигледна грешка, са извесним последицама по развитак и јачање оружаних снага, ако се зна улога крупних војних јединица. На саветовању у Калуђерици, С. Вукмановић Темпо је уочио ту грешку и одлучио са друговима да се обједине партизански одреди — Јастребачки, Јастребачко-пасјачки и Кукавички у Први јужноморавски НОП одред, што је одмах и извршено. То обједињавање дало је велике резултате у војном и политичком погледу.

На југу Србије у 1942. години почела је корисна сарадња између КПЈ и Бугарске радничке партије. Према сачуваним документима види се да су још 1941. године и ЦК и ПК КПЈ покушавали да успоставе везу са БРП и да развију интернационалну борбу у Бугарској, ради обостране и међународне користи. Познато је да су ти покушаји КПЈ у Лесковцу, Нишу, Пироту и Крушевцу пропали. Међутим, октобра 1942. године, Василије Смајевић, члан ОК КПЈ за Лесковац и Окружног повереништва КПЈ за Врање, који се налазио у Црној Трави, успоставио је везу са Бугарином Славчом Трнским, чланом Среског комитета БРП из рејона Трна (Бугарска). На позив Смајевића, Трнски је дошао на југословенску територију у Црној Трави где је успостављена веза између БРП у Софији и Окружног повереништва КПЈ за Врање. Поред договорене сарадње, пружена му је војна и политичка помоћ о којој и сам Трнски пише у познатом мемоарском делу „Неодавна“ штампаном у Софији. Сем тога Трнски је 7. новембра 1942. године присуствовао и прослави октобарске револуције у Црној Трави коју је организовала КПЈ. О тој вези Смајевић је обавестио Неђелька Караичића, а овај ПК КПЈ за Србију, који је у свом писму од 26. новембра 1942. године одобрио да се одржава успостављена веза, али је упозорио Караичића да никакве војне и политичке одлуке не доноси Смајевић без сагласности Покрајинског повереништва и ПК КПЈ.[15] Фебруара 1943. године, Светозар Вукмановић Темпо је правилно проценио значај ове везе ради развијања антифашистичке борбе у Бугарској и дао директиву новоформираном Окружном комитету КПЈ за Врање да НОП јужне Србије пружи БРП војну и политичку помоћ и одобрио коришћење југословенске територије за антифашистичку борбу Бугарске. Директива је спроведена. Југословенска слободна територија Лужница — Црна Трава — Пчиња постала је база бугарских партизана одакле се развијао покрет отпора у западној Бугарској. Ту су неговани добросуседски односи између народа Србије, односно Југославије и Бугарске.

Руководећи кадрови на југу Србије, израсли из те средине, били су дорасли да се носе у борбама са окупаторима и квислинзима, нису робовали догматизму и шаблонима, показивали су извесну сналажљивост. Они нису могли за све чекати директиве и наређења ПК-а КПЈ и Главног штаба за Србију већ су реално процењивали услове борбе и према њима одређивали војне и политичке задатке НОП-у. Поред других специфичности, КПЈ покреће мање иницијативе ради отварања даљих перспектива НОП-а. Указујемо на један користан облик борбе, који је свакако важан и за војну теорију и праксу. Чињеница је да су 1941. и до марта 1942. године постојале специфичне војне месне партизанске десетине

---

[14] Зборник НОР, том I, књига 4, док. бр. 56, стр. 184.

Оперативни штаб за Јастребачки, Јабланичко-пасјачки и Кукавички НОП одред сачињавали су: командант — Милош Манојловић, заменик команданта — Димитрије Писковић Трнавац, политички комесар — Милија Радовановић, заменик политичког комесара — Бошко Крстић, начелник штаба — Ратко Павловић Ћићко и члан штаба Радован Ковачевић Максим.

[15] Зборник НОР, том I, књига 4, док. бр. 56, стр. 185.

у саставу партизанских одреда и дале позитивне резултате. Оне су у мартовској непријатељској офанзиви готово све разоружане и разбијене. Одузето им је оружје, али остао је ослободилачки дух. Било је и оних које су у дотадашњој НОБ мање компромитоване, незапажене од окупатора и квислинга, па су наставиле илегалну борбу. Према подацима из 1942. године у неким акцијама користе илегалне групе и појединце Озренски и Сврљишки НОП одред на десној обали Јужне Мораве, а на левој обали то чине Јастребачки, Расински, Кукавички и Јабланички НОП одред. У нападу на љотићевску посаду у селу Орану, 16. јула, поред групе партизана Јабланичког одреда, учествовали су и неки илегални припадници НОП-а. Јула и августа у разоружању четника у селима Великом Трњану и Пресечини, као и у другим акцијама, заједно са Кукавичким одредом учествују сељаци и омладинци из села Брза, Горине и Мирошевца. Седмог октобра у нападу на бугарску стражу, која је чувала мост на Морави код села Мрамора, поред чете Јастребачког НОП одреда учествовала је једна десетина илегалних припадника НОП-а. Истог месеца, у разоружавању четника и недићеваца у неким селима поред Радана учествују и позвани сарадници НОП-а са Јабланичко-пасјачким одредом. Пошто се тај облик организовања и борби показао корисним, КПЈ и штабови партизанских одреда на устаничкој територији Топлице, Расине, Јабланице, Пусте Реке, Поречја, Црне Траве и Лужнице, формирају сталне или повремене наоружане илегалне групе које сачињавају поједини чланови КПЈ, СКОЈ-а, одборници НОО и други родољуби, углавном омладинци. Припадници група живели су илегално у својим селима као „лојални“ грађани, обављали пољопривредне послове. Активирани су по наређењу штабова партизанских одреда или по налогу окружних и срески комитета КПЈ. Борбена дејства су извођена углавном ноћу заједно са партизанима из одреда или одвојено. У исто време акције су извођене на ширем подручју, а окупатор и квислинзи су процењивали да то чине организоване и јаке снаге партизанског одреда, што их је збуњивало. Непријатељи НОП-а су застрашивани, плашили се репресалија, и због тога су избегавали легалну сарадњу са окупатором и квислинзима. Акције су морално деловале на партизане и народ, ширио се круг учесника НОП-а, стварање партизанске базе у селима. Овај облик организованости имао је већу примену у Топлици и Јабланици у 1942. години и касније, али је коришћен и на другим подручјима јужне Србије.

Закључак је да је НОП на југу Србије у пролећној непријатељској офанзиви (фебруара—марта—априла 1942) претрпео велике губитке али није уништен. Без прекида вођена је оружана борба. Окупатор и квислинзи, поред редовних потера, у тој години организовали су и извели још три дуготрајне и масовне нападне операције против партизанских одреда ради њиховог уништења и гушења оружаног устанка, али је изостао очекивани и планирани ефекат. Као главни носиоци оружане борбе, партизански одреди су издржали велике ратне тешкоће, остали на свом терену, сачували устаничку територију и стварали услове да се НОП шири и јача на овом, за Немце и Бугаре, важном геостратегијском сектору. Неки пропусти и грешке у руковођењу од стране ПК КПЈ и Главног штаба за Србију нису имали велике последице по НОП у јужној Србији, који се континуирано развијао, али је могао да се развија још брже и да дâ веће резултате, јер су за то постојали услови. Ипак, чињеница је да су Покрајинско повереништво КПЈ за југоисточну Србију и Покрајински комитет КПЈ у тим тешким условима рада, кад је окупатор био веома јак и са квислинзима предузимао максималне мере да уништи НОП, пружили драгоцену помоћ развитку НОП на југу Србије у 1942. години. Постигнути резултати су велики и веома значајни за даљи развитак народноослободилачког рата и револуције у Србији.

UDK 329.15 (497.1) (091)

Драгољуб Ж. Мирчетић

САВЕТОВАЊЕ У КАЛУЂЕРЦУ И ОКРУЖНИ КОМИТЕТ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У СРБИЈИ — ЗА НИШКИ ОКРУГ

Ја ћу се ограничити на покушај да прикажем војно-политичку ситуацију у нишком округу на крају 1942. и почетком 1943. године и да се осврнем на закључке донете на овом саветовању који се односе на нишки округ.

У нишком ратном округу, Окружни комитет КПЈ не функционише од септембра 1942. године. Наиме, тада су Специјална полиција и Гестапо извршили мању провалу у партијску организацију Ниша и ухапсили секретара МК КПЈ за Ниш Недељка Божовића Срећка, а нешто раније, партизан Јабланичког НОП одреда Боривоје Дамњановић провалио је обавештајни пункт ОК КПЈ за нишки округ, после чега је нишка полиција добила далеко детаљније податке и о Драгом Стаменковићу Кости, руководиоцу Партијског повереништва КПЈ за Нишку област и о Душану Пуђи Сави (Жинету), секретару ОК КПЈ за нишки округ. Тако су сви ови партијски руководиоци били провалъени, па је Душан Пуђа пошао у Црну Траву, а Драги Стаменковић Коста, пошто је у Нишу у сукобу са полицијом убио једног немачког подофицира, отишао је у Лесковац, а затим у Београд.

У свом писму од 5. новембра 1942. године, Покрајински комитет КПЈ за Србију (ПК КПЈ за Србију) обавестио је Недељка Караичића Милисава, новоодређеног руководиоца ПП КПЈ за нишку област, да је за секретара ОК КПЈ за нишки округ одредио Десимира Јововића Чичу (Милована), а о доласку Јововића у Ниш, ПК КПЈ је јављао Караичићу и у писму од 18. новембра 1942. године. Новоодређени секретар ОК КПЈ за нишки округ Десимир Јовић Чича (Милован) је стигао у Ниш већ у првој половини децембра 1942. године, али све до фебруара 1943. године није успео да попуни нови ОК КПЈ Ниш.

Крајем 1942. године, на територији на којој делује ОК КПЈ за нишки округ делују Топлички НОП одред и далеко бројно слабији Озренски НОП одред, као и Нишавска чета, већ у лето 1942. године разбијеног Сврљишко-Нишавског партизанског одреда, док је Пасјачка чета Топличког партизанског одреда, по одлуци ПК КПЈ за Србију, ушла у састав новоформираног Јабланичко-пасјачког партизанског одреда. Све у свему на овој пространој територији дејствује нешто преко 170 партизана.

О доласку Светозара Вукмановића Темпа, делегата Врховног штаба НОВ и ПОЈ и ЦК КПЈ у јужну Србију, на његовом пропутовању за Македонију, на територију на којој је деловало ПП КПЈ за нишку област (а три округа: нишки, лесковачки и зајечарски), ПК КПЈ за Србију, јануара 1943. године обавестио је Недељка Караичића Милисава: „За пар дана долази вам на јавку (на коју је дошао Банк. — то је псеудоним „Банкар“ за Видоа Смилевског Бату, нешто касније секретара ОК КПЈ за лесковачки округ. — прим. моја) друг „Александар“ (псеудоним за Светозара Вукмановића Темпа — опет моја примедба), који има најшира овлашћења и он ће вам изнети усмено и опширно директиве од нас по свим питањима и проблемима. Према томе Милисав треба да окупи све одговорне руководеће другове и размести у околним селима у близини места — села где ће друг и разговарати с вама, без задржавања. Другу треба омогућити да се детаљно упозна у све ваше проблеме, како би на основу тога могао што више помоћи сређивању ствари код нас и одмах донети конкретне одлуке.

Друг „Александар“ ће се код вас задржати само неколико дана и уз највећу сигурност и обезбеђење морате га пребацити преко Васе (Василије Смајевић Новак — прим. моја) ка Љуби (Добривоје Радосављевић Боби, који се тада, као инструктор ЦК КПЈ налазио на партијском раду у Македонији — прим. опет моја). Напомињемо да друг Милисав буде са њим за све време док се налази на вашој територији и да решите са њим све отворене проблеме. О доласку друга, његовом боравку код вас, о донетим и спроведеним одлукама, као и о сигурности његовог пребацивања ка Љуби известите нас детаљно и на време . . .“

Партијско саветовање КПЈ одржано је 6. и 7. фебруара 1943. године у лесковачком селу Калуђерцу којем су присуствовали војни, политички и партијски руководиоци Јабланичког и Лесковачког (Кукавичког) партизанског одреда и чланови ОК КПЈ за лесковачки округ. У име ОК КПЈ за нишки округ — који по свему судећи, не знано из којих разлога — није обавештен о овом саветовању — присуствовао је само Радош Јовановић Сеља, тада члан ОК КПЈ за нишки округ, али је и он — по свему судећи о саветовању обавештен преко ОК Лесковац. Нису присуствовали ни представници Топличког ни Озренског одреда са територије ОК КПЈ Ниш, а ни представници ОК Зајечар.

Реферат о протеклом раду поднео је Недељко Караичић Милисав, а реферат о будућем раду и задацима партијских и војних и политичких органа и пар-

тијске организације поднео је Светозар Вукмановић Темпо (Александар), а затим су донете и одговарајуће одлуке и закључци, за које се исцрпно сазнаје из извештаја Светозара Вукмановића Темпа од 11. фебруара 1943. године, за секретара ПК КПЈ за Србију Благоја Нешковића Михајла и из извештаја Недељка Караичића Милисава, од 27. фебруара исте године за ПК КПЈ за Србију.

Ми овде желимо да се укратко задржимо и нешто да кажемо само о одним одлукама и закључцима који се у целини или делимично односе на ОК КПЈ за нишки округ, а њих је релативно мало.

Закључено је да се из дефанзиве пређе у офанзиву; предвиђено је формирање крупније војне јединице — бригаде, али пре тога, као претходна форма формирања крупнијих јединица НОВЈ, да се формира Први јужноморавски народноослободилачки партизански одред; да се формира 3. батаљон (Јастребачки) 1. ЈМНОП одреда и његов штаб (од људства из Топличког НОП одреда); формирати окружне комитете КПЈ за лесковачки и нишки округ; да се формира партијско руководство (срески комитет КПЈ) за Топлицу и срески комитети КПЈ у свим окрузима.

У остваривању одлука и спровођењу закључака са партијског саветовања у Калуђерцу, које се односе на нишки округ, ишло се релативно споро, оно је било условљено низом новонасталих војних и политичких ситуација у нишком округу, погибијама многих војних и политичких руководилаца, као и основно, чињеницом да је за извршење највећег дела ових важних задатака био задужен само један човек, овога пута Недељко Караичић Милисав.

Због очигледног непознавања војно-политичке ситуације и развоја оружане борбе у нишком округу и у Тимочкој крајини, за одлуку о формирању 1. ЈМНОП одреда уопште нису узимали у обзир Озренски партизански одред и Нишавску партизанску чету, што ће несумњиво имати одговарајуће — у основи негативне — последице на даљи развој оружане борбе и НОП-а у овом крају Србије.

Није историографски утврђено колико је на саветовању уопште говорено о партизанским одредима у источној Србији — већ је наведено мишљење због којих разлога — али о нечему је морало бити речи, јер Недељко Караичић Милисав у свом, већ поменутом извештају за ПК Србије, од 27. фебруара 1943. године говори о формирању једне крупније јединице за целу источну Србију: „Под Зајечарски О. К. да припадне све од Књажевца до Тимока, но исто тако да се формира један одред (партизански — п. а.) од Сврљишког, Озренског и Зајечарског. У томе случају Н.О.К. (ОК Ниш — п. а.) би остао без одреда, наиме, имао би да ради за Зајечарски одред . . .“

За формирање 3. батаљона (Јастребачког) 1. ЈМНОП одреда био је задужен Недељко Караичић и он је тај задатак завршио већ крајем фебруара 1943. године.

На саветовању је донета и одлука о формирању ОК КПЈ за нишки округ у саставу: Десимир Јововић Чича (Милован) за секретара и Бранко Пауновић Новица, тада партијски руководилац Јастребачког НОП одреда, и Мирко Ракић Милић, члан штаба Јастребачког одреда, као чланови ОК КПЈ Ниш. У својим сећањима, Драги Стаменковић Коста говори да је члан овог ОК требало да буде Милија Радовановић, из Јабланичког НОП одреда, такође са псеудонимом Новица, али је дошло до збрке због два иста псеудонима.

За формирање новог ОК КПЈ Ниш био је задужен Недељко Караичић Милисав, који је већ 17. фебруара 1943. године био на Јастрепцу и са друговима разговарао о предстојећим задацима који се пред њих постављају. Међутим, већ сутрадан, 18. фебруара, на партизански логор на месту Три сестрице, на Великом Јастрепцу наишла је једна јача немачка колона, развила се жестока борба у којој је погинуо Мирко Ракић Милић, док је 1. априла 1943. године код Илина (Бољевац) испод Ртња, у борби Озренског одреда против Немаца и недићеваца погинуо Бранко Пауновић Новица. ПК КПЈ за Србију, још увек необавештен о погибији два члана ОК Ниш (Мирко Ракић Милић и Бранко Пауновић Новица), 2. априла 1943. године пише писмо Недељку Караичићу Милисаву: „Сматрамо да почетак рада на формирању ОК Н(иш) треба да почне на терену Књажевца или Сврљига. Али у сваком случају морате имати заштиту одреда. Не смете остати на терену без обезбеђења . . .“.

Окружни комитет КПЈ за нишки округ био је формиран тек половином маја 1943. године.

На саветовању у Калуђерцу, Светозар Вукмановић Темпо је овластио Не-

дељка Караичића Милисава да у складу са географским приликама и војно-политичком ситуацијом види и одлучи на којој ће и колико територији деловати ОК КПЈ Ниш, па је Караичић, у свом већ поменутом извештају за ПКС од 27. фебруара писао: „Ја сматрам да њима (ОК Ниш — п. а.) припадне све од Мораве до Књажевца, то значи Алексинац, Сокобања, па до Књажевца, ви ми одговорите по овом питању, шта ви мислите . . .“

Новоформирани ОК КПЈ за нишки округ деловао је — према закључцима саветовања у Калуђерцу и по одлукама ПК КПЈ за Србију — на заиста великој, следећој територији која је обухватала Ниш и нишки срез, затим алексиначки, ражањски, сокобањски, сврљишки и белопаланачки срез, затим Заплање (које је улазило у нишки срез), као и цело Горње Понишавље (пиротски и царибродски срез) и део лужничког среза. Услед тешке војно-политичке ситуације у овом крају Србије, још увек непостојећих среских комитета КПЈ коју ОК Ниш није могао да обухвати, Јововић је већ у почетку 1943. године захтевао од ПК КПЈ за Србију да моравски срез (са седиштем у Житковцу) припадне Топлици, односно ОК КПЈ за лесковачки округ. Није тачно утврђено када је то урађено, али у сваком случају не пре јуна 1943. године, јер је сачињен један партијски извештај секретара ОК КПЈ Ниш од 12. јула 1943. године у коме он извештава ПК КПЈ за Србију и о партијској организацији у моравском срезу.

Што се тиче одлуке Саветовања у Калуђерцу о формирању среских комитета КПЈ, ОК Ниш почео ју је спроводити тек од августа 1943. године и завршио је почетком марта 1944. године.

Одлуке и закључци партијског саветовања у Калуђерцу 6. и 7. фебруара 1943. године имале су огроман значај за даљи развој оружане борбе, формирања крупнијих јединица НОВЈ и за партијско-политички рад и уопште за развој НОП-а у јужној и источној Србији. Због одсуства представника партијских организација и штабова партизанских одреда са територије источне Србије, релативно мали број значајних одлука донето је за деловање окружних комитета КПЈ у источној Србији (нишки и зајечарски округ), што ће се одразити и у извесном кашњењу НОП-а и НОБ-а у овом крају Србије, мада то све треба обавезно посматрати у склопу и у условима веома тешке војне и политичке ситуације која је тада владала у источној Србији, па на основу тога и доносити закључке о спровођењу у источној Србији одлука и закључака са Саветовања у Калуђерцу.*

---

* При изради овог текста, користио сам се углавном следећим делима, материјалима и документима:

1. Драгољуб Ж. Мирчетић, **Окружни комитет Комунистичке партије Југославије за нишки округ 1941—1944.**, Ниш, 1977.

2. Група аутора (Драгољуб Дејановић, Драгослав Живковић, Мирослав Миловановић, Ђорђе Стаменковић), **Ниш у вихору ослободилачког рата (1941—1945.)**, Ниш—Нови Сад, 1968. године.

3. Драги Стаменковић, „На партијском задатку у југоисточној Србији“, **Нишки зборник,** 1981, бр. 10 и **Нишки зборник**, 1982, број 11.

4. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, Војноисторијски институт, Београд, Том I, књига 4, док. 49.

5. **Архив СР Србије,** Београд, Одељење НОБ у Железнику, фонд ППН, док. 27.

6. Светислав Савковић Јоца, **Топлица у народноослободилачкој борби и револуцији**, Прокупље, 1979.

7. Драгољуб Мирчетић, **Озренски народноослободилачки партизански одред** (монографија), Ниш, 1978.

8. Драгољуб Мирчетић и Велимир Костић, **Сврљишко-Нишавски партизански одред**, Ниш 1979.

9. Никола П. Илић, **Јабланичко-пасјачки партизански одред,** Лесковац, 1976.

10. **Зборник НОР**, I, 20, док. 26.

11. Светозар Вукмановић Темпо, **Улога и значај јужноморавског региона у развоју народноослободилачке борбе**, Реферат за Округли сто у Београду, 11. и 12. маја 1988. године.

12. **Зборник НОР,** I, 5, док. 15, Извештај Светозара Вукмановића Темпа, од 11. фебруара 1943. године за ПК КПЈ за Србију.

13. **Зборник НОР**, I, 5, док. 25, Извештај Недељка Караичића Милисава, од 27. фебруара 1943. године за ПК КПЈ за Србију.

14. Десимир Јовановић Чича, **Са Гоча на Каменички вис,** Ниш, Нишки зборник, децембар 1983, бр. 13, стр. 3—10.

15. **Архив Србије,** ППН, 40. Извештај Десимира Јовановића Чиче, од 12. јула 1943. године за ПК КПЈ за Србију (помиње се и моравски срез).

16. Архив Србије, Фонд ППН, (ОК Л.), 10, за ПК КПЈ за Србију, **Извештај — Писмо од 2. априла 1943. године — Милисаву.**

UDK 17

Др Милан М. Миладиновић

ЈАЧАЊЕ МОРАЛНЕ СНАГЕ ПАРТИЗАНСКИХ ЈЕДИНИЦА НА ЈУГУ СРБИЈЕ ПОСЛЕ САВЕТОВАЊА У КАЛУЂЕРИЦИ

Војно и партијско-политичко саветовање одржано у селу Калуђерици фебруара 1943. године по времену, условима, резултатима и оствареном утица-

ју може се назвати историјским. Оно је представљало нову етапу у развоју оружаних снага НОР и револуције, раду КПЈ и Скоја, оружане борбе на југу Србије, а имало је снажног одјека и на борбу партизанских јединица на Косову и Метохији, северној Македонији и западној Бугарској.

Полазећи од тих и других чинилаца, саветовање је било извор моралне снаге народа и партизанских јединица на југу Србије. Без сумње да је томе допринео и члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ Светозар Вукмановић Темпо, који је присуствовао овом саветовању и пренео многа богата искуства из борбе у другим деловима Југославије.[1]

Овде ће бити речи о изворима, чиниоцима и манифестацијама моралне снаге партизанских јединица и народа после саветовања у Калуђерици.

Извори моралне снаге

(1) Револуционарни комунистички идеали и вредности борбе за слободу били су стална инспирација чланова Партије, Скоја, бораца и народа. О њима се мало говорило, али се у стварности борило за њихову реализацију најчешће после издаје југословенске буржоазије и њене сарадње са окупатором преко четника Драже Михаиловића, усташа, белогардејаца, зеленаша, недићеваца, љотићеваца и других непријатеља. Истина у неким срединама, до саветовања, у жељи да се они ставе у први план водило је левом скретању.[2]

Борба је вођена за нову лепшу будућност, а ње нема без остваривања социјализма. Вођена је и под паролама „За лепшу и сретнију будућност!“ и „Нема повратка на старо“ што ће рећи буржоаско, издајничко, експлоататорско, аморално и нехумано. На југу Србије народ је за старе снаге и окупатора говорио „Ево иде реакција“, „Очекује се реакција“, „Треба се борити против реакције“ итд.[3]

Рушење старе буржоаске власти, која се ставила у службу окупатора и деловала против народа, и стварање народноослободилачке власти после Саветовања у Калуђерици утицало је на јачање моралне снаге. Било је јасно да нема повратка на старо, да се стварају темељи нове социјалистичке државе, да је власт стварно народна и налази се уз народ.[4]

Чланови Комунистичке партије Југославије и чланови Савеза комунистичке омладине на састанцима, у разговорима с људима, у току марша са борцима и у свим другим условима развијали су социјалистичку свест путем популарисања социјализма у Совјетском Савезу.[5] Тако је са ослободилачким тежњама остваривана и развијана антифашистичка и револуционарна — социјалистичка свест која је утицала на стварање морално-политичког јединства борбених, војних и партијских колектива.

Увереност у победу је дошла до изражаја још више, јер су борци, чланови Партије и Скоја, сазнали да се међу њима налази и члан Врховног штаба НОВ и ПОЈ, који је уз то преносио директно и непосредно основне идеје ЦК КПЈ о настављању борбе и циљевима које треба остварити. До тада борци и комунисти нису били у директној вези са чланом Главног штаба за Србију или ПК КПЈ за Србију. Стога не треба да чуди што ни руководиоци ни борци нису хтели да се повуку испред надмоћнијег непријатеља у броју војника и наоружања, али не и по моралној снази. Светозар Вукмановић Темпо је подвукао да је предлагао да се снаге партизана повуку, али није прихваћено. Он је нагласио: „И поново је њихов одговор био да треба остати и примити борбу. А главни аргумент им је био да треба непријатељу показати нашу сна-

---

[1] Светозар Вукмановић Темпо је личност која је у току НОР и револуције била у многим деловима Југославије, а онда и у Албанији и Грчкој. Стога сматрам да му није још дато право место у историји југословенске социјалистичке револуције.

(Види: Енциклопедија Југославије, Згб. 1971. год. стр. 553—554).

[2] Било је левог скретања у Бабичком НОП одреду на шта је указао ПК КПЈ за Србију.

(Зборник НОР, т. IX, 2, стр. 15).

[3] У прогласу НОО Пасјаче, Видојевице и Косаонице од 16. 8. 1944. године се истиче: „Њима, себичним пљачкашима и народним дерикожама и реакционарима није драго што је наш народ узео своју судбину у своје руке“ (односи се на четнике Драже Михаиловића).

(Документа о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945. Лесковац, 1967. год. стр. 141).

[4] **Хранислав А. Ракић**, Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају (1941—1945), Лесковац, 1982. године, стр. 252—267.

У овом делу књиге аутор пише о формирању и деловању НОО у лесковачком крају 1941—1945. године.

[5] Види проглас ПК КПЈ Србије за Први мај 1943. године и проглас ПК Скоја 1943. године, као и прогласе посвећене годишњицама октобарске револуције у Русији.

[6] **Никола П. Илић**, Јужна Србија у народноослободилачком рату и револуцији, Лесковац, 1988. год. стр. 214.

гу“.[6] Затим каже да не треба „посебно наглашавати да је ова победа[7] изазвала велики утисак у народу. Снажно је подигла вјеру народу“.[8]

Саветовање је отворило перспективу борбе, а што је било од директног утицаја на јачање моралне снаге народа и партизана. Борци и руководиоци су сазнали да се води борба у многим деловима Југославије, да су формирана два корпуса НОВЈ и то Први босански 9. новембра, а Први хрватски 22. новембра исте 1942. године.[9]

Можемо се сложити са оценом Видоја Смилевског Бате, секретара Окружног комитета КПЈ Лесковца о значају саветовања[10] и да његова важност лежи „у томе што су она улила борцима и руководиоцима овог подручја силну веру у сопствене снаге, открила постојање огромних латентних резерви за још једну ширу, масовнију и успешнију борбу и облике и путеве њихове активизације“.[11]

Братство и јединство је био снажан извор моралне снаге. Иако се ради о готово мононационалној средини ипак је састав партизанских јединица, скојевских и партијских организација био вишенационалан. На овом терену је било бораца: Срба, Црногораца, Хрвата, муслимана, па и неколико Словенаца и Албанаца. Било је неких неспоразума између староседелаца и Црногораца на шта су указивали ОК КПЈ за Лесковац и Ниш.[12] Ове појаве ће се смањивати после Саветовања у Калуђерици. Подручје југа Србије имало је „посебан значај за развој народноослободилачке борбе не само у Србији него и на Косову и Метохији“ — каже Светозар Вукмановић Темпо.[13] То се и потврдило, јер је у Пустој Реци створен Косовско-метохијски партизански батаљон,[14] а касније и Бригада у Црној Трави. То је истакао и Видоје Смилевски Бата: „Овде су заједнички ратовали партизани из Србије, Македоније и Косова“.[15] И проф. Хранислав А. Ракић истиче значај братства и јединства /кад пише да је КПЈ у лесковачком крају посвећивала велику пажњу сарадњи српских, македонских и косметовских бораца НОВ и ПОЈ.[16]

Пролетерски интернационализам је, такође, био један од снажних извора моралне снаге, који се остваривао унутар Југославије, али и у односу на Совјетски Савез, Бугарску и још неке земље. То се види и из задатака који су постављени на Саветовању у Калуђерици и састанцима на десној обали Јужне Мораве. Тако је Други јужноморавски НОП одред издвојио 16. јуна 1943. године „једну десетину да заједно са петорицом бугарских партизана нападну полицијску станицу у селу Главиновцу на територији Бугарске“.[17] Делегат Врховног штаба, који је руководио саветовањем, каже: „Рачунао сам да ће доћи до прихватања из људства из Бугарске“.[18] Штаб Другог јужноморавског одреда обавештава ГШ НОВ и ПО Србије да је помогао формирање бугарског Трнског НОП одреда „са 2 пушкомитраљеза и десетину пушака“.[19] Посебно ће интернационализам доћи до изражаја у заједничкој борби са бугарским партизанима и мањим деловима Црвене армије у уништењу и разбијању неких јединица немачке Групе армија „Е“ која се повлачила из Грчке.[20]

Повезаност народа и партизана била је стална и многострука што је утицало на јачање моралне снаге и народа и партизана. Без обзира што је била из-

---

[7] Победа у борби на Бунатовцу када су побеђене удружене снаге непријатеља. (**Живојин Николић Брка**, Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945. Бгд. Народна књига, 1979. год. стр. 304).

[8] **Никола П. Илић**, н. д. стр. 216.

[9] Војна енциклопедија, Бгд. 1961. год. **књ.** 4, стр. 758.

[10] Мисли на саветовање у Калуђерици, у Црној Трави и друга.

[11] Види: **Хранислав А. Ракић**, Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају (1941—1945), стр. 110.

[12] „Друг Трнавац је такође популаран, али погибијом Ратка Павловића и одласком М. Манојловића из нашег одреда дало би се маха тенденцији распиривања супротности између Црногораца и домородаца, тенденцији која је већ добрим делом разбијена“ — стоји у Изв. ОК КПЈ Лесковца од 25. 5. 1943. године.

(Зборник НОР, т. I (5—57, стр. 177.).

[13] **Никола П. Илић**, н. д. стр. 210.

[14] **Глигорије Шарановић**, Борци Косовског батаљона у Горњој Јабланици, рад у књизи „Ратна сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета, Бгд. Култура, 1961. год. књ. 2, стр. 392.“ Славник је у Пустој Реци, а не у Г. Јабланици).

[15] **По Николи П. Илићу**, н. д. стр. 141—142.

[16] **Хранислав А. Ракић**, Сарадња за време народноослободилачког рата и народне револуције на простору јужне Србије и северне Македоније, у 1943. години, рад у Лесковачком зборнику, т. XV, (1975. год. стр. 37—47).

[17] **Живојин Николић Брка**, Југоисточна Србија у револуцији, стр. 298.

[18] **Никола П. Илић**, н. д. стр. 219.

[19] Зборник НОР т. I/5 — стр. 307.

[20] Са Бугарима је у борби за ослобођење Косова и Метохије и разбијања немачке Групе армија „Е“ било проблема о чему постоје бројни извештаји.

губљена слободна територија 1942. године ова веза није се смањивала већ јачала да би дошла до изражаја у току 1943. и 1944. године. Биле су веома ретке издаје партизана и одборника власти. Народне издајице су презиране а истицан патриотизам и храброст партизана. То се види из речи Темпа: „Провео сам више од десет дана у селу Лапотинцу. Смјестили смо се по кућама, а цијело село је знало за нас" и нико их није одао.[21] На територији: Поречја, Црне Траве, Пусте Реке, Добрича, Топлице, Озрена, Расине и других крајева народ је помагао и чувао партизане. У селу Стубли Јабланичко-пасјачки НОП одред боравио је три дана готово на домаку непријатеља у с. Косанчићу.[22] Чувани су рањеници и болесници.[23]

Националне и револуционарне традиције биле су извор моралне снаге народа и партизана. Узимани су примери из историјске прошлости који су постали поуке како се сада треба односити према својим патриотским и моралним дужностима.[24] Стваране су и нове традиционалне вредности па су партизански одреди и батаљони носили називе истакнутих бораца НОР и револуције: Косте Стаменковића, Станимира Вељковића Зелета, Никодија Стојановића Татка, Милоша Мамића и других.[25] То је чињено и преко партизанских, народних и револуционарних песама.[26] Ту су и револуционарне традиције: прославе: Првог маја, Дана жена, Октобарске револуције, годишњице посвећене Владимиру Иличу Лењину и друге.[27]

Чиниоци моралне снаге

Поред извора снажно су деловали и чиниоци моралне снаге[28] као што су: КПЈ, Ској, партизански колективи, народноослободилачки одбори, антифашистичке организације и други. Оно што је битно деловали су јединствено под јединственим руководством Комунистичке партије, која је и била најдоминантнији чинилац моралне снаге.

КПЈ као чинилац моралне снаге била је стално присутна као организатор, идејни вођа и практично политичка револуционарна и народна снага. Она је стварала и руководила оружаним снагама револуције и ослободилачког рата. Комунисти су на делу показали своје праве вредности: поштење, храброст, другарство, оданост, дисциплинованост, одговорност, човечност, радиност и многе друге врлине, које су борци и народ прихватали и по њима се понашали. Они су својим организаторским способностима, оданости народу, радничкој класи и својој Партији, одважношћу, моћима предвиђања догађаја — доказали да су способни и спремни да се ставе на чело народне борбе за слободу.

Партијска организација на југу Србије јавља се као организатор и активни чинилац стварања оружаних снага народа, развоја револуционарне и патриотске свести бораца и народа. У Првом и Другом НОП одреду, а касније у бригадама и дивизијама, активност су носили чланови Партије и Скоја, али због несхватљивог секташтва били су малобројни. Чак ни после Саветовања у Калуђерици и разговорима у Црној Трави није дошло до већег негирања секташтва приликом пријема у КПЈ и Ској. Несумњиво да је дошло до квалитетнијег партијско-политичког и скојевског рада. Формирана су два среска комитета КПЈ за Лесковац и Пусту Ре-

---

[21] **Никола П. Илић,** н. д. стр. 216.

[22] **Бошко Крстић,** Јабланица и Пуста Рељa, Бојник, 1978. стр. 182—183.

[23] У многим селима су чувани рањеници и болесници из партизанских редова: Стубли, Кацабању, Плавцу, Магашу, Вујанову, Ивању и многим другим у Пустој Реци, многим селима Црне Траве и Поречја и Добрича, Озрена и других места.

[24] У прогласима често су окружни комитети Лесковца, Врања, Топлице и Ниша указивали на јединство националних и револуционарних вредности. Истицане су вредности: Топличког устанка, Првог српског устанка, Солунског фронта, а затим борбе које су вођене за ослобођење у НОР и социјалистичкој револуцији.

[25] Први батаљон носио је назив „Коста Стаменковић", а Други Првог јужноморавског НОП одреда име „Станимир Вељковић Зеле". Јастребачки одред „Милош Мамић" и „Никодије Стојановић Татко". Било је батаљона и чета које су носиле имена по својим националним и револуционарним јунацима. Складно је дошло до повезивања националних и револуционарних вредности.

[26] Види: **Никола П. Илић — Момчило Златановић,** Народне песме јужне Србије о ослободилачком рату и револуцији, Лесковац, Књижевни клуб „Глубочица", 1985. године.

[27] Види: **Милица Бодрожић**, Прослава октобарске револуције на југу Србије 1941—1944. године, Лесковачки зборник, т. XXV/1985. год. стр. 189—203 и **Милан М. Миладиновић**, Лењин и југословенска социјалистичка револуција, Лесковачки зборник, т. X/1970. год. стр. 5—18.

[28] О чиниоцима — факторима моралне снаге види: Лексикон НОР и социјалистичке револуције у Југославији 1941—1945. Бгд. Народна књига, 1980. године, књ. 2, стр. 665—666.

ку и Јабланицу,[29] а касније и на терену Добрича, Топлице, Црне Траве, Свр-ља и других места. Заменик политичког комесара батаљона био је члан среског, а заменик политкомесара партизанског одреда члан окружног комитета Партије.[30] Формиран је и наставио да ради и ОК Скоја Ниша и других крајева.[31] Стварају се и партијске ћелије по селима где их није било.

Појачана је и активност на марксистичком образовању и васпитању.[32] Одржавани су далеко чешће него раније и теоријски састанци, курсеви за партијско-политичке и скојевске активисте.[33] То је условило раст револуционарне свести и придонело оспособљавању партијаца и скојеваца да успешније раде на јачању моралне снаге.

Уз Партију била је и скојевска организација. Допринос Скоја био је велик. Бригадни комитет КПЈ Друге јужноморавске бригаде у извештају истиче „Рад СКОЈ-а прилично олакшава спровођење директива, у чему другови скојевци свуда предњаче“.[34]

Војни колективи као чиниоци моралне снаге доста су допринели да се развије ударна, револуциаонарна и идејно-политичка и антифашистичка моћ партизанских јединица на Југу Србије. Долазак Светозара Вукмановића Темпа и сазнање да припада највишем руководству НОР и револуције утицало је да се партизански колективи на терену Пусте Реке, Јабланице, Кукавице, Црне Траве, Добрича, Топлице, Пасјаче, Поморавља, и других крајева осећају као део НОВ и ПОЈ. Ово сазнање постојало је и раније, али је сада конкретно доживљено.

Створени су бројни борбени колективи — партизански одреди,[35] а што је утицало на подизање колективне свести и на такмичарски дух у свим доменима оружане борбе. У новим колективима јачано је јединство и свест да само јединствено и путем заједничког деловања могу се остварити постављени циљеви.

Стварањем батаљона од одреда као да је смањило снагу колектива, али није било тако, јер је дошло до уједињавања у већу јединицу, са јединственим штабом, руковођени из једног центра из кога су планиране активности и удар по непријатељу са јачим снагама што је обезбеђивало и већу могућност успеха. Нестају рејони у којима су раније деловали мањи партизански одреди што води уједињавању и расту сазнања да се борба треба да води на свим теренима Србије и Југославије.

Било је могуће и мењати искуства која су била драгоцена да се изгради тактика и оператика борбе.

И до саветовања у Калуђерици на југу Србије афирмисали су се борбени колективи као снажни који су нанели непријатељу велике губитке. То је потврдио и Темпо „Командни и борачки састав био је изванредно добар (борци су се прекалили у тешким борбама које су водили током офанзиве које су предузимали окупатори и четници). Но одреди су били релативно малобројни“.[36] Сада је створена „јединствена команда са задатком да окупља расположиве снаге и организује ударе по крупнијим непријатељским снагама, да повремено, својим снагама и на више мјеста, ударе по мањим непријатељским снагама“.[37]

У новим одредима долази и до кадровских промена командног и политичког кадра. Неки чак прелазе са терена леве на десну обалу Јужне Мораве,[38] а исто тако из раније постојећих одреда у друге батаљоне Првог Јужноморавског НОП одреда. Долази и до преласка бораца са једне на другу обалу Јужне Мораве. Тако ће Омла-

---

[29] **Хранислав А. Ракић,** Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају (1941—1945), стр. 109.

[30] Ђорђе Стаменковић Козак, као заменик политкомесара Првог батаљона Првог јужноморавског НОП одреда био је члан СК КПЈ Лесковац.

[31] **Драгољуб Мирчетић,** Ској у нишком округу 1941—1—49, Ниш, 1986, стр. 212.

[32] Одржан је већи број партијских курсева на југу Србије (ЗПР покрета Србије, ОКЛ — 17); **Хранислав А. Ракић,** Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају (1941—1945), стр. 121—122; **Хранислав Ракић,** Револуционарни омладински покрет лесковачког краја 1941—1945. Лесковац, 1979. стр. 190—197; **Драгољуб Ж. Мирчетић,** Марксистичко образовање и идеолошка изградња у Нишком округу за време народноослободилачког рата (1941—1944), рад у Марксистичке теме, III, стр. 80—112, децембар 1979. године.

[33] **Милан М. Миладиновић,** Рад КПЈ и Скоја на марксистичком образовању и васпитању 1941—1945. год., рад у Лесковачком зборнику, т. XVI/1976. год. стр. 97—111.

[34] Зборник НОР, т. I/5, стр. 413.

[35] Створени су Први и Други јужноморавски НОП одред, а формиран је и Први тимочки партизански батаљон.
Иван — Џина Глигоријевић, Партизански одреди источне Србије, Бгд. V 17, 1970. год.

[36] **Никола П. Илић,** н. д. стр. 210.

[37] Исто, стр. 212.

[38] Ратко Павловић постаје командант Другог јужноморавског НОП одреда, Стојан Љубић, командант Првог батаљона Првог јужноморавског НОП одреда, итд.

дински батаљон из Црне Траве ући у састав Друге јужноморавске бригаде, која је углавном оперативно деловала на левој обали ове реке.[39]

Први успех у борби на Бунатовцу утицао је да се схвати значај уједињавања. Тиме је и превладана свест вођења борбе само у свом крају и на свом терену.

Стога се можемо сложити са аутором књиге „Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945. године", да је долазак представника Врховног штаба НОВ и ПОЈ на територију јужне Србије представљао „крупан догађај, јер је он први руководилац из виших фо-рума НОВЈ који долази у овај рејон од почетка НОБ-а 1941. године".[40]

На јачање моралне снаге и морално-политичког јединства колектива у партизанским јединицама утицали су и руководиоци, који су својом борбом, понашањем, војничким и политичким квалитетима и способностима стицали велику популарност код бораца. За једног руководиоца се каже „Његова популарност код наших бораца је велика, они имају неограничену веру у његову војничку спрему".[41] Такви су били: Владимир Букелић Поп Мићо, Стојан Љубић Вујановски, Милорад Диманић Милош,[42] Благоје Костић Црни Марко, Страхиња Ераковић, Божидар Стојановић Дренички,[43] Радован Ковачевић Максим,[44] Никодије Стојановић Татко,[45] Предраг Игић Томица, Љуба Ракета — Петар Станковић и многи други. Њихова појава међу борце уносила је сигурност што је доприносило и успеху у борби.

Антифашистичке организације представљале су чиниоца моралне снаге о чему се водило рачуна. Оне су посебно биле стваране на терену од омладине, жена и старијих људи. После Саветовања у Калуђерици, а и оних касније одржаних дошло је до омасовљавања антифашистичких организација. Створене су организације омладине — Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије,[46] које су обухватале омладинце и омладинке који су на било који начин помагале НОР и револуцију. Они најактивнији постајали су борци партизанских јединица. Приступило се стварању одбора Антифашистичког фронта жена. Тако у Лесковцу у циљу спровођења „закључака овог саветовања у граду су формирана два актива жена".[47] У марту долази до формирања одбора АФЖ-еа у многим селима да би се нешто касније приступило и стварању срески одбора жена бораца, које су на разне начине и према својим могућностима помагале НОР и револуцију.[48]

При крају ослобођења југа Србије крајем 1944. године стварају се и одбори Народноослободилачког фронта као масовне организације народа, омладине, жена и бораца. И они са своје стране окупљањем свих родољуба, антифашиста и револуционара постају снажан чинилац да се јача морална снага која долази до изражаја у завршним операцијама за ослобођење земље и чишћења земље од контрареволуционара — народних издајника, који су служили верно окупатору: четника, недићеваца, љотићеваца и других.[49]

Народноослободилачка и револуционарна власт била је гаранција да нема повратка на старо, буржоаско, издајничко, али још више од тог били су докази да се ствара нова држава у слободи. Она иступа све више као једини стварни представник народа у оружаној борби. Стога је са правом иступала у име народа и имала велики ауторитет, који је утицао на народ и борце да још свестраније приступе оружаној борби до коначног ослобођења. У свом раду полазили су од првог задатка да учине све како би се јачале оружане снаге револуције и народ организовао

---

[39] Види: Тако се борила Црна Трава, Црна Трава, 1973. год. стр. 453—459, 460—465.

[40] **Живојин Николић Брка,** Југоисточна Србија у НОР и револуцији 1941—1945. стр. 290.

[41] Зборник докумената НОР т. I/5, стр. 177.

[42] **Хранислав Ракић, Милан М. Миладиновић,** У црвеном јату — Милорад Диманић Милош, Лесковац, Народни музеј, 1988.

[43] **Никола П. Илић,** Народни херој Дренички, Лесковац, 1978.

[44] **Добросав Туровић,** Радован Ковачевић Максим, Лесковац, 1969. год.

[45] **Драгољуб Мирчетић,** Татко, Прокупље, 1969. године. Види још **Хранислав Ракић,** Животи који трају, Лесковац, Народни музеј Лесковац, 1986. године.

[46] **Хранислав Ракић,** Револуционарни омладински покрет лесковачког краја 1941—1945. год. стр. 104—107, 110—134; **Драгољуб Ж. Мирчетић,** Ској у нишком округу 1941—1945. стр. 284—303. Др **Милан Борковић,** Ској и омладински покрет у Србији 1941—1944. Бгд. Рад, 1970. год. стр. 238—244 и 312—327.

[47] Др **Миливоје Перовић,** Лесковац у рату и револуцији, Бгд. 1968. стр. 320.

[48] **Хранислав А. Ракић,** Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају (1941—1945), стр. 268—272.

[49] Исто, стр. 273—275; Др **Душан Живковић,** Народни фронт Југославије, Београд, Институт за савремену историју у Београду.

и активно учествовао у борби. Одбори власти су били чинилац моралне снаге и зато што су доста допринели приливу нових бораца у јединице НОВ и ПОЈ. То ће Темпо овако рећи: „Наглашавао сам да без јаке организоване народне власти не можемо рачунати на прилив нових бораца“.[50] И не само то били су чинилац морално-политичког и борбеног јединства позадине и повезивања са фронтом. Представљали су ослонац народу и борцима у тешким ситуацијама борбе. Организовали су збегове,[51] бринули о рањеницима,[52] бринули се за смештај и исхрану становништва и бораца, разрешавали конфликтне ситуације међу људима по селима и ослобођеним градовима,[53] стварали радне јединице за оправку попаљених домова, старали се за образовање и васпитање најмлађих и остваривали целовиту бригу о људима. Све је то утицало на подизање борбеног морала становништва и бораца. Истовремено су остваривали и нови револуционарни морал,[54] антифашистичка расположења и свест.

Искуства као чинилац јачања моралне снаге видно су дошла до изражаја за све време НОР и револуције, а посебно после Саветовања у Калуђерици, састанака у Црној Трави и саветовања у источној Србији.[55] Уочивши значај искустава, створена на другим теренима на којима је био и о којима је сазнао, Светозар Вукмановић Темпо, је искористио Саветовање у Калуђерици и састанке у Црној Трави, да их пренесе руководећем кадру на југу Србије, али је на овим скуповима и сам дошао до нових сазнања и искустава који ће му добро доћи за активности у Македонији и на Косову и Метохији. „Зато сам одлучио — каже Темпо — да учесницима саветовања пренесем искуства из партизанског ратовања у Босни и другим крајевима“.[56] На то указује и командант 22. српске дивизије Живојин Николић Брка: „Само саветовање као и његова дужина пружила је прилику Темпу да изнесе достигнућа развоја НОБ-а и НОВ Југославије, као и многа искуства из борби бригада и дивизија у Босни“.[57] На то указује и Бошко Крстић пишући: „Вукмановић је упознао присутне са стањем НОБ-е у Босни и другим крајевима Југославије, говорио о искуствима из рада у војним јединицама, затим о раду у позадини на ослобођеној територији, о организацији и раду војно-позадинских власти, народноослобдилачких одбора, омладине и жена, као и о месту и улози Партије“.[58] Тако су створене могућности кадру на југу Србије да упоређује своја стечена искуства са онима о којима је Темпо говорио. Тиме су искуства постала јединствена, а коришћена само она која су одговарала војној, политичкој, традиционалној и другој ситуацији на југу Србије. Овим су она постала делатна и одмах применљива. Иначе, преносила су се са терена југа на целу Србију преко разних директивних писама ПК КПЈ и ПК Скоја за Србију, Главног штаба НОВ и ПО Србије, а и преко листова „Глас“ и „Млади борац“.

Пренета и сазната искуства добро су дошла да се брже и квалитетније прође у раду партијских, скојевских и антифашистичких организација и стварању бригада и дивизија, као и војно-позадинских органа што је уследило веома брзо после Саветовања у Калуђерици.

Сазната и стечена искуства стимулисала су целовиту борбену и политичку активност чиме је јачана морална снага и избегаване могуће грешке које су се већ јавиле у неким другим деловима Југославије па и на југу Србије. Смелије се ишло у нове продоре, са већом сигурношћу се долазило до циља.

Манифестација моралне снаге

Извори и чиниоци моралне снаге дошли су до изражаја у све већој ме-

---

[50] **Никола П. Илић**, н. д. стр. 213.

[51] Види: Тако се борила Црна Трава; **Милан М. Миладиновић**, Револуционарни морал у деловању народноослободилачке власти на југу Србије, Лесковачки зборник, т. XIV/1974. год.; **Драгољуб Ж. Мирчетић**, Народна власт у сокобањском крају 1941—1945, Сокобања, 1984. године.

[52] Исто.

[53] Документи о развитку народне власти на југу Србије 1941—1945.

[54] **Милан М. Миладиновић**, Револуционарни морал у деловању народноослободилачке власти на југу Србије, Лесковачки зборник, т. XIV/1974. стр. 13—28.

[55] **Иван — Џина Глигоријевић**, у књизи Партизански одреди источне Србије пише „У току маја 1943. године окружни комитет Ниша и Зајечара одржали су партијска саветовања, на којима су разрађене директиве саветовања на планини Кукавици о обједињавању партизанских снага у источној Србији“, (стр. 287).

[56] **Никола П. Илић**, н. д. стр. 211; **Светозар Вукмановић Темпо**, Револуција која тече — Мемоари, Бгд. Комунист, 1971. год. 304—305.

[57] **Живојин Николић Брка**, Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945. стр. 219.

[58] **Бошко Крстић**, Јабланица и Пуста Река у НОБ, стр. 194.

ри што се ширила народноослободилачка борба на југу Србије.[59] Она је била видљива и манифестовала се у конкретном понашању и борби партизанских јединица (батаљона, одреда, бригада и дивизија), органа револуционарно-ослободилачке власти, раду антифашистичких организација, војно-позадинске власти, партијске и скојевске организације. Дошло је до активнијег рада, смелијег приступа стварању виших војних формација, органа власти и антифашистичких организација. Сигурније се ишло из борбе у борбу, из рада у рад, из политичке у политичку акцију, а што се видно одражавало на остварене успехе у свим областима НОР и револуције.[60]

Порасли су борбени квалитети јединица. Непријатељ је побеђен у многим деловима југа Србије. Разбијени су четници у Горњој Јабланици, Бувцу, Оруглици, Пчињи, Бабичкој гори, Косаоници, Копаонику, Сврљигу и другим крајевима.[61] У више борби поражен је бугарски окупатор, који је прибегао освети над становништвом.[62] Ослобађани су градови. Створена Прва, а затим и друге јужноморавске, односно српске народноослободилачке бригаде,[63] а потом и дивизије.[64]

Вршене су диверзије и разарања пруге Скопље — Београд на више места у долини Јужне Мораве.[65]

Дошло је до напада на војне и индустријске објекте непријатеља. Тако је Први јужноморавски одред 12. марта 1943. године напао на рудник Леце.[66] Бугари су затим извршили напад ради освете на Први ЈМНОП одред 13. марта и претрпели велики пораз. Разбијена је бугарска „Ловна рота".[67] Бугари су претрпели и поразе од Другог јужноморавског НОП одреда код Криве Феје и других места.[68] Доживеле су неуспех и две немачке и бугарске офанзиве на југу Србије.[69]

Пратећи понашање бораца Опуномоћство ОК КПЈ Лесковац за Топлицу извештава „Морал бораца је одличан".[70] У Трећем омладинском батаљону Друге јужноморавске бригаде чланови Партије се истичу по својим квалитетима. Бригадни комитет КПЈ ове Бригаде констатује „Уредност, дисциплину и борбеност чланова Партије" у овом батаљону је „на завидној висини".[71]

Дејство партизана утицало је и на подизање морала и моралне снаге народа. Тако је партизанска група на терену Сврљига извршила неколико акција „којима се почео враћати борбени морал народа овог краја".[72]

Поред остварених победа остварена је и победа на плану политичке и идејне борбе против снага контрареволуције и издаје, као и окупатора. Успешно се супротстављало непријатељској пропаганди. Стога је непријатељ био принуђен да се служи најпрљавијим средствима како би зауставио нагли развој оружане борбе и онемогућио стварање бројних партизанских јединица.[73]

У борбама и партијско-политичком раду израстао је нови војно-политички кадар који је дорастао задацима који су се повећавали. Они су били носиоци

---

[59] Приликом обраде извора и чинилаца указали смо и на неке манифестације моралне снаге. Овде ћемо навести само најбитније чињенице које то потврђују.

[60] Светозар Вукмановић Темпо је изјавио да је закључио како су задаци које је поставио на Саветовању у Калуђерици извршени више од његовог очекивања.

[61] **Никола П. Илић**, Слом четника у Србији (рукопис).

[62] „Бугари су блокирали неколико села у низини и чистили терен око пруге" и убијали људе. Изв. ОКЛ ПК КПЈ за Србију од 9. 5. 1943. 76. т. I/5-51, стр. 158; **Хранислав А. Ракић**, Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају 1941—1944. Лесковац, 1986. год.

[63] Види: **Младен Марков**, Прва јужноморавска бригада, Бгд. Четврти јул 1968; **Гаврило Антић**, Јужноморавци, Бгд. Народна армија, 1969; **Иван — Цина Глигоријевић**, Девета српска ударна бригада, Бгд. ВИЗ 1971; **Драгољуб Мирчетић**, Душко, Двадесета српска ударна бригада, Бгд. ВИНЦ, 1986. године; **Живојин Николић Брка**, 22. дивизија, Бгд. Народна књига, 1972. итд.

[64] Види: Лесковачки зборник, т. XXVI/ 1986. године.

[65] Мр **Милица Бодрожић**, Илегална активност радничке класе у окупираним градовима југа Србије 1941—1944, Лесковачки зборник, т. XX/1980. год. стр. 129—142.

[66] **Никола П. Илић**, Рудник Леце, Лесковац, Народни музеј, 1984. године.

[67] **Бошко Крстић**, Јабланица и Пуста Река у НОБ, **Никола П. Илић**, 169—170.

[68] Тако се борила Црна Трава; **Јован Манасијевић — Хранислав Ракић**, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у јужноморавском региону 1903—1945. Лесковац, 1979. стр. 224—225.

[69] **Драгољуб Ж. Мирчетић**, Немачка операција „Трумф" и „Кераус", Нишки зборник, бр. 15/1986. и бр. 16/1987. године.

[70] Архив ЦК СК Србије ОКЛ-50 .

[71] Зборник докумената НОР т. IX/4, стр. 553.

[72] **Драгољуб Ж. Мирчетић**, Сврљишка брда и врх зелени, Сврљиг, 1984. године, стр. 221.

[73] Нисмо још обрадили питање пропаганде НОР и револуције, као и непријатељске како би се видело на који начин је остварена победа над четницима, Бугарима и другима и у овој области. То је наредни задатак аутора.

идејне и политичке борбе, највише допринели јачању моралне снаге и на делу се показивали као одани ствари револуције, народа, Партије и радничке класе[74] и били омиљени и у народу. Зато је и разумљиво што су их сматрали „душом партизанске јединице". Својим моралним, политичким, борбеним и квалитетима доброг организатора и руководиоца стицали су морално-политички и идејни ауторитет који је утицао и на остале да их следе у борби, понашању, раду, поштењу, храбрости, принципијелности и скромности.

После Саветовања у Калуђерици дошло је и до новог квалитета у раду антифашистичих организација из чијих редова су настајали добри организатори, борци, политички радници, чланови Партије и Скоја. Ту је био масован рад где се свако могао да покаже и докаже. Био је изложен контроли народа и чланства антифашистичке организације.

И народноослободилачка власт расла је из дана у дан. Стварани су општински, срески и окружни НОО. Тиме се конституисала нова власт на ширим подручјима. Чак су организовани и слободни избори 1944. године.[75] Општа контрола народа била је стална што је водило бољем раду, а истовремено било доказ да се ради о стварним органима народа који полажу рачуна онима који су их изабрали.

Општа оцена

Морална снага је допринела успесима НОР и социјалистичке револуције на југу Србије. Долазила је до изражаја и доприносила да се издрже највеће тешкоће, да се поднесу велике жртве а настави борба још већом снагом и решеношћу, јачало морално-политичко јединство у партизанским јединицама и између јединица и народа, утицала да се гледа у будућност и бори за ново друштво јединственим снагама усмереним ка истом циљу, била чинилац сталних активности да се допринесе победи над непријатељем, да се не изгуби оријентација у сложеним ситуацијама којим је обиловала борба на југу Србије имајући у виду да је стално угрожавала виталне стратегијске комуникације непријатеља и разбијала санстефанске илузије бугарских фашиста, а затим и настојање да се оствари повратак на старо буржоаско чему су тежили четници.

Саветовање у Калуђерици има историјски домет оним што је представљало за настављање борбе на југу Србије и по резултатима који су остварени. Појачан је рад, оснажене револуционарне и ослободилачке снаге, проширени редови бораца за ново друштво и слободу, порасла је класна и револуционарна свест, ојачани редови реализацијом морално-политичког јединства, манифестована солидарност, братство и јединство, пролетерски интернационализам, висока морална свест и моралност у борби, раду и понашању. Без обзира што није било наглашавано после Саветовања развијала се све интензивније активност на подизању класне свести бораца и народа. Долази до дефинитивног уништења контрареволуционарних снага (четника, љотићеваца и недићеваца) које су се доказале као снаге народне издаје и слуге окупатора. Борба на југу Србије имала је плодотворни утицај на целокупну борбу у Србији. Она је показала да Србија никада није била четничка како се то тврдило у четничкој и империјалистичкој пропаганди, већ народноослободилачка, партизанска, револуционарна, слободарска, високо национално свесна.

Стога можемо са поносом констатовати да смо на југу Србије створили део слободе и социјализма, које се улило у дело социјалистичке револуције у Југославији. Створене вредности су актуелне и данас, а посебно оне како треба организовати, остварити, правилно усмеравати активности свих субјеката социјалистичког развоја на остваривању постављених задатака на једном или више саветовања. Из тих разлога можемо рећи да су створене вредности на југу Србије имале веома широке домете захваљујући и Саветовању у Калуђерици.

---

[74] Види: **Драгољуб Ж. Мирчетић**, Команданти и комесари, Ниш, Општински одбор СУБНОР Ниша, 1971. године. **Светислав Вучковић**, За живот живот, Власотинце, Општински одбор Власотинца, 1980. године.

[75] **Бошко Крстић**, Народноослободилачки одбори у округу Лесковац, у 1943/1944. години, Лесковачки зборник, т. XIV, стр. 72.

ДИСКУСИЈА

Милан Ковачевић Миливоје

Прво. Нешто о војно-политичкој ситуацији на југу Србије почетком 1943. године. У то време већ је превазиђена криза у највећем делу југа Србије, која је настала услед снажних офанзивних дејстава јаких непријатељских снага током а нарочито у првој половини 1942. године. Многи се не слажу да је то била криза, будући да се НО покрет на југу Србије развијао континуирано. Свакако да то није била криза за НО покрета, која би сигурно настала да није оживела оружана борба (нека о томе дају свој суд историчари), али је била криза оружаног устанка. Оружана борба је била спласнула у једном краћем временском периоду. Многи, а посебно утицајни руководећи људи месних јединица су похапшени и отерани у логоре. Партизански одреди су разбијени у мање групе и нису представљали успешну ударну снагу. На подручјима где су се одржале нешто бројније партизанске формације — јачине партизанских чета (на Јастрепцу и Расини) одржавале су се сталним маневрисањем на ширем простору, без могућности за извођење значајнијих оружаних акција, с обзиром на присутност јаких непријатељских снага.

Такав кризни период је већ био превазиђен у време саветовања. Партизански одреди су нарастали. Прилив нових бораца је текао негде боље, а негде спорије. Јачала је њихова ударна моћ. Акције партизанских снага постајале су све осетљивије за непријатељске јединице које су биле принуђене да се концентришу у већим гарнизонима. Партизанске снаге су преузимале иницијативу. Ширио се и њихов маневарски простор. На нашим ранијим слободним територијама разбијена је четничка организација. Наша политичка активност је бивала све успешнија. Вратило се у народу поверење у снагу НО покрета и стално је било у успону.

Међутим, непријатељске снаге су на југу Србије биле врло бројне и вишеструко надмоћне и настојале су да нас још за време зиме разбију и спрече даљи развој НО покрета. Ето, најкраће речено, у таквој је војно-политичкој ситуацији одржано саветовање у Калуђерици.

Друго. Нешто о значају овог саветовања.

Саветовање је имало велики значај за развој НО покрета, не само на југу Србије, него и много шире. На саветовању смо добили шири преглед војно-политичке ситуације у свету, а посебно у нашој земљи, о стању на фронтовима и о развоју народноослободилачке борбе у Југославији, о чему нам је, за већину нас до тада мало било познато, што је умањивало наш свестранији поглед у будућност. Саветовање нам је отворило ширу перспективу. Пренета су нам искуства борбе из других крајева земље, искуства о организовању слободне територије, о стварању и раду наше нове власти и организовању свих друштвених снага. Партизански одреди су реорганизовани — формирани су батаљони са већом маневарском способношћу и ударном моћи, који нису везани за сопствену територију. Примена партизанског начина ратовања дошла је до већег изражаја. Имам утисак (нека ме други исправе који се не слажу ако није тако) да смо робовали директивама да се држимо сопствених територија, за које смо такорећи били пупчано везани и само присилно у крајњој нужди прелазили на територије других партизанских одреда, изузев 1941. године када смо удружено са суседним партизанским одредима изводили заједничке акције, ослобађали многа места и тако ширили слободну територију.

На саветовању смо стекли и ојачали уверење у веће сопствене могућности, што се практично и показало. За време саветовања концентрисале су се Недићеве јединице да нас нападну са шест праваца. Због тога смо саветовање завршили један дан раније и прешли смо у напад на непријатељске наступајуће колоне. Потпуно смо их разбили на одређеним правцима, наневши им знатне губитке. Из окружења смо се извукли без иједне жртве.

На саветовању је донета одлука да се формирају срески комитети Партије (у току саветовања формиран је СК КПЈ за срез лесковачки) који су преузели партијске, агитационо-пропагандне задатке на терену, као и организацију позадине. Таквом поделом рада и новом реорганизацијом партизанских јединица добио се нови квалитет. Одмах након саветовања приступило се организовању НО одбора — нове народне власти (до тада су постојали НО фондови), приступило се формирању команди места, масовнијем организова-

њу омладине, жена итд. о чему је већ било речи.

Постављени задаци на саветовању су успешно извршени, сем рашчишћавања залеђа од четничких снага. То нам је представљало рак-рану и велику сметњу за већи и бржи размах НО покрета. Били смо укљештени између немачких, бугарских и недићевских снага спреда, а са залеђа од четника. Четничке снаге су држале врло повољно подручје, брдско-планинско, слабо комуникативно и погодно за извлачење испод удара непријатељских снага и за маневар, чега смо ми били лишени. Четничке снаге нисмо могли ни разбити са постојећим партизанским снагама, без крупнијих наших формацијских јединица. Тај покушај у два наврата, средином лета 1943. године, нападом на Горњу Јабланицу и крајем године на Оруглицу био је безуспешан. Слаба нам је била процена, у тим нападима имали смо знатне губитке, а шире гледано и политичке штете. Одмах по формирању наших дивизија НО војске пришло се са успехом разбијању четничких снага. Слободно можемо рећи да је на подручју јужне и југоисточне Србије, снагама наших јединица и у садејству са македонским, косовским и јединицама оперативне групе Врховног штаба задат коначан смртоносни ударац четничком покрету у Србији.

Душан Девецић Жика

Боравак Темпов на југу Србије, као и у другим јужним крајевима земље (Македонија, Косово), доживео сам као присуство Врховног штаба НОВЈ, са којим до тада ни одреди ни остале организације нису биле ни непосредно ни посредно повезане. На мене, колико је мени познато и на остале учеснике НОБ-а ово је имало велики, пре свега, морални подстрек и утицај. Осетили смо се не само као део широког ослободилачког покрета на чијем челу је стајала КПЈ већ и као део који у склопу општих задатака има своје конкретне задатке који непосредно омогућавају да се главни циљеви што боље изврше. С обзиром да је било доста говора о саветовању у Калуђерици и о његовом значају, обратио бих већу пажњу на оно што је после овога уследило у оним крајевима југа Србије које су Бугари анектирали 1941. године.

У овој, бугарској окупационој зони, Темпо је (непосредно после Калуђерица) у рејону Црне Траве затекао слабије снаге но што су биле оне које су се налазиле у рејону Лесковца и Прокупља од којих је формиран I јужноморавски партизански одред. Поред броја бораца, ту пре свега мислим на кадровски састав. У бугарској окупационој зони, у којој је формиран II јужноморавски одред, Темпо је крајем фебруара затекао око 90 бораца које је око себе окупила једна од чета Бабичког партизанског одреда којој је успело да избегне уништење које је Бабички одред доживео крајем фебруара 1942. године.

У бугарској окупационој зони до доласка Темповог постојала је континуирана оружана борба. Међутим, она је по својој ширини и интензитету била далеко слабија од борбе у крајевима југа Србије који су се налазили у немачкој окупационој зони („Недићева Србија"), иако је бугарска окупациона зона захватала ванредно погодну територију за партизанско ратовање на којој је живело око 400.000 становника српске народности. Од почетка борбе (августа 1941) па до Темповог доласка (крај фебруара 1943) партизански одреди су разорили три рудника који су радили за немачку ратну индустрију, неколико пута кидали железничку пругу Ниш — Скопље, дигли у ваздух велики гвоздени друмски мост на Јужној Морави код Моминог Камена, нападали три општине итд. За разлику од крајева који су били у „Недићевој Србији" у бугарској окупационој зони није било покушаја да се подигне устанак и створи слободна територија. Присуство Темпово, којом се приликом формирао II јужноморавски одред и Окружни комитет КПЈ за Врање била је она временска тачка од које су се ствари из корена измениле. Према извештајима штаба II јужноморавског партизанског одреда од марта до октобра 1943. одред је извршио око 50 већих или мањих акција на простору од Бабушнице и Црне Траве па све до Прешева и Криве Паланке. Поред напада на железничку пругу и објекте на њој, посебна је пажња била посвећена чишћењу територије од окупаторске општинске власти. У том циљу нападане су окупаторске полицијске посаде које су обезбеђивале поменуте општинске органе окупатора. Извршено је 19 напада (на поједине општине и по два пута) где су поједине посаде имале и по стотину добро наоружаних и солидно утврђених полицајаца. Ови напади су утицали на бугарског окупатора да

повуче и посаде из оних општина које нису нападане у места у којима су били војни гарнизони. На овај начин на десној обали Јужне Мораве створена је велика слободна територија коју окупатор до краја рата није могао да реокупира.

Због свог географског положаја ова територија је одувек имала велики војни и политички значај. То се показало већ у току пролећа и лета 1943. године. Поред стварања првих батаљона II јужноморавског одреда, у овом периоду су формирани македонски Кумановски одред и бугарски Трнски одред. На ову територију је, у исто време, дошла са Шаре и једна чета косовских партизана. Због свог геостратешког положаја ова слободна територија је превазилазила, по догађајима који су се одигравали на њој у НОБ-у, локалне оквире. Примера ради истичем само два момента који ово потврђују.

1. Са ове слободне територије је најпре обезбеђена сарадња са кумановским партизанским одредом да би се касније та сарадња проширила на сарадњу српских и македонских бригада. На овај начин је на делу остварена политика КПЈ којом се признаје и подржава постојање македонског народа и његова борба за своју индивидуалност и самобитност. Оваква сарадња је могла да се оствари само у овим крајевима земље, што је и учињено.

Ова сарадња има и своју историјску димензију. Први пут су у заједничкој борби синови српског и македонског народа, као равноправни сарадници, водили братску борбу за своју слободу, једнакост и братство што се на крају и остварило у Новој Југославији.

2. Једини слободни рејони у току НОБ-а дуж југословенско-бугарске границе (која се протеже од Дунава до Беласице) били су они које су контролисали II јужноморавски партизански одред а касније и снаге кумановских партизана и III македонске бригаде. Због тога је слободна територија која се простирала од Пирота до Куманова била она која је обезбедила Врховном штабу, односно Југославији, да се на њој и са ње организује сарадња и помоћ антифашистичком покрету Бугарске. Грубо речено, она је отпочела омогућавањем организовања Трнског партизанског одреда да би се завршила формирањем првих бугарских партизанских бригада и једине бугарске партизанске дивизије (шири рејон Црне Траве).

Поред овога, ова слободна територија имала је великог утицаја и на стварање и јачање партизанских одреда у дубини бугарске територије. Поједини рејони ове слободне територије (нарочито Црна Трава а касније Трговиште и Врањска Бања) били су једина места где су за бугарске партизане савезничке војне мисије могле да приме авиотранспорте са оружјем и опремом и из којих је било могуће све то пребацити на одређена места у Бугарској. У самој Бугарској никада није могло да се пронађе и обезбеди место за пријем оваквих авиотранспорта. На десетак дана пре уласка Црвене армије у Бугарску формирана је у Добром Пољу (Црна Трава) поменута бугарска партизанска дивизија. За ову дивизију је оружје бачено падобранима од стране Црвене армије. И овом приликом место за пријем оружја било је могуће обезбедити једино у рејону Црне Траве. Јер и у то време, на неколико дана пре капитулације бугарске царске војске, и када је имала дивизију партизана, бугарски антифашисти нису имали ни једну своју слободну територију, поготову не територију оспособљену за пријем оружја.

У вези с овим могу да кажем да је ова територија још пре свог ослобађања предвиђена за задатак који се односи на помоћ Бугарској у организовању партизанског покрета. У свом писму Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 21. фебруара 1943. године, Темпо кратко указује на постојеће услове: „Томе треба додати још чињеницу да ћу предложити Бугарима да ову базу (Црну Траву — Д. Д.) искористе за формирање бугарских чета одакле ће они продирати у Бугарску, па ће се јасно видети колику важност има овај крај". Ово писмо је објављено у „Зборнику докумената. . ." Војног института, Београд, 1959, том II, књ. 8, стр. 128.

У сваком случају када се оцењује значај слободне територије треба имати у виду активност делегата Врховног штаба, Светозара Вукмановића Темпа не само на територији о којој је реч већ и у Македонији, Косову итд.

Исплатило би се неком историчару да о овом подручју земље на један стручан начин изради своје дело јер сматрам да се о овим догађајима мало зна — мада има прилично докумената и литературе која у овом раду може да помогне.

Хранислав Ракић

На југу Србије у 1941. години формирано је осам партизанских НОП одреда. Ти одреди су у току 1941. године и почетком 1942. створили велику слободну територију на којој су организовани органи револуције (НОО, команде места итд.). Снажним налетом окупатора и домаћих издајника и увођењем јаког бугарског корпуса, народноослободилачки покрет у пролеће 1942. године је спласнуо, али није уништен. Окупаторске и квислиншке снаге чиниле су велика зверства над мирним становништвом (Бојник, Косанчић, у Топлици, на Бабичкој гори итд.), све са циљем да прекину континуитет НОБ. Но, у томе нису успели.

Иако су партизанске снаге претрпеле велике губитке у пролеће 1942. године, као и у лето за време тзв. Аћимовићеве офанзиве, успеле су да се одрже и непријатељу задају осетне губитке.

Уочи војнополитичког саветовања у Калуђерици, кризни период је био превазиђен. Партизански одреди су нарастали, а прилив нових бораца је јачао њихове редове. Извођене су многобројне акције и то на најосетљивија места окупатора. Партизани су преузимали иницијативу и ширили маневарски простор. Политичка активност била је све успешнија. Формирају се нове партијске и скојевске организације. Вратило се у народу поверење у снагу НОП-а који је био стално у успону.

Почетком 1943. године на овом терену се задржао Светозар Вукмановић Темпо, члан ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ, који је пошао за Македонију. У његовом присуству одржано је вишедневно саветовање у селу Калуђерици на планини Кукавици.

Ово саветовање имало је велики значај за развој народноослободилачке борбе не само на југу Србије, него и много шире. На саветовању је Светозар Вукмановић Темпо објаснио војно-политичку ситуацију у свету, а посебно у Југославији, говорио је о стању на фронтовима, о развоју НОР-а у Југославији, о чему се мало знало, што је умањивало свестранији поглед у будућност. Саветовање отвара ширу перспективу и омогућава нови квалитет у развоју НОР-а на овој територији. На саветовању су пренета искуства борбе из других крајева земље. Сагледана је потреба организовања живота и рада на слободној територији, стварање народне власти и организовање свих друштвених снага за развој НОР-а.

Партизанске снаге су реорганизоване и обједињене. Створена су два партизанска одреда са широким радијусом кретања. У њима су формирани батаљони са већом маневарском способношћу и ударном моћи. Примена партизанског начина ратовања дошла је до већег изражаја.

Учесници саветовања су стекли и ојачали уверење у сопствене могућности што се практично показало за време борбе на Бунатовцу.

На саветовању је донета одлука да ОК КПЈ Лесковац покрива територију дејства Првог јужноморавског НОП одреда, а да се образује ОК КПЈ Врање чија политичка активност би се испољавала на територији дејства Другог јужноморавског НОП одреда тј. на територији под бугарском окупацијом. Поред тога донета је одлука да се формирају срески комитети КПЈ који би преузели партијске, организационо-пропагандне задатке на терену, као и организовање позадине. Све те одлуке пратила је и скојевска организација која се на тим принципима и организовала. После саветовања формирани су виши органи власти, команде места, масовније организације жена итд. Оваквом поделом рада и новом реорганизацијом партизанских јединица добио се нови квалитет не само у оружаним снагама већ и у целокупном организовању друштвено-политичког живота.

Задаци постављени на саветовању успешно су извршени. У 1943. години партизански покрет на југу Србије постаје центар НО борбе у Србији. Формирају се срески комитети КПЈ и СКОЈ-а, стварају виши органи народне власти, команде места и команде подручја, одржавају се војни и партијски курсеви, стварају услови да се 11. октобра 1943. године формира Прва јужноморавска бригада као прва регуларна јединица НОВЈ на овом терену.

У току новембра 1943. године формирана је Друга јужноморавска бригада, у априлу 1944. године формирано је више бригада а у мају Прва српска дивизија. У лето на овој територији било је пет, односно до октобра 1944. године осам српских дивизија.

Поред ових дивизија НОВЈ било је више партизанских одреда који су дејствовали на одређеним територијама и били извор за употпуњавање војних јединица.

Јужна Србија била је стециште македонских и косовско-метохијских бораца, који су се организовано и кадровски јачали на слободној територији у овом делу наше земље, а бугарским партизанским снагама пружена је материјална и друга помоћ у формирању првих бригада и дивизија Отачествене Бугарске.

На крају можемо констатовати, као што смо већ истакли, да је саветовање у Калуђерици имало велики значај за развој НО борбе у Србији па и шире јер се успело да сопственим снагама и у садејству са македонским, косовско-метохијским снагама и снагама оперативне групе Врховног штаба ослободи не само јужна Србија већ и један део Македоније, Косова и Метохије, а после ослобођења јужног Поморавља, јединице НОВЈ са овог дела терена учествују у ослобађању Београда и Загреба и у операцијама на сремском фронту до аустријске границе упоредо учествујући и у борбама против контрареволуције на Косову и Метохији и у чишћењу терена од заосталих квислиншких и контрареволуционарних снага после ослобођења Србије и других делова наше земље.

Чедомир Станковић Урош

Почео бих од онога што друг Темпо јуче рече: да је добио нека писма у вези са погибијом Ратка Павловића Ћићка 26. априла 1943. године. Ту има вазда неких манипулација, шпекулација, нагађања итд. о погибији Ћићковој. Другови и другарице, ја сам непосредни сведок његове погибије. Управо он је поред мене пао. Све те шпекулације, дозволите, морају да падну у воду, да се одбаце као неистините и тенденциозне. Погинуо је јуначки, погинуо је од непријатељског зрна, односно рафала испаљеног из бугарског аутомата. Толико о томе.

Сада неколико речи о формирању IV чете.

Петнаестог фебруара 1942. год. у селу Јарсенову она је формирана од друге чете, која је још називана Власотиначко-крушевичка (по планини Крушевица у близини Власотинца) и Бабички пододред, са задатком да пређе на терен Црне Траве, тј. да се пребаци иза демаркационе линије недићевско-бугарске границе. На Бабичкој гори је и даље остао део друге чете и то са оба водника на челу. Дакле, та друга чета је дотле имала два вода и оба водника су остала тамо. Водник првог вода био је Марјановић Боривоје — Облак, родом из села Бабичког, а други је био Станоје Лазаревић Милтен, родом из Врбова — Врањанац. Ко је прешао? Прешла је група Власотинчана и нешто Црнотраваца.

Дужан сам да учиним још једну исправку. Управо јуче је речено да је штаб одреда увидео потребу да пошаље ту чету на терен Црне Траве са циљем да испита ситуацију тамо и омогући евентуални марш одреда у том правцу, као и то да је такав прелазак партизана иницирала група партизана Црнотраваца, углавном скојеваца, од којих је један присутан овде (мислим на Сретена Ристића, а он то није био у то време). Ово кажем због тога што ми је познато да та идеја није потекла од групе Црнотраваца нити таквог скојевца овде има, већ је таква идеја потекла још 1941. године од Косте Стаменковића, кога сам ја отпратио до Кукавице. У то време, то је 1941. година, послата је једна десетина, не како рече другарица Зума новембра, већ октобра 1941. год., на терен изнад Власотинца, тј. у правцу Црне Траве. У тој десетини, коју је водио Синиша Јанић, поред осталих, био је и Светислав Стојановић Бизон, који је овде присутан. Та десетина, поред других, извршила је једну акцију на самој демаркационој линији 12. октобра у селу Градишту, махала Старо Село, убивши пет бугарских граничара.

У вези са тим Бизон је упућен у Кукавицу да реферише штабу Лесковачког одреда, па је штаб одреда одлучио да пошаље једну групу која ће испитати ситуацију на том терену. На челу те групе био је политкомесар одреда Владимир Ђорђевић, затим заменик команданта одреда Бранко Јовановић, активиста Драгољуб Живковић и Бизон. Они су 5. новембра те 1941. год. наишли на бугарску заседу у селу Тулово и ту су сви, осим Бизона, изгинули.

Чета која је 20. фебруара 1942. год. дошла са Бабичке горе и сместила се у селу Градиште, махала Јовчине, на самој демаркационој линији задржала се до 1. марта исте године.

Тог дана, тј. 20. фебруара 1942. године, у Власотинцу је одржан састанак о блокади и ликвидирању Бабичког одреда. На састанку су били присутни: срески начелник Младен Станковић, командир жандармеријског вода у Вла-

сотинцу Александар Аршинов, четовођа четника Јован Ивковић, капетан Никола Анђелковић, командант XI добровољачког одреда, и Недићев делегат Влада Станковић.

Ова партизанска чета је била смештена, како то већ рекох, у Градишту, махала Јовчине. Двадесет четвртог фебруара један део ове чете је кренуо ка Црној Трави и тог истог дана успео је да ухвати организатора покрета Драже Михаиловића, мајора Југословенске војске Јована Филиповића, у Доњој Бистрици. На тај начин убијена је клица четништва у самом зачетку на том терену. Елиминисан је онај који је још децембра 1941. год. отишао у Брод, махала Главшине да организује на том терену покрет Драже Михаиловића. Предухитрила га је, како бих рекао, Партија, руководство НОБ итд. тако да се више никада на том терену четништво није развило.

Сада бих посветио неколико речи о догађајима у периоду фебруарско-мартовске офанзиве 1942. год. на Бабичкој гори. Још једном понављам, четврта чета је добила задатак да дејствује преко демаркационе линије у правцу Црне Траве и даље на југ. Та одлука штаба одреда и ОК КПЈ је од стратегијске важности за развој НОП-а у рејону Црне Траве, Лужнице и Врања који су били припојени Бугарској. Ова чета је првога марта 1942. год. ојачана Врањанцима који су дошли из Бабичке горе, под руководством Радована Цекића Слободана, политичког комесара Бабичког одреда, затим ту су били још Сава Ђорђевић Славко, партијски руководилац III чете Бабичког одреда. Станоје Лазаревић Милтен водник II вода II чете, Живојин Николић Ратибор, десетар, у првој чети и други. Командир чете био је Милорад Диманић Милош, а политички комесар Синиша Јанић Пера. Ова чета наставља борбу и развија покрет на територији Црне Траве и Лужнице од 1942. год. па до краја рата. У периоду Аћимовићеве офанзиве 1942. год. чета која се налази преко демаркационе линије у рејону Црне Траве и Лужнице прераста у нови Бабички одред, па већ августа и септембра овај одред са своја два дела (сада су два одреда) дејствују на Бабичкој гори и на Карадаку у близини Куманова и Скопља. Део, као Врањски одред, заједно са Косовским одредом, напада рудник Лојане 20. октобра 1942. године и развија НОП у правцу Косова, Македоније и Козјака.

О фебруарско-мартовској офанзиви говорили су други, па се ја нећу осврнути на тај део. Но само још да подвучем да је ова, четврта чета, у априлу 1942. год. обезбедила прилив нових бораца, иако у то време није имала везе са ОК Лесковац, нити ПК Србије. Већ у јулу овај одред, јер сада је то нови Бабички НОП одред, броји преко 70 бораца. Истичем да је при реорганизацији ове четврте чете другога марта 1942. год. она подељена на 4 десетине које су кратко време деловале у разним правцима, али све преко демаркационе линије.

Маја 1942. год. извршена је нова реорганизација Бабичког НОП одреда. За команданта постављен је Живојин Николић, за политичког комесара Радован Цекић Слободан. Прилив бораца је свакодневан па се у јулу формирају четири вода: Варденички, Пољанички, Црнотравско-лужнички и Власотиначко-бабички. Већ 28. августа од поменутог људства формирају се два одреда: Врањски, „Сима Погачаревић“, и Бабички. Крајем године, тј. половином децембра 1942. год. ова два одреда се спајају у један Врањски који чине три чете. Командант одреда је Живојин Николић, а политкомесар Александар Стојановић Ратко. Овај одред неки зову Црнотравски, други Врањски. Звали га овако или онако, он је ипак Врањски. Друг Темпо га зове Црнотравски.

Крајем 1942. год., како сам већ рекао, ова два одреда су сједињена. Иако је штаб одреда био ангажован у сталној борби противу Бугара који су користећи јаку зиму и дубок снег настојали да униште одред, изводи успешне акције: у Црној Трави 3. фебруара 1943. а пре тога 14/15. јануара 1943. на Момином Камену, штаб врши припреме за прихватање друга Темпа, чији се долазак очекивао у другој половини фебруара 1943. год. Друг Темпо долази 20. фебруара 1943. год. у село Равна Гора, црнотравски рејон. То је било баш у последњи час, или — када је било најпотребније. Он не само што је извршио реорганизацију овога одреда, не само што му је преиначио име у II јужноморавски одред, већ је указао велику помоћ. Допринео је да се те снаге обједине, да крену са нападима на непријатеља, да стварају нове јединице и нове слободне територије. Али овде има неке ствари које су се одиграле, не његовом кривицом, јер је он једино тако и могао да поступи пошто су га одго-

ворни другови на том терену тако информисали.

Невероватно је да се догоде и такве ствари да се командант одреда смењује само на три дана пред Темпов долазак на тај терен. Управо 17. фебруара 1943. године у селу Пазар — Руска махала, то је код Црне Траве, смењен је командант одреда, а од постојеће три чете формиране су само две. Ове чете су упућују: једна на југ, како то Баја рече јуче, а друга остаје на том терену са задатком да дејствује према Лужници и Бабичкој гори. Тада и долази до сусрета и разговора Живојина Николића и друга Темпа. Двадесетог фебруара 1943. год. друг Темпо је извршио смотру постројеног одреда у Равној Гори. Сутрадан, тј. 21. фебруара, прешли смо у село Стрешковац. Ту је извршена та реорганизација и Врањски одред је преиначен у II јужноморавски одред. Одред је поново формиран од три чете или, како их Темпо крсти, три батаљона.

Но сада, дозволите молим вас да вас упознам са једном лакрдијом. Међу командантима и комесарима нема Милорада Диманића Милоша и Живка Коцића Предрага. Милош је до тада био командир II чете Бабичког одреда, затим командант Бабичког одреда и на крају командир чете у Врањском одреду, док је Предраг био комесар чете. Док Милоша нема нигде, за командира чете у II јужноморавском одреду поставља се човек који још није ни дошао у одред, поставља се Добривоје Дикић, учитељ у селу Орашје код Власотинца! По доласку, крајем фебруара 1943. год., Владимира Вујовића за комесара овог одреда, исправља се ова грешка и место Добривоја Дикића постављен је Милош за командира чете. Видите било је таквих аномалија. Ја мислим да овај скуп треба да рашчисти неке такве ствари.

Да истакнем са, а на крају, само нешто што се можда некоме неће свидети, али ја ћу говорити оно што сам ја доживео и видео а то је било овако: 20. маја 1944. год. Темпо и главни штаб Србије на Радану формирали су Прву српску, односно 21. дивизију НОВ и донели одлуку о формирању II српске, односно XXII дивизије НОВ од 8, 10. и 12. бригаде. На левој обали Јужне Мораве, по формирању Прве дивизије, Темпо наређује напад на четничке формације у Горњој Јабланици и Оруглици ради реализације задатка који је он поставио још фебруара 1943. год за Први Јужноморавски одред, јер су Горња Јабланица и Оруглица биле четнички бастион који партизани кроз читав рат нису могли да сломе.

На леву обалу Јужне Мораве у рејону Кукавице 22. дивизија са 7, 10. и 12. бригадом (осма је тада била у Македонији) стигла је 25. маја. Сазнавши за напад 21. дивизије на четнике у Горњој Јабланици, оперативно руководство за 7, 10. и 12. бригаду, јер штаб дивизије још није званично формиран, доноси одлуку за напад на Оруглицу и тиме садејствује са 21. дивизијом. Напад је почео 26. маја 1944. год. Са бригадама су дејствовали Лесковачки и Врањски одред. Темпо и Главни штаб Србије у току 26. маја, сазнавши за долазак 22. дивизије, извештава Оперативни штаб да за политичког комесара 22. дивизије поставља Васу Смајевића, па су Васа Смајевић и Радован Петровић, који је одређен за начелника штаба 22. дивизије, отишли у штаб. Тако су њих двојица употпунили штаб 22. дивизије јер је Живојин Николић, као командант оперативног штаба поменутих бригада, командовао и до сада. Од тог момента у нападу на четнике у Оруглици учествовала је ова дивизија. Ја сам тада био заменик команданта 12. бригаде. На Липовици, по разбијању четника у Горњој Јабланици и Оруглици, спојиле су се 21. и 22. дивизија.

Сада су створени услови за формирање нових дивизија. Формирањем нових дивизија НОВ, на југу Србије долази до измена у штабовима. Тако је сада 22. дивизија остала без начелника штаба јер је Радован отишао за команданта 23. српске дивизије. На његово место долази Лакић Вуксановић који је као четнички руководилац, југословенски поручник, најпре био код Косте Пећанца и то од 1941. год. а затим код Драже Михаиловића до средине маја 1944. год. Он је постављен 27. маја 1944. год. за начелника штаба 22. дивизије. Као заменик команданта XII бригаде био сам у селу Вина код штаба дивизије и био сам присутан јављању Лакића комесару дивизије Васи Смајевићу. Ми смо већ били обавештени ко је он и какав, па је сва моја пажња била сконцентрисана на његово и Васино понашање. Фрапиран сам Васиним понашањем када се напреже да убеди Вуксановића да је положај начелника штаба дивизије ранг вишег официра и да је он — Васа — онај

који ће му пружити сву потребну помоћ.

Нити кога нападам нити кога браним, но овако је било: посматрам команданта дивизије Николића, који ту седи, посматрајући Васу, не мешајући се у његов разговор са Вуксановићем. Био је забринут и љут, вероватно што се један, дојучерашњи четник, контрареволуционар, убеђује да преузме дужност начелника штаба дивизије НО војске, а у исто време се игноришу команданти бригада и истакнути партијски руководиоци. И поред настојања Васе Смајевића, Лакић се није смео прихватити дужности начелника штаба 22. дивизије иако је био постављен, јер је људство од бораца до команданта дивизије било одлучно противу тога да он буде на тој дужности.

Милан Ковачевић

У писању историографије о НОБ на југу Србије и интерпретирању неких догађаја сматрам да има произвољног па и необјективног приказивања стварног стања. Ради краткоће времена осврнућу се само на нека питања о којима је и овде било речи:

Прво. Живојин Николић Брка запоставља улогу и значај 21. дивизије у разбијању четника у Горњој Јабланици и Оруглици. У књизи „Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945“ пише да је 21. дивизија после првих успеха у борби са четницима потиснута и враћена на Радан. То значи да је потиснута више од десет километара у дубину наше слободне територије. У књизи „Двадесет друга дивизија“ наводи распоред бригада ове дивизије (7, 10. и 12) и пише о преласку у напад и разбијању четника. Значи да су четници разбијени само снагама 22. дивизије. Ништа не пише када је и где формирана 22. дивизија. Брка тврди да је она формирана у покрету. Није ми познато да је иједна наша јединица формирана у покрету.

Ево праве истине о томе догађају. Чим је формирана 21. дивизија приступило се задатку постављеном на саветовању 7. и 8. фебруара 1943. године у Калуђерици да се рашчисти наше залеђе од четника. Дивизија је формирана 20. маја 1944. године на Радану на ливадама Јововића. Двадесет првог маја пошла је у напад на четнике у Горњој Јабланици са две бригаде (4. и 6), а 5. бригада је остављена да штити бок и залеђе од евентуалних напада четника и других непријатељских снага. Врањском и Лесковачком НОП одреду издато је наређење да маркирају напад на позадину четничких снага на правцу Оруглице. Међутим, Врањски партизански одред вратио се на свој терен, а Лесковачки бројно мали није представљао неку опасност за угрожавање четничких снага.

Моје је мишљење да постављени задатак не би могла извршити 21. дивизија, а поготову не би могла са две бригаде. Треба имати у виду да су са тога пасивног подручја регрутовани бивши подофицири, официри, граничари и жандарми — протагонисти бивше владавине, који су имали ослонац у народу. Наше присталице на томе подручју су биле у знатној мањини. Иако су биле организоване не би нам смеле дати подршку због неизвености исхода борбе. На фактор изненађења нисмо могли знатније рачунати с обзиром на раштрканост насеља на брдско-планинском земљишту. У томе су четници имали предност. Продирањем у дубину четничке територије, развлачењем снага, наша би ударна моћ слабила, а четничка, концентрацијом из дубине јачала. Наша ударна моћ би се смањивала и због оскудице у муницији. Морал четника није још ничим био пољуљан, имали су подршку од избегличке владе, имали су подршку од западних савезника који су их испомагали оружјем и муницијом. Ни Совјетски Савез их се није одрицао. Шеф пропагандне службе у Дражиној Врховној команди био је Драгиша Васић, иначе агент совјетске обавештајне службе. Ми тада овакву процену нисмо извршили. Сматрам да би јединице 21. дивизије претрпеле велике губитке.

Прешавши у напад јединице 21. дивизије су заузеле Медвеђу и у току петодневних борби извршен је дубок продор у четничку територију. Даље напредовање бригада било је заустављено 26. маја. На правцима њиховог наступања биле су концентрисане четничке снаге Јабланичког, Јужноморавског, Вардарског и Првог косовског корпуса.

У то време под притиском бугарске офанзиве све наше снаге са подручја десне обале Јужне Мораве бригаде и јединице Команде подручја биле су принуђене да се пребаце на терен Кукавице. Добивши о томе обавештење Главни штаб Србије наређује да се са свим овим снагама изврши напад на

четнике са леђа. Са нападом се оклевало. Одлази Драги Стаменковић да убрза прелазак у напад. Међутим, штаб 21. дивизије извештава да напад из позадине још није предузет. Тада командант Главног штаба Србије шаље свог шефа оперативног одсека Радована Петровића — Чика Рашу и мене да се без оклевања изврши напад на четнике са леђа. Стигли смо на Кукавицу ујутро 27. марта. У селу Калуђерици смо се нашли са Брком и Бизоном (Светислав Стојановић, командант Лесковачког НОП одреда). Упознали су нас са ситуацијом. Јединице су биле заузеле борбени распоред за напад, сем 10. бригаде, која је одрицала послушност да пређе у напад. Брка нам је рекао да су јединице биле преморене и гладне и да се због тога одуговлачило са нападом. Десета бригада је имала најдужи маневар и најтежи задатак и била је на граници издржљивости и због тога је одрицала послушност. Кажемо Брки — „Командант си, нареди". „Ма нисам ја овде никакав командант", одговара Брка. Позвали смо команданта 10. бригаде Данила Стефановића и издали му наређење да са бригадом крене у напад. Чика Раша и ја смо пошли са бригадом. Брка је остао у Калуђерици. Касније нам је комесар бригаде Бранко Павловић Уча причао да су због преморености бораца одрицали послушност.

Наступање је 27. маја било без значајнијег отпора. Све четничке снаге биле су концентрисане на фронту 21. дивизије. Сутрадан (28. маја) четничке снаге, притешњене са фронта и из позадине, покушале су извршити пробој у правцу Кукавице. Пробој је спречен жестоким отпором наших јединица. Оставивши празан међупростор десно, четници скрећу у том правцу и извлаче се према Лесковцу. Наше јединице са фронта и из позадине су се спојиле.

Штаб 21. дивизије нас извештава да су прихватили понуду четничког команданта југа Србије Ђурића да се преда гарантујући му живот и позивају нас да дођемо у Сијаринску Бању, где се налазио штаб дивизије и где очекују предају Ђурића. Ђурић се био склонио код неког Албанца, па је отишао Али Шукрија да га доведе.

Предаји Ђурића били су присутни: чланови штаба 21. дивизије (Риста Антуновић Баја, Драгољуб Петровић Раде и Драгослав Петровић Горски); из Главног штаба Србије, Драги Стаменковић, Радован Петровић и Миливоје Ковачевић; из косовских јединица Али Шукрија, Крсто Филиповић и Мирко Перовић.

Живојин Николић Брка није био присутан.

Ђурића смо исте вечери одвели у Главни штаб Србије, у Горњи Гајтан, где се тада налазио и члан Врховног штаба Светозар Вукмановић Темпо.

После разбијања четника донета је одлука да се формира 22. дивизија, у чији су састав ушле 7, 10. и 12. бригада. Дванаеста бригада је формирана на Кукавици у селу Вини, за команданта дивизије постављен је Живојин Николић Брка, за политичког комесара Васо Смајевић, а за начелника штаба касније је постављен Лакић Вуксановић. Од команданта Главног штаба Србије и члана Врховног штаба Југославије добио сам задатак да пођем и извршим формирање 22. дивизије, да оформим у јединицама партијске организације и после тога да одржим партијско саветовање.

У селу Оруглици су прикупљене и постројене јединице. У име Главног штаба Србије прочитао сам наредбу о формирању дивизије и извршио смотру постројених јединица. Два дана касније у име Покрајинског комитета КПЈ за Србију одржао сам партијско саветовање на коме се расправљало о војно-политичкој ситуацији у свету и код нас, о развоју НОП на југу Србије и о задацима Партије.

И раније је у Главном штабу Србије била издата наредба о формирању 22. дивизије, за чијег команданта је био постављен Зечар. Међутим, до формирања дивизије није дошло услед непријатељске офанзиве, а Зечар је погинуо.

Према томе у разбијању четничких снага у Оруглици и Горњој Јабланици није учествовала 22. дивизија, већ јединице — бригаде од којих је после тога формирана дивизија. Живојин Николић Брка, колико се сећам, био је тада (пре формирања дивизије) командант Црнотравског подручја.

Друго. Друг Урош Станковић је рекао да су борци и руководиоци били озлојеђени што је бивши четнички војвода Лакић Вуксановић био постављен за начелника Штаба 22. дивизије, а о чему и данас негативно коментаришу. Осећам се обавезним да о томе дам своје објашњење.

Био сам присутан у Главном штабу Србије када је Лакић Вуксановић дошао код нас са 25—30 бораца, претеж-

но младих људи, добро опремљених и наоружаних. Командант Главног штаба Србије добио је податке о Лакићу врло позитивне. Лакић је био активан официр бивше југословенске војске и као такав био је присиљен у четничком крају да буде војвода. Међутим, према прикупљеним подацима, Лакић је са својим људима за све време остао пасиван. Био је наш симпатизер и одржавао је везу са нашим активистима. Због тога се и одлучио да са својим људима дође у партизане. Мислим да је другу Урошу познато да су бивши официри у Власотинцу, Пироту и околини (где је он ратовао) били принуђени да се учлањују у четничку организацију, али да су многи од њих били наши симпатизери и долазили су у партизане, а посебно су нам се масовно јављали после капитулације фашистичке Бугарске и њихове армије.

Постојала је и директива да позивамо припаднике четника као и припаднике других квислиншких формација да сви који нису окрвавили руке прелазе у наше редове.

Лакић Вуксановић је добровољно са својим људима прешао к нама и требало га је прихватити ради раслојавања четничке организације, а његово стручно знање искористити и због тога се командант Главног штаба Србије одлучио да га постави за начелника штаба дивизије.

Четнички командант југа Србије Радослав Ђурић предао нам се сам, без иједног четника. Када је о томе био обавештен Врховни командант друг Тито, он га поставља за начелника оперативног одељења Главног штаба Србије и објављује преко радио-станице Слободне Југославије да је Ђурић пришао НОВ и ПОЈ са 2.000 или 3.000 четника (сада се цифре не сећам). То је био далековид политички потез друга Тита. Пренет је глас у свет о распадању четничког покрета и њихове војске у отаџбини. Тиме је избијен адут избегличкој влади у Лондону и западним савезницима који су лансирали да имају ослонац — своју војску и подршку народа у Србији.

Нашом бескомпромисном борбом успели смо остварити и доказати да у Југославији постоји само један покрет и само једна војска у отаџбини, а то је НО покрет и НОВ Југославије која је са правом стекла третман савезника у победи снага сила осовине.

Треће. Нешто о убиству Чеде Крушевца — Шпанца. Добро је што је разговор о Шпанцима код нас престао да буде табу-тема.

Постоје разне верзије о убиству Чеде Крушевца: да је убијен приликом повратка чете Кукавичког НОПО са Пасјаче; да је убијен приликом испраћаја заробљених четника из Добре Воде; да је убијен с леђа; да га је убио Радован Ковачевић Максим и истим метком усмртио свог друга Војислава Бољановића.

Никола Илић у књизи „Јабланички НОП одред“, стр. 162. и 163, написао је да је Крушевац третиран као троцкиста, да је због тога био осуђен на смрт од Партије, о чему партизани нису знали сем неколико руководилаца и да је Р. Ковачевић добио задатак да ликвидира Чеду Крушевца.

Ево шта је мени о томе познато:

После ослобођења Прокупља Крушевац је додељен Кукавичкој партизанској чети, свакако ради његове тајне ликвидације, јер је међу пасјачким партизанима био већ афирмисан као добар друг и борац. Крушевац је био маркантна личност, леп човек. Био је храбар, јуришао је међу првима приликом разбијања четника на Пасјачи. Да не би као такав био запажен у Јабланици и на Кукавици пожурило се са његовом ликвидацијом и Чеда је ликвидиран истога дана у току ноћи. Са Пасјаче смо дошли у село Добра Вода испод планине Радана. Руководство се налазило у кући Гојка Глушца, а породица Ковачевић, избеглице из Ђевђелије, смештена је била у кући Крста Глушца — брата Гојковог. У једно доба ноћи дошао је Радован да се опрости са својима и том приликом је мени рекао да он иде по неком задатку са једном групом другова, а да ћемо и ми у току ноћи извршити покрет. Са Радованом су пошли: Милија Радовановић Новица, Чедо Крушевац, Војислав Бољановић Воја и још један друг, али се не сећам ко је то био. Сматрао сам да би то могао бити неко од избеглица, пошто су најчешће они добијали задатке (вероватно као поверљиви, претежно чланови Партије и СКОЈ-а) да врше атентате и ликвидацију нашег противника, познате личности, да не набрајам, већ само да напоменем, од шефа полиције у Лесковцу Пиштала, па до сенатора Драговића. Распитивао сам се, али сви ови преживели другови поричу да су учествовали у ликвидирању Крушевца. Крушевац је био Херцеговац и било му је речено да ће он ићи за Херцеговину.

Вођа ове групе био је Бољановић, као познавалац планине, иначе пушкомитраљезац. Убрзо се после тога и чета повукла из Добре Воде и сместила се у једној појати на Иванъским ливадама. Пред зору је дошао Радован предмрзао (време је било хладно, пао је био снег) и очајан. Позвао је неколико нас, Војислављевих другова, и саопштио нам да је Војислав погинуо. Пошли су, каже, да ликвидирају Крушевца као непријатеља Партије. Војислав је ишао напред, једног момента је застао, окренуо се према нама и рекао нешто непромишљено „па стигли смо у Херцеговину". Чеди је било сумњиво то путешествије, био је на опрези, скинуо је пушку са рамена и усмртио Бољановића, а они Чеду. Бољановића смо укоченог однели на пушкама код његових који су као избеглице били смештени у кући Гојка Глушца. Бољановић је био погођен спреда у грло. Рана се није примећивала.

Милија Радовановић ми је причао да су се договорили да кажу да је Крушевац убио Бољановића, да су они пошли да испрате заробљене четнике и у повратку са тог испраћаја ликвидиран је Крушевац и истим метком је усмрћен и Бољановић. Пуцао је Радован, Сећам се, каже Милија, да се Крушевац стрмоглавио низбрдицом, а Бољановић је погођен у врат испод потиљка и чучнуо је наслоњен на пушкомитраљез. Милији је било познато, каже, да треба ликвидирати Крушевца, али не тада. Рекао сам Милији да су ми нејасне две ствари. Прво, да ноћу у планину испраћају заробљене четнике руководиоци партизански, предратни чланови Партије, са шпанским борцем и познатим журналистом. И друго, пошто се ишло низбрдо, а пуцало се изненада, како се и Бољановић није стрмоглавио, с обзиром да је погођен позади у врат и ишао напред у колони? Тако је то било, каже Милија да се добро сећа, али не сећа се ко је био пети у групи.

Војислав је био познат као немиран дух и велики шаљивчина — комичар. Сећам се када смо га укоченог на пушкама донели кући, његов стари отац Вуле изашао пред кућом и гледа, Војиславу отворене очи, не види ни ране, ни крви, па викну на сина: „Каква је то шала, Војо?", а ми бризнусмо у плач. Уверивши се да није шала, обрати се нама: „Не плачите децо, тек сте почели ратовати, жртава ће бити још." Занемесмо изненађени држањем старог ратника, гледајући мртвог јединца сина.

После разговора са Милијом, проверавао сам где је био погођен Бољановић. Његова сестра Зора, удата Бајовић, сада живи у Нишу, рекла ми је да је погођен у грло и да спреда није било ране, а то је потврдила и Цана Миљанић — Стаменковић, живи у Београду, која је била у Доброј Води када је погинуо Бољановић, а иначе су они били комшије у Македонији.

Тежак смо данак плаћали због робовања стаљинизму и то са великим последицама које и данас трају.

Душан Девеџић Жика

У вези с Урошевом дискусијом јављам се поново за реч. Сматрам да не постоји никаква мистерија око смењивања команданта Врањског партизанског одреда (који неки називају и Црнотравски). Жао ми је што саветовању не присуствује Брка. Међутим, оно што ћу да кажем не може да утиче на његов углед или част, а времена ће бити довољно да се види ко је у праву.

Стоји чињеница да је Окружно партијско поверенство за Врање испољило своје резерве у погледу Бркине способности да води партизански одред. Међутим, такво мишљење је ово партијско поверенство имало о свим кадровима који су били окупљени у рејону Црне Траве. То мишљење је најјасније изражено у мишљењу штаба II јужноморавског одреда после погибије Ратка Павловића 26. априла 1943. У мајском извештају штаба II јужноморавског одреда, који су потписали Милош Манојловић као командант и Влад. Вујовић као политички комесар, а после консултације са ОК КПЈ за Врање, стоји: „Будући да је у овој борби погинуо командант одреда Ратко Павловић А ДА СЕ У ОДРЕДУ НЕ НАЛАЗИ НИ ЈЕДАН ОД ДРУГОВА КОЈИ БИ УСПЕШНО МОГАО ДА ОБАВЉА ДУЖНОСТ КОМАНДАНТА ОДРЕДА — то смо се обратили штабу I јужноморавског партизанског одреда да нам пружи помоћ у команданту — бар привремено . . ." С обзиром да се смењивање читавог штаба Врањског партизанског одреда десило крајем јануара, после акције одреда на Момин Камен и погибије политкомесара одреда Александра Стојановића, постојао је и непосредан повод да се ово мишљење учврсти, да поверенство изврши реорганизацију одреда и том приликом

укине штаб одреда а његове чланове распореди на друге дужности.

Тај повод је била акција на Момин Камен. На овој железничкој станици налазио се под непосредном контролом немачке војске централни магацин експлозива из којег се он дистрибуирао околним рудницима, каменоломима и организацијама које су одржавале железницу и градиле нове путеве. У овом магацину је, по обавештењима, пре напада било око 15 тона експлозива са прибором за његово паљење. У то су се уверили и припадници одреда када су 15. јануара 1943. заузели ову железничку станицу у Грделичкој клисури. Међутим партизански одред је од читаве ове количине употребио само незнатан део којим је срушио гвоздени мост на друму Ниш-Скопље (највише 60 килограма динамита према 15.000 килограма колико је било у магацину зв. „барутана"!). Ово истичем зато што Врањски партизански одред није умео да искористи војнички успех овладавши рејоном Моминог Камена и што ни један „фишек" динамита није понео у базу — јер је то био главни задатак одреда — да се за дуже време снабде овим драгоценим материјалом. Онај ко пажљиво прочита књигу Ж. Николића „Југоисточна Србија у револуцији 1941—1945" може се уверити да сам изнео истините податке. Аутор је заплену експлозива ставио као задатак под „један" док у излагању о томе како је тај задатак извршен не говори ни једну једину реч! Онај ко је заинтересован може да се увери у то из текста на страницама 284. и 285. Николићеве књиге.

Потврда о овом промашају одреда (по мом мишљењу не само команданта већ и свих нас који смо припремали и изводили акцију) може да се види и из текста поменуте књиге на страни 300. Да би срушио железнички мост код Врањског Прибоја, одред је због експлозива морао да напада рудник угља код Пирота и да ту заплени свега 120 килограма, колико је у магацину рудника пронађено. Мишљење о војничкој и организаторској способности припадника одреда није значило и неповерење у погледу политичке оданости и слично. Цитираћу мишљење које је Темпо изнео у своме писму од 21. фебруара које је упућено ПП Србије. Темпо, свакако под утицајем ОК Врања, говори о потреби да се пружи помоћ одреду у довођењу кадрова из I јужноморавског одреда који би ушли у штаб одреда. У том истом писму Темпо наводи имена и професије команданта и политичких комесара батаљона II јужноморавског одреда са примедбом: „Штабови батаљона нису тако добри, али под руководством одреда ићи ће некако".

Због свега овога тврдим да у тим кадровским променама нису постојале неке закулисне радње заодењуте мистеријом већ да је у питању мишљење о војничкој способности кадрова. Да ли је то мишљење било објективно или не ја у то не улазим. Међутим, о чему се ради? Сматрам да је онако како сам изнео. Јер, овде се не ради само о Брки већ о свим кадровима који су се затекли у Врањском одреду у моменту када је Темпо овамо први пут стигао. Овакво мишљење (о војничкој оспособљености појединих истакнутих руководилаца) било је не само мишљење у ОК Врање већ и шире. Навешћу последњи део из извештаја штаба II јужноморавског одреда у коме то мишљење провејава а које су потписали Живојин Николић Брка, као командант, и Владимир Вујовић, као политички комесар. Ради се о извештају који су Главном штабу Србије ови другови упутили 6. октобра 1943. године: „Извештавамо вас да је наш ОК поставио уз нашу сагласност за команданта нашег одреда друга Живојина Николића-Брку, досадашњег команданта нашег другог батаљона. Друг Брка је популаран на целом нашем терену а има услова да се и војнички изгради у доброг команданта. Верујемо да ћете потврдити избор нашег новог команданта. Друг Брка је у току двогодишње борбе стекао доста искуства у војним операцијама да заиста може одговарати дужности команданта одреда". На крају хоћу да додам једно своје мишљење о способности наших кадрова у тренуцима када су добијали нове, одговорније дужности. Многи а и ја смо се у тим приликама осећали као недорасли када нам се нудила одговорнија дужност што смо и испољавали када нам се то саопштавало. Било је то сасвим природно с обзиром да се ретко ко од нас професионално припремао пре рата за ове дужности и да је уздизање на веће дужности било неминовност с обзиром на брзо повећање броја јединица и честе погибије наших најбољих руководећих кадрова.

UDK (949.711)

Мирослава Јоцић

Археолошко налазиште у Бојнику

Једна од многих аквизиција Народног музеја у Лесковцу је и камена глава нађена у Бојнику 1974. године у близини војног аеродрома.[1]

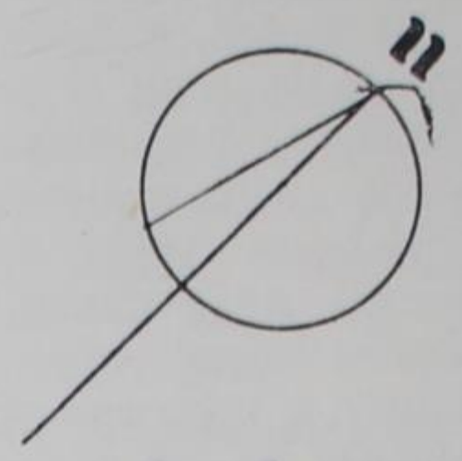
На месту налаза главе отворена је сонда димензије 2x8 м која је по подужној оси била оријентисана у правцу северозапад југоисток.[2] Локалитет се налази на мањем узвишењу. Приликом ископавања уочен је грађевински шут по површини сонде и у њеној околини. Шут се састојао од малтера и ситних фрагмената опека и тегула са комадима песковитог кречног малтера помешаног са ситним шљунком. У средишњем и југоисточном делу сонде примећена је интензивнија концентрација шута. У северозападном делу сонде констатован је зид удаљен од северозападног профила за цца 1,50 м. Зид је био ухваћен само у темељној зони и био је грађен од облутака и ломљеног камена а потом чврсто заливен кречним малтером који је садржао шљунак и песак жућкасте боје. Захватајући целу ширину сонде, зид је залазио у североисточни и југозападни профил. Очувана ширина темељног дела зида била је 0,94 м а висина 0,55 м. Западно од зида није било трагова шута. По начину како је зидан темељ, не може се уочити лице зида. Очигледно је да је био зидан у темељном рову без ширег ископа.

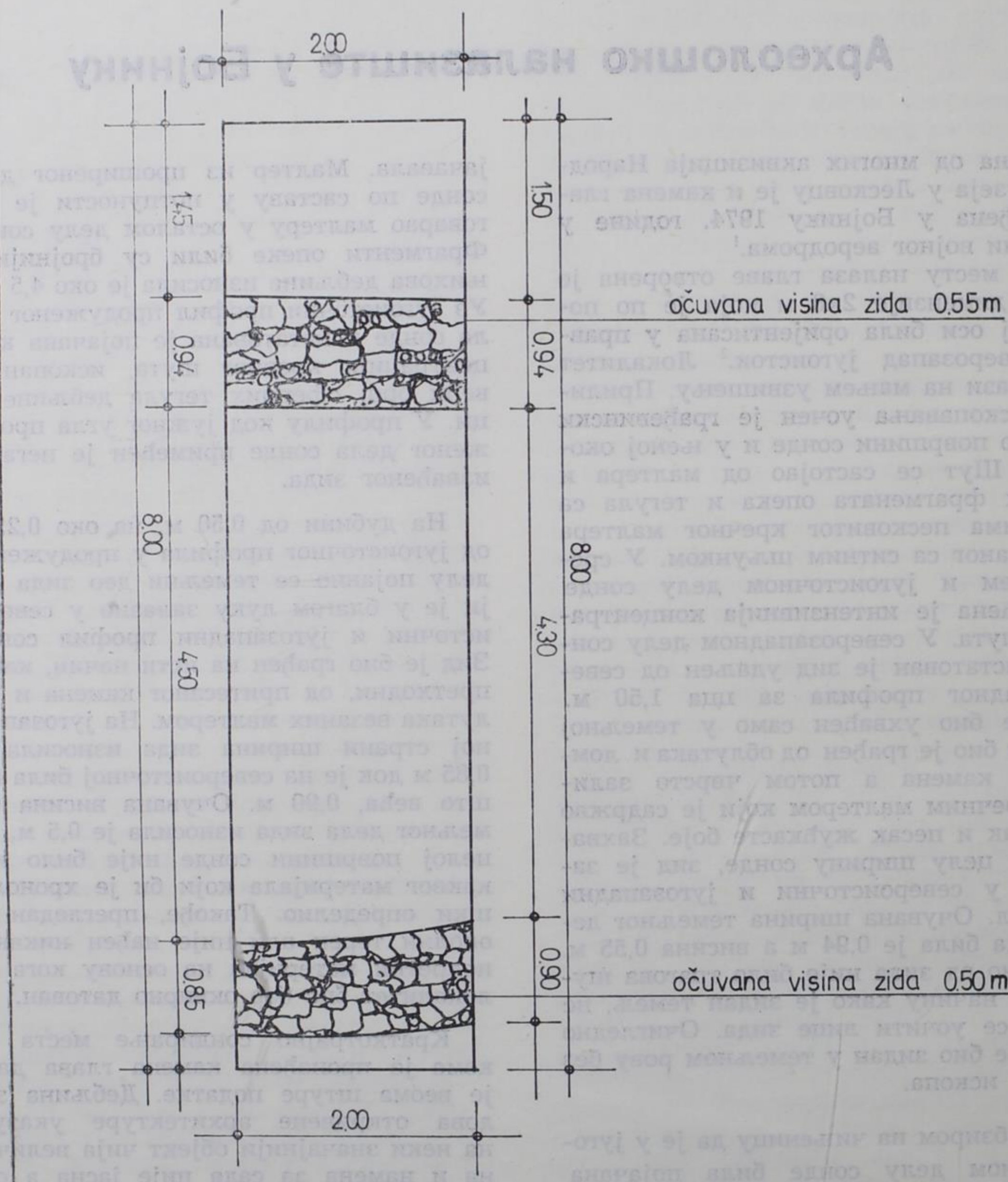
С обзиром на чињеницу да је у југоисточном делу сонде била појачана концентрација шута то је она продужена још за 3 м према југоистоку. У проширеном делу сонде од коте 0,4 м концентрација шута се нарочито појачавала. Малтер из проширеног дела сонде по саставу у потпуности је одговарао малтеру у осталом делу сонде. Фрагменти опеке били су бројнији и њихова дебљина износила је око 4,5 цм. Уз југоисточни профил продуженог дела сонде констатована је појачана концентрација кровног шута, ископан је већи број сферних тегула дебљине 30 цм. У профилу код јужног угла продуженог дела сонде примећен је негатив извађеног зида.

На дубини од 0,50 м, на око 0,25 м од југоисточног профила у продуженом делу појавио се темељни део зида који је у благом луку залазио у североисточни и југозападни профил сонде. Зид је био грађен на исти начин, као и претходни, од притесаног камена и облутака везаних малтером. На југозападној страни ширина зида износила је 0,85 м док је на североисточној била нешто већа, 0,90 м. Очувана висина темељног дела зида износила је 0,5 м. На целој површини сонде није било никаквог материјала који би је хронолошки определио. Такође, прегледан је околни терен али није нађен никакав покретни материјал на основу кога би локалитет био бар оквирно датован.[3]

Краткотрајно сондирање места на коме је пронађена камена глава дало је веома штуре податке. Дебљина зидова откривене архитектуре указује на неки значајнији објект чија величина и намена за сада није јасна а одсуство покретног археолошког материјала спречава нас да створимо извесну слику о откривеној архитектури и нађеном портрету у склопу овог објекта. Намеће се претпоставка да је на

BOJNIK 1974 god.
sonda I
r 1:50

овом месту била villa rustica царско пољопривредно имање настало у пољопривредном крају.[4]

Познавање царских портрета у Горњој Мезији још увек није довољно тако да немамо јасну ситуацију када је у питању број римских портрета важних за реконструкцију живота у романизованим насељима балканских провинција.[5]

Приликом посматрања и анализирања портрета наметао се као основни проблем идентификације да ли је то лик императора, војног функционера или римског грађанина?[6]

У немирна и несигурна времена, у време војничких царева или крајем римске империје, култ императора постаје све израженији што се огледа и у порасту израде камених портрета у многобројним клесарским радионицама широм римског царства.[7] Врло често и за те малобројне царске портрете који се чувају у музејима у унутрашњости недостају подаци који се тичу услова и места наласка. Све то отежава њихову правилну и иконографску интерпретацију. Камена глава о којој ће бити речи у овом раду, нађена је случајно приликом орања. Изложена је у сталној поставци Народног музеја у Лесковцу.

Глава је припадала статуи нешто већој од природне величине. Укупна висина главе износи 27 цм а ширина лица 16 цм. Дужина од браде до почетка косе је 17,6 цм. Глава је урађена од доломита — камена млечно беле боје.[8] Врх носа је раније одбијен док се на лицу налазе механичка оштећења настала у моменту ископавања. Поред, носа, доста су оштећени и брада, усне, очи и обрве. Лева половина главе је боље очувана, оштећења се налазе углавном на десној страни.

По целој површини главе уочава се наслага жућкасте боје настала калцинацијом камена услед дуготрајног лежања у земљи те је на тај начин камен био изложен дејству лимонита (хидроксид гвожђа) и хумусне киселине.[9] Због деловања наведених фактора детаљи на лицу су се местимично изгубили.

Портрет представља старијег брадатог човека. Лице је обрасло сасвим кратким мањама, бркови спојени са брадом (виде се у траговима), а доња вилица је гола и без мања. Коса је кратка и таласаста, моделована у лепу фризуру која се са стражње стране полукружно завршава. Коса и брада представљају целину и нису много третиране. На глави, помоћу плитких удубљења, постигнут је ефекат светлости и сенке што коси даје благу заталасаност и одређени пластицитет. Образи су обрасли брадом која је дата плитким вијугавим каналићима, односно кратким убодима. Уши су оштећене делимично, прильубљене уз главу и обрађене у облику знака питања. Глава почива на јаком, дебелом врату на који се наставља брада без линије разграничења. Портрет је импресионистички представљен у en face позицији. Глава је мало уздигнута од природног положаја. Овакав положај главе указује на монументалност фигуре којој је припадала. Било је предвиђено да се статуа посматра из даљине и спреда што треба да указује на божанску моћ императора и његово достојанство.[10] Овакве статуе имале су за циљ да прикажу царски ауторитет, његову непобедивост и моћ као и моћ саме империје.[11]

На портрету је представљен озбиљан, строг, одлучан човек, стиснутих усана, енергичних црта са израженим индивидуалним карактеристикама које зраче унутрашњу снагу и самопоуздање. Ови елементи, као и тежња за реалистичним приказом главне су карактеристике римске портретне уметности током читавог периода Царства.[12]

Облик главе, клесарски поступак, обрада косе и браде, већ помало укочен поглед, указују на стилске облике портрета друге половине III века, на време пре тетрархије када настаје прелазно доба у римској уметности, од импресионизма ка стилизацији. У том периоду реализам долази до своје завршне фазе у приказивању портретисаних ликова.[13]

Испод кратке, према горе зачешљане косе, налази се широко чело са две хоризонталне боре. Чеона кост је јако избочена, што се одражава на физиономију. Орбитални луци, partes orbitales, изузетно су наглашени и меко, пластично моделовани. Очи су крупне, широм отворене, без рожњаче и зенице, у облику обле ограничене масе, косо засечене према носу и са лепим овалом. Од носа се виде отвори ноздрва и може се закључити да је био широк и истакнут. Усне су се скоро изгубиле али према урезима са стране стиче се утисак да су биле пуне и стиснуте. Веома јака и изражена доња вилица — mentum — брада је без мања. Брада, истурени троугао зависи од до-

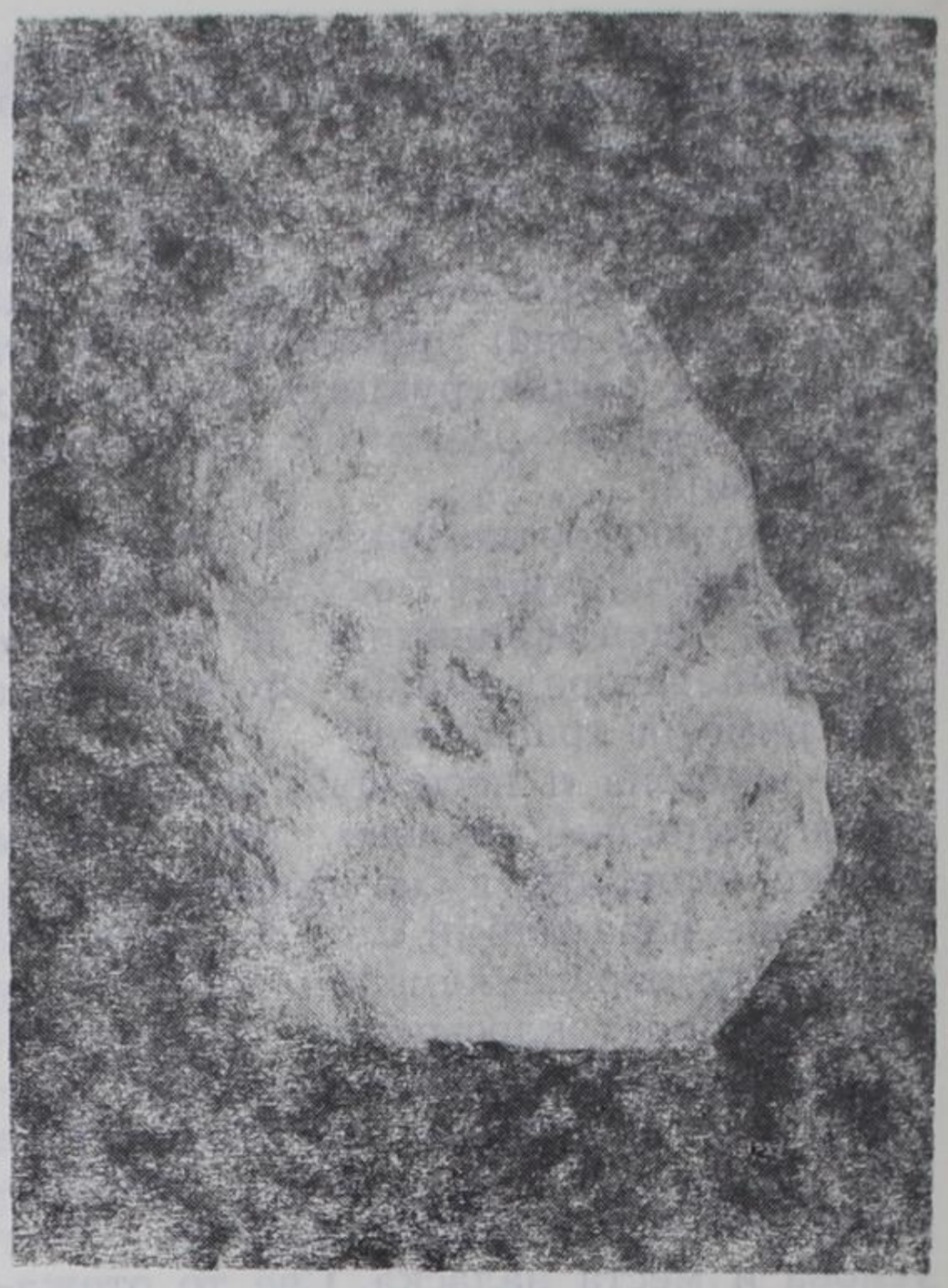

Сл. 1.

Сл. 2.

новиличног угла (angulus mandibulae).[15] Удубљење, јамица у бради између оба наставка доњовиличног угла је такође обрасла маљама. Образи су широко моделовани мршави и опуштени. Јагодице нису наглашене.[16]

Сл. 3.

Посматрана у целини, глава-портрет може се сврстати у вајарска дела високог уметничког квалитета. Природа камена од кога је глава направљена захтева од мајстора — скулптора добро познавање клесарске вештине јер је доломит врло неподесан за обраду. Овај уметнички рад могао би да буде дело неког домаћег клесара.[17] Друга могућност је да се можда ради о страном досељеном уметнику чије су знање користили домаћи мајстори — клесари.[18]

На нашем портрету приказан је старији мушкарац, али још увек у доброј снази. Овакав стил портрета почиње с Балбином и траје до Галијена с одређеним варијацијама, а затим се поново јавља у време прве и друге тетрархије. Портрет из Бојника сличан је по начину израде неким портретима у Народном музеју у Београду а нарочито портрету из околине Штипа који се чува у Народном музеју у Београду, инв. бр. 2998/III, за који се сматра да представља цара Балбина а касније је опредељен у време Галијенског класицизма.[19]

Пажљивом анализом (линија фризуре у облику слова U)[20] и према сличности са ликом Балбина на саркофагу из Музеја Катакомбе у Риму, те према сличности са ликовима на новцу, одлучили смо се за могућност да би

бојнички портрет могао представљати римског императора из друге половине III в.н.е., највероватније цара Валеријана (Pubius Licinius Valerianus I, 253 — 260)[23] који је дошао на власт у време када се римско царство суочавало са тешкоћама и провалама варвара на границама Рајне и Дунава, тако да је његова владавина била испуњена многобројним немирима и сукобима.

Богата лежишта камена доломита налазе се у околини Прокупља. Обиласком терена, утврдили смо да се каменолом и данас експлоатише а налази се на путу Прокупље — Ниш, 3 км удаљен од Прокупља.[24] У селу Берињу, у непосредној близини каменолома, налазе се трагови материјалне културе из античког и средњовековног периода. Село је ситуирано на нискоj речној тераси с десне стране пута за Ниш. Пут је грађен 1947. године и том приликом откопана је велика грађевина близу реке Топлице са много просторија од којих је једна имала полукружну апсиду. Грађевина је заузимала, по причању мештана, простор од око 1 ха. Зидови откопане грађевине били су дебели приближно 0,70 м а грађени од камена доломита с малтером, били су очувани у висини темеља. У унутрашњости грађевине било је трагова пањевине и гарежи. Неке просторије имале су под од малтера. Нађено је 6-7 разбацаних скелета. Од покретног археолошког материјала нађени су златни и сребрни новчићи, као и сребрни прстен са урезаном представом (гема) у камену црвенкасте боје. У околним њивама, приликом орања, власници и у најновије време налазе археолошки и грађевински материјал, остатке зидова и сл.

Споменута велика грађевина имала је и мањи бунар у склопу архитектуре чији се остаци и данас могу видети на терену.[25] Могућа је претпоставка да се формирало насеље, чије нам време настанка за сада није познато, у непосредној близини каменолома а који индицира постојање клесарске радионице у овом крају. У вези с оснивањем насеља поред значајних магистрала, указали бисмо и на близину рударских ревира (у ближој околини налази се Копаоник богат рудама сребра, злата и олова) на чијим су падинама констатовани трагови римског рударења.[26] О величини насеља и о времену коме је припадало немамо поузданих података до којих можемо доћи археолошким испитивањем споменутих трагова на овом простору.[27]

Када је у питању археолошко налазиште у Бојнику, могло би се претпоставити постојање великог царског пољопривредног имања јер су природни услови били погодни за његово формирање, с обзиром на привредно и рудно богатство пусторечког краја (близина рудника Леце).[28] Велика пољска имања врло често су подизана током III и IV века у римским провинцијама. Под тим појмом подразумевао се већи број слободно распоређених зграда за становање, чување пољопривредних производа, затим штале, оставе и слично.[29]

На основу стилске и иконографске анализе, портрет из Бојника бисмо могли да датујемо у другу половину III века н.е. везујући се за лик цара Валеријана на новцу који има сличности са представом на портрету из Бојника који је у већој мери изгубио серију детаља на лицу. Ипак, неке карактеристике као што су фризура са стражње стране у облику слова U, третман косе и браде у једној целини, јак врат, избочено чело, маркантан изглед лица и др. определили су овај портрет у III век и то у његову другу половину, за владе цара Валеријана. За одређивање откривене архитектуре недостаје други археолошки материјал, тако да извесне опсервације у вези с њом остају за сада у домену хипотезе.

Напомене:

1. Ближи топоним за локалитет је Директорово.

2. Сондирање терена трајало је два дана у сарадњи са Археолошким институтом у Београду.

3. За уступљене податке о налазишту захвалност дугујем др Љ. Зотовић.

4. За Бојник, уп., *Kanitz*, Römische Studien, 120, *Kanitz* II, 326; M.A.G.W. XXXIX, 1909, 167; С. Тројановић, податак преузет од М. Гарашанин — Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд 1951, 143. По Каницу, остаци римског кастела који је штитио пут *Naittaeut* (Прокупље) — Злата. С. Тројановић истиче да су у Бојнику нађени римске опеке, фибуле и један саркофаг. У музеј донети римски новчићи из Бојника, сада изгубљени.

5. Недовољна истражености римског царског портрета карактеристична је и за друге провинције на територији Југославије, уп., 7. Камби, Три царска портрета из Осора, Загреб 1982, 85.

6. Главу су публиковале С. Ерцеговић—Павловић и Д. Костић, Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја, Београд—Лесковац, 1988. и наводи се под Античка налазишта, 28, без ближег хронолошког опредељења.

7. Ђ. Мано-Зиси, Уметност на тлу Југославије — Антика, 98, Београд 1982.

8. Хемијска анализа камена завршена је дана 25. II 1986. године у лабораторији Топлички рудници метала и неметала „Фелдспат“ Прокупље. Камен садржи састојке CaO—30,95% и MgO—21-90%. Лежишта камена доломита налазе се на падинама планине Пасјаче која припада старој српско-македонској маси. Доломит је камен седиментно-метаморфног порекла. То су карбонатне стене које се у основи састоје од минерала доломита — $CaMg(CO3)2$. Доломитске стене које садрже мање од 16% MgO припадају обично доломитисаним кречњацима. Метаморфозом примарних седиментних лежишта доломита образују се доломитисани мермери и брече. Од кречњака се разликују по млечно белој боји и начину распадања; С. Јанковић, Лежишта неметаличних минералних сировина, Београд 1969, 193 и даље; В. Кнежевић—Ђорђевић и П. Ђорђевић, Основи петрологије, Београд 1976, 131.

9. Податак дао М. Ерчевић, инжењер геологије, шеф геолошке службе Енергоинвеста, РО Топлички рудници метала и неметала „Фелдспат“ Прокупље.

10. М. Гарашанин, Ј. Ковачевић, Археолошки налази у Југославији, Београд 1961, табла LIX.

11. Уметност на тлу Југославије, Антика, 113.

12. М. Грбић, Одабрана грчка и римска пластика у Народном музеју у Београду, Београд 1958, 63; Исти, Савременост римског портрета, Уметнички преглед, Београд I, 1937—38, 105 и даље.

13. Исти, Старинар III, серија, књ. 10—11, Београд 1935—36, 136.

14. Ј. Киљман, Пластична анатомија, Сарајево 1958, 88, сл. 51.

15. Исти, 93, што је *angulus mandibulae* тупљи тим је брада више избочена. У случају нашег портрета брада је изузетно наглашена.

16. Исти, 105. Профилни угао образују својим укрштањем две линије: линија лица која иде од врха предњих зуба, преко средње линије чела, а друга хоризонтална линија веже горњи крај спољњега слушног ходника са *spina nasalis anterior*. Уколико се угао, који на тај начин настаје, приближује правом углу, тј. 90 степени, онда се ради о ортогнатији, ако је угао мањи од 80 степени онда се говори о прогнатији. Угао преко 90 степени назива се опистогнатија (*opisthos*) натраг. Високо чело и велики профилни угао који се приближује опистогнатији даје физиономији маркантан, отворен изглед. Стари грчки мајстори тежили су да на фигурама које су вајали прикажу што већи профилни угао, хтели су да прикажу натчовечност богова. Тако на чувеном кипу Аполона Белведерског профилни угао износи 95 степени. Угао нагиба код Европљанина, мерен према хоризонталној линији, износи око 60 степени. Код јако забаченог чела обично је снажно развијен надобрвни лук. На тзв. класичном профилу не игра одлучујућу улогу само нагиб чеоне кости, већ и форма носа, нарочито оне партије између корена носа и чеоне кости.

17. Територија Србије у III веку н.е. већ је на таквом културном нивоу да су радионице биле у стању/ да израђују портрете високе уметничке вредности, М. Грбић, Одабрана . . . . . , 64—65.

18. М. Горенц, Античко кипарство Штајерске и римска уметност Норика и Паноније, Археолошки вјесник музеја у Загребу, 3. серија, св. V, Загреб 1971, 35.

19. М. Грбић, Одабрана . . . . . , табла XXXVIII; Антички портрет у Југославији, каталог, Београд 1987, 223. У сличном маниру је глава мушкарца бр. 199.

20. *S. Wood, American Journal of Archeology, 1987, 491—492, A Too—Successful Damnatio Memoriae: Problems in Third Century Roman Portraiture.*

21. Иста, табла 68, фиг. 9. За портрет Балбина на саркофагу, уп, *L'Orange, Studien zur Geschihte des Spätantiken Porträts,* Осло 1933, табла 19.

22. *The Rolan Imperial of Coinage, London, 1925, knj. V, 1, Tabla I, 9.*

23. *B. M. Felleti—Maj, Iconografia Romana imperiale, II, 222—285, Roma* 1958, за Балбина, табла XIII, сл. 45—46, лик Валеријана на новцу, табла XXXIX, сл. 125. 126 и 127 (рељеф у стени, представљена победа Шапура I над Валеријаном). За владавине Валеријана забележена су два значајна догађаја. Године 254. Царство је први пут подељено. Валеријан је владао на истоку а његов син Галијен на западу. Император Валеријан започео је офанзиву против Персијанаца. Приликом опсаде Едесе 260. године, цар је био заробљен и исте године умро у заточеништву, Б. Канлиф, Римско царство, Београд 1980, 277.

24. Каменолом доломита код Прокупља, римске станице Hammeum на путу Naissus—Lissus, радио је и у турско време. Скоро сви турски споменици из Музеја у Лесковцу исклесани су од овог камена.

25. На месту где се виде остаци зидова и бунара грађевине, констатован је већи камени блок истесан од доломита, сиве боје са два уклесана слова латинице Л Е.

26. У вези с тим Ђ. Мано-Зиси, Антика, 77, указује да је Мезија у римско доба била позната не само као житница већ да је имала богате руднике који су били под директном царском управом а уз њих су били и каменоломи; У свом раду Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији, Историјски гласник, 1—2, 1980, Београд, 7, С. Душанић наводи да је рударство имало већу важност за живот Римског Царства него што се може претпоставити према броју писаних сведочанстава којима, о тој привредној грани, данас располажемо, и да је потреба за металима имала предност над другим потребама.

27. Сасвим је могућа претпоставка да се на овом месту налазило насеље, формирано у крају кроз који је пролазио познати римски пут *Naissus—Lissus* који је обезбеђивао везу Подунавља са Јадраном, за трасу пута *Naissus—Lissus* (деоница од Ниша до Призрена), уп., М. Јоцић, Нишки зборник 11, Ниш 1982, 71. и даље.

28. У руднику Леце посведочено је римско рударство археолошким налазима. Територија Бојника налази се у близини области рудника где су нађени епиграфски споменици који припадају другој половини II века и почетку III века. Кроз ову област пролазио је споредни пут незабележен у итинерарима, ако се има у виду тешка проходност Грделичке клисуре и мали број античких локалитета на том терену, указују на одвијање саобраћаја у овој области. Бој-

ник се налази на путу Hammeum—Злата. О овом проблему уп., П. Петровић, Из епиграфске збирке лесковачког музеја, Лесковачки зборник VIII, Лесковац 1968, 51. и даље.

29. Ископана архитектура у Бојнику, пре свега зид који у благом луку залази у источни и западни профил, указује на просторију са апсидом која се често јавља код римских вила III века које су подизане у областима погодним за сточарство и ратарство а у близини рудника и саобраћајница. Д. Петровић, Римске грађевине у Поскурицама, Старинар, Н.С. књ. XV—XVI, 1964—1965, Београд 1966, 253. и даље; У свом раду Мачва и Поморавље у римско доба, Гласник 2, Српско археолошко друштво, Београд 1985, 128, М. Васић указује на нагли развој земљорадње и насељавање у II и III веку у плодним долинама река. Пишући о вилама у околини Наиса, П. Петровић напомиње да је римских вила било по целом римском царству, у околини већих градова за снабдевање храном. Поред просторија за смештај и прераду пољопривредних производа, римске виле су имале луксузно украшене просторије са мозаицима на подовима и фрескама на зидовима а у склопу архитектуре налазила се скулптура, Ниш у античко доба, Ниш 1976, 60.

Римска вила у Бојнику страдала је вероватно пред крај III века у време изненадног упада Гота у области Наиса. Овај историјски догађај могао би да буде *terminus ante quem* за наставак виле код Бојника, исти, 61.

Miroslava Jocić

THE ARCHEOLOGICAL SITE IN BOJNIK

A stone head, found on the archeological site in Bojnik in 1974, is kept at present in the Museum in Leskovac, representing an exibit of great importance. The authors who have written about it so far have neither dated it nor defined whom it represents. On the basis of the stylistic and iconographic analysis the author of this study concludes that the head from Bojnik dates from the second half of the 3rd century A.D. representing an emperor.

Радош Требјешанин

Пет векова Дубочице под јурисдикцијом Топличке митрополије 1219—1737. године

(Одломци из већег рада)

. . .

Дубочицу су заселили Словени који су прешли Дунав негде код Видина или Лома у времену од VII до IX века.[11] Хришћанство су примили од западних свештеника у времену 867—874. године.[12] Дубочица је тада била под јурисдикцијом Нишке епископије чији се један од првих епископа помиње Марцијан 439. године.[13] Има изгледа да је Дубочица припадала дарданској епископији у Ремезијани већ од 366. године када је на челу ове епископије стајао епископ Никита који је био и члан дарданског епископског синода у Скопљу који се помиње још од III века.[14] Традиција памти прастари пут из Дубочице који је водио долином Јашуњске реке, на манастир Богородицу и даље, где и данас постоје зидине старог римског кастела о коме и још њих седам говори Каниц.[15]

Нишка митрополија и епископија у Ремезијани су биле у саставу Охридске архиепископије коју је 1020. године формирао византијски цар Василије II.[16] Том приликом у оснивачкој повељи Охридске архиепископије помињу се многе епископије које јој припадају од Бјеласице до Дунава. У том списку не помиње се Лесковац на Ветерници што значи да није ни постојао а припадање Дубочице нишкој епископији је већ постојало. У повељи се, истина, помиње Лесковац, али онај у Метохији на реци Клини, који је припао сада Призренској епископији а који ће 1219. ући у састав Жичке епископије св. Саве Немањића.[17] У Топлици зване Топличка епископија до 1346. а од тада се назива Топличка митрополија.

Немања је 1196. на дан своје абдикације дао на управу свом најстаријем сину Вукану Топлицу, Дукљу, Хвосно и Хум. Године 1203. Вукан се потписује „велики жупан српском земљом зетским странама, поморским градовима и нишевским пределима“.[18] То значи да је у ово време Ниш са подручјем био у саставу српске државе почев бар од састанка Немање и цара Манојла када је Немања као вазал добио 1165. године од цара Дубочицу на поклон. Ускоро је Немања освојио војнички Ниш и у њему 1189. године обновио храм св. Пантелеја.[19] У Нишу се нешто касније састао и са Фридрихом Барбаросом а потом наставио освајање предела Сврљига, Равна и других на тој страни.

Крајем XI века у Србију продире бугарски цар Калојован са Куманима. Срби су сада морали напустити Ниш. Он је нишку парохију потчинио трновској патријаршији. Калојован је 1207. године умро за време опсаде Солуна. У Бугарској су настали нереди. Срби су били заузети грађанским ратом браће Вукана и Стефана Првовенчаног. Дубочица је после битке на Морави 1190. миром са византијским царем Исаком Анђелом враћена Србији и мир постигнут женидбом Стефана Првовенчаног са Евдокијом синовицом византијског цара.[20] Тада је Дубочица и даље остала у нишкој епархији.[21]

У Византији настаје 1054. године деоба цркава. Турци убрзо продиру у Европу. На западу се формирају крсташки одреди који долазе до Цари-

града, освајају га и заснивају 1204. године латинско царство. У Србији је смирен грађански рат. Стефан Првовенчани један од наших највећих књижевника почетком XIII века и веома мудар владар увиђа да се Србија више не може наслањати на Византију јер је она нестала а њено дворско руководство преселило са цариградским васељенским патријархом у Малу Азију, у Никеју те увиђа нужност политичке оријентације према западу. Устоко успева да после развода брака са Евдокијом, која му је већ била родила два сина (Радослава и Владислава и две кћери, чија имена не знамо) жени се млетачком принцезом Аном Дандолом која успева да папска курија дође у Србију и среди политичке односе са Стефаном. Том приликом је Стефан Првовенчани постигао споразум са папским легатима да му папа пошаље краљевску круну и легата да га њоме крунише за краља Рашке велике жупаније.[22] Стефан је послао рашког митрополита Методија у Рим и овај је краљевску круну донео из Рима и папски легат је 1217. године њоме крунисао Стефана за првог краља Рашке државе.[23]

Немања је на деоби очевине добио на управу: Топлицу, Ибар, Расину и Реке. Било је то 1159. Потом добија на поклон Дубочицу, затим осваја Лаб са Липљаном, Загрлату, Левач, Лепеницу, Ситницу, Ушку, Поморавље и присаједињује земље великог жупана брата Тихомира (после битке на Пантину 1169) и браће Страцимира и Мирослава. Немања је рано увидео да је држави потребна помоћ цркве те у свом дворском седишту у Куршумлији подиже нове и великолепне храмове: Храм св. Николе на ушћу Бањске реке у Топлицу и храм свете Богородице на увору реке Косаонице у Топлицу, на једном заједничком простору који ће се касније по храмовима назвати Беле цркве. То су први храмови Немањини у овом делу Србије. Оба су подигнута на темељима старих хришћанских римских цркава.

Први манастир св. Богородице је Немања подигао као женски манастир. Стеван Првовенчани у Биографији оца Стевана Немање вели подигао је овај манастир за црнице тј. калуђерице.[24] У то време у држави Немањића није било женских манастира али их је било у Византији. Црква је трикохна, односно правоугаоник са три апсиде. Била је полузасвођена. Имала је три олтара, два на истоку и један са северне стране. Храм је био тробродна базилика са нартексом. Храмовни зидови не постоје. Они су одавно нестали. Народ прича да је од камена ове цркве неки Турчин направио на Топлици воденицу али му је вода однела грађевину. Народ вели да је то било „проклетство свете Богородице".

Када је црква подигнута није извесно. Године 1668. енглески путописац је видео овде једну велику и лепу цркву „у распадању".[25] Наиме, кров је цркве био пропао и кишница се сливала низ њене зидове на којима је животопис био уништен. Евли Челебија је 1661. године видео у Куршумлији три џамије и једну велику цркву али при „распадању".[26] Каниц је 1890. године видео рушевине цркве свете Богородице и забележио народно причање да су грађани у своје време копајући по патосу цркве нашли сандук „пун разноврсног новца".[27] Народ је причао још и то да је црква била посвећена светој Параскеви што је било узрок да се народ масовно купи на развалине на које пали свеће.

Црква је зидана од цигле величине 0,36 пута 0,30, дебљине 0,5 сантиметара. Црква се налазила ниже храма св. Николе. Према Првовенчаном Немања је оставио храм на чување својој супрузи Ани која се ту замонашила изричито нагласивши да се она има старати о монахињама.

Са подизањем храма св. Богородице за калуђерице Немања је већ био наговестио подизање храма за монахе како је то било уобичајено у византијским монашким колонијама. Према биографији Немања је Ани оставио у завет да чувајући манастир и монахиње настоји „јако пешчи се им всакоју дјелателију". Ово казивање је унеколико контрадикторно са оним што смо сазнали у монографији манастира Студенице. Наиме, приликом монашења Немање у Студеници 1196. замонашена је и Ана која је потом отишла у женски манастир св. Богородице у Расу где се подвизала. Према разрешењу питања аутентичности фреске са сигнатуром Ана у Студеници рекло би се да је Ана (Анастасија) у Студеници и сахрањена. Други мисле да је то лик Ане жене краља Радослава. Сем тога о манастиру св. Богородице у Расу нема ни помена.

С обзиром да је храм св. Богородице подигнут највероватније пре битке на Пантину то је Немања као удеони

владар великог жупана остао још неко време у Куршумлији па је Ана за то време могла управљати манастиром св. Богородице. Споредно је питање докле је то могло бити јер је Немања после 1190. године морао каначно напустити Беле Цркве јер му је тада цар Исак Анђел запалио двор.[28]

На једном сачуваном комаду зидног малтера сачувано је од сигнатуре фреске само неколико слова „СТА ПРСТА.. БОГОРОДИ..“ што очито сведочи да је на малтеру била фреска свете Богородице. Друго ништа у испитивању црквишта није нађено.[29]

Године 1922. стручна екипа под руководством Д. Д. Анастасијевића детаљно је истраживала локалитет храма св. Богородице али на жалост није ништа открила вредније за науку. Нађена је једна мала иконица св. Богородице од плавог камена на коме је урађена и позлаћена слика св. Богородице. Дали су јој име СТЕАТИТСКА Богородица. Плочица је била пробушена на врху што значи да је ношена као огрлица. Плочица је рељеф величине 0,08 пута 0,025. Богородица стоји у ставу на молитви са рукама испруженим до пола груди у вис. Сигнатуре су с леве стране МАТЕР а с десне од нас ТХЕУ. Изнад главе Богородице види се рука Спаситеља Исуса Христа како благосиља. Сигнатура је исписана грчким словима.[30]

Приликом археолошких истраживања примећен је с десне стране црквишта комплекс зидина вероватно пространог урбаног насеља зиданог римским циглама. То је навело истраживаче да помисле да се ради о сакралној грађевини из времена V—VI века. Откривени су и трагови старог римског каменог моста недалеко од црквишта и остаци пута који је долазио на мост са брда од супротне стране Куршумлије.

Утврђено је да је храм подизан мерењем стопе.

Свој катедрални храм св. Николу у Белим Црквама Немања је подигао 1166. године.

. . .

Св. Никола белоцрквански подигнут на старим темељима и убрзо је ушао у ред првостепених Немањиних храмова. У Типику св. Саве налази се по реду на трећем месту. Тамо се вели да игумана манастира Студеница бира сабор игумана манастира св. Ђорђа у Расу, свете Богородице градачке (у Ибру), светог Николе у Топлици, светог Николе у Кончулићу и светог Николе у Дабру. Избору су имали присуствовати „краљ земље и епископ рашки“.[32]

Манастир је подигнут на левој обали реке Топлице при ушћу реке Бањске у Топлицу. Подигнут је на једној коси поткопаоничког подбрђа у самој близини Куршумлије са којом је био везан прастарим римским каменим мостом. Непосредном близином је ишао и стари римски војнички и каравански пут низ Топлицу ка Прокупљу и Нишу.

Пут је ишао левом обалом Топлице. На њему су сачувани делом римски миљокази.

Звоник и манастирске споредне грађевине нису сачуване. Храм је само делимично сачуван. Манастир је био покривен оловом, које су Турци скинули и испослали у Крушевац у тамошњу турску ливницу топова. Сачуван је само део крова и делови зидова у висини поткровља. Унутра су преграде порушене а патос разривен. Олтар и две апсиде на истоку разорене су пре XX века. Певничка удубљења су сачувана. Црква је тробродна базилика. Певничка удубљења и апсиде су споља испупчене. Олтарска апсида је изнутра полуелипсичаста а споља је облик трапеза.

. . .

Занимљиво је да је храм посвећен св. Николи, из Мирликеје чије су мошти пренете у нас у 11. веку а, ето, већ је овај светац у наредном веку стекао висок култ. Пренете су му мошти из Азије у Бар.

. . .

Добивши у Никеји од цара и патријарха дозволу за оснивање српске самосталне цркве, Сава Немањић се већ у Никеји припрема за поглавара нове самосталне цркве. Њега иако није био епископ патријарх Манојло рукополаже у Никеји за првог српског архиепископа. Дошавши у Србију са својим ученицима из земље и Свете Горе Сава Немањић оснива 1219. године прву српску самосталну архиепископију у Жичи у којој 1221. године брата Стефана Првовенчаног крунише краљевском круном по обреду источно-православне цркве.[34]

У ово време у Србији су биле две старе византијске епископије — Рашка и Призренска. Са њихових тронова Сава Немањић је суспендовао владике странце и на њихова места поставио Србе архијереје.

Св. Сава је основао осам нових српских епископија:[35]

1. Хвостанску са катедралним храмом Св. Богородице; 2. Топличку са катедралним храмом Св. Николе код Куршумлије;[36] 3. Зетску (Превлака) са катедралним храмом Св. Арханђела; 4. Будимљанску са катедралним храмом Ђурђеви Ступови у Будимљу; 5. Дабарску са стоним храмом Св. Николе у Дабру (код Бање у Прибоју); 6. Моравичку са катедралним храмом Св. Ахилија у Ариљу;[37] 7. Жичку са катедралним храмом Вазнесења Христовог, и 8. Стонску.[38]

Две старе епископије затечене од давнина — Рашка и Призренска, ушле су у овај састав десет српских епископија 1219.

Није се сачувао писани документ о овој великој црквеној и државној радњи у Србији приликом оснивања прве српске архиепископије. Нису нам познати ни први српски епископи.

У Пљеваљском синодику из XIV века православља (Рукописном требнику) сачуван је списак топличких епископа:

ЈОАНИКИЈЕ,
ДИОНИСИЈЕ,
ТЕОДОР,
ЈАКОВ,
ВАСИЛИЈЕ,
ДАМЊАН[39].

Касније се помиње крајем XIV века митрополит Јован. Он је поклонио драгоцени крст браћи Мусићима а ови су га касније поклонили манастиру Ватопеду у Светој Гори где се и данас налази. На крсту је епископ Јован урезао посвету браћи Мусићима, управо и владика Јован се презивао Мусић и био је син Драгиње Мусић супруге челника Мусе, зета кнеза Лазара и управника жупе Брвеник од 1363. када је жупу добио од Војислава Војновића у размену за своју жупу Звечан, посредством кнеза Лазара.[40]

Митрополит Дамјан се помиње у XVII веку као и митрополит Василије. Епископ Герасим се помиње 1301—1303. год.

Светостефанска хрисовуља помиње митрополита топличког Јоаникија I (1317. г.)[41] Наредне 1318. г. се помиње епископ Герман.[42]

У попису харача у областима Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444—1446) помиње се топлички митрополит Силојан са тимаром митрополита од пет села у куршумлијском кадилуку са приходом од више од хиљаду акчи годишње.[43] У образложењу се каже да је „пашин човек". У поновном попису 1453 — 1454. митрополит Силојан је задржао свој тимар с том разликом што је једно своје село заменио са селом спахије Бована. Голубинскиј не помиње Силојана а ни остали српски историчари све до штампања турског тефтера пописа у Врањском гласнику књ. IV 1968. г. стр. 401, број 59.

Пахомије епископ белоцрквански је био 1532. године на охридском сабору као члан синода охридске архиепископије чији је архиепископ био Прохор за кога тврде да је био Србин. Тешко је рећи откуда Пахомије на сабору у Охриду када топличка митрополија није никада била под јурисдикцијом охридске архиепископије. Можда је био делегат пећке Патријаршије а члан синода ове патријаршије па је хроничар направио грешку у бележењу датог случаја. Или је, пак, ишао каквим службеним послом у име пећког патријарха Макарија који је 1557. обновио Пећку патријаршију у чији је састав ушла и Охридска архиепископија.[44]

Митрополит Спиридон Штибица белоцрквански помиње се 1690. као вођа и организатор народне сеобе из Топлице у пределе преко Саве и Дунава.[45] Патријарх Арсеније Чарнојевић је успео да га постави 1693. г. за епископа вршачког.

Михаило Сума је белоцркванский митрополит који је 1738. године заједно са нишким митрополитом и народом прешао у пределе Аустроугарске монархије.[46]

Хаџи Калиник митрополит белоцркванский био је 1754. год.[47] у Белом Пољу ради прикупљања кирије патријарха Гаврила.

Занимљиво је напоменути да се у Косаници у оснивачком запису цркве у селу Штави помиње да је ову цркву св. Георгија осветио патријарх Јевстатије и то „при патријарху српском, подунавских и свих поморских предела кир Пајсију и митрополиту грачаничком." Црква је врло мала. Народ вели трипута је паљена. Површина јој је 6 пута 6 хвати. Покривена је каменим плочама. Народ вели да је подигнута 37 година после косовске битке. Село Штава је у непосредној околини Куршумлије и занимљиво је да се овде у овом случају помиње српски патријарх и грачанички митрополит. Мора да се ради о некој грешци хроничара.

Још је загонетнији запис у Арильској катедрали. Тамо поред фреске неког владике стоји „ЕВСТАТИЈЕ АРХИЕПИСКОП ПРОКУПСКИ и МОРАВСКИ“. Прво ниједан епископ белоцрквански се није звао архиепископ Јевстатије а друго никада столица ових митрополита није била Прокупље (Град св. Прокопија). Што тако мисли М. Ђ. Милићевић је непознавање стварности. Наиме, у варошима новоослобођене Србије 1877. г. све црквене куће поред катедралних градских цркава називане су митрополије из разлога што су у њима митрополити одседали када су купили миријy, вршили канонску инспекцију или председавали седницама црквених Синода. Такав је случај и у Лесковцу где владике није било. Аналогно томе и у Прокупљу се црквена зграда називала митрополија.[48]

О топличким митрополитима и епископима нађеним на рукописном Требнику у храму св. Тројице код Пљеваља нема у литератури ни у традицији до данашњег дана никаквог трага.

После прве Велике сеобе Срба 1690, а нарочито после друге 1738. године белоцркванска митрополија улази у састав нишке митрополије и њени се митрополити зову и нишки. Нишки митрополит Јоаникије (1712—1734) се потписује „грешни митрополит Јоаникије нишки и белоцрквански“. Ту титулу има и нишки митрополит Георгије Поповић 1737. у време емиграције у данашњу Војводину.[49] Тако се титулише и епископ нишки Гаврило 1752.[50]

У другој сеоби народа у Аустроугарску Топлица остаје пуста и од 1737. њу почињу насељавати Арбанаси и Турци.

Митрополит Спиридон Штибица је последњи топлички митрополит који се потписивао нишко-белоцрквенски 1690. године када се гаси титула белоцрквански (белоцрквенскаја) и спајајући се са нишком назива нишко-белоцрквенскаја.[51]

То је време када и Дубочица улази у састав нишке, односно нишко-белоцркванске епископије. Године 1689. нишки епископ Рувим, склонивши се испред турске одмазде на Цетиње записује на богослужбеној књизи цетињског манастира Здје приидох в љето 1689. ја грјешни Рувим владика наречени Нишу и Лесковцу“.[52] С обзиром да се у то време Дубочица називала и Лесковац могло би се рећи да се Рувим потписао као владика Ниша и Дубочице. То је могуће још и за то што се титула белоцрквански губила а можда и замењивала са лесковачки владика.

Област коју је захватала Топличка митрополија била је велика. Пре свега она је захватала Дубочицу одвојивши је од нишке епископије што је било изузетно важно јер је нишка епископија често била у области бугарског царства. Затим се граничила са рашком, браничевском и липљанском епископијом. Део насеља на обалама Топлице и Косанице су такође улазили у састав ове митрополије. Једним делом топличка епископија се граничила и са призренском митрополијом.

. . .

Топличка митрополија је имала седиште у манастиру Св. Никола код Куршумлије који је био катедрални храм епископа. Поред фреске Јевстатија у Арињу каже се у сигнатури да је то епископ Прокупачки и моравски. То бележи и Голубински.[53]

У једно време читав комплекс манастира код Куршумлије зван је Беле цркве по томе што су Немањине цркве својом белином зрачиле на читавој територији. По томе су се топлички митрополити звали белоцркванскн. Очигледно тај назив су имали у последње време јер су ту титулу носили и нишки митрополити који су значили и спајање топличке митрополије са нишком. Било је то 1690. године са топличким митрополитом Спиридоном Штибицом, каснијим вршачким епископом.

. . .

Прокупље је привлачило топличког митрополита и својим трговачким обртом и присуством дубровачких трговаца у XVI веку.[54]

Турци су Топлицу освојили 1454. године, сто година после освајања Ниша, кад и Дубочицу. Године 1455. Турци су основали Алаџа Хисар (Крушевачки) санџак у који ће ући и Куршумлија као десета нахија, односно кадилук.

. . .

Први турски попис који нам је сачуван и непотпун из 1444—1446. године у Дубочици, Крушевцу и Топлици[55] помиње неколико села али ниједан манастир. Манастири у јашуњској реци — св. Богородице и св. Јована Предтече још нису били подигнути и занимљиво је поменути да су ова два манастира подигнута првих деценија турске окупације, први 1499. а други 1517. То говори да је религиозни живот Срба у Дубочици био на високом нивоу раз-

витка. Томе иде у прилог и попис манастира 1516. њих 22 у Дубочици да је тај религиозни култ и квалитет био и од раније на завидној висини.

Први попис извршен за време султана Мурата II 1444. је у Топлици знатно пунији. У овом попису се помиње храм св. Петке са 231 житељем који се не лоцира у извесно насеље, имао је берат султана Мехмеда. Напоредо са овим храмом поменут је храм св. Петке такозване доње, а имао је 119 житеља и опорезован је са 1651 акчом годишње.

Тимар митрополита Силојана обухватао је села: Микуљане са 25 житеља и 1525 акчи опорезована: затим село Суботинци које је имало 18 житеља опорезованих са 131 акчу и налазило се у субашлуку Бовану; и село Уљаре са 14 житеља и пореза 110 акчи прихода. Занимљиво храмови у Белим црквама нису пописани.

Други, наредни попис харачких земаља обављен је 1516. у време када су турски освајачи већ били пет деценија у Дубочици и Топлици и у том времену разорили и у џамије претворили више храмова.

Ипак је у овом попису евидентирано у топличкој митрополији у простору Мојсиња 77 хришћанских храмова. И овом приликом белоцрквански храмови нису поменути. Од осталих храмова у области Прокупља су пописани: манастир св. Петке опорезован са 175 акчи; Благовештење код села Магова са 150 акчи прихода задужен; Мезгра Благовештење на којој станују Власи; храм Пречисте код села Микуловца са 172 акче прихода; манастир светога Луке са 108 акчи и храм св. Ђорђа код села Селица са 172 акче прихода.[56]

Очигледно и у овом попису нису евидентирани сви храмови.

У трећем попису 1536. пописан је 21 манастир и више храмова од којих помињем:

Света Петка, Света Тројица, Свети Ђурђе, (који је имао дажбинске повластице), Свети Ђурђе код села Бреснице, Свети Ђурђе, (без икакве ознаке), у синору села Плазнице, Пречиста код села Речице, Свети Ђурђе код села Речице; св. Никола код села Странице; храм Брестовица, код Прокупља, Св. Никола код села Крајиновца; Ваведење Пречисте; (без ознаке места); Св. Никола (без ознаке места): Свети Арханђел код села Поповца; Пречиста код села Горња Бресница; и још три храма који нису идентификовани. Код Куршумлије је уписан манастир Свети Оглашје који није идентификован.

Трећи попис из времена султана Мурата III (1574—1596) године пописао је 17 храмова у куршумлијској и прокупачкој регији. Храмови и овог пута нису пописани у Кислини, Дубочици, Пољаници, Бовану, Крушевцу, Ресави и Сталаћу.

У прокупачкој и куршумлијској регији пописани су:

Ваведење пречисте код Прокупља, сада служи као ливада, даје 7000 акчи прихода;

Свети Ђорђе код села Речице;

Свети Ђорђе манастир код села Горња Бресница, даје 120 акчи прихода;

Манастир код села Катрица, нема имена даје 200 акчи прихода годишње;

Свети Прокопије даје 50 акчи прихода;

Пречиста код села Горња Бресница даје 120 акчи;

Дреновац, манастир даје 250 акчи прихода;

Пречиста даје 250 акчи прихода;

Пречиста код села Доња Речица даје 500 акчи прихода;

Свети Никола код Прокупља даје 300 акчи прихода;

Славкова код села Аркумовче даје 200 акчи прихода;

Света Тројица даје 93 акче годишње;

Свети Ђурђе код Доње Бреснице даје 400 акчи;

Бранковица код села Селарице даје 250 акчи;

Свети Ђурђе код села Гуњетин даје 100 акчи прихода годишње;

Свети Ђурђе код села Селарице;

Манастир код села Куманица опорезована је 250 акчи.

Ни у ова два последња пописа манастири у Белој Цркви нису евидентирани. Да ли су остали без властелинства, или су ослобођени дажбина, или су се налазили у расутију! Тешко је рећи.

У два последња пописа константно се евидентира манастир Дреновац у околини Прокупља и оба пута као заштићени објекат турских харачких дажбина. Монаси манастира Дреновца имали су свој спахилук и нису давали ни харач ни испенџе и других дажбина изузев 200 акчи своме спахији уместо ушура.

Црквени живот у овој митрополији је био на висини светосавског православља које није чинило канонске преступе чак ни онда када је био у пита-

њу краљ Милутин, један од наших највећих задужбинара.

. . .

Успон верски, културни, просветни и економски топличке епархије зауставила је народна буна и сеоба 1690. године. Тада су запустеле и Топлица и Дубочица и читава митрополија топличка. Пописивач становништва 1710. нашао је на прокупачким читлуцима неколико чивчија без свештеника а у Топлици и Дубочици само три свештеника."

Примедбе

11. В. Ђорђевић, Историја Срба, Београд 1937. г.

12. Јован Цвијић становнике Јужне Моравне назива ЈУЖНОМОРАВСКИ Срби.

13. Група аутора, Историја Ниша књ. II, Ниш 1987.

14. Стојан Новаковић, Српске земље у XIII веку, Београд 1897.

15. Кинам тврди да се нишка епархија простирала до Пирота, врха Топлице, Скопских провинција и Бугарске у XII веку. Видети Е. Голубински, Кратки очерк истории правосл. цркви Болгар, Серб. и Румун, Москва 1871. г.

16. Стојан Новаковић, Охридска архиепископија у XII в., Београд, 1908.

17. Евдокија је била прва византијска принцеза на српском двору. Види Енциклопедија Југославије, Загреб, VI књигу.

18. Јиречек, Историја I цит. дело, 1952, Београд.

19. Н. Н. Манастир св Панталеја у Нишу, Ниш, 1937, Преглед епархије нишке за 1937, број 3.

20. М. Пурковић, Византијске принцезе на српском двору. 1977. г. Мелнбург, САД.

21. Н. Ружичић, Историја српске цркве, I ст. 165.

22. Т. Ђорђевић, Рашка, Краљево 1988. г.

23. Иларион Руварац, Кнез Лазар, Нови Сад 1896.

24. Р. Петковић, Црквени споменици, Београд. Супротно Првовенчаном св. Сава и Доментијан мисле да је Немања подигао манастир Богородицу за ЦРНЦЕ — монахе.

25. Према саопштењу путописца у XVI веку је у Куршумлији била очувана једна хришћанска црква.

26. Евли Челебија, Путопис 1661. г. Сарајево 1967. г.

27. Ф. Каниц, Србија, превод 1987. г. Београд. Он саопштава да су му мештани рекли да је у сандуку било много сребрног и златног новца. За манастир каже да се налазио у Епископији топличкој.

28. Прва плоча је имала 19 редова, II 8 а III 10 редова текста.

29. Д. Анастасијевић је 1922. вршио археолошка испитивања цркава код Куршумлије. Старинар 1922. г. с. 51.

30. Рељеф св. Богородице зване СТЕАТИТСКА нађен је у олтару храма св Николе. Претпоставља се да је то епископска панагија. О њој говори и Љубинка Ћоровић у Зборнику за ликовне уметности Нови Сад, 1966.

...

32. Василије Марковић, Православно монаштво, Срем. Карловци 1920. Видети и М. Ризнића, Цркве Немањине у Куршумлији, Старинар 1882. го.

...

35. Марија Јанковић, Епископи и митрополити српске цркве у средњем веку, Београд 1986. г., 36

36. М. Пурковић, Српски митрополити и епископи средњега века (Хришћанско дело септембар 1937. г.)

37. В. Петковић, Ариље, Народна енциклопедија; Мира Чолак Антић, Ариље, 1968.

38. Хумска (стонска) епископија пренета је касније у манастир св. Апостола у Бијело Поље на Лиму, Карловачки споменик, 1333.

39. Пљеваљски требник Синодик православни; М. Јанковић стр. 152.

40. Зин I 175. Види Соловјев, Једна жупа царства, Гласник Скопског научног друштва, 1928. г.

41. Љуба Стојановић, Синодик паравославља, Требник манстира св. Тројице у Пљевљима, Споменик 56, 1922, 27.

42. Љуб. Ковачевић, Споменик X.

43. Олга Зиројевић и Е. Ерен, Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице, у време владе Мехмеда II 1444—1446. г. Врањски Гласник књ. IV, 1968, број 59, стр. 401.

44. Ђоко Слијепчевић, Укидање Пећке патријаршије 1766, Београд.

45. Р. Грујић, Духовни живот Срба у Војводини, 1956. ст. 65.

46. М. А. Марковић, Улога и значај Топлице у српској држави, Топличка споменица 1934, 74

47. Бранко Цвијетић, Записи цркве св Николе у Микољцу код Бијелог Поља (Зборник за историју Јужне Србије и суседних области књ. I стр. 35)

48. Глиша Елезовић, Атанасије II, Гаврило II и Гаврило III, пећски патријарси (Гласник СЛЦ 1937)

49. Ј. Хаџи Васиљевић, Тефтер нишке митрополије 1737. г.

50. Елезовић, цит. дело.

51. Р. Грујић, Духовни живот у Војводини, цит. дело.

52. ЗИН 1689. г. књ. IV, број 7165

...

45. Голубински Е., цит. дело.

...

57. Тихомир Анастасијевић, Знаменитости Прокупља, Ниш, 1968. г. Види М. Марковић, Топлица у прошлости, Ниш 1935, стр. 123

60. Крушевац кроз векове, група аутора, стр. 83.

61. Герлах 1578, Рад ЈАЗУ 116/1893, 50.

Radoš Trebješanin

CINQ SIÈCLES DE L'EXISTENCE DE LA DUBOČICA

L'histoire de la Dubočica reste toujours insuffisamment examinée faute de sources. Cet ouvrage, oú une attention particuliére est prêtée á l'histoire éclésiastique, traite des questions qui peuvent donner leurs contribution á la connaissance de l'histoire de la région.

UDK (497.11)

Драгутин М. Ђорђевић

Бабичка црква—раније манастир Св. Тројица

Североисточно од Лесковца на неких 20 километара, у превојима планине Крушевице, или Бабичке горе, лежи збијено, начичкано чувено село Бабичко, преко кога се доспева за Заплање.

О имену села постоје нека предања која се разликују међу собом. Предање да је овамо доспела повећа група породица, гоњена од Арнаута преко Добре главе и Печењевца и овде нашла погодан заклон у шуми од Турака и њихових слугу Шиптара, могло би се прихватити. По том предању, ти први становници села Бабичког на терену нису мировали, него су се масовно иселили и отишли у Заплање. Тамо су остали неко време па се поново вратили у старо насеље — Бабичко и ту остали за свагда. Има наговештаја да је становништво избегло од куге („чуме“). Ово предање би могло бити тачно ако се имају у виду друга казивања, да је „цркву бабичку, односно манастир, пронашао пастир коме се изгубило у шуми стадо оваца па га овај нађе пред црквом где одмара, на споју две воде: Тодорове долине и Самодоњиског потока“.

Постоји и предање да је село настало по баби која је са синовима овде дошла из околине Прокупља, настанила се и од ње потекао назив селу — Бабичко.

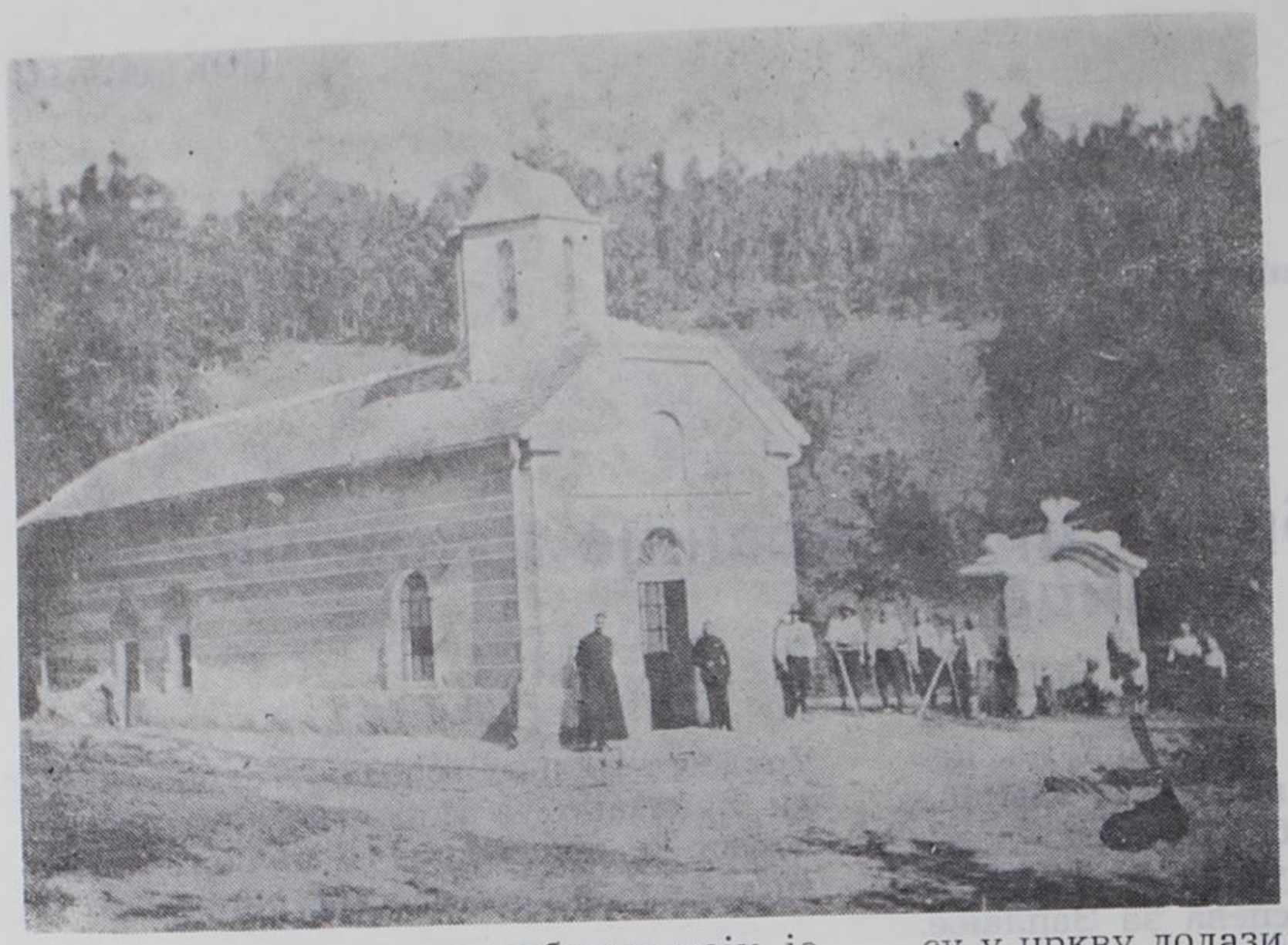
Иначе, село гравитира према Лесковцу, и спада у лесковачка насеља, али је заплањског типа и наречја. То је његово становништво и по говору („дош'л“, „станул“) и по ношњи и по традицији. Што се тиче патриотизма, ту су се Бабичани доказали кроз читаву историју робовања под Турцима и никада нису били мирни и покорни према онима који су им слободу угрожавали. У скорој прошлости, за време Топличког устанка, село је своја устаничка сећања платило жртвама својих тридесет млађих грађана. Такође су били Бабичани уз Народноослободилачку војску и присталице Бабичког одреда за време другог светског рата.

ЦРКВА — МАНАСТИР

У недостатку и скоро без историјских података, упућени смо на предања и веровања, на казивања и топонимију, кад хоћемо да говоримо о цркви бабичкој или, што је некада био, о манастиру.

Сем података да је цркву случајно пронашао чобанин, имамо предање да је била некада црква на Средњем Риду, брду северно од садашње цркве, где је сада потес „црквиште“ и да се отуда, из непознатих разлога, црква „померила“, „иселила“, „см'кла се“ у долину, где се састају поменуте Тодорова долина и Самадоњиски поток. Црква која се селила из Средњег рида, сада обраслог виноградима, зауставила се на великом кварц камену који се и сада види узидан у олтарску апсиду и сви указују на то да је било „истинито“ пресељење цркве. По једној другој верзији, цркву у Средњем риду су Турци срушили у своме налету по српским земљама, као што је то био случај са многим нашим богомољама.

Ово би се могло десити негде у XV или почетком XVI века. То се да закључити по архитектури саме цркве и остацима фресака. У народу је ова црква позната као бабички манастир, а и по забелешкама по богослужбеним књигама стоји записано да је бабичка црква била манастир. Неке су књиге набављене за бабички манастир, или „маностир“ Св. Тројице, што ће се видети из бележака које прилажемо уз овај рад. Сам манастир је старији од села,

Црква бабичка Св. Тројица са спомен-чесмом у славу изгинулих ратника 1912—1918. (снимио Д. Ђорђевић)

пошто га је пронашао чобанин који је живео у Бабичком. То је уједно наша стара и древна реликвија која је заједно са јашуњским манастирима у великом поштовању народа не само у Дубочици, него и изван њене границе.

Манастир је био покривен плочама, а много касније, као црква бабичка, покривена је ћерамидом. Најзад је и ћерамиду скинуо поп Влада Ђорђевић и поставио раван цреп.

Познато је да је црква бабичка била обнављана 1833. године из темеља на истом месту где је и сада. Но и после тога је била срушена па обновљена 1863. године.

Храму је дозидан у доба под Турцима трем који је био са јужне стране, али кога сада нема, него су у земљи од тога трема остали само темељи укопани у земљу. Тремове је скинуо Завод за заштиту из Ниша. То је био случај у Конопници, Козару и др. где је народ због уклањања тремова био незадовољан.

КОНАЦИ, ШКОЛА МАНАСТИРСКА, ЗВОНАРА

У простору који заузима црквена порта, постоји више помоћних грађевина које потичу из доба под Турцима.

Конак је стара зграда са шест одељења, не зна се кад је подигнута, али је то време далеко пре ослобођења ових крајева од Турака 1877. Овако како сада изгледа та зграда, подигнута је за народ, а не само за становање учитеља и оне деце која су ту боравила и ишла у школу. Зграда почива на штали која је служила за стоку оних који су у цркву долазили ради својих потреба, а изнад ње је био спрат за народне и црквене потребе, а исто тако и за потребе манастирске школе. Свих шест одељења поређано је једно до другог а испред тих соба је ходник ограђен первазом од храстових греда. На том первазу су урезане ове године: 1855, 1874, 1885, 1886, 1887, 1923. и 1927. Како је бабички манастир био јако цењен од Лесковчана и лесковачких еснафа, а неки Лесковчани су били при овој цркви, или у манастиру и тутори који су се о њој старали (од познатијих Лесковчана да наведемо Миту Црепуљана, Василија Цветковића Шаче и Гвоздена др.) Благодарећи том заузимању и љубави за цркву бабичку и не само њу, код овог манастира, у овом је конаку направљена тзв. „градска соба“. У тој је соби била украшена таваница, улазна врата у дрворезу, ту су били рафови и капаци на прозорима, који су били два према северу и један према истоку. На западном зиду ове „градске собе“ је био насликан Краљевић Марко са топузином. Та соба је касније послужила за црквену библиотеку и архиву. У библиотеци су сачувана лепа дела неких руских писаца, Енциклопедија Станоја Станојевића, дела познатих црквених писаца и нешто белетристике коју треба сачувати.

Овај старински конак је био „ваздушним мостом“ у вези са „школом манастирске наставе“, која је била у распадању али коју је Народни музеј из Лесковца спасао пропасти, поправио је и направио давно порушени „ваздушни мост“ између ње и конака; где је ноћио учитељ са децом из удаљених села

Стара школа код цркве бабичке (снимио Д. Ђорђевић)

Настава је била манастирска и учило се по старинском методу. Стари Бабичанац Марјан је причао како је у овој школи учио „писмо“, како је писао са ђацима на песочоку „Е, децо. ми смо писали на пес'к, аз, буки, веди, глагол. . .“

За подизање школе дао је Пејча Митић као председник општине 62 дуката с тим да му црква тај новац касније врати, али то није учињено, иако се Пејча обраћао чак и свештенику Бабичанцу, Влади Ђорђевићу, 1923.

Школа се састојала од једног повећег одељења чији су таван држали стубови, а соба је била патосана буковим даскама. Из собе за школу се излазило напоље на јужна врата и низ неколико степеница, а само учитељ је имао излаз на северна вратанца која су водила директно на веранду где се одмарао после заморних и тешких часова рада са школском децом. Била је касније подигнута и нова школа, али је једном приликом била провала облака више манастира те је од силне воде надошао Динин поток и том приликом однео школу и из подрума цркве бабичке однео 24 бачава и буради у величини од 100—800 литара.

Звонара је нешто северозападније од цркве и има два звона која дају звук који пролама ову дубодолину. Више ње је на северу био пропојен и црквени амбар и салаш, а сада их више нема.

У самој цркви су била закопана двојица монаха.

По предању је убијен црквењак и из манастира однесене паре и злато.

На средини цркве је остала рупа тачно онолика колики је купел у коме се деца крштавају. Из те рупе је купел нестао а у њему су, прича се тако, биле паре у злату, 16 ока.

БАБИЧКИ УЧИТЕЉИ

Школу при манастиру Св. Тројице коју је подигла црква са председником општине бабичке која је такође била при цркви, или манастиру, служила је дуго за народне потребе. У овој школи су се школовала деца не само из Бабичког, него и из других села: Црковнице, Разгојне, Смрдана, Доње Локошнице и др. Настава је била манастирска и учила се азбука, аз, буки, веди, глагол, и нешто из рачуна, писмености, историје, но часловац је био главна књига из које су деца учила читати.

За школовање деце, родитељи су плаћали учитеље.

Од учитеља поменућемо оне који су оставили трага по богослужбеним књигама на маргинама листова и празним местима.

За најстаријег учитеља споменули би Костадина Николића, свакако родом из Бабичког, чије се име спомиње на више места по црквеним богослужбеним књигама. После њега би дошао Павел (Павле) Стаменковић, такође из Бабичког који је оставио о себи трага у више записа по црквеним књигама. Трећи учитељ бабичке манастирске школе је Трајко Поповић, родом из Грданице, парохије бабичке, који је после ослобођења на место учитеља до-

шао за певчика бабичког манастира и био све до 1932. године. Поред записа по књигама у којима куне онога ко украде црквену књигу за она времена ретку и тешко набављану, лично сам упознао као млад свештеник пок. Трајка Поповића који је знао много догађаја и збивања из доба под Турцима. У вези с њим, постоји андегдота у вези с његовом појачком службом у цркви бабичкој. Наиме, променила се управа цркве па за благајника дошао Мита Китановић, земљ. из Бабичког. Мита одмах отпусти Трајка Поповића из службе, а Трајко га пита:

— Благајниче, зашто ме бре отпушташ?

— Знаш ли ти кад беше даскал?

— Знам — одговори Трајко.

— За тој те отпуштам.

Мита Китановић му био ђак па га Трајко једном тукао па да му се освети, он га сада као „власт“ отпушта из црквене службе.

После Трајка, долазе за учитеље бабабичке: Влада Петровић, који је објавио фолклорну грађу из овога села, за њим је био Миладин Мићић, касније учитељ у Печењевцу. Први пак учитељ у Разгојни је био Коста Ловачанин.

Ову школу треба поново поправити и оспособити је за будућа поколења. То је скоро једина очувана школа манастирска у Дубочици а можда је јединствена и у Србији.

ЦРКВИШТА У БАБИЧКОМ АТАРУ

Видели смо да је била некада постојала црква у Средњем риду, па је то сада познато као црквиште, у смислу топонима. Исто тако на путу из села Бабичког, кад се иде у Заплање, постоји римско „гробиште“ и једно „црквиште“, а не зна се коме су некада та места служила и како се црква звала.

ЗАБЕЛЕШКЕ, ЗАПИСИ И НАТПИСИ НА ЦРКВЕНИМ КЊИГАМА, ИКОНАМА СВ. ТРОЈИЦЕ У СЕЛУ БАБИЧКОМ

Доскора, све до почетка XX века, у многим нашим црквама и манастирима, могле су се видети и наћи црквене богослужбене књиге на пергаменту, зечјој кожи, рукописне старе књиге, штампане хрисовуље, старе штампане књиге у Русији, Цариграду, Београду и др., али су нестале у току прохујалог доба, нешто због краће, нешто због одношења у веће центре, нешто су то учиниле ратне прилике, бугарска окупација 1915—1918. године. Тако ми знамо да је било рукописних књига на пергаменту у цркви рударској, манастиру јашуњском Св. Јовану, Св. Богородици, и др. црквама и манастирима. Писац ових редова је пронашао Рукописни требник у цркви медвеђској који се налази у Музеју црквених старина у Нишу. Део једне мање богослужбене књиге такође рукописне, поседује исти аутор у својој библиотеци. Петар Денић, земљ. из Бабичког, причао ми је да му је казивао неки стари клисар да су се у бабичкој цркви употребљавале за службу и рукописне књиге, а да су после неког времена пристизале и штампане књиге из Цариграда, Русије, Београда и Црне Горе.

Кад сам био парох црковнички, посетио сам цркву Св. Тројице бабичке, 7. августа 1937. године, па сам том приликом прегледао све богослужбене књиге и избележио све записе из постојећих књига. Нисам их сређивао, него бележио како су белешке ишле па су добиле карактер нехронолошких старих записа.

Ево тих бележака:

МИНЕЈ за април. На њему је запис поменутог Трајка Поповића, из Грданице, парохије бабичке и он гласи: „Сија Книга напечатсја Сп книга Минеи ижда вечијем Свет тро троице бабичке во времја оно свештеноначалника виктора Митро полит Нишки сва општа царевина русиска кои украде Да буде проклет На земљи като анти христ од бога то кажем. На 1875: лето мц апарилија: д: 23. Пи Траико попвић из Грданицу“.

Овај минеј је одштампан 1868.

МИНЕЈ за септембар. У почетку на слободном белом листу где нема никаквог штампаног текста, стоји записано: „Сија књига минија Свете троице Бабичке маностир купен увреме Уепитропско василије Цветановић и Гроздан од варош Лесковца На 1870 априлија 12 ден“

МИНЕЈ за новембар. У почетку књиге, на простору који није заузет, забележено је ово: „Станка-ра (свакако раба, што значи слуга Божји) Гроздан, Милојка, ра Босилку, Цветан, ра Јованку“. И на крају, после овога записа, пише: „Мита, Здравко“ и имена оца и сина, свештеника при овој цркви.

МИНЕЈ за октобар. Такође у почетку где има простора, стоји запис:

Сија књига минеи стаје троице бабичке окружие лесковачко. И унутра на првим корицама, записана су два имена: „Лаза, Дена".

МИНЕЈ за децембар. У овој књизи је забележен каталог рођене деце 1874. године: „Каталог од село Бабичко јануариј 3, . . . 12, Грданица 6, Смрдан 5" (деце).

АПОСТОЛ. Код цркве бабичке, постоје два апостола са највише записа, неких врло интересантних, неких нечитљивих, али смо успели да од свега тога изостане нешто сасвим незнатно и неважно.

Ту има записа од можда најписменијег старинског учитеља, Павла, Павела Стаменковића, родом из Бабичког, и ученика бабичке манастирске школе. Његов запис је такође на почетку књига: „Оваје апостол цркве свете Троице, општине Разгојинске среза лесковачког округа нишког. Писао Павле Стаменковић из село Бабичко 1872. год. светој Трици". Овај запис је забележен на 264. страни, а испод текста који смо навели, постоји запис бабичког попа Саве и он гласи: „Знати се Како купи аз пар(ох) попа Сава за свету трој знати се".

За овим следује тропар Св. Луки, који се завршава: „подажд душам нашим На 1874 год". Овај текст је записан на 265. страни. У ствари цео запис гласи: „Апостоле исвјатиј иевангелисте луко, моли милостиваго бога, да прегрјешенији остављеније, подаст душам Нашим велију милост.

Костадин учител бабички"

У истој књизи, има и запис доста нејасан и нечитљив, који ипак доносимо: „Сија књига апостол и триод цветнија . . . уз смусми отиниах узе сиги поп Сава. . . изживео мир од попа петра за гроша Сава ипоп стахи живко купени 1847. 900
200"

Али испод овога поп Савиног растрганог записа, постоји запис који се односи на куповину књига апостол и цветни триод са још додатим богослужбеним књигама месопусног триода и великог требника. Ево шта је поп Сава забележио да се зна: „Знатисе Како Купи аз Година 1847 попа Сава за Свету Троицу Сија књиге апостол и три од цветни мјасопусни и велики Требник од светога пророха Илију попа Станковића од попа Петра Станковића те узех за гроша: 900".

На апостолу има белешка и учитеља Костадина Николића: „Апостол свајате троице Бабичкиј манастир 1869 маи 13 писа Костадин учитељ бабичке цркве св. Троице разорит писание сие или покупит Да будет афоресан".

„Благословен јеси Христе" — „На 1874 лето Павел".

На ПОСНОМ ТРИОДУ имамо од истога учитеља, опет на првој слободној страници записано: „На годину 1874 Бивших Павел Стаменковић учител у свету Троицу Бабички маностир сија.

Триод постаде свјате Троице. Аште некој украдет Да будет афоресан и проклет од Господа Нашега Исуса христа. Амин". И још један запис Павла Стаменковића, учитеља, имамо у истој књизи: „На 1847 год. ме април 23 ден Павел Стаменковић".

Следећи запис се односи на Костадина Николића: „На 1868 лето Бивших учител усвету Троицу".

ТИПИК цркве бабичке је такође карактеристична богослужбена књига због извесних значајних записа. У ствари, он је доспео до манастира Св. Тројице, или поклоном или куповином, или пак, што је могуће преношен из које друге цркве. Он је био својина „Константина протопсалта смиреног. На првој страни стоје записана два имена: Теодор, Марко", на другој, пише чији је типик: „Од свету троицу типик". И овде, на овоме месту стоји забрана о крађи и тешка клетва, какав је манир и по другим црквама кад су у питању богослужбене књиге: „Аште некиј украде Да будет афоресан радујсја благодатнаја Богородице дјево из тебе бо восхсја солнце правди". Има неважан додатак који гласи: „Невенке да оставиш без разговор".

Између многих записа на апостолу, постоји и овај: „Типик манастира свете троице у село Бабичко. Подписа К. Ђ. Ж."

У следећем запису имамо података који се служио овим типиком па зато пише: „Сија типик мудрословнимому преподобному Мудрословному Костадину учитељу".

На последњој страни ове књиге, стоје нека имена: „Тодор, Прокопија, Марко, Јуонан".

Не могу се сетити из које сам књиге цркве бабичке, преписао овај грчки натпис, али биће да је из типика или осмогласника из 1843. одине. Он гласи: „Прокопја проскинитис ту парату као зооду Тафу 1864".

На ОСМОГЛАСНИКУ из 1843. године, штампаном у Цариграду као Патријаршијско издање, има један запис: „Учитељ Павле Стаменковић".

ТРЕБНИК је цариградског издања, штампан је 1843.

ТЕБНИК, други, је штампан у Цариграду 1842.

АПОСТОЛ, цариградског издања је из 1856. Аутор издања је СБ ЕКСАРХ. И још један АПОСТОЛ издања Руског синодалног издања 1873.

ЈЕВАНЂЕЉЕ, штампано 1850. Било крађено од Черкеза па као бачено нађено и донешено у манастир.

ТРИФОЛОГИЈОН је најстарија књига у Бабичком, штампана још 1802. године на којој стоји потпис „Јеротија Пећанца“, који је био у Пећком метоху у Лесковцу и где је служио народу и своме манастиру као у метоху, као филијали која је обављала послове за Пећку Патријаршију и скупљала прилоге за свој манастир. То би био и најстарији запис нађен по књигама цркве бабичке, Св. Тројице.

Постоји мишљење да постоји запис на проскомидији кад је подигнута црква, али га ја нисам могао пронаћи.

Фреске манастира су сигниране, али зато што су двапут премазиване малтером и кречом, сигнатура и ликови су знатно оштећени да се неке и не распознају. Оне фреске које стоје на северном платну су нешто боље очуване и по њима сазнајемо да су настале у XV веку. На једној од њих — на фрески св. Алексија стоји запис непознатог лица: „1868 Коста м. п.“, тако да се по овом запису ништа не може да одреди и каже. Треба рећи да у цркви постоје два слоја фресака које нису истражене.

НАТПИСИ НА НИМБУСИМА СВЕТАЦА

Ни иконостас, ни саме иконе нису од неког посебног уметничког достигнућа и значаја. И сам иконостас из 1838. и украси по ореолима на престоним иконама гворе о тешком положају нашег народа ових крајева под Турцима па нема копаничарске вештине и дрворезачке лепоте као што је то случај са краљевим епископским престолима у Власотинцу и Лесковцу. Но овде постоје украси од сребрног лима око глава светаца, око очију, на већама, на рукама.

На нимбусу иконе Спаситеља урезан је натпис: „1851 ма(ја) 24“. На лику Св. Богородице око главе је изрезан натпис: 1838 Коста м. ц.“ На иконостасу је икона Св. Богородице Тројеручице, и икона Св. Богородице Владимирске (копија).

Треба нагласити да у цркви постоје много крстића старинског облика који се болесницима стављају на делове тела која нису здрава.

КРЖАЛИЈЕ У ПРЕДАЊУ СЕЛА БАБИЧКОГ

У Бабичком и околним селима, постоји предање о насртајима и пљачки кржалија за време Турака. О кржалијама знамо из историје ово. Пазван Оглу се одметнуо од султана 1796. године и са својим побуњеницима допро чак до Ниша. Ниш није заузео, али је пљачкао села, цркве и манастире рушио их и палио. Код нас се такође кржалије јављају, како пише Риста Николић у својој етнолошкој монографији „Крајиште и Власина“, СЕЗ, XVIII, с. 155 — године 1792. Тако се зна да су доста цркава и манастира опљачкали а неке и срушили, као на пример, они су рушили манастире Јашуњске, Чукљенички, Бошњачку цркву, Горњослатински манастир, Светога Пантелеја у Горини, Бабички манастир у Бабичком и др.

Из Бабичког су понели оковано Св. Еванђеље, али им оно на путу за Заплање испадне и тако се испало и оштећено, нађе и поново га донесу у цркву бабичку где се и данас налази и оно служи свештенику у литургији.

СВЕШТЕНИЦИ БАБИЧКИ

Историјских и архивских података, као ни летописа, цркве, или манастира бабичког, немамо, па зато не можемо са сигурношћу направити списак свештеника који су служили при овој светињи, али благодарећи предању које се чува у две свештеничке фамилије у Црковници, Попсавинској и Попстанковској, дошли смо до ових података.

По причању Милије Стајковског и Пејче Стојковића из Црковнице, а и по причању неких других старијих људи из истога села, најстарији свештеник бабичке цркве је био поп Марко. Наиме, деца Марко и Стојко дођу у Црковницу из Ћустендил Бање, неки кажу из Власотинца, као сирочићи и село их прими за говедаре, за „стокаре“. За хлеб су деца чувала сеоску стоку по планини Крушевици, или како се још зове, Бабичкој гори. Деца су чувала стоку, али се деси да једног дана изгубе неко говече и када саопште то у селу, кмет села рекао деци: „Ако не на-

ћете говедо, идите куде знате!“ Пошто говече није нађено, деца су отишла у Заплање и јаве се неким калуђерима у селу Душнику који их прихвате па Марка даду да учи књиге, а Стојко терзијски занат. Кад је Марко завршио школу, постао је учитељ у Власотинцу и сматра се једним од најстаријих учитеља тога лепога места. Од Марка је остало Еванђеље Новога завета, штампано у Лајпцигу 1830. године. А зна се по запису у њему, који гласи: „Знатисе стоје евнађелије на кир даскала марка от власотинце“. У Власотинцу се Марко даскал замерио с турским властима, а по некима, он убије Турчина па зато побегне из Власотинца и крене у Црковницу. Идући планином, наиђе на леп извор питке и хладне планинске воде где затече и два Турчина са шест товарних коња који су дошли да се расхладе и одморе. Видевши Марка, један му од њих каже: „Е, добро, добро, чорбаџи што си наишеја, еве ти овија коњи па ги прошетај док се ми напијемо воду“.

Марко ухвати коње за уларе и почне их шетати, а Турци се напили воде па легли по трави крај извора. Марко погледа у бисаге товара и види два пиштоља. Узме их и побије Турке, а паре са коња отера код брата терзије Стојка у Црковницу. У том селу и Марко и његов брат Стојко, подигну куће и ту се Марко ускоро нађе као свештеник, пошто је у Лесковцу од турског паше добио парохију и опслуживао Јашуњске манастире и цркву Св. Спаса у Старом Селу (Црковница).

Марко је имао жену која се звала Милојка и она му роди сина Стевана кога Марко научи писму и богословској науци и он постане после оца поп на његовој парохији. Стевана постави такође лесковачки везир за свештеника у Црковници, али Стеван се није никако мирио да буде покорна турска раја. Он је свуда и на сваком месту радио да се народ диже на устанак, да збаци турски јарам и окове. Он је са Турцима водио и окршаје и борбе око Црковнице, код Црног кладенца и Високе чесме, а кад је наилазила већа ордија турска, он се са народом и побуњеницима склањао у збегове, који и данас постоје и које се место и данас тако зове. Ипак је једном приликом био ухваћен поп Стеван, али како народ каже на превару и да је „опаднут“ од неких Црковничана из фамилије Призетковци, па су га Турци у Црковници и обесили. Но том приликом на очиглед села, на рамена обешеног свештеника саме су дошле две свеће запаљене на његова рамена. По другој верзији, која се прича у Доњем Стопању, попа Стевана су Турци обесили у Доњостопањској цркви и ту су се запалиле две свеће саме на раменима овог храброг свештеника. Том приликом су Турци запалили и цркву црковничку Св. Спаса као одмазду за побуну, а народ прича да су цркву Турци запалили што им је стока липсавала. Око овога догађаја умешано је и сведочанство Турака, који су обесили попа Стевана. Кад су — веле — видели оне свеће на раменима обешеног попа, неки су од њих рекли: „Проклет да је који издаде овога попа!“

После погибије попа Стевана, дошао је на празну црковничку парохију његов син поп Сава, који је изучио школу у Нишу. О њему већ нешто више сазнајемо и из предања и из записа по богослужбеним књигама цркве Св. Тројице Бабичке. О њему круже и данас анегдоте и казивања из којих се хоће да пренесе његова мудрост и виђење будућих догађаја. Он је у народу познат као мудрац, као учен човек који је прорицао читајући старе књиге.

Читао тако књиге попа Сава и плакао. Питали га:

— Дедо, зашто плачеш?

— Е, децо, ће буду ратови.

— А какви ратови?

— Крв ће падне у лесковачко да се неће види тормакуља (млада биволица).

Још је говорио како ће људи летети под облаке као птице и да ће се изродити у народу велико зло и велика пометња. Тако је предсказивао поп Сава.

Поп Сава је био са кућом у Црковници па се преселио у Бабичко и отуда је опслуживо и цркву црковничку и цркву, односно манастир Св. Тројице у Бабичком.

После попа Саве, долази за свештеника његов син Димитрије — Мита Поповић, манастирски ђак, кога је рукоположио у чин свештеника Јоаникије епископ нишки, 1. VII 1851. године, а умро је 26. маја 1894. године. Поп Мита се много обогатио, накуповао имања чак у Нишу, чувао много оваца и коза и преселио се из Црковнице у Бабичко.

За овим долази за пароха бабичког и цркве Св. Тројице бабичког манастира поп Митин син Здравко Поповић. Он је рођен у Црковници 1846, а рукоположен је за ђакона 7. и свештеника

8. септембра 1875. Рукоположио га у чин ђакона и свештеника епископ нишки Деда Виктор. На бабичкој парохији је био 40 година свештеник. Имао је кафану у Нишу коју је држао његов син Тодор. Имао је и сина Стојадина и четворо унучади. Убијен је од стране Бугара у Сурдулици 1915. године. Поп Здравко је био велики радник и зато је и задобио имања која су била у оно време јако запажена. Држао је ова села: Бабичко (172), Разгојну (100), Грданицу (58), Смрдан (16). То је било 1899. године. За њега му је причао његов унук од ћерке, поп Влада Ђ. Ђорђевић, да је ишао на сваки рад па је ишао да креше и шумове лиснике за козе које се тиме хране зими. Дође човек за водицу и пита да ли је ту поп и кад добије одговор да није, да је у том и том забелу, и да тамо креше шуму, човек оде, поп се скине из дубице, обуче мантију и очита водицу парохијанину.

Ово би били стари свештеници из лозе попа Марка, али има и из лозе терзије Стајка. Био је свештеник његов син Станко, отуда и данас у Црковници имамо фамилију Попстанковску. Тај поп Станко кад је остарио, одведе свог сина Ранђела који је чувао козе старешини турском у Лесковцу и он га за паре постави за свештеника. Веле да је поп Ранђел нешто почео да чита и да муца из часловца, а паша ће лесковачки да каже: „Доста, доста, ти више знаш од татка!“ Зато што је доста скупо плаћен, породица се подели а поп Ранђел је поповао дуго као црковнички парох све до 1915. год. кад су њега и Здравка бабичког Бугари убили у Сурдулици. Поп Ранђел је био једва нешто писмен и знао само да се и то, тешко, потпише. Његов син Глигорије му је водио протоколе црквене и водио администрацију. Поп Ранђел је имао само да упише своје име и презиме у матичну књигу где стоји „потпис пароха који је извршио чинодејство“. Причали су ми људи који су гледали како се потписује поп Ранђел па кажу кад се потпише, и то иде полако, он баци перо и каже: „Тууу, мајку му, овој перо ми је по тешко од матику!“. Њега су парохијани запамтили по честој његовој изреци: „Ал суџук ђет'р качамак!“ Од попа Ранђела није остао ниједан свештеник (имао неке ђаке, али они помрли млади), а од попа Здравка је остао чувени свештеник Јован Поповић, који је завршио Кијевску духовну академију, био свештеник нишки, прота у Битољу и он је убијен са осталим свештеницима у Јанкиној Падини 1915. године од небратске бугарске руке. Вредно је још рећи за овога свештеника да је био ожењен Тином, ћерком Јанка Веселиновића, нашег познатог класика.

О свештенику ВЛАДИМИРУ ЂОРЂЕВИЋУ, ПОПУ ТИМИ, како га је народ у парохији звао од милоште, треба рећи реч-две више.

Он је по мајци унук попа Здравка и рођен је у Бабичком 8. септембра 1898. године. Завршио је богословију у Призрену 1915. године кад долазе Бугари и интернирају га са осталим ђацима у Бугарску у којој је остао све до ослобођења 1918. године. У чин ђакона је рукоположен од епископа нишког Доситеја 24. а за свештеника 30. октобра 1920. године. Иако је имао изгледа да буде парох нишки, он се опредељује за Бабичко, свој опустошени дом и сиромашно село, које је тако много настрадало од бугарског окупатора. Његово родно Бабичко је претрпело тешка страдања за време Топличког устанка. Тада је између осталих, као вођа побуњеника, уморен грозном смрћу његов брат Михаило чију су смрт морали да доживљавају и да гледају и мајка и жена покојног Михаила. Тада су му порушили дом и уништили све зграде у домаћинству а село запалили. Све је то било важно за младога попа Владу и он се одлучио да подиже своју фамилију. Са оцем и два брата, он подиже кућу, помоћне зграде, штале за стоку, набавља инвентар за обраду земље, купује стоку (козе од женског манастира Св. Богородице) и све што је потребно једном бољем домаћинству на селу. Поп Влада се афирмише као човек од акције и ту своју активност испољава и на црквеном пољу. Он плаћа радну снагу и разбија брда око цркве и претвара их у винограде. Око 30 дулума земље је претворио у винограде, радећи и сам физички, и његова супруга Гица, једна цењена домаћица и угледна попадија, помаже своме супругу у црквеним пословима. Како је поп Влада био и одушевљен радник и био пун младалачких идеала, човек који се је целога свога века борио за слогу и љубав међу људима, он подиже на једном брду усред винограда вилу „Веру“, на другом „Љубав“, а трећу није могао да подигне, јер је наишао рат и омео овога краснога неимара. За време рата, кад је било веома тешко пре-

хранити и своју породицу, поп Влада спрема и шаље 72 већа пакета намирница и фотографију породице ратним заробљеницима, што је рекорд у Србији по послатим поклонима нашим ратницима. А приликом ослобођења, он организује прикупљање грожђа за ратнике на Сремском фронту и сам лично, под веома тешким условима и опасностима, односи грожђе у Срем.

Био је то несебичан човек и за своје парохијане је много добра учинио не тражећи за то никакве награде сем неке захвалности, која му на жалост, и није узвраћена у оној мери коју је он заслужио. Пошто је био и добар пчелар, он је свима својим парохијанима па и неким у другим суседним селима из других парохија, пчеле прегледавао и гајио. Ако је некоме била потребна ма каква помоћ, поп Тима је ту — он ће помоћи, отићи где треба да заврши посао о своме трошку, не тражећи ни динар странци. Тако је он ишао често и у Скопље (где је била између ратова Вардарска бановина), и у Ниш, Лесковац па и Београд. Он је помагао и удовице које су примале пензију и завршавао им повећање из министарстава која су била надлежна за тај посао.

Иако без довољно слуха, он је служио тако интензивно и тако уживљено у молитву да га је било лепо гледати за св. престолом.

Са женом Гицом (Јагликом), ћерком народног посланика Наска Шарковића из Душника — Заплање), изродили су два сина и једну кћер. Оба сина су му била учитељи а кћи му је била завршила домаћичку школу.

Влада је служио у бабичкој парохији пуних 50 година и пензионисан је 1970. године кад одлази у Ниш где је и умро.

Влада је од народа ожаљен, од другова свештеника архијерејског намесништва лесковачког задржан у лепој успомени и запамтио је речи мудрога, старог и искусног проте Јевте из Печењевца који је за попа Владу казао истину: „Сви ми да ставимо на један тас мантије, поп Влада његову на другу, она ће претежати". Заиста, у свему је био прави свештеник, добронамеран, приступачан, честит, хуман и дарежљив, а при том он је постио и Богу се молио целога свога живота. Његов пост је био ригорозан и по правилима тачан: све среде, све петкове, све посте је неумољиво постио и Богу се молио.

Са попом Владом Ђорђевићем се завршава једна дуга свештеничка традиција која је трајала око 140 година и давала свештенике високе моралне оцене, одличне патриоте и искрене синове српскога народа.

По одласку попа Владе из парохије, бабичку сиромашну парохију опслужују: Стојан Лазаревић, Никола Спасић, Никола Стојичић, док није дошао на парохију млади свештеник Новица Цветковић, родом из Горње Локошнице који је и сада парох те исте парохије.

СПОМЕН ЧЕСМА

Један, несумњиво, од ретких ратних белега и споменика на територији лесковачког краја, који има и свој функционални значај, јесте спомен чесма код ове цркве. Из овог лепог и упадљивог белог споменика, куља непрекидно здрава, чиста планинска вода на два чепа и она служи и цркви и народу који долази овамо. На више белих мермерних плоча уграви рана су имена свих изгинулих родољуба и ратника села која припадају општинама разгојинској, бабичкој и црковничкој. Тако је доделила судбина да црква бабичка чува успомену и буди родољубива осећања код верних истичући велики број изгинулих грађана овог прекоморавског краја који нису штедели животе за свету ствар — слободу. Тај велики списак имена нећемо доносити, јер је он застрашујући, али ћемо их поменути овом приликом са захвалношћу што су за отаџбину дали оно што су највише могли — своје животе.

Иницијатори за подизање овога споменика су: Таса Миленовић Москов, родом из Д. Локошнице, председник општине разгојинске, деловођа те општине Михаило Јовановић, бив. народни посланик, Глигорије Стојановић Пршњак, обласни народни посланик из Д. Локошнице, Влада Ђорђевић, парох из Бабичког и Милоје Стојановић, учитељ из Разгојне, родом из Горње Локошнице.

Све ово што смо написали о бабичкој цркви Св. Тројици, ма и непотпуно, има за циљ да се подвуче историјски и патриотски смисао њеног постојања и њене улоге кроз два века вођена жаром и родољубљем свештенства које је поникло на томе тлу где је и она постала.

Dragutin M. Đorđević

L'EGLISE DE BABIČKO

Se basant sur la tradition et la narration ainsi que sur les observations sporadiques, faute de documents écrits Dragutin M. Đorđević reconstruit l'histoire de cette église importante qui était auparavant le monastére de Tritanité. Elle se trouve dans le village de Babičko et repésentait tout le temps de son existence un des centres de réunion du peuple d'oú provenait un nombre de mouvements de libération de l'occupation turque et des envahisseurs de toutes les couleurs et nationalités. Au sein l'église on garde jusqu'aujourd'hui les objets divers de valeur.

UDK 949.711

Др Милица Миленковић

Сарадња ССДП и БРСДП (т.с.) у борби против рата и милитаризма од анексионе кризе до II балканске конференције 1908—1915*

У досадашњим истраживањима бугарских и југословенских историчара поклоњена је велика пажња везама и узајамним утицајима бугарских и српских социјалиста. Нарочито значајан допринос осветљавању ових питања дали су Шарова Крумка, Елена Атанасова, Мито Исусов, Миленко Топаловић, Сергије Димитријевић, Богумил Храбак, Ђорђе Стаменковић, Ђорђе Игњатовић и други.[1] Но, и поред тога, што је о овим питањима доста писано, нови историјски извори указују на богатство видова ове сарадње и потврђују већ изречене оцене о интернационализму и узајамности социјалистичких покрета Србије и Бугарске.

Везе и сарадња су били разноврсни и састојали су се у узајамним посетама истакнутих појединаца, преписци, пружању материјалне помоћи, прихватању незапослених радника, прихватању ратних заробљеника, размени штампе и литературе, узајамној сарадњи у социјалистичким листовима, присуствовању бугарских социјалиста на зборовима, партијским и синдикалним конгресима у Србији и обрнуто, српских социјалиста у Бугарској.

Нема сумње најзначајнија сарадња српских и бугарских социјалиста, чему желимо да обратимо посебну пажњу, односила се на заједничку борбу против милитаризма и рата. Ова питања постала су нарочито актуелна у периоду од 1908. до 1915. године када су се збили крупни политички догађаји на Балкану.

Користећи се чињеницом што је Србија била без излаза на море и могућности за успостављање чвршћих веза са већим бројем привредно развијених земаља, Аустро-Угарска је настојала да је прво економски, а затим и политички пороби. Када је Србија покушала да се извуче и сачува своју националну независност и државну самосталност, Аустро-Угарска јој је почетком 1906. објавила Царински рат с намером да је економски угуши. У Бечу је ојачао утицај оних кругова који су тежили да, користећи се слабљењем царске Русије, после руско-јапанског рата и руске буржоаске демократске револуције 1904—1907, радикално реше југословенско питање, тј. освоје све српске области на Балкану и укључе их у састав Хабзбуршке монархије. На тај начин би Србија престала да постоји као гравитациона тачка свих Срба, како оних из Турске, тако и оних из Аустро-Угарске.[2] Ове политике Двојна монархија се није одрекла све до своје пропасти.

Када је у јулу 1908. избила младотурска револуција Балкан је постао још важније подручје за велике силе које су имале аспирације према турским територијама до којих је пут водио преко Балкана. Почетком септембра објављена је независност Бугарске, а почетком октобра Аустро-Угарска је анектирала Босну и Херцеговину. Објављивање независности Бугарске довело је до заоштравања бугарско-турских односа и до нових уплитања царске Русије у догађаје на Балкану. Анексијом Босне и Херцеговине Аустроугарска је отворено претила Србији и осталим балканским државама.[3]

---

* Овај рад представља нешто ширу верзију саопштења поднетог на научном скупу „О односима српских и бугарских социјалиста до 1917. године", одржаном у Софији од 25. до 28. маја 1988. године.

Да би спречиле продирање Аустро-Угарске према Истоку, а имајући и саме интересе према турским територијама, јер младотурска револуција није донела национално-револуционарне промене у Македонији и Тракији, балканске државе траже подршку Русије. Посредством Русије која такође има великих претензија на Балкан, долази до покушаја превазилажења супротности интереса балканских држава мирним путем. Од 1909. године до 13. марта 1912. године воде се преговори између Србије и Бугарске за склапање Савеза. Преговори су вођени са циљем да се изврши разграничење интереса у Македонији.[4]

Склапање уговора убрзао је напад Италије на Турску септембра 1911. због Триполиса, што је схваћено као почетак деобе Турске. Уговор о Савезу Србије и Бугарске потписан је 13. марта 1912. године и територија Турске на које су претендовале ове две земље је подељена на 3 зоне: неспорну српску, неспорну бугарску и спорну зону. Из тајног дела уговора види се да је иза свега стајала Русија и да је руски цар проглашен врховним судијом у свим спорним питањима међу балканским државама. Руска влада је овај уговор подржала у циљу чувања status quo-a, јер јој нови рат није одговарао због истрошености ратом на Далеком истоку.[5] Но, како се заоштрене противуречности и самих балканских држава и великих сила нису могле превазићи мирним нагодбама, нити се могло одржати стање status quo-a, дошло је 1912. до првог, 1913. до другог балканског рата и 1914. до првог светског рата.

Суочена са ратним опасностима радничке партије Друге интернационале почеле су интензивније да се баве питањима рата и милитаризма и према њима заузимају конкретне ставове на својим конгресима у Штутгарту (1907), Копенхагену (1910) и Базелу (1912. године).[6] У доношењу резолуције о овим питањима учествовали су и представници ССДП и БРСДП (т.с.): Недељко Кошанин, Димитрије Туцовић, Васил Коларов, Христо Кабакчијев, Георги Кирков и Дмитар Благојев.

Истовремено са заоштравањем противречности на Балкану указала се потреба да се заузети ставови примењују у конкретној ситуацији, што су радничке партије Бугарске и Србије, потпомогнуте акцијом Међународног социјалистичког бироа (МСБ), успешно чиниле. При томе су и ССДП и БРСДП (т.с.) биле свесне присуства интереса великих империјалистичких сила у свим проблемима који су задирали у живот Балканског полуострва, као и интереса сопствених буржоазија које су поред ослобођења својих саплеменика ишле за ширењем граница својих територија и за задовољавањем потребе за новим тржиштима.[7]

То су биле полазне основе у свим антиратним акцијама ССДП и БРСДП (т.с.). Оне су наступале са класних позиција и сматрале да све радикалне промене у друштву треба вршити револуционарним путем. Полазећи од чињенице да рат у својој суштини има класни карактер оне нису давале подршку ратовима, без обзира с чије стране долазили, већ ослободилачким покретима народа.

Формиране у сличним историјским условима, а уз то, чланице Друге интернационале и ССДП и БРСДП (т.с) су усвојиле исте ставове које су доследно примењивале. При томе су полазиле од карактера буржоаског друштва и његове природе, класног егоизма буржоазије, интереса великих капиталистичких држава на Балкану, и у том склопу историјских прилика оцењивале политику своје буржоазије и карактер ратова. И једна и друга партија су сматрале да је поред тежње за националним окупљањем својих саплеменика у основи сукоба српске и бугарске буржоазије тежња за хегемонијом на Балканском полуострву.

Биле су противнице стајаће војске и поборнице народне одбране. Изјашњавајући се против ратова и ССДП и БРСДП (т.с.) прихватиле су Марксово начело о наоружаном народу сматрајући да стајаћу војску треба укинути и третирајући улогу војске у буржоаској држави као оруђе империјалистичке политике.[8]

Најистакнутији представници ССДП и БРСДП (т.с.) Димитрије Туцовић, Душан Поповић, Дмитар Благојев и др. сматрали су да рат носи класни карактер не само по узроцима, већ и по организацији и да му се треба свим средствима супротставити а ако до рата и дође да га треба користити као фактор историјског развитка.[9]

ССДП и БРСДП (т.с.) ставове о рату и милитаризму истицале су у разним формама и приликама чинећи то непосредно путем масовних акција, путем штампе, преко својих истакнутих појединаца у парламенту и у Другој ин-

тернационали. Ова питања постала су нарочито актуелна од времена анексионе кризе 1908. године, јер се показало да опасност од рата и сукоба интереса великих сила на Балкану прети не само Србији, већ и свим балканским државама.

Осећајући да Босна и Херцеговина може постати извор великих интернационалних заплета, а да европска социјалдемократија није о суштини тог проблема довољно и исправно обавештена, ССДП је на неколико месеци пре избијања анексионе кризе, упутила Међународном социјалистичком бироу један Меморандум с молбом да о његовом садржају обавести све чланице Друге интернационале. У Меморандуму се констатује да је Берлински уговор из 1878. године „довео Босну и Херцеговину у положај колоније једне капиталистичке државе", и „да су њиме турски јарам и феудализам замењени најбезобзирнијом војничком диктатуром".[10]

Непосредно после анексије Босне и Херцеговине, већ сутрадан ССДП је сазвала конференцију свих партијских и синдикалних управа и свих истакнутих појединаца, да би заузела став према том догађају. Иако конференција није донела формалну одлуку и заузела званичан став усвојено је гледиште које је изложио Драгиша Лапчевић: „Над народом у Босни и Херцеговини се самовољном анексијом одиста врши насиље и Социјална демократија мора гласно подићи свој глас против тога. Она мора остати на страну тога народа и морално га помагати. Међутим, социјална демократија мора бити противу рата, ако би наша буржоазија хтела ратом тај проблем да решава. Ослобођење народа се врши револуцијом; ако би народ у Босни и Херцеговини подигао ослободилачку револуцију, дужност би Србије била да ту револуцију оружаном руком помогне. Рат пак није ослободилачки метод и није, што је главно, класни пролетерски метод".[11]

Поводом анексије Босне и Херцеговине у име ССДП на митингу одржаном 11. октобра 1908. године изнео је партијски став и Димитрије Туцовић, при чему је истакао да „социјална демократија најодлучније устаје против овог варварског акта (анексије). Мешање Аустро-Угарске постало је кобно по историјски развитак народа на Балкану. Окупација Босне и Херцеговине сасвим је омела природно развијање балканских нација и њихово груписање. Да није тога било, данас би на Балкану већ било извршено то национално груписање, *без кога нема правилног политичког и културног развитка*".[12]

Сумирајући своје целокупно држање према анексионој кризи и рату Српска социјалдемократија је у извештају поднетом партијском конгресу 1909. године поновила свој став: „Ниједнога тренутка наша Партија није престала сузбијати милитаристичко-шовинистичке тенденције, које су спас народа хтеле представити у стајаћој војсци и рату, и са своје стране истицала је побуну и револуцију, као једино средство потиштеног народа".[13]

ССДП је оштро иступала и против подстрекивања на рат које је долазило из средине српске буржоазије, и изјаснила се за начело самоопредељења народа ... „ми ни Аустрију нити икакву другу државу не сматрамо позваном да насилно уједињује српску нацију под војничку и полицијску диктатуру", био је категоричан став ССДП према анексији.[14]

Већ крајем октобра 1908. године у јеку анексионе кризе Драгиша Лапчевић је позван од Месног комитета Социјалдемократске партије из Софије да присуствује радничкој приредби коју ће организовати бугарски пролетаријат и да на њој одржи једно предавање у коме би објаснио догађаје на Балканском полуострву и указао на значај пролетерске солидарности српског и бугарског пролетаријата. Циљ предавања је био да се да „јачи подстицај развоју социјализма код бугарског и српског пролетаријата, толико важан у данашњем тренутку шовинистичког беса код бугарске и српске буржоазије".[15]

Однос Српске социјалдемократске партије према рату изражен је и на Седмом конгресу ССДП (17—19. маја 1909). Реферат о колонијалној политици и националном питању поднео је Душан Поповић. Душан Поповић је иступао у одбрану социјалистичких принципа против политике поробљавања малих народа и за њихово самоопредељење. У томе му се придружио Г. Киров који је као гост БРСДП (т. с.) присуствовао конгресу. Киров је супротставио политику револуционарне социјалдемократије политици „национализма", „монархизма", „панславизма", „пангерманизма", залажући се за ослобођење балканских народа, за њихову равноправност и уједињење. На овај начин представници српских и бу-

гарских социјалиста супротстављали су се ставовима Карла Ренера, представника аустријских социјалдемократа, који је у ствари подржавао политику Аустро-Угарске после анексије Босне и Херцеговине. Истовремено је осуђена национална политика српске и бугарске буржоазије према Македонији у којој су после младотурске револуције све очигледније испољаване тежње за националном слободом македонског народа.[16]

У вези с анексионом кризом и свим осталим догађајима везаним за Балкан вођство II интернационале почиње активније да сарађује са балканским социјалдемократским партијама још приликом Интернационалног социјалистичког конгреса у Штутгарту (1907. године). На састанку делегата социјалистичких партија Балкана др Недељко Кошанин је примио у име ССДП улогу иницијатора за сазив једне балканске социјалдемократске конференције на којој би се заузели јединствени ставови према политици империјалистичких сила на Балкану и потребама балканских народа.

Као резултат ове иницијативе од 7. до 10. јануара 1910. год. одржана је Прва балканска социјалистичка конференција, на којој су биле заступљене социјалдемократске партије Србије, Бугарске (тесних), Румуније, Босне и Херцеговине, Турске, Хрватске и Славоније и социјалдемократске групе Црне Горе и Македоније.

Србију су представљали Д. Туцовић, Д. Лапчевић, Т. Кацлеровић, Д. Ђурић, Н. Величковић, Н. Кошанин, Т. Милојевић, Ал. Мајданац, А. Банковић, Д. Поповић, А. Павловић и Л. Павићевић.

Бугарску: Д. Благојев, В. Коларов, Хр. Кабакчијев, Ј. Јорданов, Г. Димитров, Т. Стаовилов, Ант. Иванов, Др. Коцејков, П. Напетов, Ј. Иванов.

Македонију: В. Главинов.

Словенију: др Хајнрих Тума.

Хрватску и Славонију: Јурај Деметровић и В. Кораћ.

Босну и Херцеговину: С. Јакшић.

Турску: Козухјан Каракин.

Црну Гору: Крста Поповић.

Румунију је заступао са овлашћењем Н. Кошаниин, а СДП Грчке није имала представника на конференцији само је упутила поздрав.[17]

У дискусијама су врло активно учествовали представници СДП и БРСДП (т. с.). Д. Туцовић је поднео реферат Балканско питање и социјална демократија у коме је говорио о колонијалном положају „у који је европски капитализам увукао Балкан и земље и народе на југоистоку Европе. Сва је разлика, по њему, што су једне освојене а друге неосвојене колоније. Мале балканске државице, раздељене и завађене, политиком милитаризма и оружања увучене су у државне дугове на страни, који у земљи нису донесени, којим привредна моћ народа није појачана, који су остали у касама оних који их дају или њихових ортака — балканским државицама остаје само обавеза плаћања великих ануитета".

На супрот политици влада балканских држава ставља се политика социјалне демократије која се мора старати „да се на Балкану и југоистоку Европе створе услови за самосталан привредни развитак. У колонијалном ропству и Југословени у Аустро-Угарској и народи на Балкану. За нас социјалдемократе је јасно да ако те области добију могућности за самосталан привредни развој онда је тиме ударен темељ и националном јединству, и политичкој заједници, и културном сагласју.[18]

У анализи прилика на Балкану, од истих оцена полазио је и Благојев. По његовим речима „Балкан је постао пљачкашка капиталистичка област. Аустријски капитализам мора јурити на југ, било да освоји Балкан, било да га подели са Русијом. Њима двема конкурише Енглеска која полази од Грчке јер у своје руке граби све важније пролазе. Њиховоме примеру следује и Италија која такође мора на Балкан. Та капиталистичка најезда не да балканским народима, да се подигну и да обезбеде своју националну слободу".

Благојев је критичан и према националној буржоазији. По њему, „Национално уједињење домаћа буржоазија хоће да изведе завлађивањем, потчињавањем других, као што то хоће и страна буржоазија. Истинску слободу народима извојеваће само пролетаријат".[19]

Пројекат Резолуције припремио је секретар ССДП Димитрије Туцовић и она је прихваћена као јединствено становиште свих присутних представника социјалистичких партија Балкана. Својим заједничким интересима радничка класа балканских земаља се супротставила наметнутом туторству и утицају великих европских држава, залажући се за самостални модерни привредни и културни развитак балкан-

ских народа. Прва социјалдемократска балканска конференција стајала је на гледишту да се остварење потреба балканских народа „може постићи једино збијањем привредних снага у целине, уклањањем вештачки постављених граница, омогућавањем пуне равноправности и заједнице у животу и одбрани од заједничке опасности". Опште уверење је било да се уједињење на Балкану може постићи само путем једне федеративне републике балканских народа. Због тога је конференција ставила у дужност социјалној демократији да „најенергичније сузбија сваки антагонизам међу народима на југоистоку Европе и ради на њиховом зближењу и да свесрдно потпомаже све тежње за пуном демократском самоуправом и независношћу народа које су први услов да се питање живота ових народа отме из руку њихових страних и домаћих реакционарних господара и уравни пут за груписање које народни привредни развитак изискује као једину гаранцију привредне и политичке самосталности. У првом реду то мора желети социјална демократија не само због тога што би такво решење питања најбоље одговарало интересима општег друштвеног напретка, већ и због тога што је њен рад стално условљен развитком народа у коме дела и што се силе класне борбе најпуније развијају у независним земљама и народима".[20]

Ово је био став који је најпотпуније изражавао начелна гледишта балканске социјалне демократије и који је служио као полазна основа свих каснијих појединачних акција које су организовале социјалистичке партије појединих земаља Балкана.

Одлуке балканске социјалдемократске конференције разматране су на конгресима БРСДП (т. с.) и ССДП током 1910. Пред XVII конгрес БРСДП (т. с.) Д. Благојев је поднео специјални реферат на тему „Балканско питање и социјална демократија, који је штампан у посебној брошури. Овај реферат Благојева као и поменути реферат Димитрија Туцовића постали су теоретска основа целокупне борбе балканског пролетаријата против капитализма и завојевачке политике Русије и Аустроугарске, а поред тога основа за агитацију БРСДП (т. с.) и ССДП за другу балканску конференцију. Благојев је указивао и на неопходност зближавања балканске социјалдемократије са социјалдемократијама Русије и Аустроугарске и потребу социјалне демократије балканских земаља да делују у Другој интернационали „у пуном јединству као једна балканска социјалдемократска секција".[21]

Чињеница да БРСДП (т. с.) није узела учешћа на следећој балканској конференцији названој Претходна, (5. октобра 1911. у Београду), која је требало да изврши припреме за Другу балканску конференцију, није утицала на промену ставова ове Партије заузетих на Првој балканској социјалдемократској конференцији. Друго је питање што су изостале шире заједничке акције балканских социјалдемократских партија. Наиме, заједнички план за извођење ових акција требало је да се донесе на Другој балканској конференцији, која није одржана у предвиђеном року.[22]

Но, и поред тога што је изостало доношење заједничког плана за организовање акција везаних за антимилитаристичку и за антиратну политику балканских социјалдемократских партија, њих је било, као и синхронизованих акција са истоветним садржајем организованим од стране ССДП и БРСДП (т.с.) у вези с непосредним ратним опасностима.

Социјалдемократске партије балканских земаља већ почетком 1910. године изразиле су своје незадовољство са посетом бугарског краља Фердинанда и српског краља Петра I, Петрограду чији је циљ био тражење подршке за будући рат против Турске. Српски и бугарски социјалдемократи, знајући за намере балканских краљева, организовали су масовне портестне зборове у свим већим градовима на којима је говорено о политици великих сила на Балкану и интересима балканских народа. Том приликом ССДП је као свог повереника одредила Драгишу Лапчевића за Бугарску, а БРСДП (т.с.) Васила Коларова за Србију.[23]

Уочи одржавања конгреса Друге интернационале у Конпенхагену (1910), ССДП и БРСДП (т. с.) публиковале су заједничку декларацију у виду Меморандума којом је осуђивана реакционарна младотурска политика националног угњетавања.[24]

Због све већих заплета на Балкану, после објаве рата Италије Турској септембра 1911. и опште ратне опасности у Европи, Међународни социјалистички биро II интернационале упутио је Манифест балканским социјалдемократским партијама и препоручио одржавање јавних скупова са узајамном

разменом говорника како би се и балкански пролетаријат придружио општој борби међународног пролетаријата против империјалистичког рата. Истовремено је истакнута идеја демократизације балканских држава, снажење борбеног пролетаријата и стварање демократске балканске федеративне републике, заједно са Турском. На тај позив одржани су антиратни митинзи и демонстрације у Солуну, Београду, Атини, Софији, Загребу, Осијеку и Сушаку, док је митинг у Сарајеву био забрањен.[25]

На митингу у Београду (23. 10. 1911) говорио је Душан Поповић о потреби антиратне политике балканске социјалдемократије. При томе је истакао да балканска социјалдемократија рачуна на „најпунију помоћ" II интернационале „у тешком раду на стварању Балканске федерације". Исто становиште имала је и БРСДП (т. с.) сматрајући дужношћу међународног социјализма да пружи подршку ослобођењу Македоније од политичког и економског угњетавања, док се пролетаријат Балкана не издигне до сазнања својих класних задатака".[26]

Међународни социјалистички биро на другој страни тражио је од социјалдемократских партија Балкана да се изјасне и предузму све потребне мере и најефикаснија средства ради спречавања рата, „као што су генерални штрајк радника, посебно у војној индустрији и агитација и акције у свим другим облицима".[27]

Са приближавањем непосредне ратне опасности на Балкану ССДП и БРСДП (т. с.) појачавали су своја антиратна иступања нарочито у парламенту и приликом прослава 1. маја. Ова иступања су била првенствено декларативне и пропагандистичке природе. ССДП и БРСДП (т. с.) су ишле за тим да изолују ратне провокаторе и да разобличе њихову политику. Као моћно средство у тој борби служила је радничка штампа. У њој је објављена маса чланака у којима се указује да рат не може задовољити национална стремљења балканских народа и да је погубан за пролетаријат и сиромашно становништво.

У периоду када су вршене опсежне припреме у Србији за први балкански рат, када је донет нови пројекат Закона о устројству војске, продужењу војног рока, повећања броја официра и повећању војног буџета, што је изискивало нове пореске терете и нове државне зајмове одржан је Ванредни конгрес ССДП (фебруара 1912) на коме је донета посебна *Резолуција о новом војном закону*, и одлучно протестовано против милитаризације земље нових пореских терета и целокупне експлоататорске политике буржоазије.[28]

Када је у Народној скупштини Србије дошло до гласања за ванредне војне кредите (почетком јуна 1912), народни посланици Драгиша Лапчевић и Триша Калцеровић поново су осудили политику владе, изложивши свој став у посебној антимилитаристичкој декларацији, а затим гласали против ратних кредита.[29]

Уочи избијања првог балканског рата, од почетка септембра 1912. партијска управа ССДП је сваког дана држала по једну или две седнице, на којима је анализирала ситуацију и предузимала потребне мере. Она је писмом известила Међународни социјалистички биро (20. септембра 1912) о озбиљности ситуације на Балкану и опасности од избијања ратног пожара. Она је указала на претензије владајућих буржоазија балканских земаља и дипломатске акције великих сила према балканским државама.[30]

Пред непосредни полазак војске на границу, већина чланова партијске управе одржала је седницу на којој је прецизирано „до могућих детаља раније одређено гледиште ССДП и стављено у дужност њеним парламентарним представницима да у Народној скупштини то гледиште заступају". Суштину тог гледишта изложио је Драгиша Лапчевић одговарајући на престону беседу у Народној скупштини уочи избијања првог балканског рата, где је истакао: „У место рата међу балканским народима који би сатирао наше снаге и утирао пута капиталистичким завојевачима, тражимо: унутрашње развијање свих народа и свих земаља на Балкану; тражимо развијање привредних и културних сила; тражимо уједињење балканских народа у једно братство у форми федеративне републике, за срећу балканских народа и за одбрану од капиталистичких прождрљиваца јевропских!"[31]

У суседној Бугарској у чланку „Македонија и Бугарска", објављеном почетком августа 1912. Благојев разобличава покушаје буржоаских партија да искористе прогоне над житељима Кочана за објаву рата Турцима; а седмог септембра 1912. објавио је ЦК

БРСДП (т.с.) „Манифест радништву у Бугарској“ у којем иступа против ратне буржоаске политике и позива бугарски пролетаријат да се бори за балканску федеративну републику, а против капитализма и разједињавања балканских народа.[32]

Заступајући ставове ССДП, Драгиша Лапчевић је поново говорио у Народној скупштини 24. септембра 1912. године. Том приликом је оценио војни савез балканских државица као тренутну комбинацију руске дипломатије са кабинетима и династијама Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке. Он је сматрао да је „један савез, привредна заједница склопљена међу балканским државама била далеко кориснија од политичког савеза упереног против интереса других држава“. Излаз из постојећег стања је у укидању феудалног режима не ратовима међу балканским народима него демократском револуцијом у Турској, која би обухватила цео Балкан и којом би се створила федерација на Балкану.[33]

Но, упркос свему, балкански социјалдемократи нису успели да спрече избијање рата. Турска је на бојишту поражена и распарчана од стране балканских савезника. Међутим, при подели територија дошло је до сукоба међу савезницима. У изгледу је био нови братоубилачки сукоб између Бугарске и Србије. Бугарски и српски социјалисти иступили су сада још активније против предстојећег крвопролића између дојучерашњих савезника.

У време примирја после првог балканског рата у целој Бугарској одржавани су велики раднички зборови у знак протеста против гурања балканских народа у нови ратни сукоб. Разматрани су конкретни историјски услови који су довели до војног савеза балканских држава и овај савез оцењен као плод интереса балканских буржоазија, створен са одређеним циљем да се истера Турска из Европе а да се њене територије поделе међу савезницима. Дмитар Благојев је у име ЦК БРСДП (т.с.) упутио првомајске поздраве (1913) братском српском пролетаријату уз поклик: „Живела Федеративна Република!“. Поздрав српском пролетаријату стигао је и од пролетаријата Габрова. ЦК БРСДП (т.с.) упутио је проглас истим поводом радничкој класи Бугарске изјашњавајући се против издајничке политике балканских буржоазија и залажући се да први мај протекне под знаком борбе за мир, против припрема општеевропског рата — за балканску федерацију.[34] Балканска федеративна република је схватана као савез балканских народа и јединствени вид да сачувају своју самосталност и независност од посезања великих капиталистичких држава, а класна борба пролетаријата као јединствени начин да се уместо буржоаске монархије успостави пролетерска република.

Наслућујући други балкански рат, и ССДП је настојала свим средствима и преко штампе и јавним иступањем пролетаријата да се рат избегне. Она је тражила мир са Турском, демобилизацију на целом Балкану и повратак маса раду и култури. Протестовала је против „династичких, милитаристичких и капиталистичких намера да се балкански народи увуку у нов међусобни сукоб“, позивала пролетаријат Србије да непрекидно истиче захтев за уједињење Балкана у форми федерације балканских република. Српска социјалдемократска партија је од чињенице да је Балканско полуострво „мозаик нација и да се никаквом територијалном деобом у одвојеним државама не може извести национално уједињење (. . .) да је федерација Балкана једино средство за пуно национално уједињење сваке балканске нације, за њихово национално конституисање, за привредни и културни напредак балканских народа, једино јемство за одбрану од колонијалног империјалистичког поробљавања од стране великих завојевачких сила.“[35]

Српска социјалдемократска партија све је учинила да демаскира политику српске буржоазије и спречи избијање рата. Она се упорно изјашњавала против рата и ратних циљева буржоазије, истичући да се ослобођење поробљених балканских народа не може извести освајачким ратом, већ револуцијом и привредним политичким и културним зближавањем. Други балкански рат су и СДП и БРСДП (т.с.) оправдано схватили као трагедију српског и бугарског народа са несагледивим последицама. У том се нарочито истицао Благојев. Он оштро осуђује национализам бугарске буржоазије која не одступа од изазивања новог сукоба ради задовољења својих територијалних претензија.[36]

И онда када је други балкански рат завршен (Букурешким миром, ав-

густа 1913), ССДП је наставила са осудама рата, што је изразила одборничка група ССДП у београдској општини гласајући против кредита за помпезни дочек „осветника Сливнице."[37]

Још се оружје није ни охладило од претходних ратова ни зацељене ране, а у изгледу је био нови, још крвавији ратни сукоб — први светски рат. Напад Аустро-Угарске на Србију крајем јула 1914. године, који је означио почетак првог светског рата, довео је ССДП и њене представнике у веома деликатан положај. У ситуацији када је Србија нападнута од једне велике империјалистичке силе, када јој је претила опасност од губитка самосталности, када је у највећој мери била угрожена егзистенција нације требало се изјаснити о рату. У овако сложеној и тешкој ситуацији ССДП је приликом заузимања става о рату посматрала учешће Србије у рату комплексно у склопу међународних односа и рат у целини оценила као империјалистички. Везаност Србије за један од империјалистичких блокова по оцени ССДП битно је мењала карактер рата против Аустро-Угарске и ратне циљеве Србије поистовећивала са ратним циљевима Блока.[38]

Када је први светски рат већ почео, ССДП се није супротставила општој мобилизацији али је и даље наставила са мировним акцијама. Социјалистички народни посланици, 31. јула 1914, оштро су иступили у Народној скупштини при чему је још једном наглашено становиште Партије према рату. „Ми нећемо ни овај рат. Ми га нећемо ради српскога народа; ми га нећемо — ради народа у Аустро-Угарској; ми га нећемо — ради народа у Европи и у целом свету, у ствари ми га нећемо — ради мира и спокојства на целој кугли земаљској. — Ми тражимо да се међународни спорови решавају на миран начин, преко изборних судова, а не с крвљу и с касапницама, на које се изгоне читаве хиљаде и милиуни народа."[39]

Противратна политика БРСДП (т.с.) такође је настављена и уочи и после избијања првог светског рата, нарочито жестоким иступањима у Народном собрању, путем протестних митинга, посебних Манифеста радничкој класи на Балкану са антиратним садржајем и указивањем на потребу заједничких акција балканске социјалдемократије наглашавајући притом да је воља балканских народа да живи у миру и узајамном разумевању, да је то једини и прави интерес ових народа.[40]

Благојев је у првој половини маја 1914. године одржао запажени говор у Народном собрању о односу социјалдемократије према Балканским ратовима. Он је иступао у име парламентарне групе БРСДП (т.с.), која је у фебруару 1914. добила 43.766 гласова и 11 мандата. Тражио је да се формира комисија која ће утврдити одговорност за припреме, објаву и вођење ратова 1912—1913. године. Улогу Бугарске у овим ратовима видео је као инструмент туђих интереса на Балкану. Парламентарна група БРСДП (т.с.) присуствује свим заседањима Н. Собрања и током маја и јуна врло активно учествује у свим расправама, како о пројектима закона, посебно о амнестији преступника у време ратова 1912—1913, тако и против закључивања државног зајма од 500 милиона који доводи Бугарску у политичку и финансијску зависност од Тројног савеза.

После избијања I светског рата представници БРСДП (т.с.) иступају са још радикалнијим политичким захтевима. Они указују да није довољно да Бугарска остане неутрална према рату, већ да треба искористити општеевропски рат, да балкански народи постану велика балканска сила уједињена у Баканску федерацију, која је једини пут за очување независности и слободе ових народа.[41]

О напорима балканских социјалиста да спрече ширење рата сведочи и антиратни митинг одржан у Софији 7. марта 1915. године на коме су манифестована стремљења целокупне социјалне демократије земаља Балкана. Председавао је Дмитар Благојев најистакнутија личност међу балканским тесним социјалистима, а говорили су Драгиша Лапчевић, као народни посланик и представник ССДП, Екатерина Арбору, члан ЦК Румунске социјалдемократске партије и Георги Кирков, народни посланик и представник БРСДП (т.с.). На митингу је још једном истакнута потреба сарадње са земљама које још нису захваћене ратом, прекид рата и потреба мира и демократске федерације за балканске народе.[42]

Резултат заједничке акције балканских социјалиста против распламсавања рата био је и „Манифест радничкој класи и народима на Балкану" објављен у првој половини јула

1915. године. У изради овога Манифеста и организовању његовог прихватања нарочито су се ангажовали бугарски тесни социјалисти који су лично путовали за Србију и Румунију ради његовог потписивања. Балкански социјалисти су и овога пута остали доследни антиратној политици, поново протестујући против увлачења балканских народа у европски рат и њиховог претварања у плен империјализма. Социјална демократија позива радничку класу и балканске народе „да устану против такве политике и узму спасење Балкана у своје руке.“ Манифест су потписали: Извршни комитет Румунске социјалдемократске партије и Главна управа ССДП, Извршни комитет Грчке социјалдемократске партије и Централни комитет Бугарске радничке социјалдемократске партије (т.с.).[43]

Балканска радничка социјалдемократска федерација, као савез балканских социјалдемократских партија за борбу против рата формирана на другој Балканској социјалдемократској конференцији (одржаној од 19. до 21. јула у Букурешту) представљала је круну сарадње социјалдемократских партија Балкана. ССДП, која је била спречена да пошаље своје представнике накнадно је усвојила одлуке ове Конференције.

Као што је историјска стварност показала, све акције и организована борба социјалдемократских партија нису успеле да спрече ратне сукобе. Бројно слабе услед привредне неразвијености својих земаља социјалдемократске партије Балкана имале су више моралне него физичке и материјалне снаге да се супротставе шовинизму својих владајућих буржоазија. Утолико више била је достојна дивљења њихова борба истакао је Карло Кауцки у оцени антиратне политике балканске социјалдемократије. Ставовима и борби српских и бугарских социјалиста против рата и милитаризма одала је признање у више наврата и Друга интернационала и њени најистакнутији представници.

Иако балканске социјалдемократске партије нису имале физичке и материјалне снаге да усмеравају догађаје, оне су својим категоричким иступањима против рата вршиле притисак на зараћене стране, мобилисале масе против рата, пружале материјалну помоћ угроженим радничким породицама, разобличавале милитаристичку и освајачку политику својих влада, испољавале пролетерску солидарност и интернационализам, пружале помоћ заробљеним и рањеним радницима. Без обзира на то ко је из рата изашао као победник или поражен, широке народне масе су биле губитници. Последице рата су показале да је антимилитаристичка и антиратна политика социјалне демократије била дубоко хумана и једина у стварном интересу маса. Моралну и политичку корист из таквог држања извукле су после рата наследнице социјалдемократије — комунистичке партије.

Напомене:

1. Шарова Крумка, Сотрудничеството между балканските и српски социалисти през 90-те години на XIX век, Исторически преглед књига 1, Софија 1964, стр. 12—36; Елена Атанасова, Георги Димитров и српское рабочеје движение, Akademie bulgare des sciences, Institut o Histire, Etides Historikves, т. IV, 401—435; Врезките на Георги Димитров сес српското работническо движение, Годишњак на Национелнија музеј на пловдивската партијна организација сес српското работническо и социалистическо движение (1896—1917), Музеј на революционото движение Блгариа, Софија 1974, 83—99; Георги Кирков и српското социалистическо движение (1902—1919), Исторически преглед 33, Софиа 1974, стр. 46—61; Димитрије Туцовић и бугарски револуционарни марксисти — тесни социјалисти: у Српска социјалдемократска партија (научни скуп Београд 1964), Београд 1965, стр. 9—26; Мито Исусов, Врезки между работническото движение в Болгарија и Србија в началожо на XX в, Исторически преглед, Софија, 1965, 3—33; Миленко Топаловић, О односима српског и бугарског радничког покрета у периоиду 1903—1918: у Српска социјалдемократска партија (научни скуп, Београд 1964), Београд 1965, 237—261;

Сергије Димитријевић, Балкански социјалисти и први светски рат, Прилози за историју социјализма, Београд 1964, 68—78; Српска социјалдемократска партија и рат: у Српска социјалдемократска партија (научни скуп, Београд 1964), Београд 1965; Социјалистички раднички покрет у Србији 1870—1918, Београд 1982; Богумил Храбак, Димитрије Туцовић и питање Македоније: у Димитрије Туцовић и раднички покрет Србије, Титово Ужице 1982, стр. 495—519; Ђорђе Стаменковић, Приложение кем изучаването вријеските между блгарското и српското социјалдемократическото движение в началото на XX век, Мост, XIX 85, Ниш, јануар—фебруар 1984; Ђорђе Игњатовић, Душан Поповић и раднички социјалдемократски покрет Бугарске и у: Душан Поповић и раднички покрет Србије, Београд 1986, стр. 137—152; Исти, Георги Димитров и југословенски раднички покрет (1902—1949), (у рукопису).

2. Историја дипломатије (у редакцији В. П. Потемкина), св. 2, Београд 1949, стр. 164.

3. Почетком 1908. бечка влада добила је дозволу да изгради стратегијску железницу

Увац—Митровица. Да би парирала Аустрији, Русија гради пругу од Радујевца до Јадрана. Међутим, ова пруга није имала исти стратегијски значај као новопазарска железница (Б. Храбак, н.н., стр. 495).

4. Никола Поповић, Србија и Русија 1914—1918, Београд 1977, 18.

5. Исто, 17—19.

6. Друга интернационала је на својим конгресима у Штутгарту и Копенхагену формулисала став према рату што је прихваћено као правило борбе пролетаријата свих земаља против рата. Њен став је био следећи: „Ако прети опасност да избије један рат, радничке класе и њихови представници у парламентима заинтересованих земаља дужни су, да потпомогнути споразумном акцијом Интернационалног бироа, уложе све напоре да спрече рат употребом средстава која им изгледају најпогоднија према заоштрености класне борбе и опште политичке ситуације.

Ако рат ипак избије, дужност је њихова да се заузму да се он брзо сврши и да свом снагом теже да се искористе привредна и политичка криза које је рат створио за буђење и покретање народа и убрзање пада капиталистичке владавине“ (Историјски архив КПЈ, том III, Социјалистички покрет у Србији 1900—1919, Београд 1950, 130; у даљем тексту: ИА КПЈ, том III); Драгиша Лапчевић, Рат и Српска социјална демократија, Београд 1925, 95.

7. Историја Савеза комуниста Југославије, Београд 1985, 30—31; Историја на Българската комунистическа партиа, Софиа 1981, 119—141 (у даљем тексту ИБКП).

8. ССДП је по овом питању заузела став још на Трећем конгресу (5—6. јун 1905. Крагујевац) у вези с чим се у извештају Конгреса каже: „Једино је социјалистичка странка принципијелна у питању о милитаризму, јер тражи да се уведе народна војска, која би ову војничку тиранију онемогућила, једино ће социјалистички представници бити довољно куражни да отворено устану против овог зла“. (ИА КПЈ, том III... 66).

9. Живомир Спасић, Погледи Димитрија Туцовића на рат, милитаризам и колонијално питање у: Димитрије Туцовић и радничкиј покрет Србије, Титово Ужице 1982, 216; М. Миленковић, Д. Поповић према милитаризму у Србији и ратовима 1912—1918, у: Душан Поповић и раднички покрет Србије, Београд 1985, 256; Д. Благојев, Сочинения, Софија 1960, т. 17, стр. 100—107.

10. Д. Лапчевић, н.д., 12—16.

11. Д. Лапчевић, н.д., 10.

12. Д. Лапчевић, н.д., 11.

13. Д. Лапчевић, н д., 12; Историјски архив КПЈ, т. III, 99.

14. Душан Поповић, Сабрана дела (приредио Сергије Димитријевић), књ. 1, Београд 1975, 271; С. Димитријевић, Социјалистички раднички покрет у Србији 1870—1918, Београд 1982, 192.

15. Колики је значај придаван предавању Драгише Лапчевића види се и по томе што је Општи раднички синдикални савез у Бугарској планирао да га штампа у посебној брошури. (Тома Миленковић, Преписка српских и бугарских социјалиста /грађа у рукопису/).

16. Ђорђе Игњатовић, н.н. 138. Данчо Зографски, Димитрије Туцовић о македонском националном питању у: Српска социјалдемократска партија (научни скуп 1964), Београд 1965, 116; М. Исусов, н.н. 14.

17. Радничке новине, бр. 152, 29. XII 1909.

18. Радничке новине, бр. 1. и 2, 2. и 5. I 1910.

19. Исто.

20. Д. Лапчевић, н.д, 27—28.

21. М. Исусов, н.н. 25; Д. Благојев, Сочинения, том 14, стр. 106—107.

22. Разлози због одлагања ове Конференције лежали су у следећем. Присуствовање представника БРСДП (т.с.) на Претходној балканској социјалдемократској конференцији било је условљено тиме да „тесни“ социјалисти из Бугарске буду једини представници социјалистичког покрета Бугарске. Тиме је условљавано и њихово присуство на другој балканској конференцији. Међутим, како су и „широки“ били секција Друге интернационале и ова настојала да и они буду укључени у Другу балканску конференцију, како би фронт социјалне демократије Балкана био што јачи, Српска социјалдемократска партија је желела сарадњу и са једним и са другим. Због тога су јој замерили представници Социјалистичке радничке партије тесних, нарочито Благојев и Г. Димитров, па је она морала дати и званичну изјаву везану за односе према широким и тесним. У тој изјави се поред осталог истиче: „Ми смо за Балканску конференцију најживље настојали да постигнемо споразум обе групе, али је то било немогуће. Морали смо се одредити да радимо или са једнима или са другима. Не одричемо да смо се одлучили да радимо са „теснима“ с тога што њих сматрамо за пуније представнике бугарског пролетаријата. Између нас и њих има много више принципијелне и тактичне сагласности и отуда са њима одржавамо интимније везе, не мешајући се у унутрашњи спор”. (Радничке новине, бр. 56, 11. мај 1910; Т. Миленковић, Преписка бугарских и српских социјалиста...).

23. Миленко Топаловић, н.н. 245.

24. Младотурска револуција је од стране српских социјалиста једно време била схваћена као попуштање турског деспотизма уопште, а нарочито у односу на Македонију и као почетак општег модернизовања Македоније. Бугарски тесни социјалисти су такође поздравили револуцију у Турској рачунајући да она може да спречи ширење империјалистичке експанзије на Блиски Исток. (Богумил Храбак, н.н. 499—500. ИБКП, 122; Д. Благоев, Революцијата в Турција и социјалдемокрацијата, Софија 1908; Д. Благојев, Сочинения, том 13, 324—337).

25. Радничке новине, бр. 225, 7. X 1911; Работнически вестник бр. 70 25. X 1911; Д. Благојев. Долу војната!; Софија 1911.

26. Душан Поповић, Сабрана дела (приредио Сергије Димитријевић), књ. II, Београд 1985, стр. 243; ИБКП, 124—125. Работнически вестник, XII, бр. 4, 30. јули 1908; Д. Благојев, Сочинения, т. 13, 494—499.

27. Драгиша Лапчевић, н.д, 87; Владо Стругар, Југословенске социјалдемократске странке 1914—1918, Загреб 1963, 20.

28. Милица Миленковић, н.н, 255.

29. Сергије Димитријевић, Социјалистички раднички покрет у Србији 1870—1918, Београд 1985, стр. 196.

30. О питању карактера првог балканског рата са ставом Главне партијске уп-

раве ССДП није се сагласио Душан Поповић. Полазећи од чињенице да је рат за Србију имао ослободилачки карактер и да су у рату постојале могућности револуционарног решења македонског питања, Душан Поповић је подржавао овај рат. (Душан Поповић, Сабрана дела, књ. II, стр. 262; М. Миленковић, н.н, стр. 257).

31. Д. Лапчевић, н.д, 56—57.

32. Работнически вестник бр. 246, 7. IX 1912; Д. Благојев, Сочиненија, том 15, стр. 410—415.

33. Д. Лапчевић, н.д, 57—58.

34. Ђорђе Игњатовић, Георги Димитров и југословенски раднички покрет (1902—1919), (у рукопису); Радничке новине, бр. 26. и 83. од 17. IV и 10. V 1913; Д. Благојев, Сачиненија, т. 16, стр. 13—20.

35. Д. Лапчевић, н.д, 103—104; М. Миленковић, н.н. 258.

36. Д. Лапчевић, н.д, 110 и Д. Благојев, Сочиненија, том 16, стр. 47—51.

37. Д. Лапчевић, н.д, 113—114.

38. Д. Лапчевић, н.д, 120.

39. Чланови ГПУ ССДП, која се почетком рата преместила из Београда у Ниш: Драгиша Лапчевић, Триша Кацлеровић, Филип Филиповић и Душан Цекић, имали су намеру да по сваку цену делују преко свога листа „Радничке новине“ и својих представника у парламенту. „Радничке новине“ су биле популарне, нарочито на фронту. Против њих су били влада, Врховна команда и дипломатски представници Антанте, сви незадовољни противратним социјалистичким писањем. На захтев Врховне команде влада их је дефинитивно забранила; последњи број је изишао 8. јула 1915. (ИА КПЈ, том III, 284; Д. Лапчевић, н.д, 123; В. Стругар, н.д.).

40. Преписка српских социјалиста у првом светском рату (приредили Тома Миленковић и Властимир Лапчевић, Београд 1979, 55—56); Г. Кирков, За мир и балканску федерацију, Софија, 1915; Д. Благојев, Сочиненија, том 16, стр. 225—245.

41. ИБКП . . . 142; Д. Благојев, Сочиненија, т. 16, стр. 254—285, 423—429; Работнически вестник, бр. 64, 8/21. јули 1914.

42. „Радничке новине“, 10. март 1915. „За мир и Балканску федерацију“. Српски социјалисти су имали намеру да објаве све говоре одржане на митингу у Софији, али им је то влада забранила. (Преписка српских социјалиста у првом светском рату 57—58; Д. Благојев, Сочиненија, том 17, стр. 25—26).

43. М. Топаловић, н.н, 256.

Dr Milica Milenković

CCOPERATION OF SERBIAN SOCIAL DEMOCRATIC PARTY AND BULGARIAN LABOR SOCIAL DEMOCRATIC PARTY IN COMBAT AGAINST MILITARISM

The relations of SSDP and BLSDP, as well as their cooperation, were diverse and consisted of mutual visits of prominent persons, correspondence, mutual material help, accepting of unemployed workers and prisoners of war, exchange of newspapers and books, collaboration on socialist papers, taking part in assemblies and Party and trade union congresses etc. Those relations were particularly strong and harmony evident in criticism of the militarism during the Annexation Crisis and before the Second Balkans Conference. Both Bulgarian and Serbian socialists exposed their ideological reasons against the war, and that is why there is no doubt about their patriotic attitudes.

UDK 949.711

Др **Живан Стојковић**

Раднички зборови у Лесковцу као манифестација класне борбе од 1928. до 1941. године

Основна претпоставка за манифестовање класне зрелости лесковачких радника је организованост преко партијских и синдикалних организација. Револуционарни раднички покрет између два светска рата у Лесковцу снажно се развијао и у условима легалног деловања Комунистичке партије и у условима када је своју активност Партија организовала преко синдикалних и других организација. Карактеристика равзоја радничког покрета у Лесковцу од 1928, а посебно од завођења шестојануарске диктатуре 1929. године је да је онемогућен легални рад и да су активности пренете у синдикалне организације, културно-спортска друштва и друге организације. До овога периода није било реформистичких синдикалних организација, осећао се јак утицај комунистичких руководилаца и после забране Независне радничке партије и Независних синдиката. Коришћене су познате форме борбе које су у овом периоду постале још интензивније. Поред тарифних акција, бојкота, штрајкова, протеста и јавних манифестација врло значајан вид борбе били су зборови радника који су манифестовали како масовност радничког покрета тако и класну зрелост радничких организација и снажан утицај Партије.[1]

Почетком 1928. године у Лесковцу се осетила велика незапосленост као последица почетка велике економске кризе. Од око 3.000 радника незапослених је било око 800, односно више од једне четвртине. Већ јануара 1928. Централни раднички синдикални одбор организовао је велику акцију која је имала циљ да се помогне незапосленим радницима и истовремено да се протестује због све израженије привредне кризе. Укључујући се у ову акцију, Месно радничко синдикално веће у Лесковцу је, 5. фебруара 1928. године, организовало велики збор незапослених радника коме су присуствовали и запослени радници. У оштром говору Милоша Марковића из Ниша критикована је владавина антирадничке политике. Оно што заслужује посебну пажњу то је усвајање резолуције и формирање Одбора незапослених (беспослених) радника. Захтеви у резолуцији, која је са сличном садржином усвајана и на другим зборовима, нису се односили само на послодавце већ се тражило да и општина Лесковац предузме одговарајуће мере за помоћ незапосленима. За остваривање ових захтева формиран је одбор који су чинили: Ђока Стефановић, кројачки радник, Стеван Иванчевић, фабрички радник, Душан Нешић, кројачки радник, Ђорђе Величковић, фабрички радник, Влада Наумовић, фабрички радник, Војислав Илић, фабрички радник, Јован Стаменковић, фабрички радник, Трајко Оризовић, фабрички радниик, Михаило Јовић, фабрички радник, Прока Стојановић, фабрички радник, Тодор Ђорђевић, столарски радник и Воја Марковић, кројачки радник. Он је деловао у оквиру Месног синдикалног већа и да није формално постојао показује његова активност истог месеца. На позив овог одбора и Месног синдикалног већа одржан је 23. фебруара 1928. збор радника. Успех је био у томе што је организован у радни дан и што је био посећен и од запослених и незапослених радника. Тако се збор претворио у протест свих обесправљених радника. У име одбора, беспосленим радницима се обратио Милорад Николић, а у име Месног радничког синдикалног већа Благоје Николић, Влада Ђорђевић, Трајко Ста-

менковић и Драгомир Недељковић. Одлучност да се истраје у захтевима показана је сутрадан када је поново организован збор и то у преподневним часовима када се окупило ко 1.000 људи. Збор се убрзо претворио у демонстрације, па су радници кренули кроз улице Лесковца. Поред централне пароле „Рада и хлеба“ која је била основа економских захтева радника узвикиване су и такве које су имале јасну политичку садржину, као што су: „Доле гробари радничке класе! Доле људи без осећаја! Доле зеленаши и гуликоже!, Живели Независни синдикати!“. Радници су се зауставили пред фабриком Илић и Теокаревић и примирали власнике да преговарају са њиховим представницима. Резултат преговора био је успешан. Ова фабрика је прихватила обавезу да свим радницима који у њој остану без посла исплаћује за то време по шест динара дневно. Овакав исход збора натерао је Општински одбор да на ванредној седници обезбеди храну за незапослене раднике, као и хитну здравствену помоћ.[2]

Прославе Првог маја су увек биле прилике за организовање разних манифестација и исказивање јачине радничког покрета. Тако је поводом прославе Првог маја извршни одбор Месног радничког синдикалног већа организовао збор свих радника Лесковца, 22. априла 1928. године, у 10 сати. О значају прославе Првог маја говорио је Благоје Николић, а о погоршању положаја поводом Закона о становима, које, пре свега, погађа раднике, говорио је Љубомир Николић (Бенић). За пропагирање потреба стварања класних борбених организација радника збор је искористио гост из Београда машински радник Божидар Милановић. По њему је то и један од узрока тешког положаја радника. Класне борбене организације им пружају прилику за организовано наступање и мењање положаја. После таквих говора следио је логичан закључак Милорада Николића да је „ослобођење радника дело самих радника“, што је полазна основа за организовање и успех радника у класној борби.[3]

У лето 1928. године почео је снажан притисак владајуће буржоазије на Независне синдикате. Почетком септембра забрањен је рад Месног радничког синдикалног већа у Лесковцу које је оптужено да се бави недопустивим и противзаконитим радњама на штету земље и државних интереса и да у њему имају јак утицај комунисти. Био је затворен и Раднички дом, тако да је овај прогон у Лесковцу уследио више месеци пре завођења шестојануарске диктатуре. Међутим, неки пододбори су наставили рад и у другој половини 1928. године, а забрана се није односила на спортске и културно-уметничке групе.[4] Од уобичајеног начина борбе радника преко организовања зборова није се, међутим, одустало. То говори и податак да је за 4. новембар 1928. у „Организованом раднику“ био најављен велики раднички збор у Лесковцу у хотелу „Париз“ на коме је требало да се говори о привредној кризи и беспослици. Као референт је најављен Миливоје Каљевић, секретар ЦРСОЈ-а из Београда. Нема података да ли је збор одржан.[5]

Завођењем шестојануарске диктатуре 1929. године задат је тежак ударац и радничком покрету Лесковца. Било је немогуће организовати било какву јавну акцију. Тек наредне године, кад почиње да попушта притисак, најпре је најављен, а затим и одржан раднички збор 2. марта 1930. године у организацији Главног радничког савеза за Србију. Збор је одржан у пивници „Пролеће“. Председавао је Рељa Станковић и говорио о положају радника у Лесковцу. Делегат Главног радничког савеза за Србију Велимир Петровић из Ниша говорио је о захтевима послодаваца за ревизију радничког социјално-политичког законодавства. У вези са овим усвојена је и резолуција која је упућена Министарству социјалне политике и народног здравља.[6]

Од 1931. године и доношења устава настале су повољније могућности за обнављање радничких организација. Комунисти су постали активнији у Уједињеном радничком синдикалном савезу, спортским и културно-просветним друштвима. Већ наредне године они су подстицали тарифне акције, штрајкачки покрет, протесте, демонстрације и друге акције. Настојали су да своју активност прошире у локалним синдикалним организацијама. У Лесковцу је прошао без успеха покушај „жутих“ националних радничких синдиката да формирају своје организације за што су били заинтересовани послодавци. Тако су у другој половини 1932. неколико месеци вршене припреме за формирање ових организација у Лесковцу. Растуран је плакат, објављена најава у њиховом листу „Рад и Труд“, а Стојан Станковић, по-

слодавац из Лесковца и Љубомир Митић из Ниша били су врло активни у припремању оснивачке скупштине „жутих“ синдиката у Лесковцу. Оснивачка скупштина била је заказана 9. октобра 1932. у хотелу „Париз“. Њихова пропаганда је била усмерена против Радничке коморе и социјалиста. Међутим, овај покушај је пропао јер је на скупу било сам пет радника. Насупрот овоме крајем истог месеца одржан је врло успешан збор радника у великој сали кафане „Код два лафа“. Интересовање је било велико па је један број радника морао остати на улици. Говорили су Реља Санковић и Милорад Белић. Збор је искоришћен за напад на „жуте“, такозване националне радничке организације које су биле у служби послодаваца и „других скривених мрачних сила“. Тако су лесковачки радници исказали отворено негодовање против ових режимских организација које су имале јасне циљеве да служе онима који су покушали да их формирају. То је био и разлог да се обућарски радник Божидар Станковић огласи у „Радничким новинама“ чланком „Пораз жутих синдиката у Лесковцу“ у коме се обрачунава са лажном информацијом у листу „Рад и Труд“ о томе да је на оснивачкој скупштини „жутих“ синдиката било много радника и да су тој скупштини Националних синдиката присустовали све квалификовани радници. Како је и он био присутан даје податак да је скупштини присуствовало само пет радника и тридесетак послодаваца и да је то у ствари пораз јер „радници у Лесковцу нису деца већ озбиљни људи који су, ако не много, а оно у неколико пратили развитак радничког покрета у нашој земљи“. Радници Лесковца, истиче Станковић, довољно су свесни да се могу одупрети ситним обећањима и „одвратној демагогији“ која их може одвести на странпутицу.[7]

Питање незапослености у Лесковцу је било и даље врло актуелно иако су први знаци изласка из економске кризе били на помолу. Зато је свака акција која је овом питању била посвећена изазивала велико интересовање. То се догодило и 7. јануара 1933. на значајан верски празник када је Месно међуструковно веће организовало збор у великој сали хотела „Костић“, у име, пре свега, 800 незапослених текстилних радника. Говорио је др Живко Топаловић о узроцима незапослености, а посебно о привредним мерама које треба предузети против кризе. Није само ствар у обезбеђењу средстава за незапослене, јер је много већа штета кад здрави и млади људи не раде. Међутим, за излазак из кризе потребно је вршити и реформу школског система у којој би обавезна настава трајала осам година, а ученици би морали да буду оспособљени за рад у земљорадњи, занатству, индустрији, грађевинарству. Науку треба приближити раду, увести је у пољопривреду и научити сељака како ће применом тих знања добијати највеће приносе. Потребно је, такође, повезати насеља путевима, исушити поља, отворити рудник и користити шуме. Држава не може бити само полицијска и војна, већ мора да буде носилац привредног плана за развој земљорадње, занатства, индустрије. Потребно је обезбедити и унутрашње зајмове за спровођење тог плана.[8]

Крајем 1933. године снажније се осетило оживљавање синдикалног покрета у целој Србији. Почињу да се обнављају синдикалне организације и да се стварају нове културно-уметничке и спортске групе. Појачана је агитација за Радничку комору преко Главног радничког савеза. У чланку „Наши зборови у Србији“, „Радничке новине“ 27. октобра 1933. пишу да су освојене и последње позиције и посебно истичу да су сјајни успеси постигнути у Лесковцу и Врању где је манифестована и моћ синдикалног покрета.[9]

Снажно пропагирање синдикалних организација и синдикалног програма у овом периоду били су и даље зборови који су у Лесковцу врло успешно организовани. Средином 1934. године такав збор је организовало Месно међуструковно веће Уједињеног радничког синдикалног савеза у Лесковцу. Велика сала кафане „Костић“ била је пуна 3. јуна 1934. На збору је говорио Мустафа Турк, повереник Радничке коморе у Нишу. Тема је била положај радничке класе и радничко законодавство. Услове у којима живе и раде лесковачки занатски и индустријски радници Турк је назвао очајним. Иако мимо законских прописа радни дан траје и по 12, 14 па и 16 часова, наднице су испод сваког минимума и износе у просеку 10 динара. И уместо да послодавци унапређују и развијају радничко заштитно законодавство, они настоје да га још више ограниче. Зато је његова основна порука да се радници удружују у синдикалне организације

које ће им омогућити организовану борбу и успех.[10] Новембра 1935. године у Лесковцу су постојале следеће организације: Подружница текстилаца, Пододбор металских радника, Пододбор Синдиката дрводељских радника, Пододбор грађевинских радника, Месна група шивача, Пододбор кожарско-прерађивачких радника, Приватних намештеника платиште, Платиште живежара, Подружница монополаца и „Абрашевић“.[11]

На редовној скупштини Месног међуструковног синдикалног одбора 14. маја 1936. изабран је нови Извршни одбор који су чинили: председник Коста Стаменковић, салерски радник, секретар Жика Симоновић, берберски радник, благајник Ђока Стефановић, кројачки радник и чланови Вид. Рожић, металски радник и Драги Станковић, столарски радник.[12]

Резултати су убрзо били видљиви. На позив Месног међуструковног синдикалног одбора у Лесковцу је 16. јула 1936. одржан велики и врло успешан збор радника у сали кафане „Јадран“. Припреми збора била је посвећена значајна пажња. Плакате са најавом збора излепљене су у целом граду, а у томе су нарочито били активни металци које је предводио Рожић. Укључили су се и монополци, шивачи, дрводељци и текстилци. Били су одређени и редари. Сала је врло брзо испуњена посетиоцима, а онда су остали морали бити на улици која је такође била пуна. На збору је говорио Коста Стаменковић, а затим Милорад Белић, секретар Главног радничког савеза. Он је говорио о положају радничке класе, а посебно радника у Лесковцу. Успео је, како се каже у чланку, да разобличи једну обичну и велику лаж како лесковачки фабриканти „једу паприке, а зидају фабрике“ јер, уколико и зидају фабрике, то је резултат рада лесковачких радника који „гуле сув хлеб и паприке“. До које мере су лесковачки фабриканти усавршили метод „лукавог и израбљивачког менталитета“ показује и служ-бена објава из фабрике металних израђевина „Христодор“ која од радника тражи да буде пажљив са машином, јер она не зна за живот, да не пуши за време рада, да не разговара, јер је време новац, да ради марљиво, да оно што може данас урадити не оставља за сутра, да чува газдину имовину како би и он постао имућан и да ће му помоћи и газда и Бог ако тако ради. Ова објава показује да су и сами послодавци схватили да се не може постићи успех само претњама и притиском, већ и овим пропагандним и перфидним начином апеловања на свест радника. Како је ово био период агресивног наступања фашизма значајно је да је и на овом збору искоришћена прилика да се оштро нападне покушај стварања фашистичких радничких организација у Југославији.[13]

Да се метод одржавања зборова није користио само од производних радника показује збор приватних намештеника у Лесковцу, 4. децембра 1936. После оснивања Подружнице приватних намештеника у Лесковцу која је радила у оквиру Савеза приватних намештеника Југославије њена активност се убрзо осетила. У препуној сали кафане „Јадран“ организован је 29. новембра 1936. збор приватних намештеника који је отворио Албин Тавчар, књиговођа, председавао Милорад Јосиповић, намештеник. Записничар је био Бошко Наумовић, намештеник. На збору је говорио Вељa Петровић из Београда о акцији за пензијским осигурањем намештеника као и о питању њихове заштите у вези са Законом о радњама и осталог законодавства.[14]

Један од највећих зборова у Лесковцу одржан је средином априла 1938. године. После његове најаве видело се да је у Лесковцу владало велико интересовање радника, тако да је тешко било обезбедити салу за толики број људи. Интересовање се манифестовало и у суседним селима, утолико пре што се радило о политичком збору. Збор је сазван у дворишту хотела „Костић“, а како је био заказан за понедељак постигнута је сагласност са послодавцима да текстилци, који су радили у две смене, не раде у ноћној како би могли да присуствују. Наравно обавезали су се да изгубљено време надокнаде. Дан одржавања збора био је изузетно хладан са суснежицом и леденим ветром. То није, међутим, спречило раднике да најпре сачекају др Живка Топаловића и другове из Ниша на железничкој станици. У први сумрак, иако је падала ледена киша, окупило се око три хиљаде радника. Пре почетка збора хор „Абрашевића“ отпевао је песму „Здраво да сте, храбри борци!“, отворио га је Милан Станојевић, трговац, а председавао Благоје Николић. Рајко Радуловић је говорио о тешком положају радника у Лесковцу и о нужности да се побољшавају. Др Живко Топаловић је говорио о

унутрашњим политичким приликама и о међународном положају Југославије.[15]

Деценије пред почетак народноослободилачког рата Лесковац је био снажан центар револуционарног радничког и синдикалног покрета. Организовање радника у Лесковцу и форме борбе нису се разликовале од других градова и средина, али је лесковачко радништво било ипак по нечему специфично. То да је Лесковац био индустријски центар и „Српски Манчестер" није значило да је положај радника био бољи у односу на раднике у другим центрима. Напротив, био је тежи и по томе што се радило о текстилцима који су радили у изузетно тешким условима и по томе што је традиција експлоатације и малтретирања радника била присутнија, још из периода почетка XX века, када су је уочавали и социјалдемократи. И баш у таквим околностима тешке експлоатације класна свест лесковачких радника брже је сазревала, а манифестације су, за разлику од других градова овог подручја биле много израженије и карактеристичне. Комунистички покрет у Лесковцу је на тај начин могао да пусти дубоке корене и да изгради истакнуте радничке трибуне који постају познати и у целој Југославији. Уобичајени методи борбе радника: тарифне акције, бојкоти, протести, штрајкови, демонстрације, јавне приредбе и, најзад, зборови у Лесковцу су били и бројнији и масовнији. Ретко је који раднички центар имао толико штрајкова, који су били познати не само по упорности и дужини трајања, већ и по броју учесника и по успешном завршетку. Зато није случајно да је у Лесковцу у периоду од велике економске кризе до 1941. године било дванаест зборова који су се бавили разном проблематиком, али увек били у функцији борбе за бољи положај радника и имали изразито класни карактер. Висока политичка зрелост се манифестовала, управо, на зборовима на којима су се окупљали радници различитих струка и где су изражавали свест о припадности истој радничкој класи са истим циљевима који су били увек усмерени против буржоазије и послодаваца. Зборове су карактерисала питања која су била од животне важности за раднике као што је проблем незапослености, али је било и значајних политичких захтева и протеста у вези са општом политичком ситуацијом у овом бурном периоду наше историје.

Напомене:

1. Др Сергије Димитријевић, Историја Лесковца и околине (1918—1928), Лесковац 1983, стр. 566; Хранислав Ракић, Комунистичка партија Југославије у лесковачком крају 1941—1945, Лесковац 1982, стр. 19—24; Хранислав Ракић, др Живан Стојковић, Миодраг Митровић, Грађа за историју револуционарног радничког покрета Лесковца и Врања 1918—1941", Лесковац 1985, стр. 14—20.

(У даљем тексту Грађа за историју...)

2. Грађа за историју, текст 213, 214
3. Грађа за историју, текст 219
4. Др Сергије Димитријевић, Историја Лесковца..., стр. 559—560
5. Грађа за историју, текст 233
6. Исто, текст 242, 243
7. Исто, текст 260, 263, 264
8. Исто, текст 266
9. Исто, текст 273
10. Исто, текст 284
11. Исто, текст 298
12. Исто, текст 304
13. Исто, текст 307
14. Исто, текст 310
15. Исто, текст 347.

Živan Stojković

WORKERS' ASSEMBLIES IN LESKOVAC AS A MANIFESTATION OF CLASS STRUGGLE FROM 1928 TO 1941.

Between the Wars, a large and well organized working class of Leskovac fought for the improvement of working and living conditions, supported by Labor unions and the Yugoslav Communist Party. Apart from strikes, assemblies were one of the most frequent forms of workers' struggle and gathering. In the above mentioned period (from 1928 to 1941) twelve assemblies took place in Leskovac and echoed not only in town itself and its near vicinity, but in some distant places too.

UDK 929

Раде Вуковић

Још о сарадњи Михаила М. Јовановића Мике Браде у „Лесковачком гласнику“[1]

ИСТИНА О ЈЕДНОМ ВРЕМЕНУ — И ЈЕДНОЈ ПОЛИТИЦИ

У радовима који су до сада објављени о Михаилу М. Јовановићу Мики Бради углавном се говори о њему као учитељу, партијском раднику, комунисти, секретару партијске организације Лесковца, учеснику Вуковарског конгреса КПЈ, секретару Организације учитеља комуниста Југославије, новинару, писцу, хроничару лесковачког Народног позоришта, ловцу — и сараднику многих листова и часописа. Било је речи и о његовом отпуштању из службе, претресању његовог стана и заплени ловачког прибора — и о оним последњим данима када је зверски умо-рен 1944. од стране четника.

Међутим о његовим гледањима на време у коме је живео, његовим коментарима и реаговањима на појаве о којима је и како писао, а посебно о оним питањима која се односе на свакодневна, актуелна привредна, комунална, просветна и друштвено-политичка питања, и то не само о оним у нас, у нашој земљи, већ и знатно шире, скоро да није било речи, или уколико је и било та реч је била врло оскудна, скучена, недоречена. А баш у тим његовим радовима о тим актуелним, дневним збивањима и кретањима најпотпуније су дошла до израза његова напредна, социјалистичка и марксистичка гледања на догађаје и појаве тога времена, на његову практичну политику.

Мика Брада је још као ученик учитељске школе у *Радничким новинама* објавио, поред осталог, два дописа у којима осуђује ондашњи комитски покрет указујући на зулуме које врше комити у врањском крају, и на експлоатацију и услове рада и живота радника у Врањској Бањи. А из Лесковца, поводом злостављања радника због учествовања на Првомајској прослави, преко *Организованог радника* шаље отворено писмо министру унутрашњих послова, насловивши га са *Из батинашког царства*. Он је већ тада у тим радовима изнео своје гледање на ту политику — и о њој рекао истину. И о њој и о времену и приликама које су је условиле.

Овом приликом биће учињен покушај да се, што је могуће потпуније и аутентичније прикажу гледања Мике Браде изнета у радовима објављеним само у *Лесковачком гласнику* о актуелним, текућим привредним, комуналним, просветним и друштвено-политичким питањима, не само оним која се односе на ситуацију у Лесковцу и лесковачком крају, већ и знатно шире, па и она која се односе на догађаје и политику империјалистичких сила у свету. И да се и на тај начин прикаже истина о једном времену и његовој политици на разним секторима и подручјима живота. Истина сагледана очима комунисте, истина како ју је било могуће у датим условима саопштити — и изрећи. Али биће то истина и о самом Мики Бради, о његовој личности, његовој култури, али пре свега његовој друштвено-политичкој оријентацији. И не само о томе.

Реч о комуналним и привредним невољама

У једном од својих прилога, датих под не нарочито атрактивним насловом, и не случајно, објављеном на уводном месту у *Лесковачком гласнику*, Мика Брада ће на свој начин изразити не само незадовољство датим стањем ствари, и рећи да није проблем у томе што одређене невоље постоје, већ у томе што им се не супротставља — и не бори против њих да се оне отклоне.

„Није њих (тих невоља — Р. В.) мало и не зна се о којој пре би се требало писати. *Радним и мисаоним људима* (напредним, борбеним, социјалистима и комунистима — Моје подвлачење — Р. В.) оне се натурају на решење — док још нису постале неотклоњиве... Али... Зло није толико у факту, што оно као зло постоји, колико у томе, *што се оно трпи, што се не отклања* (Моје подвлачење — Р. В.)". По томе, каже Мика Брада, „по тој својој особини *лежерности и трпљења* (што је представљало својеврсно позивање на отпор, на бунт. — Моје подвлачење — Р. В.) да нам се зла несметано гомилају и претрпавају нас, те ометају цео државни, привредни организам у његову развићу, ми смо ушли у пословицу, због чега страни свет закључује о нашој инфериорности за културу уопште".

Да би лакше прошле ове његове констатације о „нашим невољама" онако како их је формулисао, он ће као пример навести *стање нашег саобраћаја*, који „представља артерију привредног живота". А то му ни властодршци нису могли оспорити. Уз то Мика Брада ће додати да „уколико је тај саобраћај уреднији и нормалнији, утолико је и привреда у живљем струјању". Пошто подсећа колико се и како у свету полаже на што бољи, бржи и удобнији саобраћај, ради самог убрзања привредног живота земље, код нас се о томе не води рачуна, тако да „на нашу невољу наш најупражњенији саобраћај — то су рабацијска кола по нашим путевима којима нема равна по лошости ни у Албанији, ни у ма којој другој суседној нам држави, па, вала ни у Турској". Зато закључује да при таквим саобраћајним условима, и „странци који ће пролазити нашом земљом журно ће паковати ствари — да се задрже у земљама балканским где неће ломити вратове и излагати свој капитал ризику".[2]

Саобраћај је само једна, али не и једина *невоља* о којој ће Мика Брада рећи своју реч, и на одређен начин свој став и суд о тој и таквој комуналној политици, као делу опште политике земље тих дана. Сада ће то бити *поплаве*, које после снегова скоро сваке године плаве и наносе огромне штете читавом југу Србије. Али не само њему. И између осталог ће о овој *невољи* рећи:

„Без икаквог озбиљног старања о општим привредним интересима, пре-осетљиви, напротив, *у личном конфору и интересу, људи који су руководили државним пословима* (Моје подвлачење — Р. В.) у оваквим невољним приликама знали су да пружају утехе поглавито у речима". И тако се „невоља на невољу слагала, а од речи и обећања није се видело бољитка".

После подсећања на бројне „лекове" који су препоручивани и обећања која су давали чак и највиши државни руководиоци, Мика Брада ће, мало иронично завршити:

„Министри ће обилазити и тешити поплављене. Али при повратку, као што неће заборавити на редукцији мрсних чиновничких додатака „у корист поплављених", било би желети да не забораве дате речи (једног од државних руководилаца — Р. В.): да се наши друмови, који желе Турке обећаним средствима доведу у ред". Па ће у наставку иронично, кисело додати: „Нека се види неко мицање, нека се рецимо, навуче песак, нека се, најзад, тај песак поред друма као досад кисели месецима, растрвљује и попуњава јаркове, који се, попуњени, још боље изливају у локве на путу, нека прође још месец док се по узусу наше администрације оконча спор: је ли песак ситан или крупан, али нека се види некакав рад, некакво старање *о овом многонапаћеном и многотрпљеном народу* (моје подвлачење — Р. В.)".[3]

Тако ће Мика Брада и о овој „нашој невољи", онако како је могао у оним данима, — и поводом ње рећи своју реч осуде те и такве државне, па и комуналне политике.

У осврту на једну књигу о привредним проблемима југа наше земље, коме *Лесковачки гласник* даје уводно место, Мика Брада, уз навођење статистичких података, говори о томе колико и како државне баријере онемогућавају природну циркулацију привредних токова између држава на Балкану — и како је таква ситуација довела становништво овог дела Балканског полуострва, посебно Југославије и Албаније, и не само њих, да се упушта у шверц и сукоб са пограничним властима. Она је довела и до тога да се некада позната стара тржишта, која су била у најпотпунијем процвату, данас распадају, а њихово становништво расељава. Да је шверцовало не само становништво, посебно оно погранично, већ и државе, односно поједина предузећа из једне у другу суседну земљу, најбоље илуструје пример из кога, по албанским стати-

стичким подацима 1923. године, излази да смо извезли у ту земљу 216.024 килограма петролеја". Међутим да је то апсурд није тешко просудити с обзиром да је у Албанији петролеум јевтинији од нашега. Али на место петролеума у кантама од петролеума извозила се наша ракија под видом петролеума". Зато се и Мика Брада залаже за слободни погранични саобраћај становништва до оближњих пијаца и без царинских ограничења.

Мика Брада подсећа на још један моменат који сведочи о необичној плодности земље јужних крајева Југославије. Зато нису случајно окупатори за време првог светског рата чак вагонима извозили плодну земљу из Метохије и са Косова. Решење ових крупних питања југа Балкана, каже Мика, требало би да потраже Југославија, Албанија, Грчка и Бугарска — и да се нађу у једној економској, а самим тим и чврстој политичкој заједници.[4] За ту заједницу балканских земаља, политичку па и економску залагале су се њихове најпрогресивније снаге. Добро су познати и ставови Српске социјалдемократске странке о федерацији балканских држава.

И реч-две о просвети и школству

Пишући поводом експозеа Министра просвете који је поднео у буџетској дебати у Скупштини, — и „изнео недостатке и мане просветне политике са таквом отвореношћу да то заслужује признање", Мика Брада ће из тог његовог експозеа „просто изнети неке чињенице, остављајући коментаре и критике за другу прилику".

Једна од тих чињеница односи се на гимназије, њихов број, које сваке године лиферују „једну *гомилу* масе младих људи, који траже упослење у државној служби". Министар ће уз то додати да је „било ‚трчања' за отварањем гимназије далеко више од стварних потреба и да су оне отваране највише из политичких разлога".

Друга од тих чињеница представља признање самог Министра да би требало извршити ревизију наставних програма, „јер је несумњиво несаображен животним потребама". Мика Брада ће додати да „наши наставни програми и у свим школама пате од тога недостатка врло много".

Трећа чињеница која је поменута односи се на претерано отварање и многих учитељских школа, које су, такође, ницале из политичких разлога. Многе су од њих баш тих година почеле и да се гасе.

Четврта чињеница, која посебно забрињава, јесте констатација да међу наставницима једна трећина је неквалификована. То само за себе говори о једној врло лоше вођеној просветној политици, која има далекосежне последице.

На крају да би што потпуније и документованије указао на нерационалност и неефикасност просветне политике тих дана у нас, он ће рећи: „Колико је рационална просветна политика у нас најбоље се види по факту, да у Загребу на 49 студената Богословског факултета долази 12 редовних професора универзитета, т. ј. на једног професора 4 ђака".[5]

Можда се не би било далеко од истине ако би се рекло да нам је таква просветна политика, посебно она која је вођена на овом факултету, али не само на њему, делимично и донела онакву 1941. годину, какву смо имали у том делу земље.

Мика Брада ће поводом експозеа министра просвете ускоро још једанпут рећи своју реч о неким питањима школства, а самим тим и читаве просветне политике. Овом приликом он ће углавном говорити о наставницима. Без обзира колико су се та његова излагања могла односити на стање у овом крају Србије или не, она су, за оне који су познавали ситуацију у школству у нашој земљи оних година, посебно у економско и културно заосталијим крајевима, та његова запажања могу имати знатно шире оквире. И односити се скоро на читаву земљу.

„Наша школа то је наша беда", рећи ће он. И у наставку додати: „у лавиринту других државних проблема који су очекивали хитно решење и на чије се решење трошило ако не енергије, а оно пара, са разноврсном увиђавношћу, школа је постојано схватана пре као терет, но као неопходна културна потреба". Такво гледање на школу имало је за последицу низ пратећих појава, почев од организација школа, материјалне и техничке базе, све до наставничког кадра. Од свих њих Мика Брада ће се овом приликом задржати само на питању наставника.

„Извесни наставници", рећи ће он, „будући ван сваке контроле њиховог рада у школи, нешто благодареће неквалификованости за посао, која не мора долазити само због непосредне сведоџбе нешто и ситном, уско паланачком партизанству, уносили у школу

такав несрећан систем који се најбоље илустровао на крају тромесечја. Систем задавања лекција „одавде-довде“ без усменог објашњења; давање као из рукава јединица из свог предмета због немарлука, и без обзира иначе на врло добар успех у учењу; преношење глупе мржње на ђаке, која се има *према* родитељу буди из којих разлога, а понајпре партизанских; систем фаворизовања извесних ученика из тако исто извесних разлога, тај систем постаје тако одомаћен, да на њега и не треба нарочито ни указивати“, рећи ће Мика Брада.

Осврћући се на систем оцењивања ученика од стране таквих малициозних наставника, он ће рећи „да он пре личи на заседу и вребање са циљем не да се темељно проконтролише опште знање... већ да се ученик *улови у моменталној забуни* или незнању извесног пасуса...“

Такав систем оцењивања, поред осталог, условљен је непедагошком културом оне трећине неквалификованих наставника. Уколико је такав начин и читав систем оцењивања дошао и као последица извесних „поверљивих наређења да се што више креше услед пренагомилавања ђака по гимназијама“, онда је то „кресање“ требало вршити на други начин, а не толике младиће у најнезгодније време избацити и осакатити им на тај начин будућност. Они тако, ни криви ни дужни плаћају цех отварању политичких гимназија. То је још једна потврда оне раније констатације Мике Браде, да су наше школе оних дана, гимназије о којима је првенствено реч, наша беда, као што је био и читав школски систем.[6] А једном другом приликом, пишући о нашим школама, а самим тим и систему школства у нас, рећи ће да су наше школе заводи за стерилизацију дечјих мозгова.[7]

Време дефрауданата и трговаца патриотизмом

Мика Брада који је на својој кожи осетио моћ трговаца патриотизмом и родољубљем, разних дефрауданата и ловаца у мутном, пандура и доушника, и о томе у стручној социјалистичкој учитељској периодици оставио неколико запажених козерија,[8] није могао а да на свој и у те дане једино могућ начин о тој и таквој ситуацији — и теми не каже своју, иако доста увијену, езоповски саопштену реч о једном посуновраћеном времену у коме, као последица ратова и крварења, бројни дефрауданти постају државотворци и велики трговци патриотизмом.

„Има данас много лоших ствари“, рећи ће Мика Брада, „поред којих стојимо немоћни као пред каквом тешком и нерешљивом загонетком. Осећамо да све то није у реду, да то не треба тако да буде, али зло ипак постоји и изгледа, да је оно утолико моћније, уколико смо ми слабији и немоћнији“. Да би на то и конкретно указао, почиње да набраја такве појаве, почев од породице, школе, друштва до државних служби и јавног живота уопште. То је довело до тога да су људске моралне вредности добиле другу оцену, и да је „зло постало врлина, а врлина порок“. Зато „људи са сумњивим квалитетима избијају на површину и намећу се друштву или држави као једино позвани за *руковођење* општим пословима и интересима. Некадашњи оглашени издајници и обични злочинци успевају да се дохвате утицајних положаја, одакле управљају судбином земље и људи. Дефрауданти и насилници из окупационог времена дошли су да попују о патриотизму и да квалификују туђе родољубље, а скромни борци, још рањиви, одгурнути су на дно мизерије, презрени и омаловажени“. И уз то ће Мика Брада, доста озлојеђено наставити и рећи да „типови, који би због својих злих дела требало да буду на колац, навукли су вешто маску родољубља и државотворства, те они шаљу друге исправне и истините родољубе у тешка искушења“.

У таквој ситуацији, природно, „некадашња светиња — суд и судско правосуђе, данас се схватају као партијска бусија одакле бије партизанство и инат. Преко најфаталнијих корака управљајућих (владајућих — Р. В.) кругова прелази се равнодушно и без осврта, док су раније и безначајне грешке на врху (у владајућим круговима и управи уопште — Р. В.), узимане као злочин и изазивале свестране револте“. Међутим данас, каже Мика Брада, „апсолутна и фатална равнодушност према свему, према својим најближим интересима“, то је оно што карактерише ово време трговаца патриотизмом и државотвораца, време белог терора и корупције у земљи. „Изнад свега уздигли се само као светиња лична воља и лични интерес без икаквих ограда и ограничења. Других светиња нема“, каже Мика Брада о данима у којима пише овај прилог, данима док се владало

Обзнаном и Законом о заштити државе, данима нешто пре завођења Шестојануарске војномонархистичке диктатуре у земљи. У таквој ситуацији где се све претворило у голи рачун и „патриотизам је постао рентабилна професија и трговина". И на њему се добро печалило. Добијале су се фотеље, положаји, разне синакуре, али и склањали сви „непоћудни" и они који могу сметати у тој и таквој трговини.

У покушају да одговори на питање: ко је крив за ту и такву ситуацију у нашем друштву тих дана, он ће извршити мало шири осврт на те узроке и рећи да се сматра да корени леже у корупцији, али ће истовремено додати да постоје бројни разлози и за појаву и ширење корупције, а са њом и трговине и оним што је народу и људима најсветије. У почетку тих разматрања он ће рећи да је први светски рат био „најграндиознији колективни напор људи", који је стао човечанство, а посебно малу Србију и грандиозних жртава. У том крвавом и исцрпљујућем рату она је изгубила преко 200.000 мртвих и више од тога осакаћених, унакажених — и дошла је после те кланице и умора, реакција — замор који је тражио утолико већи, дужи одмор уколико је замор био већи. И како рече Мика Брада, где има крви у изобиљу има и лешинара". И почиње њихова игра у којој је једино правило лични интерес. Освајање и чврсто задржавање власти у својим рукама. Борба против њих представља нужност. Само треба да се нађу борци који ће повести армију у обрачун са свим лешинарима, борци свежих, одморних, предвођених од оних „који неће сагоревати у ситничарским и партизанским хрвањима; у манијачкој жудњи за стицањем личних блага, већ који ће сагоревати прегнућем да се интерес заједнице истави изнад личног ћефа."

Није тешко претпоставити о каквим и којим је то борцима реч, када то говори човек који је био и остао до краја живота и по уверењима и по делима комунист. Он ће то још јасније и отвореније рећи у завршном ставу у коме каже да ће армија бораца „лако кренути кад авангарда (Партија -Р.В.) са потребним моралним ауторитетом да пример"[9]

Да је овом прилогу Мике Браде, који је објављен у два наставка, и Уредништво *Лесковачког гласника* придало значај и сматрало га врло актуелним, сведочи и то што су оба наставка објављена на уводном месту у листу.

Политички пеливани и њихови табори

Ступце *Лесковачког гласника* Мика Брада је искористио да на њима прикаже суштину предизборних борби грађанских партија између два рата у нашој земљи — и укаже на сву њихову не само беспринципијелност и бестијалност, већ и на непоштедну борбу политичких пеливана и читавих њихових табора за власт.

Обзнањивање предизборних кампања био је сигнал за почетак отворене безобзирне борбе. „Укрстила су се копља", каже сликовито Мика Брада, „и гађа се право у срце, без милости, без поштеде. Налегла је крв на очи и једна једина жеља гони, један једини пламен пече: да се *победи.* Ко? И у име чега? Какве мотиве у крајњој линији има ова бела борба?", пита Мика Брада. „Победу политичких принципа ради благостања народа? Или манифестовања једне свести за којом вапије друштво, држава?"

„Ничега од свега тога", одговара сам Мика Брада.

Пошто истиче да чланови једне државне заједнице имају ту привилегију да једнога дана поклоне поверење својим изабраницима ради штићења општих интереса и свестраног напретка земље, код нас „стоје групе формално ратнички и крвнички расположене са барјактарима, са исуканим јатаганима, са бестијалном жудњом да смрве, удаве, униште противника, да окупају у крви свој тријумф." Наравно, у таквој ситуацији не траже се узроци, не откривају корени зла и толиких горућих проблема који вапију за што хитнијим решењима, нигде поштеног указивања на добру вољу да се таква ситуација превазиђе. „Ниједне часне побуде, ни једног светлог момента, све је огавно, све јури за личним искоришћавањем и преварама."

Поред толико тешких проблема у земљи, толико опасних момената и преживелих критичких периода, „о којима се или нема свести или нема смелости да се отворено говори... политички пеливани формирају непријатељске таборе, приређују сумануту кошију у отимању мандата, као да ће иза тога окршаја и изборног тријумфа све ове море, које притискају ову напаћену земљу одједном исчезнути."

На крају овог приказа борбе политичких пеливана, Мика Брада ће рећи да „нико од њих не помишља на могућан епилог ове чудне, ове жалосне иг-

ре“, која се игра у Југославији сваких избора, почев од оних за државни парламент, до оних избора часника у градовима и општинама. И стално иста комедија, која прераста у трагедију народа који плаћа ћефове политичких пеливана и њихових таборника.[10]

Нешто касније, после завршених избора и свега онога што их је пратило, Мика Брда ће се још једанпут осврнути на њих — и на оно што су донели. И морали, такви какви су, и донети.

„После источених хиљада литара пића и мамурлука, после уфачлованих разбијених и промуклих грла од енергичног: „горе!“, „доле!“, после претоварених стомака и оријашког манифестовања победе“, Мика Брада ће закључити да „метод изборне борбе који се код нас на Балкану упражњава, прави је монструм за народе, који у томе супериорном принципу демократије гледају манифест грађанске политичке свести.“

Искористиће Мика Брада ову прилику да укаже и на политичке традиције седамдесетих и осамдесетих година прошлог века у Србији, века у коме су идеје Светозара Марковића (чије име, наравно није могао тих дана да помиње), које могу послужити као пример „како се често ствари по логичком и историјском апсурду могу окренути за читавих 180 степени уназад, на место да крећу пуном снагом напред“. Нешто даље додаће он да „онај пламен друштвених идеала, у коме је сагоревала читава плејада апостола наше политичке борбе (плејаде следбеника идеја Светозара Марковића, Живојина Жујовића и Васе Пелагића — Р. В.) не загрева више савремене аривистичке генерације, никада засићене личним уживањем и добитима.“ И сводећи мисли и размишљања о свим и оваквим изборима и изборним кампањама, рећи ће и ово:

„Млади скоројевићи, који имају амбиције да воде људе и покрете, имају много реалније циљеве од сагоревања у борби за опште народне интересе и идеале.“ Зато и читава ова „последња изборна борба и није вођена под едигом принципа, већ под ознаком култа личности.“[11]

Они који су имали прилике да и сами прате коју од изборних борби и кампања у предаприлској Југославији, могу само посведочити тачност ових речи Мике Браде — и сложити се са њим у њиховој оцени. Они, пак, који то нису имали прилике да их доживе, моћи ће из ових његових излагања стећи прилично јасну слику какве је хазарнске обликe добијала — и каквим се све средствима служило у политичкој борби супарничких партија и група. То баца и јасну слику о једном времену у овој земљи — и једној политица која је вођена. Али не само ово. И не само о овом.

Борба империјалистичких сила за колоније

Узроке првог светског рата, каже Мика Брада у једном прилогу, „не треба тражити нити у револуционарном акту Гаврила Принципа, нити у повреди принципа народне суверености, већ у сукобу интересних сфера империјалистичких сила.“[12] Он ће то још очигледније и конкретније приказати и доказати у осврту на догађаје у Кини, односно на Кинеску револуцију и игре великих сила око Кине, као и на неке илузије које су се гајиле код нас о тобожњим симпатијама и преокрету који је настао у држању енглеске штампе, а то значи и Енглеске и њене политике поводом нашег сукоба са Италијом.

Пошто у почетку каже да Европа после опште ратне разривености није ушла у социјалну (читај: социјалистичку — Р.В.) револуцију, која је била на прагу, европске државе потпомогнуте Америком и њеном „обимном помоћи у доларима. . . употребиле су исполинске напоре за оздрављењем (читај: очувањем-Р.В.) дотадашњег друштвеног система.“ То је поред тренутне стабилизације Европе довело до формирања „привредних и политичких блокова извесних држава“, што је дошло до пуног израза на *Локарнској конференцији.*[13] Ови блокови, како каже Мика Брада, „поред све своје пацифистичке навлаке у ствари значе формирање снага за нови рат“, за нову поделу интересних сфера. То сведочи њихово рапидно и грозничаво наоружавање. Ту чињеницу потврђује подизање утврђења која ничу у Европи. Па ће у наставку рећи:

„Под изговором избегавања оружаних сукоба основано је Друштво Народа које у ствари „значи споразум о подели интересних сфера. Под изговором гарантовањем међусобних права створени су гарантни пактови. Они у ствари значе империјалистичке тежње за даљим освајањем тржишта и осигурањем залеђа.“

Једно од таквих тржишта „на Далеком истоку је Кина са својим богатим пољима памука, мака, опијума, пиринча и многоврсним сировинама инду-

стријског типа“. За ово тржиште директно су заинтересоване и Сједињене државе, Јапан и Енглеска. Отуда потиче и њихово супарништво.

„Амерички капитализам“, каже Мика Брада, „налази се пред овим догађајем: Из Њујорка, желе једно уједињење нерастрзавано као до сада међусобним борбама царство, пространо и груписано тржиште за што спокојнију инвестицију капитала“. У тим и таквим страховањима и дилемама нису само САД. „Из Шангаја (у који је уложен огроман амерички капитал — Р. В.), опет, изражавају бојазан да уједињавање револуционарног плебса (револуционарни борци Кине — Р.В.) не поткреше преко мере досадашње прерогативе и необуздани профит пласираног америчког капитала“. Зато и у Њујорку и у Шангају са великим интересовањем прате догађаје у Кини — и продирање Кантонада (кинеских револуционара — Р.В.) „који у залеђини имају Совјетску унију“. Али не само због тога. Они су забринути и због све већег и јачег утицаја Велике Британије која такође надире ка Кини. Она је, чак, узнемирена и јаче од осталих империјалистичких сила чији су освајачки интереси у овој богатој земљи. Поред осталог, „кинески кули исто су тако благородни објект експлоатације као и индијске парије“.

Као и свуда тамо где су се разни кули и парије дизале на устанке против колонијализма, империјалистичких тежњи за поробљавањем и експлоатацијом, тако и овде у Кини за револуционарне покрете израбљиваних и експлоатисаних империјалистичке силе пребацују на Совјетску унију. Зато се у штампи тих империјалистичких, колонијалних сила развила антисовјетска кампања — и блокада Совјетске уније, припремајући се чак и за евентуалну војну интервенцију — и обарање Совјета.

Иначе, у самој Кини, како каже Мика Брада, постоје две сасвим супротне тежње: „тежње кинеске домаће буржоазије за државном еманципацијом, за ослобођење испод наметнутог јој туторства страних империјалистичких сила и продирање домаћег капитала, а тежња кулија и радника је за ослобођење испод неподношљивог јарма и иностране и домаће буржоазије“.

Наравно, империјалистичкој политици Велике Британије не одговара ниједна од ове две тежње. Истовремено, поред Совјетске уније она има посла и са конкурентским силама, какве су Сједињене америчке државе и Јапан. „Појачане своје позиције у Кини Велика Британија мисли“, наставља Мика Брада, „да изведе једновременим ослабљењем утицаја Француске на Балкану и у Малој и Централној Азији“. Да би успела да оствари своје империјалистичке планове „Велика Британија врши извесне акције и у вези с Турском, Персијом, Авганистаном, Арабијом. И најзад као најбоље крунисан напор у том правцу је дословно акцентирање империјалистичке политике Италије на Средоземном Мору у једној јединој тежњи, да, дајући одрешене руке својим вазалима у њиховим империјалистичким тежњама, стекне са своје стране осигурано залеђе за рехабилитовање свог утицаја на колоније преко једне евентуалне интервенције против Савремене Русије“. Да би додао на крају разматрања о догађајима у Кини, да у томе осигурању свог залеђа „и лежи целокупан смисао последње кампање коју води енглеска јавност на челу енглеских капиталистичких магната, којој догађаји у Кини (Кинеска револуција — Р.В.) служе за најобичнији изговор.[14]

Мика Брада ће се још једанпут навратити на питање игара империјалистичких сила, овом приликом у главном о игри Велике Британије.

У последње време држање енглеске штампе у вези са сукобом наше земље са Италијом, и стајање Британије на нашу страну, примљено је код наше необавештене јавности са видним задовољством, каже Мика Брада, које ће он назвати „чудном илузијом.“ Није то никакав наш дипломатски успех, рећи ће Мика Брада, нити пораз Италије, већ најобичнија империјалистичка игра. Одговарајући на питање откуда такав преокрет у енглеској политици, пошто уједно наводи низ детаља у вези са Тиранским пактом,[15] он ће рећи, да „претходно треба бити начисто са двема стварима. Енглеска има својих интересних сфера на Балкану, које су у опреци са француским, и интересних сфера на Далеком Истоку. Данас у Кини њој гори под ногама. Њене индустријске домене у којима је пласирала огроман капитал, угрожене су кинеском националном револуцијом“. И да би обезбедила дивиденте које јој доноси ово велико простанство и капитал који је уложила, Енглеска „напреже све снаге за формирање једне снажне војне интервенције у Кини“. У томе се са њеним интересима поклапају и интереси Јапана и Америке.

Али у „Европи у томе она нема савезника. Француску понајмање". Зато она „за балканске ствари контрабалансира преко Италије, да би јој преко ње биле одрешене руке на Далеком Истоку. Јер не гори само у Кини. Индија, у којој Енглеска такође има свој капитал уложен, са напетом пажњом посматра ход догађаја", тако да и у њој може сваког часа доћи до револуције.

Оваква ситуација на азијском континенту је од пресудног значаја за понашање Енглеске према Италији и Балкану. „Италија у својим империјалистичким амбицијама прелази границе и очигледно изазива ратни сукоб. Она таква није више", како каже Мика Брада „контралансна снага", каква је Енглеској за овај моменат потребна". Таково њено држање може довести до ратног пожара. Енглеској *данас* такав пожар никако не одговара. Посебно на Балкану.

„И оног момента када је енглеска јавност дошла до убеђења да Италија провоцира пошто-пото и што пре сукоб на Блакану, одакле се по правилу пожар преноси незадрживо на све стране, енглеска јавност је зазвонила на узбуну. Зашто? Из обзира хришћанског гнушања против људске кланице? — Не! — Из сасвим прозаичних разлога: данас један сукоб на Балкану, без икаквог устезања увукао би све европске силе са новим конструкцијама, и тај рат, сем непредвиђених перспектива, имао би катастрофалан ехо по колонијама у Индији и осталим деловима земљиног глобуса, где год је Џон Бул (назив за енглески народ — Р. В.) опкорачио".[16]

Тако је Мика Брада пре скоро шездесет година писао о борби колонијалних, империјалистичких сила за освајање колонија — и њихових богатстава. Да је случајно пре ових радова Мике Браде била објављена књига Н. Терентјева *Проблеми далеког истока*, могло би се рећи, да је оваква гледања на питање борбе колонијалних сила за поделу интересних сфера на Далеком истоку, преузео од Терентјева. Међутим дело Терентјева преведено је и објављено код нас тек после десет година, у Загребу 1935.

Реч-две на крају

Природно да после објављивања *Обзнане и Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави*, ни Михаило М. Јовановић Мика Брада (и не само он) није више могао да пише онако како је писао пре забране КПЈ и њених организација и органа. Он сада није могао да позива учитеље комунисте, и не само њих, да не „дају ниједног атома моралне поткрепе капиталистичкој анархији"; да „позивање буржоазије на „националне интересе" је покушај заташкавања класне борбе и разбијање јединства радничке класе"; да је „активно учешће учитеља (као и свих комуниста — Р.В.) у предизборној кампањи (пред изборе за Уставотворну скупштину — Р.В.) прворазредни партијски задатак", итд., итд.[17]

И не само то. Он, као и сви остали писци комунисти, нису могли да се служе адекватном терминологијом, већ су морали да се служе езоповским језиком, да би читаоци сами могли између редова и у терминима којима су се служили, могли назрети праву, адекватну пишчеву мисао. Тиме се морао служити и Мика Брада.

Па ипак, као што се из приказа његових радова објављених у *Лесковачком гласнику*, види он је захваљујући широкој општој култури и довитљивости, успевао да и о овим питањима, колико и како се могло, саопшти своје напредно комунистичко гледање — и да позове на отпор тим „нашим невољама". Зато биографи Мике Браде, неће моћи говорити о његовом животу у делу, а да не подсете и на његове радове објављене у *Лесковачком гласнику*.

Напомене:

1. У **Лесковачком зборнику,** XXV, дат је приказ радова Михаила М. Јовановића-Мике Браде, објављених у **Лесковачком гласнику**, о позоришној уметности, позоришту, глумцима и репортоару лесковачког Народног позоришта. У овом прилогу дат је приказ и осталих његових радова објављених у овом листу.

2. **Л** (Мих. М. Јовановић): **Предизборна кампања,** Лесковачки гласник, 9. VII 1927, бр. 34, стр. 1.

3. **Л** (Мих. М. Јовановић): **Наше саобраћајне невоље,** Лесковачки гласник, 26. II 1927, бр. 9, стр. 1.

4. **Л** (Мих. М. Јовановић): **Привредни проблеми Југа,** Лесковачки гласник, 16. IV 1927, бр. 16, стр. 1.

5. **Л** (Мих. М. Јовановић): **Буџет Министарства просвете,** Лесковачки гласник, 26. III 1927, бр. 13, стр. 1.

6. **Л** (Мих. М. Јовановић): **Наши гимназијски наставници,** Лесковачки гласник, 9. IV 1927, бр. 15, стр. 1—2.

7. Михаило Јовановић: **Поводом професорске скупштине,** Новости, Београд, 27. XI 1927, бр. 2074, стр. 2.

8. У **Учитељској искри** у току 1922. и 1923. године Мика Брада је, поред осталих,

објавио следеће козерије: **Отмени пигмеји, Он, Ко сам ја?, Жреци отачаствољубља и Измећари.**

9. **Л** (Мих. М. Јовановић): **Нестајање ауторитета**, Лесковачки гласник, 12. VI 1926, бр. 23, стр. 1.

10. **Л** (Мих. М. Јовановић): **Предизборна кампања**, Лесковачки гласник, 9. VII 1927, бр. 28, стр. 1.

11. **Л** (Мих. М. Јовановић): **„Тријумф свести**, Лесковачки гласник, 21. VIII 1—26, бр. 33, стр. 1.

12. **Л** (Мих. М. Јовановић): **Нестајање ауторитета**, Лесковачки гласник, 12. VI 1926, бр. 23, стр. 1.

13. У Локарну, у Швајцарској 1925. године одржана је конференција на којој је закључено пет уговора и арбитражних конвенција између Немачке с једне, и Енглеске, Италије, Пољске, Белгије и Чехословачке с друге стране о извршавању Версајског уговора о миру, о поштовању рајнске границе и демилитаризације рајнске граничне зоне.

14. **Л** (Мих. М. Јовановић): **Догађај у Кини**, Лесковачки гласник, 12. III 1927, бр. 11, стр. 1.

15. Тирански пакт

16. **Л** (Мих. М. Јовановић): **Чудне илузије**, Лесковачки гласник, 30. IV 1927, бр. 18, стр. 1.

17. Раде Вуковић: Михаило М. Јовановић-Мика Брада, секретар Организације учитеља комуниста Југославије 1920. године, Зборник за хисторију школства и просвјете 11, Загреб, 1978, стр. 131-144.

Rade Vuković

AN ADDITION TO THE COLLABORATION OF MIHAILO JOVANOVIĆ ON LESKOVAČKI GLASNIK NEWSPAPER

Mihailo Jovanović, called Mika Brada (Mika the Beard), collaborated on Leskovački Glasnik Newspaper for a fairly long time as one of its most prolific collaborators. He wrote about the theatrical and cultural problems, as well as the socio-economical and political situation in our contry and the town of Leskovac. His articles were critically oriented and intended to expose the truth about a time and politic of a nonpopular regime. His progressive, socialist and Marxist ideas played a prominent part in those articles. From that point of view, the activity of Mihailo Jovanović could be interesting from a wider aspect — as a testimony of the Marxist criticism in Leskovac.

UDK 940.53/.54(497.13)

др **Слободан Д. Милошевић**

Концентрациони логор у Слану на острву Пагу

У директиви Врховној команди оружаних снага (OKW) 27. марта 1941. године Адолф Хитлер је наговестио стварање нове државе на територији Хрватске будуће Независне Државе Хрватске (НДХ) следећим речима: „Политичким обећањима у корист Хрватске биће поштрена унутрашња политичка затегнутост у Југославији.“[1]

Наредног дана OKW је израдио предлог усклађивања немачких и италијанских операција против Краљевине Југославије. У циљу разбијања јединства унутар Југославије... „да се у сваком погледу изађе у сусрет хрватским тежњама за самосталношћу и да се Хрвати третирају као пријатељи Осовине. Биће за то целисходно да се одустане од свакидашњих ваздушних напада на хрватску територију уколико се не ради о акцији против непријатељских трупа које се тамо боре.“[2] О свему томе Хитлер је обавестио Бенита Мусолинија који је имао слично мишљење о питању стварања НДХ. То се види из његовог писма Хитлеру 28. марта 1941. године у коме поред осталог пише..“ треба рачунати и са сепаратистичким тенденцијама код Хрвата које представља доктор Павелић, сам се он налази у близини Рима.“[3]

Четири дана после напада на Краљевину Југославију 10. априла 1941. године Славко Кватерник проглашава оснивање НДХ. Њен будући шеф Анте Павелић налазио се на путу из Рима у Загреб где је дошао 16. априла. Трећи Рајх је сада чврсто уз Павелића. Тако се у заповести команданта немачке 2. армије од 14. априла 1941. године фелдмаршала фон Вајкса и о томе говори: „Фирер је наредио да се оснује нова хрватска држава која ће стајати у пријатељском односу са Немачком.“[4]

Идеолошки НДХ је највише одговарала нацистичка парола „Један народ, једна држава, један вођа“. На њеном темељу настале су све касније друштвено-политичке пароле у НДХ. Пошло се од поставке „Један народ“. Тај народ требало је да буде у првом плану Хрвати. Поред њих могли су да егзистирају Немци-фолксдојчери, Италијани, Мађари и друге националне мањине које су сматране за пријатеље сила Осовине. Из свега овога проистиче да Срби, Словенци и Јевреји не могу да буду једнаки раније поменутом народу, па су за њих тражена друга, нова решења.

На плану тих нових решења значајна је „Законска одредба за одбрану народа и државе“ коју је издао Павелић 17. априла 1941. године. Она гласи.

„1. Тко на било који начин повриједи или је повриједио част и животне интересе хрватског народа или било на који начин угрозио опстанак Независне Државе Хрватске или државне власти, па макар дјело остало само у покушају чини се кривцем злочинства велеиздаје.

2. Тко се учини кривцем злочина у тач. 1. наведенога има га стићи казна смрти.

3. За судовање по овој законској одредби поставља министар за правосуђе по потреби изванредне народне судове од три особе који имају судити хитним поступком по прописима укинутог хрватског поступника о пријеком суду.

4. Министар правосуђа имаде именовати чланове суда.

5. Ова законска одредба ступа одмах на снагу.“[5]

Поменута законска одредба није случајно издата један дан после Павелићевог доласка у Загреб. Стиче се утисак да је она раније припремљена и да је у погодно време угледала светлост дана. У ствари, она је подстакла сва безакоња, клања и прогоне појединих

категорија становништва. Очигледно да је све то било уперено против Срба, Јевреја, Цигана и Хрвата антифашиста.

У току априлског рата и после њега усташе су вршиле страховити терор против српског и јерврејског становништва. Били су организовани масовни скупови са верском и националном обојеношћу. У свему томе предњачили су поједини усташки министри који су на тим скуповима говорили да су Срби непожељно становништво у НДХ.

После пропагандних говора усташе су почеле са физичким уништавањем непожељног становништва. Незаштићено, оно се организовало у збегове и повлачило у шуме где су покушали да се бране од усташких злочина. Када им ни то није помогло почели су да се исељавају у Србију.[6]

Избеглице које су напустиле своја насеља и кретале се неорганизовано из места у место још више су уносиле пометњу у већ несрећена друштвена кретања у НДХ. Усташка влада настоји да каналише та неорганизована пресељавања не у циљу побољшања живота избеглица и сређивања неприлика у народу, већ „увођења реда“ у друштвена кретања. Било је на помолу стварање логора разних врста, па према томе и намене.

Како је усташка НДХ била под идеолошким упливом Немачке то је она на својој територији упражњавала и њене методе за организовање и изградњу логора. И у томе циљу непосредно по стварању НДХ у Загребу је формирана Усташка надзорна служба (УНСа) која је била потчињена непосредно Павелићу, а организовао ју је Еуген-Дидо Кватерник. Она је формирана као врховна војноцивилна власт у саставу усташке војнице, па је била главни орган специјалне полиције усташког режима.

По терору и жртвама које је проузроковала УНСа је била појам терора и насиља у НДХ. Злочини су изазивали реакцију и у врховима усташког покрета где је долазило до сукоба и међу водећим усташама. Све је то допринело и утицало на доношење одлуке о распуштању УНСе почетком 1943. године. У ствари ова одлука је била формална, јер је организациона структура УНСе остала недирнута само што је укључена у друге полицијске установе и војне формације.[7].

Организационо УНСа је била подељена на четири уреда: 1. — усташко редарство, 2. — усташка обавештајна служба, — 3 усташка обрана и 4. — усташки лични уред. Ова организациона структура остала је до краја 1941. године када је као 5-ти уред формирана усташка сигурносна служба.

Уред 3. — усташка обрана УНСе био је надлежан за оснивање и организацију логора као и за њихово војно обезбеђење. Ова надлежност важила је у време појачаног усташког режима и централизоване службе безбедности. Временом увидело се да тај уред није могао да постигне да на време оснива логоре и да њима руководи. Због тога се указала потреба да се права на оснивање логора пренесу на друге институције и појединце. Ова права стицали су они појединци који су руководили специјалним казненим јединицама за угушење народног устанка. Како се види из записника о саслушању Славка Кватерника: „Оснивање концентрационих логора је апсолутна Павелићева ствар и то без питања владе и без изношења тог питања на седницу владе.“[8]

Државно равнатељство за понову је 10. јула 1941. године издало посебан упут за техничко уређење и организовање службе у логорима. Оно је послужило усташама да се лакше снађу и што боље уреде логоре за смештај „непоћудног“ становништва у њих у циљу њиховог даљег транспорта или физичког уништавања.[9]

Оснивање логора

Концентрациони логор у Сланом на острву Пагу основан је крајем маја или почетком јуна 1941. године. Према изјавама сведока, тада су на острво Паг моторним чамцем дошли усташе Мијо Бзик, Иван Девчић звани „Пивац“, будући командант логора, и више усташа. Дошли су са објашњењем да траже погодно место за подизање зграде за чипкарску школу.[10] У вези с тим, обратили су се тадашњем општинском начелнику. Међутим, очигледно је било да су поменуте усташе дошли да пронађу погодно место за оснивање логора. Определили су се за место у пределу званом Слано на североисточном делу острва, удаљеном 6 км од места Пага. Ту се налазио главни део логора. Поред њега, у селу Метајна—Барбат, удаљеном од Слана 3 км налазио се споредни логор за жене. Усташе су имале намеру да иселе село Барбат и од њега направе концентрациони логор. То-

ме су се супротставиле италијанске власти и осујетиле намере усташа.

Област Слано где се налазио главни део логора је кршевита висораван између више брежуљака. Та висораван са мора има два приступа. Први је са Карлобашке стране из увале која се зове Башка Слана, а други је на Пашкој страни из увале зване Сушац. У овој области је одсуство сваке вегетације.[11] Врућине су јаке, тешко подношљиве. Уз то ту је највећа бура на острву. Обоје тешко се издржава и у нормалним животним условима, а о оним другим и да се не говори. Због тако лоших услова ту нема насеља утолико пре што нема воде за пиће. Нађе се понеки извор поред мора са нешто слане воде, јер је помешана са морском.

Концентрациони логор у Сланом био је подељен на северни и јужни део. Између њих налазило се мало узвишење равне површине. На местима која доминирају како на северном тако и на јужном делу логора налазиле су се стражаре са пушкарницама.[12]

У северном делу логора који је био знатно веће површине од јужног биле су подигнуте три бараке ограђене бодљикавом жицом. Нешто даље од бараке затвореници су били изградили пут који је повезивао увале Башка Слана и Сушац.

У јужном делу логора такође су се налазиле дрвене бараке за затворенике. Оне су биле постављене у два реда тако да је у једном реду било шест, а у другом четири бараке. Оне су биле нешто мање од оних које су биле подигнуте у северном делу логора. Такође је овај део логора био опасан бодљикавом жицом. За разлику од северног дела логора овде је жица била испреплетена у три реда висине три, а у ширину два и по метра. Кроз ову ограду врло тешко је могао човек да се провуче. Описани начин ограде бараке говори нам да је у јужном делу логора био строжи режим за затворенике него на северном.

Бараке за смештај затвореника су доста лоше грађене. Као такве оне нису могле да довољно заштите затворенике од великог ветра и буре.

Усташка управа логора била је смештена у једној дрвеној бараци при уласку у котлину где се налазио логор. У овој дрвеној бараци боравила је логорска усташка посада у време када није била на дужности.

Довођење затвореника у логор

У логор су допремани Јевреји, Срби, Хрвати антифашисти, жене, деца и старци. Било их је разних професија и социјалнога састава.

Пребацивање затвореника са копна на острво вршено је са обалног дела из пристаништа Карлобаг бродовима „Галеб", „Сокол" који је заплењен посебно за обављање овога посла и још једним безименим брдом.[13] Затвореници из удаљених крајева превожени су дању и ноћу у затвореним пломбираним возилима или камионима у Госпић. При овоме мушкарци су обично ишли пешке везаних руку од Госпића до Карлобага. Сваки онај који би пао од изнемоглости још више је злостављан од усташких пратилаца.

Строжи режим био је према оним затвореницима који су допремани из полицијских затвора где су издржавали тешке канзе. Они су у Карлобагу укрцавани на најбруталнији начин и терани у унутрашњост брода. Чињено је то великом брзином. Сваки онај који се у одређеном времену није укрцао тучен је кундацима и гуран ногама у брод. Везаних руку интернирци нису могли да постигну одређену брзину, па су се као такви налазили под ногама усташа. Некима је од велике туче крв текла на уста коју нису могли да заставе везаних руку. Том приликом под ударцима кундака појединим затвореницима су ломљене кости на рукама и ногама.

У току пута од Карлобага до Слана на Пагу усташе су још више мучили затворенике. Живе су их бацали у море са каменом везаним око врата.[14] Претходно би унесрећене опљачкали одузимањем свих драгоцености и личних предмета.

Смештај у логору

До острва Пага бродовима су превожени жене и мушкарци. Овде су их раздвајали. Жене су биле смештене у Метајни у три куће. Командант овога логора био је Очић Макс.

Мушкарци су искрцавани у Башкој Слани и у ували Сушац одакле су били одвођени у логор у Сланом. Крајем јула и почетком августа све жене биле су пребачене у логор у Сланом.

Затвореници су спавали у баракама на голим даскама у креветима на спратове.

Исхрана

Исхрана затвореника била је примерена самом начину живота. Један војнички хлеб дељен је на 20—30 затвореника.[15] Уз то добијали су воде са неколико зрна пасуља или по два кромпира без зачина. То им је било дневно следовање.

Изнемогли од глади затвореници су често на препад узимали сирови кромпир за храну. Због тога су били још више тучени. Појединци су покушавали да једу и траву уколико се могла наћи у логору.

Мучења до физичког уништења

Поред лоше исхране и хигијенских услова затвореници су терани на врло тешке радове у каменолому, па на изради цесте од Башке Слане до увале Сушац у правцу Метајне. При томе послу морали су да носе тешко камење Сваки онај који би изостао тешко је злостављан од усташа до усмрћења. Једна од казни која је примењивана у овом логору јесте и лежање голим телом на бодљикавој жици.

Из описаних поступака према затвореницима види се да су они били осуђени на смрт само је било питање дана када ће се она извршити и на који начин. При томе су се усташе најчешће користиле триковима. Један од тих трикова примењиван сваких десет дана јесте вест да се затвореници спремају да иду кући. Наравно радило се о одређеном броју затвореника. Пошто би се јавио потребан број ставили су их у бродове и превозили до једног рта иза увале Сушац. Ту су их искрцали и водили до предела звано Фурнажа. Прво су их приморали да ископају јаме, па су их потом ножевима исекли и у те јаме бацали.

Осим поменутог служили су се и другим варкама. Пигали су затворенике да ли неко жели да се премести у други логор. Сви они који би се пријавили издвајани су и поубијани.

Сваке ноћи су прозивали пет до десет затвореника наводно да иду кући. Уз велико весеље они су понели и своје ствари. Усташе су им одузимали ствари, а њих стрељали у кругу логора.

Због учестале пуцњаве у логору и његовој близини издато је наређење да се при погубљењу затвореника не пуца, већ да се кољу помоћу ножева.

Сличну судбину доживљавале су жене са децом. Оне које су биле смештене у селу Метајни подносиле су највећа понижавања, потом заклане и везане са децом бацане у море. Често су такве жртве доспевале у рибарске мреже.

Половином августа 1941. године извршен је највећи покољ у логору у пределу званом Фурнажа. Према изјавама сведока тада је поклано или на други начин убијено око 700—800 затвореника. Међу њима био је већи број мале деце. Она су молила усташе „жандаре, молим те немој нас клати". Све је то било узалуд.

Жртве су обично закопавали у већем броју, групно. Гробови су се налазили и у близини логора испод места звано Теклић, па код Пећине у Густа Драги, код горњих врата звано Леша у Горњој Слани, на равници под Широком Главицом, у долу иза Мрких стијена, у Равној Драги до мора на горњој страни, а такође и на доњој страни, у Фурнажи код пећине, на Малину код воде, на Дражици у Заглави—Метајна и под Заглавом на жалу.

Откривање заједничких гробница и начин убијања жртава

Крајем августа и почетком септембра 1941. године, уместо усташа долазе Италијани. Њиховим залагањем откопане су три заједничке јаме-гробнице стрељаних затвореника. Једна се налазила 300 метара удаљена од обале са пашке стране. Састојала се од шест ровова чија је дубина износила 1,70 до 2 метра, а дужина до седам метара. Ови ровови били су повезани једним попречним ровом дугим 56, дубоким 2—3, а широким 3 метра.

Мало даље од прве у пределу ближе мору били су трагови још једне јаме од 13 метара дужине, 1,50 ширине, а пола метра дубине.

Северозападно од самог логора у једној вододерини нађена је још једна јама дужине 19 метара, ширине 5, а дубине 3 метра.

Поред ове три побројане јаме били су остаци костију спаљених лешева.

Команда 5. италијанског армијског корпуса послала је санитетску екипу са једним лекаром и 35 санитетских радника-војника у област Слана на Пагу.[16] Њен задатак је био да пронађе и спали све лешеве жртава било да се налазе у јамама или на површини зем-

ље. Према изјавама сведока јаме су биле дупке пуне људских лешева, и то различитог пола и узраста. Већини њих руке су биле жицом везане на леђима. Децу су такође жицом везивали за мајке једно другом окренути леђима да не би могли да се гледају.

Према видљивим траговима злочина жртве су убијане ножем, ударцима кундака и камењем. На већини дечијих лешева нису пронађени никакви ожиљци уморства, већ само отворена уста, па се претпоставља да су жива бацана у јаме. На основу израза лица поменутих лешева стручњаци закључују да су умирали под страшним мукама. Наилажено је на такве призоре смрти да се аутор не усуђује да их овде опише због чувања достојанства људског рода. Они су забележени и познати тамо где је то потребно.

Према подацима Окружне комисије за ратне злочине за Хрватско приморје у овом конц. логору затвореници су убијани и помоћу инјекција — тровањем. Ово се темељи и на основу признања апотекара у чијим апотекама је справљан отров.[17]

Број убијених

Као што је случај са другим конц. логорима где се ни приближно поуздано не може да утврди број жртава такав је случај и овде. Међутим, према извештају Окружне комисије за ратне злочине за Лику најмања бројка умо-рених затвореника могла би да износи око 6.000—8.000 жртава. Друга бројка мања или већа аутору није позната.[18] Нова студиозније истраживања могу да потврде или оповргну ову бројку.

Ако се има у виду да су италијанске власти по доласку на острво одавде пребациле око 400 затвореника на копно у Јасеновац и друге логоре где су такође уморени онда може да се тврди да бројка премашује поменуту цифру. Овоме треба да се дода и мноштво умо-рених приликом превоза од Карлобага до места логора којом приликом су бацани у море и тако усмрћени.

Напомене:

1. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (даље: ЗБ. НОР.), том II, књ. 2, стр. 475.
2. Зб. НОР, II—2, 479—480.
3. Тајна писма Хитлер—Мусолини (1940 — 1943), Приредио, превео и предговор написао др Богдан Кризман, Загреб 1953, 50.
4. Велимир Терзић, Југославија у априлском рату 1941. Титоград 1963, 629.
5. Узето из књиге Шиме Балена, Павелић, Загреб 1952, 62.
6. Слободан Д. Милошевић, Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941—1945. Београд 1981, 243.
7. Мијао Харамина, О систему усташког и окупаторског терора у Хрватској, Историјски преглед бр. 1, Загреб 1961, 7.
8. Архив Војноисторијског института (даље: Архив ВИИ), фонд НДХ, кут. 9, р. бр. 6/2.
9. Архив ВИИ, фонд НДХ, кут. 170, р. бр. 18/12.
10. Историјски архив у Ријеци (даље: ХИР), фонд Ријечке префектуре, кут. 2207, бр. 1. Записник са саслушања Јурај Црљенка пред среском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Сиску 2. јануара 1946.
11. Исто, бр. 18, Изјава сведока Шиме Огуић Јурин.
13. Исто, кут. 2207, р. бр. 12/46. Извештај окружне комисије за Лику за утврђивања ратних злочина.... 29. јануар 1946.
14. Исто, бр. 16/а, Изјава сведока, Ружић Орен-Јегора, 4. април 1945.
15. Исто, бр. 76/2, Изјава сведока Маржић Брне, 20. новембра 1945.
16. Исто, Елаборат о конц. логору Слано на Пагу.
17. Исто, бр. 6/43, Сведочење Милана Милетића у Среском суду у Госпићу 21. фебруара 1946.

Slobodan D. Milošević

CONCENTRATION CAMP IN SLANO

Set up in summer 1941, the concentration camp in Slano on the island of Pag was intended for attaining the goals of quisling government of Independent State of Croatia, which were a prat of the plans of Nazi Germany, served by Ustashe Regime. Jews, Serbs and antifascists were brought in the concentration camp, and many children, women and old people were among them. Torturing of internees was a common thing. According to real estimates, between six and eight thousand people were killed in this concentration camp.

UDK 338.22 (497.11) „1944—1947“

Мира Тасић

Обнова и изградња Лесковца (1944—1947)

Југославија је у току другог светског рата претрпела огромне губитке у људству. Они су износили 1,706.000 погинулих, међу којима 305.000 активних бораца НОВЈ, односно ЈА. Било је 70.000 ратних заробљеника, а у интернацији 320.000 југословенских родољуба; на принудном раду налазило се 270.000 људи; 320.000 принудно је мобилисано, а 530.000 становника расељено.[1]

Наша земља је претрпела огромне штете и у привреди. Уништено је 289.000 сеоских газдинстава, 142 рудника угља, 10 рудника боксита, разорено је 36% индустријских зграда и уређаја; уништено је или оштећено 43.000 стамбених и пољопривредних зграда; око 11.000 км савремених путева. Највећа разарања и оштећења у индустрији нанета су текстилној индустрији (53,4%), хемијској (52%), металској (49,2%), електроиндустрији (30,2%), прехрамбеној (22%), индустрији грађевинског материјала (17,5%). Када се губици Југославије у националном богатству упореде с губицима осталих савезника, они износе преко 9 милијарди долара или 17% од укупног губитка 18 савезничких држава.[2]

Још у току рата у Југославији се приступило обнови опустошене и разорене земље. То је, с обзиром на степен разарања и систематску пљачку од стране окупатора, био веома тежак и сложен задатак који је тражио пуну ангажованост свих људских и материјалних снага земље. НКОЈ је још почетком 1944. године донео смернице за рад које су садржале основне принципе организовања обнове привреде после ослобођења. Период обнове трајао је до 1947. године када отпочиње планска привредна изградња.[3]

Ратна штета причињена у лесковачком округу за четири године окупације „цени се на укупно 6.561.717.000 динара. Од те суме на губитак националног богатства (фабрике, мостови, млинови) отпада 82.110.000 динара, а на губитак националног дохотка 1.480.530.000 динара. Изгубљени приватни доходак од погинулих, онеспособљених, отераних у логоре или на принудни рад износи 1.199.630.000 динара. На ратне расходе (индустријски објекти, рудници) долази 325.247.000 динара. Лишено је живота или нестало 6.547 лица, за рад онеспособљено 5.517 а лишено слободе 16.158 лица који су у затворима и логорима провели 90.500 дана. Порушено је 6.960, а оштећено 12.048 зграда што представља вредност од 859.650.000 динара. Губитак у крупној стоци износи 34.516 а у ситној 150.077 грла, што представља износ од 145.603 динара. Штета у пољопривредним оруђима износи 35.380.000 динара, у житарицама 1.052.000.000 динара (526 милиона кг), у сточној храни 46.000.000 дин. (46 милиона кг), а у новцу и хартијама од вредности 740.000.000 дин. Процена ратне штете извршена је према тадашњој вредности динара.“[4]

Да би зло било веће, Лесковац је био један од многих југословенских градова који је осетио пред крај рата и снагу савезничког ваздухопловства које изгледа није увек знало да разграничи војне од цивилних објеката. Наиме 6. септембра 1944. године у 11.30 сати савезнички авиони су бомбардовали Лесковац. Погинуло је преко 3.500 људи а већи део града је био такорећи сравњен са земљом.[5]

Тако је Лесковац ослобођење 11. октобра 1944. године дочекао у рушевинама. Према процени, материјална штета нанета бомбардовањем износила је 2.224.958.827 динара према тадашњој вредности или 198.061.975 динара предратне вредности; срушено је 475 и оштећено 1.175 зграда. Од јавних зграда

оштећено је двадесет а потпуно уништене четири.[6]

Обнову разореног града организује апарат нове револуционарне народне власти изграђен у току НОР-а и социјалистичке револуције и ослоњен на масовне антифашистичке организације.[7]

При Градском НОО-у формиран је Одсек за обнову града који је организовао рад, и то најпре окупивши грађевинске стручњаке и раднике и прикупивши сав потребан материјал и алат. Радило се по плану. Првенство је дато рашчишћавању улица и њиховом оспособљавању за пролаз и саобраћај, рушењу оштећених зграда и поломљених телеграфско-телефонских стубова, вађењу и сахрањивању преосталих мртвих и попуњавању рупа од бомбардовања; поправци јавних зграда које су делимично порушене; рушењу објеката који су склони паду; оправци приватних зграда за становање; издвајању и складирању грађевинског материјала.[8]

Од грађанства Лесковца формирана је радна бригада са четири радна батаљона, са око 26.000 радника. Од 17. октобра до 7. новембра 1944. године већи број улица је оспособљено за саобраћај, рашћишћено је око 25—26.000 кубних метара материјала, поправљене су и оспособљене за употребу пумпне станице и пумпе за пијаћу воду. Од јавних зграда оспособљене су Градска амбуланта, Пореска управа, основна школа „Цвијић“, Женска занатска школа, Окружни суд, Срески суд, Пошта I, Окружна команда, Кухиња II рејона, зграда Окружног народноослободилачког одбора итд.[9] До краја 1944. године поправљене су укупно 33 јавне и 57 приватних зграда.[10]

Радило се на успостављању и телефонског саобраћаја. Специјална екипа са око 70 људи успела је да до 7. новембра 1944. године оспособи телефонску централу за рад са око 40 бројева у граду и успостави међуградску везу Власотинце — Лебане — Медвеђа — Владичин Хан — Врање — Ниш и Прокупље.[11]

Железничка станица са свим инсталацијама је исто тако била разорена. Одмах по ослобођењу образован је у Лесковцу железнички батаљон са 550 железничара из свих крајева Србије, који је имао задатак да обнови пругу од Ниша према Скопљу. У ударничком духу железнички батаљон је за нешто више од месец дана поправио пругу и нормализовао саобраћај на линији Ниш — Лесковац — Грделица. Тако је први воз са неколико путничких и теретних вагона, сав искићен, ушао у лесковачку станицу 15. новембра 1944. године.[12]

Због несташице грађевинског материјала обнова до краја 1944. године није могла да се развије у пуној мери. Захваљујући пре свега добровољном раду становништва Лесковца, делимично су саниране последице бомбардовања.

Осим несташице грађевинског материјала, недостојала су новчана и материјална средства за исхрану и издржавање људи у радним бригадама и њихових породица, затим породица мобилисаних војника, рањеника, сирочиње итд. Зато је Градски НОО донео одлуку да се организује акција прикупљања добровољних прилога у новцу и натури. Апелу Градског НОО-а одазвало се целокупно становништво Лесковца. У ту сврху при социјалном одсеку Градског НОО-а основан је Народноослободилачки фонд. Прикупљање прилога вршило се преко рејонских одбора, а расподелом је руководио Социјални одсек. За кратко време прикупљено је 3.158.506 динара, жита 10.057 кг, масти 197 кг, поврћа и других намирница 2.147 кг. Формиране су рејонске кухиње које су радиле до 20. XII 1944. и храниле дневно око 2.000 особа. Од октобра 1944. до краја фебруара 1945. године Социјални одсек је помагао у раду при поправци кућа 85 породица, у храни 3.961 породицу, стан је добило 218 породица, а огревом, обућом и одећом помогнуто је 767 породица.[13]

Немоћне и старе особе смештене су у Дом стараца и за њихово издржавање бринуо се Градски НОО. Због малог смештајног капацитета Дома стараца, крајем 1944. збринуте су само 22 старе особе.[14]

Апелу Градског народноослобдилачког одбора одазвали су се и Лесковчани настањени у Београду, који су на конференцији одржаној 23. новембра 1944. године образовали одбор за хитну помоћ Лесковцу и околини са председником др Владом Михајловићем.[15] До 27. јануара 1945. године овај одбор је послао 3.600.000 динара, 150 кг камене соде, 1.000 кг зејтина, 1.000 кг мармеладе, 1.000 кг куваног парадајза, 1.000 кг соли и већу количину лекова.[16]

Како је наилазила зима јавио се проблем снабдевања огревом, па је 24. новембра 1944. године отишла на Кукавицу прва радна бригада грађана, која је за месец дана рада по неповољним

временским условима транспортовала за град преко 500 кубних метара дрва.[17]

Све ове мере нису биле довољне да се дугорочније реши проблем финансирања обнове града, снабдевања и исхране војних јединица (које су биле у Лесковцу), сиромашних породица итд. Због тога је Градски НОО на предлог финансијског одбора расписао двогодишњи зајам у трајању од 1. децембра до 31. децембра 1944. године.[18] Бескаматни двогодишњи зајам био је добро прихваћен од грађана Лесковца, па је до фебруара 1945. године прикупљено 10.603.000 динара. Прикупљени новац се најпре трошио за обнову града.[19]

Нову 1945. годину Лесковац је дочекао у слободи, али и у несмањеној активности за помоћ фронту, за учвршћење нове власти, а и у борби против остатака непријатеља. У организацији АФЖ-а редовно се изводе акције помоћи фронту, рањеницима и заробљеницима. За првомајско такмичење 1945. године сакупљено је за заробљенике 250.105 динара; за рањенике у Нишу жене Лесковца су припремиле 300 пакета са питама и колачима, сакупиле 8.100 комада јаја, затим сира, масти и око 300 литара млека, припремиле 400 кг двопека; за рањенике је сакупљено 58.893 динара.[20] Чланице АФЖ-а послале су на фронт 250 пакета са храном и другим намирницама. Осим тога послато је 48 пуловера и 110 пари чарапа које су жене саме исплеле.[21]

О рањеницима у лесковачкој болници добровољно воде бригу чланице АФЖ-а. Свакодневно је организовано доношење млека и свежих намирница. Интересантно је да су жене Лесковца засејале башту за болницу, како би рањеници имали свежег поврћа.[22] Само у једној акцији давања крви рањеницима, 40 чланица АФЖ-а одазвало се и дало крв за рањенике.[23]

Одмах по ослобођењу Лесковца приступило се обнови индустрије. Према подацима ратна штета у индустрији износила је (подаци се односе на текстилну индустрију): Фабрика канапа и ужарије АД пријављена штета 247.165 динара, Текстилна фабрика Косте Илића и синова 467.470 динара, Индустрија вунених тканина Лазар Теокаревић 29.068.000 дин., фабрика вунених тканина Мике Станковића и сина 28.460.458 дин., текстилно предузеће „Јосиф Јовановић и комп.“ 828.750 дин., фабрика сапуна „Влајчић“ 5.236.420 динара итд.[24]

Главни задатак био је да се у што краћем року фабрике у Лесковцу оспособе за рад. Због несташице сировина, превозних средстава и стручњака, а на другој страни нових машина и делова, обнова индустрије била је испуњена бројним примерима иновација мајстора и техничара. Од ослобођења до фебруара 1945. године оспособљена су за рад 24 предузећа од 26, која су имала сировине на залихама.[25]

Текстилна фабрика Мике Станковића Куце је била прва фабрика која је почела производњу већ почетком новембра 1944. године. Фабрика је оспособљена за рад у рекордном року, за 28 дана, пожртвованим радом самих радника. И поред несташице сировина и енергије, асортиман прве послератне производње су биле знатне количине војничких ћебади и војничке чоје намењене НОВЈ на фронту.[26]

Због неуредног снабдевања сировином и електричном енергијом, скоро све лесковачке текстилне фабрике у 1945. години остариле су мањи физички обим производње него у предратној производњи. Такође, асортиман производње био је ужи и сиромашнији од предратног. Тек у току 1946. текстилне фабрике у Лесковцу су прорадиле својим пуним капацитетом и по количини произведене робе скоро достигле предратну производњу.[27] Да наведемо само један пример. У мају 1946. године производња у текстилној индустрији је повећана за око 110% према производњи у децембру 1945. године.[28]

У току маја 1945, пошто је поправљена, пуштена је у рад фабрика уља „Дубочица“ у Лесковцу.[29] Фабрика црепа и цигле „Кукар и Коцић“ већ у јулу 1945. ради пуним капацитетом. Оспособљена је за рад за 78 дана, иако је било предвиђено 150 дана. Пуштање у рад ове фабрике било је значајно с обзиром на разарања која је претрпео град са околином. Фабрика је у почетку производила дневно 8—9.000 црепова; производња је повећана за 50% у односу на предратну. Предузеће је Окружном НОО-у бесплатно ставило на располагање 40.000 црепова за попаљена села у округу.[30]

Замах обнове обухватио је и остале области друштвеног живота. Обнављају се основне и средње школе. Окупација је и у школама оставила трага. Уништено је 800 клупа, 100 столица, 50 столова, 50 табли, 20 рачунаљки и целокупан инвентар ђачке кухиње.[31]

До краја 1944. године у Лесковцу су почеле да раде 4 основне школе. У школској 1944/45. уписано је 2.264 ученика у 44 одељења. Наставу је држало 47 наставника.[32]

Осим основних школа, обновљене су и ниже стручне школе: Трговачка школа у Лесковцу (почела са радом 12. новембра 1944), Грађанска школа у Лесковцу (1. новембра 1944), Женска занатска школа (10. децембра 1944) и Домаћичка школа у којој су се одржавали течајеви (у трајању од 5 месеци), летњи за омладинке у граду и зимски за омладинке са села.[33]

Најтеже је било са почетком рада Гимназије јер је зграда Гимназије страдала приликом бомбардовања Лесковца, а школски инвентар уништен. Залагањем Окружног НОО-а, наставника и ученика, рад у Гимназији почео је 29. новембра 1944. године са уписаних 415 ученика у I разред.[34] Нижи разреди (II, III и IV) почели су са радом 1. фебруара 1945. године, а виши (V, VI, VII и VIII) 19. марта 1945. године. Због недостатка простора настава се одвијала у сменама, са скраћеним бројем часова. У школској 1944/45. години уписано је било 1887 ученика.[35]

Велику помоћ у нормализацији рада Гимназије у Лесковцу пружали су сами ученици добровољним радом. Организовано је чишћење учионица, сечење и слагање дрва за огрев; у ударничком духу средњошколци су за два дана, радећи у три смене, поплочали двориште циглом и каменом и засадили дрвеће.[36]

Техничка текстилна школа почела је 9. априла 1945. године, са 4 разреда и 54 ученика.[37]

Да би се омогућило школовање сиромашној деци, при лесковачкој Гимназији је отворена менза где се 122 ученика бесплатно хранило, а у интернату је било смештено 15 ученика.[38]

Обнова школства је, сем подизања порушене школске мреже и организовања наставе, обухватала и примену нових концепција, насталих као израз демократизације односа коју је доносила револуција. Пошто се настава изводила по новим програмима, организован је течај за наставнике историје народноослободилачке борбе од 18. до 28. маја 1945. године.[39] Нова просветна политика тежила је да омасови образовање и „праве културне" тековине приближи радницима и сељацима. Разрасли су се облици масовног народног просвећивања: народни универзитети, домови културе, дилетантске и аматерске групе.

Народни универзитет је обновио свој рад 12. фебруара 1945. године у просторијама Културног дома. У току године на трибини Народног универзитета одржано је више предавања: о народноослободилачкој борби, о народној власти, ЈНОФ-у, о федеративном уређењу Југославије, о Стаљину, националном питању, заразним болестима итд.[40]

Посебна пажња посвећивана је средствима информисања. Поред зборова, конференција и јавних предавања, грађанство се обавештавало путем штампе, зидних и усмених новина о догађајима у свету и код нас. Нарочито су биле раширене зидне новине које су издаване по предузећима, установама и свуда где је било услова за то. Прве зидне новине у Лесковцу издао је Окружни одбор ЈНОФ-а у главној улици марта 1945. године.[41] Први број усмених новина одржан је 11. марта 1945. године у Лесковцу.[42]

Предузете су све мере да се обнови рад Градске књижнице у Лесковцу. Одмах после ослобођења 25. октобра 1944. године отворена је Градска књижница која је располагала са 21.233 књиге. Велику помоћ у обнављању књижнице пружили су сами грађани који су поклањали књиге.[43] Градска читаоница отворена је маја 1945. године на иницијативу Просветног одсека Градског НО-а и Окружног културно-просветног одбора.[44]

И позориште је обновило свој рад у ослобођеном Лесковцу, настављајући тако богату предратну позоришну традицију. Прва представа Окружног народног позоришта била је драма „Људи на санти леда" од чешког писца Виљема Вернера, изведена 7. јануара 1945. године. Овом представом је и отворен Културни дом у Лесковцу.[45]

Интересантно је напоменути да је у још разрушеном Лесковцу одржана и прва изложба уметничких радова, што представља значајан и успео подухват. Изложба Пропагандног одсека Окружног ЈНОФ-а из Ниша, са преко 200 радова (акварела, линореза, дрвореза, вајарских и фотографских радова) отворена је 7. јануара 1945. године у просторијама Пропагандног одсека у Лесковцу.[46]

И културно-уметничко друштво „Абрашевић" обнавља свој рад у ослобођеном Лесковцу. Прва приредба овог друштва одржана је почетком јануара 1945. године.[47]

Тешко је набројати све омладинске, радничке, просветне, пионирске, аматерске и дилетантске културне групе, као и културно-просветне екипе радних бригада које су обновиле свој рад или се изнова устројиле. Приредбе су биле масовно посећене, а приходи су били намењени рањеницима, дечјим домовима, борцима на фронту, сиромашним ђацима итд.

Поред организовања приредби и културних институција, радило се и на описмењавању људи. Описмењавање се вршило путем аналфабетских течајева. У Лесковцу је у 1945. години одржано 9 течајева са 129 слушалаца.[48]

Акцију описмењавања свесрдно су помагали органи народне власти. Тако је од 20. до 27. јануара 1946. године, у организацији окружне комисије за сузбијање неписмености, одржана Недеља борбе против неписмености.[49] За седам дана ове просветно-културне акције прикупљено је 340 књига и 18.843 динара, а описмењено је 97 лица.[50]

Недеља народног просвећивања отворена је 22. априла 1946. године великим просветним збором коме је присуствовало неколико хиљада људи. На митингу је истакнуто да треба да се поведе одлучна борба против неписмености и да та акција „има не само културну, него и економску и политичку важност".[51]

Значајно место заузима и здравствена заштита. У току 1945. године обновљене су све предратне здравствене установе у граду, а осим тога основане су нове: Антитуберкулозни диспанзер и Народна поликлиника. Највећи проблем био је недостатак стручног кадра, санитетског материјала и болесничких кревета. Болница у Лесковцу могла је да прими 70—80 болесника што је било недовољно за град и околину.[52]

Здравствени органи водили су велику борбу да би сузбили епидемије маларије и пегавца које су се појавиле у округу 1945. године. Захваљујући њиховом пожртвованом раду ширење епидемије је спречено. У Дому народног здравља у току 1945. године је извршено 3.430 прегледа крви за маларичне болеснике, а кроз купатило са дезинфекционим апаратима прошло је око 11.000 болесника. Затим, излечено је 385 болесника од шуге. У циљу очувања здравља здравствене екипе су извршиле 111 прегледа животних намирница, 105 прегледа чистоће по улицама, 8 прегледа пијаће воде; вакцинисано је 400 лица против трбушног и 159 против пегавог тифуса и 900 деце против великих богиња; прегледано од вашљивости 4.815 особа. У новоотвореном Антитуберкулозном диспанзеру, који је отпочео са радом септембра 1945. године, прегледано је до краја 1946. године 20.715 болесника.[53]

Поред лекарских интервенција радило се и на здравственом просвећивању народа. У току 1945. године одржано је 4 предавања и 14 конференција, а растурен већи број летака, илустрованих плаката и брошура. Организована су и одржана два курса (хигијеничарски и дезинфекциони) са по 10 слушалаца.[54]

Иницијативом АФЖ-а отворено је почетком 1946. године породилиште са 12 кревета при Градској болници. Жене Лесковца су сав потребан веш за породилиште саме сашиле а радници Дрвног комбината су направили специјални кревет за порођај.[55] При Народној поликлиници у Лесковцу 23. фебруара почело је да ради и Саветовалиште за труднице.[56]

Радом у 1944. и 1945. години створени су предуслови да се у 1946. години прије обнови са више плана. И даље је добровољни рад био примаран али је друге године обнове било више финансијских средстава која су Лесковцу давана у облику помоћи или кредита. Народна влада Србије је из фонда за обнову земље доделила Лесковцу суму од 7.000.000 динара као помоћ за обнову града.[57] За поправку државних стамбених зграда одређен је кредит од 5.000.000 динара, а за изградњу нове гимназијске зграде у Лесковцу посебан кредит од 2.000.000 динара.[58]

Захваљујући кредитима и добијеној помоћи интензитет грађевинских радова у 1946. години је већи него претходне године. Врши се преуређење „Тонкићеве палате" у хотел, дограђује школа „Штросмајер", поправља зграда Окружног народног позоришта; почела је и изградња гимназијске зграде. Осим поправке јавних зграда, извршена је и поправка великог броја приватних зграда, тако да су укупно поправљене у граду 174 зграде у вредности од 15 милиона динара. Поред обнове зграда, изведени су и други комунални радови као поправка водовода, обнова уличне електричне инсталације и калдрмисање улица (урађена су 23.292 квадратна метра калдрме). На

свим овим радовима добровољно је радило грађанство Лесковца.[59]

Почетком марта 1946. године пуштена је у рад нова електрична централа у Лесковцу, јачине 1380 KB. На овај начин је привремено решено питање снабдевања електричне енергије у Лесковцу.[60]

Интересантно је напоменути да је 1946. године Лесковац био први град у Србији који је добио урбанистички, тзв. „регулациони" план. Овим планом био је предвиђен развој Лесковца за 30 година када ће имати 50.000 становника.[61] Сви грађевински радови изводили су се по том урбанистичком плану.

Поклањана је велика пажња обнови зелених површина. Предузета акција пошумљавања у граду дала је добре резултате. Извршено је пошумљавање „Светоилијског парка" величине 1.400 квадратних метара. На том простору засађено је 1.300 борових и јасенових и 5.000 багремових садница. У радовима је добровољно учествовало 700 грађана и дато је 2.800 радних часова.[62]

У периоду обнове решавани су многи социјални задаци. На пример обезбеђење и помагање породица и деце погинулих бораца и жртава фашистичког терора. На име помоћи угроженим породицама у 1946. години издато је 13.390.520 динара.[63] Водила се посебна брига о деци и пионирима. Отварају се дечја обданишта бр. 1 и бр. 2. у Лесковцу, а у селима Козару, Бољару и Власотинцу дечја летовалишта у којима је летовало у току 1946. године 265 малишана.[64]

У овом хуманитарном послу државне органе социјалне политике и заштите одлучно су помагали АФЖ, синдикат и УСАОЈ. Године 1946. поведена је акција за помоћ дечјим домовима која је дала добре резултате. Омладина Лесковца прикупила је 50 пари рукавица и 4.000 динара.[65] Окружни одбор Народне омладине омогућио је бесплатно летовање сиромашној деци, 25 малишана боравило је у Јелси и Задру, 6 у Херцег-Новом и 10 социјално угрожене деце послато је за Словенију.[66]

Чланице АФЖ-а су помагале дечје установе. Сакупљеним добровољним прилозима припремале су храну за децу (пекмез, тарану, колаче), шиле веш, плеле чарапе; свакодневно су чувана деца у дечјим обдаништима; одржаване су приредбе са којих су приходи били намењени за одржавање дечјих домова итд.[67]

Велику помоћ је пружала и Сточарско-млекарска задруга у Лесковцу, која је свакодневно обезбеђивала млеко за децу.[68]

Огроман допринос у обнови и изградњи Лесковца дала је и омладина. Организовани у радне бригаде, омладинци настављају традицију са слободне територије. Они чине главну ударну снагу на свим радним акцијама у граду, било да се ради о рашчишћавању рушевина, подизању омладинске баште, пошумљавању терена, изградњи омладинске пруге, сакупљању добровољних прилога итд. Лесковачка средњошколска омладина, такмичећи се међусобно (173 омладинца) дала је 3.727 радних дана у 1946. години. На градњи омладинске пруге учествовало је 58 омладинаца из Лесковца. Физички рад омладине повезивао се са идејно-политичким радом, стручним образовањем, снажењем моралног и политичког јединства.

У 1946. години на културно-просветном пољу постигнут је добар успех. Основане су три школске књижнице са 850 књига; одржано шест предавања о задацима и дужностима омладине и 38 приредби са разноврсним програмима. Сем тога, омладинци су издали 69 успелих бројева зидних новина и учествовали у 15 фискултурних такмичења. Само у пролећном и јесењем кросу учествовала су 683 омладинца и омладинке. У циљу стручног образовања и у оквиру школе, средњошколска омладина основала је 34 научне групе, са 702 ученика.[69] Исто тако, у акцији прикупљања текстилних отпадака, која се у читавој земљи одржавала од 7. до 15. априла 1946. године, посебно се истакла омладина. У Лесковцу омладинци су сакупили 49.990 кг текстилних отпадака.[70]

Упоредо са обнављањем привреде предузимане су мере ради даље изградње нових друштвених односа и њиховог усаглашавања с карактером народне власти. Настављено је кажњавање сарадника окупатора и ратних богаташа, при чему им је конфискована имовина и одузимана ратна добит. Предмет конфискације у Лесковцу била је врло различита имовина: куће, плацеви, земља, друге некретнине, предузећа и друго. У државну својину прешла је сведећа имовина (подаци се односе на цео лесковачки округ):

пољопривредних добара	207	у вредности	15.000.000 дин.
грађевина (зграде, земљишта)	97	„	30.000.000 дин.
трговачких радњи	1	„	400.000 дин.
занатлијских радњи	2	„	25.000 дин.
кредитних установа	2	„	5.000.000 дин.
пољопривредна индустрија	6	„	4.500.000 дин.
рудника	1	„	—
електричне централе	2	„	12.000.000 дин.
предузећа индустрије дрвета	1	„	700.000 дин.
предузећа текстилне и кожарске индустрије	5	„	67.000.000 дин. (вредност за 3 предузећа)
хемијско-фармацеутско предузеће	1	„	3.000.000 дин.
металургијско предузеће	1	„	200.000 дин.
шума	25	„	700.000 дин.

Вредност укупно конфискованe имовине у 1945. год. износила је (без непроцењених предузећа) 138.525.000 динара.[71]

Текстилна индустрија као најважнија грана лесковачке привреде прешла је у државну својину највећим делом 1945. године. Процес мењања економских односа путем конфискације наставио се и 1946. године. Конфискована је 101 зграда у вредности 7.389.285 динара, а вредност секвестираних износила је 4.219.500 динара, док је целокупна вредност конфискованe индустрије износила 107.256.763 динара.[72]

Једну од значајнијих мера представља доношење закона о аграрној реформи и колонизацији. Основни циљ ове реформе састојао се у укидању великог поседа и њено основно начело било је да земља треба да припада онима који је обрађују. Донети закон о аграрној реформи и колонизацији почео је да се примењује у Лесковцу током 1946. године. На првој аграрној расправи у Лесковцу, одржаној крајем јануара 1946. године, од 17 крупних поседника (и то углавном неземљорадника) одузет је без накнаде вишак земље изнад три хектара и унето у земљишни фонд око 60 хектара.[73] У другој аграрној расправи, фебруара 1946. године, одузета су неземљорадницима 203 хектара земље.[74]

Интересантно је да је аграрна реформа највише захватила неземљорадднике, и то:

од 13 индустријалаца	одузето	93,87 ха
од 12 крупних трговаца	„	46,96 ха
5 рентијера	„	28,79 ха
2 адвоката	„	9,27 ха
7 ситних трговаца	„	6,85 ха
5 занатлија	„	5,77 ха
1 приватни чиновник	„	0,95 ха

У фонд аграрне реформе улазила су и имања конфискована од народних непријатеља (од Теокаревића, Косте Илића и других).[75]

Сва земља аграрног фонда подељена је беземљашима или земљорадницима са мало земље, док је један њен део издвојен за државна пољопривредна добра. Већ током марта 1946. године Градски народни одбор поделио је 142 хектара земље беземљашима, а 43 хектара земље ушла су у фонд државног сектора чиме је омогућено оснивање крупног социјалистичког газдинства у пољопривреди.[76]

Повезано са аграрном реформом текла је и колонизација. До марта 1946. године пресељене су у Бачку 92 породице из лесковачког среза.[77]

Децембра 1946. године донет је Закон о национализацији, којим су била обухваћена предузећа општедржавног и републичког значаја у свим основним привредним гранама. Национализација у Лесковцу је обухватила свега неколико мањих приватних предузећа, што у привредном животу није имало неког значаја, тим пре што је већина предузећа још раније била прешла под управу државе путем секвестра или конфискацијом.[78]

Експроприисање капиталиста и јачање државног привредног сектора захтевали су изградњу државног апарата у привреди. У том периоду се утврђује организација привредних предузећа. Током фебруара 1946. године бирају се раднички повереници и овим изборима се посвећује посебна пажња. Први слободни избори у Лесковцу одржавају се у текстилној фабрици „Мика Станковић и син", у штампарским предузећима „Соко" и „Млади покрет", предузећу „Слон", предузећу „Кукар",[79] затим у Првом српском комбинату, предузећу „Јосиф Јовановић", фабрици канапа и ужарије итд.[80]

*
* *

У периоду обнове, КПЈ, као основна снага политичког система, усмеравала је рад масовних политичких организација, Народног фронта, Јединствених синдиката, Народне омладине и АФЖ-а. КПЈ је преко Народног фронта спроводила све задатке у обнови и изградњи наше земље. У периоду обнове није било готово ниједне акције политичке, економске, културно-просветне у којој се Народни фронт није јављао као организатор или агитационо-пропагандни носилац. Народни фронт је организовао изборе за Уставотворну скупштину, учествовао у објашњавању и спровођењу аграрне реформе и колонизације; учествовао у радним акцијама; организовао помоћ за пострадале крајеве Југославије у НОБ-у; слао радничке екипе на село. У оквиру општих смерница КПЈ, органи Нар. фронта организују кампање које су обично почињале на конференцијама уличних одбора, по рејонима и предузећима, а затим преношене на ниво града или среза. Среске и окружне конференције завршавале су се великим манифестационим митинзима.

Организација АФЖ-а дала је свој не мали допринос изградњи народне власти, учвршћивању тековина НОР-а и социјалистичке револуције, као и обнови земље. АФЖ води разне социјално-хуманитарне и политичко-васпитне акције међу женама. Путем акција за помоћ рањеницима, на збрињавању ратне сирочади, просвећивању жена, АФЖ је утицао и на политичку еманципацију жена.

УСАОЈ је био ударна снага политичким и привредним акцијама Народног фронта; био покретач, организатор и руководилац омладинских акција и омладинског живота уопште; радио на идејно-политичком васпитавању омладине и давао радном полету у изградњи социјализма организовани и планski карактер.

И раднички синдикати обнављају свој рад. Организација Јединствених синдиката радника и намештеника је окупљала све запослене, квалификоване и неквалификоване, индустријске и пољопривредне раднике, приватне намештенике и државне чиновнике. Радничка класа је испунила постављене задатке: помоћ фронту, обнова земље, брига за животне проблеме радника и намештеника, подизање политичке свести и културног развоја радника.

Од ослобођења Лесковца 11. октобра 1944. до 15. маја 1945. године, поред обнове разрушеног града и привреде, један од главних задатака било је прикупљање и слање помоћи НОВЈ која је водила завршне операције за ослобођење земље. Акцију „Све за фронт — све за победу над фашизмом" свесрдно су помагале и све друштвено-политичке организације. И провизорно обновљена текстилна индустрија је до завршетка рата производила за фронт, да би се од половине 1945. године оријентисала на производњу за мирнодопске сврхе.

Карактеристично је да се обнова Лесковца вршила углавном властитим снагама: физичким, материјалним и финансијским. У недостатку финансијских средстава, претежно се користи добровољни рад у најразноврснијим облицима, од масовних радних акција до такмичења и ударништва.

Решени да даље развијају тековине револуције, хиљаде људи, жена и омладине, организованих у Народном фронту, Антифашистичком фронту жена, синдикатима и Уједињеном савезу антифашистичке омладине, у Лесковцу су радили на рашчишћавању рушевина од бомбардовања, на поправкама кућа, улица, оспособљавали и покретали предузећа, занатске радионице и друго. Не само физичким радом, обнова је у Лесковцу помагана од становништва материјалом, добровољним прилозима и новцем.

Организованим напором органа народне власти и радом читавог становништва Лесковца, већ 1947. године обнова привреде и друштвеног живота је углавном била завршена, и тиме је омогућен прелазак на планску привредну изградњу.

Напомене:

1. Др Бранко Петрановић, Др Чедомир Штрбац, Историја социјалистичке Југославије, Београд 1977, књига I, стр. 49.
2. Исто, стр. 50.
3. Исто, стр. 50.
4. Наша реч, бр. 24, год. II, 10. јун 1945. стр. 2.
5. Хранислав Ракић, Јован Манасијевић, Хронологија радничког покрета и социјалистичке револуције у јужноморавском региону, 1903—1945, Лесковац 1979, стр. 242.
6. Наша реч, бр. 6, II, 10. II 1945. стр. 2.
7. Др Миливоје Перовић, Лесковац у рату и револуцији, Београд 1968, стр. 380. Наша реч, бр. 1, I, 7. 11. 1944, стр. 4 и Наша реч, 2, I, 12. 11. 1944. 4. Још у току народноослободилачког рата континуирано се изграђивала народна власт у лесковачком крају почев од сеоских, општинских, среских НО,

до окружног народноослободилачког одбора, формираног 26. новембра 1943. године. Илегални Градски народноослободилачки одбор за град Лесковац формиран је 24. маја 1943. године, који је после краћих прекида, наставио са радом септембра 1944. године у Вучју. Главни задатак одбора је био брига о избеглицама које су напуштале град после бомбардовања 6. септембра 1944, а затим прикупљање података о народним непријатељима, па је и образована комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. После ослобођења Лесковца у град су се преместили и Градски НОО и Окружни НОО. Своју прву седницу Градски НОО је одржао дан после ослобођења 12. октобра 1944. године. Извршена је реорганизација одбора, изабрано је 36 чланова, за председника је изабран Тодор Митић Чекерка, за потпредседника Гојко Зечевић, а за секретара Добривоје Аранђеловић.

Упоредо са учвршћивањем народне власти, вршене су припреме за оснивање политичке организације НОФ-а; најпре су изабрани одбори НОФ-а по квартовима, а 9. новембра 1944. године изабран је Градски одбор народноослободилачког фронта. За председника је изабран Гојко Зечевић, за потпредседнике Јован Дискић и Душан Нешић, за секретара Михајло Митровић и за благајника Бошко Живковић Шућуран.

Прва конференција АФЖ-а у ослобођеном Лесковцу одржана је 19. октобра 1944. године на којој су одређени и први задаци: сабирна акција у корист НОВЈ, посете рањеницима по болницама и збрињавање ратне сирочади.

8. Наша реч, 5, I, 23. 11. 1944, 3.
9. Исто, стр. 3.
10. Наша реч, 44, II, 7. 11. 1945, 6.
11. Наша реч, 5, I, 23. 11. 1944. 3.
12. Др Миливоје Перовић, нав. д., стр. 387.
13. Извештај Социјалног одсека, Историјски архив Лесковац, неинвентарисана грађа.
14. Исто.
15. Наша реч, 3, II, 20. 1. 1945. 2.
16. Наша реч, 4, II, 27. 1. 1945. 1.
17. Наша реч, 6, 26. 11. 1944. 4.
18. Димитрије Кулић, Јосиф Трајковић, Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945, књ. I, Лесковац 1967, 458.
19. Грађа Историјског архива у Лесковцу, фонд Среског комитета, фасцикла бр. 281.
20. Исто, бр. 278 (а).
21. Исто, бр. 281.
22. Исто.
23. Исто.
24. Момчило Митровић, Карактеристике обнове лесковачког округа 1944—1947, стр. 3 (рукопис) Архив Народног музеја Лесковац.
25. Наша реч, 11, II, 17. 3. 1945, 3.
26. Сто година лесковачке текстилне индустрије 1884—1984, Лесковац 1984, 166—168. Наша реч, 17, II, 1. 5. 1945. 5.
27. Сто година лесковачке текстилне индустрије. . ., 176.
28. Наша реч, 1, IV, 4. 1. 1947, 3.
29. Наша реч, 21, II, 26. 5. 1945, 2.
30. Наша реч, 22, II, 2. 6. 1945, 2.
31. Наша реч, 11, II, 17. 3. 1945, 3.
32. Драгутин Гроздановић, Просвета, школство и култура, Лесковац 1973, 108.
33. Исто, стр. 109—111.
34. Наша реч, 7, I, 30. 11. 1944, 4.
35. Наша реч, 50, II, 8. 12. 1945, 2.
36. Д. Гроздановић, нав. д., 111, 114.
37. Исто, 114.
38. Наша реч, 4, III, 26. 1. 1946, 4.
39. Наша реч, 23, II, 9. 6. 1945, 4.
40. Наша реч, 7, II, 17. 2. 1945, 2.
41. Наша реч, 9, II, 3. 3. 1945, 2.
42. Наша реч, 12, II, 24. 3. 1945, 3.
43. Д. Гроздановић, нав. д., 125.
44. Наша реч, 18, I, 5. 5. 1945. 4.
45. Наша реч, 2, II, 13. 1. 1945, 4
46. Исто.
47. Наша реч, 2, II, 13. 1. 1945, 4.
48. Наша реч, 1, III, 5. 1. 1946, 4.
49. Наша реч, 3, III, 19. 1. 1946, 3
50. Наша реч, 7, III, 16. 2. 1946, 4.
51. Наша реч, 17, III, 15. 5. 1946, 2.
52. Наша реч, 4, III, 26. 1. 1946, 3.
53. Наша реч, 7, III, 16. 2. 1946, 2, и бр. 4, III, 26. 1. 1946, 3, и бр. 1, IV, 4. 1. 1947, 3.
54. Наша реч, 7, III, 16. 2. 1946, 2.
55. Наша реч, 7, III, 16. 2. 1946, 5.
56. Наша реч, 13, III, 30. 3. 1946, 4.
57. Наша реч, 20, III, 18. 5. 1946, 1.
58. Наша реч, 34, III, 24. 8. 1946, 2.
59. Наша реч, 2, IV, 11. 1. 1947, 1.
60. Наша реч, 11, III, 16. 3. 1946, 1.
61. Наша реч, 29, III, 20. 7. 1946, 1.
62. Наша реч, 48, III, 23. 11. 1946, 1, и бр. 49, III, 30. 11. 1946. 2.
63. Извештај секретаријата Окружног народног фронта у Лесковцу за 1946. годину, Народни музеј у Лесковцу, инв. бр. 1163.
64. Исто.
65. Наша реч, 5, III, 2. 2. 1946, 2.
66. Наша реч, 32, III, 10. 9. 1946, 4.
67. Грађа Историјског архива у Лесковцу, фонд Среског комитета, фасцикла бр. 281, и Извештај секретаријата Окружног народног фронта у Лесковцу за 1946. годину, Народни музеј у Лесковцу, инв. бр. 1163.
68. Наша реч, 43, III, 26. 11. 1946, 5.
69. Наша реч, 2, IV, 11. 1. 1947, 1.
70. Наша реч, 17, III, 1. 5. 1946, 6.
71. М. Митровић, нав. д., 8.
72. Наша реч, 1, III, 5. 1. 1946, 2, и М. Митровић, нав. д., 2.
73. Наша реч, 5, III, 2. 2. 1946, 2.
74. Наша реч, 9, III, 2. 3. 1946, 3.
75. Наша реч, 9, III, 2. 3. 1946, 3.
76. Наша реч, 11, III, 16. 3. 1946, 1.
77. Наша реч, 11, III, 16. 3. 1946, 1.
78. Наша реч, 52, III, 21. 12. 1946, 3.
79. Наша реч, 6, III, 9. 2. 1946, 2.
80. Наша реч, 7, III, 16. 2. 1946, 2.

Mira Tasić

RECONSTRUCTION AND BUILDING OF LESKOVAC (1944—1947)

Leskovac was largely destroyed and damaged during the war: its industry was almost ruined and the town itself bombed on September 6, 1944, robbed and terrorized by the occupier. Immediately after the liberation, the reconstruction of damaged buildngs and factories started, as well as building of new ones. The shortage of resources was compensated by great enthusiasm and voluntary work apparent in clearing the streets of the ruined town and carrying out many tasks related to the communal building.

UDK 91

Јован Ф. Трифуноски

Лерин и Воден

— два града у северној Грчкој —

У северној Грчкој, недалеко од југословенско-грчке границе, смештено је неколико градских насеља. Од њих Лерин (Флорина) и Воден (Едеса) посебно су занимљиви географским положајем, правцима комуникације, историјским развојем и националним саставом становништва. То ће се у овом раду приказати.

I. ЛЕРИН

Географски положај. — Предео око Лерина у северној Грчкој захвата јужни део велике Пелагонијске или Битољске котлине. То је невелика географска регија у сливу Јелашке реке, десне притоке Црне реке. Састав поменутих река је на територији наше државе, крај југословенско-грчке границе код битољског села Бач. Леринска котлинска крај уоквирен је планинама са запада, југа и истока; једино је отворен према Југославији на северу.

Између планина је котлинска раван која се простире у правцу отицања поменуте Јелашке реке. Смер наведене равни је југ—север са дужином око 18 км, док је ширина равни око 10 км. Котлинска раван или леринска низија нагнута је са југа ка северу, са апсолутном висином од 655 м на југу, до 589 м на северу. Према северу воде и две важне саобраћајнице, које су сада, због југословенско-грчке границе неискоришћене.

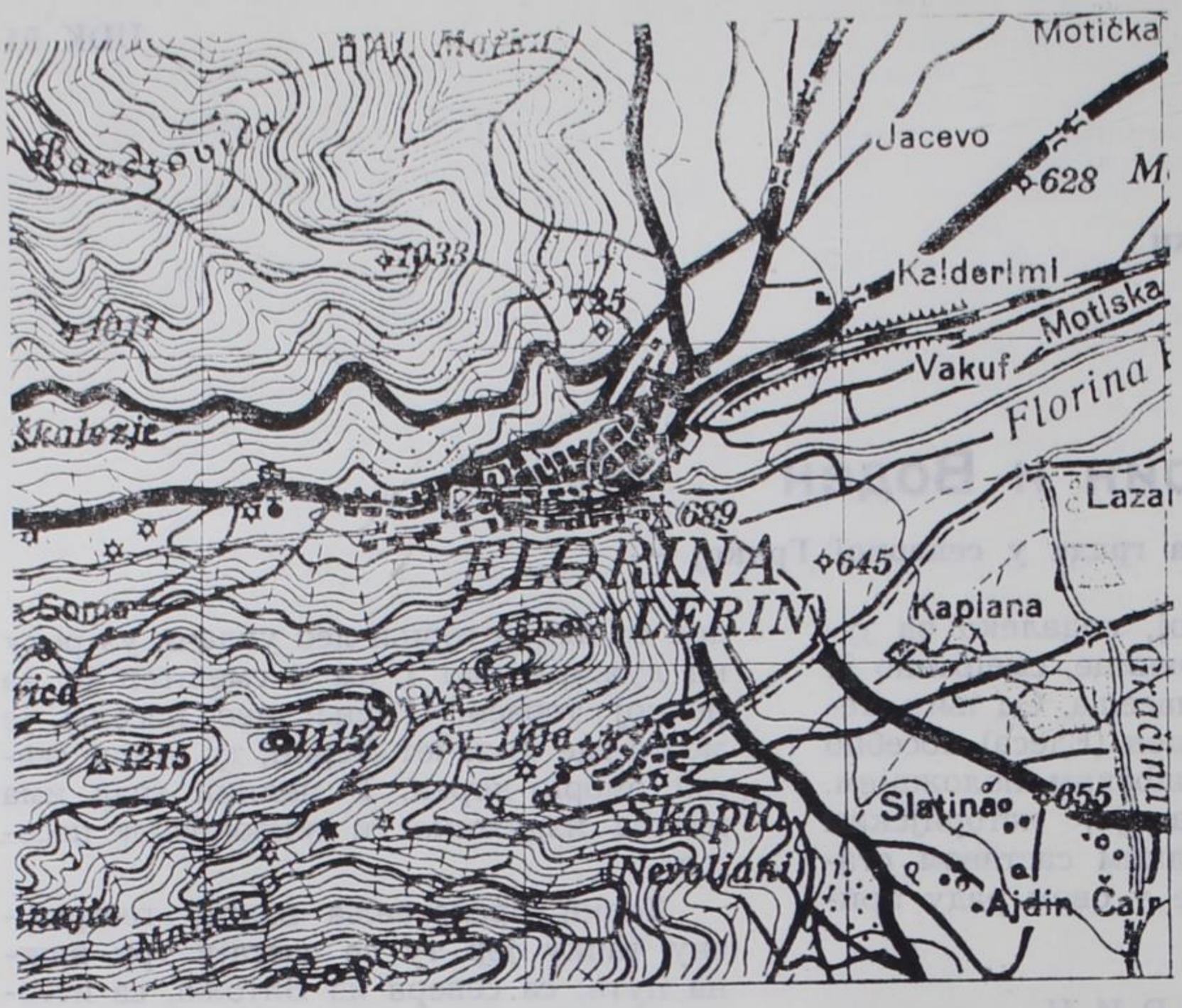
Јелашка река у леринском крају постаје спајањем планинских река — Леринске реке са запада, Менске реке са југа и Старе реке са истока. Лерин је у источној подгорини високе Нередске планине на месту где Леринска река напушта поменуту планину и улази у Леринско поље. Град има апсолутну висину око 650 метара. Доњи део града је на шљунковитој речној плавини, док се његов горњи део увлачи уз реку на дужини око 1 км и смештен је на речној тераси.[1] Горњи део насеља је место где је зачет Лерин; ту је био његов ембриј-корен. У целини град има изглед издуженог и живописног насеља.

Лерин представља важну географску тачку јер ту се састају три важна пута: са севера из Битоља, са истока из Водена, са запада из Корче и Костура. Услед оваквог положаја, који има и стратегијски значај, овде је морало увек постојати важније насеље. На то упућују археолошки налази. Најлакша и најкраћа је саобраћајна веза са Битољем. Дуж главне улице правца запад-исток, лево од реке је чаршија, а на њу се настављају махале. Са намножавањем становништва Лерин се више ширио према низији која је на истоку. На такав правац упућују и саобраћајне линије.

Постанак и развој. — Постанак Лерина, као важног места у јужном делу Пелагонијске котлине, условљен је географским положајем. На подручју овог насеља нису вршена детаљна археолошка испитивања, па ипак поједини остаци (гробови, новац и др.) указују на постојање људског насеља још у старом веку. Код данашњег Лерина најпре је постојала знатна античка насеобина. Ваља поменути да је ту долина Леринске реке уска са стрмом левом и десном падином. Лакши приступ насељу могао је бити само са истока. Недалеко од тог насеља са источне стране, на даљини око 11 км, водио је познати стари пут Виа Егнација, прав-

---

[1] Ј. Цвијић: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. III, Београд 1911, стр. 1039; Б. Ж. Милојевић: — Јужна Македонија, „Насеља, књ. X, Београд 1921, стр. 90, 91.

Слика 1. Положај и план Лерина

ца Драч — Битољ — Солун. У непосредној близини Лерина има остатака грађевина, кастела и надгробних споменика из античког, тј. грчко-римског доба.

Насељавање Словена крајем VI и током VII века, као и њихове борбе са Византијом, означавају прекид у развоју више старих насеља у јужном делу наше данашње земље. Тада је опало и поменуто античко насеље код данашњег Лерина. Због тога су у раном средњем веку Словени основали данашњи Лерин и то на месту расељеног античког насеља. Јака јужнословенска миграција тада је унела нов етнички елеменат и у леринском крају. Доказ су томе називи за више данашњих насеља,[2] као и називи за многе локалитете који имају словенско обележје.[3]

Током средњег века Лерин је мењао разне политичке господаре. Стога, зависно од друштвено-историјских прилика, број становника у њему временом се повећавао или смањивао, али континуитет градског насеља одржаван је од раног средњег века све до данас. Ипак мало се може говорити о Лерину и његовом крају у средњем веку, јер су писани извори из тог доба оскудни, или их нема.

Садашње леринско подручје претпостављало је посебну словенску жупу, која је имала неколико утврђења. Територија жупе није имала другачије границе него што их има данашња околина Лерина, односно слив Јелашке реке. Старија гробља и топономастика већим делом везани су за средњовековно словенско становништво. Лерин је био жупско средиште и управно место за јужни део Пелагонијске котлине.

Пошто је подручје око Лерина у гравитационој сфери и суседних већих градова Битоља на северу и Водена на истоку, онда не може бити сумње да је Лерин у средњем веку делио судбину тих већих градских насеља, о којима има више вести у историјским изворима. Зато се наводи да су крајем XIV века Турци освојили истовремено Воден, Лерин и Битољ.[4] Међутим, не може се тачно знати какве су биле прилике у Лерину и његовој околини када су дошле Османлије. Та велика историјска прекретница свакако није могла остати без утицаја на етничке прилике и у овом граду. Међу спахијама, који су имали поседе у околним селима, било је не само муслимана, већ и Словена. Села су углавном била мала,

---

[2] У околини Лерина 1917—18. г. било је 48 сеоских насеља и њихова је огромна већина са словенским именима. Видети Б. Ж. Милојевић: нав. рад, стр. 20, 21.

[3] Видети карту Војногеографског института, секција „Флорина — Лерин", размер 1:100.000, Београд 1956.

[4] Ст. Мијатовић: Град Воден, „Братство", св. XVIII, Београд 1924, стр. 69.

па ипак хришћани су под Турцима овде-онде подизали цркве и скромне манастире.

У мирнодопско турско време у Лерину су се развијали трговина, занати и пољопривреда. А веће вароши Битољ на северу и Воден на истоку и тада имале су знатан утицај на развитак Лерина. Из тих градова, нарочито из Битоља, допирале су у Лерин разне тековине; Леринци су лако одлазили у Битољ не само ради куповине робе, већ и ради других послова. Лерин је достигао већи развој у XVI и XVII веку.

По предању, на почетку XIX века Лерин је имао око 6.000 становника, развијену трговину, занатство; део градских становника живео је и од зараде стечене у пољопривреди. Сељаци из околине у овај град, као привлачан центар, долазили су на седмични трг и одатле су се снабдевали робом. Међутим, тада је Лерин повремено доживљавао и неповољне догађаје: са западне стране град је нападан, пљачкан од муслимана из Албаније који су били у служби познатог Али-паше Јањинског (1471—1822. г). Лерин је повремено страдао и од куге.

Све до краја турске владавине Лерин је носио одлике оријенталне касабе. Дели се на чаршију и неколико махала; свака махала имала је посебно становништво — турско, словенско и ромско. Чаршија је била мала, дућани са ћепенцима, куће од слабог материјала и са зиданим оградама. Године 1894. средином Леринског поља прошао је први воз на прузи Солун—Битољ. Најближа важнија железничка станица налазила се 5 км источно од Лерина и ту се, у вези са железничком пругом, развило друго веће насеље леринског краја. То је Месониси—Арменохориум са краком пруге спроведеним до Лерина. У рату 1912. г. грчка војска заузела је Лерин без борбе.

Становништво. — Године 1900. у Лерину је живело око 10.000 становника међу којима су преовлађивали: Турци са око 5.000, Македонци са око 2.800, и муслимански Роми са 1.600 душа. Сасвим је мало било других становника — Албанаца, Цинцара, Грка и Јевреја.[5] Имућнији леринski Турци били су земљорадници или аге, јер су имали спахилуке и чифлуке у Леринском пољу. Имућство појединих Турака долазило је и од богатства у стоци.

Ново раздобље настаје од краја турске владавине 1912. г., када је леpински крај припао Грчкој, иако је у њему у већини живело македонско становништво. Између Лерина на југу и Битоља на северу, затим између Лерина на истоку и града Корче на западну повучене су државне границе: југословенско-грчка[6] и албанско-грчка. Лерин се нашао у углу између ових граница што се одмах осетило негативно: ослабио је саобраћај, вршено је исељавање Турака и Македонаца, замирали су трговина и занатство. А у првом светском рату северно од Лерина налазио се део такозваног солунског фронта.

Ипак, до већег опадања Лерина иза поменутог рата није дошло услед досељавања новог грчког становништва, поглавито ратних избеглица из Мале Азије. Да би привукле наведене избеглице, власти су многима додељивале куће, занатске радње и земљу. Исплаћиване су им и знатне новчане суме. На тај начин Лерин је 1928. г. имао 10.585 становника. Етнографска структура града у новије време измењена је у знатној мери. Већи део македонских породица из Лерина и околних села живи у Југославији, Бугарској и Аустралији. Леринski Турци пресељени су у Малу Азију.

Као што се види: близина Битоља на северу до 1912. г., затим близина југословенско-грчке границе од поменуте године утицала је на ограниченост перспективе Лерина. Због тога између два светска рата и неко време иза последњег рата Лерин је животарио у заосталости. Тек од око 1950. г., када је окончано стање грађанског рата у северној Грчкој, развитак саобраћаја и индустрије (млин, циглана, ткачка фабрика, производња обуће итд.) привукао је у Лерин један број нових становника и из околних села, па је 1980. г. град имао око 11.000 становника. Ипак, све до данас Лерин живи животом периферне паланке.

Македонска група становништва Лерина и околних села, на пример, Врбјана, Пополжана, Клештана, Клобучишта, Свете Петке, Борешнице, Песочнице, Невољана и других, састављена је од старинаца чији број данас није велики. Ови Македонци представљају етничку целину са карактеристичним цртама у ношњи[7], говору, народном жи-

---

[5] Ј. Цвијић: нав. рад, стр. 1033.

[6] Већи део југословенско-грчке границе између битољског и леринског краја није ни географски оправдан, јер води по широкој равни Пелагонијске котлине.

Слика 2. Положај и план Водена

воту и обичајима. Македонске жене леринских села, са оделом у коме има старинских делова, чине утисак веома архаичног становништва. И у погледу језика Македонци Лерина и околних села и данас не прихватају грчки језик, већ се у домовима служе својим језиком.

У новије време Лерин се постепено мења у урбанистичком погледу, иако старих делова града има више. По свом природном положају ово насеље има две неједнаке урбане целине: долинску на западу и равничарску на истоку. На тај начин Лерин поседује обележја долинског и равничарског насеља. Приликом већих поводњи источни део града бива једним делом плављен. Грчко службено име за Лерин је Флорина.

II. ВОДЕН

Географски положај. — Именом Воден назива се такође важно градско насеље у северној Грчкој, у недрима раскошне природе. И оно је по много чему карактеристично место и географска тачка у саобраћајном погледу. Лежи на старој комуникацији Балканског полуострва правца Драч—Битољ—Солун. То је на средини пута између Битоља са северозапада и Солуна са истока. Путеви локалног значаја повезују Воден са суседним областима, нарочито са Мегленом на северу.

Тачније, Воден се налази на западној ивици солунске Кампање (солунска низија). Ту се сустичу и огранци планине Нице са Кајмакчаланом, која је на северу. Град је особито лепог положаја, необично богат текућом водом и смештен на површини широке бигрене пречаге, чија је апсолутна висина 208—310 метара. Пречага је дугачка око 1 км и управна на долину Воденске реке (или Воденка). Са ивице одсека стропоштава се поменута река у многим млазевима. И ти запенушани млазеви дају воденској пречази ванредно леп зиглед. То су „чувени воденски водопади“,[8] по којима околина овог града спада међу најлепше делове северне Грчке.[9] Град је добио назив по богатству у води.

Током прошлости Воден је био и природно заштићен. Источно од ивице

[7] Македонска народна ношња из леринског краја раширена је и у четири суседна села, која се налазе на територији наше државе. То су битољска села: Ђермијан, Бач, Живојно и Совић. Ја сам их ради проучавања посетио у јулу 1953. г. Становници тих села кажу да припадају македонској леринској групи званој Моштани.

[8] Ст. Мијатовић: Град Воден, „Братство“, св. XVIII, Београд 1924., стр. 68.

[9] Ј. Цвијић: Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије, књ. I, Београд 1906, стр. 371—373. — Највећи воденi млаз зове се Луда река, а један од водопада зове се Скок.

бигреног пода остаје одсек, који се супшта за 130 метара. Тако је Воден на наведеној страни имао природну одбрану и отуда га је било тешко нападати. Северно и јужно од града су високе долинске стране, док је на западу долина Воденске реке, која се у прошлости у случају одбране могла загатити.[10]

Југоисточни део Водена, до саме ивице бигреног пода, носи име „Варош", док се у југозападном делу око пута за село Вртокоп налазе старе махале. Чаршија је у средишном делу Водена; а новије махале су у северозападном крају града и то на пространом поду и на одсеку. Улице у Водену већим делом су тесне, криве и кроз њих је разведена вода. У старијим деловима града куће су са два и три спрата, скоро потпуно изграђене од бигра. Зато се каже да је Воден по грађи б и г р е н и г р а д.[11]

Постанак и развој. — Насеље на месту данашњег Водена на историјску позорницу појавило се као град Е д е с а још у античком времену. Наведена грчко-римска Едеса била је једна од најважнијих вароши на путу Виа Егнација, на месту где је тај стари пут са брдског земљишта на западу прелазио у равно земљиште солунске Кампање на истоку.[12]

Римљани су уочили предност географског положаја овог места и зато су га изградили до знатног урбаног нивоа. Наведеним путем кретали су и појединн војни походи. Римљани су Едесу развили не само у стратегијском и саобраћајном већ и у трговачко-занатском и културном погледу. Едесу су Римљани насељавали војним ветеранима, односно ислуженим војницима, који су у њој проводили остатак живота и успут се бавили разним занатима и земљорадњом. Град је имао богату пољопривредну производњу.

На тај начин Едеса је током римске владавине постигла знатну важност. Међутим, у IV веку сјај Римског царства је потамнео, што се посебно одражавало у оним областима које су се налазиле даље од државног средишта. То је време познатих буна и потреса, па је у таквој ситуацији слабила безбедност многих римских градова. Такву судбину доживела је и Едеса. Године 394. дошло је до поделе Римске империје на Источно и Западно царство; Едеса је припала Источном царству, тј. Византији. И након тога град је имао бурну историју. То рано византијско време је период Велике сеобе када су се дешавали судбоносни догађаји и код других античких градова. Борбе за одбрану градова од варвара трајале су деценијама. Није био поштеђен ни град Едеса, па је зато опадао, али одређенијих података о томе нема.

Стари град Едеса свакако је нестао у наведеним бурним временима раног средњег века. Према заосталим траговима стара варош лежала је на месту званом Луг или Лугови крај данашњег Водена.[13] А на месту где лежи Воден постојала је тврђава поменуте Едесе.

Крајем VI и VII столећа Словени су у јужној Македонији основали бројна насеља. Из тог раног средњег века потиче В о д е н. Поменути град постепено је постао важна тачка на наведеном путу правца Драч—Битољ—Солун. На то насеље био је упућен не само крај око Водена, већ и суседна област Меглен. Име града и многа имена околних села су словенска што је поуздан знак да су их Словени основали.[14] Околина Водена кроз векове имала је већином јужнословенски карактер. Тако је углавном било и 1940. г.[15]

Међутим, у средњем веку Воден је релативно често доживљавао смењивање политичких господара. Први писани помен града потиче из XI века, када је после смрти македонског цара Самуила, грчки цар Василије 1015. г. упао у његову државу, спалио царски двор у Битољу и вратио се у Солун преко Водена, који му се предао.[16] Други историјски помен Водена је из XIV века. Тада (1350. г) за овај град К а н т а к у з е н наводи да су га Византијци опсађивали и да би доказао јак по-

---

[10] Б. Ж. М и л о ј е в и ћ: Јужна Македонија, „Насеља", књ. X, Београд 1921., стр. 89.

[11] Од бигра су не само куће већ и зидови око кућа и башта, споменици на гробљу и друго.

[12] Ј. Ц в и ј и ћ: нав. рад, стр. 373, 374.

[13] У Лугу су налажени делови мозаика, мермерне плоче, алатке, прстење, византијски новац и др. — Упоредити С т. М и ј а т о в и ћ: нав. рад. стр. 79.

[14] Видети специјалну карту Војногеографског института, секција „Воден", размер 1:200.000, Београд 1963. — Словенска имена насеља су: Врбјани, Владово, Вртокоп, Граматиково, Гугово, Драгоманци, Дреново, Костино, Луковец, Ливада, Манданово, Оризари, Рамница, Ризово, Самар, Чековјан, Царминово, Церово, Под, Теово, Трсино, Сугубино итд. И топографска имена су махом словенска. — Упоредити С т. М и ј а т о в и ћ: нав. рад, стр. 77.

[15] Т. С и м о в с к и: Етнографска карта — Воденски округ, Скопје.

[16] С т. М и ј а т о в и ћ: нав. рад, стр. 69.

ложај града, он истиче како је Воден више од половине свог обима био опкољен водом, па је због тога био тешко приступачан. На основу ових историјских података Гризебах је закључио да је у наведеном XIV веку северозападно од града постојало језеро.[17]

Дуж транзитног пута Виа Егнација и током дуге турске владавине егзистирали су важни градови — Драч, Елбасан, Охрид, Битољ и Солун. Турска власт трудила се да обезбеди каравански саобраћај на поменутој комуникацији и као што се зна, Турци су се најрадије насељавали поред важнијих комуникација и у насељима са лепом и плодном околином. Овај услов био је потпуно испуњен у Водену. Његова околина богата је водом, плодна, са лепим местима за тефериче. Већина турских досељеника добила је државним наређењем веће комплексе земље, док су хришћански Словени били обавезни обрађивати ту земљу. Могућно је било и исламизираних хришћана. Воден је достигао већи развој у XVI и XVII веку.

До друге половине XIX века постојао је стари начин преноса производа на коњима, мазгама и камилама. То је био кириџијски саобраћај и Воден је важио као жива караванска варош. Постојали су бројни занати, поглавито потребни кириџијама — ковачи, поткивачи, сарачи, самарџије, ужари, мутавџије, кожари итд. Било је доста ханова (коначишта путника), а планинци и равничари у Водену измењивали су своје производе. Пролази каравана кроз Воден и њихово смењивање морали су уносити живост у граду, што је у многоме утицало и на живот његовог становништва. Овде су се стицали трговци, који су пратили своју робу. Било је и кафана, где се у доколици проводило време.

Током XIX века Воден је веће градско насеље са развијеном чаршијом. Живе трговачке везе одржавале су се са Солуном, Битољем и Лерином. У Водену су насељавани бројни словенски Македонци и поједини Власи (Цинцари), које је са запада гонио познати Али-паша Јањински. Турска власт је затварала очи пред злоделима које су муслимани причињавали хришћанима. Досељеници су се у Водену одавали трговини и занатима. Град Воден и његова околина до краја турске владавине чували су најчистије словенско становништво.[18]

Године 1894. изграђена је пруга правца Солун—Воден—Битољ, па је стари кириџијски саобраћај замењен железничким. Тиме је Воден нешто изгубио од ранијег привредно-саобраћајног значаја. Године 1900. у Водену је било око 12.000 становника, од којих су 4.000 били Турци, врло мало Рома, Грка и Влаха (сви око 1.000), а остали били су Македонци (око 8.000). Воден је био једина варош солунске Кампање „у којој су Словени у апсолутној већини".[19]

До краја турске владавине 1912. г. град је био особито важно средиште између Битоља са северозапада и Солуна са истока. На воденској пијаци куповали су се и даље извозили храна, занатски производи и друго. Долазили су трговци из околних градова (Лерина, Његуша, Пазара, Острова. Соботског), као и становници из бројних села. До поменуте 1912. г. Воден је нарастао на око 16.000 становника.[20]

Током првог светског рата у Водену налази се део Врховне команде српске војске и друге српске војне установе.

Данашње становништво и привреда. — Иза рата 1912. г. северно и северозападно од Водена повучена је југословенско-грчка граница, која је нагло прекинула главни саобраћај правца Битољ—Воден—Солун. Долази и до знатног принудног исељавања турског и македонског становништва. Зато у међуратном периоду град није напредовао, већ је животарио са ослабљеним саобраћајем и без индустрије. Демографско и економско опадање Водена било је велико, али да би се томе стало на пут, овде су насељени бројни Грци, поглавито избеглице из Мале Азије. Ове сеобе веома су промениле и судбину читаве воденске регије. Од ратова 1912—18. г. службено име Водена је Едеса.

У међуратном периоду број становника у Водену кретао се на следећи начин: 1928. г. — 13.115, а 1940. г. — 12.377. Данас град има око 16.000 становника, као што је био случај и пред крај турске владавине, и у погледу националног састава преовлађују Грци. Воден је средиште за своју ужу околину, са занатима, трговинама, а у ма-

---

[17] Ст. Мијатовић: нав. рад, стр. 89.

[18] Р. Ускоковић: Белешке о становништву Водена, Његуша и околине, Гласник Географског друштва, св. 12, Београд 1926., стр. 130.

[19] Ј. Цвијић: Основе за географију и геологију . . . , књ. II, Београд 1906., стр. 495; Ст. Мијатовић: нав. рад, стр. 69.

[20] Ст. Мијатовић: нав. рад, стр. 61.

њој мери се развија, индустрија. Заступљена је индустрија дувана и текстила; карактеристична привредна грана је гајење свилене бубе.

Воден лежи на граници утицаја средоземне климе са југа и континенталне климе са севера. Око града је земљиште подесно за аграрну производњу и тамо су повољни услови за гајење разних култура — поврћа, воћа, кукуруза, пиринча, винограда, смокава, дудињака. Воден је и главна пијаца за куповину и продају познате паприке произведене у суседној области Меглен.

У туризму Воден има улогу транзитног средишта. Међутим, град и његова околина располажу природним погодностима и богати су културно-историјским наслеђем. Провести лето у Водену је врло пријатно.[21] Зато је неопходна изградња хотелских и других објеката, којих сада нема довољно.

Водену је најближи велики град — пристаниште Солун и у њега одлазе појединци ради куповине боље робе, лекарске помоћи и стицања квалификација на високим школама.

III. ОПШТИ ПОГЛЕД

Као што је изнето, леринski и воденски крај у северној Грчкој имали су знатан географско-историјски значај током античке и средњовековне периоде, па и доцније за време дуге турске владавине до 1912. г. На то су утицали путеви који су спајали више околних области. Због тога су градови Лерин и Воден тада били важна средишта. Сада, међутим, у новим географско-политичким условима, ови градови и њихове области изгубили су пређашње предности. Лерин и Воден постали су периферно-гранични градови чији су стари путеви искидани граничним линијама, југословенско-грчком и албанско-грчком. У вези с тим у наведеним градовима извршена је и знатна смена националног састава становништва. Иначе Лерин и Воден имају низ компликованих урбанистичких проблема и зато се одликују нехомогеном и неравномерном урбанистичком сликом.[22]

---

[21] У непосредној близини града су излетишта и климатска опоравилишта.

[22] Писац овог прилога објавио је књижицу „Jегејска Македонија", Београд 1946, стр. 1—70.

Jovan F. Trifunoski

LERIN I VODEN

La région environnant Lerin, ville de la Grèce du nord, occupe la partie du sud de la grande vallée encaissée de Pélagonie (appelée autrement la vallée encaissée de Bitolj) Cette région n'est ouverte que par sa partie du nord vers la Yougoslavie. Lerin est situé á l'endroit où la rivière de Lerin prend sa source dans la montagne de Nered pour etrer dans le champ de Lerin. La période défavorable au développement de la ville date de la fin du règne turc en 1912 oùentre Lerin au sud et Bitolj au nord et entre Lerin à l'est et Korča à l'ouest des frontières de l'Etat furent tracées: yougoslave -grècque et albanaise-grècque. Aujourd'hui Lerin compte environ 11000 habitants. Une importante agglomération urbaine de la Grèce du nord porte le même nom. Elle est située sur l'ancienne voie de Drač—Bitolj—Salonique. Voden est entre Bitolj et Salonique. De nos jour sette ville compte enviren 16000 habitants.

UDK 58:581,5 (497.11)

В. Стаменковић, Н. Ранђеловић, С. Сотиров

Лековите биљке ужег подручја Власине

Власински комплекс је одувек привлачио пажњу истраживача: ботаничара, еколога, географа, фармакогнозиста и др. То није случајно. Ово подручје обилује флористичким разноврсностима и богатством. Због тога су овај терен, са различитих аспеката, проучавали оснивачи наше ботанике: Ј. Панчић, С. Петровић, Л. Адамовић, Н. Кошанин, Д. Катић, П. Черњавски и др. На овом подручју су често боравили и добри познаваоци медицинске флоре: Ј. Туцаков са сарадницима и др.

Флористичка разноврсност је разумљива јер се на ужем подручју Власине испреплићу климатски утицаји суседних предела. Присуство велике вештачке водене акумулације ублажава климатске екстреме. Средња годишња температура ваздуха је 6,4°С, годишња количина падавина 839 мм (око 50% у току вегетационог периода), дужина вегетационог периода је 202 дана. Клима има одлике хумидне климе. Иако у биљногеографском погледу, уже подручје Власине припада Субмедитеранском региону и Мезијској провинцији, евидентни су продори биљака из суседних биљногеографских подручја.

Из наведених разлога на подручју Власине се налазе биљке различитог хемијског састава, фармаколошких особина и фармакоекономског значаја. Задњих година, у оквиру флористичких, фитогеографских, фитоценолошких и фармакогнозијских проучавања флоре овог подручја, посебну пажњу смо обратили процени природних ресурса медицинских биљака, њиховом картирању и могућностима искоришћавања. Ове биљке могу бити значајан извор козметичких, фармацеутских и прехрамбених сировина.

Регистровали смо преко 300 биљака са лековитим својствима на ужем подручју Власине. Наравно, немају сви једнак фармакоекономски значај, па се овом приликом опредељујемо за приказ педесетак најважнијих. Биљке смо разврстали у неколико група, према хемијском саставу и садржају главних активних материја, носилаца њихове лековитости. При томе смо имали тешкоћа због комплексног хемијског састава биљака и непостојања јединствене методологије овакве поделе. За сваку биљку дајемо латинско и народно име, назив дроге која се користи хемијску материју—носиоца лековитости и специфична фармаколошка својства.

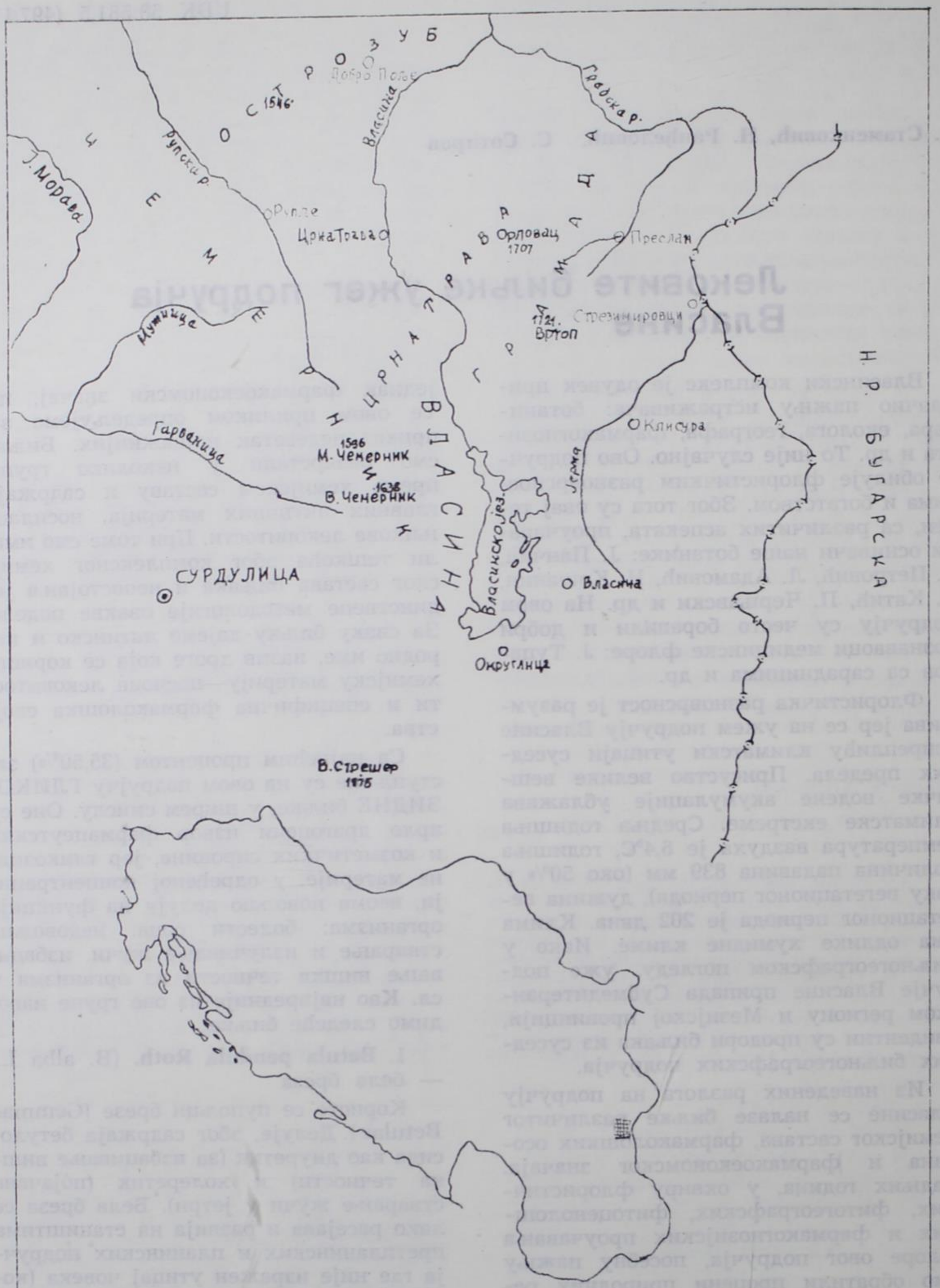
Са највећим процентом (35,50%) заступљене су на овом подрујчу ГЛИКОЗИДНЕ биљке, у ширем смислу. Оне су врло драгоцени извор фармацеутских и козметичких сировина, јер гликозидне материје, у одређеној концентрацији, веома повољно делују на функције организма: болести срца, недовољно стварање и излучивање жучи, избацивање вишка течности из организма и сл. Као највредније из ове групе наводимо следеће биљке:

1. **Betula pendula Roth.** (B. alba L.) — бела бреза

Користе се пупољци брезе (Gemmae Betulae). Делује, због садржаја бетулосида као диуретик (за избацивање вишка течности) и холеретик (појачава стварање жучи у јетри). Бела бреза се лако расејава и развија на стаништима претпланинских и планинских подручја где није изражен утицај човека (косидба и др.).

2. **Centarium umbelatum Gillib.** — кичица, грозничавче

Прикупља се надземни део биљке (Herba Centaurii), вршни део са цветом. Због нестручног прикупљања (чупа се цела биљка), јако је угрожена. Садржи веома горку материју, генциопикрин,

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ВЛАСИНЕ

која има добра холеретичка својства. Традиционално се користи против грознице, јер повољно делује на повећање имунитета.

3. **Digitalis lanata Ehrh.** — бесниче, вунасти дигиталис

Непревазиђена је данас у лечењу срчане инсуфицијенције. Користе се листови. (Folia Digitalis lanatae) у којима се налазе ланатозиди A, B, C, D i E. Најчешће се налази у брдском региону, на шумским голетима и ливадама.

4. **Melilotus officinalis Medic.** — котац

Биљка која даје карактеристичан мирис сену, због садржаја кумаринских хетерозида. Као добра сировина за козметичке и фармацеутске препарате користи се надземни део биљке (Herba Meliloti). Служи као добар диуретик, антиспазмодик (ублажава и сузбија грчеве глатке мускулатуре). Расте свуда поред путева.

5. **Primula veris L.** — јаглика, игличе, јагорчевина

У корену и цветовима (Rad. et Fl. Primulae) ове биљке налазе се сапонинске материје (и до 10%) које имају проверена диуретска дејства. Ова дрога служи као добар експекторант (стимулише стварање слузи и помаже искашљавање). Због неконтролисаног прикупљања биљка је угрожена. Насељава ливаде у брдском и претпланинском делу.

6. **Vaccinium myrtillus L.** — боровница, боровинка

У прехрамбеној индустрији, за производњу сокова и др. производа се све више користи плод ове биљке. Међутим, задњих година, због садржаја материја глукокинина, листови (Folia Myrtilli) се све више користе у мешавинама против шећерне болести (антидијабетик), као адстригентна и антисептичка средства. Налази се на великим површинама претпланинског и планинског појаса, али је озбиљно угрожена због нестручног прикупљања.

Биљке са ЕТЕРИЧНИМ УЉИМА су веома честе (18,52%). Оне се традиционално користе у народној медицини ових крајева, али и као значајан извор сировина за козметичку, фармацеутску и прехрамбену индустрију због добрих фитонцидних, седативних, антисептичких, антиспазмодичких и др. особина. Из ове групе највише се користе следеће биљке:

1. **Achillea millefolium L.** — хајдучка трава, столисник.

Користи се надземни део биљке (Herba Millefolii), због садржаја етеричног уља и других активних материја. Носиоци активности етеричног уља су цинеол и проазулен, па је веома честа у биљним мешавинама као тоник (средства за јачање), карминатив (за отклањање метеоризма — гасова) или антисептик, нарочито у лечењу кожних болести. Традиционално се користи у отклањању узрока и заустављању крварења. Налази се у великим количинама.

2. **Asarum europaeum L.** — копитњак

Корен копитњака (Radix Asari) садржи етерично уље чија је главна лековита компонента асарон. Иако дрога може имати нежељена, споредна дејства (мучнина, повраћање и сл.) у терапијским дозама се све чешће користи као еметик (средство за изазивање повраћања), диуретик, у лечењу бронхијалне астме и др. Налази се у ограниченим количинама, у буковим шумама.

3. **Carlina acaulis L.** — вилино сито

Млади изданци ове биљке користе се у исхрани. Корен (Rad. Carlinae) садржи етерично уље, са преко 80% карлиноксида у њему. Добар је антибиотик, антиреуматик, диуретик и стомахик (подстиче желудац и јача апетит), па је често саставни део биљних мешавина. На брдским и претпланинским ливадама је честа.

4. **Melissa officinalis L.** — матичњак

Позната лековита биљка, радо употребљавана у самомедикацији народа. У листовима (Fol. Melissae) се налази око 0,3% етеричног уља, са терпенским састојцима цитрал, цитронелал, гераниол и др. Ова биљка, најчешће са одољеном, хмељом је саставни део седативних мешавина, а делује и као дијафоретик (помаже знојење) и карминатив. Расте у појединачним скупинама у брдском пределу.

5. Врсте из рода **Mentha** (M. arvensis L., M. aquatica L. и M. loncifolia (L.) Huds) у листовима (Fol. Menthae) су богате по садржају етеричног уља. Носиоци активности уља су ментол, ментон, јасмон и др. компоненте. Биљне мешавине, или препарати на бази уља ових биљака користе се као антидијафоретици, спазмолитици, карминатив. На тресетиштима и влажним местима налазе се у великим количинама.

6. **Hypericum perforatum L.** — кантарион, госпина трава

У цветном врху (Herba Hyperici) поред етеричног уља налази се читав низ хемијских материја. Носиоци активности етеричног уља су алфа-пинен и азулен. Због комплексног хемијског састава кантарион се користи као седатив, антидепресив, адстригент, епителизант и сл. Традиционално се користи у народној медицини у лечењу рана, споља и унутра. Широко је распрострањена биљка, али је угрожена нестручним прикупљањем.

7. **(Origanum vulgare) L.** — вранилова трава, црни врх

Скоро свако домаћинство има китицу-две ове биљке. У цветним врховима (Herba Origani) налазе се жлезде са етеричним уљем чији су главни састојци: тимол, карвакрол и др. Поред традиционалне примене у исхрани (зачин) у бильним мешавинама (анис, морач и др) користи се као антиспазмодик, дијафоретик и експекторант. Успева у брдском региону у мањим скупинама.

8. **Teucrium chamaedrys L.** — подубица, трава од грознице

У надземним деловима биљке (Herba Teucri), поред танина, горких материја, хетерозида, налази се око 0,6% етеричног уља. Традиционално се користи као стимулатор рада органа за варење и жлезда, тоник и диуретик. Улази у велики број бильних мешавина, нарочито код болести органа за варење (гастритис, чир и сл.). У брдском и претпланинском региону присутна је у великим количинама.

9. Биљке из рода **Thymus** су честе на ужем подручју Власине. Међу њима у фармакоекономском погледу најкорисније су: Th. serpyllum L., T. pulegioides L. и др. Надземни део (Herba Thymii) је богат жлездама са етеричним уљем, чији су главни састојци тимол, цимол и карвакрол. Биљке из овога рода се традиционално користе као антисептици, нарочито у лечењу упала дисајних и генитално-уринарних органа. Граде „тепихе“ од брдског до планинског региона.

10. Valeriana officinalis L. — одољен, мацина трава насељава влажне ливаде и тресетишта, најчешће поред Власинског језера. У корену ове биљке (Radix Valerianae) налази се 1—2% етеричног уља са борнил-изовалеријанатом, борнеолом, пиненом и др. Задњих година одољен доживљава ренесансу, јер се све чешће користи у изради лековитих приправака са антиспазмодичким и седативним дејствима.

АЛКАЛОИДНЕ БИЉКЕ су заступљене са 11,11%. Алкалоиди веома јако делују на поједине функције организма као наркотици, стимуланти, седативи, често као антимитотици, па ако се алкалоидне биљке користе у већим дозама од терапеутских, или се нестручно примењују могућа су тровања и са најтежим последицама. Из ове групе као фармацеутска сировина користи се дрога следећих биљака:

1. **Atropa belladona L.** — велебиље

У листовима велебиља (Fol. Belladonae) налазе се алкалоиди l-hyosciamin и атропин. Они су јаки стимулатори рада срца, убрзавају његов рад, утичу стимулативно на центре дисања. Атропин се користи у офталмологији. Велебиље се може лако заменити са неким јестивим биљкама, па су честа тровања употребом плодова велебиља за јело. Налази се у зони букових шума, доста често.

2. **Chelidonium majus L.** — руса, лишајница

У корену и надземним деловима русе (Radix et Herba Chelidonii) налази се преко 20 алкалоида, од којих су фармаколошки највреднији хелидонин, сангвинарин и хелеритрин. Због повољног деловања на стање јетре, жучи и жучних путева често се користи као холеретик и холагог (стимулише стварање и излучивање жучи). Задњих година, због изразитог антимикробног дејства ове биљке, користи се у лечењу болести коже, а неки јој приписују моћ да лечи туморе. Распрострањена је око насеља, на сметлиштима.

3. **Colchicum automnale L.** — мразовац

Насељава брдске и претпланинске ливаде. Прикупља се луковица и семе мразовца (Bulbus et Semen Colchici) у којима се налази алкалоид колхицин. Ова материја има способност да кочи деобу ћелија (антимитотик). На тој особини заснива се све чешћа примена мразовца у изради антитуморских препарата. Нестручна примена може да узрокује најтеже последице.

4. **Hyosciamus niger L.** — буника

Доста ретка на ужем подручју Власине, али фармаколошки јако вредна. У надземном делу биљке (Herba Hyosciami) налазе се алкалоиди hyoscyamin, скополамин и др, који се кори-

сте у припремању лековитих препарата са антиасматским, седативним и наркотичким дејством. У свету је познат велики број препарата на бази ове биљке или њених компонената.

5. **Solanum dulcamara L.** — разводник

Ова лепа биљка, нарочито због декоративних, црвених плодова, може да буде смртно опасна ако се ти исти плодови употребе као храна. У надземним деловима, нарочито у плодовима Fructus Dulcamarae) налазе се алкалоиди солацеин, соланеин и соланин који се све чешће у фармацеутској индустрији користе као полазна основа за добијање хормона. Делује и као стимулатор циркулације и диуретик. Природни ресурси јој нису велики.

6. **Veratrum album L.** — бела чемерика

Чемерика даје карактеристичан изглед претпланинских и планинских ливада власинског комплекса. У фармацеутској индустрији се користи за израду наркотичких препарата, јер у надземном делу (Herba Veratri) садржи стероид-алкалоиде, међу којима је најважнији протовератрин А и Б. У свету је познато преко 20 лековитих препарата који садрже алкалоиде ове биљке.

Са 9,5% на ужем подручју Власине заступљене су ТАНИНСКЕ БИЉКЕ. Међу њима има и таквих које садрже и до 20% танина, па се користе и у кожарској индустрији за штављење коже. Као козметичка и фармацеутска сировина служе за израду препарата са хемостатичким дејством (заустављају крварења), против пролива, упала и сл. Најчешће се користе следеће биљке:

1. **Agrimonia eupatoria L.** — петровац

Уз храстове шуме, у шибљацима, поред путева, у брдском и претпланинском региону је доста честа. Прикупља се надземни део (Herba Agrimoniae) који садржи до 5% танина. Користи се у лечењу рана, као епителизант, и упала. У народној медицини се успешно користи у лечењу полипа цревног тракта.

2. **Chamaenerion angustifolium L.** — ноћурак

Врло добра медоносна биљка, насељава пожаришта и оголеле површине у региону букових шума. Корен (Rizom et Radix Epilobii) садржи и до 20% танина. Улази у састав биљних мешавина против пролива, чак и оних најтежих (антидијароик).

3. **Lythrum salicaria L.** — поточњак

Поточњак успева поред река, потока, на влажним површинама. У надезмном делу биљке (Herba Salicariae) налазе се полифенолски танини, због којих биљка улази у велики број мешавина. Делује као хемостатик, антидијароик и против упала (адстригент). У народној медицини се радо користи, пре свега, у лечењу пролива, крварења и др. Природни ресурси биљке су довољни за експлоатацију.

4. **Polygonum bistorta L.** — срчењак

Срчењак се традиционално користи у народној медицини, у лечењу пролива и упалних процеса. У новије време користи се и у стоматолошкој пракси, против упала усне дупље и десни. Ова примена темељи се на присуству катехинских танина у корену ове биљке (Radix Bistortae). Насељава влажне ливаде, поред потока и тресетишта у великом броју.

5. **Potentilla erecta (L) Räuschel** — трава од срдоболье

У ризому ове петопрснице (Rhizoma Potentillae) налази се 17—20% катехинских танина, због чега на прелому ризом поцрвени. Народ добро познаје лековита својства ове биљке па је традиционално користи и код најтежих облика пролива, крвави пролив. Због антиупалних својстава се радо користи у козметичкој индустрији за болести коже и косе, у бильним мешавинама против хемороида и крварења и сл. Налази се на ливадама од брдског до планинског подручја.

6. **Rubus fruticosus L.** — купина

Иако је има у огромним количинама, неоправдано је запостављена као козметичка и фармацеутска сировина. У листовима ове биљке (Folia Rubi fruticosi) налазе се танини па се користи као лак адстригенс (против упала). Међутим, много је присутнија у тзв. витаминским чајним мешавинама због комплексног хемијског састава.

7. **Sanguisorba officinalis L.** — крвара

У корену крваре (Radix Sanguisorbae) налази се и до 17% галотанина, па је честа у бильним мешавинама које повољно делују на дијарејју (пролив) и упаљене површине. Насељава брдске и претпланинске ливаде, доста је честа.

Биљке које садрже СЛУЗИ заступљене су у медицинској флори ужег подручја Власине са 7,10%. Најчешће се користе у лечењу болести дисајних и пробавних органа, углавном у народној медицини или за израду биљних мешавина. Из ове групе највише се прикупљају следеће биљке:

1. Биљке из фамилије **Orchidaceae** (Orchis morio — салеп, Gymnadenia conopsea, Dactylorhiza sp. — вименьак) се у неким деловима наше земље радо користе у исхрани или за чај, као средство за опште јачање организма, што није случај на ужем подручју Власине. Због садржаја слузи и до 50% у кртолама (Tuber Salep) драгоцена су сировина за чајне мешавине код болести дисајних органа и органа за варење хране. Због декоративних и хранљивих особина биљке из ове фамилије су доста угрожене.

2. Најпознатије слузне дроге, са најдужом традицијом примене, су биљке из фамилије **Malvaceae** (Malva silvestris L. — црни слез, Lavathera turingiaca L. — белоружичасти слез и Althea officinalis L. — бели слез). У свим биљним деловима се налазе слузасте материје, чак и до 35%, па се ове биљке користе у изради биљних мешавина и др. препарата против упале дисајних органа и за лакше искашљавање (експекторанси), а врло често и код упале цревног система (ентероколитис). На ужем подручју Власине су доста честе.

3. **Pulmonaria officinalis L.** плућњак

Ова, као и њој сродна врста **P. molissima Kern.,** због садржаја слузи у надземном делу (Herba Pulmonariae) користи се као добар експекторанс, као средство које стимулише желудац на рад и појачава апетит (стомахик). Расте на ивицама листопадних шума, поред потока, у сасвим задовољавајућим количинама за експлоатацију.

4. **Tussilago farfara L.** — подбел

Скоро да не постоји биљна мешавина, тзв. плућни чај, која у себи не садржи подбел. Међутим, према неким новим подацима ова биљка има хепатотоксична и канцерогена дејства, па се препоручује *да буде* искључена из биљних мешавина због тога.

5. Биљке из рода **Verbascum** (дивизма) у цветним деловима (Flores Verbasci), поред бојених материја и сапонина, садрже и слузи, због чега су цењена слузна дрога. Беру се цветови само са тзв. крупноцветних дивизма V. adamovićii Vel., V. phlomoides L. и др.). У биљним мешавинама се користе биљке из ове групе као експекторанси

Иако се налазе у великим количинама, биљке које садрже ОРГАНСКЕ КИСЕЛИНЕ, ВИТАМИНЕ и МИНЕРАЛЕ слабо се користе, иако су одлични у профилактици, као дијететици и општи стимулатори. Неке имају и специјалне намене. Наводимо само неке:

1. **Rosa canina L.** — дивља ружа, шипурак

Већ је познато да је плод ове биљке (Fructus cynosbati) веома богат витамином С, органским киселинама, због чега се традиционално користи у превенцији опште слабости организма. Као дијететик, диуретик или менорагик (смањује обилност менструације и дужину) улази у састав многих биљних мешавина. На ужем подручју Власине јако је распрострањен, али се, нажалост, слабо прикупља.

2. **Sorbus aucuparia L.** — јаребика

Плод ове биљке (Fructus Aucupariae), као и шипурак, је ризница витамина, минерала и органских киселина. Користи се за исте намене. Јаребика је распрострањена у брдском и претпланинском подручју.

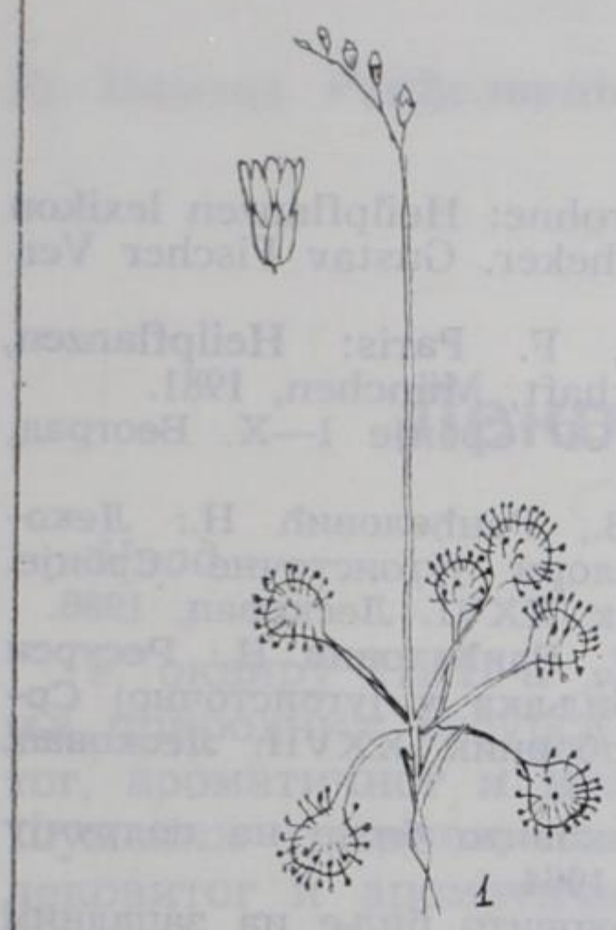
3. **Oxalis acetosella L.** — зечја соца

У листовима зечје соце (Folium Acetosellae) има доста лимунске, оксалне киселине, минерала и др. Због тога се користи у исхрани, али и у фитотерапији, као минерализант. Код повећане употребе јављају се нежељене последице, нарочито код реуматичара, због садржаја оксалне киселине.

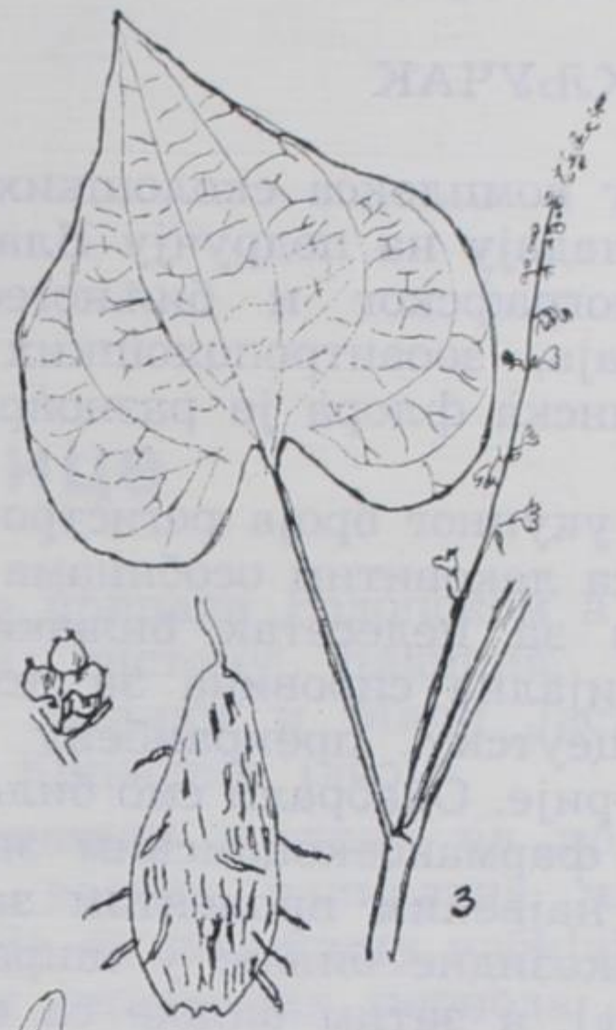
4. **Tamus communis L.** — бљушт, змијина трава

Ризом бљушта садржи калцијумоксалат, у облику кристала. На тој његовој особини темељи се употреба бљушта у лечењу реуматских болести, (споља као рубифацијенс). Изазива прокрвављење оболелих места. Појачаном циркулацијом са оболелих места односе се непожељне материје.

Проучавајући медицинску флору ужег подручја Власине, нашли смо и један број врста које су НЕДОВОЉНО ХЕМИЈСКИ ИЗУЧЕНЕ: Drosera rotundifolia L. — росуља, Impatiens noli-tangere L. — недирак, Lonicera caprifolium L. — оглови нокти, Sambucus ebulus L. — бурјан, апта, Viburnum opulus L. (калина), Lyhcnis coronaria L. —

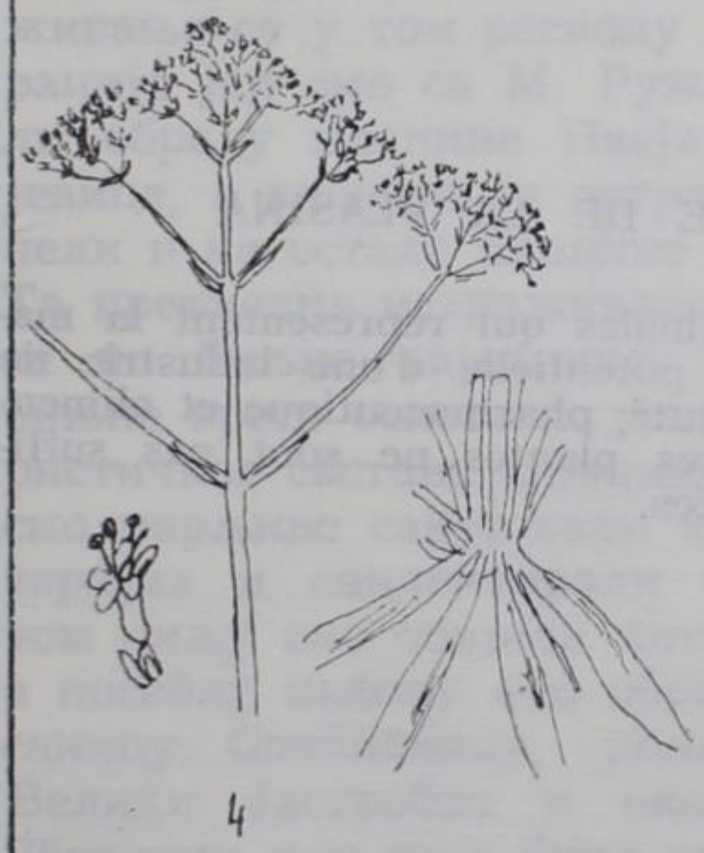

Tabela I:1.Drosera rotundifolia L.,2.Menyanthes trifoliata L. 3.Tamus communis L.,4.Valeriana officinalis L.,5.Polygonum bistorta L.,Mentha arvensis L.,7.Vaccinium myrtillus L., 8.Betula alba I.(iz Flore SR Srbije)

дивљи куколь и др. Неке од ових биљака се често користе у народној медицини ових крајева.

ЗАКЉУЧАК

Због комплекса еколошких фактора који владају на подручју Власине, њеног географског и биљногеографског положаја, зооантрополошких утицаја, медицинска флора је разноврсна и богата.

Од укупног броја регистрованих биљака са лековитим особинама дали смо приказ за педесетак биљака које су потенцијална сировина за козметичку, фармацеутску, прехрамбену и сродне индустрије. Одабрали смо биљке са највећим фармакоекономским значајем.

Са највећим процентом заступљене су гликозидне биљке у ширем смислу (35,50%), а затим биљке са етеричним уљима (18,52%), алкалоидне (11,11%), танинске (9,57%) итд. Један број биљака које се користе у народној медицини ових крајева нису довољно хемијски изучене.

Литература

H. Braun, D. Frohne: Heilpflanzen lexikon für Ärzet und Apotheker. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1987.

P. Schauenberg, F. Paris: Heilpflanzen, BLV Verlagsgesellschaft, München, 1981.

САНУ. Флора СР Србије I—X. Београд, 1970—1986.

Стаменковић В., Ранђеловић Н.: Лековите биљке у флори југоисточне Србије. Лесковачки зборник XXVI. Лесковац, 1986.

Стаменковић В., Ранђеловић Н.: Ресурси неких лековитих биљака у југоисточној Србији. Лесковачки зборник XXVII. Лесковац, 1987.

Туцаков Ј.: Лековито биље на подручју Мораве. Београд, 1964.

Туцаков Ј.: Лековито биље на западним странама Бесне кобиле. Врањски гласник, књ. III. Врање, 1967.

V. Stamenković, N. Ranđelović, i S. Sotirov

LES PLANTES OFFICINALES DE LA REGION PROCHE DE LA VLASINA

L'ensemble de terrains proches de la Vlasina attirait depuis toujours les explorateurs et par suite de ses facteurs écologioues et des effets antropologiques la flore officinale de cette région est trés riche et variée. Une cinquantaine de plantes de cette région a des propriétés officinales qui représentent la matiére premiére potentielle d'une industrie de produits de beauté, pharmaceutique et alimentaire. Toutes ces plantes ne sont pas suffisamment étudiées.

UDK 58:581,5 (497.11)

Др **Новица Ранђеловић** и сар.[1]

Лековите биљке Топлице

Увод

У оквиру НИП-а „Утврђивање стања природних ресурса дивљег лековитог, ароматичног и медоносног биља и шумских плодова; плантажно гајење лековитог и ароматичног биља и технологија прераде“ вршена су у 1987. године истраживања лековитог биља на подручју Топлице. Наиме, та истраживања су у том региону започела још раније јер смо са М. Ружићем започели обраду планине Пасјаче, па Видојевице, а касније та истраживања пренели и на остале планине тога региона. Та претходна истраживања односила су се на биљне заједнице, али како су биљне врсте основа за утврђивање флористичког састава биљних заједница то смо марљиво сакупљали хербарски материјал и евидентирали све врсте. У том циљу смо обишли читаво подручје, а посебну пажњу смо обратили на Косаницу, Соколовицу, долину Топлице, Велики Јастребац и околину Блаца. Због тога нам није било тешко да овом приликом дамо синтезу распрострањења биљних врста на том подручју, а из читавог пописа флоре да издвојимо распрострањеније врсте са лековитим својствима.

Опис локалитета

Подручје истраживања (карта 1) смо поделили на девет природних објеката на којима смо истраживали лековито биље, а то су: Краварска планина и Радан (I), Соколовица (II), Видојевица (III), Пасјача (IV), долина Топлице (V), Јастребац (VI), Пожар (VII), Копаоник (VIII) и Косаница (IX).

Река Топлица и Косаница ово подручје деле на две природне целине: источну која припада Родопском планинском систему и обухвата масиве: Краварска, Радан, Соколовица, Видојевица и Пасјача и западни која делимично припада Родопском а делом Динарском систему планина. Првом припадају Велики и Мали Јастребац, а другом Копаоник (део).

У геолошком погледу на подручју доминира велика силикатна маса у оквиру које на површину избијају стене млађих геолошких периода: амфиболити, вулканске стене, доломитисани мермери и серпентинофитне стене. Њихов утицај на флору је значајан јер је педолошки покривач однешен тако да се велики број биљака укорењује у њихову минералну трошину. На подручју су присутни и гранити и гранодиорити.

На разноврсност биљног света утицај има и педолошки покривач који је висински диференциран. Ту поред смоничавих, сусрећемо забарена земљишта, затим гајњаче у разном степену оподзољавања и деградације, смеђа шумска тла и планинске црнице на серпентинама.

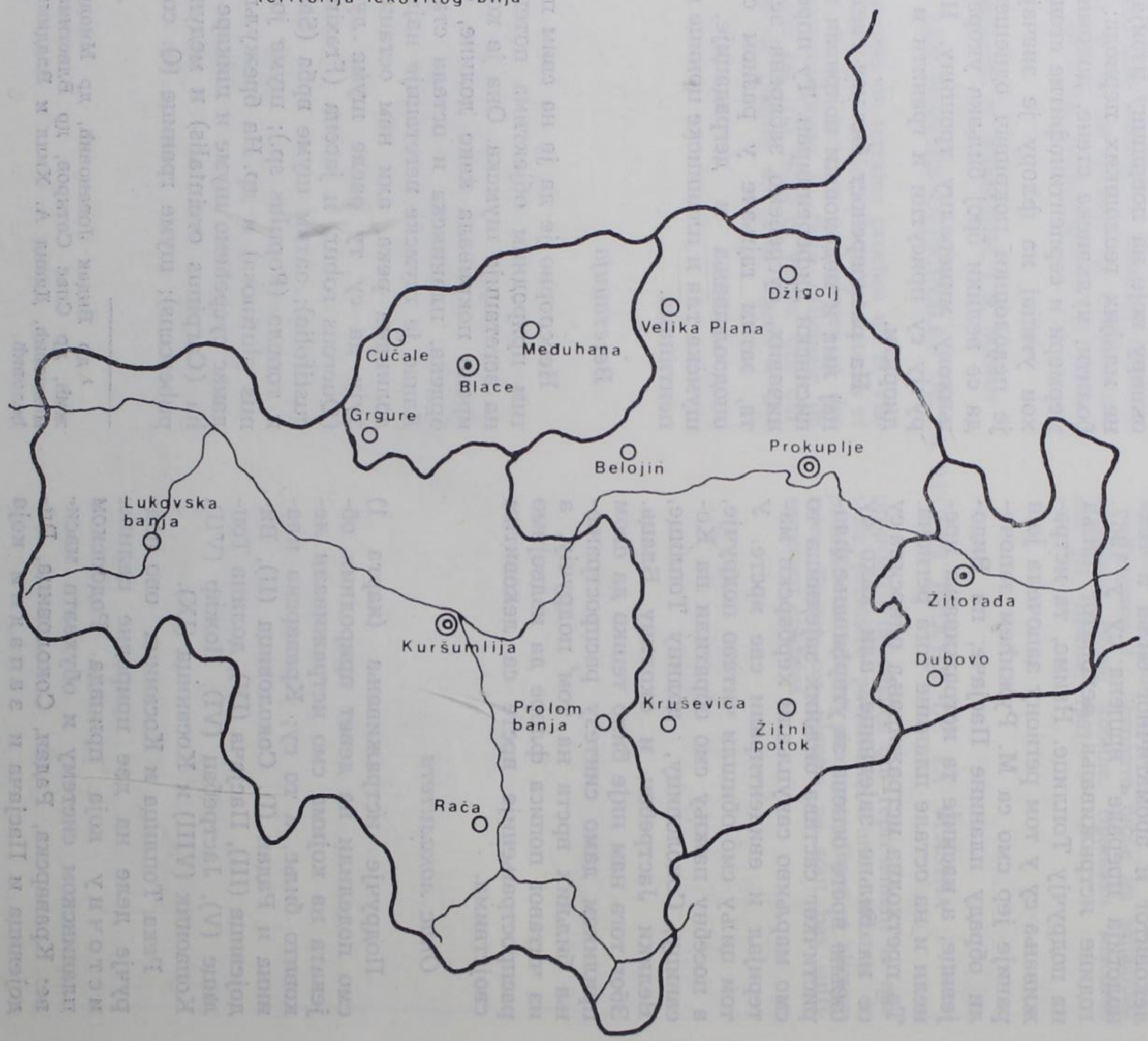
Вегетација

Неоспорно је да је на свим поменутим природним објектима потенцијална вегетација шумска. Она је континуирано покривала како долине, тако и брдска, планинска и остала станишта. Данас је шумске вегетације најмање у долинама река, али нам остаци показују да су ту расле шуме лужњака (Quercus robur) и јасена (Fraxinus angustifolia); затим шуме врба (Salix sp.) и топола (Populus sp.); шуме јове (Alnus glutinosa) и др. На брежуљцима и данас сусрећемо шуме и шикаре грабића (Carpinus oreintalis) и медунца (Q. pubescens); шуме границе (Q. conferta)

---

[1] др Видак Јовановић, др Миодраг Ружић, др Спас Сотиров, др Властимир Стаменковић, Давид А. Хилл и Владимир Ранђеловић.

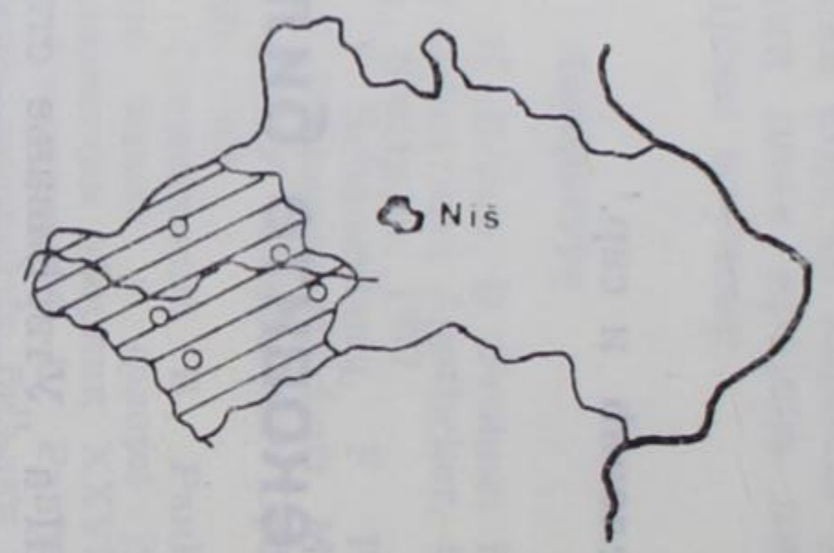
KARTA 1a Područje Toplice – istraživana teritorija lekovitog bilja

KARTA 1b Položaj istraživanog područja u SFRJ

KARTA 1c Položaj istraživanog područja u Niškom regionu

и цера (Q. cerris), док у планинским пределима шуме китњака (Q. petreae) и букве (Q. moesiaca).

Антропогеним захватима ова потенцијална вегетација је деградирана (шибљаци) и уништена и на /тим површинама се развијају пашњаци и ливаде или су претворене у обрадиве површине. Вишегодишњим радом ове заједнице смо издвојили и овом приликом их приказујемо (Ружић 1981; Ранђеловић и Ружић, 1986, 1985):

I ДОЛИНСКЕ ЛИВАДЕ

Hordeo-Craicetum distantis Mic. — овсика и реткокласе оштрице
Cynosuro-Craicetum hirtae Mic. — крестаца и длакаве оштрице
Trifolietum resupinato-balansae Mic. — детелина
Alopecuro-Trifolietum pallidi Cic. — репка и детелине.

II МОЧВАРНА ВЕГЕТАЦИЈА

Scirpo-Fragmitteum W. Koch — рогоза и трске,

III БРДСКИ ПАШЊАЦИ

Astragalo-Calaminthetum hungaricae H-ić et an Randđ. — козинца и миришљавке
Sedo-Dianthetum pinifoliae Randđ. — жедњака и каранфила
Sedo-Potentilletum arenariae Ružić — жедњака и петопрстице

IV БРДСКЕ ЛИВАДЕ

Festuco-Chrysopogonetum gryllis Randđ. — власуље и ђиповине
Agrosti-Danthonietum calycinae Ružić — росуље и шиља
Inulo-Danthonietum calycinae K. Tomić — омана и шиља

Сви поменути фактори укључујући и климатске деловали су на овакав састав флоре. Том приликом не испуштамо из вида и анропо-зоогени фактор као утицајан на развој флоре овог краја.

Методика истраживања

Истраживање природних ресурса лековитог биља вршили смо на терену комбинованом проценом присутности (од 1—5).

Попис и процена лековите флоре Топлице

списак врста	локалитети								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Achillea clypeolata	.	.	1	1	.	.	.	.	.
coarctata	.	.	1	1	.	.	.	.	1
collina	.	.	1	1	3	.	.	.	1
crithmifolia	.	.	3	3	.	.	2	2	2
grandifolia	1	.	.	.	.	.	.	1	.
lingulata	.	.	.	.	.	.	.	1	.
millefolium	2	1	3	3	1	1	1	1	1
nobilis	1	1	2	2	.	2	1	2	1
setacea	1	1	2	1	.	1	1	1	1
tanacetifolia	.	.	1	1	.	1	.	1	.
Aconitum ranunculefolium	1	.	.	1	.	.	.	1	.
Actea spicata	.	.	1	.	.	1	1	1	.
Adomis vernalis	1	.	.	.	1	.	1	.	.
Aegopodium podagraria	1	1	1	1	.	1	1	1	1
Agrimonia eupatoria	2	2	2	2	.	2	3	2	2
Agropyrum intermedium	1	1	1	1	.	1	1	1	1
Agropyrum repens	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Agrostemma githago	1	2	1	1	3	1	1	1	1
Ajuga genevensis	1	1	2	2	1	1	1	2	1
reptans	1	1	1	1	1	1	1	2	1
Althea officinalis	.	.	.	.	2	.	.	.	1
Anchusa officinalis	1	1	1	1	3	1	1	1	1
Arctium lappa	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Aristilochia clematitis	1	1	3	2	4	1	1	2	1

списак врста	локалитети								
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Artemisia absinthium	1	1	2	1	3	1	2	1	1
Asarum europaeum	1	1	1	1	.	1	1	2	1
Asperula odorata	2	1	3	2	.	1	1	3	1
Betula pendula	1	.	1	.	.	.	.	1	.
Carum carvi	.	.	.	.	.	.	.	2	.
Centaurium umbellatum	2	1	2	3	.	1	1	2	1
Cichorium intybus	2	2	3	3	4	2	2	3	1
Clinopodium vulgare	2	2	2	2	1	2	2	3	1
Colchicum autumnale	2	2	2	2	2	1	2	2	1
Crataegus monogyna	2	2	3	3	1	3	2	2	2
Cynoglossum officinale	1	1	1	1	.	1	1	1	1
Datura stramonium	+	+	1	1	.	1	1	1	1
Daucus carota	1	1	2	2	3	1	1	1	1
Digitalis ambigua	1	1	1	1	.	1	1	2	1
Digitalis ferruginea	1	1	1	1	.	1	1	2	1
lanata	1	1	2	2	.	2	1	2	1
Eryngium campestre	1	2	3	3	.	1	2	1	1
Euphrasia stricta	1	1	2	2	.	1	1	2	1
Filipendula vulgaris	1	1	2	3	1	2	2	2	2
Fragaria sp.	2	2	2	3	1	3	2	3	2
Fumaria officinalis	1	1	1	1	.	1	1	1	1
Galega officinalis	.	.	.	.	1	.	.	.	.
Galium verum	2	2	3	3	2	3	2	3	2
Gentiana lutea	.	.	.	.	.	.	.	1	.
Geranium macrorhizum	.	.	2	.	.	.	1	1	.
Glechoma hirsuta	1	2	2	2	.	2	2	2	2
hederacea	.	.	.	.	3	.	.	.	.
Goniolimon tataricum	.	.	1	.	.	.	.	.	.
Gratiola officinalis	.	.	.	.	2	.	.	.	.
Helleborus odorus	1	2	3	3	.	2	2	3	2
Heracleum sphondilium	1	1	1	1	2	1	1	1	1
Herniaria sp.	1	1	1	1	.	1	1	2	1
Hieracium pilosella	3	1	3	4	.	1	3	3	2
Hyosciamus niger	+	+	1	1	.	+	+	1	+
Hypericum perforatum	1	1	3	4	1	3	3	4	1
Lathrea squamaria	1	1	2	2	.	2	2	3	1
Leucojum aestivum	.	.	.	.	2	.	.	.	.
Ligustrum vulgare	1	2	2	2	.	2	2	2	1
Lithospermum officinale	1	1	1	1	.	1	1	2	1
Lychnis coronaria	1	1	2	2	.	2	2	2	2
Marrubium vulgare	.	.	.	+	1	+	1	1	+
Matricaria chammomila	1	1	2	3	1	1	2	1	1
Melissa officinalis	1	1	2	1	1	1	2	2	1
Mentha sp.	2	2	2	2	3	2	2	2	2
Myosurus minimus	.	.	.	.	1	.	.	.	.
Nigella sp.	1	1	1	1	.	1	1	1	1
Ononis sp.	2	2	2	2	3	2	2	2	2
Orchis sp.	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Origanum vulgare	2	2	2	2	+	2	2	2	2
Paliurus aculeatus	1	1	1	1	.	.	.	.	.
Papaver sp.	1	1	1	1	2	1	1	1	1
Parietaria officinalis	1	1	1	1	.	1	1	1	1
Physalis alkekengi	.	.	1	.	.	.	1	1	1
Physospermum aquilogifolium	1	1	1	1	.	1	1	2	1
Plantago sp.	1	1	1	0	1	1	1	1	1
Polygala sp.	2	2	2	2	.	2	2	3	2
Primula acaulis	1	2	2	2	.	2	2	3	1
Prunus spinosa	2	2	2	2	1	2	2	3	1

списак врста	локалитети 1	2	3	4	5	6	7	8	9
Fulmonaria officinalis	1	1	1	1	.	1	1	2	1
Quercus sp.	4	4	4	4	1	4	4	4	4
Rosa canina	2	2	2	2	1	2	2	2	2
Rubus sp. (5)	3	3	3	3	1	2	2	3	2
Rumex sp. (7)	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Ruscus aculeatus	1	1	1	1	.	1	1	1	1
Sambucus abulus	1	2	2	2	1	2	2	2	2
Saponaria officinalis	1	1	1	1	2	1	1	1	1
Scleranthus sp.	1	1	1	1	.	1	1	1	1
Sedum maximum	1	1	1	1	.	1	1	1	1
Sempervivum heufelii	.	.	.	.	.	.	.	1	.
Solanum sp.	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Stachys officinalis	1	1	1	1	+	1	1	2	1
Symphytum officinale	1	1	1	1	2	1	1	2	1
Tamus communis	1	1	2	2	.	1	2	2	1
Tanacetum vulgare	1	1	1	1	2	1	1	1	1
Teucrium chamaedrys	2	2	2	2	1	2	2	2	2
montanum	.	.	.	.	.	.	.	1	.
polium	1	1	1	1	.	1	1	1	1
scordium	.	.	.	.	1	.	.	.	.
Thalictrum sp.	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Thymus glabrescens	3	3	3	3	.	3	3	3	3
pulegioides	2	2	2	2	.	2	2	2	2
Tilia sp.	1	1	1	1	.	1	1	1	1
Trifolium sp.	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Tussilago farfara	1	1	1	1	.	1	1	1	1
Urtica sp.	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Veratrum lobelianum	.	.	.	.	.	.	.	1	.
Verbascum sp.	3	3	3	3	1	3	3	3	3
Veronica officinalis	1	1	1	1	.	1	1	2	1
Verbena officinalis	1	1	1	1	2	1	1	1	1
Viburnum lantana	1	1	1	1	.	1	1	1	1
Viburnum opulus	.	.	.	.	.	.	.	1	.
Vinca herbacea	.	.	.	1	.	.	.	.	.
Viola sp.	1	1	1	.	1	1	1	1	1
Xanthium sp.	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Дискусија

Током вишегодишњих истраживања која су започела још пре усвајања пројекта „Утврђивање стања, дивљег лековитог, ароматичног и јестивог биља...“ за ово подручје, које у ширем географском смислу носи назив Топлица, утврдили смо преко 836 биљних врста. Тај број ни издалека није коначан јер на широј листи биљака коју смо саставили нису ушле биљке високопланинских пашњака и шумских заједница и њихових прогрдацијских и деградацијских стадијума. Тај број нисмо утврдили из више разлога а најважнији су следећи:

— карактер рада на лековитом биљу то није изискивао,

— високопланински предели, обрадиве површине и насељена места нису довољно истражени јер је време за утврђивање свих врста било недовољно,

— број истраживања и њихово ангажовање нису били довољни да се покрије овако велики простор,

— недостатак материјалних средстава (новац и возила) за истовремено ангажовање више екипа стручњака, и др.

Но и поред тога утврђен је велики број биљних врста, а међу њима се налази и један број врста чију количину за сада нисмо процењивали, не због њихове сумњиве лековитости већ због њихове слабе заступљености на терену. За многе ретке врсте (Genista subcapitata, Daphne blagayana, Nigritella nigra и др.) нисмо уносили податке јер су то угрожене врсте које треба заштитити (Стаменковић, В., Ранђе-

ловић, Н., 1987). Чак се и за све лековите биљке препоручује стручно сакупљање како не би дошло до њихог угрожавања, па и нестанка.

Попис и процена лековите флоре Топлице обухвата 118 биљних врста. Ту су неки политипни родови унешени групно (Orchis, Mentha, Quercus, Rubus, Rumex, Tilia, Trifolium, и др.), мада би било врло интересантно да се у серији свих врста тих родова истражи присуство активних супстанци које у ствари делују терапијски. То ће вероватно бити урађено у делу пројекта који се односи на хемијска истраживања.

Међу наведеним биљним врстама постоје оне које су количински врло повољне за експлоатациіу (Achillea, Cichorium, Crataegus, Daucus, Helleborus и др.) Прикупљање ових биљака, како смо то на терену утврдили, обавља се или никако или веома неорганизовано. На тај начин потенцијали Топличког региона из домена лековитог биља нису ни приближно искоришћени. Такво је стање са сировинама које природа нуди. Још је теже стање код прераде ових сировина. На подручју Топлице не постоји ни један капацитет који би те сировине укључио у прераду на који начин би се добили полупроизводи или производи биљног порекла (чајеви, зачини, екстракти и др.). Мада је најтежа ситуација код ангажовања људи и друштва на изучавању тих ресурса. На подручју Топлице, а и шире на подручју Нишког региона не постоји ни једна научна институција на којој се ради, прати и реализује ова проблематика. Изузетак чине Виша пољопривредна школа из Прокупља и „Агроразвој“ из Ниша који окупљају један број стручњака који би могли да се баве овом проблематиком, али се због недостатка средстава мало или никако не баве.

Време у коме живимо, због појачане индустријализације и употребе нових технологија, а због непримењивања мера заштите, нас све више упућују на повратак природним лековитим изворима. Поред тога бројна средства која се производе у фармацеутској индустрији су све скупља због увозних сировина, технологије и нерационалне потрошње. Због тога ће коришћење природних сировина бити све пожељније.

Из свих наведених разлога, били смо слободни препоручити, да се на подручју Топлице оснују откупне станице у местима као на карти 1, а да се за овај субрегион у Прокупљу формира један прерадни центар који би се бавио и дистрибуцијом сировина, полупроизвода и готових производа добивених на бази лековитог и ароматичног биља. Важан задатак овога центра би био и рационално коришћење тих ресурса.

Литература

Сотиров, С., Ранђеловић, Д. и Стаменковић, В., 1985: Биоресурсите на Власина и Крајише. Мост 91. Ниш.

Стаменковић, В., Ранђеловић, Н., 1986: Лековито биље у флори југоисточне Србије. Лес. зборник XXVI, Лесковац.

Стаменковић, В., Ранђеловић, Н., 1987: Ресурси неких лековитих биљака у југоисточној Србији. Лес. зборник 27. Ле.

Стаменковић, В, Ранђеловић, Н., 1988: Лековите биљке Власине. I Конгр. фарм. Југ. Нови Сад.

Ранђеловић, Н., Стаменковић, В., 1987: Лековито биље у околини Босилеграда. Глас. фарм. Год. 4, Бр 4. Титоград.

Стаменковић, В., Ранђеловић, Н., 1987: Угрожене биљне врсте са лековитим својствима на подручју југоисточне Србије. Глас фарм. 4. Бр 4. Титоград.

Dr Novica Ranđelović avec ses collaborateurs

LES PLANTES OFFICINALES DE LA TOPLICA

Parmi les plantes de la région de Toplica qui ne sont pas suffisamment examinées il y en a aux propriétés officinales. Pourtant elles ne sont pas toujours suffisamment exploitées dans notre industrie pharmaceutique bien qu'elles soient en grandes quantités et se prêtent á l'exploitation. Pour cette raison il est nécessaire de fonder des centres de rachat et d'entreprendre une action pour recueillir ces plantes.

Момир Јовић

Јустинијана Prima

ПОВОДОМ 75-ГОДИШЊИЦЕ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Сам град Јустинијана Prima био је врло кратког века. Његово постојање од 535. до 602. године, када се последњи пут помиње,[1]) не објашњава толико интересовање кроз векове, посебно кад би му историјска вредност била само у трајању од тих 60-так година.

Међутим, овај царски град, одмах по свом оснивању „одабран је и за архиепископско седиште Илирика" према Прокопијеву De aedificiis.[2]) То је управо разлог што је у широј области вардарско-моравског слива, већем броју градова и насеља, касније, било од посебне важности да своје постојање вежу баш за тај, одавно већ непостојећи град. Привлачност некакве могућности, којом би се исконструисала наслеђа аутокефалне архиепископије, са тако широком јурисдикцијом „седиште Илирика" подгревало је жеље, макар и нереалне, већем броју епископских места у том региону, без разлике да ли су у таквим хтењима имали било каквог стварног оправдања.

*
* *

Административна подела римске империје заокружена је узастопним реформама које су извели императори позног царства. Диоклецијанове (284—305) реформе на 12 дијецеза, Константина Великог (306—337) на 4 префектуре,[3]) и допуне из времена Теодосија Великог (379—395) довршиле су коначну административну поделу унутар државе. Прикутност стварне поделе царства на његов источни и западни део овим реформама само је санкционисана. Трагови те поделе сежу у дубљу прошлост носећи у себи и историјске, економске и културно самосвојне традиције. Супротстављање заокружености хеленистичког Истока, мада расцепканог, према јачању Рима и његове идеје светске империје, остало је према том свету и онда кад је цео Медитеран постао римско море. Управо укључивањем области источног Медитерана у римску државу наметало се схватање о поларизованој двојности јединствене велике империје. Други Триумвират и његове последице већ тада су искристализирале могућност, да каснијим реформама Диоклецијана, Константина, Теодосија — Исток и Запад у римској империји делују као две посебне заокружене целине. И Теодосије Велики поклања већу пажњу Истоку, додељујући 395. године старијем сину Аркадију (395—408) Исток, а млађем Хонорију (395—423) Запад. Под управу Источног дела мало касније припојене су и дијецезе Дакије и Македоније, чинећи посебну префектуру Илирик. Преостали део Илирика, Панонска дијецеза — припојена је Западном делу царства, која се од тада назива дијецеза Илирик, за разлику од префектуре Илирик, која је остала у саставу Источног дела царства.[4])

За историју Балкана, као и за његове будуће становнике — Словене, ова чисто административна расподела у оквирима досадашње јединствене империје, наметнула је ону пресудну историјску границу, која ће се све више у каснијим вековима оцртавати као разграничавајућа линија одвајања западног римског схватања и источног византијског света, па и онда кад западна царства више не буду царства латинског народа.

Хришћанство после 313. године, ускоро поставши не само са статусом толерантности према старој грчко-римској религији, него последицом Миланског едикта, издигавши се до ранга државне религије, у чијим споровима, било по питању вере или дисциплине, арбитражу чине цареви, наслеђује административно уређење државе за изградњу свог епископалног система. Јасно је да хришћанство није само то наследило од Антике.

Издвајање градова Рима и Цариграда већ у IV веку из надлежности префеката преторија Италије, односно Истока (којима су припадали према територијалном размештају), изборили су се у оквирима државне власти, за потчињавање само својим градским префектима. Они добијају високи државни ранг, одмах после преторијских префеката. Сада у хришћанству, епископат тих градова преноси то достојанство и на новонастало устројство хришћанског администра-

тивног уређења, у коме је значај Рима и политичко уздизање Цариграда, у хришћанству идући и даље, резултирало изменом старог традиционалног митрополитанског система цркве из прва три века.

Римско државно уређење са префектурама: Исток, Илирик, Италија и Галија,[5]) адекватно пренето у хришћански епископални административни облик, добија свој коначан редослед:

Префектура Исток[6])

Префектура Илирик — чине је:

Dieceza Illyricum proprium (или) occidentale она је 379. године припојена префектури Италија, и у црквеном погледу била је потчињена митрополиту сирмијумском.

Dieceza Illyricum orientale
образована је 379. године од дијецезе Македонија и дијецезе Дакија, административно под управом митрополита солунског. До 379. године можда је дијецеза Дакија била под Сердиком, а обе од 535. године потпадају под јурисдикцију архиепископије Јустинијана Prima .[7])

Префектура Италија[8])

Префектура Галија[9])

По тадашњем начелу, затеченом из времена прогона, хришћански митрополити били су рангирани по достојанству или статусу града коме припадају, а статус је произилазио из положаја града у државној администрацији. Према томе редослед црквених поглавара био је: римски, александријски, антиохијски, ефески, Кесарије кападокијске, хераклејски у Тракији, солунски, сердички, сирмијумски и картагински.[10]) Овде се већ запажа већа развијеност центара Истока, што би се могло схватити да је на Истоку хришћанство било развијеније, или организованије, међутим у основи је схватање Рима који не подноси равноправне епископе на свом старом империјалном западном делу света, изузев Картагине, која је ипак у Африци. Свакако и овај редослед врхова цркве није носио у себи потчињавање осталих првоме, принцип је био primus inter paris, а не власт.

Проблем је настао осећањем потребе да се ипак на неки начин достојно рангира епископ Јерусалима, а Константинополис као престони град са свим прерогативима државног центра, према затеченом стању, кад није био ни изграђен, босфорски мореуз јурисдикционо је потпадао под Хераклеју Трачку. Безначајност Хераклеје према новом царском престоном граду била је очита, али епископат Цариграда и на Првом Васељенском сабору представљала је Хераклеја. На Никејском сабору 325. године ипак тај ранг Константинополиса није толико сметао ни епископима Сабора ни цару Константину. Стога је седмим каноном епископ Јерусалима, као града колевке хришћанства, добио почасни ранг, одмах после антиохијског.[11]) Епископ Јерусалима према судбини града из 70. године нове ере, у време развијања митрополитанског система цркве, био је под јурисдикцијом митрополита Кесарије палестинске. Новом поделом Палестине на три провинције: Palaestina prima, secunda и tertia, Јерусалим опет није могао постати главним градом провинције, па његов епископ сходно томе није могао бити рангиран као митрополит. Стога 7. кан. Никејског Сабора добија почасни ранг митрополита, испред ефеског. Ранг Константинополиса наметнуо је потребу за решењем, прво: осамостаљење од хераклејског митрополита, а друго — новви Васељенски сабор заказан је у Цариграду. Слично као код ранга Јерусалима, на Другом Васељенском сабору 381. године, трећим каноном, епископ Константинополиса добио је ранг митрополита, ипак због традиције Рима, редоследом одмах после римског.[12]) Новоутврђени редослед митрополита после 381. године био је: римски, цариградски, александријски, антиохијски, јерусалимски и остали по ранијем редоследу.[13]) Ова померања у цркви најбоље илуструје пресликавање политичког утицаја у држави. Колико год је година 381. значајна за Цариград, тај трећи канон обезбедио је Риму подлогу за теорију примата, око које ће се оба града бескрајно сукобљавати (доводећи скоро до настанка две вере из две ривалске цркве једнообразног хришћанства), што ће се директно одразити и на судбину света, посебно Балкана.

Најезда варвара у подунавски регион убрзо делује на ново изнуђено размештање већ прихваћеног административног система цркве. Сирмијумска митрополија, која је основана у првој половини IV века, опустошена је од Атиле већ 443. године. Исту судбину доживљавају Singidunum и Naisus. Због тога, осећањем губитка ових градова, који су носили и државно и црквено функционисање власти, услеђује преношење архиепископије и префектуре из Сирмијума у Солун.[14]) Премештањем се хтело колико-толико санирати настало расуло, стога преношење јурисдикције на Солун последица је, да се бар обезбеди извесно функционисање управног апарата и државног и црквеног, над пространим областима дотадашњег центра Сирмијум/Сријем. Солун задржава јурисдикцију над овим областима до 535. године.[15]) Овај податак разрешава и питање да ли је Сирмијум изгубио префектуру и архиепископију тек 582. године, када је до темеља разорен, опустошен и запаљен од Авара, а „како варвари нису умели ватру гасити"[16]) и сами су напустили потпуно опустели град. Управо из чињенице да су прерогативе Сирмијума пренете на Солун, то није могла бити година 582. јер већ тада јурисдикцију над тим областима има Јустинијана Prima, свакако на штету солунског викаријата.

Јурисдикција солунског викаријата, пресудно важног за обим будуће архиепископије Јустинијана Prima, према расположивим подацима обухватала је области: — подручје целог западног Балкана, изузев Далмације; целу Грчку, на северу са линијом изнад Солуна у правцу Софије; као и острво Крит.[17]) Из писма папе Иноћентија I (401—417) упућеног солунском викару Руфу године 412. наведене су области његове јурисдикције, које су шире од нама познатих. Да ли се у том писму само одражавају папске жеље са његовим повећаним претензијама према Истоку, или су одраз стварности, данас није лако утврдити. Папа наводи да се под његовом (Руфовом) јурисдикцијом налазе области: Македонија, Азија, Тесалија, оба Епира, Крит, обе Дакије, Мезија, Дарданија и Превалис,[18]) то би стварно сувише сужавало јурисдикције Цариграда и осталих малоазијских центара, а поготову што те све области нису у саставу касније архиепископије Јустинијане Prima. Кад се посматра стварна размеђа интереса Рима и Цариграда на Балкану, до формирања Јустинијане Prima, размеђа која се преносила преко питања цркве-

не јурисдикције и језичке заступљености, видљиво је, да је само Тракија улазила у састав цариградске патријаршије. Све остале области Балкана, преко римских црквених ценатара као: аквилејски патријархат,[19]) салонитанска архиепископија, солунски викаријат (у чијем је саставу од 443. године и бивша самостална сирмијумска митрополија), биле су у црквеним питањима под утицајем Рима. Тај утицај остаје присутан и новоформираном архиепископијом Јустинијана Првог, која од 535. године преузима већи део поседа који су припадали викаријату и поред целог обима раније сирмијумске митрополије, јер латински језик остаје присутан на тим просторима. После 602. године оба вида власти, и префектура и црквена, враћају се у Солун. Овакво затечено стање наставља се и доласком Словена на Балкан. Словени затичу поларизацију интереса Рима и Цариграда на Балкану по вертикалној линији: Солун, Пауталија, Сердика, Ротарио на Дунаву. Лево од ове вертикале је јурисдикција и утицај Рима и латински језик, а десно јурисдикција Цариграда и грчки језик. Тек следећих векова, консолидацијом и формирањем словенских држава: Бугарске и Србије, ова пресудна гранична линија интереса помера се према Западу, углавном утврђујући се, пресецајући вертикалу негде у непосредним пределима источне Босне.[20])

*
* *

Рестаурација Јустинијана I (527—565) носила је печат његове царске личности, последњег римског императора на византијском престолу, како га надахнуто и изузетно прецизно осликава, свакако један од највећих познавалаца укупне проблематике Византије Г. Острогорски,[21]) износећи да је Јустинијан као хришћански владар убеђен у божанско порекло владавине и да поистовећује појам римске империје са хришћанским универзализмом.[22]) Схватљиво је да таквом теоријском подлогом и смелошћу раскидања са већ преживелом антиципираном Антиком, Јустинијан доноси одлуку о забрани даљњег рада Академије у Атини 529. године.[23]) Јустинијан, као што је владао империјом (прихватајући хришћанство и круну по божијој милости), тако је као Римљанин, свакако, не доживљавајући понтификат старих паганских императора, али и не подразумевајући, без слуха, за било какве аутономности верских врхова цркве или високих чиновника државе, тако се уплитао у све појединости црквеног живота, било да се то односило на питања дисциплине или вере. Свакако намера му је била, царство је то наметало, да већи део Балкана потчини и у црквеном погледу Цариграду. Могући појачани утицај варварских формација на став црквених моћника Рима, а који би био у опречности са царевом идејом јединствене државе и цркве, резултирао је такав његов политички став. Међутим, потреба јединства у држави за реализацију великих замаха, за успешну рестаурацију царства јаком офанзивном политиком према Западу, наметала је Јустинијану одржавање мирне сарадње са римским папом и клером. У име те приоритетне идеје, не одлучује се да царским декретом потчини цео солунски викаријат цариградској патријаршији. Гаранција већег, односно стварног утицаја цара, да је цео солунски викаријат под јурисдикцијом цариградске патријаршије, свакако била би потпуна, посебно што је викаријат био доминантан на целом средњем Балкану. Окосница Јустинијанове политике према Балкану била је према томе у стварном сужавању великог црквеног утицаја римског папе, а тим и његовог могућег јачег политичког утицаја на Балкану. Са стратешке тачке важне за Цариград, па и само царство, питање јурисдикције над Балканом, иако у црквеном погледу, захтевало је бар подвргавање области солунског викаријата под непосредан и једини утицај Цариграда. Управо због тога, да ипак не изазове отворено врхове римске цркве, у околностима које му никако не одговарају, император ипак прибегава решењу, али наизглед заобилазно.

Користећи се могућношћу да унапреди и урбанизује свој родни крај, како нас обавештава Прокопије, De aedificiis IV 1,104 „Негде у покрајини европских Дарданаца који живе иза границе Дачана, у непосредној близини кастела званог Bederiana, беше село по имену Taurisium. Ту је рођен цар Јустинијан, оснивач светског царства. Опасавши на брзу руку ово село зидом у облику четвороугла и подигавши на сваком углу по једну кулу (Tetrapirgon), начини кастел са четири куле, па га тако и назва. А поред самог тог места сагради диван град и назва га Iustiniana Prima."[124]) Нови град Јустинијану Prima, цар је исте године 535. посебном царском Новелом прогласио носиоцем „архиепископског седишта за Илирик".[25]) Овај акт цар је донео без претходне консултације са папом, не дајући му ни могућност евентуалног неслагања.

Положај описа географских тачака из наведеног Прокопијева пасуса, свакако упућује на закључак да је такав размештај могућ једино „са гледишта оног који његов положај одређује са јадранске обале".[26])

Код ова два примарна извора (Прокопија и самог Јустинијана) није присутна контрадикторност, јер кад Прокопије саопштава „у земљи европских Дарданаца" мора се схватити да је ту географски појам употребљен у контексту етнографског смисла,[27]) са циљем да би се направила разлика од географских малоазијских Дарданаца. Податак у Јустинијановој XI Новели, кад конкретизује место свог рођења стављајући га у »Dacia mediterranea« јасно је да појам »Dacia mediterranea« носи у себи прецизно административно одређење.[28]) Према томе ова „дивергентност између Прокопија и Јустинијана не значи могућност тражења Јустинијане Приме на различитим местима."[29]) Таква констатација управо одговара, овде постављеној тези.

Доста успешно, боље речено непрецизно изношење тачне локације Јустинијане Прима, поред наведеног Прокоповијева одељка, исто поступају Malalae и Agathias,[30]) где за Bederianu само кажу, још шире и непрецизније од Прокопија, да је — Илирски град.[31])

Поред Јустинијанове XI Новеле која ближе, што је и разумљиво, одређује могућу убикацију Јустинијане Prima, преко навођења бар тачног места рођења, Јован Антиохијски, такође даје још један значајан прецизнији податак за тачнију убикацију, износећи да се Јустинијан родио »u blizini Naisus-a«.[32])

Овим разјашњењем које не оставља баш никакву могућност за произвољна померања Јустинијанова места рођења из непосредне околине Ниша, уједно се и искључују гра-

дови, као: Охрид, Кустендил, Софија, Гњилане, Приштина, Призрен, Скопље и други, који су од XVII века до половине XIX века, према различитим ауторима и њиховим закључивањима, као: Евансу, Zeiller-u, Радојчићу и другима, покушали из различитих углова посматрања, да у неком од набројаних градова препознају град Јустинијану Prima.[33])

Покушај озбиљнијег решавања могуће старе Јустинијане Prima учинио је Tomaschek,[34]) Он је следујући вест Јована Антиохијског, да је Bederiana у близини Naisusa дошао до закључка да је сама Јустинијана Prima била код данашње Куршумлије у Топлици, а друга оријентациона одредница, Taurisium, би по њему било село Товрљан.[35])

Енглески археолог A. J. Evans, исправљајући Томашека, а притом користећи се тадашњим истраживањима Новаковића, J. G. Hahn-a, Јастребова,[36]) о различитим могућим локацијама, долази до, по њему чврстих аргумената, да је Јустинијана Prima, чија је градња завршена пре 535. године, у ствари подигнута на месту града Scupi.[37]) Посебна погодност за ту убикацију, била му је разорни земљотрес из 518. године, којим је Scupi потпуно уништен. Логична претпоставка о нормалном каснијем обнављању разореног града, притом уз могућност идентификације Прокопијеве Bederiane са оближњим селом недалеко од Скопља — Бадер (Бардовце према З. Мирдити[38]), а Taurisiuma са селом Таор/Тавор, Евансу је поткрепила идентификовање Јустинијане Prima са Скопљем, кога је, обнављајући стари разорени град и дајући му нове прерогативе, Јустинијан назвао Јустинијана Prima. За село Тавор, уз данашње село Младеновце, оба у зони Таорске клисуре, И. Микулчић наводи да потичу из старијих времена, јер „наставили су живот (и) у римско време (као) насеље обима vicus-a, и то богатији".[39]) И овај Микулчићев навод, прилог је тези да је стара Јустинијана Prima у региону данашњег Скопља, тези која је имала доста присталица међу научницима, а неки је и данас подржавају. Погодност убикације коју нуди Скопље могла би се свести на — велику сличност данашњег изговорног облика у називима села са старим локалитетима, уз то са јасним археолошким траговима ранијих насеља (чега бар на Балкану свуда има доста, како би другачије и био — Cathenae mundi!) Већа уверљивост самог Скопља, која тим погодностима и данас делује, а поред тога Скопље је и у каснијим временима било метропола ширег региона, док је Јустинијана Prima, ако је не идентификујемо са неким постојећим градом, после кратког трајања разорена без икакве потврде о неком каснијем обнављању. Тако је Скопље, у односу на остале могуће локалитете старе архиепископије, највише само собом деловало баш за његово прихватање од стране већег броја научника. Међу истакнутијим који су Скопље прихватили у тој функцији, били су: Zeiller, Скок, Fluss, Stein, Васиљев, Јиречек, Дучић, Марјамновић, Вулић, (Вулић се најпре опредељује за локацију Јустинијане Prima у близини Ниша, а после за Скопље). Исто и Г. Новак (претходно прихвата Ниш, а потом се опредељује за Скопље).[40] Да је Јустинијана Prima Скопље сматра и Станојевић, у свом популарном издању енциклопедије.[41])

Ипак, важно је истаћи, док су трајале ове научне расправе, за или против кандидатуре Скопља, утврђено је да Јустинијана Prima не може бити Охрид, било на основу навода Nicephori Callistae (His. eccl. XVII 19) или других, документујући да су то биле само правне фикције охридских архиепископа XII и XIII века. Таква схватања о немогућности Охрида као наследника Јустинијане Prima присутна су код: Еванса, Zeillera, Гранића, Радојчића, Антољака[42]) и других.

У поменутим Томашековим Miscelanama, он је још 1874. године, остављао могућност да би можда Јустинијана Prima, и поред тога, што се он сам залагао за рејон Куршумлије, сматрао је да би можда могла бити и један до тада непознат и неистражен локалитет — Царичин Град код Лебана.[43]) Као што је Томашек са својим ранијим предлогом, Куршумлија, покренуо читаву плејаду врсних археолога и историчара, који супротстављајући се његовим аргументима, на солидну основу утврђују идентификацију Скопља као Јустинијане Prima, тако је и сада — мада је он само помишљао на могућност Царичина Града — навео, вероватно на једини исправан правац закључивања, следећу плејаду позваних научника.

Међу првима је В. Петковић почео ископавања још 1913. године, а исти је од 1936—1939. уз сарадњу F. Mesesnela, на уздигнутом платоу откривао све више лепих, правилних грађевина из Јустинијанова времена, о чему је благовремено обавештавао јавност публикацијама.[44]) Наставио је ископавања од 1948. године, увиђајући да и поред временске дистанце његових истраживања на локалитету, Царичин Град јесте Јустинијана Prima.[45])

Потакнут археолошким истраживањима В. Петковића, радове наставља Археолошки институт САН, чиме је локалитет Царичин Град добио одговарајући приоритет. Тако, паралелно са Петковићем, 1947. год. радовима руководе А. Дероко и С. Радојчић, 1948. године С. Ненадовић, а од 1949. до 1954. године ископавањима руководи Ђ. Мано-Зиси; презентирајући редовно јавности, о резултатима својих појединачних обављених истраживања.[46])

На основу разматрања објављених радова тих еминентних научника, већ на први поглед, могуће је схватити да је локалитет Царичин Град настао у периоду владавине Јустинијана Првог, али и низ посебних специфичности које се односе на облик, функцију као и величину града, омогућују закључак, да тај локалитет не спада у ред оних обичних утврђења о којима нас обавештава Прокопије,[47]) која су подигнута, или обновљена, према плану царевом, ради одбране од упада варвара.

Дероко—Радојчић, саопштавају о пронађеном новцу на локалитету,[48]) као једној од могућих одредница за датирање. Сам план града упућује их на евидентну сличност са Хисарском тврђавом код Пловдива, за коју је утврђено да је из Јустинијанова времена.[49]) Или још конкретнија констатација о двоспратној базилици и њеном доњем спрату, који је „нарочито занимљив и због тога што је он после VI века веома редак на Истоку,"[50]) било по типу градње или намени. Ти детаљи омогућују прихватање о сигурнијем времену настанка града. Свакако вредна су посебне пажње њихова истраживања околине Царичина Града са пописом околних утвр-

ћења. Мрежа утврђења јасно открива да је Царичин Град био важно седиште, и да те фортификацијске тачке имају сврху солидне одбране града и шире околине, укључујући и Naisus.[51]) Систем утврђења мора се схватити према тактици стратешке одбране, да је штитио посебан административни, управни и црквени центар, што су посведочила касније истраживања.[52]) То су: Св. Илија, Горње Градиште, Сакицол, Свињарица, Трнова Петка, Злата, Марино Кале, Бреговина, Радиновац, Сјарина.[53]) Међу њима издваја се Злата, величином, остацима од неког античког насеља (за које је Хан сматрао да је римски Hammeum, кога међутим, с правом Ђ. Мано-Зиси препознаје у Прокупљу.[54]) Прокупље, а такође и Сјарин, Дероко—Радојчић сматрају, да би им називи могли потицати од: св. Прокопија, одн. св. Илије[55]), а такође утврђењима,[56]) као и вештачким језером.[57]) Врло је импресиван водовод за Царичин Град. Вода је доведена са Петрове Горе у узиданом каналу у земљи са оловним цевима, која је удаљена око 10 км, а са висинском разликом од 800 м.[58]) Испод града виде се остаци веће бране, са јазом за воденице или за испирање руда, јер је В. Петковић недалеко од бране нашао остатке топионичке пећи.[59]) Ови разлози у довољној мери омогућују схватање локалитета Царичин Град у изузетнијој функцији, у чијим ископинама свакако треба тражити град јединог значаја равног самој Јустинијани Prima. Стога је оправдан закључак Ђ. Мано-Зиси, да је локалитет Царичин Град истог ранга као Salona или Stobi.[60]) И он, што је сасвим за очекивати, иде упоређењима, констатујући да према трипартитном трансепту велике базилике (45 м х 20 м) одгавара и по времену и начину градње базиликама: Никопоља, Ивањана, Клисе Кјоја, Рујковца и Коњуха, стога и цео комплекс Царичина Града смешта у оправдани VI век.[61]) Према тристоону одговара црквама Никопоља, Тебе, св. Софије у Цариграду, св. Јована Теолога у Ефесу, а према типу капитела са монограмом, истоветна је црквама које су грађене до 553. године, као: св. Софије у Цариграду и Филипима, Еуфразијевој базилици у Поречу.[62]) Мозаик упућује на истоветне мозаике, по декорацији, у Аквилеји, Поречу, Антиохији, а „мозаик у Никопољу показује најближу стилску сродност са нашим".[63]) О посебности и намени двоспратне базилике саопштава нам Невенка Спремо—Петровић, као могућности да је доњи спрат био крипта,[64]) износећи „И најзад знамо да у Царичином Граду има приличан број цркава, чије постојање и изненађује на релативно малој површини града. Једна од тих цркава могла је да служи култу поштовања мученика, који је био развијен у том периоду раног хришћанства."[65])

У следећој етапи ископавања Б. Мано-Зиси, користећи А. Грабара, износи смелија објашњења за локалитет Царичин Град. Место Bederianu идентификује се акрополом Царичина Града, за коју каже, да то ископавања још у потпуности нису потврдила, али према рељефу терена намеће се и закључак да је tetrapirg Taurisium, утврђење са друге стране Царичинске реке, на месту садашње гробљанске цркве св. Илије.[66]) Такође доноси детаљан опис нађеног новца,[67]) а упоређујући остале локалитете, који би евентуално могли бити Јустинијана Prima, и предности самог Царичиног Града, каже: „Нигде досада није пронађена боља конкретна одговарајућа коинциденција"[68]) свакако, тешко је не уважити овај закључак, посебно што сва археолошка, као и друга истраживања недвосмислено документују да је то искључиво рановизантијски тип града из средине шестог века, најкасније до пред сам крај шестог века.

Саопштење Ф. Баришића на симпозијуму у Лесковцу VIII 1962. године, поводом педесетогодишњице археолошких ископавања на византијском локалитету Царичин Град,[69]) поред систематских изложених извора о Јустинијани Prima, доноси један битан моменат важан за разрешење проблема убикације Јустинијане Prima, јер каже „Завршни закључак из досадашњих размишљања над очуваним писаним сведочанствима о J. P., према томе, био би: град је подигнут у Средоземној Дакији, негде подаље од Ниша, на неком терену који није у непосредној близини ни једне тада постојеће вароши."[70])

После објављивања В. Петковићевих извештаја о току истраживања на локалитету Царичин Град, а посебно у — Cahiers archeologiques — 1948. године, почела се запажати у ширем кругу научника, појачана сумња у могућност Скопља као евентуалне Јустинијане Prima. Претпоставка Томашека и Е. Голубинског, мада у своје време није располагала јачим доказним материјалом, посебно упорношћу протагониста идеје Скопља: Evansa, Hahn-a, Zeillera, Скока, Васиљева и других, добијала је на тежини, бар јединим могућим прихватањем, да ипак Јустинијану Prima треба тражити у области Dacia mediterranea.[71]) Каснији систематски радови на локалитету Царичин Град, Археолошког института САН, условили су да већина југословенских и других научника и прихвати и пронађи нове научне разлоге у прилог тог локалитета. Само нека од многих имена могу то илустровати: Јефтић, Honigman, Grabar, Дероко—Радојчић, Lemerle, Кондић—Поповић, Љ. Максимовић, Баришић.[72])

Међутим, мада је већ убикација Јустинијане Prima, ипак општеприхваћена као археолошки локалитет Царичин Град, ипак има и даље поборника старије, превазиђене локације. Међу научницима који заступају тезу Скопља, истичући тај стари — Scupi — у први план као локалитет на чијем простору једино треба тражити Јустинијану Prima, истиче се Т. Томоски.[73]) Поново је актуелизирана теза Еванса, Hahn-a и других, која се заснива на поистовећивању Taurisiuma са селом Таор/Тавор, а Бедериана са селом Бадер.[74]) Гласовна подударност у дублетама „Та(в)ор — Taurisium и Бадер — Bederiana, може бити и случајна..."[75]) како је још раније Томашек коментарисао схватање Еванса наводећи „и код Загреба има топоним Бадер, а у јужној Србији (заправо у поречју Топлице) Towrjan (Tauriana)"[76]) Баришић, у истом пасусу износи сумњу Г. Новака и Вулића, који је и код Косјерића запазио постојање села Таор, а уједно и Honigmmann-ovu констатацију, да такав приступ проблематици убикације „... као доказ не значи много, пошто се искључиво заснива на гласовној сличности имена, потенцијално случајној и стога безначајној."[77]) Свакако да Томашек, Новак, Вулић, Honigman, а и сам Баришић износећи своје наводе, нису хтели тражити Јустинијану Prima у тим просторима (Загреб, Топлица, Косјерић), него само дају напомене о несигурности идентификације Прокопијевих топонима са данашњим, ако се искључиво тезе подударности заснивају

на фонетским извођењима. Стога мало чуди, бар после овог исцрпног Баришићева коментара, опет враћање на гласовне подударности.[77]*) Мишљење Т. Томоског, мада са извесном оградом, прихвата и З. Мирдита,[78]) више се везујући за покушај утврђивања Јустинијане Prima, у близини Скопља преко локалитета села „Бардовце" наводећи у прилог томе став Р. Грујића и Ђ. Трухелке и И. Микулчића — о тумачењу ископина у селу „Бардовце".[79]) З. Мирдита сматра, полазећи од даљњих пасуса Прокопијева текста, где Прокопије говори о обнављању старе Улпијане, која је добила нов назив Јустинијана Secunda, и наставља: „Њој у близини подиже и другу варош које пре није било и назва је, према имену свог стрица, Iustinopolis."[80]) У овом податку о новоподигнутом граду (Justinopolis) покушава доказати оправданост поистовећивања Царичина Града са овим Јустиновим градом, а не са Јустинијаном Prima. Сматра да је могуће прихватити, јер је временом могло доћи до измене имена градова, који и онако нису много удаљени један од другога, назива било по Јустинијану или његовом стрицу Јустину. Подударност са удаљеношћу у броју километара, наиме Улпијана је 7 км удаљена од Приштине, као и Царичин Град 7 км од Лебана, што и тај податак може ићи у прилог таквом закључивању.[81]) Сумњу у прихватање Царичина Града као Јустинијана Prima поткрепљује и констатацијом Ј. Ковачевића „Новооткривени капител с монограмом у коме се највероватније крије име цара Јустинијана, је веома шкрт."[82]) То је свакако тачно, а да би се само на основу нејасног монограма на капителу (који се може читати било као Anastasius или Justinus) извршити идентификација локалитета Царичин Град као Јустинијане Prima.[83]) Анализе З. Мирдите упућују на закључак о континуитету архиепископије Јустинијана Prima са Скопском бискупијом, истичући непрецизности вести о самом уништењу Јустинијане Prima, полазећи од могућности да је град постојао и после задњег помена о њему, према писаној документацији — године 602,[84]) а према његовој радној хипотези то би ишло у прилог схватању Скопља као Јустинијане Prima. Стога поставља питање, зашто Miracula st. Demetrii II, из 618. године не помињу разарање Јустинијане Prima, поред Naisusa и Sardice.[85]) Баш зато износи закључке Farlati-a i G. Gjini-a, према којима су Јустинијану Prima после 602. године, окупирали Бугари или разорили Словени,[86]) што значи да је град и даље постојао, а наведене несигурности разрешава констатацијом о присуству „дарданског бискупа" на VII Васељенском сабору 787. године, где је учествовао као епископ Јустинијане Prima, односно Скопљанске/Scupi) цркве.[87]) У овој титули свакако се запажају средњовековне тежње Скопља (као што је био случај и са другим градовима) о преузимању наслеђа старе краткотрајне Јустинијанове архиепископије. Овакво схватање оспорава чињеница о постојању Scupi после великог земљотреса из 518. године, који се јавља „у низу извора из VI века"[88]) или још прецизније „Да је Scupi био обновљен под новим именом J. P., Прокопије би то, као и у случају Ulpiana — Justiniana Secunda, сигурно рекао."[89]) Па кад већ није утврђена та (Евансова и других) тврдња, да је Јустинијана Prima подигнута на месту раније разореног Scupia, јер се Scupi, из приложеног, јавља и касније, то и схватање о продужету Јустинијане Prima као Scupia после 602. год. не носи у себи никакву снагу доказа. Поред тога зашто је „Дарданski бискуп" могао бити само из Скопља, јер Дарданија има епископе и у градовима: Хвосно, Призрен, те Приштина, а констатација „Уосталом сви добри познаваоци овог проблема једнодушно тврде да је Јустиниана Prima насљедница бискупије Scupia"[90]) оповргава Јустинијанова CXXXI Новела, која у себи носи другачије податке, о чему ће бити речи касније.

У опсежној студији G. Prinzing-a[91]) о средњовековним теоријама схватања и прихватања, било самог локалитета Јустинијане Prima, или преузимања њених јурисдикционих и титуларних прерогатива од стране разних градова, углавном ширег басена вардарско моравског слива, он оспорава и објашњава зашто су многи од тих градова покушавали наметнути схватање да на неки начин наслеђују Јустинијану Prima. Кључна тачка у његовом раду је критика бугарског става, да је надбискупија Бугарске, основана од Василија II (976—1025) године 1019/20. у Охриду, наследница и части и власти архиепископије Јустинијана Prima, а према „доказу" о истоветности крстионице (baptisteria—Sprengel) Охридске цркве „са оном из Јустинијана Prima"[92]) и о идентичности Охрида са Јустинијаном Prima. У том контексту износи протуразлоге за Охрид, према чудној недоказаној титулатури из XII века „НН милошћу божијом надбискуп од Јустинијане Prima и целе Бугарске".[93]) И само прихватање врхова охридске цркве да Охрид јесте Јустинијана Prima, било према Коментарима Номоканона од Балсамона, или мишљења које су пренели Виљему од Тира, који каже, да је Охрид „... in provincija Pelagonija ... occurimus, juxta illam antiquam et domini felicissimi et prudentis Augusti patriam, domini Justiniani civitatem, videlicet Justinianam primam, quae vulgo hodie dicitur Acreda."[94]) То је Виљем Тирски чуо од Охрићана, уз Prinzing-ово објашњење, да за »vulgo hodie dicitur Acreda« „официјелно тада се у Охриду знало врло добро, да Охрид није био Јустинијана Prima, већ Lychnidos, Lychnis или Lychnida."[95]) То опет не пориче њихово прихватање Охрида, само је питање редоследа имена тог града. Колебање око ове тезе у самој Бугарској, Принзинг илуструје прихватањем још једне, погрешне, идентификације са Јустинијаном Prima, сада града Ђустендил. Према анонимном запису из XII века, а објављеном 1962. године у Мадриду од A. Tovara,[96]) по коме је „архиепископ Бугарске био назван архиепископом Јустинијане Prima, а да је његово седиште (раније) био Велбужд."[97]) За исту белешку нађену међу рукописним књигама универзитета у Саламанци, Р. Љубинковић сматра да није млађа од XIV века, што потврђује и папир са воденим знаком из XIV века. Он наводи, да је ту белешку касније помињао и Leunklavijus (1533—1593), а у новије време подржавао је само Јордан Иванов, док је за остале научнике „одбачена као потпуно неприхватљива."[98]) У том смислу може се схватити и Т. Сабев, кад помиње само земље које је добила Јустинијана Prima, не наводећи уопште њену убикацију.[99]) У оба случаја, G. Prinzing опширно и документовано износи своје закључке, који показују да било Охрид, било Велбужд, у преузимању те титулатуре у каснијим вековима, само одражавају намере тенденциозности, без икакве стварне подлоге. Анализирајући неодрживост тих жеља,

позивањем на грчке изворе, обимну литературу, посебно југословенских научника, било историчара или археолога, јасно указује на озбиљност саме проблематике која се односи на Јустинијану Prima. Ha много места у раду прихвата закључке Р. Љубинковића, који се и сам бавио проблемима транспозиције Јустинијане Prima у каснијим вековима.[100]) Став Prinzing-a према локалитету Царичин Град јасно се види већ у првим реченицама његова рада. Говорећи да му и није сврха бављење расправљањем око проблема убикације Јустинијана Prima, него преглед каснијих теорија о преузимању угледа те архиепископије, код градова који то озбиљније у научној анализи не могу издржати, посебно што сам наводи „Данас је без сумње засигурно утврђено, да је на месту где се родио Јустинијан, Taurisium, подигнут град који је цар у години 535. подигао на статус нове црквене митрополије на Балкану, са којом треба да се идентификује Царичин Град ископан од 1936. године, 50 км јужно од Ниша.“[101]) Без разлике што је В. Петковић ископавања на том локалитету започео још 1913. године, ова јасна констатација свакако не захтева никакве ни посебне ни додатне коментаре.[102])

Настављање археолошких истраживања локалитета Царичин Град, доносило је нове радове, мада не тако често, који су новијим подацима расветљавали утврђивање локалитета као старе Јустинијане Prima. Тако Б. Мано-Зиси рекапитулирајући претходнике, доноси једну случајну нејасноћу закључујући, да према мишљењима В. Петковића, A. Grabara, F. Lemerlea, Г. Новака, Ф. Баришића као и његовим последњим налазима, каже, све то потврђује „вероватноћу о Јустинијановом родном месту и Justiniani Primi.“[103]) То свакако не би требало бити спорно, него ваљда препознавање локалитета — где је била та Јустинијана Prima.[104]) Његово запажање о намени зграда, данас ископине на Царичином Граду, у потпуности одговара тврдњи, а према ставовима: величина главне базилике, распоред и снага утврђења, те налазима зграда које су биле дућани, магацини и занатске радионице — да је Царичин Град био: црквено, војно и привредно седиште, а то је могао бити само као Јустинијана Prima,[105]) која је једино, у том ширем региону, имала све те намене, према одлуци свог оснивача. Невенка Петровић доноси резултате својих истраживања, која су упућена ка проблематици конструкције самог Царичиног Града. Из те анализе закључује да Град пружа остатке чисто рановизантијског плана градње градова,[106]) чија је јединственост управо у сачуваном плану карактеристика рановизантијске градње, а која произилази из симбиозе хеленистичко-римског начина подизања градова.[107]) О самој сврсисходности конзервацијских радова, она са видним жаљењем констатује, како није могуће извођење заштитних радова непосредно после њиховог откривања, а без сталне неге конзервираних објеката — „не може се очекивати дужа издржљивост изведених конзерваторских подухвата.“[108])

Свакако, најпотпуније археолошке податке о димензијама, намени, начину градње, свих грађевина на Царичином Граду, и то: о прилазима, мосту, бедемима, зградама: горњег, средњег и доњег града; са опширним описима ближе и дање околине, те врло исцрпном библиографијом — истиче се публикација коју је објавио Б. Мано-Зиси.[109])

За очекивати је да рад обилује исцрпним подацима о свим налазима на локалитету, као и о хронологији свих истраживања. Посебну пажњу захтева податак, да после цара Фоке (602—610) и његова новца који је нађен на локалитету, а из времена 606/607. године, и поред све пажње, није пронађен никакав новац из неког каснијег времена. Све то омогућује закључак, да је присуство домаћег становништва постојало још само у тим годинама, да би око 615. године, у већ разореном граду, а према траговима сачуване керамике, масовност чинили Словени. Потпуна варваризација града није му омогућила дуже трајање. И то ново становништво напустило је ускоро град „вероватно због пожара и несташице воде, због пресеченог водовода још за време последњих опсада.“[110]) Према археолошким налазима аутор за даљу судбину града каже, да је једино у доба Немање и Стевана Лазаревића било покушаја неких обнављања, која свакако, нису успела ревитализирати град, а потом је довршено потпуно разграђивање,[111]) да би град био доведен у стање у коме су га затекли први путописци: Еванс 1865, Хан 1868, Томашек 1879, Ракић 1880, Милићевић 1884, Каниц 1909, да би локалитет Царичин Град, од В. Петковића ушао у жижу стручних истраживања, оставши то до данас.

Сматрам на основу свега изнетог, ипак — још и даље рачунати на било који други локалитет, па и Скопље, једино окрећући се топономастици (која свакако није безначајна за разрешење проблематике старих убикација, као у овом случају Bederiana/Бадер/Бардовце, те Taurisium/Таор/Тавор, као једним потврдним аргументима) — недвосмислено се намеће, да је то ипак још тањи закључак.

Но, вратимо се сад изворном материјалу.

Поред великог броја новоподигнутих и обновљених кастела „80 дуж границе, а око 370 у унутрашњости до јужне Грчке“[112]) као компензација за лоше стање у војсци (однос официра и војника) ипак нису могли спречити упаде Словена, Анта и Бугара, који су се у таласима обнављали за целе владавине цара Јустинијана.[113]) У продужетку поменутог саопштења о подизању Justinopolisa, недалеко од Justinijane Secunda/Ulpine, којој нико не оспорава тај идентитет, Прокопије наставља „Увидевши да су временом већ оштећени зидови и Sardike i Naisusa, ра Germanije i Pautalije, утврди их и учини неосвојивим... и још три градића, и то Cratiscara, Quimedava i Rumisiana...“[114]) Природно, идентификовање Sardikie/Serdike/Софије, као и Naisusa/Ниша, аутоматски их елиминише као могућност да је неки од њих Јустинијана Prima. Исто је и с Justinopolisom,[115]) јер је и то град кога Прокопије набраја у том попису паралелно постојећих градова са Јустинијаном Prima. Дакле градова, из истог и у истом времену егзистирања, стога нема места другачијем закључку, односно произвољности другачијег препознавања. Germania — је родно место Велизара, Јустинијанова војсковође, данас је то Берман, Сапаревска бања код Дупнице, на притоци реке Струмице.[116]) Pautalia — после разарања у VII веку, на њеним рушевинама подигнут је у XI веку Velebuzdion/Велбужд, а од турског времена са промењеним именом Küstendil/Кустендил.[117]) Прокопије не доноси никакав ближи или неки погоднији оријентациони географски појам који би помогао у идентификацији градића — Cratiscara, а како га

други аутори, према сачуваним изворима, не помињу, то га још није могуће препознати на терену[118]) (бар до сада). Rumisiana — је такође утврђен локалитет, данас као Бела Паланка, .Quimedava, као кастел у области Rumisiana/Remisiana.[119]) Чињеница је да се сви ови поменути утврђени византијски локалитети (изузев Cratiscarae) налазе у широј околини Ниша, па и то олакшава прихватање Царичина Града као Јустинијане Prima.

Могао би се можда отворити проблем око „неоспоривог" идентитета Улпијане и садашњег Липљана. Наиме римска Улпина, према данашњим ископинама њених остатака, лежи неких 10—12 км североисточније од данашњег насеља Липљана. Из тога би (како је већ напоменуто у нап. бр. 81) могло произаћи питање — није ли данашњи Липљан, са старом црквом,[120]) у ствари Прокопијев Justinopolis, који је подигнут недалеко од Justiniana Secunda?[121]) И. Здравковић на почетку свог прилога о Липљану, преузима наводе које доноси Б. Нушић,[122]) у којима се изједначава Липљан са Улпијаном „Тадашњи византиски цар Јустинијан I развали трошне градске зидине и обнови читав град... Од 535. године у Липљану је била епископска столица позната под именом — Justiniana Secunda —"[123]) Међутим, после тих уводних коментара о Липљану, Здравковић изражава своје неслагање, јер каже „И данас постоји у селу Липљанска црква, која је по свој прилици једна од најстаријих цркава на Балкану. На темељима некадашње грчке цркве, из времена кад је недалеко од данашњег Липљана била византиска Justiniana Secunda, подигнута је у XIII веку данашња стара црква."[124]) Овде је већ потпуно допуштена претпоставка о разликовању Улпијане и Липљана, а тако исто Липљана и Јустинијане Secunda.[124a]) Здравковић даље наводи да је по предању та црква у Липљану сазидана на гробу двојице хришћанских мученика, који су страдали у време Диоклецијанових прогона.[125]) Од тих старијих трагова цркве сачувана је једино једна четвртаста ара која носи горњу плочу царског престола у олтару, са натписом на латинском језику, који је објављен у Corpus inscriptionum Latinarum III бр. 8174, иначе натпис испуњава простор приближно 45 x 42 сантиметра, како прецизно наводи Здравковић.[126])

Поред већ наведених извора за расветљавање питања убикације Јустинијане Prima, такође и Агатије, мада доста уопштеном констатацијом, али кад се упореди са другим изворима, ипак доприноси разрешењу проблема. Наиме, говорећи о војсковођи Герману, сину Доротејеву, организатору одбране Херсонеса од Куртигурских Хуна 559. године, каже да је његова отаџбина „била илирски град који се од давнина звао Bederiana, а доцније му је промењен назив у Јустинијана Prima.[127]) За Bederianu даље каже „Цар Јустинијан, пошто је у њему био рођен, своје родно место достојно је украсио разноврсним делима и од безначајног места створио је богат град и назвао га према свом имену."[128]) О Bederiani, само са другачијим апелативима, доносе вести: Малала — цареви Јустин и Јустинијан су Трачани из Bederiane,[129]) Ускршња хроника — Јустин из Бедериане, Трачанин,[130]) док Јован Антиохијски изричито каже за Bederianu „Јустин из Bederiana, кастела који се приближава илирском Нишу".[131]) Питање ових апелатива објашњава Ф. Баришић, наводећи В. Бешлијева који доказује да се Трачани етнички одржавају и после Јустинијанова времена,[132]) али да се ипак имају више схватити као географска, а мање етничка карактеристика.[133]) У том смислу наводи Теофана, који за војсковођу Велизара каже да води порекло из Германије „која лежи између Трачана и Илира."[134]) Ови подаци служе расветљавању већ додирнутог питања о положају провинције Dacia Mediterranea, пресудно важне за убикацију Јустинијане Prima.

Узимајући ове изнете чињенице у обзир произилази да је довољно аргументована утврђеност убикације Јустинијана Prima, идентификујући је са данашњим археолошким локалитетом Царичин Град код Лебана. Име Царичин Град носи у себи посредна терминолошка приближавања са самим појмом цар/царица, преко хидронима"... 7 км северно од Лебана, у атару села Штулца. На истакнутом платоу 350—395 м надморске висине, на ушћу Царичине и Свињаричке реке..."[135]) објашњење којим се прецизира географска тачка уздигнутог платоа, локалитета Царичин Град. Етимолошко објашњење хидронима ове две речице доноси Б. Мано-Зиси, полазећи преко „остатака сећања" о цариградској побуни Ника против Јустинијана и Теодоре, које се преносе у локалној легенди — о царици и побуни против њена изабраника свињара.[136])

*
* *

Обим јурисдикције ове архиепископије утврдио је цар Јустинијан у трећој глави поменуте XI Новеле „Заповедамо да преблажени архиепископ Јустинијане Prima наше отаџбине има увек под својом архиепископском влашћу епископије ових епархија: Дакије Средоземне, Дакије Прибрежне, Мезије Горње, Дарданије и Превалитане, Македоније Друге, и део Друге Паноније."[137]) Према одредби донетој у овој Новели произилази да је архиепископ Јустинијане Prima (а први је био Катилијан) добио права, каквим су у црквеној јурисдикцији располагали тадашњи патријарси Истока: цариградски, александријски, антиохијски и јерусалимски.[138]) У том се чину види царева намера потпуног осамостаљења те широке области, било од Рима или утицаја Цариграда, чији би архиепископи, као црквено самостални, били свакако блиски изнуђеним царевим политичким циљевима, које су наметали стратешки разлози — све веће присуство варвара на Балкану. Ове простране области обухватале су: Дакија Средоземна — са седиштем у Софији, Дакија Прибрежна — од Смедерева до Никопоља, Горња Мезија — северна Србија, Дарданија — шире подручје Призрена, Хвосно, Приштина и Скопља, Превалис — Црна Гора од Скадра и Захумље, Македонија Друга — источна Македонија, део Друге Паноније — Срем и Бачка.[139]) М. Мирковић за провинцију Pannonia Secunda каже да је са облашћу града Басијане"[140]) а Басијана је предвиђена као замена за Сирмијум „некадашњи главни град Илирика, чији је последњи епископ побегао пред Хунима у Тесалонику и ту остао у сенци преторијанског префекта"[141]) јер је тада већ Сирмијум био под влашћу Гота.[142])

Установљење ове аутокефалне архиепископије, са широким јурисдикционим подручјем, нормално је, ишло је на уштрб раније

јурисдикције папског солунског викаријата, под чијом су се управом до тада налазиле углавном све те области. Јурисдикционо овим чином викаријат се искључује, нису му више суфрагани епископи/бискупи наведених епископија, да би се сам Солун у црквеном устројству свео на ранг епископије, и даље под папом, мада са титулом викара.[143]) Нова архиепископија (Јустинијана Prima), иако аутокефална, што у овом случају значи „требало је да буде независна од папе и цариградског и солунског епископа, а у исто време и седиште префекта илирске префектуре",[144]) нормално је остајала у сфери римских интереса, бар према употреби литургијског језика и обреда, службени језик је латински, а стварно под јаким утицајем цара.

Цар Јустинијан, желећи да остане у духу традиције, обраћа се папи Агатију, да папа изврши признање аутокефалности архиепископије Јустинијана Prima.[145]) Преко солунског виакаријата области нове архиепископије, биле су под Римом, те је цар хтео да сам Рим озваничи његова прекрајања црквених поседа на Балкану; прво, да ућутка Рим, а потом би Цариград морао прихватити настале измене, јер нова архиепископија и није формирана на штету ранијих поседа Цариграда. Папа је послао своје легате да на терену извиде стварно стање у новонасталим условима,[146]) које је настало као последица цареве одлуке, да и поред деликатности и све тежине коју собом носи дирање, интервенција, по питању нових прерасподела провинција у црквеном погледу, на које делује традиција од раније устаљених јурисдикционих размеђа. Папина смрт, у јеку ових збивања, умро 535. године, а и кратак понтификат његова наследника папе Силвера, који умире 537. године,[147]) нису им могућности допустиле да, или одбију или прихвате царев апел. После свих мерења разлога за и против, а и притисака, папа Вигилије удовољава Јустинијановом захтеву, те је легитимно извршио признање нове аутокефалне архиепископије 541. године.[148]) Свакако да је било оштрих притисака од стране цара на понтификате ових папа. Тако аутори познате едиције — Хисторија човјечанства — истичу да је „Јустинијанова вјерска ауторитативност поставила озбиљне проблеме унутар Цркве. Није се радило о томе да цар није признавао папински ауторитет; напротив, труд што га је улагао да добије папин пристанак за царске одлуке, па чак ако их је требало изнудити силом . . . "[149]) којом се методом цар и служио, јер је „скинуо с положаја папу Силвера (537)",[150]) свакако то су разлози попуштања папе Вигилија ауторитету и власти цара.[151])

Чин санкционисања нове архиепископије извршен је у царевој CXXXI Новели од 18. III 545. године, која је у потпуности разрешила неспоразуме око правне формулације, да ли је нова архиепископија аутокефална или не. Наиме, овом Новелом, која доноси сагласност признања аутокефалности и од стране папе Вигилија,[152]) Новела је озваничила новонастало стање, учинивши га и правним чином. Маколико да је цар уважавао ауторитете папа и других црквених поглавара, на известан начин, ипак принуда папе, да сам призна аутокефалност архиепископије Јустинијана Prima, одражава, у овом случају, не право да једино папа може установити архиепископију — цар је то већ учинио XI Новелом од 14. IV 535. године — него да папа својом формалном сагласношћу прихвати постојеће стање на терену, последицу већ донете цареве одлуке. Разлог и оваквом Јустинијановом ставу лежи у покушају избегавања евентуалних неспоразума на релацији римска црква — цар, јер, бар кад су у питању црквене јурисдикције, нормалније је, да му се управо по том питању не супротстављају црквени поглавари, којима је ето остала могућност изражавања своје сагласности са већ прокламованом политиком владара. А опет и то царево „попуштање" мора се схватити у контексту ширих царевих планова, рестаурације раније империјалне величине Римског царства. Области нове архиепископије, како је већ речено, и онако су биле у надлежности папа, преко солунског викаријата (проширеног областима угашене сирмијумске архиепископије) експонента папских интереса на Балкану, стога прихватање новог стања од папе, цару је давало потпуно одрешене руке. То би био смисао те папске сагласности која је произилазила на нивоу Јустинијанова схватања јединства цркве. Искуство трећег и четвртог века нагомилано многим расколима и јересима, већ је показало, превазилажење и анулирање сукоба који су потресали цркву, било по питањима учења или дисциплине, угрожавали су и сам интегритет државе, управо зато — што распре нису остајале у домену позваних да спорове разреше, свештенства. Изласком на улице, у неупућену масу, проблеми су попримали сасвим други карактер, прерастајући у отворене побуне и страначке сукобе, као што је био случај, управо са буном Ника Јустинијанова времена. У интересу јединства у цркви, што је подразумевало и стабилност државе, тражио се начин доласка до једнообразности учења у хришћанству, које нити је било још канонизирано, нити израсло у заокружену идеологију. Утицајем и патронатом врховне власти омогућено је заједничко окупљање свих представника врхова цркве, у форми Васељенских сабора (којих до Миланског едикта није ни могло бити), остављајући њима у домен доношење одлука у којима се подразумевао глас јединства свих, а и она тежина општеобухватности за било чија неприхватања донешених одлука. Јединство цркве коме је тежио цар Константин, и недоживљавајући озбиљност спорова по конкретним питањима, овим начином отворио је могућност преласка хришћанства у светску религију. Верски сепаратизми ригориста или фанатика по било ком питању схватања или тумачења одређених места у Св. Писму, управо су изнуђивали то јединство, омогућујући Саборима изгласавање и постављање јединствених уобличења вере кроз догмате, подједнако обавезне за све. И Јустинијаново време наметало је слична решења. Управо, коначан завршни чин око успостављања аутокефалности архиепископије Јустинијане Prima, учињен је званичним признавањем нове архиепископије на петом Васељенском сабору, одржаном 553. године у Цариграду.[153]) У оваквом начину разрешења свих проблема насталих око нове архиепископије, одражава се Јустинијаново прихватање те раније праксе (случај утврђивања ранга Јерусалимске цркве на I Сабору, а Цариградске на II) усвајање става да само Сабори имају у хришћанству тежину крајње одлуке, подразумевајући и принуду општеобавезаности. Одлуком V Васељенског сабора, да су сви епископи (по већ наведеним областима) потчињени архиепископу и митропо-

литу Јустинијане Prima (на челу архиепископије још је био архиепископ Катилијан), као његови суфрагани — признање и установљавање нове архиепископије — било је завршено.[154])

Слична пракса око установљавања нових аутокефалних цркава присутна је и у каснијим вековима, само им ауторитет није обезбеђивао Сабор, којих после Седмог нема, него највиша црквена и световна власт. Тако, бугарска црква, добила је своју аутокефалност од Цариграда, нуђена јој је и из Рима; српска црква добија своју прву аутокефалност из Рима Барска архиепископија, а из периода Немањића 1217. из Рима и 1219. из Цариграда. Потреба за овим признањима није истоветна са нужношћу Јустинијане Prima. Њој није требала дужавност у чину признавања, јер је то била једна држава Новог Рима, док су овим црквама, као и руској и другима, признавања самосталне цркве доносила и државно признање. У овим случајевима, временски толико удаљеним од времена Сабора, баш за признање државности тих постојећих држава, била је нужна формула званичног прихватања, признавања њихове цркве, коју су давали патријарси, односно папе. И у овим случајевима „признање" је свакако била последица стварног политичког тренутка, који их је изнуђивао.

Формирањем нове самосталне цркве, Јустинијан је довршио део свог плана, изузимање великог дела Балкана од папске јурисдикције.[155])

Одредбе према CXXXI Новели, о обиму нове архиепископије, разликују се у навођеној области, упоређене према XI Новели. Тачно се понављају набрајања свих области које постају саставни делови нове архиепископије, али не и Македонија Друга, која према тумачењима Zeiller-a и Duchesne-a, како то износи З. Мирдита, остаје у поседима окрњеног солунског викаријата.[156]) Промене су настале и око провинције Друга Панонија. Наиме, промена политичког стања на терену Италије, од 535. године (XI Нов.) до 545. године (CXXXI Нов.), деловала је на помирљивији став цара према папи, признање формалног права папе „у црквеној јурисдикцији на Балкану и потврђивању архиепископа."[157]) Формално је било, јер то право папа ипак није непосредно остваривао „већ га је пренео на егзарха Јустинијане Prima",[158]) а за узврат, архиепископији Јустинијана Prima „тада је прикључена цела Panonnnia Secunda",[159]) са свим областима и Акве и Басијане.

Према одредби CXXXI Новеле, међу суфраганима архиепископије Јустинијана Прима, поред осталих области/провинција, утврђеност провинције Дарданија под јурисдикцијом Јустинијане Prima, нико не доводи у сумњу. Ни према том тумачењу расположивих извора, ни један каснији коментатор не доводи у питање потчињеност ове провинције архиепископу Јустинијане Prima, из овог времена. Постоје сумње у укљученост Македоније Salutaris (Zeiller, Duchesne). Питање Паноније Secunda, видело се да из „помирљивог" става цара Јустинијана према паши, папа је Јустинијани Prima препустио целу Другу Панонију (Прва Панонија, већ од раније остала је у саставу Dieceze Illyric) — осталих разлика у територијалним оквирима области које су биле обухваћене Новелама XI и CXXXI — нема.[160]) Треба претпоставити прихватање свих несигурности око, данас, утврђивања прецизних граничних линија, које су у та времена делила одређене провинције. Према томе, препознавање граница тих старих провинција, свакако, није ни лако ни једноставно. Но, никаква критика Извора, није у стању да из провинције Дарданија (Јустинијанова времена) искључи пределе око Призрена, Скопља, Приштине, Пећи, те Топличког ширег региона, где је Лебане са околином била гранична област према провинцији Dacia Mediterranea (отуд и могуће разлике у тумачењу Прокопија и XI Новеле „у земљи европских Дарданаца" и у провинцији »Dacia mediteranea« — одређење места где се родио Јустинијан (види нап. 27—29). Из предње констатације произилази — како је тешко оспоравати да је Јустинијана Prima данашњи Царичин Град код Лебана, још је теже доказати да је Скопље била Јустинијана Prima; отуд логично произилази јасан закључак — да се Скопље налазило у саставу провинције Дарданије, а према томе под јурисдикцијом Јустинијане Prima, али са јаком сигурношћу, да Јустинијана Prima није била Скопље. З. Мирдита, наводећи део текста из CXXXI Новеле »...et ab eo hos ordinari ipsum vero a propriv ordinari consilio et in subiectis sibi provinciis locum obtinere eum sedis apostolicae Romae secundum ea quae definita sunt a sanctissimo Papa Vigilio«[161]) — управо у овом пасусу налази потврду, која, по њему, омогућује прихватање Скопља као Јустинијане Prima, јер наставља „Према нашем мишљењу та се основа у црквено-административном и духовном погледу мора тражити у пријашњој бискупији Scupia, чији су духовни поглавари били у сталном заједништву с Римском црквом".[162]) Сасвим прихватљиво, из контекста таквог схватања, произилази и закључак (већ наведен, види нап. 90), да добри познаваоци овог проблема сматрају" да је Јустинијана Prima наследница бискупије Scupia."[163]) — Нејасно је зашто З. Мирдита инсистира на том континуитету „Јустинијана Prima-Scupi", имајући у виду да се цео Балкан (изузимајући Тракију, односно подручје јурисдикције Трачке Хераклеје, касније Константинополиса) налазило под Римом, а тешко је доказати да су „духовни поглавари у сталном заједништву са Римском црквом" били само поглавари Scupia/Скопља, а не и већих папских центара на Балкану — Serdica, Солун („... стање пре VI века, када су постојале две главне митрополије — Сердика и Солун /Седиште викаријата за читав Илирик/[164]), или у VI веку — Јустинијана Prima (за коју је речено да је остала у сфери Рима, језиком, литургијским обредом, и за време аутокефалности, која по некима траје свега само десет година), и опет Солун.

На V Васељенском сабору (види нап, 81) наглашено је одсуствовање са рада, епископа Јустинијане Secunda и архиепископа Јустинијане Prima, његова претпостављеног, јер су имали опречан став царевом, по питању о Три поглавља,[165]) те их заступа епископ Скадра »Phocas Staliensis provinciae Prevaliensis episcopus«[166]) који је свакако заступао „теолошке позиције царског едикта".[167]) Интересантне су претпоставке о схватањима, зашто се у раду овог Сабора не помиње епископ Scupia, и како се то може односити на питање у вези Јустинијане Prima.[168]).

Међутим, црквена аутокефалност неке веће или мање области, у овом случају архиепископија Јустинијане Prima, којој је тај град седиште, тешко је претпоставити да је

то био и крајњи циљ цара Јустинијана. Такво схватање противуречило би раније изнесеној констатацији Г. Острогорског, која је у сваком погледу једино могућа, да је суштина Јустинијанове владавине била — неприхватање аутономности, било верских, било неких државних институција.[169]) Царево лично залагање за ову аутокефалност треба схватити, као полазно средство за развлачење утицаја римског папе на Балкану, јер га цариградски патријарх није ни имао у тој мери. Историјске околности нису Јустинијану омогућиле довођење курса те политике до краја. Сам се морао залагати за јединство цркве на V Васељенском сабору 553. године, што је подразумевало још снажније јачање утицаја црквених центара, ривала, Рима и Цариграда. Ипак смернице Јустинијанове владавине империјом, судбински су определиле Цариград на компромисе, које касније, истини за вољу, нису биле само наставак те политичке оријентације у начину владања државом, него одраз стварних односа снага на Балкану. У том смислу, и каснији византијски цареви, не могавши другачије, признају стварања словенских држава и њихових цркава, са рангом аутокефалности. Рим, који није имао политичку власт, која би из политичких мотива била спремна за компромисе, па и по цену сужавања, није упознао такву судбину. Разна германска племена, која су формирала своје државе и на самом тлу Италије, папа свакако није могао спречити, али остајући само црквени поглавар, успева да им наметне своју јединствену црквену власт. Те исте државе, а касније и шире, папа везује у једну римску екумену на црквеном плану, вером и језиком, онемогућујући и претпоставке о некаквим црквеним аутономијама. Такво стање одговара и владарима нових држава, бар у време кад им папа не угрожава ни титулу ни световну власт, кад је и то дошло, Pax Romana — већ је била стварност. Сукобљавање интереса Рима и Цариграда око државне и црквене улоге у укупном утицају на овим просторима, искристализирало је те битне различитости, које се могу изражавати и по историјској омогућености римске искључивости, а из ње произашла неприхватљивост за стварање и егзистирање било каквих самосталних или бар аутономних црквених центара, у њеном простору.[170]) Цариград је пак прихватао, и притешњен одобравао самосталности цркава на Балкану, јер ипак, на неки начин и то је сужавало утицај папства, најчешће је због тога и прибегавао тој пракси.

Епископије аутокефалне Јустинијане Prima, после физичког престанка постојања града, неко време су поново под окриљем Рима, у новообновљеном солунском викаријату, али већ ускоро трајно су ушле у интересну сферу Цариграда, инициране свакако и овим Јустинијановим преседаном. Папство је изгубило те области, иако их је упорно желело сачувати, користећи се распоредом својих црквених центара. У тим просторима организоваће се словенске самосталне цркве, које су ипак, мада самосталне, у идеолошком, културном и језичком смислу, остале у византијском свету. Чињеница је, да су словенске државе целом историјом трајања Византије, са њом стално ратовале, одузимајући јој поседе на Балкану, али та условљена толерантност Цариграда за омогућење самосталног верског живота словенских држава, такође, трајно их је учинила делом источног православног света. Рим на другој страни наставља империјом као обрасцем који му је био тако добро познат.

Врло интересантно запажање о разликама источног и западног схватања хришћанства износи L. W. Barnard у обимној књизи — Сабор у Сердици 343 године —, И по њему је Сердички сабор онај кључни узрок који ће претходити далекој 1054. години. У аријанству Barnard види онај камен спотицања, који је дефинисао разлике, које ће XI век само уобличити. Поред Аријевих учења о тројичности, сматра да се већ тада осећала суштинска разлика у схватањима Истока и Запада, по питањима односа улоге Цркве и Државе и њихових прожимања, које су се баш на овом Сабору искристализирале као видљиве супротности.[171] Он каже, иако се можда нису ове разлике тада рефлектовале на сав „контрастни социјални, културни, лингвистички и географски ниво доживљаја Хришћана Рима односно Цариграда, ипак остаје на Истоку доминантан Еусебијев идеализирани портрет хришћанског цара",[172]) док се већ на римској страни јасно осећа жеља за папом као Христовим намесником, који не подразумева потребу постојања световне власти.

Укључивање балканских простора, бивших поседа Јустинијане Prima, у источну ортодоксију довршио је Лав III Исавријанац (717—741). Иконокластичку кризу, и непокоравање царском ауторитету, неприхватање његова става против икона од стране папе Григорија/Гргура II, а посебно његова наследника Григорија III, цар је као одговор „одузео папи добра и приходе"[173]) у Јужној Италији, Сицилију и Калабрију, и све провинције које су биле под апостолским викаријатом Солуна и Јустинијане Prima. Одузете области од папе, подвргао је цариградској партијаршији 732. године.[174]) Кад се схвати, да став цара Лава III, по питању поштовања икона, касније није прихватио ни Цариград, пресудност те одлуке лежи једино у царевом темпераменту, према онима који нису или хтели или нису могли да се са њим сложе. Калабрију и Сицилију, иако још у то време са много грчког становништва[175]) царева одлука није отргла од Рима, али области Илирика више никад у целини нису биле под Римом. Како се могло одразити на Словене да цркву није било захватило иконоборство? У најкраћем, свакако, ни у идућем веку области Илирика не би биле под патријаршијом Цариграда, Јужни Словени покрштавањем примили би једнообразан римски тип хришћанства, Цариград не би ни нудио црквене самосталности, па и до „судара" два схватања света у концепту хришћанства не би дошло негде на средокраћи словенских маса, варничење би било померено иза њих, источније — ако би до њега уопште и дошло.

У краткотрајном постојању града Јустинијана Prima и пре коначног разарања, почетком VII века, није била поштеђена од варварских напада. Према сачуваној кореспонденцији папе Григорија/Гргура Великог, сазнајемо да су „неки варвари опљачкали Јустинијану Prima као и многе друге градове Илирика пре 591. године.[176]) Последња вест о овој архиепископији, односи се управо на поменуту преписку[177]) папе Гргура Великог, а податак је датиран под наведеном 602. годином. Судбина Сирмијума, као и многих других градова, задесила је и овај богати царски град (Јустинијану Prima), после не-

пуних седамдесетак година блиставог постојања и части.

Јустинијан Велики, са његовом улогом у светској историји: кодификација римског права (Кодекс, Дигесте, Институције, Новеле), реставрација империје, печат градитељској епохи подизањем велелепне Св. Софије (првобитна, страдала у побуни Ника), обнављање и подизање нових градова и утврђења — своје село Taurisium, код Bederiane, учини га „... под именом: Јустинијана главним градом Илирије, сијело надбискупа и префекта, а осим тога га надари не само зидовима и водоводом, него и красном палачом и катедралом. Мало је било у његову царству мјеста, које не би од њега што добило, био то водовод или цеста или храм или мост или болница или што друго.[178]) како то поетично, у духу времена региструје F. Valla. Тако богат град очекивали би да је морао бити, кад је постао државни, црквени и трговачко-привредни центар провинције, уз иницијативу градње од самог цара. Према мишљењу Б. Мано-Зиси, налази на локалитету Царичин Град одговарају овим наведеним наменама: највећа базилика у Илирику, дужине 70 м, са још седам других цркава; палата уз via triumphalis, са печатима који се односе на архиепископе „а међу њима један директно на архиепископа Јустинијане";[179]) привредни и тржишни центар „по налазима дућана, магацина horrea — (emporoi за жито), занатских радионица (ergasteriae)."[180]) — потврђују и саму историчност града Јустинијане Prima, са његовом вишеструком наменом — и оправданост прихватања Царичина Града, као те старе архиепископије, префектуре, привредно-трговачког центра.

Пустошење града, најездом Авара и Словена, његово ишчезавање са географско-историјске сцене, подразумева престанак постојања архиепископије и префектуре Јустинијана Prima — дакле, свега онога што је ипак са напором успео учврстити цар. Писмо папе Гргура Великог, региструје, Јована, архиепископа Јустинијане Prima (тако би очекивали), али већ у рангу епископа.[181]) Упућено је цару Маврикију (582—602), у виду интервенције, јер је папа чуо да цар хоће да смени тог црквеног великодостојника. Папа се залаже за његов останак, а и оспорава право цару смењивање свештеника, посебно епископског ранга (световна инвеститура). Како папа ступа у дијалог са царем, могуће је можда схватити, да аутокефалног архиепископа назива својим епископом, да би добило на тежини његово залагање, а и оправдање, за заузимање код цара, што би, како је папа сматрао, Јованово збацивање чинило још компликованијим.[182]) Да ли је папа већ имао оправдање за изјашњавање о потчињености папству самосталне архиепископије, или је то последица жеље да својим ауторитетом заштити, стављајући архиепископа Јована под окриље Рима, да би добио оправдање, остаје нејасно. Б. Слијепчевић, користећи се Изворима за бугарску историју, наводи писмо папе Гргура Великог, које је било упућено архиепископу Јустинијане Јовану, а које је датирано јуна 600. године, у коме га папа већ тада сматра својим потчињеним епископом „... fratrem et coepiscopum nostrum..."[183]) то свакако показује озбиљност, (иако је Јустинијана још то била), непризнавање њене аутокефалности. Поред ове недоумице, Lemerle сматра да Јустинијана Prima није добила префектуру, како јој је то било одређено XI Новелом, него да је била само седиште архиепископије.[184]) В. Велков, према наводу код Б. Мано-Зиси „...у бурним ратним временима префектура изгледа да се ипак повукла у Солун, а централна војна власт magistra militum, или comesarei militaris је превагнула у свему"[185]) — прихвата постојање префектуре у Јустинијани Prima, али приближавање варвара могло је деловати на пресељење административног центра, због веће безбедности, у удаљенији Солун. Присуство архиепископије и војне власти, није спорно у Јустинијани Prima.[186]

Извесне сумње и о црквеном карактеру Царичина Града истиче Б. Стричевић, полазећи од претпоставке да је велика главна базилика (70 м) сграђена после 548. године,[187]) што би наметало закључак, да градња те цркве пада целих петнаест година после датума о оснивању саме архиепископије (према XI Новели из 15. IV 535.)[187a]) Међутим, према расположивим извештајима са археолошких истраживања (Дероко—Радојчић, Б. Мано-Зиси) ова се година ничим не потврђује, као година градње цркве, а према анализи Кондић—Поповић, произилази да је та велика базилика, управо једна међу најранијим грађевинама, подигнутим на целом комплексу Царичина Града.[188]) Такође и Љ. Максимовић, код питања црквеног устројства Јустинијане Prima, каже „Десетак година независна, а затим папски викаријат, архиепископија Прва Јустинијана је од тренутка оснивања преузела јурисдикцију над многим дијецезама Солунске митрополије...[189]) — без разлике треба ли прихватити ово мишљење око, ипак неутврђеног изјашњавања, да ли је, или није била ова архиепископија и аутокефална — потврђује јој, ипак, црквени карактер.[189a]) Б. Мано-Зиси,[190]) каже о Царичином Граду „Урбана композиција града стварно указује на претежно цивилни карактер полиса са развијеним искуствима урбанизма касне антике."[191]) Одмах у наставку текста проширује ту констатацију „Али пада у очи надмоћ црквених институција, што је у складу са Новелом 128 Јустинијана из 545. г. по којој одговорност и власт над градском територијом прелази са куријала и велепоседника на епископа, који је одувек био трибун градског plebsa — pater civitatis."[192]) Прецизније него у другим радовима о Царичином Граду, Б. Мано-Зиси о налазу печата каже „Црквени карактер потврђују већ поменути печати (два печата Јустинијана Приме, архиепископа Никона, епископа Теодора и Теофила, и само један печат цара Маврикија)."[193]) У продужетку, даље закључује, да ранг и улога грађанског претора и војног квестора, налазе се испод „митрополита Илирика".[194]) Повлачење префекта Илирика у Солун, објашњава (слично као и у нап. 185), додајући да је на терену „владала само оперативна војна власт magistra militum".[195]) Слично овоме мисли и Љ. Максимовић, али сматрајући да није ни дошло до преноса власти ранијег седишта префектуре Илирик: „По својој прилици, Прва Јустинијана никад није постала префектова резиденција".[196]) Разлог за ову категоричност код Љ. Максимовића, лежи у закључку, да нема на локалитету Царичин Град комплекса који би одговарао префектовој резиденцији и нужним пратећим грађевинама, које би у том случају очекивали.[197]) Недостатак комплекса ових грађевина, свакако не негирају ни археолошки подаци, те би одговарала додатна напомена Љ. Максимовића: „Чини се да ова

констатација само добија на снази идентификацијом Јустинијановог новог града као данашњег локалитета Царичин Град."[198])

Кроз историју, ипак, име Јустинијане Prima надживело је за многе векове сам Град, одржавајући се дуго у титулама разних градова и њихових црквених поглавара. Куриозитета ради истичем, да је можда међу последњим преузимањем тог имена старе Јустинијане Prima, забележена употреба имена тог давно ишчезлог града, 1718. године у титули пећког „намет партијарха" Тимотеја.[199])

Принудно нестајање Јустинијане Prima са историјске сцене потпуно је разрешило и могуће недоумице око разумевања изјаве папе Гргура Великог у вези титуле архиепископа/епископа Јована, познатим околностима, папство је опет повратило изгубљену равнотежу, обнављајући своју јурисдикцију над већим делом Балкана, користећи се могућношћу да се епархије, суфрагане бивше архиепископије Јустинијане Prima, подвргне под обновљени солунски викаријат.

Такво стање остаје до новог прекрајања балканских простора, времена цара Лава III Исавријанца и његова декрета из 732. године.

Напомене

1. „Византијски извори за историју народа Југославије" I, СКА, Посебна издања, књ. CCXLI Византинолошки институт књ. 3, Београд, 1955, стр. 56

2. Прокопије је дело објавио око 554. године

3. Г. Острогорски „Историја Византије" Сабрана дела, књ. 6, Београд, 1969. стр. 55

4. исто, стр. 74

5. Н. А. Машкин „Историја старог Рима" Београд, 1951. стр. 50

6. Ј. Поповић „Опћа црквена историја" I, Срем. Карловци, 1912. стр. 502—504;
Г. Острогорски „Историја Византије" стр. 55

7. Г. Острогорски „Историја Византије" стр. 55

8. исто

9. исто

10. Ј. Поповић, нав. дело, стр. 506

11. исто, стр. 507

12. исто, стр. 506;

Међутим, према Ransimen-u, „Рим није никад признао право Цариграду на друго место, немајући поверења у могуће закључке који би се могли извући из овог спора; а Александрија га је прихватила протестујући и увек се надајући у згодну прилику да истакне властиту независност и строжу ортодоксност. У току историје јереси наредних векова, увек је постојао споредан мотив љубоморе између партијараха, пошто се Рим трудио да истакне ауторитет над Цариградом, а Александрија је тражила да докаже да је она једини носилац ортодоксије". S. Ransimen ‚Vizantijska civilizacija', Minerva/Subotica—Beograd, 1964. Biblioteka Buktinja, knj. prva, стр. 10). На истој страни (по нап. 1) наставља „Рим је признао то право само за време латинске окупације Цариграда, (sc. 1204—1261 — M. J.) када је цариградска столица чврсто под његовом контролом".

13. Из грчког — pater — преко — papas — произашао је назив — patrijarh — за Источне епископе, и — papa — за римског епископа

14. Н. Дучић „Историја српске православне цркве", Књижевни радови, књ. 9, Београд, 1894. стр. 19

15. исто

16. К. Јиречек „Историја Срба" I, Београд„ 1952. стр. 50; међутим, Ј. Ковачевић, доноси другачије податке, наводећи да се тај податак не може потврдити: „Приликом ископавања у Сирмијуму нису нађени трагови пожара таквог размера који би окончао живот града." (Ј. Ковачевић „Аварски Каганат" СКЗ Београд, 1977. 51

17. Д. Љ. Кашић, „Историја српске цркве са народном историјом" Београд, 1967. ст. 13

18. исто;
„Историја Црне Горе" I, Група аутора, Титоград, 1967. стр. 165

19. — по предању је основан од ап. Марка. Он је поставио Хермогена за првог епископа; од 558. године, уводи се титула патријарх (Enciklopedija Jugoslavije" 1, Zagreb, 1955. стр. 51)

20. Словени су се, дакле, настанили углавном на римском црквеном подручју. За саму веру било је сасвим споредно одакле Словенима долазе проповедници. Свакако, требало је бити тако, то илуструје и пример примања хришћанства за време цара Ираклија (610—641), а потврђује и позната реченица из села Дренове код Приједоља „Te Criste auctore pontifex . . ." (П. Ђорђић, „Историја српске ћирилице" Београд, 1971. стр. 62), коју многи аутори у разматрањима овог проблема и времена, углавном стављају негде између VII и X века (Ђорђић, на крај VIII, VII—VIII Patsch, VIII—IX Дероко и Здравковић, IX—X Јиречек—Радоњић), док М. Мирковић, изричито надови „Данас се с правом одустаје од датовања овог натписа у VII—VIII или чак VIII—IX или X века и време његова настанка се спушта на VI век." (Мирослава Мирковић „Antistes Stefanus и грађевинска делатност Јустинианова времена у Полимљу" Збор. рад. Визан. инст. XVIII, 1978, стр. 6). Натпис из овог времена не чуди, јер ћирилица, одн. глагољица, без разлике која је настала од које (Шафарик, Ильински, Златарски и др.) не може бити млађа од IX века, па је натпис нормална употреба језика. Према прецизно одређеним зонама грчког и латинског језика на Балкану, код П. Ивића (П. Ивић, „Српски народ и његов језик" СКЗ бр. 429, Београд, 1971. стр. 24) кад каже, да је латински језик до словенске најезде успео да „прекрије старији језички слој — трачки у источној половини Србије, а илирски западно одатле" чине нормалним присуство латинског језика у оним просторима где ће касније искључиво бити српска ћирилица. (Много шире о овим проблемима, према мом необјављеном магистарском раду „Католичка црква у српској држави XIII—XV века", посебно у I глави: Балкан између два светска центра, стр 4—27).

21. Г. Острогорски „Историја Византије", стр. 95—96

22. И овде је дошла до изражаја доктрина; ап. Павла (Рим. 13, 1—7), ап. Петра (I Пет. 2, 13—17) о нужности присуства божанског владара. То је основа (а и још код I Тим. 2, 2; Титу 3, 1—2) схватања Eusebija (Јевсевија Цазарејског) о божанском цару (J. M. Sansterre „Eusebe de Cesaree et la naissance de la theorie „Cesaropapiste" Byz. 42 (1972) 131—195)

23. Ово укидање Академије В. Базала коментарише „. . . то доказује да прогон уче-

њака и знанствених радника од власти и ни- је изум новијег доба" (V. Bazala „Pregled povijesti znanosti, razvoj ljudske misli i obrazovanja", ŠK, Zagreb, 1980, стр. 19) ваљда не узимајући у обзир однос науке и Ватикана у средњем веку.

Међутим, познату правну школу у Beritu/Бејруту, Јустинијан није укинуо, бар не у фази интензивног рада на кодификацији римског права. Та правна школа одиграла је важну улогу у законодавној синтези Јустинијанове епохе, како каже Аверинцев, где је било „место сусрета римске и блискоисточне правне традиције кроз свест хеленизма" (С. С. Аверинцев „Поетика рановизантијске књижевности" СКЗ, Књижевна мисао 13, Београд, 1982. стр. 155). Вести о судбини ове школе у Бејруту, доносе аутори Historije Čovječanstva, наводећи да се сама угасила „кад је потрес уништио правну школу у Бејруту (551)" (V. Jelisejev, J. Naudou, G. Wiet, Ph. Wolff „Velike civilizacije srednjeg vijeka" ed Historija Čoviječanstva, Treći svezak, knjiga prva, Naprijed, Zagreb, 1972, стр. 57), после чега, а у духу Јустинијанове политике, није ни обнављана. Одлазак неоплатоничара у Персију, као последица укидања Академије, последње научне институције преживеле Антике на тлу Атине, — те могућа коинциденција, да исте 529. године Јустинијан објављује чувени Кодекс (Codex, касније Digestae, Institucie и Novelae — Corpus iuris civilis), подразумева у себи стварни раскид са Антиком на тлу Европе, а паралелно отварање Бенедиктинске школе на Monte Casinu, обрасца нове просветне хришћанске оријентације, која у себи носи дух средњовековног хришћанског Запада — чини и оправдава, да се ова година, 529. може код многих научника подразумевати као једина година која тематски само собом оправдава — годином стварног почетка Средњег века.

24. „Византијски извори . . ." I, стр. 54—55; XI Новелу Јустинијан је обелоданио 15. IV 533. године

25. Б. Ф. Гранић „Оснивање архиепископије у граду Јустинијана Прима 535 године после Христа" Гл. скоп. науч. друштва, књ. I св. 1—2, Скопље, 1926. стр. 113

26. „Византијски извори . . .", стр 54, нап. 115

27. Z. Mirdita „Problem ubikacije i identifikacije nekih naselja u Dardaniji i Daciji Mediterranea u ranovizantinsko doba" Jug. Ist. Časopis 3—4, Beograd, 1973. стр. 56

28. исто;

„Византиски извори . . ." I, стр. 55—56, нап. 118

29. З. Мирдита, нав. дело, стр. 56

30. J. Malalae „Chronographia" ed. L. Dindorf. Bonnae, 1831, pp 410, 1—4 Agathiae „Historia" ed. L. Dindors „Historici graeci minores" II, Lipsiae 1871. str. 132—392

31. „Византиски извори . . ." I, стр. 56

32. исто

33. исто, стр. 55, нап. 118

34. W. Tomaschek „Miscellen aus der alten Geographie" Zeitschrift f. öst. Gymn. 25. 1874. стр. 658

35. „Византиски извори . . ." I, стр. 55, нап. 118

36. A. J. Evans „Antiquarian Researches in Illyricum" Westminster, III, 1885. п. 144;

Ст. Новаковић, у Год. Ник. Чупића 25, од 1906. (— о Михановићу); J. G. Hahn „Reise von Belgrad nach Salonik" 1868. стр. 156—162; И. Јастребов „Подаци за историју српске цркве" Београд, 1879. као и његови радови у Гл. Срп. Уч. Друштва из 1884.

37. A. J. Evans „Antiquarian Researches in Illyricum" стр. 136—146

38. З. Мирдита, нав. дело, стр. 54

39. И. Микулчић „Територија Скопља" Жива Антика XXI 2, Скопље, 1971. стр. 474

40. J. Zeiller „Les origines chertiennes dans les provinces Danubiennes de l Empire Romain" Paris, 1918.;

P. Skok „Zeitschrift f. Ortsnamenforschung" 7, 1931.;

A. A. Vasillev „Justin the First", kao i „History of the Byzantine Empire" Madison, 1928 /29.1

M. Fluss „Real-Encyclopëdie der Altertumswissenschaft" Stuttgart, 1934. 9, 14;

E. Stein „Histoire gu Bas-Empire" II Paris—Bruxelles—Amsterdam, 1949. 221, 396;

К. Јиречек „Историја Срба" I, Београд, 1952. стр. 31, 32;

К. Йречек История на Българите, с поправки и добавки от самия автор, Наука и изкуство, София, 1978. стр. 105;

Н. Дучић, нав. дело, стр. 19;

Ч. Марјамновић „Историја српске цркве" Београд, 1929. стр. 7;

Н. Вулић, са својим бројним радовима у ГСНД 3, 5, а за Скопље у ГСНД 19, и Глас САН 156, 1933. стр. 53—62;

G. Novak „Melanges Bildo" Prag, 1928, 47—57 — за Нишку околину, а у Архиву за арбанску старину 4, 1929. 72—89 — за Скопље.

41. „Народна енциклопедија Срба—Хрвата—Словенаца" Загреб, 1929. књ. II, стр. 199

42. за Еванса, Зајлера, Гранића, њихова већ наведена дела;

Н. Радојчић, посебно радови о овој теми у Глас САН 184, 1940. стр. 184—187;

К. Јиречек „Историјата на Блгарите" София, 1978. стр. 105 (види нап. 189а);

S. Antoljak „Izvori za historiju Jugoslavije, Srednji vek" Zagreb, 1978. стр. 68

43. „Византиски извори . . ." I, стр. 55, нап. 118

44. В. Петковић „Извештај о ископавању у Царичином Граду код Лебана" Годишњак СА, 1913. XXVII, стр. 258—291

45. V. Petković „Les fouilles de Tzaritchingrad" Cahiers arheologiques, Paris, 1948. стр. 40—48;

В. Петковић „Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа" СКА, Посебна издања, CLVII, Одељење друштвених наука, Нова серија 4, Београд, 1950. стр. 345—346

46. С. Ненадовић „Конзервација Царичина Града" Музеји 2, Београд, 1949. стр. 92—94;

С. Ненадовић „О неким споменицима из Царичина Града и околине" Музеји 5, 1950. стр. 148—149;

А. Дероко — С. Радојчић „Откопавање Царичина Града 1947. године" Старинар, Зборник радова археолошког института САН, Нова серија, књ. I, Београд, 1950. стр. 122—142;

Ђ. Мано-Зиси „Ископавања на Царичином граду 1949—1952 године" Старинар, 1955.

Б. Мано—Зиси „Ископавања на Царичином граду 1953—1954 године" Старинар, 1956.

47. „Византиски извори . . ." I, стр. 59—65

48. доносећи опширан опис новца: Treboniusa Gala (251—254), Јустинијана, Маврикија (582—602), Бакрењака Ivlie Mamone, avers Ivlia Avgusta, те цара Фоке (602—610) датиран из 605—606 године (А. Дероко — С. Ра-

дојчић „Откопавање Царичина града 1947“ Старинар, 1950. стр. 119, 133)

49. А. Дероко — С. Радојчић „Откопавање Цар. града“ Старинар, 1950. стр. 133

50. исто, стр. 119

51. А. Дероко — С. Радојчић „Византиске старине у Јабланици и Пустој Реци“ Старинар. 1950. стр. 175

52. Б. Мано-Зиси „Проблеми Царичиног Града“ Лесковачки Зборник VIII, Лесковац, 1968. стр. 33

53. А. Дероко — С. Радојчић „Византиске старине . . .“ Старинар, 1950. стр. 175—179

54. Б. Мано-Зиси „Проблеми Царичина Града“ ЛЗ 1968. стр. 31

55. А. Дероко — С. Радојчић „Византиске старине . . .“ Старинар, 1950 стр. 179

56. исто; (за утврђења кажу да су морала бити велика, приближно величини утврђења Царичина Града, али су мање очувана)

57. исто

58. А. Дероко — С. Радојчић „Откопавање Цар. Града“ Старинар, 1950. стр. 127

59. А Дероко — С. Радојчић „Византиске старине . . .“ Старинар, 1950. стр. 179

60. Б. Мано-Зиси „Ископавања на Царичином Граду 1949—1952“ Старинар, 1955. стр. 125

1. исто, стр. 132

62. исто, стр. 134, 137

63. исто, стр. 144—145, 151

64. Невенка Спремо—Петровић „Базилика са криптом у Царичином Граду“ Старинар, 1955. стр. 175

65. исто, стр. 176—177

66. Б. Мано-Зиси „Ископавања на Царичином Граду 1953 и 1954 године“ Старинар, 1956. стр. 157—158

67. исто, стр. 167

68. Б. Мано-Зиси „Проблеми Царичина Града“ ЛЗ 1968. стр. 33

69. Ф. Баришић „Досадашњи покушаји убикације града Јустинијана Прима“ Зборник Филозофског факултета VII—I, Споменица Виктора Новака, Београд, 1963.

70. исто, стр. 140

71. исто, стр. 134

72. М. Јефтић, У Гласнику Нишке дијецезе 17, 1936. стр. 391—396;

E. Honimgann „Meridianus Episcopus“ Annuarie Phil. et Hist. Orient. et Slave, 7, 1939—1944. стр. 141—154;

А. Дероко — С. Радојчић, нав. дела;

A. Grabar „Les monuments de Tzaritchingrad et Justiniana Prima“ Cahiers archeol. 3, 1948. стр. 49—63;

P. Lemerle „Invasions et migratiois dans стр. 255;

P. Lemerle „Invesions et migratiois dans les Balkans“ Revue Hist. 1954. стр. 265;

R. Redford „Justiniana Prima — Tzaritzin Grad“ Antiquity. 1954. 28, 15—18;

В. Кондић — В. Поповић „Царичин Град — утврђено насеље у византијском Илирику“ Београд, 1977. стр. 168, нап. 69;

Љ. Максимовић „Северни Илирик у VI веку“ Зборник радова Византолошког института, бр. 19. Београд, 1980. стр. 26—27;

Ф. Барешић, — као што се види из његова саопштења, он није директно потврдио идентификацију Царичина Града као Јустинијане Прима, али утврђујући, локализујући, Јустинијану Прима у области Ниша — закључак се сам намеће.

73. Т. Томоски „Таорско градиште“ Жива Антика, XVII, 1967. Скопље, 233

74. исто

75. Ф. Баришић „Досад. покуш. убикације града Јуст. Прима“ стр. 135

76. исто

77. исто

77а) Интересантно, да V. Čapek „De influxu decretalium pro Illyrico in decretum Gratiani et codicem iuris canonici“ Romae, 1959. XV, сматра да је Јустинијана Prima — данашњи Липљан (према Љ. Максимовићу „Северни Илирик у VI в.“ стр. 27, нап. 46).

78. З. Мирдита, нав. дело, стр. 53

79. исто, стр. 54

80. Прокопије „De aedificiis“ IV, 106 (према „Виз. изв. I, стр. 57)

81. З. Мирдита, нав. дело, стр. 53—54;

Можда би било логичније прихватити, или бар претпоставити другачије разрешење око промена имена тих градова. Наиме, Прокопије сам наводи да је римска Ulpiana реновирана, и то: „У Дарданији беше стари град који се звао Ulpiana. Порушивши скоро читав бедем тога града — био је, наиме, јако непоуздан и сасвим неупотребљив — те изградивши у њему врло много других дивних грађевина (egkallopismata) и подигавши га до дивног уређења какво је сада, назва га Iustiniana Secunda“ (Виз. изв. I, стр. 56—57).

Дакле, Прокопије изричито каже да је преуређена Улпиана добила ново име Јустинијана Secunda. Прокопије даље каже „Њој у близини (sc. Јустинијани Secunda — M. J.) подиже и другу варош које пре није било и назва је, према имену свог стрица, Iustanopolis“ (Виз. изв. I, стр. 57). Из ових Прокопијевих вести јасно произилази, прво: обновљена стара Улпиана добила је ново име Instiniana Secunda, друго: данашњи Липљан није подигнут на рушевинама тога града (који је за Римљане носио име Ulpiana, а од, вероватно, 535. године зове се Iustiniana Secunda). Такав закључак отвара простор за могуће прихватање, да је данашњи Липљан изникао на рушевинама Justinopolisa?

Питање је да ли се ново име за Ulpianu-Iustiniana Secunda, уопште одомаћило код градског и околног становништва? Потврду за то даје епископ Павле, који се на V Васељенском сабору (553) помиње у саборским актима, мада није директно учествовао у раду Сабора, изјавио је „да не може присуствовати раду, пошто је отсутан његов архиепископ из Јустинијане Приме“ (С. Станојевић „Народна Ецициклопедија СХС, IV Загреб, 1929. стр. 691), Еп. Павле се „потписује као Ulpianensis, иако се град тада званично звао Iustiniana Secunda“ (Виз. из. I, стр. 57, нап. 120). Стога, свакако се може рећи да је име Iustiniana Secunda брже ишчезло, и да је касније опет тај град називан Ulpiana. Проблем је, скоро код свих аутора потпуно се идентификује Ulpiana и каснији Липљан, и ако се то схватање прихвата у начелу, онда нормално произилазе закључци (примера ради: „Име се очувало у словенизираном називу места Липљан“, „Ulpiana се помиње у хрисовуљи Василија II из 1020, Jireček, Gesch. d. Bulg. 202 (Виз. изв. I, стр. 56—57, нап. 120); али у бугарском издању на стр. 86, 195, 231, 235, 328 налази се само Липљан), а сигурно је, да, кад је црква подизана у Липљану у XIII веку, тада је Ulpiana била давно у рушевинама, каква је уосталом и данас. Откуд име данашњем градићу — Липљан? Свакако од Ulpiane. Међутим, кратка временска употреба имена Iustiniana Secunda, могла се одразити и на име Iustinopolisa, те и њему

име убрзо ишчезава, а тај „нови град кога раније није било“ подигнут 7—8 км јужније од Iustiniane Secunda — Ulpine, добија име Липљан, а његово стварно име Iustinopolis, потпуно ишчезава.

82. З. Мирдита, нав. дело, стр. 56

83. Ипак тешко је претпоставити, да ће се и на овом локалитету (Царичин Град) наћи у току ископавања табла са именом града, као што се сретним околностима Д. Срејовићу, остварило на рановизантијском локалитету Гамзиград, код Зајечара.

84. З. Мирдита, нав. дело, стр. 59

85. исто

86. исто

87. исто, стр. 59—60

88. Ф. Баришић „Досад. покуш. око убик. Ј. П.“ стр. 137

89. исто

90. З. Мирдита, нав. дело, стр. 59

91. G. Prinzing »Entstehung und Rezeption der Justiniana Prima — Theorie im Mittelalter« Vizantinobulgarika 5, Sofija, 1978

92. исто, стр. 270

93. исто

94. исто, стр. 274

95. исто

96. A. Tovar »Nota sobre el arzobspado de Bulgaria en un manuscrito griego de Salamanca« Emerita T. XXX, fasc. 1, Madrid, 1962. стр. 1—7 (према: G. Prinzing, нав. дело, стр. 171, нап. 9; Р. Љубинковић „Један средњовековни покушај убикације Јустинијане Приме „Лесковачки зборник VIII, Лесковац, 1968, стр. 46—48, нап. 7)

97. G. Prinzing, нав. дело, стр. 271

98. Р. Љубинковић, нав. дело, стр. 46

99. T. Sabev »Penetration du Christianisme en Bulgarie jusqu' en 865« Годишњак на Духовната академија — Св. Климент Охридски — Софија, Том XV (XLI) I, 1965—1966, Софија, 1966. стр. 10

100. G. Prinzing, нав. дело, у нап. бр. 6, 7, 10, 12, 14, 17, 19, 25, 33, 35, 38

101. Исто, стр. 269;

Могуће нејасноће око употребе назива за црквене великодостојнике, последице су приступа разних аутора, да ли са Западног схватања (бискуп, надбискуп) или Источног (епископ, архиепископ), а овде Призингов термин „митрополит“ мада сам по себи не носи појам аутокефалности, ипак замењује термин „надбискуп/архиепископ — у том смислу га треба схватити.

102. Б. Мано-Зиси, у публикацији (коју сам на стр. 17 назива — водич) за почетак радова В. Петковића наводи тачан датум 11. августа 1912 (Б. Мано-Зиси „Царичин Град Justiniana Prima« Лесковац, 1979. стр. 10), док обично остали аутори наводе 1913. годину, као почетак његових ископавања, вероватно према објављивању у Изд. СКА, 1913.

103. Б. Мано-Зиси „Проблеми Царичиног Града“ ЛЗ 1968. стр. 34

104. У овом раду има још неких ситнијих, вероватно штампарских грешака, које унеколико отежавају разумевање текста, тако у самом тексту нису обележене напомене бр. 10 и 11, мада се може претпоставити где би требале бити.

105. Б. Мано-Зиси „Проблеми Царичиног Града“ ЛЗ 1968. стр. 33

106. Н. Петровић „Урбанистички план Царичиног Града“ ЛЗ 1968. стр. 39

107. исто, стр. 42

108. Н. Петровић „Методи конзервације архитектонских објеката на Царичином Граду“ Лесковачки Зборник X, Лесковац 1970. стр. 27

109. Б. Мано-Зиси „Царичин Град Justiniana Prima« Лесковац 1979.

110. исто, стр. 86

111. исто

112. „Историја народа Југославије“ (група аутора) књ. I, Београд, 1953. стр. 69

113. исто

114. „Византиски извори . . .“ I, стр. 57—58

115. Justinopolis ни до данас није идентификован. Изузев моје претпоставке (нап. 81) да би то могао бити данашњи Липљан, остали га обично траже негде у ширем региону. Натпис који је нађен код Призепоља“ . . . antistes Stefanus sub principe Iustiniano« писан у стиховима — управо говори о уређеном граду, али и Ф. Баришић изјављује да га је тешко идентификовати са Јустинополисом, јер је „налазиште натписа Призепоље прилично удаљено од Ulpiana, одн. Липљана“ (Виз. изв. I, стр. 57, нап. 121) Но како и (Ф. Баришић) ставља знак једнакости „Ulpiana, одн. Липљан“ обеснажује ли то Прокоповијево „у близини“? — тако је решење проблема остављено будућности. (О натпису и код М. Мирковић, Збор. рад. Визан. института, бр. XVIII, стр. 1—6)

116. „Византиски извори . . .“ I, стр. 57, нап. 123

117. исто, стр. 57, нап. 124; (самим тим отпада претпоставка изједначавања Пауталије са Јустинаном Prima)

118. исто, стр. 58, нап. 125

119. исто, стр. 58, нап. 127, 126;
Р. Марић, (у Старинару НС III—IV 1952—1953, Београд, 1955. „Прилози античкој историји Србије“) покушао је решити питање убикације Прокоповијеве Aureliane (De aedif. p. 285, 16 N 4), која би по њему била „Градиште“ код Стојника (стр. 42). Локалитет је истраживан 1911—1913. од Народног Музеја. Управо налази новца из Аурелијанових рудника омогућили су му потврду за ту локацију (бакарни новац из II в. н. е. — Metalli Ulpiani Dardanici — и — Metalli Ulpiani Pannonici — и новцу који на аверсу имају женску главу, и натпис на реверсу — Metallis Aurelianis — (стр. 41).

120. И. Здравковић „Стара црква у Липљану“ Старинар 1955. стр. 186—187;
В. Петковић „Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа“ СКА, Посебна издања књ. CLVII, Одељење друштвених наука НС књ. 4, Београд, 1950. стр. 174 38

121. „Византиски извори . . .“ I, стр. 57

122. Б. Нушић „Косово опис земље и народа“ МС бр. 9, св. II, 1903, стр. 54—57

123. И. Здравковић „Стара црква у Липљану“ стр. 186

124. исто, стр. 186—187

124а Сличне недоумице, (које је које насеље) односе се и на проблем Грачанице и Јањева, недалеко од старе Ulpiane и садашњег Липљана. Наиме, према писму папе Бенедикта XI барском надбискупу Марину из 1303. год. помиње се католичка општина Грачаница, док у писму папе Климента VI краљу Душану 6. јануара 1346. год. општина са црквом св. Николе назива се Јањево. Да се ради о истој цркви мисле: К. Јиречек, В. Корać, А. Урошевић, Д. Ковачевић, Б. Нушић, а Ј. Цвијић каже да се преселење Јањева на данашње место завршило пре 280 година. Мало звоно данашње цркве у Јањеву (обновљена 1856—1864), потиче из 1303. год. према латинском натпису на самом звону (налази се изнад већих звона, високо у зво-

нику), што значи, како је данашња црква подигнута на темељима старе (која се помиње у том писму), онда је то иста црква, коју папа Бенедикт XI назива грачаничком, а данас је јањевска, и налази се у самом центру данашњег Јањева. (према мом маг. раду, напомене од 335—348);
М. Марковићнива каже „Обновљени су градови Наис и Улпијана, која је променила име у Iustiniana Secunda" („Историја српског народа" I, стр. 105), дакле, и она не врши изједначавање Ulpiane — Iustiniane Secunda, са данашњим Липљаном, градићем који се налази на пруз: К. Поље—Скопље.

125. И. М. Здравковић „Стара црква у Липљану" стр. 186—187

126. исто, стр. 189

127. Agathia, нав. дело, V, 21

128. исто

129. J. Malalae, нав. дело, 410, 1—4;
Evagrije, за цара Јустина каже — да је родом Трачанин (Ф. Баришић „Досад. покуш. убик. града Ј. П." стр. 132)

130. Ф. Баришић „Досад. покуш. убик. града Ј. П." стр. 133;
Прокопије у „Тајној историји (Historia arcana) за цара Јустина каже да је Илир из Bederiane „Када је император Лав (sc. Лав I (457—474) — М. Ј.) управљао у Византији, три млада селака, по пореклу Илири: Зимрах, Дитивист и Јустин из Бедериане..."
Прокопий „Тайната история" Библиотека за антична литература „Хермес" народна култура, София, 1983. стр. 33.
(Чудно је да у овом преводу фигурира „Византија", Прокопије није тако могао звати своју државу!)

131. Jovan Antiochei »Chronici fragmenta« ed. Th. Mommsen, Hermes, VI, 1872. 339

132. Ф. Баришић „Досад. покуш. убик. града Ј. П." стр. 139

133. исто

134. исто
За Велизара, F. Valla каже „Велики Велизар био је рода Трачког" (F. Valla »Poviest srednjega vieka« Zagreb, MH, 1891. стр. 126
За Јустинијана, аутори Historije čoviječanstva, svezak III/I (Velike civilizacije srednjega vijeka) кажу „... потомак је македонских сељака" (стр. 100);
Слично закључује и Велс „Биће да је и у Јустинијановим жилама, као и у Константиновим, текла словенска крв" (Х. Ц. Велс „Историја света" Народно Дело, Београд, 1929. стр. 314);
Све ове разлике, које и намећу различита схватања према разликама интерпретирања у самим изворима, само упућују на нејасноће које су настајале око тумачења разграничавања провинција.

135. »Enciklopedija Jugoslavije« 2, Zagreb, 1956. 325

136. Мештани Лебана и колине и дан-данас своје земљишне парцеле у близини узвишења — Царичин Град — називају, Царичино. По њима тај топоним, предањем, произилази из имена царице, а упућенији изјављују — Теодоре.
Б. Мано-Зиси каже „Занимљиво је да су неки заостали странци одржали легенду о Царици и Свињару, који је, пошто је довео воду у град, постао њен муж, због чега долази до побуне народа" (Б. Мано-Зиси „Царичин град Justiniana Prima", стр. 9, 86).

137. »Corpus iuris civilis« Novellae — према Н. Дучићу, нав. дело, 21

138. Н. Дучић, нав. дело, стр. 21

139. исто;
Љ. Максимовић (стр. 28 нав. дела), у попису провинција које се налазе у саставу архиепископије Јустинијана Прима, а из бугарске едиције »Fontes Graeci Historiae Bulgaricae« II, 47 (edd. I. Dujčev, G. Cankova—Petkova, V. Trpkova—Zaimova, L. Jončev, P. Tičev, Sofija, 1958), запажа грешку код навођења имена провинција из те јурисдикције, где је уместо очекиване провинције »Mysia Superior« у попису се налази погрешна »Mysia Secunda«, али имајући у виду, да наведена едиција не бележи још једну Мезију, може се сматрати само грешком у имену провинције. Тај попис провинција (из састава Prefecture Illyric) — а важан за разматрање, око броја и имена тих провинција, које се налазе под јурисдикцијом архиепископије Јустинијана Prima — гласи:
»Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Mysia Secunda (sic!), Dardania, Praevalitana, Macedonia Secunda, да би на крају била додата,.. pars secundae Pannoniae, quae in Bacensi est civitate« (Љ. Максимовић, нав. дело, стр. 28).
Имајући у виду, да се и код још неких аутора јављају погрешна, и пребројавања и именовања тих провинција, намеће се потреба разјашњења истих.
Наиме — код аутора едиције „Историја Црне Горе" (књ. I, Титоград, 1967, стр. 261) забележено је да цар Јустинијан 535. године, оснивањем нове архиепископије, додељује јој (већ тада!) седам (7) провинција Prefecture Illyric. Према табеларном прегледу, који набраја провинције јурисдикције Солунског викаријата (овде наведеног као — Егзархата), које су ушле у састав нове архиепископије (Јустинијана Prima), произилази списак тих провинција:
»Dacia Mediterranea, Dacia Ripansis, Dardania, Macedionia Salutaris, Moesia Salutaris, Moesia Prima, Praevalis« (стр. 261.)
Прво — Јустинијана Prima 535. године има само шест провинција, тек 545. године (због политичких прилика у Италији) прикључена јој је и седма, и то делимично — Pannonia Secunda (са областима Aquae et Bacensi (вид. нап. 159.).
Друго — нетачан је податак да су обе Мезије биле у саставу архиепископије Јустинијане Prima, јер Mysia/Moesia SALUTARIS, или INFERIOR, односно ДРУГА или ДОЊА Мезија — никад није била под јурисдикцијом архиепископије Јустинијана Prima. Ова Доња/Друга Мезија обухватала је простор источно од Serdice, област између Дунава и планинског венца Старе планине/Балкана, са градом Nicopolis (и данас у Бугарској). Провинције: Mysia Salutaris Inferior i Scytia, која се на њу наслања, као и Thracia, од 381. године биле су под Цариградом. А провинција Mysia/Moesia Prima/Superior — Прва или Горња Мезија, била је једина од те две Мезије, под јурисдикцијом архиепископије Јустинијана Prima, а обухватала је простор горњег дела моравско-дринског слива данашње Србије. (Вид. J. Zeiller »Les origines chretiennes dans les provinces Danubiennes de l'empire Romain« Paris, 1918. (карта провинција у Додатку), или Д. Ангелов, С. Кашев, Б. Чолчанов „Българска Военна История — от античността до втората четвърт на X Б."

Българска Академия на Науките Археологически институт и Музей, София, 1983. стр. 63.
Од многих који исправно убрајају само Прву/Горњу Мезију (Prima/Superior) под јурисдикцијом архиепископије Јустинијана Prima, илуструју: „Историја српскога народа" I

(стр. 104); Н. Дучић (нав. дело, стр. 21); Б. Мано-Зиси „Царичин Град, Justinijana Prima“ Лесковац 1979 (стр. 7); Ст. Станојевић „Енциклопедија СХС (II, 725). Исто и код Љ. Максимовића, само што он за ту провинцију употребљава назив — Superior (нав. дело стр. 28).

Аутори „Историје Црне Горе“ I, не наводе одакле је преузет тај спорни податак, по коме је под Јустинијаном Prima, била и Друга Мезија (што донекле и не чуди!).

Сам текст Јустинијанове CXXXI Новеле, 3 доноси: Да су за увек одређени као суфрагани »Primae Justinianae nostrae patriae« бискупи/епископи провинција: Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Praevalitanae, Dardanie, Moesia Superior, Pannoniae Secunda — (овде је само спорно питање Macedoniae Secunda Salutaris, која је према J-Zeiller, већ под Thessalonica vicariatu, J. Zeiller »Les origines chretiennes . . .« стр. 164) — што би чинило, да се чак и прикључењем Паноније, опет налазе само шест провинција под Јустинијаном, Prima (имајући у виду Zeiller-ову констатацију, која се односи на Другу Македонију, која свакако има пуно оправдање, према његовом познавању материјала).

Према томе аутори „Историје Црне Горе“ I, набрајањем и Друге/Доње/Salutaris/Inferior Мезије, а под јурисдикцијом архиепископије Јустинијане Prima, допустили су себи доношење, извесно, погрешног податка.

Није ми сврха упорно тражење грешака у тако цењеној едицији, као што је „Историја Црне Горе“, но управо због тога недопустиве су грешке, које су им се поткрале. Тако, на стр. 260-ој налази се још једна грешка, око набрајања ових провинција, наиме стоји: „19. новелом цара Јустинијана од 14. априла 535. године“ — основана је архиепископија Јустинијана Prima, док је, евидентно у питању, искључиво 11/XI Новела (а не = = 19/XIX).

Такође, интересантно је, на страни 261. (испод табеле) стоји, да је на V Васељенском Сабору архиепископа Јустинијане Прима, заступао епископ Скадра »Phocas Staliensis provinciae Praevaliensis episcopus« (што је сасвим исправно!), док необјашњиво, на стр. 266 (у задњем пасусу, два пута стоји): „. . како смо видјели, учествовао је и скадарски архиепископ Фока“, или „Како се архиепископ Фока на овом сабору јавља као заступник архиепископа Јустинијане Приме, он је највероватније заступао теолошке позиције царевог едикта.“ Откуд ово изједначавање, по рангу, црквених великодостнојника, градова: Скадра и Јустинијане Prima? Према свим расположивим Изворима, скадарска црква — никад није добила ранг архиепископије/надбискупије, па било то из Цариграда, или из Рима.

Око питања у вези аутокефалности саме Јустинијане Prima, Љ. Максимовић доноси мишљења A. Fliche — V. Martin (His. de l eglise depuis jusqu'a nos jours« IV, Paris, 1939, стр. 537), као и V. Čapek-a (»De influxu decretalium . . .«, стр. 3) да је архиепископија Јустинијана Prima, била аутокефална, свега десет година, те је по том опет „архиепископија стављена под папску јурисдикцију“, али и наводи Duchesne »L Illyricum ecclesiastique« (БЗ 1. 1892. стр. 531—550), који сматра да „. . . није било никаквог прекида у континуитету папске власти“ (Љ. Максимовић, нав. дело, стр. 28, нап. 49) — а тај би податак, да ипак није произвољан, потпуно негирао постојање било какве црквене аутокефалности (макар и привремене, од само десетак година) архиепископије Јустинијане Prima.

140. „Историја српског народа“ I, стр. 104

141. исто

142. исто, стр. 100

143. L. Duchesne, нав. дело, стр. 230

сматра да је источни део Македоније, као део Источног Илирика, остао под солунским епископом/викаром.

144. „Историја српског народа“ I, стр. 104;

У овом пасусу очигледно се поткрала грешка приликом навођења ранга поменутих цркава, јер у реченици: Из Јустинијанова времена поред епископије Јустинијане Прима, потиче и епископија у панонској Басијани“ (стр. 100) — јасно је да у Јустинијаново време, Јустинијана Prima није била „епископија“. Исто и у пасусу „. . . независан од папе и цариградског и солунског епископа“. (стр. 104) — логично и потребно би било, кад је већ наведена титула римског епископа „папа“, да се исти параметри примене и на „цариградског и солунског епископа“, те да се и они наводе са њиховим титулама „патријарх“ односно „викар“ јер епископи су сви). Усталом, као што се на истим тим страницама, више пута, а сасвим нормално, уз помињање Јустинијане Prima, јавља исправан термин — архиепископија.

145. Разлози јединства државе у контексту Јустинијанове освајачке политике на Западу (покушај повратка старе величине Рима), као и консолидације царства (побуне, ратови са Персијом) намећу му такав став у коме се може видети некакав покушај „помирења“ са папом — кад је већ XI Новелом довео папство пред свршен чин, да се ипак папа приволи, да то сада санкционисањем прихвати. Не треба сметнути са ума, да је протекло свега 30-етак година од чувеног — Synodus palmaris — (501—502 у Риму), по коме папи нико не може судити, јер је као судија изнад свих (Ј. Поповић, нав. дело, 506; П. Швабић „Историја хришћанске цркве“ I, Београд, 1894. стр. 256—263; Н. П. Живковић „Историја хришћанске цркве“ Београд, 1882, стр. 75—79).

146. J. P. Migne »Patrologiae cursus completus« Series Latina LXVI, col. 38—41, Paris, 1866.

147. обоици папа понтификат је трајао по непуне две године

148. Ч. Марјамовић, нав. дело, стр. 8

149. »Historija čoviječanstva« III/I, стр. 102

150. исто, стр. 102

151. Папа Вигилије (537—555) осетио је на себи деловање цареве воље „У Риму је (sc. Јустинијана — M. J.) дао ухапсити папу Вигилија и заточио га у Цариграду да би га приморао да одобри један едикт којим је под називом Три поглавља осидуо три списа . . .“ („Historija čoviječanstva“ III/I, стр. 102—103), одмах у продужетку текста „. . . несретни Вигилије морао је тражити уточиште у једној цркви где се ухватио за стуб од кога су га војници покушали отргнути (sc. право азилије — M. J.); најзад је и умро од узбуђења на повратку у Рим“ (исто).

Исту епизоду са папом Вигилијем доноси Ј. Поповић, али са нешто ублаженијом нотом објашњава поступак цара према папи, али презицније износи „. . . побегне у једну цариградску цркву, рачунајући на црквено право азила . . .“ (стр. 593, нав. дела), објашњавајући, да ушавши у олтар ухватио се за престо (часна трпеза), која се преврнула, од силине којом су га вукли војници (593).

152. „Novelles CXXXI, 3 „... quae definita sunt a sanctionissimo papa Vigilio“

153. Mansi „Sacrorum consiliorum nova et amplissima collecta“ Florentiae—Venetis—Paris—Lipsiae, 1759—1927. IX, 199—200

154. исто;

Овде употребљени термин „митрополит“ односи се на ранг града, према обичним седиштима епископа, а „ахриепископ“ одржава статус аутокефалности.

155. О укупности сложене проблематике коју носе у себи термини — политички и етнички (као и питања језика), Н. Клаић каже „политички“ се односи на организацију власти над одређеном територијом, а „етнички“ — једини је критеријум језик, као „најуочљивији критеријум за разликовање међу појединим народним скупинама“ (N. Klaić „Etnički odnosi u Bizantskoj Dalmaciji (od VII do XII st.) JIČ, Beograd, бр. 4, 1969. стр. 23). Даље закључује да „оба критеријума утврђују више стање него процес“ (исто), али уз сву оптерећеност пребацивања данашњих схватања, на разматрања укупне проблематике разумевања средњег века. У том смислу наставља „у расправљању о етничким проблемима у средњем вијеку премало се води рачуна о јурисдикцији, дакле о правном моменту ...“ (исто). — Отуд и потреба која намеће расветљавање свих околности које су се односиле на овај проблем.

156. З. Мирдита, нав. дело, стр. 56—57 (Duchesne, код XI Новеле сматра да источни део Источног Илирика, Македонија, остаје под Солуном).

157. „Историја спрског народа“ I, стр. 104

158 исто;

И овде термин „егзарх“ није истоветан, рецимо, са схватањем употребљеног истоветног појма (Равенски егзархат), а ни касније појму — Бугарски егзархат — 19-ог века. Овде — замењује термин, функцију, највише власти у самосталној цркви (у овом случају — архиепископску).

159. „Историја српског народа“ I, стр. 104

160. Изузев нејасноћа око разумевања текста пописа провинција из „Историје Црне Горе“ I, стр. 261

161. З. Мирдита, нав. дело, стр. 59

162. исто

163. исто

164. Љ. Максимовић, нав. дело, стр. 28, нап. 49

165. Ј. Поповић. нав. дело, стр. 592—595

166. „Историја Црве Горе“ I, стр. 261

167) исто, стр. 266

168. Из схватања што се не помиње, као учесник или као одсутан, епископ Scupia/Скопља, у раду Сабора, лако би било прихватити тврдње (не помиње се посебно учешће епископа Scupia на Сабору, јер он носи титулу архиепископа Јустинијане Prima) али то данас у науци ипак не стоји тако; јер по овом питању важи иста констатација Ф. Баришића, који је објаснио разлог, односно, немогућност идентификације Scupi и Јустинијане Prima, те стога „Да је Scupi био обновљен под новим именом J. P., Прокопије би то, као и у случају Ulpiana—Justiniana Secunda, сигурно рекао.“ (Ф. Баришић „Досад. пок. идент. града J. П.“ стр. 137. — и по овом питању, дакле, ово тачно запажање разрешава недоумице.

169. Г. Острогорски „Историја Византије“ стр. 95—96;

Прокопије у „Тајној Историји“ VIII, 13—21, осликавајући Јустинијана (коме, као ни Теодори, ни Велизару, у овом спису није био наклоњен, у чије се ауторство дуго сумњало), каже да је грађом тела и цртама лица личио на статуу Домицијана, што по Аверинцеву значи — оба су били деспоти „бића истог соја и, дакле, исте ћуди“ (С. С. Аверинцев „Поетика рановизантијске књижевности“ стр. 186).

170. Изузетак је српска барска архиепископија — била је последица принуде политичких прилика источног Јадрана на Куriју, отуд и папски компромис, коме је у основи лежао мотив очувања каквог-таквог утицаја на обале источног Јадрана. Но, историјско, а не објашњиво повлачење Срба са обала Јадрана, умањује и њен значај.

171. L. W. Barnard „The Council of Serdica 343 a. d.“ Synodal Publishing House, Sofia, 1983. str. 15

172. исто

173. Ј. Поповић „Опћа црквена историја“ стр. 766

174. исто;

Ст. Станојевић „Борба за самосталност Католичке цркве у Немањићкој држави“ Београд, 1912. стр. 15

175. Ј. Поповић, нав. дело, стр. 766

176. Ф. Баришић „Чуда Димитрија Солунског као историјски извори“ СКА, Посебна издања, CCXIX, Византолошки институт, 2, Београд, 1953. стр. 62

177. J. Zeiller, нав. дело, стр. 123;

Б. Ф. Гранић, нав. дело, стр. 123

178. F. Valla „Poviest srednjega vieka“ стр. 144—145

179. Б. Мано—Зиси „Проблеми Царичина Града“ ЛЗ 1968. стр. 33 — мислим да треба посебно истаћи овај налаз, познатог Б. Мано-Зиси, да је међу печатима који се односе на архиепископе, пронађен (управо на археолошком локалитету Царичин Град) печат, који се „ДИРЕКТНО ОДНОСИ НА АРХИЕПИСКОПА ЈУСТИНИЈАНЕ“ — овај налаз, свакако, више не доводи ни у какво питање идентичности Царичина Града и Јустинијане Prima.

180. исто

181. „Monumenta Germaniae Historica” Autories Antiqui, Vol. II Berolini, 1887—1899. 500, п. 277

182. исто

183. Б. Слијепчевић „Историја српске православне цркве”, I, Минхен, 1962, стр. 35 („Извори за историју Бугарске” II, Софија, 1958. стр. 377)

184. Б. Мано-Зиси „Проблеми Царичина Града“ ЛЗ 1968, стр. 33, нап. 8;

Б. Мано-Зиси „Царичин Град“ Велика археолошка налазишта у Србији, Кол. Нар. Универзитет, Београд, 1974. стр. 84

185. Б. Мано-Зиси „Проблеми Царичина Града“ ЛЗ 1968. стр. 33

186. исто

187. Đ. Stričević „Uvod u ispitivanje unutrašnjosti romejskog limesa u Iliriku, Limesi u Jugoslaviji“ I, Beograd, 1961. стр. 183

187a) „Византиски извори ...“ I, стр. 54—55

188. В. Кондић — В. Поповић „Царичин Град — утврђено насеље у византијском Илирику“ Београд, 1977. стр. 17

189. Љ. Максимовић „Северни Илирик у VI веку“ стр. 28

189a. Нићифор Григора — један од каснијих византијских извора, пише да је Охрид Јустинијана Prima „Његово архиепископско седиште давно раније је одликовао цар Јустинијана, коме је то био родни крај, поред осталог и тиме што му је дао име Pri-

ma Justinijana, и што је најважније, доделио му је трајну аутономију, осим овлашћења да миропомазује цареве Ромеја, јер је то право по законима припадало другима". („Византијски извори за историју народа Југославије" Том VI, Византинолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 18. Београд, 1986. тория XXV, Българска академия на наиките, стр. 154. исто и: „Извори за Българската ис- Институт за история, София, 1983. („Fontes Graeci historiae Bulgaricae" XI) edd. M. Vojnov, V. Tapkova-Zaimova. Lj. Jončev, стр. 125—126).

Из овог текста Н. Григоре, видљиво је да, Јустинијана Prima (без разлике што је Григора сматра да је „метропола Бугарске" има статус аутокефалне цркве. Он је назива „autoionesthai" — али тај термин, данас има друго значење — потпуно самосталан, одн. аутокефалан. Јер поглавар те цркве. да је аутономан у данашњем смислу те речи, да га је таквим сматрао Н. Григора, не би ни могао вршити миропомазање ромејског цара, па се та немогућност не би ни посебно истицала. То право припадало је само представнику самосталне (аутокефалне цркве, а таква је била и цариградска. Како је Јустинијановим Новелама, те одлуком V Сабора, и архиепископ Јустинијане Prima постао самосталан) аутокефалан, за њихово стварно разликовање, Н. Григора убацује — шта му не припада. Према томе — у овој јединој немогућности архиепископа Јустинијане Prima (миропомазање ромејских царева), огледа се његова стварна самосталност. Ромејске цареве крунисао је — миропомазивао, само цариградски патријарх, који се од 381. године изборио за то право, избивши на друго место у Цркви, одмах после Рима. Такво стање било је све до 535. године, којом је и архиепископ Јустинијане Prima, такође постао самосталан (и од Рима и од Цариграда). Ову правну формулацију Н. Григора (као и остали, традицијом до њега) објашњава, наглашавајући, да би то право имао, да је црквени поглавар престоног града (као што је био цариградски патријарх).

О статусу Охрида, као и настојањима његових црквених поглавара да се представе као наследници архиепископије Јустинијане Prima, како је већ наглашено (нап. 91.) образлагао је и G. Prinzing, као и други аутори који су овде поменьани. Тако К. Јиречек децидирано прецизира, говорећи о Јустинијани Prima — да је Император у својој родној земљи подигао нови град, коме даје и своје име, те у продужетку каже „Према неким мишљењима он је био код Ћустендила, према другима код Скопља; али у сваком случају био је у централном делу полуострва, или у провинцији Dacia mediterranea, или у Dardanii, али ни у ком случају није био близу Охрида" (К. Јиречек „Историја на Балгарите" стр. 105).

190. Б. Мано-Зиси „Царичин Град" Велика археолошка налазишта у Србији
191. исто, стр. 84
192. исто
193. исто
194. исто
195. исто
196. Љ. Максимовић, нав. дело, стр. 30
197. исто
198. исто
199. „Византиски извори за историју народа Југославије" I, стр. 56, нап. 118 (према: Р. Грујић, ГСНД 13, 1934. 210—213, 219).

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА СКОБАЉИЋ ГРАДА У 1988. ГОДИНИ

Археолошка истраживања локалитета Скобаљић град у 1988. години вршена су од 26. септембра до 28. октобра. Ископавања су настављена и ове године у Горњем граду и то на неколико сектора: у капији Горњег града, у унутрашњости мале и донжон куле, у квадратима Б, Ц/7, Е и Ф/8,9; и у кв. Е/4 с јужне стране јужног зида донжон куле, где је констатован старији бедем.

У пределу капије ископавало се са њене спољне и унутрашње стране. Испред капије дошло се до нивоа поплочаног каменим плочама које су биле везане малтером. Плочник је делимично сачуван и вероватно је покривао рампу на прилазу капији, јер је праг капије био изнад висине тла. Са унутрашње стране капије наишло се на трагове дрвених греда — положених и окомито побијених. То су остаци унутрашње конструкције капије, можда трем.

На југозападном углу утврђења, на делу бедема где је констатована шетна стаза, копало се до нивоа шетне стазе у дубину до преко 4 м, али дно темеља бедема још се није појавило. Овај део утврђења значајан је због откривања угла, споја, са јужним бедемом. Пошто је то уједно и најнижи део утврђења и најоштећенији, то место је важно за санацију, целог утврђења (одвод воде, реконструкција јужног бедема).

Посебно занимљиви резултати добијени су копањем у квадратима Б и Ц/7 где су ископани зидови и улаз у одају неке грађевине, која је судећи по начину зидања и археолошким слојевима имала бар две фазе. Зграда је делимично ископана, тако да њена намена за сада није довољно јасна, али можемо претпоставити да су је становници града користили у стамбене сврхе. Према налазу новчића Валентинијана II (375—392) у слоју и нешто млађој грнчарији, установљено је да је утврђење постојало у касноантичком добу. Вероватно је изграђено у другој половини IV столећа, а страдало у првој половини V века. Грађевина (односно сада откопана одаја) је подигнута преко тог слоја, те је из рановизантијског доба. Уз њен зид је у последњој рановизантијској фази било приснажено огњиште или пећ, у коме су нађени пршљенци за вретено. Тада је овај локалитет имао намену утврђеног сеоског насеља.

Од покретног археолошког материјала ископаног у Горњем граду грнчарски производи спадају у најбројнију групу налаза. Међу грнчаријом могу се издвојити посуде за свакодневну употребу и грнчарија за чување течности и зрневља. Од форми заступљене су следеће: лонци, зделе, поклопци, крчази, питоси и амфоре. Од осталог покретног материјала наводимо предмете касноантичке и рановизантијске епохе: жрвањ, опека са шемом за игру „мице", коштани и керамички пршљенци за вретено, оштећена коштана игла, кресиво, једноставна бронзана наруквица, плочица лискуна, комади равног стакла итд.

У овогодишњој кампањи истраживања, поред археолошког ископавања, посебна пажња посвећена је техничком снимању остатака Горњег града. Први пут, ове године радило се на нужној конзервацији најугроженијих делова.

Мирослава Јоцић

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Др СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

НАРОДНЕ ПЕСМЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА

Свеска трећа

Лесковац, 1989.

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

*

Орговорни уредник Хранислав Ракић

*

Штампа „Напредак“ — Лесковац

Трећа свеска „Народних песама лесковачког краја“ Сергија Димитријевића припремљена је у основи на сличан начин као и две претходне. При организовању материјала за ову свеску имали смо у виду сва најбитнија начела на која је С. Димитријевић указао у уводној напомени за прву свеску, уз незнатна одступања.

Иако је наша жеља била да овом приликом понудимо целину материјала постоји могућност да се у његовој оставштини нађу још неки делови који су нам у моменту припремања ове свеске били недоступни.

Септембар 1988.

Н. Димитријевић

ПЕСМЕ РАЗЛИЧИТОГ САДРЖАЈА

1

Здравче, венче, беру ли те моме?
Беру, беру, из корен ме ваду,
Три дни браше три китке набраше,
Три дни више три венца увише.
Први венац за големи котал,
Други венац за тој вакло јагње
(Други венац за туј белу беку)
А тај трећи низ воду пуштише.

Велика Крстић, Орашац

Песма која се пева „на Ђурђевштину“ кад девојке иду да беру цвеће и плету венце.

2

(Ђурђевданска песма)

Пошла је Јана, пошла је,
У сарај цвеће да бере,
Јана је цвеће обрала,
У скут га мајке врљала.
Врни се Јано, врни се,
Ђурђа је цвеће обрала,
И три ти венца исплела.

Роска Павловић, Бабичко

3

Цавтело, цавтело, цвеће ђурђево,
Брала га, брала га, Ђурђа девојка,
Рано га, рано га дома однела,
Мење га, мење га мајки на скуте.
Неће га, неће га мајка да узме,
Ни моје, ни моје цвеће ђурђево,
Ни моја, ни моја Ђурђа девојка.

Зонка Стојановић, Црна Трава

Пева се на Ђурђев дан кад девојке иду у планину да беру траву.

4а

Сви се свеци сабираше
Свет' Николи на вечеру.
Свет' Никола дор га нема.
Отишеја на бел' Дунав,
Да увати мрену рибу,
Да угости своји гости.

Лесковац

Ова славска песма јако је распрострањена по целој лесковачкој околини и у самом граду. Појављује се у разним варијантама.

4б

. . .
Отишеја на бел' Дунав,
Да превози три колара.
Први колар клети Турци.
Помози ми Муамеде.
Повезо ги удави ги.
Други колар Арнаути.
Помози ми Муамеде.
Повезо ги удави ги.
Трећи колар наша вера.
Повезо ги избави ги.

Душан Николић Чакр

4ц

. . .
Отишеја на далеко,
На далеко, чак на море,
Да превози сиротињу.

4д

. . .
Отишеја на тој море,
Да превози сиротињу,
Сиротињу, голотињу.

4е

. . .
Отишеја на Приморје,
Да превози ситно робље.
Прво робље све невесте,
Друго робље ситна деца,
Треће робље све девојке.

4ф

Сви се свеци сабирали
Свет' Николе на вечеру.
Свет Никола дом не беше,
Отишеја сињо море,
Да превози три синџира,
Три синџира црно робље.
Један синџир све невесте,
Други синџир све девојке,
Трећи синџир момчадија.

4г

. . .
Отишеја на џамије
Да превози све овчице,
Све овчице, све музнице.

Баба Зона Чуљковић
Заре Миљковић, судија слушао је ову песму у Лесковцу и многим селима у околини.

5а

(Божићна песма)
Замучи се божја мајка,
Од Игњата до Божића.
Роди сина на Божића.
Усрећу ву свети Петар.
Да ми крстиш мога сина.
Бог помогја света мајко,
Ја ти не мог' крстим сина.
Усрећу ву свет' Илија.
Бог помого свет' Илија,
Да ми крстиш мога сина.
Ја не могу божја мајко.
У срећу ву свет' Јоване.
Да ми крстиш божјег сина.
Оћу, оћу, зашто нећу.

Мара Томић, жена Вучка кожара, Лесковац

5б

Замучи се божја мајка,
Од Игњата до Божића,
Док не роди Богу сина,
Богу сина и Божића.
Па га зави у свилне скуте
И понесе да га крсти.
У срећу јој Василија:
„Помоз Бога, Василијо!"
„Бог помого, Божја Мајко!"
„Мож' да крстиш млада Бога,
Млада Бога и Божића?"
„Могу, могу, Божја мајко,
Ал' несмејем од Јована,
Од Јована Крститеља,
Који крсти небо и земљу".
Она пође даље путем.
У срећу јој свети Јован.
„Помоз Бога, свет' Јоване!"
„Бог помого, Божја мајко!"
„Мож' да крстиш млада Бога,
Млада Бога и Божића?"
„Могу, могу, Божја мајко,
Могу, могу, зашт' не могу!"
Па га носе на туј реку,
На туј реку Јорданову.
Проговара Божја мајка:
„Стани водо, стани горо,
Да крстимо млада Бога,
Млада Бога и Божића!"
Стаде вода, стаде гора,
Само неће оној дрво,
Оној дрво „Трепетљика".
Проговара Божја мајка:
„Стани дрво не стануло!"

Божићна песма забележена у Разгојни

5ц

. . .
Од Игњата до Бадњака,
На Божића доби Бога,
Па си пође да га крсти.
Усрећу ву свети Стеван,
Свети Стеван, младо ђаче.
„Да ми крстиш младог Бога,
Младог Бога и Божића".
„Ја не смејем Божја мајке,
Нити смејем нит' умејем.
Ја не смејем од Јована,
Од Јована крститеља.
Он крстија нашо небо,
Нашо небо, нашу земљу,
Он ће крсти Божјег сина".

Олга Ђокић, Грделица

5д

. . .
Па си пође уз друмови,
Уз друмови, низ друмови.
Усрећу ву свети Петар,
„Добро јутро свети Петре,

Мож' ли крстиш младог Бога?"
„Ни умејем, ни па смејем,
Од . . .
Он си крсти небо, земљу,
Он ће крсти младог Бога,
Младог Бога и Божића."

Антанас Петровић, Загужане.

Присутност ове песме забележили смо и у Косанчићу.

5е

. . .
На Игњат се раскрснула,
Роди Бога и Божића.
. . .

Црквица

6а

Добро вечер, дошло Бадње вече,
Са живот и са здравље,
С' пресеци жито,
С' мушке главе,
Сас женске стране,
С' тешке кесе,
С' млада телчинка,
С' млада јагањчинка.
Туку, туку, бабине кокошке,
По пут одиле,
По кут носиле,
Нашему домаћину здравље доносиле.

Драгољуб Цветковић,
Црна Трава.

На Бадњи дан се приступа припреми вечере на специјалан начин. Док мушкарци чекају у соби, жене уносе пуну совру. На соври је постављено сито напуњено са: „Модри камен, жути шећер, нишадор, смокиње (суве смокве), лешњици, ораси, јабуке, суве шљиве, мали колачи за децу, ракија и вино, главни колач који је сав ишаран и на коме је нацртано рало, стока и слично". Што не може да стане у сито поређано је око сита.

Када се уноси совра мајка или најстарија снаја пева ову песму и совра се спушта када она заврши.

6б

Добро вечер,
Дошло Бадње вече,
Са живот и сас здравље,
С' мед и с' масло,
С' мушке главе,
С' женске стране,
С' млада дечица,
С' млада јагањчинка,
С' млада телчињка,
Пуне кесије паре.
Туку, туку, бабине кокошке,
По пут одиле,
По пут носиле,
Домаћину доносиле,
И догодину здравље.

Ратка Ђукић, Црна Трава
Пева се при уношењу бадњака у кућу.

7

Добро јутро, дошал Божић.
Са живот и са здравље,
Пуне кесе паре,
Пуне трле овце,
Пуне кошаре говеда,
Пуне врчеве сирење,
Пуне каце масло.
Туку, туку, бабине кокошке,
Куде одиле,
По бабин скут носиле,
Баба ги узимала,
Таја јаја трошила,
За Божић ги пржила.

Јелица Стефановић,
Црна Трава
Овом песмом се благосиља ујутру на Божић.

8

Постој сланце рано не заоди,
Завезла сам братњови рукави,
Брат ће да ми у војску отиде,
Па ће да га дружина питује:
Да ли имаш јако младу мајку,
Је ли имаш туја верну љубу,
Је ли имаш туја младу сестру?
А он ће си дружини казује:
Ја си немам јако младу мајку,
Нити имам јако туја верну љубу,
Но си имам туја младу сестру,
Она ми је рукави навезла.

Јулка Петровић Дејанче

9

Девојка је ћилим ткала,
Ћилим ткала и појала:

„Да знам да је за старога,
Сас пуздер би наткавала,
Сас шипци би поткитила.
Да знам да је за младога,
Сас свилу би наткавала,
С' дукати би поткитила.“

Радмила Стојановић,
Вучје

10а

Лепу Смиљу изведоше,
Све је редом пољубише,
А мени је не дадоше.
(Младожењи не дадоше).
Ушарај дај-дај,
Цуру не давај.
Врати се, мори, врати се,
Врати се, мори, мајка те зове,
Мајка те зове кошуљу даје.

Мара Томић, жена Вучка кожара ,Лесковац

Свадбарска песма која се пева при извођењу девојке из родитељске куће.

10б

Лепу Смиљу изведоше,
Још по лепо уведоше.
Ушарај, дај, дај, цуру не варај.
Врати се, врати, мајка те зове,
Мајка те зове кошуљу даје.
Што ме неје мајка звала,
Кад сам кући била сама,
А сада ме мајка зове,
Кад сам пред сватове.
Она каже нећу, нећу,
А на кума нажмикњује,
Да се кола крећу.

Цвета Стојановић Мрштанка

10ц

Лепу Смиљу изведоше,
Сас свирца гу испрати ше.
Ошарај, дај, дај.
Омарај, дај, дај.
. . .

Баба Зона Чуљковић,
Лесковац

10д

Одби се грана од јоргована,
И лепа Смиља од своје мајке.
Врати се, лепа Смиљо,
Мајка те зове кошуљу даје,

Кошуљу даје, за кума даје,
За кума даје и старог свата.

Печењевце

10е

. . .
Врати се Смиљо мајка те тражи,
Врати се Смиљо дворе измети.
Врати се Смиљо отац те иска,
Врати се Смиљо воде донеси.

Славка Ђурковић
Власотинце

10ф

. . .
Мајка те вика живота даје,
Живота даје тебе не даје.

Роска Коцић, Лесковац

10г

. . .
Врати се Смиљо мајка те зове,
Мајка те зове платно ти снове.
Нећу се вратим те нека пукне.
Врати се Смиљо мајка те зове,
Мајка те зове оће те дава.
Нећу се вратим те нека пукне.
Кад би ме дала ја би то знала.
Врати се . . .
Нећу . . .
Што ме је дала за Арапина,
Кад га дан нема мука за њега,
А кад дан дође стра ме од њега,
Очи му ласкав, зуби му траскав.

Добрунка Николић Љутакова, Печењевце

11а

Јел' си чуо да сам испрошена, јој,
Испрошена а не прстенована, јој.
Болуј драги ал' немој умрети,
Цура ће ти понуде донети, јој,
Суво грожзе из чичино ложзе.
Ако ли ме драги не верујеш,
Ти ми дођи к ноћи на вечеру,
Па погледај на десницу руку.
Златан прстен бурма-бурмалија.

Мара Томић, жена Вучка кожара, Лесковац.
Свадбарска песма која се пева на прошевини.

11б

Јеси л' чуо да сам испрошена,
Испрошена а не прстенована?
Сутра ћев ми погођани дођи,
Погођани млади Пироћани.
. . .

Владимир Јовановић Конин, Лесковац

12а

Пођи ми пођи старејко, бела Дудо,
Бела Дудо, старејко.
Ово је кућа богата,
Пуна је жутих дуката.
Седи ми седи, старејко,
Бела Дудо, старејко.

Мара Томић, жена Вучка кожара, Лесковац
Свадбарска песма која се пева при испраћају старог свата.

12б

Пођи, поступни старејко,
Т'мне су ноћи старејко,
Кршни су пути старејко.

Баба Наталија Динић, Црквица
Пева се старејку увече на свадби. Старејко пође, начини неколико корака, а сватови му ставе столицу и он опет седне. Тада му опет сватови певају и „китив га сас дрвца, сас сламке, сас коске, сас поприку, а невеста стура". То се понавља неколико пута, све док сватови не дигну руке од старејка.

12ц

Пођи ми пођи старејко,
Дзв'ни ти буре старејко,
Зора се зори старејко,
Петлови певав старејко,
Суви су друми старејко.

Савка Савић, Накривањ

12д

Седи ми седи старејко,
Кални су друми старејко,
Пуно је буре старејко,
Још није зора сванула,
Још несу петли појали.

Савка Савић, Накривањ

12е

Пођи ми пођи старејко,
Бела Дудо старејко.
Бел ми се чадор белеје,
Бела дудо белеје.

Милан Станојевић, Лесковац

12ф

Пођи ми пођи старејко,
Дома те чека погача,
Бела погача, љута ракија.

Мала Копашница

12г

Пођи, поступи старејко, И-и-и-и,
Дома те чека старејко, И-и-и-и,
Мека постеља старејко, И-и-и-и,
Дома те чека старејко, И-и-и-и,
Бела погача старејко, И-и-и-и,
Што је невеста месила, И-и-и-и.

Вера Цојић, Црна Трава

13

Пођи ми пођи старејко.
Црне су ноћи старејко,
Кални су пути старејко.
Нећу да пођем још је рано.
Још није зора сванула,
Још није пилав послужен,
Још несу петли певали,
Још несам с вино напојен.

Баба Љубица Јоргићевић, Лесковац

14а

Паун води коло на белило,
Пауницу за десну ручицу.
Да ли знадеш мајке јунакова,
Како срце у јунака игра,
Као жито у ново решето,
Као вино у ново бурило.

Илинка Павловић, Добро Поље
Свадбарска песма која се пева када се изводи девојка.

14б

Игра жито по ново решето,
Игра вино по нова ардова,
И ракија по нова ардова,
И заигра срце у јунака.

Роска Коцић, Лесковац

15

Пођи, пођи млад куме,
Кући те чека крштење,
Кући те чека здравица,
Кући те чека бела погача.

Илинка Павловић, Добро Поље

Свадбарска песма која се пева приликом испраћаја кума.

16а

Предавај се девојко,
Туђа је кућа туга голема,
Туђе су стовне туга голема,
Туђи су људи туга голема,
Туђе су нађве туга голема,
Туђ је кладанац где воду завађаш,
Туђа је штала незнана говеда,
Туђа је штала туга голема.

Перса Апостоловић,
Црна Трава
Свадбарска песма која се пева при чешљању девојке пред венчање у суботу по подне.

16б

Ћути не плачи, девојко,
Туђа је кућа туга голема,
Туђу си мајку мајке да викаш,
Туђега татка татко да викаш.

Лесковац

16ц

Предавај се девојко,
Туђа је кућа туга голема,
По мила је свекрва од мајке,
Помили су девери од браћу.

Илинка Павловић, Добро Поље

16д

Муч', не мучи, лепото девојко,
Туђа је кућа . . .

Катарина Ђорђевић,
Лесковац

16е

Скидај белило девојко,
Турај црнило девојко,
Туђа је кућа . . .

Роска Коцић, Лесковац

17

Младожењо, китко накитена,
Да куј ми те лепо накитија?
Мајку имам, мајка ме китила,
Татка имам, татко ме китија,
Сестре имам, сестре ме китиле,
Брацу имам, браца ме китија,
Снаје имам снаје ме китиле.

Загорка Шушулић, Власотинце
Свадбарска песма која се пева када се венци плету и кондир кити.

18

Де подуни ветре горјанине,
Те подигни превез на невесту,
Да видимо зашто дангубимо,
Дангубимо три дни и три ноћа.
Тад подуну ветре горјанине,
Па подиже превез на невесту,
Те видесмо њено бело лице,
Бело лице и црне очице.

Вела Стојановић, Црна Трава (Миодраг Поповић)

19

Бричи те Павле берберин,
Немој те Павле посече,
Павлина мајка тужљива,
Павлина мајка ће плаче.
Л'ко, пол'ко, берберин.

Савка Савић, Горина
Свадбарска песма која се пева када се младожења брије. Забележено и у Власотинцу.

20

Зажени се сирома.
Испросија девојку,
што не једе сланине,
Ни говеђе јаније,
Нити носи вунено,
Нити ткаје пртено,
Но си тражи вустанче,
И у руке марамче,
И на главу тулбенче.
Чујеш ли ме сирома,
Ти си имаш два вола,
Па си продај два вола,
Па ми купи вустанче,
И у руке марамче,
И на главу тулбенче.
У срећу му трговац:
Помоз' боже сирома.
Бог помогја трговче.
Куде водиш два вола?
Испроси си девојку,
Нити једе . . .
Чујеш ли ме сирома,
Врни си ги два вола,
Па ти оди у шибљак,
Отсечи си ти грањак,
Па отиди у ложину,

Па отсечи опружину,
Ни дугачку ни кратку,
Ни дебелу ни танку,
Па ти удри по горе,
Па ти удри по доле,
Па ти удри по преко,
Па ти удри и уздуж,
Па да види ко је муж.
Ће ти једе . . .
Ће ти носи . . .
Ће ти ткаје. . .

Косара Бурдић, Власотинце

21

Је ли се закле девојко,
Синоћ на воду девојко,
Да се ти нећеш одаваш.
Другачке, моје другачке,
Ја не дам да ме плетете.
А сада трчиш и молиш:
Брго те брго девојке,
Војно ме чека на коња.

Загорка Шушулић, Власотинце
Свадбарска песма која се пева када се чешља девојка.

22а

Бричи ми се, бричи,
Млади младожења.
Бричу ми га, бричу,
Девет берберина.
Сви се девет брича поломише,
А с десето момка обричише.

Светислав Апостоловић, Црна Трава
Ову свадбарску песму која се пева када се младожења брије нашли смо и у селима: Шутилници, Међи, Стубли, Бријању и Црквици.

22б

. . .
Бричу ми га два мила девера.

Црна Трава

23а

Бул девојко, булке л' си булкала,
Је л' булкала, је л' дари готвила,
Куде ти је тој Петрово лето,
Куде су ти тej мратиње ноћи?
Девојка је на њи говорила:
Море нисам ја булке булкала,
Нит булкала, нит дари готвила,
Петрово лето, мотика на рамо,
Мратиње ноћи, черге на главу.

Велика Крстић, Орашац
Свадбарска песма која се пева девојци која нема дарове.

23б

Шип девојко, шип,
Шипци ли си брала,
Шипци брала,
Ел' си дар спремала?
Куде су ти тej мратиње ноћи,
Куде ти је тој Петрово лето?
Нит сам брала,
Нити дар спремала,
Петрово лето
У татково сено,
Мртиње ноћи,
У вучји празници.

Црна Трава

23ц

Бул девојко,
Булке ли си пекла?
Скидај стреје,
Те кити сватови.
Куде су ти . . .

Даринка Николић Социјалка

23д

Сем девојке, семке л' си љупила,
Је ли бели дари готовила?
Бул девојке, булке л' си пуцкала,
Је ли бели дари готовила?
Шип девојке, шипци ли си јела,
Је ли бели дари готовила?

Ђурђа Цветковић, Мала Копашница

23е

Куде су ти девојко, ноћи мратињи,
Куде су ти девојко, дањи Петрови,
Па дарови немаш за старога свата,
За старога свата и милога кума,
Кошуљу немаш за милу свекрву?

Олга Ђокић, Грделица

24а

Ој девојко, бриго материна,
Све се бринеш удати се нећеш,
Удаћеш се и покајаћеш се.
У мајке си бела и румена,
У мужа си жута и зелена.

Лесковац

24б

Ој девојко, ружо пупуљена,
У мајке си ружа пупуљена,
Код мужа си ружа расцветана.
Стекнеш мужа венућеш ко ружа,
Стекнеш свекра венућеш ко цвекла.

Лесковац
Свадбарска песма која се пева уочи свадбе, када девојци расплету косу, ставе сито изнад главе и у сито поклоне

25

Радуј ми се мајке јунакова,
Три ти сл'нца двори огрејаше,
Једно сл'нце девер и девојка,
Друго сл'нце млади младожења,
Треће сл'нце кумак и старејко.

Баба Јонка Миленковић,
Слишане (рођена у Вујанову у досељеничкој породици из Преслапа)

26

Жалба ли ти је девојко,
За тоја пусто девојство?
Жалба ми жалба по неје,
По ми је мило да сам невеста.
Жалба ли ти је девојко,
За мила татка девојко?
Жалба ми жалба по неје,
По ми је мило за мила свекра.
Жалба ли ти је девојко,
За милу мајку девојко?
. . .
По ми је мило за милу свекрву.
. . .
За мила брата девојко?
. . .
По ми је мило за моје момче.

Баба Јонка Миленковић,
Слишане (рођена у Вујанову у досељеничкој породици из Преслапа). Свадбарска песма која с пева у недељу увече при скидању превеза, „кад се раскићује невеста"

27а

Стојадине, господине,
Сниш ли, спиш ли, разбуђај се.
Глас ти дође из планине,
Све се овце изјагњиле,
Све се козе искозиле,
Све се свиње испрасиле,
Краве ти се истелиле,
Све козице врторошке,
Све овчице златоруне.

Владимир Стојиљковић,
Дадинце. Коледарска песма, која се певала много и на старим лесковачким славама.

27б

Стојадине, господине,
Глас ти дође из планине,
Овце ти се изјагњиле,
А козе се искозиле,
Глас ти дође там' да идеш.

Лесковац

27ц

Прочул се је Богоја,
Дека има имања,
И три сина гледања.
Овце му се изјагњиле,
Пун појату напуниле,
Краве му се истелиле,
Пун кошаре напуниле,
Козе му се искозиле,
Целу гору накитиле.
Ој убава мала мома.

Зонка Стојановић, Црна Трава. Лазаричка песма домаћину

27д

Стојадине, господине,
Глас ти дође са планине,
Са планине од овчара,
Од овчара, од козара.
Све се овце изјагњиле,
Све се козе искозиле,
Све кобиле ождребиле,
Све овчице вакључице,
Све козице прцороге,
Све кобилке белогривке.

Антанас Петровић,
Загужане

27е

Ој Илијо, чорбациjо,
Да вера ти подобрело,
Овце ти се изјагњиле,
Краве ти се истелиле,
Цели двори напуниле.
Жито ти се пародило,
Пуни клети напунило.

Перса Апостоловић, Црна Трава. Лазаричка песма за газду

28

Бог се роди, Коледо,
У вечери, Коледо.
Људи му се, Коледо,
Радујеју, Коледо,
Понајвише, Коледо,
Божја мајка, Коледо,
Божја мајка, Коледо,
И Божића, Коледо,
Божић поје, Коледо,
На сва врата, Коледо.
Нека поје, Коледо,
Слава му је, Коледо,
Славаичац, Коледо,
Таваначац, Коледо,
Таваначац, Коледо,
За орачац, Коледо.

Зора Црниловић и Јелисавета Лукић Моль'ц,
Власотинце

29а

Сестро Петро, Коледо,
Навези ми, Коледо,
Навези ми јаглуче,
Да прелетим с оне стране,
С оне стране и Мораве,
Да наберем вито пруће,
Да исплетем овчју стругу.

Савка Цакић,
Власотинце

29б

. . .
Навези ми десно крилце,
Да прелетим с оне стране,
С оне стране и Мораве,
Да исплетем ситну струку,
Да прекарам бело стадо,
Бело стадо небројено,
Небројено, невидено.

Милан Николић, Горње Јајно. Исту песму забележили смо и у Косанчићу.

30

Пољу сојке по браништа,
Сој велим сој, сој добро вечер. (Рефр.)
Несу сојке но девојке,
Беру шумке праву љуљке.
Да кој ће се у њи љуља?
Божа ће се у њи љуља.
Која ће га пољуљкује?
Ратка ће га пољуљкује,
Јем пут љуљне сто пут цуне.

Радмила Ђикић,
Црна Трава

31

Обувен ми обувен таја жута цревја,
Да надзрне, Зонке, на шарен сокак,
Иде ли ти, Зонке-ле, млади Града,
Носи ли ти, Зонке-ле, шићер кутију,
Једеш ли га, Зонке-ле, сама иза врата,
Спавате ли, Зонке-ле, оба у кревета,
Љуби ли те, Зонке-ле, у оба образа?

Зонка Стојановић,
Црна Трава

32

Отуд иде црн калуђер, Јанко,
Проведи га од кучићи, Марко,
Уведи га у кућину, Станко,
Ти му тури столичину, Веро,
Ти му тури совретину, Стано,
Посипи га с ибричину, Ружо,
Закусни га с ложичину, Босо,
Пребричи му мустаћину, Надо,
Ти му простри постељину, Видо,
Одвржи му чекширине, Вело,
Па припази шће излази, Јело.

Печењевце, Драшковац
Седењска песма која трпи непрестане трансформације, пошто се у току седењки стално стварају нови стихови.

33а

Седеле сењке седењке,
У пусту гору зелену,
У пусту кућу попову.
Нешто им тропа на врата:
Отварајте се седењке,
Ја сам си ваша другачка.
Отпреше врата седењке,
Сазре га Боја попова.
Тој неје њина другачка,
Троји му зуби железни,
Двоје му очи костени,
Боја је рано припрела,
Припрела рано сакрила.
Испратете ме другачке,
Ја сам си вуну припрела.
Све седењке седу, седу,
Црну вуну преду, преду,
А на две се прсти вару,
Прстењи се ваду, ваду.

Црна Трава
Забележено од више лица и међусобно допуњено

33б

. . .
Нешто им чука на врата,
Троји му нокти каштени,

Троји му зуби железни.
Кад почнев да се растурав,
Која ће с кога да иде?
Велика ће си сас Тому.

Велика Крстић, Орашац

33ц

Седела сењка седењка,
У пусте горе зелене,
Нешто вој тропа на врата,
Троји му зуби гвоздени,
Троји му нокти каштени,
Дотрча мајка да брани,
Постоја мало, врати се.

Олга Анђелковић,
Бољаре

33д

Седеле сењке седењке.
Нешто им чука на врата,
Сас двоји зуби железни.
Која му врата отвара?
Станка му врата отвара.
Која му вечеру меће?
Мара му вечеру меће.
Која му чизме собува?
Милка му чизме собува.
Која га води да лега?
Борка га води да лега.
Која ће лега при њега?
Рада ће лега при њега?
Која ће гу замени?
Лепка ће гу замени.

Перса Апостоловић,
Црна Трава

34

Што ми је мерак, Цонке ле бре,
Саму да те сретнем.
Ако ме сретнеш, Владо ле бре,
Што ће ми правиш?
Ће ти раскопчам, Цонке ле бре,
Пуце на јелече.

Црна Трава

35а

Оздол иду везна колца,
Лемпери, лемпепери, (припев)
К'злари, к'златари, (припев)
Казаћу вам ја. (припев)
А кој ни се у њи вози?
У њи ни се Ката вози.
А кој вој је рабација?
Тоза вој је рабација.

Савка Цакић,
Власотинце

35б

Оздол иду нова кола,
Лемпару, лемпатару, (припев)
Козлару, козлатару. (припев)
Да која се у њи вози?
Љубица се у њи вози.
Да кој вој је рабација?
Кала вој је рабација.

Црвена Јабука

35ц

Оздол иду врлца колца,
Тресми, лелесми, (припев)
Лесно перо литра вој, (припев)
Каливера мој. (припев)
. . .
Да кој вој је рабација,
Ненад вој је рабација,
На волови повикује,
На Верицу намигује.

Бранка Милчић,
Црна Трава

36

Трли ми трли
Момци покрила,
Момци се валу
Раду да премаму.
Рада је заспала
Јовану на крило.
Јован се буди,
Бело лице љуби:
Спавај ми цвеће,
Још те зора неће.

Перса Апостоловић, Црна Трава. Пева се младенцима на седењкама

37

Ој девојко дрндава,
Дрндали те ђаволи,
По високи брегови,
По шарене постеље.
Постеља се обрћа,
Кој си кога пригрћа,
Љубу Ненад пригрћа.

Бранка Милчић,
Црна Трава

38

Шавар трава бучумиш,
Кажи Стано што чиниш?
Ја си ништо не чиним,
Ево седим на диван,
Беле руке измивам,
Шавар траву разгртам.

Загорка Виденовић, Црна Трава. Исти текст забележен и у Грделици

39а

Крста носим, бога молим,
господе помилуј,
Да удари росна киша,
господе помилуј,
Да ороси наша поља,
господе помилуј,
Наша поља и ливаде,
господе помилуј,
Од два класа шиник жито,
господе помилуј,
Од два грозда чабар вино.
господе помилуј,

39б

. . .
Од две гиже чабар вино.

Ова литијска песма, која се пева када се крсти носе, јако је распрострањена у лесковачком крају и у даљој околини. Нашли смо је и у Црној Трави.
Њу је забележио у скраћеној варијанти, негде у Дубочици, још М. Миличевић (Краљевина Србија, стр. 140). Он примећује: „Сад су попови забранили певати ове песме“.
Подвлачимо да ова песма садржи заједничке елементе са неким додолским песмама.

39ц

Крста носим, бога молим.
Дај нам боже, ситно жито,
Ситно жито беричетно,
Да напуним пуне вреће,
Пуне вреће и амбаре,
И амбаре и кошеве.

Богојевце

39д

Крстоноша бога моли,
Господи помилуј ни,
Господи помилуј.
. . .?

Ова песма забележена је у више разних места, јер је јако променљива, а понекад различита од једног места до другог.

40а

Додолице бога моле,
Од додоле мили боже,
Ој додоле мили боже,
Да зароси ситна киша,
Дај боже, дај.
Да натопи наше поље,
Наше поље и ливаде.
Од два класа шиник жито,
Од два грозда чабар вино.

Додолска песма чији се текст испреплиће са литијском песмом бр. 39а.

40б

Наша дода бога моли,
Ој додо, ој додоле,
Ој додоле мили боже,
Да зароси ситна киша,
Дај боже, дај,
Да пороси родна поља,
И три пера кукуруза.

Грделица

41

Лети, лети преперуго,
Те донеси ситну кишу,
Те попрскај нашо поље,
Куде нашо, туј и вашо.

Владимир Стефановић, Мала Копашница

42

Стара баба лојзе копа,
Ој додоле, мили боже. (рефрен)
Лојзе копа бога моли,
Дај ми боже ситну росу,
Да зароси, да потопи,
Нашо поље и другому.
Ситна роса заросила,
Заросила, потопила.
Ситна киша берићетна,
Од два . . .

Роска Коцић, Лесковац

43

Ситна роса заросила,
Ој, дој, додоле.
Облак иде преко неба,
Ој, дој, додоле.
А додоле преко поља,
Ој, дој, додоле.
Из облака киша пала,
Ој, дој, додоле.
Наше поље потопила,
Ој, дој, додоле.
Од два грозда чабар вино,
Ој, дој, додоле.
Од два класа шиник жито,
Ој, дој, додоле.

Стана Диниħ, Црквица

44а

Престан, престан кишице,
Мајка ти се молеше,
На два брега стојеше,
Беле скуте ширеше,
Два детета дојеше.
Једном име Станко,
Другом Превртанко.
Стани, стани Станко,
Да престане киша.
Преврни се небо,
Како чисто сребро.

Додолска песма у којој се тражи да престане киша, забележена у Лесковцу и околини.

44б

. . .
На језеро стојеше,
И два коња појеше.
. . .

. . .

44ц

. . .
Два детета држеше.
Једном име Вучко,
Другом име Сучко.
Вучко вуче јуже,
Сучко суче врцу,
Да крпимо небо,
Да престане киша.

Интересантно је, да се додолске песме у којима се моли да киша пада, често сусрећу, док су ове друге, да киша престане, врло ретке.

44д

. . .
Две коњети појеше,
Две детети дојеше,
И две сучке сучеше,
Да осуче врцу,
Да закрпи небо,
Да не капне киша.

Мара Аранђеловић,
Орашје

44е

. . .
Вучко вуче трње,
Сучко суче врце.
Вучи, вучи Вучко,
Сучи, сучи Сучко,
Да крпимо небо,
Да не врне киша.

Владимир Стефановић,
Мала Копашница

45а

Стрижи куме, стрижи косе,
Русе косе,
Русе косе, беле косе,
Беле косе.
Голуби су пролићали,
Бели голуби,
Мајка је дари справљала,
Бели дари,
Па кумови дарувала,
Дарувала,
Кумашини и прикумци,
Дарувала.

Стана Видосављевић,
Брза

. . .

45б

Стрижи куме русе косе,
Не бој се.
Подај мајке бели дари,
На кума.

Добринка Николић Љутакова, Печењевце

46

Стрижи, стрижи мили куме,
Мајка спрема бели дари,
Мајка спрема бел погачу,
Мајка спрема рујно вино,
Мајка спрема љут ракију.

Олга Ђокић, Грделица

47а

Славеј пиле не пој рано,
Не буди ми моје драго.
Сама с'м га успавала,
Сама ћу га разбудити.
Улегнућу у аз башчу,
Искубаћу струк босиљак,
Шибнућу га по образи.
Дизај ми се моје драго.

Стара лесковачка песма која је продрла далеко у околину.

47б

Не пој рано, славуј пиле,
Не буди ми лудо младо,
Сама сам га успавала,
Сама ћу га разбудити.
Урипићу у градине,
Оскубаћу бел босиљак.
Шибнућу га по обрашче.
Дизај ми се лудо младо,
Стезај ноге у јермени,
Танке пушке у кремени,
Пуштај рти и по зајци,
Соколови, јаребице,

Ти се пушти по девојке,
Ој убаве мале моме.

Разгојно

47ц

Запојало славуј пиле,
Невестици на прозоре.
Невеста га ишкаше:
Ишу, ишу пиленце,
Не буди ми господара,
Сама сам га успавала,
Сама ћу га пробудити.
Урипићу у градине,
Откинућу струк босиљак,
Шибнућу га преко лице,
Само ће се пробудити.

Перса Апостоловић,
Црна Трава

47д

. . .
Улегнућу у џам собу,
Шибнућу га по образу,
И он ће се пробудити.

Брана Митровић,
Лесковац

48

. . .
Аман кузун воденичаре,
Мајка ми је много болна,
Смељај ми житото.
Аман кузун кадуно (кадунице)
Сва дружина каил несу,
Носи си житото.
Аман кузун воденичаре,
Ево тебе бело лице,
Смељај ми житото.

По тврђењу Горче Капи-сазовића, од кога смо чули ову стару лесковачку песму, она је турског порекла.
У прилог овоме он наводи одломке турског текста: Аман кузун кадуно, кардашлари каил олзун.
Ову претпоставку потврђује и источњачка мелодија ове песме.

49а

Станика ми болна легаше,
Од таја пуста болес неверна.
Никој ми њума, мори, не верује.
Кој верује, џан'м, дом га нема,
Отишеја на далеко,
На далеко у тој преко,
Да закупи девет села.
За десето крчму пије,
На чашу му абер дође:
Станика је много болна.

Лесковац

49б

. . .
На далеко у тој село,
У тој село Кумарево.
На чашу му абер дође:
Стојане, иди си дома,
Станика ти многа болна,
Много болна ће да умре.
Коња водим, пешке одим,
Леба носим, гладан одим,
Воду газим, жедан одим.
У авлију кола стоју,
Станика ми мртва лежи,
Испружила бело грло,
Затворила чарне очи.

Лесковац

49ц

. . .
Никој ми њума мори не верује,
Само си гу батке мори верујеше.
. . .?

Лесковац

49д

. . .
Станику ни никој не верујеше,
С'мо си гу дада веруваше.
. . .?

Лесковац
Стара лесковачка песма која се појављује у разним варијантама.

49е

Станика ми болна легаше,
На њену, мори, тужну постељу,
На њену, мори, пусту постељу.
Станику ми, мори, мајка питује:
Од што ли ми ћеро, мори, болујеш?
Болујем мајке од болес неверну,
Болес неверну, болес голему.

Црна Трава

49ф

Јану грло заболело.
Никој Јану не верује.
Кој би Јану веровао,
Он га туја дома нема,
Уминуја девет града,
У десети конак пада,
На чашу му абер дође:
Ајде дома млад трговче,
Млад трговче, млади Јанко,
Јана ти је јако болна,

Јако болна ич не може.
Удари се млади Јанко,
Удари се по колена,
Па оседла свога коња,
Да се одма врати дома,
Да затекне Јану живу.
Коња води, пешки оди,
Лебац носи, гладан трпи,
Воду носи, жедан трпи,
Па он стиже своме двору.
А кад беше испред двора,
У срећу му сви сватови,
Сви сватови гологлави.
Двеста даде те открише,
Триста даде те покрише.

Владимир Стојиљковић,
Дадинце

49г

Станика ми болна легаше,
Од пуста болес неверна.
Станика мајке говори:
Учи ме, мајке, карај ме,
Ја летњи дани не заспа,
А зимње ноћи не легла,
Ја летњи дани големи,
Мратињи ноћи дугачки.

Лесковац

49х

Јане боли бело грло,
Нико Јане не верује.
Кој то Јане да верује,
он га нема отишал је,
Отишал је на далеко,
На далеко на Совије,
На Совије пред кадије.
Каве пије и рађије,
На чашу му абер дође,
Дел му Јане болно лежи,
Болно лежи без болести.
Купи коња за иљадо,
Седлото му пет стотине,
Уздата му три стотине.
Метну ногу у зенђије,
Дор другуту пуче чо'а,
Пуче чо'а под колено
У сречу му четворица
Јану носе на носила.
Двеста даде да ју стуре,
Триста даде да одвију.
Бело лице повенало,
Црне очи преклопило,
Танке веђе премакнуло.

Црвена Јабука

50

Ја посеја пшеницу белицу,
За градом бијелијем,
За лугом зеленијем,
За стамболским каменом.
Навади се мишкиња с мишчадима,
Те ми жито потрије.
Ја ухватих мачкињу с мачадима,
Да улови мишкињу с мишчадима.
Нехте мачка мишку гонит,
Миш ми жито потрије.
Макни макна, микни микна,
Миш ми жито потрије.
Ја ухватих кучкињу с кучадима,
Да потера мачкињу с мачадима.
Нехте кучка мачку гонит,
Нехте мачка мишку ловит,
Миш ми жито потрије.
Кукни кукна, макни макна, микни микна,
Миш ми жито потрије.
Ја увати вучкињу с вучадима,
Да потера кучкињу с кучадима.
Нехте вучка кучку гонит,
. . .
Миш ми жито потрије.
Вукни вукна, кукни кукна, макни макна, микни микна,
Миш ми жито потрије.
Ја увати мечкињу с мечадима,
Да потера вучкињу с вучадима.
Нехте мечка вучку гонит,
. . .
Миш ми жито потрије.
Мекни мекна, вукни вукна,
Кукни кукна, макни макна,
Микни микна,
Миш ми жито потрије.
Ја увати лавкињу с лавчадима,
Да потера мечкињу с мечадима.
Нехте лавка мечку гонит,
. . .
Миш ми жито потрије.
Лафни лафна, мекни мекна,
Вукни вукна, кукни кукна,
Макни макна, микни микна,
Миш ми жито потрије.

Васа Смајевић, Туларе
По казивању В. Смајевића ова досељеничка црногорска песма пева се не само у горњој Јабланици, већ и у Пустој Реци.

51

Зелен ора од рода се савија,
Под орахом драги ране завија.
Нису ране, но су туге на срце,
Ко облаци у јесени на сунце.
Облаци се око сунца развише,
А мој драги под орахом уздише:
Сунце жарко казаћеш ми матери,
Да ми гробак под орахом направи.

Драга ми се за другога удала,
Да бог да јој змија очи испила.

Драгомир Маринковић,
Магаш

52

Јесен стиже рано,
Виногради зрели,
Нема кој да бере,
Да не би увели.
Јето ти га Милорад,
Да обиђе виноград,
Да обиђе шљиве ранке,
И младе чобанке.
Милораде бекријо,
Све си паре попио,
Што зарадиш све попијеш,
Све од мајке кријеш.
Попио си сто пет банке,
Због младе чобанке.
Наљути се Милорад,
Па искуба виноград,
Па поломи шљиве ранке,
Због младе чобанке.

Драгомир Маринковић,
Магаш

53

Чувам овце крај зелене јове,
Мене мајка испред куће зове:
Ћери Радо терај кући стадо,
Дош'о Раде паре да ти даде.
Овце ми се кући не терају,
Радове ми паре не требају.

Драгомир Маринковић,
Магаш

54

У јавора високога,
Доста листа зеленога.
Под њим овце пландоваху,
А девојке ладоваху.
Јавор дрво проговара:
Бјеле овце распродајте,
А дјевојке разудајте,
Мене једну оставите,
Ко је бела и румена,
Ко је танка и висока.

Видосава Смајевић,
Туларе

55

Змај прелеће с мора на Дунаво,
И пренесе под крилом девојку.
Љуто пишти под крилом девојка:
Јаој мени до бога милога,
Остаде ми јаглук недовезен.
Немам сеје да ми га довезе,
Немам брата да ми купи злато,
Немам мајке да ми га оправи,
Немам драгог да ми га донесе.

Видосава Смајевић,
Туларе

56

Смиље Мара по планини брала,
Смиље брала јаблан пролазила.
Ој јаблане и тебе би брала,
Немам драгог коме би те дала.
Мене мајка за недрага дала,
За недрага гдје је доста блага.
Мисли мајка да су гроши благо.
Нису благо гроши ни дукати,
Но је благо што је срцу драго.

Видосава Смајевић,
Туларе

56а

Кићено небо звездама,
Широко поље овцама.
Овцама нема чобана,
До једно лудо Радојче,
И оно лудо заспало.
Буди га сестра Јелица,
Будећи брата заклала,
Бјелијем зубом под грло.
Прснула крвца до неба,
Чула се жалост до бога.

Видосава Смајевић,
Туларе

57

Врела река на валове.
Кад је врела куд се дела?
Попили је морни коњи.
Гдје су били те су морни?
Били момку за девојку.
Је л' им кака та девојка?
Јесте танка и висока,
Јесте бела и румена,
Лијепа је као вила.

Видосава Смајевић,
Туларе

58

Дивно ли је низ поље гледати,
Жуту ружу међу листовима,
Као снашу међу дјеверима.
О снашице питома ружице,
Ал' си расла бора гледајући,
Ал' мојега брата чекајући?
Нисам расла бора гледајући,
Ни твојега брата чекајући,
Но сам била једина у мајке,

Шећер јела, шербет воду пила,
Свилу прела, на свили седјела.

Видосава Смајевић,
Туларе

59

Ој јаворе зелен боре,
Благо тебе усред горе,
у зиму ти зима није,
У љето те град не бије,
Са вр' тебе бисер тече,
Са сред тебе челе лете,
Испод тебе кладен вода,
На њој овце пландовагу,
И чобани ладовагу.

Видосава Смајевић,
Туларе

60

Пољем се вије, ој зор делија,
По равну пољу на врану коњу.
Гледа га Хајка с танка чардака:
Ој зор делијо и перје твоје,
Твоје ме перје на чардак пење.
Ој зор дјевојко и косе твоје,
Твоје ме косе по пољу носе.

Видосава Смајевић,
Туларе
По казивању Видосаве Смајевић ове досељеничке црногорске песме које смо од ње забележили певају се по читавој Јабланици и Пустој Реци.

61а

Николо, гајле големо, џан'м,
Не ми поругај девојче, џан'м,
Малко ли ти је донела, џан'м,
Шарену краву сас теле, џан'м,
Шарену чергу на кола, џан'м.

Душан Николић Чакр,
Лесковац

61б

Шарену краву сас теле,
Шарену козу сас јаре,
Шарену кучку сас кутре.

Власотинце

62а

Имам мужа како пужа, хм,
Па га пратим у чаршију, хм,
Да ми купи аршин платно, хм,
Да му скројим двоје гаће, хм,
Двоје гаће и кошуљу, хм.

Душан Николић Чакр,
Лесковац
Позната стара шаљива лесковачка песма која се појављује у више варијанти.

62б

Имам мужа како пужа, море бре,
Па га пратим на орање, море бре,
Сви орачи дом дођоше, море бре,
Мој га мали нигде нема, море бре,
Ја га нађем на њивицу, море бре,
Ал' га бразда притиснула, море бре,
Увијем га у крпицу, море бре,
Па га турим на полицу, море бре,
Рипну мачка обори га, море бре.

Лесковац

62ц

Имам мужа како пужа,
Испрати га на орање,
Сви дођоше од орање,
Он га нема још да дође.
Па си пођо да га тражим,
Да га тражим по арничке,
По арничке, по грабничке,
Па га нађо под печурку,
Па га тури у скутачу,
Па га тури на стрначу,
Рипну пет'л накљува га.
М'рш одатле петличино,
Тој си неје пилиштија,
Но тој си је мужетија,
Па га тури у буџаче.
Прсну жишка нагоре га.
Леле жено, изгоре ме.
Закопа га у буњиште.

Бабичко

62д

Имам мужа како пужа,
Тури си га у скутачу,
Однесо га на орање.
Сви орачи дом дођоше,
Мој га мали још'те нема.
Ја си пођо да га тражим.
Где је коза ногом стала,
У штрапку се заглавија.
Тури си га у кецељу,
Однесо га поза врата.
Дође маца обали га,
Дође квачка накљува га.

Бољаре

62е

Имам мужа како пужа,
Па си нема ни кошуљу,
Ни кошуљу, а ни гаће.

Ја отидо у чаршију,
Те му купи аршин платно,
Те му скроји две кошуље,
Две кошуље двоје гаће,
Па га метну уз огњиште,
Прсне жишка изгоре га,
Дође маче па га наче.

Олга Поповић,
Печењевце

62ф

Имам мужа како пужа,
Цар га тражи за у војску,
Ја му купи аршин платно,
Те му скроји три кошуље,
Три кошуље, троје гаће,
Још прескочи за торбицу.

Савка Пузић,
Власотинце

63а

Комарац се женеше,
Мушица му невеста.
Зајац дудук свираше,
Вук у тупан бијеше,
Жаба коло водеше,
Мачка тесто месеше,
Вашка грне пенеше,
Пет'л дрва сечеше,
Кокошка ги редеше.

Влада Антић, Вучје

63б

. . .
Муја се одаваше,
Зајац гајде свиреше,
Све му жабе певашев,
Мечка тесто ваљаше,
Повише га лапаше.

Зона Чуљковић, Лесковац

63ц

. . .
Дзундзар гајде свиреше,
Пет'л воду носеше,
Бува кућу метеше,
Мечка тесто ваљаше,
Повише га гливаше.

Аца Јовић Дрвењак

63д

Комарац се ожени,
Па узима мушицу.
Туј мушица плакаше.
Ћути, ћути, мушице,
Јутре ћемо на пазар,
Ће ти купим кошуљу,
Сас скутови срмени,
Сас рукави горени.

Гуте Дисић, Шутилница

63е

Зажени се цивца младожења,
Штрк старејко из росне ливаде,
Кум булутин из шупље шупљаге,
Деверица, жаба крекетица.

Влада Антић, Вучје

63ф

Зажени се јагодо,
Зажени се јагодице,
Цивца младожења.
Па позива јагодо,
Па позива јагодице,
Триста и три свата.
Штрк старејко . . .
Из доње ливаде,
А кумица . . .
Жаба крекарица.
Поредише . . .
Виљушке, кашике,
Пред старејка . . .
Виљушка нестаде,
Дадоше му . . .
Вилу сас три рога.

Вера Величковић,
Грабовница

63г

Зажени се птица младожења,
Па запроси врабицу девојку.
Он гу проси, она се поноси.
Кума куми пиле булулеју,
Штрк старејко из росне ливаде,
Сланинарче, младо барјактарче.
Проговара куме булулеја:
Мили куме птицо младожењо,
Сви сватови у свадбу позови,
Не позови свраке кавгацике,
Јер су свраке старе пијанице,
Опиће се, заметнуће кавгу,
Па је кавги тешко цевап дати.
То не слуша птица младожења,
Већ позива и свраке у свадбу.
Скупише се кићени сватови,
Засвираше свирке свакојаке,
Ударише јасни таламбаси,
Развише се свилени барјаци,
Поставише господске вечере,
Поставише разне ђаконије.
Док се свати мало изопише,
И винце им у лице удари,
А ракија разговора даде,
Опише се свраке кавгацике,
Опише се заметнуше кавгу,

Нападоше кума булулеју,
Једне кљују друге очи пију.
Цвили пишти куме булулеја,
Цвили пишти до неба се чује:
Туго чуке, моје шупље буке,
Куде сте ми да се у вас скријем.

Јова Социјал, Црна Трава (Миодраг Поповић)

64

Делба се дели, нане, на Црно море,
На све девојке, нане, по једно момче,
А белој Ради, нане, црно арапче.
Чуди се Рада, нане, ди да га дене?
Метну га Рада, нане, на бело коње,
Води га Рада, нане, кроз бело село.
Пцета га лају, нане, деца га џају.
Чуди се Рада, нане, ди да га дене?
Просеја Рада, нане, две оке пепел,
Купила Рада, нане, три кила сапун,
Води га Рада, нане, на Бело море,
Бели га Рада, нане, три бела дана,
Колко га бели, нане, све више црни.
Чуди се Рада, нане, ди да га дене?

Црнотравска песма забележена у селу Броду

65а

Дај ме мајке у пусту Власину,
Јега би се тужна наносила,
Јега би се воду нагазила,
Јега би по моглу наодила,
Јега би се коњу најашала,
Јега би се накусала цвик,
Јега би се наслушала вик.

Зонка Стојановић, Црна Трава

65б

. . .
Јега би се боса наодила,
Јега би се шавар накосила,
Јега би се овсен леб најела.

Бора Миладиновић, Црна Трава

66

Ала с'м се лепо повозија,
На три точка, на четврто левче,
Ћорав ђого, а сакат зеленко.
Видеја сам народ како живи,
Стара баба за половин леба,
А невеста за пола динара,
А девојче за љуте бонбоне.

Савка Савић, Накривањ

67

Не дремај ми дремушице,
Ће ти кољем сивца петла.
Не бој ми се сиви петле,
Ја дремушу само л'жем.

Савка Пузић, Власотинце

68

Вала богу, вала јединому,
Баба старца с' колац затварала,
С' ржену га сламку запињала,
Да не иде ноћу по меане,
Да не пије вино и ракију,
Да не троши оке и пол' оке,
Да не љуби младе меанџике.

Евгенија Попов'ћ, Црна Трава

69

Ожени се запали се,
Узо жену неработну.
Ни ми ткаје ни ми преде,
С'л ми тражи ентерију,
Ентерију срмалију,
А шамију стамболију.
Виде разбој па се чуди:
Овој ли је мечја рупа?
Виде нитке па се чуди:
Овој ли је горе доле?
Виде скрипке па се чуди:
Овој ли је крце мрце?
Виде брдо па се чуди:
Овој ли је ваша слуба?
За совељку распитује:
Овој ли је суни муни?
За подношке мене пита:
Овој ли је ступни дигни?
Набрдила поглеђује:
Овој ли је таке туке?

Савка Савић, Накривањ

70а

Синоћ доведоше,
Некаквога врага,
Некаквога врага,
Из белога града.
Синоћ било свекра,
Од јутрос свекрву.
Силом би те клала,
Ножем би те драла,
Па би те навила,
на ново вратило,
Па би те пратила,
У белога града.

Баба Наталија Динић, Црквица

70б

Синоћ чудо доведоше.
Свако вече свекра бије,

А ујутру туј свекрву,
А у пладне младожењу.

Љуба Бенић, Лесковац

71а

Оће чича да ме жени,
Чича оће, стрина неће.
Ја си пођо сам да тражим.
Прођо село, разби чело,
А у друго разби нос,
А у треће коло игра.
На крај игра бела Дрнда,
Ја испроси белу Дрнду.
Товар чешља саломимо,
Докле Дрнду намазнимо.
Шиник в'шке извадимо,
Девет јарма биволине,
Оној ресто воловине,
Потргомо немогамо,
Поцрцаше биволине,
Поцрцаше воловине,
Ал' туј роди бела Дрнда.
Проговара мили свекар:
Јаој жено, мила жено,
Што је овој наша снаја?
Јучер дође дан'с роди.
Јаој свекре дивљи вепре,
Што се чудиш што га роди,
Ја се чудим што не оди.
Оно има девет татка.
Из Лесковца три трговца,
А из Ниша три дервиша,
Од Пирота три сирота.

Цвета Стојановић Мрштанка

71б

Рече чича да ме жени,
Данас оће, сутра неће,
Мете рамо на тојагу,
Па отиде у три села,
У три села три девојке.
Једну кажу лепа Мара,
Другу кажу тешка Неда,
А тај трећа најмалеја,
Најмалеја, најубава.
У петак га запросише,
У суботу доведоше,
У недељу роди сина.

Баба Зона Чуљковић

71ц

У сред село коло игра,
И у коло бела Дрнда.
Оћеш ли ме бела Дрндо?
Оћу, оћу, како нећу,
Дотерај ми товар чешља
. . . ?

Бабичко

71д

. . . ?
Док се Дрнда надрндила,
Врчву масло измазала,
И д . . е си намазала.
Док се Дрнда начешљала,
Шиник в'шке истепала.

Стана Динић, Црквица

72

Момче је младо,
Ништо не знаје,
Нане, мори, нане,
Што да му правим?
Момче ми вика,
Скидај фустанче,
Нане, мори, нане,
Што да му правим?
Иди си питај,
Другачке твоје,
Дано, мори, Дано,
Па нек ти кажев.

Ђорђе Милић, Грделица

73

А што ми се бунар вода мути?
Да ли ми се моје драго љути,
Да л' се љути што ја паре немам?
Кад би јадна ја паре имала,
Не би тебе лудо погледала.

Мика Цакић Црвењик

74

Од недељу до недељу,
Оста жена без кудељу.
Од суботу до суботу,
Оста жена без работу.

Даница Момчиловић,
Црна Трава

75

Шири оро Тодоро.
Ширила би војводо,
Но си немам кошуљу.
Једну сам си опрала,
А другу сам поцепала.

Катарина Ђорђевић

76

Думба, думба павине,
Коња јаше давине.
Куде ће га денемо?
У Вучкино селиште.
Све на буке седело,
Све на паре писало,
Орлово крилце,
Пауново перце.

Месни бабо кравајченце,
Оде дете под теленце.

Радмила Стојановић,
Вучје

77

Сеје була брашно,
А циганка трице,
А циганче плаче,
За бело кравајче.

Косара Николић, Лесковац

78а

Клаци, клаци, кобилаци,
На путу му ждребилаци,
Подајте му сенце,
И зелене венце,
Да ождреби ждрепче,
Да га прати у Власи,
Да донесе ораси.
Кому капа, кому шака,
На сву децу једна капа,
А на Коце шупељ, дупељ,
Да си вика поза врата.

Косара Николић и *Катарина Ђорђевић* из Лесковца

78б

Друс, друс, кобила,
На путу се ждребила.
Подајте му сенце,
Да набере млекце,
Да отиде у Власи,
Да донесе ораси.
Коме шака, коме две,
А на Дину цели џак,
А на Ђурђу орашченце,
И оно шупљо.

Катарина Ђорђевић,
Лесковац
Ову најраширенију лесковачку варијанту дечје песме нашли смо такође и у Власотинцу и Црној Трави

79

Ину-мину,
Дуду-мину,
Каран-филу,
Муста-филу,
Џа-мити,
Кос-ката,
Пис.

Дечја бројаница јако раширена у самом Лесковцу

(Дечја бројаница)
Једно руно,
Друго руно,
Триес дера,
Пољубера,
Пети паша,
Делимбаша,
Дивина,
Дисина,
Кајпис,
Кајфис,
Синолија,
Синокош,
Трупник,
Пупник,
Голотињ,
Брабоњак.

Даница Момчиловић,
Црна Трава

81а

(Дечја бројаница)
Једно ле,
Дво ле,
Тро ле,
Чиви ле,
Па ле,
Ша ле,
Шадрд,
Доврд,
Даскрц,
Скикац,
Скакац.

Срећко Момчиловић,
Црна Трава

81б

. . .
Шале,
Шадар,
Давар,
Дрвен,
Дрдос,
Одврд,
Заврд,
Скикац,
Скакац.

Варијанту ове дечје бројанице забележили смо од Персе Апостоловић из Црне Траве

82а

(Дечја бројаница)
Ој Јоване,
Гордоване,
Сви ти
Коњи
Потковани,
А волови,

Соколови.
Соко
Паде
На тарабе.
Тарабе се
Изломише,
Турци
Главе
Поломише.
Ања,
Жвања,
Срећко наполье.

Срећко Момчиловић,
Црна Трава

82б

Ој Јоване,
Голубане,
Капетане,
. . .
Тарабе се
Поломише,
Турци
Главе
Погубише.

Перса Апостоловић,
Црна Трава

83

(Дечја бројаница)
Ину
Мину
Дуду
Мину,
Ватим
Жабу
За грбину,
Па гу
Врљим
У долину.
Она рече.
Иш,
Пиш,
Ти да жмиш.

Срећко Момчиловић,
Црна Трава

84а

Спи (ми) пиле, спи.
Мајка ти је на копање,
Татко ти је на орање,
Те гу мачка иза врата,
Спи (ми) пиле, спи.

Стара лесковачка успаванка

84б

. . .
Мајка ти у воденицу,
С' кусу магарицу,
Татко ти је на орање,
Дада ти је на копање.

Руска Павловић,
Бабичко

85а

. . .
Нуни, нуни, нушка,
(Лули, лули лушка),
Под (На) Мораву крушка.
Туј ми седи тетка,
Па лелеје Петка.

Стара лесковачка успаванка коју смо нашли и у Орашцу, Црној Трави, Шутилници, Бабичком и Вучју.

85б

. . .
Па ми ниша Петка.
Отуд иде мечка,
Па удави Петка.
Уплаши се тетка,
Па си моли мечку:
Немој ми га мечко,
Још ми је малечко.

Лесковац

85ц

. . .
Узе тетка крушку,
Па мечку по њушку.

Лесковац

85д

. . .
Оздол иде мечка,
Да удави Петка.
Немој ми га мечко,
Мене Петко треба.
Куј ће мене рани,
Од кучики брани.

Радмила Стојановић,
Црна Трава

85е

. . .
Залете се мечка,
Па изеде Петка.
Седи, седи, тетка,
Та плаче за Петка.

Евгенија Поповић,
Црна Трава

85ф

. . .
Ту ми седи тетка,
Колачики пљеска,

И мене ће звати,
Колачики дати.

Велика Крстић, Орашац

ПРИПЕВИ

У селима у околини Лесковца постоји обичај да се на мобама, прелима и пољским радовима припева момку и девојци „који се гледају“. Појединци или групе отпевају први стих девојци, а други то прихватају, упућујући следећи стих момку.

1

Ала имаш беле ноге, Радо-ле.
Беле, беле, па дибеле, Васо-ле.

Навалин

2

Бела пурка, црна ћурка, Като.
Бел пуране, црн ћуране, Бранко.

Косанчић

3

Доде-ле, Љубице, ела овамо.
Бајке-ле, Цветко-ле, доведи гу овамо.

Црна Трава

4

Доде-ле, Като-ле, црно око гараво.
Бајке-ле, Перо-ле, и оно те варало.

Косанчић, Црна Трава

5

Ала имаш бело лице, Цанке.
Ала има кој да љуби, Весо.

Косанчић

6

Црно Грожзе гарванито, Зорке-ле.
Откини га, изоби га, Драго-ле.

Власотинце

7

Црно грожзе грмовито, Веро.
Огрни је, пољуби је, Јанко.

Косанчић

8

Ала ти је око плаво, Надо.
Ал' умире за гараво, Јово.

Косанчић

9

Две девојке лојзе саду, Като.
Два бећара, калемара, Марко.

Косанчић

10

Лету сојке преко лојзе, Веро.
Несу сојке већ девојке, Весо.

Косанчић, Орашац

11

Танка тутка, ти си лутка, Веро.
Тесан сокак, леп си момак, Раде.

Косанчић

12

Бело лице нељубено, Босо.
Пољуби је, не жали је, Тасо.

Косанчић

13

Ситно трице, бело лице, Росо.
Од кога су те модрице, Бошко.

Косанчић

14

Лака кофа, ладна вода, Десо.
Лако вади па се лади, Перо.

Косанчић

15

Капниче, калениче,
Капни Вери налице,
Да се рано пробуди,
Да гу Миле пољуби.

Косанчић

16

Војно-ле. Радо-ле,
Славеј пиле на небо.
Војниче, Бранко бре,
Скидај га од небо.

Бољаре

17

Изгоре сено зелено,
Изгоре Олга у сено.
Притрча Тика да гаси,
Не бој се Олга моја си.

Бољаре, Црна Трава

18

Бело перо на језеро, попадијо.
Дуну ветар однесе га, попе.

Печењевце, Косанчић

19

Зелен ми ора родија,
Мару Мирко водија,
Увати гу за руку,
Пукни Раде од муку.

Печењевце

20

Две црепуље, две бесуље, Станко.
Два вршњика, два бесника, Бранко.

Косанчић, Орашац,
Црквица

21

Доде-ле Веро, клубе дебелинско.
Бајке-ле Владо, биволска мешино.

Косанчић

22

Озгор вода поља носи, Невенке,
За онога калуђера, Весо.

Косанчић

23

Ој ти Васо вирогоне,
Цепене ти панталоне.
А ти Лено вирогонке,
Закрпи му панталонке.

Косанчић

24

Сејем брашно, ситне трице, Милунке.
А што су ти модрице, Најдане?

Орашац

25

К'во тој пуче под кожуче, Јело.
То је пиле пипиљаво, Борко.

Орашац

26

Је л' ти реко беж далеко, Љубо.
Није близо ни далеко, Балко.

Орашац

27

Ој Марице блесава,
Вутара ти ресава.

А ти Јово шнајдере,
Потшивај гу без паре.

Орашац, Косанчић

28

Ој ти Јело, датке,
Зелена ливатке,
Зелена полегла,
За Душка побегла.

Орашац

29

Шума ми се шуми,
Вела ми се буни,
Да л' да иде је л' да не,
Миле ће гу одведе.

Орашац

30

Ниско, ниско, мераклиско, Вело.
Преко брега, ајд за њега, Томо.

Орашац

31

Је л' ми дојди, је л' да дојдем, Марице.
Ти ми дојди, ја не могу, Иванчо.

Орашац, Косанчић

32

Озгор иде ситно писмо, Лело.
Пресретни га, прочитај га, Луко.

Косанчић

33

Ала ти је бело лице, Загорке.
Кој га љуби живот губи, Николо.

Орашац

34

Снег ми паде на ливаде, Љубинке.
Стиже писмо из бригаде, Мике.

Орашац

35

Розно полче, беле пеге, Брано.
Од што су ти тој белеге, Настко.

Орашац

36

Велике, девојче, свилено ти шамиче.
Свилено ти шамиче, Пера ти је војниче.

Орашац

37

Доде-ле Персо,
Лепо жито лепи клас.
Бајке-ле Иво,
Пољуби је у образ.

Црна Трава

38

Доде-ле Перко-ле,
Пембељива кутија.
Бајке-ле Крсто-ле,
У џеп си је носија.

Црна Трава, Црквица,
Косанчић

39

Доде-ле Бранке-ле.
Два грумена шећера.
Бајке-ле Стево-ле,
Тој за оба вечера.

Црна Трава

40

Доде-ле Маро-ле,
Лети соко високо.
Бајке-ле Трајче-ле,
Метни перо широко.

Црна Трава, Лапотинце

41

Седете, седете, сењке седењке,
Давајте, давајте, по ведро вино,
Кој ведро, кој ведро, кој половину,
А Нада даде две ведра вино,
Две ведра вино, да љуби Јанка.

Косанчић

42

Доде-ле Роске-ле,
Старо буре, ново дно.
Бато-ле Стево-ле,
Оди љуби слободно.

Црна Трава, Косанчић

43

Доде-ле Зоне-ле,
Сади цвеће под јавор.
Бајке-ле Раде-ле,
Она чека одговор.

Црна Трава

44

Доде-ле Стевке-ле,
Удри овце, сапирај.
Бајке-ле Ђорђо-ле,
Држ' девојче, целивај.
Целива, милува,
С' обе руке пригрћа.
А ја видо па каза,
Сто дуката глобу да.

Црна Трава

45

Доде-ле Веро-ле,
По поле́ ти ојице.
Бајке-ле Владо-ле,
На шињел ти звездице.

Косанчић, Црквица

46

Стана иде по треском,
Убоде се на ногом.
Леле, леле ножица,
Маринкова душица.

Црквица

47

Аој Бано бела,
Беле попке плела,
И у попке каранфил,
Твој те Добри поздравил.

Косанчић

48

Лака кова, ладна вода,
Стано-ле, мори девојко.
Воду вади па га лади,
Перо-ле, море бећарче.

Косанчић

49

Црна коса каносана,
Наталијо, мори девојко.
Па кој гу је каносаја,
Марко-ле, море бећаре.

Црквица

50

Доде-ле Дано-ле,
Бела, бела јагодо.
Бајке-ле, Рако-ле,
Бело пиле заспало.

Црквица, Косанчић

51

Доде-ле Рисимке,
Црноока девојко.
Бајке-ле Ранђеле,
Пољуби га у око.

Црна Трава

52

Доде-ле Румена,
Црна крава брезеста.
Бајке-ле Милићу,
Тој ли ти је невеста.

Црна Трава

53

Доде-ле Перке-ле,
Терај овце наваљај.
Бајке-ле Ситко-ле,
Држ' девојче граваљај.

Црна Трава

54

Доде-ле Јело-ле,
Чешљај косу на лево.
Бајке-ле Столе-ле,
Терај коња на десно.

Црна Трава

55

Доде-ле Симке-ле,
Бела вода те однела.
Ако, ако, нека носи,
Нека Тоза другу проси.

Црна Трава

56

Доде-ле Јано-ле,
Шарено ти тканиче.
Бајке-ле Милтене,
Набери вој игличе.

Црна Трава

57

Доде-ле Дарке-ле,
Бело пиле пролете.
Бајке-ле Јевреме,
Ситно писмо пронесе.

Црна Трава

58

Доде-ле Насто-ле,
Плава лампа зелен бор.
Бајке-ле Проне-ле,
Често шаљи одговор.

Црна Трава

59

Доде-ле Зоре-ле,
Бело лале у воде.
Бајке-ле Мирко-ле,
Вади лале из воде.

Црна Трава

60

Доде-ле Симке-ле,
Млого ли се секираш?
Секирам се ко да не,
Кад ми момче туј неје.

Црна Трава

61

Доде-ле Цанке-ле,
Бело пиле пропало.
Бајке-ле Сандо-ле,
На прозор је стојало.

Црна Трава

62

Доде-ле Марге-ле,
Твоје лице румено.
Бајке-ле Толе-ле,
Оно ти је љубљено.

Црна Трава

63

Доде-ле Стано-ле,
Танка плава врбице.
Бајке-ле Ђиро-ле,
Пољуби га у лице.

Црна Трава

64

Доде-ле Зоро-ле,
Три јабуке два листа.
Бајке-ле Срећко-ле,
Пољуби гу заиста.

Црна Трава

65

Бела рада око града Десо-ле.
Бери раду кити младу Бранко-ле.

Косанчић

66

Жута дуња и јабука,
Бранке-ле, девојко.
Топла соба туј сте оба,
Станко-ле, бећару.

Црна Трава

67

Танка, танка, конопнице,
Мирјано, девојко.
Зелен јавор на планину,
Драгане, бећару.

Слишане

68

Бел' тулбен китке нема,
Доде-ле Бранке-ле.
Шајка капа перо нема,
Бајке-ле, Јово-ле.

Косанчић

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

Владимир Стојанчевић, Београд
Гојко Суботић, Београд
Љупка Василев, Београд
Иван Ђорђевић, Београд
Никола Дудић, Београд
Чедомир Васић, Ниш
Зоран Симић, Београд
Зоран Маневић, Београд
Александар Радовић, Београд
Балша Бурић, Београд
Срђан Марковић, Лесковац
Севделин Андрејевић, Ниш
Драгољуб Ж. Мирчетић, Ниш
Драгољуб Трајковић, Београд
Слободанка Стојичић, Ниш
Станиша Војиновић, Ниш
Миленко Марковић, Београд
Нусрет Сеферовић, Београд
Жива Борђевић, Београд
Живан Стојковић, Лесковац
Петар Стамболић, Београд
Славољуб Цветковић, Београд
Мирољуб Васић, Београд
Франце Филипич, Љубљана
Добросав Бјелетић, Београд
Вера Пилић-Ракић, Београд
Радивој Давидовић Кепа, Београд
Страхил Гигов, Скопље
Борђе Пиљевић, Београд
Драшко Динић, Београд
Дојчило Митровић, Београд
Вјенцеслав Глишић, Београд
Милан М. Миладиновић, Београд
Хранислав Ракић, Лесковац
Цвијетин Мијатовић, Београд
Никола П. Илић, Лесковац
Мирослава Јоцић, Лесковац
Радош Требјешанин, Београд
Драгутин Бирђевић, Лесковац
Милица Миленковић, Београд
Раде Вуковић, Београд
Слободан Д. Милошевић, Београд
Мира Тасић, Лесковац
Јован Трифуноски, Београд
Властимир Стаменковић, Лесковац
Новица Ранђеловић, Лесковац
Спас Сотиров, Лесковац
Момир Јовић, Приштина

САДРЖАЈ

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКА БАШТИНА ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ (II)

Владимир Стојанчевић, Јужно поморавље у историји српског народа у XIX веку (до 1878) — 5

Гојко Суботић, Обнова зидног сликарства у Светом Прохору Пчињском крајем XV века — 9

Љупка Василев, Помен Лесковца у рукописном служабнику из 1453. године — 15

Иван Борђевић, О властеоским споменицима у источним областима српске средњовековне државе — — — — — — — — — — — — — — — — — — 19

Никола Дудић, Симболошке представе на надгробним споменицима у долини Јужне Мораве — 29

Чедомир Васић — Зоран Симић, Црква св. Илије у Сијаринској Бањи — — — 39

Зоран Маневић, О вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Лесковцу 47

Александар Радовић, Ревитализација комплекса манастира Прохора Пчињског са посебним освртом на приступ ревитализацији старог конака — — — 49

Балша Бурић, Допринос Радивоја Љубинковића истраживањима у југоисточној Србији — 53

Срђан Марковић, Ликовни живот у Лесковцу 1878—1941, у светлу нових података — 57

Севделин Андрејевић, Општекорисне касе у Врању и Лесковцу — — — — — 63

Драгољуб Ж. Мирчетић, Неки видови културне сарадње Лесковца и Ниша у прошлом и овом веку — — — — — — — — — — — — — — — — — — 77

Станиша Војиновић, Димитрије Д. Поповић, сакупљач народних умотворина у околини Власотинца и Лужници — — — — — — — — — — — — — — 83

Станиша Војиновић, Глигорије Костић и његово дело — — — — — — — — 97

Слободанка Стојичић, Избори за Велику народну скупштину 1888. године у новим крајевима — 103

Драгољуб Трајковић, Дипломатска борба за крајеве југоисточне Србије од Санстефанског мира до Берлинског конгреса — — — — — — — — — — — 123

ЖИВОТ И ДЕЛО ТРАЈКА СТАМЕНКОВИЋА

Миленко Марковић, Поуке наше револуционарне прошлости — — — — — — 157

Нусрет Сеферовић, Скица за потрет Трајка Стаменковића — — — — — — — 159

Живан Стојковић, Трајко у „Недељним новинама“ — — — — — — — — — 171

Жива Борђевић, Велики политички значај Народног фронта слободе — — — 172

Петар Стамболић, О Трајку Стаменковићу и његовом времену — — — — — — 175

Славољуб Цветковић, Расветлити почетак активности Трајка Стаменковића — 176

Мирољуб Васић, Драгоцен прилог историографији — — — — — — — — — — 179

Франце Филипич, Тамновање у Мариборској казниони — — — — — — — — 180

Добросав Бјелетић, Револуционарно деловање Трајка Стаменковића — — — 190

Вера Пилић-Ракић, Научна вредност Трајкових списа — — — — — — — — — 192

Радивој Давидовић Кепа, Затворске успомене о Трајку — — — — — — — — 195

Страхил Гигов, Трајко Стаменковиќ — — — — — — — — — — — — — — — — 201

Сергије Димитријевић, Партијско-политичка активност Трајка Стаменковића 203

Борђе Пиљевић, Делатност Трајка Стаменковића у Србији 1935. — — — — — 210

Драшко Динић, Тражио је дисциплину — — — — — — — — — — — — — — — 231

Дојчило Митровић, Суви Брег, скуп кољаша — — — — — — — — — — — — — 233

Вјенцеслав Глишић, Учешће у НОБ-у 1941—1942. — — — — — — — — — — — 234

Милан М. Миладиновић, Марксистичка мисао у публицистичким радовима Трајка Стаменковића — 236

Цвијетин Мијатовић, Узор — револуционар у најљепшој успомени — — — — 243

Нусрет Сеферовић, Неколико завршних напомена — — — — — — — — — — — 246

САВЕТОВАЊЕ У КАЛУЂЕРЦУ

Хранислав Ракић, Партијска организација лесковачког и врањског краја у другој половини 1942. — 251
Никола П. Илић, Партизански одреди јужне Србије у другој половини 1942. г. 255
Драгољуб Ж. Мирчетић, Саветовање у Калуђерцу и ОК КПЈ за нишки округ 264
Милан М. Миладиновић, Јачање моралне снаге партизанских јединица на југу Србије после саветовања у Калуђерцу — — — — — — — — — — — — — — — — 267
Дискусија — 276

ЧЛАНЦИ И ГРАЂА

Мирослава Јоцић, Археолошко налазиште у Бојнику — — — — — — — — — — — 289
Радош Требјешанин, Пет векова Дубочице под јурисдикцијом Топличке митрополије 1219—1737. године — 297
Драгутин Борђевић, Бабичка црква — раније манастир Св. Тројице — — — — — 305
Милица Миленковић, Сарадња ССДП и БРСДП (т. с.) у борби против рата и милитаризма од анексионе кризе до II балканске конференције 1908—1915. 315
Живан Стојковић, Раднички зборови у Лесковцу као манифестација класне борбе од 1928. до 1941. године — 327
Раде Вуковић, Још о сарадњи Михаила М. Јовановића Мике Браде у „Лесковачком гласнику“ — 333
Слободан Д. Милошевић, Концентрациони логор у Слану на острву Пагу — — 343
Мира Тасић, Обнова и изградња Лесковца (1944—1947) — — — — — — — — — — 349
Јован Трифуноски, Лерин и Воден — 359
В. Стаменковић, Н. Ранђеловић, С. Сотиров, Лековите биљке ужег подручја Власине — 367
Новица Ранђеловић и сар., Лековите биљке Топлице — — — — — — — — — — 375

ХРОНИКА

Момир Јовић, Јустинијана Prima — 381
Мирослава Јоцић, Археолошка истраживања Скобаљић-града у 1988. години — 400

ПОСЕБАН ДЕО

Др Сергије Димитријевић, Народне песме лесковачког краја (трећа свеска) — 1—28

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XXIX

Издаје
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

*

Одговорни уредник
Хранислав А. Ракић

*

Насловна страна
Јован Поповић

У финансирању Лесковачког зборника учествовали: Основна заједница науке Јужноморавског региона, Републичка заједница науке Србије — Београд, Самоуправна интересна заједница културе Лесковац и Народни музеј Лесковац

*

Решењем Републичког Секретаријата за културу — Београд бр. 413—500/77-02а ослобођен пореза на промет